МИРЗӘ ИБРАҺИМОВ

Хәлгилик вә реализм ҹәбһәсиндән

АЗӘРНӘШР — 1961

II

МИРЗӘ ИБРАҺИМОВ

894.362.09
И 17

ХӘЛГИЛИК ВӘ РЕАЛИЗМ ҸӘБҺӘСИНДӘН

80559

...на
...республика
КИ... АСЫ

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы · 1961

Бу китабда мүәллифин ијирми илдән артыг бир мүддәтдә јаздығы мәгаләләр топланмышдыр. Мүәллиф мүасир вә классик јазычыларымызын јарадычылығыны реализмин вә хәлгилијин үмуми ганунлары әсасында тәдгиг етмишдир. Китаб мүасир әдәбијјат, классик әдәбијјат вә инчәсәнәт бөлмәләриндән ибарәтдир. Хүсусән мүасир әдәбијјатдан бәһс едән һиссәдә мүәллиф сосиалист реализми вә хәлгилик үчүн сәчијјәви сајылан чәһәтләри кениш изаһ етмәјә чалышмышдыр.

Китабын мүасир әдәбијјат һиссәсиндә Ҹәфәр Ҹаббарлы, Сәмәд Вурғун, Абдулла Шаиг јарадычылығы һаггында, әдәбијјатымызда мүасирлик, сатира, әдәби тәнгид, драматуркијамызын бә'зи сәнәткарлыг мәсәләләри, новаторлуг вә хәлгилик һаггында мәгаләләр верилмишдир.

I

МҮАСИР ӘДӘБИЈЈАТ

Мирза Аждар оглы Ибрагимов

С ПОЗИЦИИ НАРОДНОСТИ И РЕАЛИЗМА

(Статьи)

(на азербайджанском языке)

Редактору *Ч. Бағыров.* Рәссамы *Г. Мәликов.* Бәдии редактору *М. Гулијев.* Техники редактору *Н. Насиров.* Корректорлары *М. Мурадова, С. Мәммәдова.*

Јығылмаға верилмиш 15 VII-1961-чи ил. Чапа имзаланмыш 14 X-1961-чи ил. ФГ 09763. Кағыз форматы 84×108 1/32. Физики чап вәрәги 16 3/8. Шәрти ч. в. 26,86. Учот нәшр. вәрәги 19,9. Сифариш № 400. Тиражы 6000. Гијмәти 1 ман. 41 гәп.

Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һусу Һаҹыјев күчәси, № 4.

Азәрбајҹан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин 26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИ ҺАГГЫНДА

Сосиалист әдәбиjјаты вә инчәсәнәти һәм мүндәрәчәси, һәм дә формасы е'тибары илә тарихдә јени кејфиjјәтли сәнәтдир. Онун тәрәннүм етдиjи идеаллар инсан тарихинин јекунудур, бәшәрин узун ахтарышларындан, ағыр мүбаризәсиндән, јүксәк вә тәмиз хәјалларындан доғмушдур. О, узун әсрләр боју јаранмыш бәшәр мәдәниjјәтинин вә классик бәдии јарадычылығын давамы, јени јүксәк мәрһәләси кими мејдана чыхмышдыр, сосиализм гуручуларына бөјүк зөвг, сонсуз севинч верир, јарадычы инсаны, азадлығы, хошбәхтлиjи вә әдаләти тәрәннүм едир. Инсаны бөјүдән, учалдан тарихи һәгигәт онун мүндәрәчәсидир. О, азад әмәјә шәргиләр демәк, азад инсанын әмәлләрини тәрәннүм етмәк, фикирләрдә көһнә, мүһафизәкар вә мүртәче галыглары атәшә тутуб өлдүрмәк үчүн јаранмышдыр. Һеч бир дөврүн әдәбиjјаты вә инчәсәнәти әмәкчи инсана, зәһмәткеш халга бу гәдәр бөјүк инамлы вә шүурлу олараг хидмәт етмәмишдир.

Бөјүк ингилаби мүндәрәчә, јени сосиалист варлығы әдәбиjјатын јалныз фикри истигамәтини дејил, формасыны, бәдии ифадә үсулларыны да мүәjјән етмишдир. Сосиалист инчәсәнәти һәм мүндәрәчәси, һәм дә формасы е'тибары илә новатор сәнәти кими мејдана чыхмышдыр вә бу сәнәтин јарадычылыг үслубу сосиалист реализмидир. Бу реализм бәдии јарадычылыг вә естетика саһәсиндәки мүртәче идеалист истигамәтләри, мүхтәлиф думанлы көрүшләри, формалист вә мүчәррәд «ахтарышлары» рәдд едир, һәгиги бөјүк сәнәт јолуну ишыгландырыр, бәдии шүурун јени јүксәк зирвәләрә галхмасына көмәк едир, онун гаршысында кениш вә парлаг үфүгләр ачыр.

Сосиалист реализми һәјата, варлыға садиг олмағы јарадычылығын вачиб шәрти һесаб едир. Дејә биләрләр ки, бу, үмумијјәтлә реализмин тәләбидир. Бәли, беләдир. Анчаг сосиалист реализминә көрә варлыға садиг олмаг о демәкдир ки, һадисәләрин дахилинә нүфуз етмәји, габагчыл мејли көстәрмәји, инкишафа чанлы тә'сир етмәји бачарасан. Бунун үчүн сәнәткар гәләмә алдығы һадисәни дә, бу һадисәни доғуран ичтимаи мүһити дә дәриндән өјрәнмәли, онун дахили мә'насыны вә мүтәрәгги чәһәтләрини бәдии бојаларла көстәрә билмәлидир.

Јухарыда дедијимиз кими реализм үмумән сәнәткарын, јарадычынын һәјата, варлыға садиг олмасы, варлығы әкс етмәси демәкдир ки, бу чәһәтдән сосиалист реализми классик реализмин ән'әнәләрини давам етдирир, онун бүтүн мүсбәт тәчрүбәсинә варис чыхыр. Лакин јени заманда, о, марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнә вә халг күтләләринин сосиализм гурмаг тәчрүбәсинә әсасланараг өз ән'әнәләрини вә нәзәријјәсини јарадыр.

Һәр һансы халгын феодализм вә ја капитализмдәки һәјаты, дүшүнчәси, тәсәввүрләри илә сосиализм заманындакы јашајышы, фәлсәфи көрүшләри вә әхлаг нормалары арасындакы бөјүк фәрги инкар етмәк чәтиндир, мүмкүн дејил. Нечә ола биләр ки, бу дәјишиклик, бу нәһәнк јүксәлиш бәдии шүурда әкс етмәсин, ону јени истигамәтә салмасын? Бу да мүмкүн дејил. Сосиалист реализми бу тарихи дөнүшүн мәһсулудур вә халгларын, халг күтләләринин јени һәјат гурмаг тәчрүбәсинин бәдии ифадәсидир, јени кејфијјәтли јарадычылыг үслубудур.

Бу кејфијјәтләр нәдән ибарәтдир? Даһи Ленин һәлә Биринчи рус ингилабы дөврүндә «Партијалы тәшкилат вә партијалы әдәбијјат» адлы мәгаләсиндә көстәрирди ки, әдәбијјат үмуми пролетар ишинин, үмумхалг ишинин ајрылмаз үзви бир һиссәсидир. Партијасыз, «битәрәф» әдәбијјат јохдур вә олмамышдыр. Чәмијјәтин мүбаризәсиндән јухарыда дуран, «һамыја хидмәт едән» әдәбијјат һаггындакы сөһбәтләр икиүзлүлүкдүр. Сосиалист реализми Ленинин ин'икас нәзәријјәсинә вә партијалы сәнәт һаггындакы тә'лиминә әсасланараг сәнәткары даим ичтимаи һәгигәт вә мүтәрәгги идеаллар уғрунда мүбаризәјә руһландырыр, синифләр дөјүшүндә мүтәрәгги мөвге тутмасына көмәк едир. Мәһз бунун үчүн сосиалист реализми һәјатдан, варлыгдан доғмајан хәјаллары, дүшүнчәләри, идеаллары, сурәтләри вә характерләри ујдурма һесаб едир. Јазычы — сәнәткар, күтләләрин һәјатындан ајры дүшәрәк јалныз өз субјектив фикирләрини бәдии јарадычылығын әсасына гојдуғу заман, һәјат вә варлығын сәчијјәви тәләбләринә көз јумдуғу заман инсанлара бөјүк фикир, һәгигәт деjә билмәз. Хүсусилә бу сәнәткарын субјектив көрүшләри мүртәче, фанатик маһијјәт дашыјанда онун јазачағы әсәрләр әсил сәнәт әсәри олмагдан чох узагда галыр вә һәјатда мүртәче рол ојнајыр. Реализмин өз ганунлары вар вә бу ганунлар чох күчлүдүр, онлар чох заман сәнәткары шәхси субјектив көрүшләринин тәрсинә һәрәкәт етмәјә, һадисәләрин тәсвириндә објектив һәгигәтә тәрәфдар чыхмаға мәчбур едир.

Реализмин бу јүксәк үстүнлүјүнү биз Балзакын вә Толстојун јарадычылығында көрүрүк.

К. Маркс вә Ф. Енкелс Балзак реализминә олдугча јүксәк гијмәт вермишләр. Енкелс көстәрир ки, Балзакын әсәрләри бизә онун дөврүнү өјрәнмәк үчүн о заманкы бүтүн тарихчи вә игтисадчыларын әсәрләриндән даһа артыг вә даһа әтрафлы материал верир. Плеханов көстәрир ки, Балзак еһтираслары буржуа чәмијјәтинин тәгдим етдији шәкилдә гәләмә алырды. О, тәбиәтшүнаса лајиг бир диггәтлә ичтимаи мүһитдә бу еһтирасларын нечә бој атдығына вә нечә инкишаф етдијинә көз јетирирди. Елә буна көрә дә о, сөзүн ән дәрин мә'насында реалист олду. Елә буна көрә дә реставрасија вә Лудовик Филипп дөврләриндәки франсыз чәмијјәтинин психолокијасыны өјрәнмәк үчүн онун әсәрләри әвәзсиздир.

Даһи Ленинин Лев Толстоја вердији дәрин мә'налы гијмәтдә дә реализмин үстүнлүјү көстәрилмишдир. Ленинин сөзләриндән ајдын олур ки, реализм јазычыны бә'зән өзү истәмәдији нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Реализм сәнәткары һәјата, варлыға чәкир, бүтүн вә һәр чүр маскалары јыртмаға мәчбур едир, ардычыл реализм бәдии јарадычылығы бүтүн бир епоханын ајнасына чевирир. Сәнәткары дөнмәз бир мүбариз кими «ичтимаи јалан вә сахтакарлыг» әлејһинә шиддәтли чыхышлара мәчбур едир. Беләликлә, ичтимаи-тарихи һәгигәт сәнәт әсәриндә өз там ифадәсини реализм васитәси илә тапыр. О, сәнәтә һәјатын, варлығын әсил һәгигәтини кәтирир. Ади вә зиддијјәтли варлығы олдуғу кими гәләмә алмаға мејл едир, ујдурмалара, сүн'и бәзәк вә рәнкләрә дөзмүр.

Сәнәткар доғрудан да дөврүнүн оғлудурса, онун әсәрләри заманын данышан дили олмалы вә дөврүн һәгигәтини демәлидир. Дөврүн һәгигәтини исә анҹаг реал варлығы, һәгиги һәјаты, инсанларын ҹанлы еһтирасларыны, әхлаг вә ән'әнәләрини дәриндән өјрәниб доғру тәсвир етмәклә тапмаг мүмкүндүр. Иҹтимаи һәгигәт өзү мөвҹуд варлыгла бағлыдыр, онун өвладыдыр. Халг дејир ки. «һәр шеј замана бахар, заман һеч шејә бахмаз». Заманын һөкмү ән гәти һөкмдүр. Мадам ки, һәр шеј замандан, мөвҹуд конкрет иҹтимаи әлагәләрдән, реал варлыгдан асылыдыр, о заман ән бөјүк һәгигәт дә варлығы әкс едән һәгигәтдир.

Реализм, сәнәтдә, әдәбијјатда һәмишә инсан проблемини ирәли сүрмүшдүр. Реал инсан мүбаризәсини. арзуларыны, идеалларыны, еһтирас вә дујғуларыны ифадә етмәјән әсәр реалист әсәр адлана билмәз.

Сосиалист реализми сәнәткардан реал варлыға садиг олмагдан башга, она фәал әлагә бәсләмәји дә тәләб едир. Буржуа реализминин мәһдуд ҹәһәтләри сосиалист реализминдә јохдур. Сосиалист реализми методу илә јазан сәнәткар үчүн һәр шејин башы әмәкчи инсандыр. Бу күнкү инсанын, сосиализм гуруҹусунун дахили аләмини дәриндән өјрәнмәк, тәбии, инандырыҹы ҹизкиләрлә бәдии сурәтини јаратмаг сосиалист сәнәтинин шәрәф ишидир. Сосиалист реализми, сәнәтә сосиализмин бөјүк һәгигәтини кәтирир, сосиалист ҹәмијјәтинин јаратдығы јени һәјаты вә бакир көзәлликләри тәрәннүм едир.

Варлыгла идеалын, һәгигәтлә көзәллијин һәгиги аһәнки бизим һәјатымызда јараныр вә анҹаг сосиалист реализми ону долғун әкс едә биләр. Һәгигәтлә көзәллијин вәһдәтини, позулмаз аһәнкини јаратмаг һаггындакы арзулар узун мүддәт бир хәјал кими јашамышдыр. Һәлә вахты илә Дидро вә Лессини бу јүксәк аһәнки ифадә едән сәнәт әсәрләри һаггында дүшүнүрдүләр. Онлар бу аһәнки анҹаг варлыгла идеалын вәһдәтиндә, бирләшмәсиндә көрүрдүләр. Лакин буржуа ҹәмијјәти бу аһәнки јарада билмәзди. Буржуа ҹәмијјәти мүртәҹеләшдикҹә буржуа естетикасы әбәди аһәнк идеалыны рәдд етмәјә. «һәгигәтә ујғунлугла» көзәллик арасында зиддијјәт јаратмаға башлады. Инди буржуа естетикасы һәгигәт вә көзәллик, варлыг вә идеал мәфһумларыны тамамилә сәнәт аләминдән говур, онлары бир-биринә гаршы гојур. Чүнки буржуазија өз лабүд тарихи өлүмүнә јахынлашдыгҹа һәјатдан, варлыгдан горхур, чалышыр ки, һәгигәти ифадә едән әсәрләрин јаранмасына јол вермәсин.

Кечмишдә дөврләринин фөвгүнә чыхан бөјүк реалист сәнәткарлар хәјалән дә олса һәгигәтлә көзәллик арасында вәһдәт јаратмаға, идеалла һәјатын аһәнкини тәрәннүм етмәјә чалышмышлар. Бу ҹәһәтдән дә сосиалист инҹәсәнәти классик ирсин әсил варисидир. О доғрудан да һәјатын һәгигәтини ифадә едән ән көзәл сәнәт әсәрләри јаратмағы гаршысына мәгсәд гојур. Буна көрә дә варлығы әкс етдирәндә дәрин үмумиләшмәләр јолуну тутур. Хүсусилә әмәкчи инсаны парлаг бојаларла тәсвир етмәјә чалышыр. Ахы әсил сәнәт әсәриндә һәр бир характер ајдын, парлаг вә ҹанлы олмалыдыр, һәр сурәтин, һәр гәһрәманын дедији сөзүн, атдығы аддымын лабүдлүјү көстәрилмәли, сөз-сөздән доғмалы, сөзү доғурмалыдыр. Һәр сурәт фәрдиләшдирилмәли, өз мәнлијинә, өз дахили хүсусијјәтләринә мувафиг һәрәкәт етмәли, јашамалы, мүбаризә апармалыдыр. Бу ҹүр сурәтләрдән мәһрум олан әсәр јүксәк кејфијјәтли сајыла билмәз, варлыгла идеалын вәһдәтини верә билмәз. Аристотел демишдир ки: «Һиссләрлә долу олан, ҹанлы характери әкс едән вә варлығын һәгиги вәзијјәтинә ујғун кәлән јазы тәрзи лазыми кејфијјәтләрә малик олар. Јазы тәрзи о заман варлығын һәгиги вәзијјәтинә ујғун кәлир ки, мүһүм шејләр һаггында өтәри олараг, бош шејләр һаггында исә тәнтәнә илә данышылмасын, садә бир сөзә бәзәк вурулмасын».

Сосиалист реализми сәнәткара көмәк едир ки, һәгиги варлығы вә онун көзәллијини, һәјатын һәгигәтини вә пафосуну көстәрән һиссләрин, дујғуларын, еһтирасларын реал мәнзәрәсини јаратсын, һәм дә сөзҹүлүјә јол вермәдән парлаг бојаларла, тә'сирли бәдии васитәләрлә јаратсын. Бу күнкү әдәбијјат тәҹрүбәмизин бөјүк бир нөгсаны, сосиалист реализминин бу тәләбинә кафи диггәт вермәмәсиндәдир. Буна көрә дә чох заман биз нәинки һекајә вә романларда, һәтта театрларымызда тамашаја гојулан пјесләрдә белә јерсиз сөзләр ешидирик, сурәтләрин хасијјәтиндән доғмајан һәрәкәтләрин, үмумијјәтлә сүжетин инкишафы илә бағлы олмајан јоруҹу данышыгларын шаһиди олуруг. Чох заман һеч дә күлмәк тәләб олунмајан јердә јазычы тамашачыны вә охуҹулары күлдүрмәјә ҹәһд едир. Көз јашына еһтијаҹ дујулмадығы һалда, о, мүтләг тамашачыны ағлатмаға чалышыр. Һә

лә бу, дәрдин јарысыдыр. Әсил бәла орасындадыр ки, бә'зи јазычылар сурәтин һәрәкәтиндә зәрурилик, ардычыллыг тәләбини чох асанлыгла позур вә буна әһәмијјәтсиз бир шеј кими бахырлар. Мәһәббәтини итирән гыз шәргиләр дејиб охуја биләр, анчаг пулу әлиндән чыхан хәсис адамын шәргиләр дејиб охумасы гејри-тәбиидир.

Сосиалист реализми дәрин мәзмунлу, јүксәк идејалы сәнәт јолудур. Һәр бир әсәрин гәһрәманы о заман бөјүк вә әзәмәтли бир дағ кими јүксәлир ки, онун башы дәрин фикирләрлә долу олсун, уғрунда мүбаризә апардығы идеаллар, хырда олмасын, еһтираслары бизим дә гәлбимизи һәјәчана кәтириб ганымыза од салсын. Анчаг башында бөјүк идеаллар ојанан, гәлби күчлү еһтирасларла чырпынан адам даһа артыг һәрәкәт едир, чанлы фәалијјәт көстәрир. Гәһрәман һәјатын, варлығын бөјүк мәсәләләри илә јашамалыдыр, онун һәрәкәти вә сөзү инандырычы олмалыдыр. Буну унутмаг олмаз. Әкс һалда о, марагсыз вә јоручу олар. Бүтүн бунлар јүксәк, камил, парлаг бәдии формада әкс олунмалыдыр. Тәкчә мәзмунун актуаллығы илә сәнәт әсәри јаранмајыр. Хүсусилә инди мөвзу актуаллығы илә көзә кирмәјә чалышан вә учуз шөһрәт газанмаг истәјән адамлар вар икән, сәнәтин мәзмун вә форма вәһдәти тәләбинә лагејд јанашмаг олмаз. Вахты илә Һекел гејд едирди ки, муәјјән формадан мәһрум олан сәнәт әсәри һәгиги сәнәт әсәри дејилдир. Бир сәнәткарын әсәринә мүндәрәчәси е'тибары илә јахшыдыр јахуд лап көзәлдир, лакин муәјјән формадан мәһрумдур дејилирсә, ону сәнәткар адландырмаг олмаз. Анчаг мүндәрәчәси вә формасы ејни дәрәчәдә камил олан бәдии әсәрләр һәгигәтән сәнәт әсәрләридир.

Јүксәк, камил, бәдии форма мәсәләси сосиалист реализминин әсас тәләбләриндәндир. Чүнки белә форма олмадан һәјатын һәгигәти бәдии әсәрдә өз там әксини тапа билмир, биртәрәфли верилир, јә'ни бәдии һәгигәт чылыз, зәиф көрүнүр. Совет јазычылары бәдии форма мәсәләсинә, сәнәтдә көзәллик мәсәләсинә лагејд баха билмәзләр. Буна көрә дә јүксәк кејфијјәт уғрунда мүбаризә әдәбијјатымызын әсас мәсәләси кими ирәли сүрүлмәлидир.

Сосиалист әдәбијјатынын гаршысында милјонлары јени руһда, коммунизм руһунда тәрбијә етмәк кими шәрәфли бир вәзифә дурур. Бу, сәнәтин һәјата, варлыға тә'сири мәсәләсидир. Сәнәт варлыға тә'сир етмәк, ону дәјишмәк үчүн варлығын өзүндән доғмалы, ону дүзкүн көстәрмәлидир. Бир дә ки, сәнәт бу дәјишмә просесини дә ишыгландырмалыдыр. Јә'ни бәдии әсәрдә һәјат, варлыг һәртәрәфли, дәриндән көстәрилмәлидир; онда истәдијин фикри ашыламаг асан олар. Јә'ни сәнәт тәрбијәви ролуну да јеринә јетирмиш олар. Пис әсәрләр, бәдии кејфијјәти ашағы олан әсәрләр исә һеч вахт јүксәк тәрбијәви мәгсәдләрә хидмәт едә билмәзләр. Әксинә, белә әсәрләр вәтәндашларын һиссијјатыны коршалдар, онларын бәдии зөвгүнү вә һәтта әхлагыны поза биләр. Бу чүр әсәрләр рәдд едилмәлидир.

Сосиалист реализми, әдәбијјаты вә сәнәти һәјатын, ичтимаи тәрбијәнин ән чанлы бир амилинә чевирир, вәтәндашларын үрәјиндә партијаја, халга сәдагәт, вәтәнә мәһәббәт вә јүксәк патриотизм һиссләри тәрбијә етмәк үчүн тә'сирли васитәләр тапмаға јөнәлдир.

Сосиалист сәнәти, сосиалист әдәбијјаты һәгиги вә ардычыл һуманизмин јүксәк бәдии ифадәсини верән сәнәтдир. Ајдындыр ки, халгын кәләчәк уғрунда гәһрәман мүбаризәси вә бәшәрин хошбәхтлик идеаллары анчаг камил формалы, јүксәк кејфијјәтли сәнәт әсәрләриндә өз там вә долғун ифадәсини тапа биләр.

Феврал, 1940

ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТДӘ САТИРА

Сатира вә комедија бүтүн дөврләрдә әдәбијјатын, инчәсәнәтин чох әһәмијјәтли, лазымлы саһәси олмушдур. Комедијанын да, сатиранын да әсасында ичтимаи күлүш дурур. Бу күлүш сатирада даһа зәһәрли вә өлдүрүчү шәкил алдыгы һалда, комедијада мүлајимдир. Комедија вә сатира јалныз чәмијјәтин әхлагындакы вә инсанларын хасијјәтиндәки јарамазлыглары, мәнфи чәһәтләри арадан галдырмаг кими биртәрәфли, јарымчыг бир мәгсәдлә мәһдудлашмајыр. О, ејни заманда, мүсбәт идеала мејл едир: чәмијјәтин әхлагы нечә олмалы? Әсил инсан сифәтләри нәдир? Инсанын һәјаты нә чүр гурулмалы? кими суаллара чаваб вермәјә чалышыр. Лакин комедија жанрынын мәзмунундакы бу мүсбәт нүмунәви чәһәт онун тәнгиди хасијјәтини зәифләдә билмәз. О, һәјатын нөгсанлы вә көлкәли чәһәтләринә күлмәсә, инсанын јашајышындакы мәнфиликләрин үстүнү ачмаса, јә'ни һәјатын күлмәли сәһнәләрини ахтарыб тапмаса комик жанр олмаз вә бизи мүсбәт идеала сөвг едә билмәз. Белинскијә көрә комедија һәјаты она көрә олдуғу кими көстәрир ки, биз һәјатын нечә ола биләчәјини ајдынчасына тәсәввүр едә биләк.

Беләликлә, бәдии дүшүнчәнин хүсуси формасы олан комик жанрын мејдана чыхмасынын објектив ичтимаи сәбәбләри вар. Ону доғуран һәјатдыр, инсанын тәбиәтиндәки естетик-мә'нәви еһтијачлардыр. Һәјатын инкишафы, инсанын даима ирәлиләмәси лабүддүр вә бу просесдә күлүшә, комедијаја еһтијач ојаныр. Бөјүк Азәрбајчан шаири Нәсими дејир:

Нагис вүчудә чүн ким, нөгсан кәлир һәмишә,
Чәһд ејлә камил ол ким, кәлмәз кәмалә нөгсан.

Бәшәријјәтин ашағы пилләләрдән кәмалат вә учалыг дәрәчәсинә олан әзаблы, ағыр һәрәкәтиндә комедија вә сатира бәдии шүурун парлаг, сөнмәз ишығы олмушдур. Комик вә сатирик күлүш мә'налы вә долғун күлүшдүр.

Бә'зән бүтүн күнүнү вә һәтта өмрүнүн чохуну бош лаггырты илә, мә'насыз зарафат, бајағы күлүшлә кечирән инсанлар тапылыр. Бу нөв күлүш һеч заман сәнәт үчүн предмет олмамышдыр. Бу чүр күлүшү доғуран вә ја белә бир күлүшдән доған әсәр нәинки комедија адлана билмәз, һәтта үмумијјәтлә һеч бир әдәби ада лајиг дејилдир. Анчаг дәрин мә'налы, бөјүк еһтирослы күлүш доғуран вә белә бир күлүшү әкс едән әсәр комедија адлана биләр. Чүнки белә күлүш һәмишә ичтимаи күлүшдүр. Анчаг бу чүр күлүш мүәјјән вә бөјүк мәгсәдләр дашыја биләр. Анчаг белә күлүш инсан һәјатынын ағыр кәдәрләрини дағыдан, јахуд ону ләкәләрдән тәмизләјән парлаг бир күлүш ролу ојнаја биләр. Бу чүр ичтимаи күлүш ики хасијјәтдә ола биләр: ја мөвчуд варлығын ајры-ајры нөгсанларына гаршы чевриләрәк бу варлығы дүзәлтмәк, ислаһ етмәк хасијјәтини дашыјыр, ја да ону тамамилә рәдд едир, сарсыдыр, көкүндән јыхыб дағытмаг истәјир. Икинчи һалда күлүш дәрин нифрәт вә гәзәблә долур, өлдүрүчү һал алыр. Белә күлүшүн бәдии ифадәсиндән сатира мејдана чыхыр. Беләликлә, комедија евин, һәјәтин зир-зибилини тәмизләјирсә, бинанын учуг-сөкүјүнү тикиб дүзәлдирсә, сатира чүрүк бинаны көкүндән — дибиндән учурмаг мәгсәдини күдүр.

Кениш мә'нада комедија әдәбијјатын, инчәсәнәтин ән чох практики тә'сир гүввәсинә малик олан жанрдыр. Драм вә тракедија һәјаты, инсан характерләрини тәсвирдә мүәјјән шәртилијә јол верирсә, комедијанын хүсусијјәти беләдир ки, о сәнәткардан мүстәсна инандырычылыг вә дәрин һәјатилик тәләб едир. Бүтүн дүнја классик комедијасынын өлмәз ән'әнәләриндән бири дә һәр дөврдә инсанларын ичтимаи һәјаты, реал јашајышлары илә сых сурәтдә бағлы олмасыдыр. Комедија һәјатын илк нәзәрдә көзә әһәмијјәтсиз вә хырда көрүнән чәһәтләринә гаршы белә лагејд гала билмәз. О өз мәзмунуну, материалыны һәмишә ади, садә инсан һәјатындан алмышдыр. Дүнја әдәбијјатынын мәшһур комедијалары инди белә бизә тарихин һәрәкәти илә чохдан гәбрә гојулмуш мүхтәлиф ичтимаи гурулушларын вә чәмијјәтләрин әхлагы, ән'әнәси, хасијјәти һаггында ачыг

тәсәввүр верир. Һеч бир шеј Молјер комедијалары гәдәр XVII әср франсыз чәмијјәтинин мә'нәви симасыны, о заманкы инсанларын әсас әхлаги хүсусијјәтләрини, арзу вә истәкләрини, һәјати бачарыг вә габилијјәтләрини бизә бу гәдәр ачыг, ајдын вә бүтүн тәфәррүаты илә көстәрә билмәз. Фәлсәфә вә тарих, һәтта бәдии дүһанын мусиги, рәссамлыг кими формалары XIX әср тәһкимчилик Русијасынын үрәкбуландырычы сәһнәләрини Гогол комедијалары вә сатирасы гәдәр чанлы, һәртәрәфли ифадә етмәмиш, онун бүтүн дахили аләминин бу гәдәр дүзкүн, һәгигәтә ујғун мәнзәрәсини јаратмамышдыр. Кечән әсрин геридә галмыш јарыммүстәмләкә, феодал Азәрбајчаныны, онун инсанларыны, күлүнч Һачы Гараларыны, зирәк, фәрасәтли сonаларыны өјрәнмәк үчүн һанкы мәнбә бизә Мирзә Фәтәли Ахундов комедијаларындан даһа чанлы, даһа ајдын вә даһа дәрин мә'лумат верә биләр!? Һәркаһ, үмумијјәтлә, сәнәт ағачы һәјат вә варлыг үзәриндә јетишиб, бој атыб бөјүјүрсә комедија өз ришәләрини бу варлығын лап гәлбинә бурахыр, чох дәринләрә көк атыр. О, дүшдүјү зәминлә нә гәдәр бәрк бағланыр, нә гәдәр дәринләрә ришәләр бурахырса, о гәдәр дә башыны учалара галдырыр.

Әсил комедија һеч вахт һәјатдан вә варлыгдан узаглаша билмәз. Онун тәрбијәви әһәмијјәти, ислаһедичи гүввәси дә бундадыр.

Комедијанын һәјатда, мүбаризәдә ити вә кәскин силаһ олдуғуну анламајанлар, үмумијјәтлә күлүшүн гүчүнә инанмајанлардыр. Һәгигәтдир ки, күлүш, истеһза чох заман гәзәбдән, киндән даһа тә'сирли олур. Шиддәтли мүбаһисәјә киришмиш ики адамдан һансы даһа јахшы күлмәји бачарырса, о даһа ағыллы вә гүчлүдүр. Чүнки ахмаглар вә зәифләр јахшы күлмәји бачармазлар; гүчлүләрин күлүшү гәзәбләриндән аз горхулу вә тә'сирли олмајыр. Һамлет јолуна чыхан ријакар, икиүзлү, хырда адамчығазларла мүбаризәдә гылынчынын ишләјә билмәјәчәји һалларда дәһшәтли, кәскин кинајәјә, истеһзалы, өлдүрүчү күлүшләрә кечир.

Тарихдә јени баш галдыран, һәјатын көһнәлмиш формасына гаршы чыхан синифләр бу көһнәликлә мүбаризәдә мүтләг силаһа, гүчә, зоракылыға әл атмаға мәчбурдурлар. Онлар өз јени гајдаларынын, јени әхлаг вә көрүшләринин гәләбәсини тә'мин етмәк үчүн бүтүн гүввәләрини сәрф едирләр. Лакин көһнәлмиш һәјат

формасы рәсмән рәдд едилдикдән, онун чүрүк бинасы учурулдугдан сонра белә, о, мүхтәлиф әхлаги, һисси, шүури вә мә'нәви формаларда узун мүддәт өз мүгавимәтини сахлајыр. Чаназә ијләнмәјә, әтрафдакылары да зәһәрләмәјә башлајыр. Бүтүн бунлар ајры-ајры чанлы конкрет адамларын дүшүнчәсиндә, әхлагында, арзуларында, истәк вә дујғуларында өзүнү көстәрир. Ичтимаи инкишафын белә дөврләриндә чәмијјәтдә елә нөгсанлар олур ки, онлары силаһ вә зоракылыгла мәһв етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу заман һаким мејлләри тәмсил едәнләр дүшмән тә'сирләрини гәти олараг арадан галдырмаг үчүн она шиддәтли сатира илә һүчум едирләр. Бу сатира һаким, тарихи чәһәтдән тәрәггипәрвәр вә һаглы бир сәсин ифадәси олдуғу үчүн гүдрәтли, гүчлү олур. Бу күлүш, дүшмәнин бүтүн мә'нәви рәзиллијини мејдана чыхармагла, онун дахили пучлуғуну вә һечлијини көстәрир.

Күлүш, кинајә, сатира вә үмумијјәтлә комедија әвәзсиз бир мүбаризә вә тәрбијә аләтидир. Күлүш инсаны өз ејиб вә нөгсанларындан даһа тез ајрылмаға мәчбур едир.

Күлүш јалныз хәстәләрин, ејби вә нөгсаны олан адамларын мүаличә дәрманы дејилдир. Бу, јени заманда, сағламларын гүввәсини артырыр, онлары ејибли, јарамаз вә зәрәрли олмагдан сахлајыр.

Дүнја әдәбијјаты өлмәз сатира вә комедија әсәрләри илә зәнкиндир. Аристофанын комедијалары гәдим јунан әдәбијјатынын ән көзәл инчиләриндәндир. Сервантесин «Дон Кихот»у, Молјерин «Тартјуф»у, Дидронун «Фаталис Жак вә онун ағасы», «Рамонун бачысы оғлу» әсәрләри, Волтерин «Гандид»и, Гоголун «Мүфәттиш»и, Шекспирин «Глупов вә глуповлар»ы, М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара»сы, Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабашлары» вә «Өлүләр»и комик вә сатирик әсәрләрин көзәл нүмунәсидир. Ичтимаи мүбаризәдә вә инсан һәјатынын инкишафында бүтүн бу әсәрләрин ролу сон дәрәчә бөјүк олмушдур.

Азәрбајчан әдәбијјатында комедијанын бөјүк вә шәрәфли бир тарихи вар. Комик вә сатирик әсәрләр биздә орта әсрләрдән башлајараг һәчв формасында инкишаф етмишдир. Һәчв әсасән кениш ичтимаи мүндәрәчәјә, дәрин тәнгиди, өлдүрүчү хүсусијјәтә малик олмушдур. Инди ичтимаи мәзмунлу һәчви сөјүш вә шәхси нифрәтин

ифадәси кими изаһ етмәк һаллары олдугча јанлыш вә әдәбијјат тарихимиз үчүн зәрәрлидир. Хејр, һәчви анчаг бир адамын башга бир адама гаршы шәхси нифрәт мотивләри илә изаһ етмәк олмаз. Үмумијјәтлә, Шәрг әдәбијјаты, билхассә Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихи инкишаф шәраити вә хүсусијјәтләри күлүшүн, сатиранын һәчв шәклиндә мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Ичтимаи мүбаризә кәскинләшиб һәјатын демократик әсаслары кенишләндикчә һәчв әдәбијјатымызда әсил сатираја, кениш, јүксәк комедијаја доғру инкишаф етмишдир.

Биздә һәчви кәскин, өлдүрүчү ичтимаи сатира дәрәчәсинә галдыран илк бөјүк шаир Закирдир. Тәәссүф ки, узун заман бу бөјүк шаирә әдәбијјат тарихимиздә лајиг олдуғу гијмәт верилмәмишдир.

Закир сатирасы өз дөврүнүн хүсусијјәтләрини ифадә етмишдир. Ичтимаи һәјатда вә мүһитдә баш верән бир чох јениликләр Закир сатирасында өз ифадәсини тапмышдыр. Закир чаризм тәрәфиндән истинадкаһ кими мүлкәдарлыг дәрәчәсинә галдырылан тәбәгәләрин һәрис мүбаризәсинә, јаланчылығына, ријакарлығына, симасызлығына күлүр, јохсул кәндлиләрин башына мин бир мүсибәт ачанлары, рүшвәтхорлары, гумарбазлары чох кәскин бир сатира илә гырманчлајырды:

Әјјами-сабигдә биз идик сүпаһ,
Сәфәрдә, һәзрәдә пәнаһа пәнаһ,
Сизин дөврүнүздә бичүрмү күнаһ,
Билмәдим нә олду, олдуг винават!

Мүһәввәлди ишләр нечә һәрзијә,
Өзләри бисавад, ады мирзијә,
Бојагчыја, башмагчыја, дәрзијә
Һавахтадәк олачағыг нкигат?

Кирибдир мејдана нечә бејинсиз,
Дејир вилајәтдә елә бизик, биз.
Чүнки верән јохдур тәшхүсү тәмјиз,
Гара әзвајдан да кәмтәрдир набат.

Закир чар чиновникләринин вә мүлкәдар-феодал тәбәгәләринин һаким олдуғу әдаләтсиз гаранлыг бир мүһити өз сатирасынын кәскин атәшинә һәдәф етмишди.

Әдәбијјатымызда Мирзә Фәтәли Ахундов, сонра да Сејид Әзим, Нәчәф бәј Вәзиров вә Һагвердијев ичтимаи сатираны инкишаф етдирдиләр, комедијанын әсасыны гојдулар. Бу сәнәткарларын әсәрләри өз маһијјәти

е'тибары илә о заманкы варлығы вә ичтимаи гурулушу инкар едирди. Онларын комедијалары заманын, дөврүн чидди, актуал вә зәрури мәсәләләрини әкс етдирмишдир. Чүрүмүш, көһнә, јарамаз ичтимаи һәјат тәрзини гәти инкар вә рәдд едәрәк өлдүрән сатира Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә Сабирин јарадычылығында өз зирвәсинә чатды. Сабир вә Чәлил Мәммәдгулузадә сатирасы күчү, кәскинлији, дәринлији, актуаллығы е'тибары илә әдәбијјатымызда мисилсиз сатирадыр. Јени Азәрбајчан әдәбијјатынын бу бөјүк дүһалары ичтимаи сатиранын бүтүн нөвләрини јүксәк дәрәчәјә галдырмышлар. Онларын күлүшү дәриндир, мә'налыдыр, чох кәсәрлидир. О заманын мүртәчеләри вә мөвһуматчылары «Молла Нәсрәддин»дән горхдуглары гәдәр һеч кәсдән горхмурдулар. Сабир һаглы олараг өз ше'рләрини «тазијанә» адландырырды. Бу ше'рләр чиркли, јарамаз, мүфтәхор, јаланчы вә икиүзлү адамлары гырманчламыш, јер үзүндә әдаләтли, намуслу, сағлам һәјат јаранмасына хидмәт етмишләр. Инди бә'зиләринин «хырда» сајдығы, јазычы диггәтинә лајиг олмајан бир шеј һесаб етдији һәјатдакы, мәишәтдәки нөгсанлар Сабирин вә Ч. Мәммәдгулузадәнин диггәтиндән гачмырды. Чүнки һәјат онлар үчүн һәр шеј иди. Сәрт, ағыр, әзаблы һәјат!.. Онлар бу һәјатдан горхмајыб онун әдаләтсизликләринә, сәртлијинә гаршы мүбаризәдән бојун гачырмырдылар! Әксинә, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир сатиранын әсас тәләбинә садиг галараг, һәјатын конкрет һалларыны өјрәниб, ајры-ајры инсанлары тәдгиг едир, бу әсасда бәдии сурәт јарадырдылар. Бу конкретликдә, реаллыгда чох бөјүк бир үмумиләшдирмә гүввәси варды. Мәсәлән, 1906-чы ил журналын икинчи нөмрәсиндә Ч. Мәммәдгулузадә Кәрбәлајы Нәчәфгулуја мүрачиәт едәрәк јазырды: «Еј достум Кәрбәлајы Нәчәфгулу! Сән јазырсан ки, мән нахошам, јазырсан ки, дурдуғум јердә, күчә илә кетдијим јердә елә бәрк јухум кәлир ки, аз галырам јыхылам. Јазырсан ки, иштаһам азалыб, белә ки, сүбһ вахты бозбаш јејәндә, ахшам азаны дејиләндә кабаб јејирәм, сүбһ вахты кабаб јејәндә ахшам бозбаш јејирәм. Јазырсан ки, истәјирәм бир ишә әл вурам, бирдән мәни кәрнәшмә тутур. Елә ләззәтлә кәрнәширәм ки, аз галырам јыхылам јерә. Јазырсан ки, һеч бир иш көрмәк һәвәсим јохдур. Бир иш башлајанда ја һамам јадыма дүшүр вә ја евимиздә јорған-дөшәк. Јазырсан

80559
М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Республика КИТАБХАНАСЫ

ки, һамама кедән кими мәни елә јуху тутур ки, сојунмаға мачал олмур вә буну да јазырсан ки, ушаглыгдан бу мәрәз мәндә пејда олуб вә буну да јазырсан ки, мәним јолдашларым вә достларым вә гоншуларым һамысы бу нахошлуға мүбтәла олублар. Јазырсан ки, бу нахошлуг мисри вә с. нахошлуг кими бир шејдир».

Бу кичик фелјетон доғрудан да сатирик сәнәт нүмунәсидир. Бурада бөјүк јазычы бирчә Кәрбәлајы Нәчәфгулунун дејил, бәлкә онун симасында бүтүн кәрбәлајы нәчәфгулуларын чох типик шәклини чәкмиш, онларда пејда олан эталәтин вә фәалијјәтсизлик азарынын дәрин ичтимаи мәрәз олдуғуну көстәрмишдир. Бурада һәм кәскин сатира, һәм дә инчә јумор вар. Сәнәткар өз ширин јумору илә бир тәрәфдән кәрбәлајы нәчәфгулулары күлдүрәрәк эталәтдән узаглашдырмаг, фәалијјәтсизлик јухусундан галдырмаг истәјирсә, о бири тәрәфдән кәскин өлдүрүчү сатирасы илә бу үмуми фәалијјәтсизлик дүнјасыны, әмәјә гаршы лагејдлик, мә'нәви тәнбәллик вә сәфиллик дүнјасыны, кәрбәлајы нәчәфгулулары шикәст едән дүнјаны атәшә тутур, онун нә гәдәр мәгсәдсиз, мә'насыз вә пуч бир аләм олдуғуну мејдана чыхарыр. Бурада јумору вә сатираны бир-бириндән ајырмаг мүмкүн дејилдир, көзләнилмәдән сатира јумора, јумор сатираја кечир. Биз бу кичик мисалы мәишәтин көһнәлмиш галыгларына, инсанын јарадычы гүввәләрини мәһв едән мәнфи чәһәтләринә гаршы нечә конкрет мүбаризә апармаг, нечә дузлу сатирик әсәрләр јаратмаг мүмкүн олдуғуну көстәрмәк үчүн кәтирдик.

Јазычыларымыз Ч. Мәммәдгулузадәнин вә Сабир јарадычылығынын бу чәһәтинә чох фикир вермәлидир. Биздә инди белә бир фикир әмәлә кәлмишдир ки, куја һәјатымыздакы дин, мөвһумат, көһнә адәт вә ән'әнәләр, оғурлуг, сосиализм әмлакына намуссуз әлагә, ишә, әмәјә Кәрбәлајы Нәчәфгулу бахышы вә саир бу кими мәнфи галыгларла мүбаризә анчаг тәблиғатчыларын, милис органларынын вә ја гәзет мүхбирләринин борчудур. Әдәбијјатымыз, сәнәтимиз исә һәјати вә тарихи әһәмијјәти олан бу бөјүк мүбаризәдән бир нөв кәнара чәкилмиш кимидир. Чохлары мөвһумата гаршы мүбаризә мөвзусунда анчаг өтәри, ики күнлүк јүнкүл фелјетонлар јазмаг мүмкүн олдуғуну дүшүнүрләр. Куја бу мөвзуларда чидди сәнәт әсәрләри јазыла билмәзмиш. Әлбәттә, бу чох јанлыш фикирдир. Әдәбијјат вә инчәсәнәт һеч заман һәјатын фактларыны гејд етмәклә кифајәтләнмәмишдир. Сосиализм әдәбијјаты вә инчәсәнәти һәјата ән фәал әлагә бәсләјән, варлығы дәјишмәк мәгсәдинә гуллуг едән бир сәнәтдир. Бу сәнәт минләрлә инсанлара нүмунә ола биләчәк гүчлү, ағыллы, гүдрәтли гәһрәман сурәтләр јаратмагла бәрабәр, көһнәликлә, кечмишин мәнфур галыглары илә, дүшмән синиф төртөкүнтүләринин позучу һәрәкәтләри илә дә кәскин мүбаризә апармаға борчлудур. Бу мүбаризәдә бизим сәнәт вә әдәбијјатын бүтүн нөвләри ишә салынмалыдыр. Фикирләри, һиссләри тәрбијә етмәк үчүн драм да, трагедија да, нәср дә, сатира да инкишаф етдирилмәлидир. Дини вә мөвһумати галыглара гаршы мүбаризәдә јумор вә сатира өн плана чәкилмәли, фәхри јерини тутмалыдыр. О, оғурлуғун, башгасынын һесабына јашамағын дүнјада нә бөјүк намуссузлуг олдуғуну тә'сирли шәкилдә көстәрмәлидир. Белински јахшы дејиб ки, комедија алчалдылмыш инсан һејсијјәтинин интигамыны алмалы вә трагедијада олдуғу кими әхлаги ганунун тәнтәнәсини јаратмалыдыр.

Мүасир Азәрбајчан әдәбијјатында гүввәтли сатирик исте'дады олан јазычылар вардыр. Мир Чалал, Сабит Рәһман вә башга јолдашлар һәјаты, варлығы комик дујмаг габилијјәтинә малик олдугларыны көстәрмишләр, Мир Чалал вә Сабит Рәһман јолдашларын бир чох әсәрләри онларда комик дујғунун вә һәјатын күлмәли һадисәләрини сечмәк габилијјәтинин олдуғуну көстәрир. Арзу едирик ки, бу јазычы достларымыз өз сатирик исте'дадыны камил бәдии үслуб јарадачаг гәдәр инкишаф етдирсинләр, онун не'мәтини сызылан дамлаларла дејил, чағлајан шәлалә илә версинләр. Арзу едәрдик ки, онлар даһа артыг халгымызын һәјатына, мәишәтинә вә сосиализм варлығына јахынлашсынлар, һәјатын кениш мәнзәрәләрини, мараглы инсан сурәтләрини комик вә сатирик әсәрләрдә әбәдиләшдирсинләр. Арзу едәрдик ки, комедија жанры илә мәшғул олан јазычы јолдашларымыз варлығы, һәјаты, гәләмә алдыглары инсанлары үздән, өтәри дејил, әтрафлы, узун мүддәт вә һәртәрәфли өјрәнсинләр. Белә ағыр әмәк, давамлы мүшаһидә олмадан бөјүк сәнәт әсәрләри вә хүсусилә әсил комедија јарана билмәз. Будур, комедијанын бөјүк устасы Гогол «Мүәллифин вәсијјәтләри»ндә дејир: «Јаздығын адамын бүтүн борчуну вә вәзифәләрини өз башына јерләшдир-

мәсән, ону лазым олдуғу гәдәр дүзкүн көстәрә билмәзсән. Ону елә көстәрә билмәзсән ки, доғрудан да о, һәјатда јашајанлара нүмунә вә ибрәт олсун. Буна көрә дә мән һәр һанкы бир мә'лумат ала биләчәјим адамларла мәктублашмаға башладым. Рича етдим ки, илк раст кәлдикләри һәр һанкы ән јүнкүл портретләри вә характерләри белә тәсвир етсинләр. Бүтүн бунлар мәнә она көрә лазым олмамышды ки, өз башымда характер вә гәһрәманлар јох иди, хејр, өзүм дә чохлу характерләр вә гәһрәманлар танıјырдым. Инсан тәбиәтини дәрк етдијим үчүн онлар мәним фикримдә һәјатда олдугларындан да камил шәклә дүшмүшдүләр. Лакин бир рәссама хәјалында јаратдығы шәкли чәкмәк үчүн натурадан алынмыш етүдләр лазым олдуғу кими, бу мә'луматлар да мәнә лазым иди. Рәссам бу етүдләри чәкдији шәклә әлавә етмәјир, тәсвир етдији варлыг, дөвр вә ја әср барәдә јанлышлыглара јол вермәмәк үчүн онлары јанындакы диварлардан асыр. Мән һеч заман хәјалымдан һеч бир шеј јаратмамышам вә белә бир хүсусијјәтә малик олмамышам. Мәним анчаг варлыгдан алдығым әсәрләр, мәнә мә'лум олан фактлара әсасән јаздығым әсәрләр јахшы чыхмышдыр. Мән анчаг о заман адамын нечә адам олдуғуну тә'јин едә биләрәм ки, онун харичи көркәминин белә бүтүн хырда чәһәтләри мәнә мә'лум ола. Мән һеч заман садәчә копија шәклиндә портрет чәкмәмишәм. Мән портрет јаратмышам. Лакин мән портрети бош хәјал нәтичәсиндә дејил, дүшүнчә, мүһакимә нәтичәсиндә јаратмышам».

Сосиализм инчәсәнәти вә әдәбијјаты адамларымызда јүксәк вәтәнпәрвәрлик, намуслулуг, идеал дәрәчәдә сафлыг вә тәмизлик, халга сонсуз мәһәббәт, мәрдлик вә чәсарәт һиссләри тәрбијә етмәлидир. Сосиализм чәмијјәтини, сосиализм инсаныны ләкәләјә билән бүтүн мәнфиликләрә гаршы барышмаз, атәшин мүбаризә онун вәзифәсидир. Театрларымыз мүасир мөвзуда јүксәк сатирик вә комик әсәрләр јаратмағы өзләринә шәрәф иши билмәлидир. Әдәбијјатымыз вә сәнәтимиз көһнә чәмијјәтин тәр-төкүнтүләринә, капитализм галыгларына гаршы амансыз олмалы, сосиализмин бөјүк тарихи гәһрәманларынын өлмәз сурәтләрини јаратмалы, совет халгынын азад, раһат һәјатыны тәрәннүм етмәлидир. Комедијамыз совет халгынын күлмәк тәләбинә ағыллы вә лајигли чаваб вермәлидир. Биз, дүшүндүрәрәк күлдүрмәји бачармалыјыг. Беш-он чани вә намуссуз, сосиализм әмлакына хор бахан әлиәјриләр совет халгынын гәзәбинә дөзә билмәз. Сатира вә комедијамыз намусуну итирмиш јаланчыларын, ријакарларын, оғруларын һәјатынын ијрәнч олдуғуну көстәрмәлидир.

Биз сатирадан данышаркән, онун гаршысында дуран күндәлик мәсәләләрдән данышаркән јени инсан тәрбијә етмәк кими бөјүк мәгсәдләри унуда билмәрик. Бизим комедија вә сатирамыз јүксәк поезија вә тракедија кими «әхлаги ганунун тәнтәнәсини» јаратмалыдыр.

Сентјабр, 1940

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗДА МҮАСИРЛИК

Сәбирсизликлә арзу етдијимиз бөјүк күнләр кәлиб чатды... Гәһрәман совет халгынын Вәтән мүһарибәси там гәләбә илә гуртарды. Дәһшәтли һәрб фачиәси битди, дөрд ил өлүм-дирим мүбаризәси кедән чәбһәләрдә милјонларла инсан чәсәдләри, голсуз-гычсыз адамлар, харабазара чеврилмиш шәһәрләр вә кәндләр, парча-парча олмуш тәјјарәләр вә танклар галды. Вәтәнимизин көјләриндә исә гәләбә бајрағы јелләнмәјә башлады...

Мүһарибәнин сәси кәсилди, сүлһ вә әмнијјәт нуру көзләрә ишыг верди. Чәбһәдәкиләр гајытмаға, јаралылар сағалмаға, дәрдлиләр дәрдини унутмаға башлады. Һәјатын гучағына атылараг јашамаг вә јаратмагла һәлак олмушларын хатирәсини әбәдиләшдирмәјә үз гојдулар. Бүтүн мәмләкәт јени бир руһ, јени бир әзмлә ишә киришди. «Сөнмүш очаглары тәзәдән јандырмаг, сусмуш фабрик-заводлары тезликлә ишә салмаг» лазым кәлди. Өз тәбиәти е'тибары илә јорғунлуг вә бәдбинлијә јабанчы олан сосиализм чәмијјәти, мүһарибәдән алдығы јараларын сызылтысына гапылмады, онлары дөнмәз ирадә илә сағалтмаға башлады. О бунунла да кифајәтләнә билмәди. Үмумдүнја әһәмијјәти олан нәһәнк мәсәләләр орталыға атды вә бу мәсәләләрин һәлли үчүн бүтүн халгы сәфәрбәрлијә алды. Мүһарибәнин вурдуғу бүтүн јаралары сағалтмаг тәдбирләри, өлкәни заманын бөјүк тәләбләринә көрә ирәлиләтмәк вә даһа да гүдрәтли етмәк тәдбирләри јени бешилликдә өз ифадәсини тапды. Бу планы сәтһи олараг нәзәрдән кечирдикдә белә, инсан елм вә сәнајенин беш ил әрзиндәки инкишаф вүс'әтинә һејран олмаја билмәз.

Инди партија, һөкумәт вә бүтүн халг бу планын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәјә киришмишдир.

Биз һәр күн һәјатымызда олан дәјишикликләрдә бу мүбаризәнин јахшы нәтичәләрини көрүрүк. Лакин бешиллик план јалныз сәнајенин бәрпасы вә инкишафы, учулмуш шәһәр вә кәндләрин тикилмәси, ири сәнаје саһәләри јаранмасындан ибарәт дејилдир. О, јени заманда, елмин, мәдәнијјәтин вә сәнәтин јүксәк дәрәчәдә артмасыны нәзәрдә тутур. О, габагчыл капиталист өлкәләринә чатмаг, онлары өтмәк кими шәрәфли вәзифәләр ирәли сүрүр. Совет өлкәси нәинки баштан-баша савадлылар, һәм дә јүксәк билијә вә шүура малик вәтәндашлар өлкәси олмалыдыр. Ичтимаи фикрин әһәмијјәтли бир саһәси олан әдәбијјат бу тарихи мәсәләләрин һәллиндә чох бөјүк рол ојнајыр. Әдәбијјат инсанларын шүуруну, әхлаг вә мә'нәвијјатыны истигамәтләндирмәкдә мүстәсна тә'сирә маликдир. Лакин әдәбијјат о заман бу мәсәләләрин өһдәсиндән кәлә биләр ки, о, ичтимаи мүһитлә, халгын һәјаты вә мүбаризәси илә бағлы олсун, ичтимаи идејаларын гајнар булағына чеврилсин. Һазырда тәбии олараг бүтүн јазычыларымызы, ичтимаи фикримизи вә тәнгидимизи марагландыран бир мәсәлә вардыр: Азәрбајчан совет әдәбијјаты бу бөјүк тәләбләрин өһдәсиндән кәлә билирми? Бу суалын чавабыны ајдынлашдырмаг үчүн биз әдәбијјатымызын вәзијјәтинә, кечдији јарадычылыг јолуна нәзәр салмалы, онун мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини мејдана чыхармалыјыг. Чүнки һеч бир шеј ајдын фикир гәдәр инсаны ирадәли вә гүдрәтли етмир. Әдәбијјатымыз һаггында ајдын бир фикрә кәлмәк үчүн әсәрләрлә, бөјүк-кичик јазыларла таныш олмаг лазымдыр. Әдәби әсәрләри охумадан, өјрәнмәдән, тәһлил етмәдән әдәбијјат һаггында фикир јүрүтмәк мәһалдыр үмуми дүзкүн нәтичәләрә кәлмәк мүшкүлдүр.

Гаршымызда бир јығын китаб, журнал вә гәзет вар. Бунлар Сәмәд Вурғунун «Ајын әфсанәси» вә «Сәадәт уғрунда»сындан, М. Дилбазинин «Хатирәләр»индән, Осман Сарывәллинин «Шаирин һәдијјәси» вә «Кәтир оғлум, кәтир!»индән, Бөјүкаға Гасымзадәнин «Анарсан мәни»синдән, Мәммәд Раһимин «Вәтән севкиси» вә «Сәһәрин нәғмәси»ндән, Тәл'әтин «Анам торпағ»ындан, Рәсул Рзанын «Гәзәб вә мәһәббәт»индән, Мир Чәлалын «Һәјат һекајәләри»ндән, Сүлејман Рәһимовун «Өтән күнләр» вә «Ајналы»сындан, М. Әнвәрин «Дирилик чешмәси»ндән, Һ. Меһдинин «Вәтән чичәкләри»ндән, Јусиф Әзимзадәнин «Илк көрүш»үндән, Ә. Илјасын «Ајдынлыг

кечәләри»ндән, Әбулһәсәнин «Аталар вә оғуллар»ындан ибарәтдир. Бунлардан әлавә Мәммәд Сәид Ордубадинин «Гылынч вә гәләм» романы, «Сачлы»нын (С. Рәһимов) икинчи һиссәсини вә «Ачыг китаб» (Мир Чәлал) романыны чап едән «Вәтән уғрунда» журналынын нөмрәләри, «Фәрјад» (Һ. Меһди) повестини бурахан «Коммунист» гәзети вә саир дә гаршымыздадыр. Бүтүн бунларла јазылмыш әсәрләрин вә чап олунмуш китабларын сијаһысы битмәјир. Ушаг әдәбијјаты, драмлар вә нәшријјат идарәләриндә чапа һазырланан әсәрләр бураја дахил дејилдир.

Там олмајан бу сијаһы әдәбијјатымызын мәһсулдарлығыны, јазычыларымызын јазыб јаратмаг һәвәсини вә габилијјәтини нүмајиш етдирир. Лакин әдәбијјатымызын мәзијјәти јалныз һәвәсдә, әсәрләрин сајча чохлуғунда вә ја потенсиал јарадычылыг габилијјәтиндә олсајды, ондан һеч данышмаға дәјмәзди. Азәрбајчан совет әдәбијјатынын мәзијјәти онун јарадычылыг активлијиндә, дахили гүдрәтиндә вә сәмимијјәтиндә, реал әсәрләрлә халгын һәјатына вә мүбаризәсинә хидмәт көстәрмәсиндә, сосиализмин гәләбәсини сонсуз бир мәһәббәтлә тәрәннүм етмәсиндәдир. Хүсусилә әдәбијјатымызда мүһарибә мөвзусу чох јер тутур. Һәрбдән, мүһарибә илә әлагәдар олараг дүшмәнә гаршы нифрәт вә гәзәбимиздән јазмајан бир јазычы јохдур. Һамы бу вә ја дикәр дәрәчәдә бу мөвзуја тохунмушдур. Бу әсәрләрдә нәзәри чәлб едән сәмимијјәтдир, кәскин фикри истигамәтдир. Хүсусилә мүһарибәнин илк илләриндә јазылан әсәрләр сырф сијаси мәгсәд күдүр, тәлашла халгы бүтүн гүввәләрини сәфәрбәр етмәјә, өлкәнин үстүнү алмыш горхулу тәһлүкәни тезликлә арадан галдырмаға, ганлы дүшмәнин вәтән үзәринә јүрүшүнү дајандырмаға чағырыр. Бу дөврдә шаир Сәмәд Вурғун гоча совет вәтәнпәрвәринин дилиндән белә дејир:

Јад елләрә вермәрәм мән дәзкаһымы,
синданымы,
Лазым кәлсә бу уғурда верәчәјәм өз
ганымы.
Бир әллә дә гылынч вурмаг мәним көһнә
адәтимдир.
Бuна шаһид гочалсам да бүкүлмәјән
гамәтимдир...

Јахуд шаир Рәсул Рза вәтәнин үфүгләрини тутмуш тәһлүкә булудларыны дағытмаг үчүн совет халгынын чошгун гәзәбини тәсвир едиркән дејир:

Ана вәтән инди бу күн чатылмышдыр
гашын сәнин,
Јанъ́р гәзәб аловујла торпагларын,
дашын сәнин.
Чаванларын, гочаларын силаһланмыш
башдан-баша,
Азадлығы горумагчын кирмиш бөјүк бир саваша.

Сүлејман Рүстәм дә, Мәммәд Раһим дә вә бүтүн башга шаирләримиз дә бу руһда чохлу ше'рләр јазмышдыр. Бүтүн әсәрләрдә сон гәләбәјә е'тимад һисси сарсылмаздыр. Икинчи дөврдә јазычылар чағырыш вә шүарлардан тәсвирләрә кечир, сәһнәләр јаратмаға, инсанларын гәлбинә енмәјә башлајырлар. Бу дөврдә јаранмыш әсәрләрин һамысына хас олан башга көзәл бир чәһәт дә вар. Бу да инсан характерләриндә, гәһрәманларын фикир вә әмәлләриндә совет вәтәнпәрвәрлијинин мүхтәлиф тәзаһүр шәкилләринин бәдии тәсвириндән ибарәтдир. Артыг јазычы: «Вәтән тәһлүкәдәдир! Ганлы дүшмән гапыны кәсмишдир. Галх, ону мәһв ет... Јохса о нә сәнә, нә сәнин вәтәнинә, нә дә балаларына аман вермәјәчәкдир!..» демәклә кифајәтләнмир. Бу дөврдә јазычы вәтән үчүн өзүнү һәлак едән гәһрәман дөјүшчүләрин сурәтини јарадыр, баласыны, севкилисини вәтән ешги илә чәбһәләрә јола салан гары нәнәләри, үрәји дағлы аналары, чаван гызлары вә кәлинләри, гоча бабалары тәсвир едир, онларын мәһәббәт вә нифрәтлә долу үрәкләрини, зәнкин дахили аләмини дујмаға чалышыр.

Шаирә М. Дилбази «Раһат јатардымы көрпәләримиз?» ше'риндә кәнч гадыныны вә севимли көрпәсини бурахыб ганлы дөјүш чәбһәләринә кедән әскәрин аиләсини тәсвир едир, мәнзәрә јаратмаға чалышыр. Бурада тәзәчә ағлајараг јухуја кетмиш вә һәлә дә көзүнүн јашы гурумамышкән күлүмсәјән көрпәнин, онун башыны дизи үстә алараг чәбһәдәки атаны вә јолдашы хатырлајыб мин бир хәјала далан ананын вә гадынын шәкли чәкилмиш, сәмими чизкиләрлә һисс вә һәјәчанлары тәсвир олунмушдур. Шаирә бөјүк бир халг кәдәрини шәхси кәдәр кими јашамыш, үрәкдән чыхан вә үрәјә тә'сир едән сөзләр, мә'налар тапмышдыр. Биз бурада нәинки на-

муслу, сәдагәтли бир ана, бир гадын көрүрүк, һәм дә шүурлу бир вәтәндашла үз-үзә кәлирик.

Үмумән ана, бала вә севкили сурәти М. Дилбазинин демәк олар ки, бүтүн ше'рләрини доланыр, һәр ше'риндә онларын зәнкин еһсасатынын бир чәһәти мејдана чыхыр вә бу истигамәтдә олан бүтүн ше'рләр арасында гәрибә бир вәһдәт, бағлылыг јараныр. Будур, «Хатирә» ше' риндә биз һәлә дил ачмамыш көрпәнин анаја дикилән суал долу көзләрини көрүрүк. О, «Атам һаны?» — дејә сорушур. Көрпә үчүн гејри-тәбии олан бу суал ананын изтираблары нөгтеји-нәзәриндән тәбии вә реалдыр. Шаирә тәсвир етдији адамларын һәјәчан вә изтирабларыны мүһитдән тәчрид етмәјир, үмуми һадисәләр дахилиндә алыр, буна көрә дә онун һисси, тәсвирләри, мәнлији дајаз инсанларын хәстә һәјәчанларына охшамыр. Кәдәри, гүввә вә көз јашларыны, һәтта шүбһәли вә гаранлыг дујғулары гәләмә аларкән белә бәдбинлик онун ше'рләринин үмуми руһуна јабанчыдыр, чүнки бу ше'рләрдә һәјатын һәгигәти, һисс вә дујғуларын һәгигәтә ујғунлуғу вар. Онун ше'рләриндә изтираб вә һәјәчанлар мүәјјәндир, фәрдидир, шаирәнин — ананын изтирабларыдыр. Ејни заманда бу изтираблар бизә танышдыр, даһа артыг бизә доғмадыр. Ишғал етдији јерләрдә дүшмән бизим көрпәләри сүнкүләрә тахдығы күнләрдә М. Дилбази баласына бахараг дејир:

Талејини дүшүнәндә,
Көзләримдән од чахырды.
Көз јашларым селләр кими,
Дајанмадан һеј ахырды.
Көз өнүмдә доланырды
Ити сүнкү, учунда ган...
Елә бил ки, бир көрпәчик
Истәјирди мәндән аман.

Сиз бурада баласынын кәләчәк талеји үчүн титрәјән бир ана үрәјини дујмаја билмәзсиниз. Нә үчүн? Чүнки шаирә доғрудан да ана үрәјинин дәруни һиссләринә бәләддир. Башга бир ше'риндә:

Чыраг дејил баш учунда,
Кечәләри мәнәм јанан.
Мәним ана үрәјимдир,
О дөврәндә ишыгланан. —

дејән ана үчүн көрпәсинин талеји илә титрәмәк нә гәдәр тәбии, нә гәдәр инандырычыдыр.

Сүлејман Рүстәмин «Ана вә почталјон», Әһмәд Чәмилин «Чан нәнә, бир нағыл де», Мәммәд Раһимин «Ики гат чинајәт» кими әсәрләри дә ејни сәмимијјәтлә јазылмышдыр. Бу әсәрләр кифајәт гәдәр тәһлил едилдијиндән биз онларын үзәриндә дурмағы артыг билирик.

Нәср саһәсиндә Әбүлһәсәнин, Һ. Меһдинин, Әнвәр Мәммәдханлынын һекајәләри, Сүлејман Рәһимовун «Медалјон»у халгымызын вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлығыны тәсвир едән дәјәрли әсәрләрдир. Бүтүн бу әсәрләр халгын һәјаты вә мүбаризәси илә бағлыдыр. Бу әсәрләрин нәинки јалныз мәзмуну мүасир һәјатдандыр, һәм дә мүасирлик бу әсәрләрин чаныдыр. Бу әсәрләрдәки инсанларын һәјәчан вә изтираблары, тәфәккүр вә дүшүнчәләринин өзү мүасирдир, јенидир. Буна көрә дә охучунун хәјалыны ојнадыр, гәлбини һиссләрлә долдурур, фикрини һәрәкәтә кәтирир. Әнвәр Мәммәдханлынын «Гәрб чәбһәсиндән мәктуб» адлы һекајәсиндәки гәһрәман јазыр: «Әзиз дост, бә'зән од, алов гасырғасы алтында јерә јыхылыб ана торпаға гысылыркән, мәним гулағыма бир сәс кәлир. Мән јер күрәсинин әсәби-әсәби дөјүнән гәлбини ешидәр кими олурам... Онда мән дујурам ки, бүтүн дүнја бөјүк бир ағры ичиндә чырпыныр. Вә мән дүшүнүрәм ки, бу ағры сабаһ доғачаг олан даһа мөһтәшәм бир һәјатын ағрысыдыр. Буну дүшүнүрәмсә дә, лакин јенә дә торпағын бөјүк ағрысы мәним гәлбимдән кечир вә бирдән мәнә елә кәлир ки, артыг мән торпаға дејил, торпаг мәнә сығынмышдыр вә торпаг мәндән көмәк көзләјир...» Бу тәсвирдә гәһрәманын дахили һиссләри, ону әһатә едән аләмә гаршы мүнасибәти верилмишдир. Бу мүнасибәт өзү мүасирдир. Мүһарибәнин дәһшәтләри, ган вә өлүмләр торпағы ағрытса да бу ағрыдан јени, хош бир һәјат доғачағына гәһрәман инаныр вә бу е'тигад онун чанында, тәбиәтиндәдир. Биз бу гәһрәманын башга чүр дүшүнә биләчәјини тәсәввүр едә билмәрик. Әбүлһәсәнин «Аталар вә оғуллар» әсәриндә белә дүшүнчәләр јохдур. Орада гәһрәманлар һәрәкәт едир, һәјатын әбәди һәрләнән тәкрарлары онларын башына мин иш ачыр. Онлар иш көрмәли, фәалијјәт көстәрмәли олурлар. Бу һадисә вә һәрәкәтләрдә гәһрәманлар, онларын дахили аләми, фикир вә дүшүнчәләри мејдана чыхыр, характерләри мүәјјән олур. Јазычы гәһрәманларынын психоложи аләмини һадисәләр чәрәјанында меј-

дана чыхарыр. Кетдикчә биз онлары севирик. Алјошаја биз өз доғма ушағымыз кими мәһәббәт јетиририк. О, совет баталјонуну хәфләјиб архадан вурмаг истәјән дүшмән дәстәсини пусараг гејри-ихтијари јухуја кетдији заман, биз онун нәфәсини һисс едирик. Онун јанында олмаг, башыны дизимизин үстүнә алмаг истәјирик. Һисс олунур ки, јазычы илһамла, үрәклә јазмыш, һәм дә чох көзәл билдији, һәр сирринә ашна олдуғу бир һәјатдан јазмышдыр. Адама елә кәлир ки, о, бир һекајәјә јерләшдирдији бу көзәл вә зәнкин материалдан ушагларымыз вә кәнчләримиз үчүн бөјүк вә мараглы бир роман јарада биләрди. О, һадисәләр арасында зәрури мәсафәләр јаратмаг, гәһрәманларынын дахили аләми илә бир аз артыг мәшғул олмагла дәрин, психоложи бир әсәр мејдана кәтирә биләрди.

Сүлејман Рәһимовун «Медалјон»у вә Һ. Меһдинин «Фәрјад»ы нәср әсәрләри ичәрисиндә Вәтән мүһарибәси мөвзусунда әһәмијјәтли әсәрләрдәндир.

Сүлејман Рәһимов, һәјаты билән, кениш мүшаһидә габилијјәти олан бир јазычыдыр. О, гәһрәманларын дахилинә енир, мүтләг онларын үрәкләрини арашдырыр, бу вә ја дикәр мәсәлә һаггында фикирләрини, көрүшләрини мејдана чыхарыр. О, гәһрәманы өзбашына, раһат бурахмајыр. Ону дилләндирир, чәк-чевир едәјир, бәркәбоша салыр, буна көрә дә мараглы һадисәләр, орижинал дүшүнчәләр, мүхтәлиф рәнкли бојалар онун сурәтләриндә инсанын нәзәрини чәлб едир. Биз буну «Медалјон»да вә «Ајналы»да көрүрүк. Јазычы һәјаты да јахшы билир. Хүсусилә о, кәнди, кәндин көһнә дөврүнү, көһнә әһвалатларыны вә кечмиш адамларыны чох көзәл танызыр вә онларын әхлагы, адәти вә ән'әнәси она мә'лумдур, јадындадыр, һафизәсиндә јашајыр, јазаркән көзүндә чанланыр, гаршысында тәчәссүм едир. Бүтүн бунлар көзәл вә јазычы үчүн лазым олан сифәтләрдир. Бунун сајәсиндә јазычы «Ајналы» вә «Медалјон» кими јахшы әсәрләр јаратмышдыр. Бу ики әсәри биз хүсусилә гејд едирик. Она көрә ки, бурада әсәрин әсасында хејирхаһлыг, јахшылыг дурур, мүсбәт инсанлар әсасдыр. Бизим мәһәббәтимизи газанан, үрәјимизә ишыг верән гәһрәманлар вар. Лакин бунунла бәрабәр Сүлејман Рәһимовун әсәрләриндә естетик ме'јарын позулдуғу көзә чарпмагдадыр. Јазычы гәләм чәкиб апардығы гәдәр, ибтидаи тәәссүрат вә һиссләри јол вердији гәдәр, ел сөзү илә десәк кефи истәдији гәдәр лүзумлу-лүзумсуз тәсвирләрә јол верир, өз һиссләрини контрол етмир, сүзкәчдән кечирмир. Буна көрә дә узунчулуг, сөзчүлүк әмәлә кәлир, һадисәләр узаныр, гәһрәманлар вахты кечмиш, заманы кечмиш вә әдәбијјатда дәфәләрлә дејилмиш фикирләри јенилик иддиасы илә охучуја тәгдим едирләр, сөзүн чүрүјүнү чыхарырлар. Бу да әсәрин бәдии гијмәтини азалдыр, охучунун фикрини јајындырыр. Мәсәлән, «Ајналы» кими көзәл бир әсәрдә нијә кәрәк Һәчәрлә Кичик хан арасында, ашағыдакы сөзләр саггыз кими чејнәнсин:

«Кичик хан јенә дә атыны көстәрди:

— Көһлән сәкил Һәчәр ханымын ихтијарында...

Һәчәр еһтирамла:

— Чох сағ олун, — деди.

— Сиз бир бахын, һеч гојмаз ки, Боз ат көзләрини ача!.. Сонра да сизин олар. Аразы да пис адламаз!

Һәчәр јашмағыны јығышдырыб:

— Нәби олсајды, — деди, — мүзајигә олмазды, кәдәрдик!

— Онда Боз ат алапачанын габағында чөчәләрди.

— Бәлкә дә... Сөзүм ондадыр ки, сөзүнүзү сындармаздым...

Кичик хан әлиндәки тәрланын башыны тумарлады вә чәнәси илә Аразын о тајыны көстәрди:

— Нәби орада өз кефиндә, — деди, — биз дә бурада өз кефимиздә. — О, әлини атынын гат-гат олмуш јәһәринә чырпды.

— Отур бурада, чыхаг ова, јолдаш олаг.

Һәчәр бир ан ичиндә, гашгабағыны төкдү: «Нәби орада өз кефиндә?» — дејә Аразы нәзәриндән кечириб бир аһ чәкди.

— Аһ, Араз бизи араламасајды...

Кичик хан Һәчәрин сустләшдијини көрәрәк:

— Ен, ен, — деди, — ен, кәл!

Һәчәр әлини мәһәччәрә сөјкәнмиш ајналысына атыб:

— Чох сағ олун, — деди вә онлара бағдан чыхан чығыры көстәрди. — Сизә јахшы јол!

Кичик хан Имамәлијә вә Күләлијә тәрәф көз басараг:

— Онсуз да биз јолу көрүрдүк, — деди вә хүсуси бир нәзәрлә Һәчәри сүздү.

— Бәс онда нијә аздыныз?

— Биз дедик, Һәчәр ханымла ова чыхаг. Биз дедик Һәчәр ханымын үрәји ачыла.

Һәчәр гәтијјәтлә:

— Јох, — деди, — сиз кедин!..

Кичик хан әлини тәкрар јәһәрә чырпды вә јенә дә һәмин әда илә:

— Јох, — деди, — сиз кәлин алапачанын белинә!

— Јох, мән анчаг Боз аты севирәм!

— Јох, горхурсунуз ки... јыхыларсыныз!

— Әлбәттә горхурам. Алапачанын гачарағында... — дејә Һәчәр сөзүнү јарымчыг кәсди.

Кичик хан дөнүб саллагбығ Сары Имамәлинин омбалары чыхмыш гара јабысыны көстәрди:

— Онда сиз бу көһләнә минәрсиниз!»

Һадисәләрин тәсвириндә, гәһрәманларын мүкалимәсиндә ејни узунчулуг үнсүрләри «Сачлы»да да вар, «Шамо»да да. Биз бу гүсурдан она көрә данышырыг ки, о, әсәрин бәдии гијмәтини азалдыр, социалист реализм үслубу илә бир јерә сығмајыр, әсәрләрдә натурализм үнсүрләринин мејдана чыхмасына сәбәб олур.

Совет әдәбијјатынын үслубу социалист реализмидир. О, јазычыдан һәјаты, социализм варлығыны дүзкүн көстәрмәји тәләб едир. Һәјаты дүзкүн көстәрмәк һеч дә онун шәклини чәкмәк, фотограф кими ону копија етмәк дејилдир. Бу, ән пис бир натурализм оларды. Социалист реализми — һәјаты дәриндән өјрәнмәји, ичтимаи мүбаризәләрин маһијјәтини дәрк етмәји, тарихи ирәли апаран вә кери чәкән гүввәләри көрмәји, варлығын маһијјәтини вә һадисәләрин инкишаф мејлини билмәји тәләб едир. Јазычы һәр көзә дәјән һадисәни будур һәјат, будур варлыг — дејә гәләмә алса, һәр өтәри-кечәри һиссләри үмумиләшдирмәјә башласа јахшы бир шеј јарада билмәз. Сөзүмүз јох, бәлкә о, беш-он адамы ағлатсын, һәјәчанландырсын, лакин халга хош кәлә билән, сәнәт адлана билән әсәрләр јарада билмәз. О, һәмишә вахты кечмиш, чүрүмүш әһвали-руһијјәләри илә әлләшмәклә нә охучуја бир шеј верәр, нә дә сәнәтә. Белә әсәрләр јазан јазычылар дејир ки, һәјат зиддијјәтлидир, мүсбәт инсан характери бирдән-бирә әмәлә кәлмир. О, мүбаризәләрдә јетишир, һәм дә бу мүбаризә нәинки јалныз мүсбәтлә мәнфи арасында, бәлкә мүсбәтин өзү илә, өз дахилиндә олан мәнфи галыгларла да чарпышмада мејдана чыхыр. Буна көрә дә инсаны һазыр, битмиш, јалныз хејирхаһ вә

јахшылыг мүчәссәмәси кими алыб көстәрмәк доғру олмаз, онун зиддијјәтләрини, мәнфи чәһәтләрини, сәһв вә хәталарыны, бүдрәмәләрини дә тәсвир етмәк кәрәкдир ки, о чанлы олсун, там олсун, биткин олсун. Бизим буна сөзүмүз јох, лакин биз дејирик ки, инсан заманын мәһсулудур, дөврүнүн өвладыдыр. Сиз инсаны мүбаризәдә, зиддијјәтләрдә вермәк истәјирсинизсә, верин. Лакин бу мүбаризә вә зиддијјәтләр һәгигәтә ујғун олмалыдыр. Һәјатда олдуғу тәнасүбдә верилмәлидир. Јохса мүсбәт шәхсијјәт көјдән дүшмүр — дејә өзүндән зиддијјәтләр ујдурмаг вә бүтүн бунлары да будур һәјат, будур сәнәт, дејә орталыға чыхармагла мәсәлә һәлл олунмур. Белә әдәби характерләр, инсандан даһа артыг мүгәвваны хатырладырлар. Бу мәсәлә, хүсусилә, драм әсәрләринә аиддир.

Драм өз ифадә васитәләри е'тибары илә нәср вә ше'рдән сечилир. Бурада нәгли васитәләр, лирик рич'әтләр, фикри мулаһизәләр јохдур. Драм илә мәшғул олан јазычы бу чәһәтдән чәрчивә ичиндәдир. Бу һеч дә драмын нәср вә ја ше'рдән мәһдуд јарадычылыг имканларына малик олдуғуну көстәрмир. Әксинә, өз хүсусијјәтләри вә ганунлары дахилиндә драмын јарадычылыг имканлары гејри-мәһдуддур. Чанлылыг, һадисәләрдәки долғунлуг, характерләр ајдынлығы, конфликти илдырым сүр'әти илә инкишаф етдирмәк вә кәркинләшдирмәк имканлары — драмын зәнкин бәдии васитәләридир. Лакин дүнјада һәр ишдә олдуғу кими драмда бу васитәләр хејир дә верә биләр, зәрәр дә. Исте'дадлы сәнәткарын вә габил устадын әлиндә бу васитәләр мүәјјән өлчүдә вә тәнасүбдә ишләнир, бәдии көзәллик вә камиллијә сәбәб олур. Әксинә, нашынын әлиндә, габилијјәтсизин әлиндә Һачы Гаранын белиндәки вә әлиндәки силаһлара чеврилир ки, онлар чашгынлыг төрәтмәкдән башга бир шејә јарамыр. Лакин драмын бүтүн бу хүсусијјәтләрини дујмагла, әсил исте'дад саһиби олмагла иш битмәјир, јахшы драм әсәри мејдана чыхмајыр. Драматург һәр кәсдән даһа артыг һәјаты билмәли, бөјүк бир мүшаһидә габилијјәтинә малик олмалыдыр. Чүнки драмын әсас һиссәләри олан — конфликт, характер вә деталлар һәјатдан алындыглары, әсил варлыгдакы һадисәләрә мувафиг кәлдикләри заман тә'сирли вә инандырычы олурлар. Ујдурма һадисәләр исә јүнкүл әсәрләрин јаранмасына сәбәб олур ки, бунлар да драм әсәрләри үчүн

зәрури сајылан әхлаги, тәрбијәви кејфијјәтдән вә јүксәк тә'сирдән мәһрум олурлар. Беләликлә, ујдурма конфликт, мүнагишә вә зиддијјәтләр драм әсәрләринә анчаг зәрәр верир, ағыллы тамашачыны ијрәндирир, јүнкүл дүшүнчәли адамлары исә нәинки тәрбијә етмир, бәлкә даһа да јүнкүлләшдирир.

Биз бүтүн бу сөзләри јазаркән, реалист планда дүшүнүлмүш драм әсәрләрини нәзәрдә тутуруг. Чүнки реалист планда дүшүнүлмүш әсәр, мүтләг һәјатын һәгигилијини әкс етмәли, деталларда белә сахтакарлыг вә ујдурмалара јол вермәмәлидир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Азәрбајчан драмынын мүкәммәл ишләнмиш вә камил јарадычылыг ән'әнәләри вардыр. Биздә милли драмын баниси олан М. Ф. Ахундов мәһз бу чүр драматург олмушдур. Ондан сонра кәлән Ә. Һагвердијев, Н. Б. Вәзиров, Ҹ. Мәммәдгулузадә мәһз бу чүр драматург олмушлар. Онлар үчүн һәјатын һәгигәтини ифадә етмәк, варлығын маһијјәтини дузкүн көстәрмәк мүгәддәс бир принсип олмушдур. Молјер, Гогол, — будур онларын аллаһы... Һалбуки онлар Расини дә, Шиллери дә көрүрдүләр, биздән дә јахшы охумуш, тәһлил етмиш, өјрәнмишдиләр. Кәскин драматуржи мүнагишәләр, интизарлар, характерләр јарадачаг исте'дада малик идиләр. Мә'налы фәлсәфи мүкалимәләр, афоризмләр, монологлар јазмағы да бачарырдылар. Инсанын ганыны дондуран кәркин вәзијјәтләр дә дүзәлдә билирдиләр. Лакин онлар нәинки буна мејл етмир, бәлкә бундан гачырдылар да... Бәлкә бу, бизим тарихин нагис бир чәһәтидир, онлара гәдәрки ичтимаи һәјат вә шүурумузун мәһдудијјәтинин нәтичәсидир. Бәлкә дә бурада белә бир һәгигәт вар. Лакин һәр һалда, заманын руһунда, өз ичтимаи идеал вә мејлләринә көрә, онлар һәјатын һәгигәтинә садиг галыр, реалист әсәрләр јарадырдылар. Онлар бүтүн халга даһа артыг тә'сир едәчәјинә, ону даһа тез тәрбијә едәчәјинә, даһа сүр'әтлә «зәманәјә саз олачаг» бир һала кәтирәчәјинә инанырдылар. Һәтта «Мүсибәти-Фәхрәддин» кими әсил бир фачиә белә Шиллер үслубунда јох, реалист үслубда, чошгун бир үрәк, лакин сакит бир әда илә јазылмышды. Бу реалист бүнөврә вә ән'әнәнин үстүндә Ҹәфәр Ҹаббарлы јетишди. Көрүнүр заманын руһуна көрә олмалыдыр ки, о, драмамыза бир шиллерчилик кәтирди. Лакин онда бу мејли ифадә едән әсас гәһрәманлар (Ајдын, Огтај) тамамилә реалист бир мүһитлә әһатә олунмушдулар. Чүнки о да һәјаты, һәгигәти һәр шејдән үстүн тутурду. «Севил», «Алмаз», «1905-чи илдә» бу үслубун мәһсулудур. Орада биз әсәрә бахдығымызы унудур, тамаша едә-едә һәјатда көрдүјүмүз бу вә ја дикәр һадисәни, бу вә ја дикәр адамы хатырлајырыг. Мүнагишәнин нә чүр инкишаф етдијинин, характерләрин нә заман көзүмүздә дағ кими бөјүдүјүнүн фәргинә вара билмирик. Бир һадисә о бирисиндән доғур, бир характер о бирисини мүәјјәнләшдирир, бөјүдүр. Бу, реализмин Азәрбајчан сәһнәсиндә гәләбә вә тәнтәнәси иди. Бу, социалист реализминин илк парлајыш дөврү иди.

Мүасир драм анчаг социалист реализми үслубуна садиг галдығы заман бөјүк сәнәт әсәрләри јарада биләр, мәһз һәјатын һәгигәтини ифадә етдији заман өлмәз әсәрләр верә биләр. Социалист реализми чанлылыг, дәрин мә'на вә фәлсәфи үмумиләшдирмәләрә јабанчы дејилдир. Әксинә, бунларсыз социалист реализми јох, фотографчылыг, сүрүнән емпиризм әмәлә кәлир. Бу нөгтеји-нәзәрдән биз әдәбијјатымыза, сәһнәмизә чидди фикир вермәлијик. Мүасир һәјатдан јазылан әсәрләрин тәкчә мөвзусу дејил, бүтүн тәфәккүр тәрзи, һиссијјат силсиләси, ифадә васитәләри вә характерләр мүасир олмалыдыр. Бу исә о заман мејдана чыха биләр ки, тәкрар едирик, јазычы һәјатын нәбзини тутсун, һәссас олсун, еффект јаратмаға чәһд етмәсин. Биздә исә, тәәссүф ки, белә һаллара тәсадүф олунур.

Мәсәлән, «Интизар» кими чох чидди бир мәсәләјә тохунан әсәрдә нә үчүн кәрәк Ајдын идеја истигамәти олмасын? Нә үчүн кәрәк гәһрәманларын характери вә көрүшләриндә мүәјјән бир хәтт көзә чарпмасын? Чүнки бизчә мүәллифләр мүнагишәни, һәм дә әсас мүнагишәни реал һәјатдан алмамышлар. Әсас мүнагишә ки, онсуз драм јохдур, бир тәрәфдән китаблардан кәлир, о бири тәрәфдән ујдурмадыр, хәјалын мәһсулудур. Әрини чәбһәјә јола салмыш бир гадын әринин јолдашына табе олур, онун гучағына атылыр вә сонра да әри гајытдыгда мә'шугуна лә'нәтләр јағдырыр, онун гучағына атылмасыны, әринин чәбһәјә кетмәси һичранындан доған бир сарсынты нәтичәсиндә сығыначаг бир јер ахтармасы илә изаһ едир. Сонра да һәм мүәллифләр, һәм дә гадын чәбһәдән көзсүз гајытмыш гәһрәманын (дүнәнки әринин) ону бағышламасыны тәләб едирләр. Гәһрәман нәји ба-

ғышламалыдыр? Арвадынын бирчә ил давам кәтирмәјиб башга кишинин гучағына атылмасынымы? Һансы әхлаги принсипә көрә? Бүтүн бу һадисәләр гејри-тәбии вә бизим һәјат үчүн гејри-реалдыр, бизим әхлаг вә гануилар да белә бир һалын ағыллы-башлы аиләләрдә доғмасына јол вермир. Чүнки арвад әриндән безмишсә, јорулмушса тутаг ки, хасијјәтләри дүз кәлмирсә, башга бирисини севмәјә, һәм дә һәгиги ешглә севмәјә башламышса ајрыла биләр, севдијинә кедә биләр. Соруша биләрләр ки, нә үчүн сиз бу гәдәр амансызсыныз, белә формал дүшүнчә вә мантиги мүһакимә јүрүдүрсүнүз. Инсандыр, бағланмыш аилә телләрини гырмаг истәмир, үрәји дә ону башга бирисинә чәкир, өзү дә һисс етмәдән әлагә јараныр, хүсусән әринин узагда олмасы, гајыдыбгајытмајачағы шүбһә алтында олмасы — белә бир аддымы доғрултмајырмы? Хејр, һеч бир шеј әхлагсызлығы доғрулда билмәз. Онун үрәји сабаһ ону башга бирисинә дә чәкә биләр, кор еһтираслар вә нәфс өзбашына бурахылса инсаны чох шејләрә апара биләр. Идрак, ағыл вә ирадә онун үчүндүр ки, инсанын һәрәкәтләрини идарә етсин, нәфсин кор тәләбләринә һүдуд чәксин. Инсан үрәјинин тәбии арзу вә еһтираслары да анчаг һәгиги мәһәббәтдә јүксәк ләззәт тапа биләр. Һеч бир шеји мөһкәм севмәјән гәлб, һеч бир шејдән дә дәрин зөвг дуја билмәз. Бизә: һәјатда белә һаллар ола биләр — дејирләр. Бизчә һәр шеј һәлә һәјат дејилдир. Һәјат — инсан чәмијјәтинин әхлаг, адәт вә тәфәккүр тәрзини тә'јин едән, онун маһијјәтини тәшкил едән һадисәләр јекунундан ибарәтдир. Бүтүн чәмијјәт үчүн характер олан һадисәләр, һәгиги һадисәләр адлана биләр. Јохса анормал һаллар, мүстәсна әһвалатлар һарада баш вермир. Хүсусилә бүтүн көһнә үсулларын, көһнә әхлаг вә ән'әнәләрин дағылдығы бир чәмијјәтдә бу чүр тәсадүфләрин баш вермәси тәбиидир. Лакин онлар чәмијјәт үчүн характер олмадығындан сәнәтин дә предмети ола билмәзләр. Бизә дејә биләрләр ки, бәс нијә Флоберин «Мадам Бовари»си, Толстојун «Анна Каренина»сы әхлагсызлыгда иттиһам олунмады. Һалбуки, онлар да бу чүр һәрәкәт етмишдиләр. Биз дедик ки, әдәбијјат һәјатын һәгигәтини вердији заман бөјүк әсәрләр јарадыр. Һәман мисаллар буна бир дәлилдир. Мадам Боварини, Аннаны о јола мәчбур едән мүһит вар иди. Һәтта Анна, Карениндән бошанмағы тәләб едир, ағлајыр, јалварыр, лакин разылыг ала билмир. Каренин дә буна разылыг верә билмир. Чүнки онун чәмијјәтдәки мөвгеји вә вәзијјәти үчүн бу бир биабырчылыг вә ләкәдир. Аннанын башга јолу јох иди. Онун вәзијјәти доғрудан да фачиә иди. Чүнки онун үрәјинин арзу вә мејлләри илә ичтимаи әхлаг вә гануилар арасында, ону әһатә едән мүһит арасында дәһшәтли бир учурум һаким иди. Бәс Күлјаз нечә?.. Һалбуки, о, ачығачығына вә сәмимијјәтлә һәкими севсәјди, чәбһәдән көзсүз вә гәһрәман гајытмыш әринә артыг ону севмәдијини билдирсәјди вә бүтүн бунлар психоложи чәһәтдән әсасландырылсајды даһа орижинал вә һәгигәтә ујғун бир әсәр мејдана кәләрди. Һалбуки, мүәллифләр бу јол илә кетмәмишләр; јә'ни чәтин дә олса һәгигәтә ујғун бир јол тутмамышлар. Онлар еффект јаратмаға чалышмышлар, гәрибә бир сүжет ујдурмуш вә мүасир һәјаты да она бир гәлиб гајырмышлар. Әсәрдә бир сәһвин далынча о бириси кәлмәјә башлајыр, һеч бир шејдән бирдәнбирә докторун үрәји партлајыб өлүр. Бүтүн бунлар ујдурмадыр, һәгиги һәјат вә һәгиги инсанларын сурәтләри дејил. Буна көрә дә мүнагишәләр ичтимаи мүнагишәләр сәвијјәсинә галха билмир.

Биздә ичтимаи мүнагишәнин маһијјәти дәјишмишдир. Драматург, јазычы бу мүнагишәнин тәбиәтини дәриндән өјрәнмәлидир. Мүасир һәјат јазычы үчүн түкәнмәз мөвзу вә материал верир. Ән бөјүк сәнәт әсәрләри һәмишә әсрин руһу илә јашајан әсәрләр олмушдур. Бир заман Белински мүасир ичтимаи мәсәләләрин сәнәти корладығыны иддиа едәнләрә гаршы чыхараг көстәрмишди ки, јалныз ашағы дәрәчәли истe'дадларда мүасир ичтимаи мәсәләләр сәнәти корлаја биләр. Бу да анчаг о заман баш верир ки, ваге олан шеји — һеч ваге олмамыш шејдән ајыра билмәјәсән, мелодрама вә кәркин еффектләрә һәвәс көстәрәсән. Беләликлә, мүасир һәјатдан јазмаг доғрудан да чәтиндир. О, сәнәткардан чох бөјүк чиддијјәт, чох ағыр зәһмәт тәләб едир. Һәр шејдән артыг исә, һәјаты билмәји, халгын мүбаризәси илә үзви сурәтдә бағлы олмағы, әср вә заманын руһуну дујмағы тәләб едир.

Мүасир мөвзуда јазылмыш истәр нәср вә истәрсә дә драмларда ики бир-биринә зидд мејл һисс олунмагдадыр. Бә'зи јолдашлар, мүасир мүсбәт адамлары чох чансызлашдырыр, онларын руһуну өлдүрүр, механики бир шејә чевирирләр. Онларын мүсбәт гәһрәманлары,

үмуми шүарлардан кәнара чыхмыр. Бу шүарлар чәрчивәсиндә дүшүнүр, һәрәкәт едир, һәтта севәндә дә шүарлара мүвафиг севирләр. Онлар әсәрләрдә һәмишә рупор ролуну ојнајыр, јанлыш ја зәрәрли бир иши дүзәлтмәк лазым кәлдији заман орта әср франсыз комедијаларынын бә'зи гәһрәманлары кими санки көјдән ениб кәлирләр. Бу чүр гәһрәманлар охучу вә тамашачыны јорур, һәтта онун әсәбләринә дә тохунур. Белә гәһрәманлар һәмишә емпирик характер дашыјыр, онларын дүшүнчә вә тәфәккүрү, һиссијјат вә дујғулары фәтһ олунмаз бир галада мәфһуз кими охучу вә тамашачыдан кизлидир. Бунун сәбәбини үмум әдәби инкишафда ахтармаг јерсиздир. Бу, анчаг мүәллифдән, онун истe'дад дәрәчәсиндән вә јарадычылыг чәсарәтиндән асылы бир мәсәләдир. Бизчә мүәллиф јарадаркән, тәблиғ вә тәлгин етдији идеалларын гулу кими јох, ағасы, һакими кими һәрәкәт етмәлидир. О, мүдафиә етдији принсипләрин вә севдији гәһрәманларын ән фәдакар бир сәркәрдәси олмалыдыр. О, филан мүнәггид нә дејә биләр, филан шеј нечә ола биләр, бирдән бир хәта үз верә биләр, — дејә дүшүнмәјә, шүбһәләр әлиндә мүтәрәддид галмаға башларса, кәндир үстүнә чыхмыш хам вә ајаглары әсән бир ојунбаз кими мүтләг будрәјәчәк, јыхылачагдыр. Мән һадисәләри дүзкүн дәрк етдијимә, тарихи инкишафын мәһз бу чүр олдуғуна инам кәтирмишәмсә вә бүтүн бунлар мәним үрәјимдә вә ганымда бишиб јетишмишсә, гој филан мүнәггид нә дүшүнүрсә дүшүнсүн, мән јазачағам. Чүнки јазмаја билмәрәм.

Лакин белә бир чәсарәт вә мәнлик о заман јахшы нәтичә верә биләр ки, јазычы мүасирләринин фикри сәвијјәсиндә дурсун, үзви сурәтдә һәјатла бағлы олсун, онун шәхси әгидә вә фикирләри ичтимаи әгидә вә фикирләрин ин'икасы олсун. Әкс һалда буна нә чәсарәт дејәрләр, нә дә мәнлик. Бунун адыны чаһиллик вә кериликдән доған тәрслик вә дикбашлыг гојарлар. Биз мүсбәт гәһрәманларын сурәтини јаратмаг үстүндә дајаныраг, чүнки бу, һазырда әдәбијјатымызын ән чанлы мәсәләләриндән биридир. Әдәбијјатымыз бөјүк тарихи ишләр көрән, һәјатда мө'чүзәләр төрәдән инсанын сурәтини јаратмалыдыр. Нәһајәт үрәјимиз дарыхыр, ағыллы-камаллы, бөјүк гәлбли вә бизә өрнәк олачаг гәһрәманларын сурәтини әдәбијјатда көрмәк, онларын сәнәт мәһрабындакы мүгәддәс һејкәлләринә тамаша етмәк истәјирик. Бу, бир һәвәс, бир арзу дејил, бир тәләбдир, еһтијачдыр. Бу еһтијачы өдәмәк үчүн бөјүк исте'дад, гүдрәтли гәләм саһибини көзләјирик. Бу исте'дад мүтләг баша дүшәчәк ки, тапданмыш чығырларда сүрүнмәклә бөјүк сәнәт дүһаларынын галхдығы зирвәјә галхмаг мүмкүн дејил. Јухусуз кечәләрдә үрәјин һәјәчаны вә фикрин кәркин иши илә алын тәри төкә-төкә јени јол ахтармаг, јени чығыр ачмаг лазымдыр. Бу исте'дад, бүтүн көһнә јоллар вә чығырлара бәләд олдуғу үчүн, јанылмајачаг, өзү дә билмәдән чохдан ачылмыш јола дүшүб «еврика, еврика» дејә һај-күј гопармајачагдыр. О, зәһмәт вә чәсарәти өзүнә девиз едиб ахтарачаг вә тапачагдыр. О биләчәкдир ки, сәнәт, зәһмәт вә чәсарәтдән ибарәтдир. Бу бөјүк сәнәт бәшәријјәтә, инсанлыға өрнәк ола биләчәк али тәбиәтли инсанлары тәрәннүм етмәклә јаранaчагдыр. Бәс пислик, бәс фәналыг, бәс алчаг тәбиәтли инсанлар, бәс дүшмән? — дејә сорушурлар. Бәс онлары јазмајагмы? Чиркаблара атәш ачмајагмы? Јазын, мүтләг јазын! Лакин онлары јазаркән һиссијјата гапылмајын, онларла мүбаризә едән вә гәләбә чалан, бүтүн бу чиркаблары јујуб-тәмизләјән сосиалист инсаны-ны, онун сурәтини јаратмағы јаддан чыхармајын! Бу әсасдыр. Бунсуз совет әдәбијјаты јохдур. Буна көрә дә Сүлејман Рәһимовун «Хала ушаглары» илә «Шәрбәталы»ларла бу гәдәр уғрашмағы анчаг тәәссүф һисси ојадыр. Мир Чәлал вә Сабит Рәһманын да бу јолда ифрата гапылмалары бизи тәлаша салыр. Бурада тәнгидин сөзүнә гулаг асмамаг мүмкүн дејил... Нәзәрләринизи бирдәфәлик ишыға тәрәф чевирин! Инсанлара јахшы көзлә бахын, ишығы тә'риф един ки, десинләр, сиздә күнүн көзәллијини сечә билән көз вардыр. Јахшылығын тәбиәтинә енсәниз орада чох мәзијјәтләр, рајиһәләр тапачагсыныз. Буну сизин «Сачлы»нын икинчи һиссәсиндә Таһир Дәмиров сурәти сүбут едир. Онунла чох мәшғул олун, үрәјини арајын. Она бир аз да чәсарәт вә һәрәкәт верин. Көрүн, о нә мә'налы, нә әтирлидир. Тамарадан, Мешиновдан әл чәкин. Онларын шәкли кифајәт гәдәр чәкилмишдир, бир аз да гәләм ишләтсәниз карикатура олачагдыр, чидди сәнәтин әлејһинә чевриләчәкләр. Унутмајын ки, јүксәк әхлаг вә мә'нәвијјат сосиализм инсанына хас олан бир кејфијјәтдир.

Әдәбијјатымызда мүасир мүсбәт гәһрәман сурәтини јарадаркән, ону романтикләшдирмәк мејлләри дә кө-

рулмәкдәдир. Хүсусилә бу мејл Сәмәд Вурғун јолдашда күчлүдүр. О, кениш миғјасда дүшүнән, фәлсәфи үмумиләшдирмәләрлә јашајан, һәјатын һәр бир һадисәсинә гаршы мүстәсна һәссаслыг көстәрән, бөјүк үрәкли вә хәјаллы инсан сурәтләри јаратмаға даһа артыг мејл едән бир јазычыдыр. Бу мејл өзү өзлүјүндә чох көзәлдир. Бу мејл, Сәмәд Вурғунун «Вагиф» вә «Фәрһад вә Ширин» кими һәгиги еһтираслар драмларыны јаратмасына сәбәб олду. Бу драмлардакы тарихи шәхсијјәтләр вә шәраит дә өз нөвбәсиндә шаирдәки романтик мејли күчләндирди, тәфәккүр вә һиссијјатда мүәјјән из бурахды. Буна көрә дә онун мүасир мөвзуда драма кечмәси јарадычылыг нөгтеји-нәзәриндән әлбәттә асан мәсәлә дејилди. Лакин о, чүр'әтлә бу аддымы атды вә чох да јахшы еләди. О, «Инсан» драмыны јаратды. «Инсан» һаггында мәтбуатымызда чох јазылмышдыр вә нә гәдәр јазы варса, о гәдәр дә бир-биринә зидд фикир вардыр. Биз инди «Инсан»а анчаг мүасирлик вә мүасир мөвзу нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг истәрдик. Пәрдә ачыларкән бизим адамларын идракы, фәлсәфәдән сөһбәт ачмасы, һәјати фәлсәфи идрака мејл етмәси тамашачыны севиндирир вә онун марагыны артырыр. О, еһтирас вә һәгиги ичтимаи мүнагишәләр үзәриндә гурулмуш, фәлсәфи бир драм көрәчәји илә севинир. Лакин бир шәкил о бирисини әвәз етдикчә, онда бир тәәссүф һисси ојаныр. Нијә? Чүнки Сәмәд Вурғун көзәл ше'рә, фәлсәфи фикирләрә гапылараг тез-тез гәһрәманлары, онларын реал шәраитини вә тәфәккүрүнү унудур. Афоризмләр, фәлсәфи фикир вә монологлар — драмда о заман мә'на кәсб едир ки, конфликтлә, гәһрәманларын талеји илә бағлы олсун, драматик һәрәкәтдән доғсун вә һәрәкәти сүр'әтләндирсин.

«Инсан»да исә бу чәһәт чох тез-тез драматургун јалындан чыхыр. Бундан әлавә о, кениш шаирлик хәјалына вә тәбиәтинә азадлыг верәрәк һиссә гапылыр, драм ону һәјата, мүбаризәјә чағырыркән, шаирлик илһамы вә тәб'и ону лирик тәсвирләрә, нә билим, лачивәрд көјләрә чәкиб апарыр. О, санки драм јаздығыны унудур, ја драмын ганунларына е'тинасызлыг көстәрир. Бүтүн бунлары бирдән-бирә сечмәк чәтиндир. Чүнки «Инсан» сәнәткар гәләминдән чыхмышдыр. Орада дүшүнән, мүчәррәд дә олса дүшүнән, инсанлар вардыр. Онлар дүшүнмәкдән горхмурлар. Сәнәткар онлары ара-сыра јерә дә

ендирир, чәбһәләрә апарыр, өлүмлә үз-үзә кәтирир. Бүтүн бунлар усталыгла едилдијиндән драмын әсас гүсуруну тез көрмәк чәтиндир. Әсас гүсур исә мүчәррәдликдир, реал һәјатдан узаглашмагдыр, характерләрин тәсвириндәки гејри-реаллыгдыр. Сәмәд Вурғун гәһрәманларыны тез-тез хәјал аләминә апарыр вә һәјатилик, реаллыг тәләбинә биканә кими көрүнүр. О, драмда мүһүм рол ојнајан, истәр конфликти вә истәрсә характерләри мејдана чыхаран мүкалимәләрә фикир вермир, гәһрәманлар тәгрибән ејни тәрздә дүшүнмәјә, данышмаға башлајырлар. Фашистләрлә мүбаризә едән командир Шаһбаз вәзијјәтинә ујғун кәлмәјән бир хәјалпәрәст кими данышыр. Шаир, өзү илә бәрабәр гәһрәманларыны да хәјал аләминә апарыр.

Һалбуки, әдәбијјат реал һәјаты варлығын мә'насыны ифадә едә билдији заман өлмәз әсәрләр јарадыр. Добролјубов дејир ки, «Биз һәмишә бу әгидәдә олмушуг ки, һәјат әдәби програмлар үзрә гурулмур, бәлкә әдәбијјат һәјаты әкс едир. Һеч бир заман вә һеч бир јердә әдәбијјатчылар уча фәзалардан енәрәк кәлмәмиш вә өзләри илә һәгиги һәјатдан асылы олмајан јени фикирләр кәтирмәмишләр. Бу вахта гәдәр инсан әглинин јаратдығы нә варса, һамысы һәјат тәчрүбәсинин мәһсулудур. Әдәбијјат һәмишә чәмијјәтдә олан идејалары әкс едир вә јазычынын, ичтимаи мәнафеји вә мејлләри нә дәрәчәдә ифадә етмәсини онун аз вә ја чох мүвәффәгијјәти илә өлчмәк олар...»

Сәмәд Вурғун һәјата фәал мүнасибәт бәсләјән сәнәткарлардандыр. О, мүбаризәдә бөјүјүб јетишмишдир. «Ичтимаи мәнафе вә мејлләри» онун даһа камил ифадә едәчәјинә бизим инамымыз вар. Биз һеч шүбһә етмирик ки, онун гүдрәтли гәләми, өзүнүн дә һәмишә дедији кими, бөјүк үрәкли, бөјүк башлы инсанларын сурәтини, сосиализм гуручуларынын сурәтини јарадачагдыр. Бу исә һәјата, онун ән ади һадисәләринә, бизи әһатә едән инсанлара һәссас вә диггәтли әлагә илә, һәјатын һәгигәтини дүзкүн дәрк етмәклә ола биләр. Хәјаллар о заман узаглара ганад ача биләр ки, сәнәткарын ајағы торпағын үстүндә мөһкәм олсун. Буну Сәмәд Вурғун өзү дә «Фәрһад вә Ширин»дә Азәр Бабанын дили илә чох көзәл ифадә етмишдир.

Мүасир мөвзудан данышаркән биз бәдии васитәләри мәһдудлашдырмаг, ја һамыны бир чүр јазмаға сөвг ет-

мәк тәрәфдары дејилик. Бу, әдәбијјатда јекнәсәглик јарадыр. Сосиалист реализми — совет әдәбијјатынын вәһид үслубудур. Лакин о, әдәбијјатын милли хүсусијјәтләрини, јазычынын шәхси хүсусијјәтләрини мәһдуд етмир. Буна көрә дә һамыдан ејни чүр јазмағы тәләб етмәк олмаз. Вәтән мүһарибәсиндән «Фәрјад» кими әһәмијјәтли бир повест јаратмыш олан Һ. Меһдидән һадисә вә характерләрин тәсвирини бурахыб «инчә психоложи» тәһлилләрлә мәшғул олмағы тәләб етмәк лүзумсуздур. Јахшысы будур ки, гој һәр кәс јарадычылығын бөјүк сирләринә ашна олсун, өз әдәби тәчрүбәсини дәринләшдирсин, өзүнә мәхсус рәнкләр, бојалар тапсын. О заман, мәсәлән, Һ. Меһди јолдаша даһа көзәл ајдын олар ки, нә үчүн о «Фәрјад»да бүтүн варлығы илә Шамили мәркәзә чәкмәк истәркән, онун ирадәсинин зиддинә олараг Вәли вә Левин әсас сурәт кими јүксәлмишдир. О өз јарадычылығы һаггында дүшүндүкчә көрәр ки. Шамилин әзиз досту Вәлидән шүбһәјә башламасы, бүтүн дәстәнин габағында онун сәдагәтлилијини шүбһә алтына алмасы, ону галдырмыр, бәлкә алчалдыр, ади формал дүшүнән бүрократлара вә һәр тәсадүфә гаршы өзүнү сығорта едән горхаглара охшадыр, Вәли вә Левин исә өз иддиасыз, садә вә сәмими һәрәкәтләри илә бизим көзүмүздә галхырлар. Онлар бизим үрәјимизә кирир вә бизә дост олурлар. Бу, сәнәтин сирридир. Бу сирри сәнәткар өзү дәрк етдикчә онун е'тимады артачаг вә даһа мүкәммәл әсәрләр јарадачагдыр.

Әдәбијјатымызда мүасир мөвзунун өзүнү мәһдудлашдырмаг олмаз. Мүасир мөвзу дедикдә биз һәјатымызын бүтүн саһәләрини нәзәрдә тутуруг. Вәтән мүһарибәсинин өзү дә бураја дахилдир. О јолдашлар ки, Вәтән мүһарибәси мөвзусуну артыг архивә вермишләр, сәһв едирләр. Чүнки халг Вәтән мүһарибәсиндәки гәһрәманлыгдан бөјүк романлар, поемалар, драмлар көзләјир вә онлар јазылачагдыр. Чүнки Вәтән мүһарибәсиндә халгын көстәрдији гәһрәманлыг вә вәтәнпәрвәрлик кәләчәк нәсилләрин дә алгыш вә тәһсининә сәбәб олачағындан сәнәт үчүн түкәнмәз илһам мәнбәјидир. Мүасир мөвзу дедикдә, биз, Бакы нефт сәнаје гәһрәманлыгларыны, нәһәнк Минкәчевир тикилишини, колхозчу кәндин мүбаризәсини, совет зијалыларынын шәрәфли әмәјини, совет адамларынын әхлаг вә мә'нәвијјатыны нәзәрдә тутуруг. Бүтүн бунлар јазычы үчүн көзәл мөвзудур. Һәјатымызын бу кениш аләмини әкс етмәк вә чанлы, камил бәдии әсәрләр јаратмаг чәһәтдән әдәбијјатымыз чох керидә галыр. Тәләбләр бөјүкдүр, әдәбијјатымыз бу тәләбләрә чаваб вермәк үчүн халгын мүбаризәси илә даһа артыг бағланмалыдыр. Сосиализм гурулушунун һәр саһәсиндән бәдии әсәрләр јаратмаг јазычыларымызын шәрәф ишидир. Биз бүтүн мүбаһисә вә тәләбләрә әсәрлә чаваб вердијимиз заман јахшы иш көрмүш оларыг.

Мүасир мөвзу мүасирлик тәләб едир дедик. Бу о демәкдир ки, әсрин руһуну биләсән, инкишаф вә тәрәггијә мане олан һиссләр, дүшүнчәләр вә адәтләри гырманчлајыб, халгы әсрин тәләбләринә көрә һәјат вә мүбаризәјә чағырасан, тәрбијә едәсән. Мәсәлән, Рәсул Рза вә Сүлејман Рүстәм јолдашлар буну даһа бариз ифадә едә билирләр. Онларда буна күчлү мејл вардыр. Гој онлар јени һиссләрин, дујғуларын ифадәси илә әдәбијјатымызы зәнкинләшдирсинләр. Мәммәд Раһим, Р. Никар, Әһмәд Чәмил вә М. Дилбази јолдашлары — фәлсәфи үмумиләшдирмә вә һиссијјатын тәсвири даһа артыг чәлб едир. Белә исә онлары бу јолдан аздырмаг лазым дејилдир. Јусиф Әзимзадә, Адил Бабајев, Бәхтијар Ваһабзадә, Новруз Кәнчәли, Јусиф Меһдизадә кими исте'дадлы әдәби кәнчлик мүасир мөвзулара бөјүк бир һәвәс көстәрирсә онлара көмәк етмәк, дүзкүн јола салмаг, өз ајаглары үстә мөһкәм дурмагда онлара һавадар олмаг бизим борчумуздур.

Азәрбајчан совет әдәбијјаты гүдрәтли вә кениш јарадычылыг имканлары олан сәнәткарлара маликдир. Онун сыраларында исте'дадлы вә әдәбијјаты мүгәддәс бир үрәклә севән кәнчләр вардыр. Бөјүк, кичик бүтүн јазычылар, јаратмаг, вәтәнә, халга хидмәт етмәк һәвәси илә чырпынырлар. Бә'зиләри бөјүк вәтән ешгинин халг мәһәббәтини вә гәһрәманлығыны тәсвир едән көзәл әсәрләр јаратмышлар. Лакин белә әсәрләр аздыр, халгын тәләб вә арзусуна нисбәтән аздыр. Әдәбијјатымыз халгын һәјат вә мүбаризәси илә ајаглашмаг кими шәрәфли вәзифәни һәлл етмәлидир. Биз инанырыг ки, јазычыларымыз халгын һәјат вә мүбаризәсини дәриндән өјрәнмәк, сосиализм чәмијјәти јараданларын өн чәркәләриндә кетмәклә јени бешилликдә даһа дәјәрли, даһа камил әсәрләр верәчәкләр. Чүнки бизим бөјүк әсримиз вә сосиалист һәјатымыз инсаны һәмишә тикмәјә, гурмаға, јаратмаға чағырыр, үрәји илһам вә шәрәфлә долдурур.

Шаирә Мирварид Дилбази бу һәјат ешгини, јазмаг-јаратмаг һәвәсини чох көзәл ифадә етмишдир.

Дур өјрәнәк, нә муәмма, нә алимдир бу каинат!
Әзиз достум! Тәфәккүрлә ишыгланыр анчаг һәјат!
Гој сәнәтин үрәјиндә еһтирасын оду јансын,
Дүшүн, јарат, дүшүнчәнлә гәринәләр ишыглансын!

Август, 1946

ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ВӘЗИФӘЛӘРИМИЗ

I

Јашадығымыз заман әдәби мүбаһисәләрин гызышдығы бир замандыр. Истәр бәдии јарадычылыг, истәрсә нәзәријјә саһәсиндә чанлы, гызғын мүзакирәләр, мүбаһисәләр кедир. Бу вә ја дикәр әдәби әсәр мүхтәлиф рә'јләр төрәдир. Мүхтәлиф вә чох заман бир-биринә зидд мүлаһизәләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Бә'зи әсәрләр еһтирасла мүдафиә олунурса, бә'зиләри дә даһа артыг кәскинликлә рәдд едилир. Һәтта, әввәлчә јахшы гаршыланыб азча кечмәмиш унудулан вә нифрәтлә хатырланан әсәрләр дә вардыр. Истәр севилән, истәрсә рәдд олунан әсәрләрин талејиндә үмуми бир чәһәт варса, о да онларын сојумаг билмәјән, кетдикчә гызышан бир мүбаһисәјә, фикирләр вә зөвгләр тоггушмасына сәбәб олмаларыдыр. Әдәбијјат нәзәријјәси вә естетика саһәсиндә даһа гызғын бир мүбаризә кедир. Һәм әдәби ирс, һәм дә бу күнкү јарадычылыг проблемләри фикримизи мәшғул едир. Бир сөзлә, бәдии јарадычылыг вә әдәбијјат аләми чанлы, гызғын бир һәјат сүрмәкдәдир. Тәбии олараг белә чанлы бир һәрәкат әдәбијјат вә сәнәтин әсас проблемләрини әһатә едир, онун бөјүк мәсәләләрини галдырыр вә һәлл етмәјә чалышыр: сәнәтин һәјатла әлагәси, онун ичтимаи функсијасы, реализм вә романтизм, мүндәрәчә вә шәкил, естетик критерија вә хәлгилик мәсәләләри! Әтрафында мүбаһисәләр гызышан әсас мәсәләләр бунлардыр. Бу бөјүк вә мүрәккәб проблемләри нәзәри чәһәтдән о адамлар чәсарәтлә вә сәһвсиз һәлл едирләр ки, онлар һәјат вә тәбиәти идракын јеканә дүзкүн ачары олан бир елми, марксизм-ленинизм елмини дәриндән өјрәнмишләр, ону бәдии тәфәккүрүн һәр саһәсиндә тәтбиг етмәји бачарырлар. Ја-

радычылыг саһәсиндә о адамлар даһа мүвәффәгијјәтли аддымлар атырлар ки, онлар габагчыл дүнјакөрүшүнә маликдирләр, јени сәнәтин — сосиализм сәнәтинин әсас үслубу олан социалист реализми үслубуну мәнимсәмишләр, онларын һәјатла, коммунизм уғрунда кедән мүбаризә илә әлагәләри үзви вә гырылмаздыр.

Үмумиттифаг Коммунист (болшевикләр) Партијасы Мәркәзи Комитәсинин сәнәт вә әдәбијјат һаггында сон илләр әрзиндә чыхардығы гәрарлар һәм јарадычы, һәм дә нәзәријјәчиләримиз үчүн бу јолда там бир һәрәкәт вә фәалијјәт програмыдыр. Бу гәрарларда совет әдәбијјаты вә сәнәтинин кәләчәк инкишафына мане олан әсас гүсурлар ифша едилмиш, дүнјанын јеканә габагчыл сәнәти олан совет әдәбијјаты вә сәнәтинин јүксәлиш јолу көстәрилмишдир. Мәркәзи Комитәнин гәрарлары бәдии дүшүнчәнин гаршысында кениш вә парлаг үфүгләр ачмышдыр. Доғрудан да әсил сәнәткар гәлбинә малик олан, кечә-күндүз јазмаг вә јаратмаг һәваси илә чырпынан һәр бир адам бу гәрарлары диггәтлә вә дөнә-дөнә охудугча дахилән зәнкинләшдијини, јүксәлдијини, дүшүнчәсиндә бир ајдынлыг әмәлә кәлдијини һисс едәчәкдир. Инди јазычыларымыз даһа артыг бир һәвәслә јазмаг, јаратмаг истәјир, партијанын ирәли сүрдүјү бөјүк тәләбләрә, милјонларла инсанларын гәлбинә вә фикринә һаким олачаг, онларын коммунизм уғрунда мүбаризәјә аловландырачаг әсәрләр јаратмаг тәләбинә чаваб вермәк истәјир. Болшевикләр партијасынын гәрар вә шуарларынын бөјүк гүввәси дә ондадыр ки, онлар тәрәггијә, һәрәкәтә көмәк едир, инсанлары фәалијјәт вә јарадычылыға сөвг едир, көһнәлик әлејһинә вә јенилик уғрунда мүбаризәјә галдырыр. Сәнәт вә әдәбијјат саһәсиндә дә беләдир. Мәркәзи Комитә гәрарларындан сонра бизим журналларымызда көзә дәјәчәк бир дөнүш јаранмышдыр. Јени јазычылар, јени јүксәк кејфијјәтли әсәрләр мејдана чыхмышдыр. Павленконун «Хошбәхтлиј»и, Романовун «Бөјүк гүввә»си, Панованын «Кружилаха»сы, Галинин «Бир мәнтәгәдә»си, Васили Ажајевин «Москвадан узагларда» адлы романы вә саир бу дөнүшүн көзәл мәһсулудур. Үмуми совет әдәбијјатынын үзви бир һиссәси олан, онунла бир јердә јашајыб артан Азәрбајчан совет әдәбијјатында да мүасир мөвзулара доғру мүәјјән дөнүшү ифадә едән әсәрләр мејдана чыхмышдыр. Әбулһәсәнин

«Мүһарибә»си, Меһди Һүсејнин «Абшерон»у, Манаф Сүлејмановун «Јерин сирри», Әвәз Садыговун «Бәсти»си, Әнвәр Мәммәдханлынын «Шәргин сәһәри», Илјас Әфәндијевин «Ишыглы јоллар»ы вә саирә. Бунлардан башга Сәмәд Вурғун, Сүлејман Рүстәм, Рәсул Рза, Мәммәд Раһим, Әһмәд Чәмил вә кәнч шаирләрдән Адил Бабајев вә Бәхтијар Ваһабзадәнин бә'зи ше'рләрини, бир чох јолдашларын јени мөвзулар үзәриндә чалышдыгларыны да көстәрмәк олар. Лакин бүтүн бунлар аздыр вә һеч кәси, о чүмләдән јазычыларын өзләрини дә тә'мин етмир. Инди биздә наилијјәтләрә алудә олуб өз-өзүнә лајлај чалмаға, өзүнү сакит етмәјә чалышан бир адам тапылса она һамы күләр. Чүнки белә бир һал, анчаг әдәбијјатымыза олан бөјүк тәләбләри баша дүшмәмәкдән вә «евин сирри евдә галмалыдыр» кими мүһафизәкар бир эгидәдән доға биләр ки, о да бизим ирәлијә олан һәрәкәтимизи ләнкидәр, һәтта бизи керијә чәкә биләр.

II

Биз һамымыз әдәбијјатымызда коммунизм уғрунда кедән бөјүк мүбаризәни атәшли илһам, јүксәк бәдии зөвглә тәрәннүм едән әсәрләрин азлығыны, совет адамларынын мисилсиз гәһрәманлығыны әбәдиләшдирән әдәби абидәләрин азлығыны е'тираф едирик. Һамымыз дејирик ки, өз гәһрәман әмәји илә харигәләр јарадан, бу әмәклә дүнјаны вә өз тәбиәтини дәјишән јени инсанын долғун сурәтини јарада билмәмишик. Халгымызын мүбаризәсиндән јаздығымыз әсәрләрин бир гисми узун мүддәт јашамыр, јә'ни кичик бир заман ичәрисиндә фајдалы бир рол ојнасалар да тез унудулуб кедирләр, ики ил сонра кәлән охучу вә тамашачыны нә зөвгү, нә дә фикри чәһәтдән тә'мин етмирләр. Дејә биләрләр ки, бунун сәбәби һәјатымызын фөвгәл'адә бир инкишаф вә тәрәгги сүр'әтинә малик олмасындадыр. Орада һәр шеј чох сүр'әтлә артыр вә бөјүјүр. Бу һәјат һәр күн инсанын габағына јүз јенилик чыхарыр. Мәсәлән, тутаг ки, көмүр саһәсиндә новаторлуг едән бир әмәк гәһрәманынын тәбиәт вә јарадычылығынын маһијјәтини өјрәнмәмиш, сабаһ нефт сәнајеси саһәсиндә елә бир гәһрәман чыхыр ки, онун иш үсуллары дүнәнки көмүрчүнүн новаторлуғуну көһнә, консерватив бир шејә чевирир. Бунун иш үсулу онун иш үсулуна галиб кәлир. Лакин бир аз да дәриндән бахдыгда мә'лум олур ки, бу иш үсулунун өзү һәлә новаторлуғун әсас сәбәби дејил-

дир, нә исә башга бир кејфијјәтин нәтичәсидир. Мә'лум олур ки, бу новаторлуг нефтчинин көмүрчүјә нисбәтән әмәк мәһсулдарлығыны филан гәдәр артырмасында јалныз өз ифадәсини тапмышдыр. Новаторлуғун көкү исә нефтчинин көмүрчүдән мә'нән даһа камил олмасында, фикрән, шүурән даһа јүксәк пилләјә галхмасындадыр вә новаторлуғу төрәдән дә будур. Јә'ни бу күнкү нефтчи гәһрәман, дүнәнки көмүрчү гәһрәмана нисбәтән јени, даһа габагчыл, даһа әсри кејфијјәтләрлә мејдана чыхыр вә минләрлә инсанлар да бу кејфијјәтләри мәнимсәмәјә чалышырлар. Сәнәткар исә һәлә көмүрчү гәһрәманы өјрәнмәкдәдир. Һәлә онун «дүнәнки» кејфијјәтләри илә мәшғулдур. Буна көрә дә әдәбијјат һәјатдан кери галыр, онун инкишаф сүр'әти илә ајаглаша билмир. Әлбәттә, белә мүлаһизә чох сәтһи вә јанлыш мүлаһизәдир. О, сәнәткардан артыг пешәкара мәхсус бир шүурун мәһсулу ола биләр. Чүнки һеч бир сағлам нәзәријјә, хүсусән совет әдәбијјатынын әсас јарадычылыг методу олан сосиалист реализми сәнәткарын гаршысында күндәлик һадисәләрин хроноложисини вермәји, онларын шәклини чәкмәји тәләб етмир вә едә билмәз. Онун мәзијјәти, бөјүклүјү орасындадыр ки, сәнәткардан бир һадисәдә минләрлә ваге олан вә ваге ола биләчәк һадисәләрин маһијјәтини ачмағы тәләб едир. Јә'ни һадисәнин шәкли чәһәтләри, заһири, өтәри, бу күнлә гуртарыб галан чәһәтләрини јох, үмуми характерик, сабаһа доғру узаныб кедән чәһәтләрини көстәрмәк истәјир. О һәм бу күнү, һәм дә бу күндә сабаһы көрмәји тәләб едир. Јә'ни партија дедији кими, јазычы һадисәләрин гујруғунда сүрүнә билмәз, о, халгын өн сыраларында кедәрәк халгын инкишаф јолуну көстәрмәјә борчлудур.

Јазычы көмүрчүнүн дә, нефтчинин дә симасында онларын һәр икисини гәһрәманлыға, новаторлуға сөвг едән вә мин бир јени кәшфләрлә долу сабаһын гапыларыны чәмијјәтин үзүнә ачан совет гурулушунун хүсусијјәтләрини, дәрин тарихи, ичтимаи мә'насыны, совет инсанынын јүксәк кејфијјәтләрини көстәрә биләрсә, бу әсил сәнәткарлыг сајылмалыдыр. Бунун үчүн јазычынын сосиалист реализмини рәһбәр тутмасы, һәјаты, социализм варлығыны дәриндән өјрәнмәси лазымдыр. Һәјаты өјрәнмәк дедикдә биз чох кениш бир мә'наны нәзәрдә тутуруг. Һәјат бир һесаб дустуру ја һәндәси гајда дејилдир ки, ону китаблардан бирдәфәлик өјрәнәсән. Биз бу мәсәләнин үстүндә бир гәдәр артыг дајанмаг истәјирик. Чүнки Азәрбајчан К(б)П Мәркәзи Комитәсинин гәрарында көстәрилдији кими, халгымызын мүбаризәсини әкс етдирән гүсурсуз, бөјүк әсәрләрин азлығына әсасән јазычыларын әксәријјәтинин һәјаты билмәмәләри, халгын мүбаризәси һаггында сәтһи мә'лумата малик олмаларыдыр. Биз һәјатын гүдрәтинә чох инанырыг. «Һәјат һарададырса, сәнәт дә орададыр» дејән Белинскинин сөзләрини әсил бөјүк сәнәт үчүн ганун сајырыг. Буна көрә дә инди һәјаты өјрәнмәк, һәјаты билмәк кими сөзләр тез-тез ишләнәркән, биз онларын мә'насыны даһа артыг өзүмүзә ашкар етмәлијик. Әсил сәнәткар үчүн вә хүсусән совет јазычысы үчүн һәјаты билмәк һеч дә онун пассив мүшаһидәчиси олмаг демәк дејилдир. Һәјаты билмәк үчүн онун дөјүшчүсү, мүбаризи олмаг лазымдыр. Бизим сон дөврдә мејдана чыхмыш аз-чох мүвәффәгијјәтли әсәрләримизин һамысы јалныз вә јалныз һәјата бу чүр мүнасибәтин мәһсулудур. Әбүлһәсән мүһарибә илләриндә бир дөјүшчү кими Совет Ордусу сыраларында олмуш, Севастопол мүдафиәсиндә иштирак етмиш әскәрләримизлә бирликдә сәнкәрләрә јатыб дурмуш, дүшмән үзәринә һүчумларда иштирак етмиш вә «Мүһарибә» романыны јазмышдыр. Инди о, әсәринин илк гүсурларыны хејли ислаһ етдикдән сонра, орадакы реал һәјат сәһнәләри даһа да чанланмышдыр. Романда елә бир мәсәлә јохдур ки, она сојуг мүнасибәт дујулсун, әксинә, хырда, бөјүк — бүтүн һадисәләрә чанлы вә гызғын бир мүнасибәт, һәгиги дөјүшчү еһтирасы вар. Бу, јазычы үчүн чох јахшы чәһәтдир. Демәли, о, тәсвир етдији һәјат һадисәләринин садәчә мүшаһидәчиси олмамыш, јарадычысы вә мүбаризи олмушдур. Бу кејфијјәт сосиалист һәгигәтинин тәрәннүмчүсү олан Әбүлһәсәни бә'зи гүсурлардан вә јанлыш көрүшләрдән горумушдур. Бу гүсурлар әсәрин биринчи вариантында мүәјјән дәрәчәдә әксини тапса да онун әсас истигамәтини поза билмәмишдир. Биз һәјатла әлагәнин һәмишә чидди нәтичәләрә доғру апардығыны Манаф Сүлејмановун «Јерин сирри», Меһди Һүсејнин «Абшерон» вә Әвәз Садыговун «Бәсти» вә «Гәһрәманлар» әсәриндә дә көрүрүк. Әдәбијјатымыза јени кәлмиш Манаф Сүлејманов нефт адамларыны көзәл билән, јарадычылыға чидди мүнасибәт бәсләјән бир јолдашдыр. О, тәсвир етдији һәр һадисәни кәнардан кәлиб өјрәнмәмиш, јарадычысы олмушдур. Она көрә дә гәләмә алдығы мәсәлә һаггында сојуг, боғаздан јухары сөз де-

јә билмир. Мehди hүсејн јолдаш нефтчи дејил, профессионал јазычыдыр. Лакин о, узун мүддәт нефт адамларынын hәјатыны өјрәнмиш, әввәлчә бир ссенари, сонра пјес вә нәhајәт «Абшерон» адлы повести јазмышдыр. Бурада да јени hәјатын илыг нәфәси дујулмагдадыр. Бирчә Лејла илә Исмајылзадә сурәтләриндә нә гәдәр сәмимијјәт вә тәбиилик вар. Онлар көзәл болшевик сифәтләринә малик јени инсанлардыр. Лакин Мehди јолдаш әсас гәhрәманлардан олан вә диггәтини топладығы Таhир сурәтини бир аз да ишләмәлидир. Истәр Әбүлhәсән, истәр Мehди hүсејн вә истәрсә Манаф Сүлејманов јолдашларын әсәрләриндәки гүсурлар јенә јазычынын ахыра гәдәр hәјата садиг галмамасынын нәтичәсидир.

Мүасирлик чәhәтдән драматуркијамызын олдугча кери галдығыны гејд етмәк лазымдыр. Драматургларымыз нечә илдир ки, мүасир hәјатдан аз-чох кејфијјәтли бир әсәр дә јазмамышлар. Театрымыз исә, халг исә биздән әсәр истәјир. Драматуркијанын тә'сир е'тибары илә әдәбијјатын ән гүдрәтли жанры олдуғу мә'лумдур. Онун тәрбијәви күчү олдугча чохдур. Биз исә драматуркијаја о гәдәр дә чидди мүнасибәт бәсләмирик. Әлбәттә, драматуркжи конфликт hәмишә сәнәтин, јарадычылығын чәтин мәсәләләриндән олмушдур. Лакин hәјаты билән, hәјатла јашајан, өз сәнәтинин мүрәккәб техникасына дәрин сирләринә ашна олан драматург бу чәтинлији арадан галдыра биләр.

hәјаты билмәк әдәбијјатын бүтүн жанрларында мүвәффәгијјәтин шәртләриндәндир. Бу мә'нада Әвәз Садыгов очеркләри ибрәтамиздир. Әвәз, Бәстини јазаркән күнләрлә көлкә кими ону тә'гиб етмиш, онунла бирликдә бүтүн күнү бригаданын ичиндә олмуш, бригада үзвләринин мә'нәви аләмини өјрәнмиш, өз мәсләhәтләри илә онлара көмәк етмиш, колхозда мәдәни маариф ишләринин чанланмасына чалышмышдыр. Јалныз бундан сонра өз гәhрәманларынын дахили аләмини дәрк етмиш вә онун ифадәси үчүн чанлы сөзләр тапмышдыр.

Үмумән биз очерк жанрынын инкишафына чох диггәт етмәлијик. Чүнки бу жанр јазычыны истәр-истәмәз hәјатын гучағына, кизли кушәләринә апарыб чыхарыр. Очерк јазычыларымыза hәјаты дәриндән өјрәнмәкдә, әмәк просеси вә гәhрәманларымызла чанлы әлагә јаратмагда мисилсиз васитәдир. Сон заманлар Әбүлhәсән, Сабит Рәhман, Маркар Давтјан вә башга јолдашларын халгымызын күндәлик мүбаризәсиндән, јени гуручулуг ишләриндән, әмәк гәhрәманларымыздан очеркләр јазмасы јахшы hадисәдир. Лакин биз очеркләрин кејфијјәт мәсәләсинә чидди јанашмалыјыг. Очерк јазмаг сајәсиндә hәјат тәчрүбәси вә билији зәнкинләшмиш јазычы сонралар мүтләг даhа бөјүк әсәрләр үзәриндә ишләјәчәкдир.

Сәнәт hәгигәт севир. Јалана гуршанмаг сәнәтин өлмәси демәкдир. hәгигәти исә сәнәтә кәтирән hәјатдыр. Толстоју мистик мүртәче көрүшләрин фәлакәтиндән гуртарыб бөјүк реалист сәнәткар едән hәјат hәгигәтинин јарадычылыгла үстүнлүјү иди. Ленинин «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсү кими» адлы мәгаләси бу чәhәтдән чох мә'налыдыр. Ленинин «Толстој бәшәријјәтин хиласы үчүн јени чарәләр кәшф етмиш бир пејғәмбәр олмаг е'тибары илә күлүнчдүр»[1], «Толстој Русијада буржуа ингилабы јахынлашмагда олдуғу заман милјонларла рус кәндлиләри арасында әмәлә кәлмиш идејаларын вә әhвали-руhијјәләрин ифадәчиси олмаг е'тибары илә бөјүкдүр»[2] дејән сөзләри реализмин, hәјатилијин күчүнү ачыг көстәрир.

hәр бир әсәрин нәинки сијаси вә фикри әhәмијјәти, ејни заманда бәдии кејфијјәти дә онун hәјат hәгигәтини нә дәрәчәдә дүзкүн екс етмәсиндән асылыдыр. hәјаты јанлыш, биртәрәфли вә сәтhи тәсвир едән әсәрләр hеч бир заман охучунун гәлбинә јол ача билмәз. Аз-чох фантазијаја малик олан hәр бир адам мүхтәлиф hадисәләр уйдура биләр. Лакин бунунла бәдии әсәр әмәлә кәлмир. Елә әсил сәнәткарлыг мөвчуд hәјаты екс едән, тәбии бојаларла онун hәгигәтини тәсвир едән әсәрләр јаратмагдадыр. Буна Ф. Енкелс «Типик шәраитдә типик характерләр јаратмаг» дејирди. Бунун үчүн исә hәјаты өјрәнмәк, билмәк лазымдыр, әсрин адамы олмаг, мүасирләринин hәјаты илә, күндәлик hәјәчанлары илә јашамаг лазымдыр. Бәс о јазычылар ки, мәсәлән, тутаг ки, Вәтән мүhарибәсиндә олмамышлар, чәбhәләри көрмәмишләр, орадан әсәр јаза биләрләрми? Әлбәттә, јаза биләрләр. Анчаг бунун үчүн јенә дә өјрәнмәк, мүhарибәнин тарихини, дөјүш епизодларыны охумаг, чанлы иштиракчылары илә көрүшмәк лазымдыр вә бүтүн бунлар да о заман кө-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, сәh. 204, Бакы, Азәрнәшр, 1950.
[2] Јенә орада.

зәл нәтичә верәр ки, јазычы өз психоложи аләми илә, бүтүн варлығы илә мүһарибәдә олмаса да «мүһарибәни јашамыш» бир вәтәндаш олсун.

«Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналында сиз Мәммәд Раһимин «Һүсејнбала» поемасыны охумушсунуз. Бу әсасән Вәтән мүһарибәси мөвзусуну јени һиссләр, јени фикирләрлә тәсвир едән бир әсәрдир. Орада совет адамынын тәбиәтиндәки вәтәнпәрвәрлик, интернасионализм, инсанпәрвәрлик јени бәдии ифадәсини тапмышдыр. Чүнки Мәммәд Раһим мүһарибәни бир вәтәндаш кими јашајанлардандыр. Демәк, јазычы өз мөвзусуну һәртәрәфли дүшүнмәлидир. Она аид мүмкүн гәдәр бүтүн материаллары топламалы, таныш олмалы, онларын васитәси илә чанлы инсан еһтирасларына кедиб чатмалы вә тәсвир етдији мөвзуја ујғун сәһнәләр јаратмалыдыр.

Бөјүк вә күчлү әсаслар үзәриндә јүксәлән сосиалист реализми, сәнәткардан һәјата, варлыға гаршы даһа һәссас олмағы тәләб едир. Сосиалист реализми сәнәткары адамларымызы әбәди инкишафда, һәјатымызы ирәлијә доғру арасыкәсилмәз һәрәкәтдә, фәалијјәтдә вә мүбаризәдә тәсвир етмәјә билмәз, халгымызын кәләчәјинә, сабаһкы күнүнә дә нәзәр салмаја билмәз. Лакин сосиалист реализми һеч дә һәјатын мәнфи һалларыны, дүнәнки күнүн галыгларыны, совет адамларынын ирәлиләмәсинә мане олан галыглары гырманчламағы рәдд етмир. Сосиалист реализминдәки бу тәнгиди үнсүр, һеч дә тәнгиди реализми тамамилә бизим шәраитә, сосиализм дөврүнә кечирмәк еһтијачыны көстәрмир.

III

Мәнфиликләри шиширтмәк һаллары бә'зи јазычыларымызын јарадычылығында өзүнә јер тапмыш вә бу руһрымызын јарадычылығында өзүнә јер тапмыш вә бу руһда әсәрләр јазылмышдыр. Мөвзулары совет варлығындан алынан белә әсәрләрдә көһнәлик вә мәнфилијин тәсвири әсас јер тутур. Тәсдигедичи вә минләрлә, милјонларла инсанлара нүмунә ола биләчәк чәһәтләр исә јох дәрәчәсиндәдир, көлкәдә вә думан ичиндә итмишдир.

Бу һал сосиалист реализминин маһијјәтини дујмамагдан, бундан әввәлки реализмдән нә илә фәргләндијини баша дүшмәмәкдән ирәли кәлир. Сосиалист реализми кечмиш реалист чәрәјанларын јахшы чәһәтләринин механики тәкрарындан ибарәт дејилдир. Ону бүтүн реалист вә мүтәрәгги јарадычылыг методларындан ајыран вә бәдии тәфәккүрүн јүксәк инкишаф мәрһәләсини ифадә едән бир метода чевирән јени маһијјәтидир, јени кејфијјәтләридир. Бу маһијјәти вә кејфијјәти она јүксәк сосиалист ингилабы, бизим совет турулушумуз вермишдир. О, партијалы, дәрин идејалы, ардычыл, варлығын инкишаф мејлини тутмагда вә она хидмәт етмәкдә һәссас бир јарадычылыг методудур. О өз тәбиәти е'тибары илә чәмијјәти һәмишә ирәлијә апаран габагчыл вә мүтәрәгги гүввәләрә хидмәт едир. Инкишафа әнкәл олан, чәмијјәти кери чәкән, көһнәлмиш вә консерватив нә варса һамысына дүшмәндир. Биз билирик ки, һазырда бәшәр тарихинин инкишаф мејлини, кәләчәји ифадә едән јеканә бир гурулуш совет гурулушудур. Сосиализм бүтүн халгларын сабаһкы күнүдүр. Буна көрә дә сосиалист реализми совет варлығыны, бүтүн бәшәрин кәләчәји олан азад сосиалист чәмијјәтини тәсдиг едир. Онда тәнгиди үнсүрүн дә олдуғуну гејд етдик. Лакин бу анчаг бир үнсүрдүр, даһа методун әсас тәбиәти, әсас маһијјәти дејилдир. Кечән заманларда мејдана чыхмыш вә чох мүтәрәгги рол ојнамыш тәнгиди реализм исә башга ичтимаи мәгсәдләрә хидмәт едирди. О, чәмијјәтин ирәлиләмәсини истәдији, јә'ни сабаһкы күнә хидмәт етдији үчүн феодал вә буржуа үсули-идарәсини рәдд вә инкар едирди. Чүнки бу үсули-идарә вә мүнасибәтләр чүрүмүшдүр, чәмијјәти сабаһа јох, дүнәнә чәкир, инкишафа вә тәрәггијә мане олур, һәр чүр зүлмү вә зоракылығы, керилији вә чәһаләти доғрулдур, она гануни шәкил верир вә әбәдиләшдирмәјә чалышыр. Тәнгиди реалистләрин ингилабчы-демократ оланлары исә јарадычылыгда да, нәзәријјәдә дә «дәһшәтли варлыға» гаршы чыхыр, ону рәдд едирдиләр, онларын мүтәрәгги ролу да бунда иди. Бу Русијада белә иди. Азәрбајчанда да, Ермәнистанда да, Күрчүстанда да белә олмушдур. Јә'ни тәнгиди реалистләр дөврләринин габагчыл идеалларына хидмәт етмиш, әсрләринин габагчыл адамлары олмушлар. Биз буну она көрә гејд едирик ки, бә'зи јолдашлар — әдәбијјатымызда тәнгиди реализм һалларынын баш вермәсини садәчә Ч. Мәммәдгулузадәнин, Ә. Һагвердијевин, Нәчәф бәј Вәзировун, Шедринин, Гоголун тә'сири илә изаһ етмәк истәјирләр. Әлбәттә бу јанлышдыр. Күнаһ адларыны чәкдијимиз бөјүк јазычыларын тә'сириндә дејил, бизим бә'зи јолдашларын онлары дүзкүн анламамасындадыр,

сосиалист реализминин маһијјәтини дәрк етмәмәләриндәдир. Бунун да ики сәбәби ола биләр: һәјаты, сосиалист варлығыны билмәмәк вә сәнәткарлығын, үмуми мәдәни сәвијјәнин ашағы олмасы. Бу ики бөјүк нөгсан бир адамын симасында бирләшәндә, һеч шубһәсиз, арзу олунмаз нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Нә һәјаты билир ки, һәгигәт һисси ону мүһафизәкар дүшүнчәләрин тә'сириндән горусун, нә дә јүксәк елми-нәзәри сәвијјә вар ки, һадисәләрин кәләчәјини көрсүн. Белә јолдашлар чох тез мүхтәлиф тә'сирләрә гапылырлар, әдәби ирсдән дүзкүн истифадә етмәји бачармырлар. Чох заман кечән әсрдә, бәлкә даһа әввәл јашамыш шаирләрин сәпкисиндә, һәтта онларын тәшбиһ вә ифадәләри илә ше'рләр јазырлар. Бу чәһәтдән халг әдәбијјатына мүнасибәтдә, ондан истифадә мәсәләсиндә даһа бөјүк гүсурлара раст кәлирик. Белә јолдашлар өзләрини «тәбии» јазмаг, «хәлги» олмаг, «халгын руһунда» јазмаг кими сөзләрлә доғрултмаг истәјирләр. Һалбуки әсил хәлгилик һәр заман јени тәрәггијә көмәк едән, чәмијјәти ирәлијә чәкән идеалларда бирләшмишдир, нәинки әксинә... Белә јолдашларымызын әсас гүсуру керилијидир, мәсәләнин бу чәһәтини баша дүшмәмәкдәдир. Хәлгилик нәдир? Һәлә Гогол бир заман хәлгилији заһири әламәтләрдә, чухада вә папагда ахтаранлары јахшыча әлә салмышды. Халг арасында олан һәр чүр адәт вә ән'әнәләрә алудәлик көстәрмәк дә хәлгилик дејилдир. Мәсәлән, бир заман бүтүн Азәрбајчанда хоруз дөјүшдүрмәк, ит боғушдурмаг бир адәт иди. Гызлары көзүбағлы әрә вермәк бир адәт иди. Мирзә Фәтәли Ахундов, Нәчәф бәј Вәзиров, Һәсән бәј Зәрдаби вә башгалары өмүрләрини бу адәтләр әлејһинә мүбаризәдә кечирмәдиләрми? Ким онларын хәлги олмадығыны иддиа едә биләр. Онлар хәлгилији көһнә рүмуз, адәт, ән'әнә вә тәсәввүрләри учурмагда (мин иллик тарихләри олса да), јә'ни мүтәрәгги адәт, ән'әнә вә тәсәввүрләр јаратмагда көрүрдүләр. Кәнддән јазан, халг адәт вә ән'әнәләриндән данышан јолдашларымыз буну нәзәрә алмалыдыр. Јени кәнди, сосиализм кәндини, онун әмәк гәһрәманларынын јаратдығы јени адәт вә ән'әнәләри дујмаг вә ләјагәтлә тәсвир етмәк «баба јурдуна», «нәнәнин дахмасына» кириб неһрә вә чәһрәсинә алудә олмагдан чох-чох чәтиндир вә әсил сәнәткарлыг истәјир.

Биз бә'зи ше'рләрдә сајсыз-һесабсыз дағлар, бағлар, јашыл дәрәләр, ахышан булудлар тәсвиринә раст кәлирик. Бәлә тәбиәт тәсвириндә дејил. Онун, әввәлә, чох көһнә, кечән әсрин гохусуну верән ифадәләр вә тәшбиһләрлә тәсвириндәдир. Икинчи дә, тәбиәти инсандан ајырмаг, инсансыз она валеһ олмагдадыр. Бу исә дар фолклор чәрчивәсинә гапылмагдан, бу күнүн һадисәләрини кифајәт гәдәр дујмамагдан вә үмуми әдәби вә мәдәни сәвијјәнин дарлығындан әмәлә кәлир.

Јаланчы хәлгилик бизи габаға јох, керијә чәкир. О, халг һәјатында совет гуручулуғу илләриндә јаранмыш вә јаранмагда олан јени адәт вә ән'әнәләри көрмәјә мане олур. «Адәт», «ән'әнә» сөзүнү, «халг» сөзүнү о, мүчәррәд «дәјишмәз» бир шеј кими көтүрүр вә анчаг дүнән илә јашајыр. Онун мә'нәви вә мәдәни тәләбләр чәрчивәси дә чох дардыр. О, фолклордан харич бир шеј көрмәдијиндән, һәм башга халгларын јахшы тәчрүбәсини, һәм дә өз халгынын бу күнүн мүбаризәсиндә газандығы мәдәни наилијјәтләрини мәнимсәмәк зәрурәтини дәрк едә билмир, мүәјјән дар милли чәрчивәдә бүзүшүб галыр. Һәгиги хәлгилик исә һәмишә кениш үфүгләрә, сабаһа доғру һәрәкәт етдијиндән кимдә нә варса еһтирасла ону өјрәнмәјә, мәнимсәмәјә чалышыр.

IV

Совет халгы дүнјаны јенидән гурмагда нәһәнк ишләрин јарадычысыдыр. О, аз бир мүддәтдә көһнә, керидә галмыш аграр бир өлкә олан вәтәнини дүнјанын габагчыл сәнаје вә мәдәнијјәт өлкәсинә чевирмишдир. Бүтүн шәһәр вә кәнд әһалиси арасында ваһид мәгсәд јолунда мүбаризә, азад вә јарадычы әмәк һакимдир. Капитализм дүнјасында зәһмәткеш инсанлар үчүн там бир фәлакәт олан ишсизлик вәтәнимиздә әбәди олараг арадан галдырылмышдыр. Вәтәнимизин һарасына кетсән арасыкәсилмәз тикинти вә ахтарышлар мејданына дүшдүјүнү куман едәрсән. Каһ бурада, каһ орада јени заводлар, електрик стансијалары, фабрикләр, мә'дәнләр ишә салыныр. Һәр јердә кечә-күндүз сосиалист әмәји харигәләр јарадыр. Бу үмумхалг әмәји просесиндә инсанларын јени мүнасибәтләри, јени әхлаг вә ән'әнәләри, јени тәсәввүр вә көрүшләри, јени характерләри әмәлә кәлир. Сабаһкы күн, инсанларын хош кәләчәји, көзәл арзулар вә хәјаллар бу әмәк просесиндә јараныр. Сосиалист реализминин ингилаби романтиканы зәрури бир үнсүр кими өз ичәрисинә ал-

масы зәрурәти дә бурадан доғур. Ингилаби романтика сосиалист реализминә кәнардан, јазычы хәјалынын мәһсулу олараг кәтирилмир, она бир бәзәк, бир нахыш кими әлавә едилмир, бәлкә онун үзви бир һиссәси кими мејдана чыхыр. Биз дејирик ки, сосиалист реализми һәјаты олдуғу кими тәсвир етмәлидир. Һәм дә варлығын ирәлијә, кәләчәјә олан мејлләрини нәзәрә алмаг бөјүк шәртдир. Белә бир тәсвирин өзүндә мүтләг ингилаби романтика мејдана чыхачагдыр. Һадисәләрин тәбиәтиндән, тәсвирин өзүндән, характерләрин тәбии инкишафындан доғмајан «романтика» исә мүчәррәд, асимани романтика олачагдыр.

Мә'лумдур ки, јазычы хәјали олмаса да һәјат һадисәләринин өзүндә дәрин мә'на вар, фәлсәфә вар, романтика вар. Јазычы бу һадисәләри көрүб сечмәли, онлары сәбирвә мәтанәтлә мүшаһидә етмәли, өјрәнмәли, гаврамалыдыр, доғрудан да характерик оланы тәсадүфи оландан саф-чүрүк етмәлидир. Елә әсил истеʼдад да бундадыр. Пушкин «Капитан гызы»ны јазаркән Пугачовун һәјатыны, мүбаризәсини нә гәдәр дәриндән вә сәбирлә өјрәнмишди. Биз гәһрәманларымызы өјрәнмәлијик, онларын «ади», «садә» данышыглары бизә касыб көрүнмәмәлидир. Биз ону «бәзәмәк», галдырмаг һаггында дүшүнмәкдәнсә, өзүмүз һәјата енмәли, даһа доғрусу, хәјал батаглығындан зәһмәт нуру илә ишыгланмыш һәјат сәһнәсинә галхмалыјыг. О заман биз чох зәнкин тәбиәтләрә раст кәләрик. О заман гәһрәманларымызы реал шәраитдән ајырмарыг. Јалныз о заман гәһрәманларын романтик тәсәввүрләри онларын реал тарихи һәјат шәраитинә ујғун кәләр. Сәмәд Вурғунун «Комсомол поемасы»ндакы, «Өлүм күрсүсү»ндәки романтикасы белә бир романтика, јә'ни ингилаби романтика иди. Чүнки һаман әсәрләрдә һәгиги һәјат, реал мүбаризә сәһнәләри һакимдир. Ингилаби романтиканы доғуран да будур.

V

Сосиалист реализми халгын кечмишиндә дә, бу күнүндә дә ән ишыглы, ән мүтәрәгги чәһәтләри әсас көтүрүр. Онун кәләчәјә олан гүдрәтли мејли дә бурадан доғур. О бизим ингилабымызын гүдрәтини вә әзәмәтини ифадә едән бәдии јарадычылыг методудур. О, инсаны галдырыр, јарадычылығын мәркәзинә гојур, бу инсан хырда һиссләрин, гаранлыг вә думанлы дујғуларын әлиндә титрәјән инсан дејил, јени дүнјаны гуран, чәтинликләрдән горхмајан, мүбаризәдә сарсылмаз, бөјүк коммунизм идеалындан илһам алан јүксәк дујғулара, кениш арзулара малик инсандыр. Сосиалист реализминин бу чәһәти хүсусән инди капитализм мәдәнијјәтинин чүрүдүјү бир заманда даһа артыг мә'на кәсб едир.

Инсанда инсаны өлдүрмәк — мүасир Америка, Инкилтәрә империализминин вә бүтүн буржуа мәдәнијјәтинин кәлиб чатдығы сон нәтичә беләдир. Буна көрә дә онлар инсанын, азадлығын вә демократијанын бөјүк пәнаһы олан сосиалист өлкәсини, сосиалист мәдәнијјәтини, јени мүтәрәгги идеалларын чарчысы олан совет мәдәнијјәтини көрмәк истәмирләр, она һәдјан вә бөһтан јағдырырлар. Белә бир заманда борчумуз истәр Гәрб, истәрсә Шәргин чүрүк буржуа вә буржуа-феодал мәдәнијјәтинә сәчдә едәнләрлә мүбаризә апармаг, о мәдәнијјәтин чүрүк маһијјәтини ифша етмәк, гејри-әхлаги әсасларыны учурмагдан ибарәтдир. Буна көрә дә совет әдәбијјатында һәр һансы декаданс, формализм, идејасызлыг тәзаһүрләри дөзүлмәздир. Формализм, декаданс буржуа мәдәнијјәтинин кәлиб чыхдығы учурумдур. О, идејасызлыг, мәсләксизлик, эгидәсизлик тәблиғ едир вә бунунла да ингилабчы синифләри тәрк-силаһ етмәјә чалышыр. Һәр чүр «фөвгәлбәшәр сәнәт», «сәнәт сәнәт үчүндүр» кими данышыгларын јалан вә икиүзлүлүк олдуғу, мүртәче синифләрә пәрдәли хидмәт олдуғуну билирик. Јарадычылыгда формализм вә «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси үнсүрләринин мејдана чыхмасы әлејһинә мүбаризә апарылмалыдыр. Чүнки онлар сәнәтин ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтини инкар едир, онун сијаси-ичтимаи мә'насыны сыхыб чыхарыр, партија вә Совет дөвләтинин сијасәтиндән узаглашдырмаг мәгсәдини күдүр. Совет әдәбијјаты исә Совет дөвләтинин сијасәти илә јашамалыдыр, чүнки бу сијасәт халгын мәнафејини вә кәләчәјини ифадә едир. Совет әдәбијјаты халга хидмәт етмәкдән јүксәк бир вәзифә танымыр.

Совет әдәбијјатынын һәгиги партијалылығы да бундан ибарәтдир. «Саф сәнәт» нәзәријјәси исә јазычыны кәскин сијаси конфликтләрдән, халгын һәјати мүбаризәсиндән узаглашдырыр, о, «сакит» тәбиәтләр, «мүлајим» әһвали-руһијјәли характерләр ахтармаға башлајыр. Јә'ни о, дөврдән ајрылыр, һәјат вә мүбаризәнин гајнар була-

ғындан узаг дүшүр. Ленин дејир ки, «Әдәбијјат партијалы олмалыдыр. Буржуа әхлагына зидд олараг, мәнфәәтпәрәст, алверчилик мәгсәдини күдән буржуа мәтбуатына зидд олараг, буржуа әдәби мәнсәбпәрәстлији вә фәрдијјәтчилијинә, «аға анархизминә» вә асан газанч тамаһына зидд олараг, — сосиалист пролетариат *партијалы әдәбијјат* принсипини ирәли сүрмәли, бу принсипи инкишаф етдирмәли вә мүмкүн гәдәр даһа мүкәммәл вә там шәкилдә ону һәјата кечирмәлидир»[1].

Формализм, естетчилик вә саир тәзаһүрләрлә мүбаризә — әдәбијјаты даһа артыг халга јахынлашдырмаг, бәдии кејфијјәти галдырмаг уғрунда мүбаризәдир. Биздә сон илләр формализм үнсүрләри, зәиф шәкилдә дә олса, бә'зи һекајәләрдә өзүнү көстәрмишдир. О, хүсусән ше'римиздә чохдур. Гафијәпәрдазлыг, мә'насыз ифадәләрә ујмаг, бә'зән фикри формаја гурбан вермәк һаллары ајры-ајры ше'рләрдә ајдын көзә дәјир. Үмумән ше'римизин вәзијјәти һазырда гејри-гәнаәтбәхшдир. Шаир јолдашлар гајнар һәјатымызла, совет адамынын чошгун һиссләри вә фикирләри илә ајаглаша билмирләр, бу саһәдә чох ағыр һәрәкәт едирләр. Јени бешилликдә халгымызын әмәк гәһрәманлығы, зәһмәт просесиндә јаранан јени һиссләр ше'римиздә там бәдии ифадәсини тапмамышдыр. Бу хүсусилә бизим көркәмли шаирләримиз Сәмәд Вурғуну, Сүлејман Рүстәми, Мәммәд Раһими, Рәсул Рзаны, Әһмәд Чәмили, Зејнал Хәлили, Мирварид Дилбазини, Никар Рәфибәјлини, Осман Сарывәллини дүшүндүрмәлидир. Онлар дахили гуручулуг ишләримиздән, Совет дөвләтинин дүнјанын бүтүн халгларына азадлыг кәтирән сијасәтиндән, халгымызын бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән ше'рләр, поемалар јазмалыдырлар.

Ушаг вә кәнчләр әдәбијјаты, бөјүк ичтимаи әһәмијјәти вә мә'насы олан бир саһәдир. О, јүз минләрлә ушагларымыза вә кәнчләримизә мә'нәви гида верир, онларын характерини, һәјатыны, тәсәввүр вә дүшүнчәләрини шәклә салыр, истигамәтләндирир. Бу саһәдә мүасир мөвзунун чох аз ишләндијини гејд етмәлијик. Нағыллара, көһнә һекајә вә әһвалатлара алудәлик бурада өзүнү даһа чох көстәрир. Әсас бәла да бүтүн бунларын «објектив» шәкилдә, әсри тәрбијәнин тәләбләриндән чох кәнар бир һалда верилмәсидир. Ушаг вә кәнчләримиз үчүн заманын

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд 10, сәһ. 32. Азәрнәшр, 1949.

руһу илә нәфәс алан, партија вә дөвләтин сијасәтини онлара ашылајан, онлары гәһрәманлыг вә вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә едән јүксәк бәдии әсәрләр јаратмаг нәинки јалныз Абдулла Шаиг, Меһди Сејидзадә, Мирварид Дилбази, Гылман Мусајев, Микајыл Рзагулузадә јолдашларын, һәм дә бүтүн јазычыларымызын борчудур.

VI

Бәдии јарадычылыгда олан гүсурларын бүтүнлүклә тәнгидә дә аид олдуғуну гејд етмәк лазымдыр. Тәнгидимиз јарадычылыг саһәсиндә баш верән нөгсанлары вахтында атәшә тута билмәмишдир. Бунун әксинә олараг тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыгда һәтта зәрәрли вә сәһв фикирләр дә мејдана чыхмышдыр. Ленинин партијалылыг тәләбини тәнгидимиз тез-тез унутмуш, буна көрә дә һәр бир әдәби әсәрә үмумхалг ишинин бир һиссәси кими дејил, халгын вә партијанын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән дејил, чох заман шәхсијјәтләрә, шәхси мүнасибәтләрә, аиләчилик һиссләринә әсасән гијмәт вермишдир. Бу да ки, тәбии олараг, нөгсанларын дүзәлмәсинә јох, даһа да мүрәккәбләшмәсинә сәбәб олмушдур. Тәнгидин әдәби инкишафымыздакы бөјүк әһәмијјәтиндән данышмаг артыгдыр. Буну нәзәрә алараг тәнгидчиләримиз әдәбијјата чох һәссас олмалы, һәр бир әсәрә болшевик принсипиаллығы илә гијмәт вермәли, һеч бир һиссијјата гапылмамалыдырлар. Әлбәттә аиләчилик дујғулары әлиндә хырдаланмыш адам бирисини лајиг олмадығы гәдәр тә'рифләјәчәк, дикәринин ләјагәтли әсәри һаггында јахшы сөз тапмајачаг. Дејә биләрләр ки, тәнгидчинин дә өзүнүн зөвгү, фикри вар, о да чанлы инсандыр, о да сәһв едә биләр. Буна е'тиразымыз јохдур. Лакин биз вахты илә Белинскинин дедији кими арзу едирик ки, тәнгидчи өз мүһакимәләриндә гәрәзсиз олсун, һеч бир башга тә'сирә гапылмасын, өзүнү «аилә» вә «дост»луг мүнасибәтләринин доғурдуғу мүлаһизәләрдән гуртарсын. Бу да анчаг тәнгидчи партијалылыг чәбһәсиндә дурдуғу заман мүмкүн олачагдыр. Башга һеч бир јол јохдур.

Тәнгидимизин нәзәри сәвијјәси дә ашағыдыр. О, марксизм-ленинизм елминә кифајәт гәдәр јијәләнмәмишдир. Буна көрә дә әдәби практикамызда баш вермиш тәнгиди реализм, формализм, јаланчы хәлгилик вә мү-

чәррәд романтика һалларына гаршы о вахтында атәш ачмамышдыр. Әксинә, ајры-ајры јолдашлар сосиалист реализминин өзүндә тәнгиди үнсүрүн ролуну һәдсиз дәрәчәдә гијмәтләндирмиш, буна көрә дә тәнгиди реализм үнсүрү олан бә'зи әсәрләрә бәраәт газандырмаға чәһд етмишләр. Тәнгидчи јазычыја гаршы һәссас вә партијалы олмалыдыр дедик. Бу о демәкдир ки, тәнгидчи јазычынын јарадычылыг јолуну доғру көрсүн, ону диггәтлә изләсин, гүсурлардан азад олдуғу јердә онун сәсинә сәс версин, ирәлиләмәсинә көмәк етсин, әксинә, ајрылмаг истәдији сәһв јолу јадына салмасын, ону чаш гојмасын. Белә һаллар да бә'зән өзүнә јер тапыр.

Тәнгидчиләримиз бүтүн вичданы вә намусу илә әдәбијјатымызын мәнафеји илә јашамалы, онун һәр бир наилијјәтини үрәкдән алгышламалы, бу наилијјәтин нәдән ибарәт олдуғуну вә сирләрини ачыб көстәрмәли, һәр бир гүсурун дәрһал үстүнү ачмалыдырлар. Бә'зи тәнгидчиләр мүасир совет әдәбијјатындан узаглашараг онун вачиб мәсәләләринә лагејд бахырлар. Мәкәр онларын бу күнкү әдәбијјатымыз һаггында дејәчәк сөзләри, арзулары јохдур? Һамы фәал сурәтдә үмуми, әдәби һәрәката гошулмалы, бөјүк совет әдәбијјатыны ирәли апармагда бирбиринә көмәк етмәлидир.

Биз әдәби ирси өјрәнмәдән, зәнкин милли мәдәнијјәтимизи, дүнја әдәбијјатыны вә бөјүк рус халгынын әдәбијјатыны өјрәнмәдән бу күнкү әдәбијјатымызы ирәли апара билмәрик. Буна көрә дә әдәби ирсә верилән гијмәт мәсәләләринә биз биканә баха билмәрик.

Әдәби ирсә мүнасибәтдә антимарксист көрүшләр ингилабдан әввәлки мәдәнијјәтдән данышаркән синфи мүбаризәни јаддан чыхармагда да өзүнү көстәрир. Бә'зи јолдашлар Ленинин «һәр милли мәдәнијјәтдә ики мәдәнијјәт» һаггындакы көстәришини унудурлар. Бүтүн бу гүсурлар вә јанлыш мүлаһизәләр она көрә вахтында ифша олунмур ки, һәм јазычылар иттифагында, һәм дә Низами институтунда тәнгиди вә шәхси тәнгиди о гәдәр севмирләр. Бунсуз исә инкишаф вә тәрәгги тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Мәрд-мәрданә тәнгид вә шәхси тәнгид анчаг бизим сыраларымызы сафлашдырар, көмәк едәр ки, әдәбијјатымыз тезликлә халгын јүксәк тәләбләринә чаваб версин.

Партија бизи јорулмадан кәнч кадрларын тәрбијәсинә диггәт јетирмәјә чағырыр. Кәнч јазычы јетишдирмәк

чәтин ишдир, чох зәһмәт вә сәбир тәләб едир, амма шәрәфли ишдир. Бизим кәнчләрин арасында мүстәсна истe'дад вә бачарығы оланлар вар. Әдәби кәнчлијимиз бизә бөјүк үмид верир. Онлар бизим кәләчәјимиздир. Адил Бабајев, Бәхтијар Ваһабзадә, Новруз Кәнчәли, Вәдади Шыхлы вә башгалары тәравәтли һиссләр, јени фикирләр вә дујғулар ифадә едән әсәрләр јазмышлар. Онлар даһа артыг сосиализм һәјаты илә бағланмалы, фәһләләримизин, колхозчуларымызын күндәлик мүбаризәсини диггәтлә изләјиб тәрәннүм етмәли, өз сәнәткарлығыны вә билијини јорулмадан артырмалыдырлар. Анчаг бу јол онлары сосиализм сәнәтинин көзәл нүмунәләрини артырмаға доғру апара биләр. Бу јолда ајры-ајры јазычыларымыз да, иттифагымыз да, журнал вә нәшријјат идарәләримиз дә онлара әлиндән кәлән көмәји етмәлидир.

Әлбәттә, инкишафымызда тәрчүмәнин бөјүк әһәмијјәти вар. Бу күнкү рус әдәбијјаты вә бүтүн совет халгларының әдәбијјатынын наилијјәтләрини биз охучуларымыза чатдырмалыјыг. Бу бизим өз әдәби инкишафымыз үчүн чох лазымдыр. Бу саһәдә хејли иш көрүлмүш, Фадејевин «Кәнч Гвардија»сы чапа һазырланмыш, Борис Горбатовун «Јенилмәз инсанлар»ы, К. Симоновун «Рус мәсәләси», Павленконун «Хошбәхтлиј»и вә башга бир сыра әсәрләр дилимизә тәрчүмә едилмишдир. Лакин бу саһәдә иши давам етдирмәк лазымдыр. Бизчә Азәрбајчан әдәбијјатынын јахшы нүмунәләринин рус дилинә тәрчүмәси иши пис һалдадыр. Һалбуки бу васитә илә биз әсәрләримизи нәинки бүтүн иттифаг, һәм дә бүтүн дүнја охучусуна чатдырмыш оларыг. Бу мәсәләјә диггәт вермәк, Москва журналлары вә јазычылары илә әлагәни чанландырмаг, јахшы тәрчүмәчиләр јетирмәк вачиб ишимиздир. Тәшкилат ишләриндә дә гүсурларымыз чохдур. Иттифагда демәк олар ки, бөлмәләр јох кимидир. Нәср, ше'р, драм бөлмәләри анчаг мәсләһәтчиләрдән ибарәтдир. Һалбуки көркәмли јазычыларымыз бу бөлмәләрә топланмалы, орада ишләмәлидирләр.

Азәрбајчан совет әдәбијјаты чанлы, гајнар бир һәјатла јашајыр. О бүтүн јазычыларын фәал, сәмими вә болшевикчәсинә чалышмасы илә өз гүсурларыны јох едә биләр, Мәркәзи Комитәнин тәләб етдији кими халгымызын мүбаризәсинә көмәк едән әсәрләр јарада биләр. Бунун үчүн онун истe'дадлы сәнәткарлары, мөһкәм аддымларла

кәлән кәнч кадрлары вар. Әдәбијјатымызын кәләчәји онларын өз јарадычылыг ишини дүзкүн тәшкил етмәсиндән, кәркин әмәјиндән асылыдыр. Гој һәр кәс анчаг бирчә фикирлә, совет халгына, сосиализм әсринә лајиг әсәрләр јаратмаг фикри илә јашајыб чалышсын.

Октјабр, 1948

МҮБАРИЗ ӘДӘБИ ТӘНГИД УҒРУНДА

Гәдим замандан бәри һәр бир халгын бәдии јарадычылығында әдәби тәнгидин бөјүк ролу олмушдур. О јердә ки, тарихи инкишафын нәтичәсиндә истәр шифаһи, истәрсә јазылы әдәбијјат мејдана чыхмышдыр, о јердә тәнгиди фикир дә јаранмаға башламышдыр. Чүнки ичтимаи-бәдии шүурун мәһсулу олан әдәби әсәр истәр нағыл, истәр һекајә, истәр ше'р, истәр дастан олсун, охучу вә динләјичијә тә'сир едир, онда өзүнә гаршы мәнфи вә ја мүсбәт мүнасибәт ојадыр, јә'ни ону дүшүндүрүр. Бунун нәтичәсиндә әсәр һаггында, онун мә'на вә мүндәрәчәси һаггында данышмаға башлајырлар. Јахуд она гаршы мүәјјән бир мөвге тутурлар. Јә'ни конкрет әдәби әсәр өзүнә гаршы конкрет тәнгиди фикир ојадыр. Әдәби јарадычылыг кенишләндикчә тәнгиди фикир дә кенишләнир. О бу вә ја дикәр әсәр һаггында хүсуси мүлаһизәләр сөјләмәклә галмајыб бүтүн јарадычылыг просесини тәһлил едир, үмуми нәзәри принсипләр орталыға атыр, ганунлар јазмаға башлајыр, әдәби һәрәкәтә рәһбәрлик едир.

Һәр халгын тарихиндә тәнгиди фикир бу јүксәк нөгтәјә, јә'ни һәгиги елм сәвијјәсинә кәлиб чыхана гәдәр мүхтәлиф пилләләрдән кечмәли олур. Онун ашағы вә ја јухары пилләдә дурмасы ичтимаи инкишафын вә бәдии јарадычылығын сәвијјәсиндән асылыдыр. Мәсәлән, феодализм дөврү тәнгиди фикри бир бухов кими сыхыр, ону дүшүнүлмүш силсилә тәшкил едән принсипләр һалында инкишаф етмәјә гојмур. Әдәбијјат тарихи көстәрир ки, тәнгиди фикрин ән чох инкишаф етдији, чанлы вә фәал шәкилдә өзүнү көстәрдији дөвр, ичтимаи јүксәлишләр вә ингилаблар дөврүдүр. Тәбиидир ки, мүртәче, инкишафа зидд вә игтисади-ичтимаи чәһәтдән чүрүмүш чәмијјәтләрдә бүтүн бәдии јарадычылыгла бирликдә тәнгиди

фикир дә сөнүр. Бу күнкү Америка, Инкилтәрә вә Франсада әдәби тәнгидин вәзиіјәтини буна мисал көстәрмәк олар. Бу өлкәләрдә бүтүн бәдии јарадычылыг кими әдәби тәнгид дә ағыр бир бөһран кечирмәкдәдир. Бәдии вә тәнгиди дүшүнчә империализмин ганлы ишләрини доғрултмалыдыр. Белә алчаг бир идеја исә әдәби јарадычылығын тәбиәтинә зидд олдуғундан ону өлдүрмәкдән башга бир фајда верә билмәз. Бу күнкү буржуазијанын әдәбијјатында һәр һансы әхлаги принсип вә идеаллардан мәһрум јалныз һејвани инстинктләрә әсир олан оғрулар, чинајәткарлар, дүнјадан күсмүш, өлүм ахтаран үмидсиз адамчыглар әсас гәһрәмандылар. Она көрә дә буржуа гурулушу вә әдәбијјаты һәгигәти дејән тәнгиддән, кәскин тәнгиддән горхур вә онун јаранмасына имкан вермир.

Һәгигәти дејән тәнгид совет чәмијјәти әдәбијјаты инкишафынын лабүд шәртидир. Чүнки о, дүнјада ән габагчыл вә гајнар јарадычылыг һәјаты илә јашајан бир чәмијјәт вә әдәбијјатдыр. Тәнгид һәмишә күчлүлүк вә сағламлыг әламәтидир. Хәстәләр, зәифләр, кәләчәји олмајанлар тәнгид вә өзүнүтәнгиддән горхарлар. Совет чәмијјәти, совет халгы вә онун әдәбијјаты — гүдрәтли, сағлам вә кәләчәјинә әмин олдуғундан өз гүсур вә нөгсанларыны тәнгид етмәкдән дә горхмајыр. Әксинә, бу, ирәли кетмәјин лабүд шәртидир, чәмијјәт вә әдәбијјатымызын рәһбәр гүввәси олан болшевикләр партијасынын, марксизм-ленинизм елминин әсас тәләбләриндән биридир.

Тәнгид вә шәхси тәнгид көһнәлијә гаршы, дурғунлуг вә һәрәкәтсизлијә гаршы, кери галмаг вә пасланмаға гаршы мүбаризәдә мисилсиз силаһдыр. Болшевик тәнгиди, партијалы тәнгид шәхсијјәтин дејил, үмуми ишин хејрини, инкишаф вә тәрәггинин хејрини нәзәрдә тутдуғу үчүн, ирәлидә кетмәјә көмәк едир. Буна көрә дә әдәби һәрәкат вә бәдии јарадычылыг ирәли кетмәк үчүн принсипиал, чәсарәтли, ачыг вә гәрәзсиз тәнгидә мөһтачдыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти илләриндә әдәби тәнгид јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмишдир. Марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнә әсасланан бу тәнгид Азәрбајчан совет әдәбијјатынын јаранмасы вә гәләбәсиндә мүстәсна рол ојнамышдыр. Партијалылыг вә дөјүшкәнлик бу тәнгидин әсас хүсусијјәти олмушдур. Һәлә ингилабын илк илләриндә, әдәбијјат аләминдә буржуа милләтчи јазычылары вә идеоложисинин тә'сирләри күчлү олдуғу бир заманда совет әдәби тәнгиди өз мүбаризлијини көстәрмишдир. О заман буржуа милләтчиләрини, онларын чүрүк «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини дармадағын етмәклә, пролетар идеоложисини тәрәннүм едән јени әдәбијјатын гәләбәсиндә тәнгид мүбаризәнин габаг сырасында дурурду. Болшевик әдәби тәнгиди совет әдәбијјатынын кәнч јарадычыларына гүввәт вә үмид верир, онларын јолуну ишыгландырыр, јарадычылығын чәтин јолунда мөһкәм аддымларла ирәлиләмәјә көмәк едирди. Азәрбајчан совет әдәбијјаты инкишаф едиб артдыгча Азәрбајчан әдәби тәнгиди дә онунла бирликдә артмыш вә о дәрәчәјә чатмышдыр ки, һазырда биз ондан мөһкәм кадрлара малик, дәрин нәзәри принсипләри олан, марксизм-ленинизмин гранит әсаслары үзәриндә јүксәлән бир елм кими даныша биләрик. Совет халгы бөјүк бир сүр'әтлә коммунизмә доғру кедир, һәр күн тәсәррүфат вә һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә ағлакәлмәз харигәләр јарадыр. Сосиалист әмәји вәтәндашларын гәлбиндә, мә'нәвијјатында јени јүксәк кејфијјәтләр ачыр, тәбиидир ки, халг бүтүн бу бөјүк просесин бәдии јарадычылыгда әкс олунмасыны истәјир. Бу јолда әдәби тәнгиддән дә чидди фәалијјәт көзләјир.

Үмумиттифаг Коммунист (болшевикләр) Партијасы Мәркәзи Комитәсинин әдәбијјат вә сәнәтә даир сон гәрарлары бу јолда бизим јарадычылыг вәзифәләримизи ајдын көстәрмишдир. Бу гәрарлар бәдии вә тәнгиди јарадычылығын гүсурларыны ачмагла бәрабәр онун кәләчәк јолуну ишыгландырмыш, јүксәлиш програмы гејд етмишдир. Мәркәзи Комитәнин гәрарларындан сонра бүтүн совет әдәбијјатында бөјүк бир чанлылыг јаранды. Јени, јүксәк кејфијјәтли әсәрләр мејдана чыхды. Бу әсәрләр, совет халгынын гәһрәман әмәјини, коммунизм гуран совет адамларыны, онларын јүксәк мә'нәвијјатыны тәрәннүм едир, империализмин ганлы сијасәтини вә буржуа гурулушунун чүрүк маһијјәтини көстәрир.

Бүтүн совет әдәбијјаты илә бирликдә сон илләр Азәрбајчан әдәбијјаты да мүәјјән наилијјәтләр әлдә етди.

Мәркәзи Комитәнин гәрар вә көстәришләри јазычыларымызы чидди олараг дүшүндүрдү вә һәрәкәтә кәтирди. Бу һәрәкәт һәр шејдән габаг јарадычылыг фәаллығында вә јарадычылыға даһа чидди мүнасибәтдә өзүнү көстәрир. Бу јарадычылыг фәаллығы нәдән ибарәтдир? Онун нә кими әламәтләри вар? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн һәр шејдән габаг јазылмыш әсәрләри көздән кечирмәк

лазымдыр. Чүнки бәдии дүшүнчәдә дә әмәлә кәлән дәјишиклији, онун нә чүр вә һарада кетдијини анчаг конкрет әдәби әсәрләри өјрәнмәклә мүәјјән етмәк олар. Јохса мүчәррәд данышыглар, әдәби тәчрүбәнин һәтта ән кичик һадисәләриндән белә тәчрид олунараг сөјләнмиш мүлаһизәләр һавадан асылы галмагла һеч бир хејир дә верә билмәз. Мәркәзи Комитәнин гәрарларындан сонра Мәммәд Раһим «Ленинград көјләриндә» поемасыны, Сәмәд Вурғун «Зәнчинин арзулары» вә «Муған»дан парчалар, Рәсул Рза «Ленин» поемасындан парчалар, Сүлејман Рүстәм «Үрәк сәсләри» ше'рләрини, Зејнал Хәлил «Кәнд лөвһәләри»ни, Мир Чәлал «Сумгајыт» повестиндән парчалар, Әвәз Садыгов нәһәнк Минкәчевир иншаатына һәср олунмуш «Бөјүк тикинтинин адамлары» очеркини, Ә. Тәл'әт «Лачын» пјесини нәшр етдирмишдир. Бу дөврдә әдәбијјатымызын кәнч кадрлары да мәһсулдар ишләмишләр. Онлардан Әлисолтанын «Тој палтары», Һүсејн Һүсејнзадәнин «Ибраһим көрпүсү», «Милејла» вә башга ше'рләри, Ислам Сәфәрлинин «Рапорт» вә «Ики бачы» поемасы, А. Әбүлфәзин «Иш күнләри», Һәсән Сејидбәјлинин «Кәнд һәкими», И. Габилин «Одунчулар» вә «Достлар» поемасы, Бәхтијар Ваһабзадәнин, Адил Бабајевин вә башга кәнчләрин јени ше'рләри чап олунмушдур.

Бу әсәрләрин әксәријјәти совет гурулушуна, совет халгынын гәһрәман ишинә һәср олунмушдур. Онлар совет адамларынын јүксәк мә'нәви аләмини, вәтәнпәрвәрлијини, партија вә Совет дөвләтинә сәдагәтини тәрәннүм едир. Бу әсәрләрдә колхозчулары, нефт фәһләләрини, агрономлары, һәкимләри, мүһәндисләри көрә биләрсиниз. Јазычылар онлары тәсвир едәркән реаллыға, инандырычылыға мејл едирләр. Онларын дахилиндә һәјатымыз үчүн, бүтүн халгымыз үчүн характер олан кејфијјәтләри ахтарырлар.

Бу әсәрләрин чохунда јениликлә көһнәлијин, габагчыллыг илә керилијин мүбаризәсини көрүрүк. Мәсәлән, Илјас Әфәндијевин «Баһар сулары»нда, Ә. Тәл'әтин «Лачын»ында, А. Әбүлфәзин «Иш күнләри»ндә бу мүбаризә конкрет бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бу әсәрләрдә, хүсусән «Баһар сулары»нда әсримизин габагчыл адамлары әсас јер тутур. Онлар һәссас, чалышган, һәјатын булағында гајнајан адамлардыр. Онларын мүбаризәси јенилик дујғусуну итирмиш, һәјатын сүр'әтли ахыны илә ајаглаша билмәјән ајры-ајры керидә галмыш адамлара гаршы чеврилмишдир. Беләликлә, бу әсәрләрдә совет халгынын әсил нүмајәндәси олан гәһрәманларын мүбаризәси верилмишдир.

Кәнч јазычы Һәсән Сејидбәјли исә «Кәнд һәкими»ндә јүксәк вәтәнпәрвәрлик борчуну баша дүшән, халгын мәнафеји илә јашајан кәнд зијалысынын сурәтини јаратмышдыр. Мүәллиф өз әсәриндә совет кәнд зијалыларына хас олан јени әхлаги, тәшәббүскарлыг вә јүксәк мә'нәви сифәтләри көстәрә билмишдир. Һәсән Сејидбәјлинин бу мүвәффәгијјәти көстәрир ки, совет халгынын һәјат вә мүбаризәси кәнч јазычыларын өз исте'дадларыны мејдана чыхармасы вә јарадычылыг јүксәлиши үчүн ән зәнкин материал верир. Беләликлә, һәр јазычы өзүнә мәхсус бәдии васитәләрлә совет инсанынын — әсримизин бу бөјүк гәһрәманынын сурәтини јаратмаға чалышыр. Мәсәлән, Сәмәд Вурғун «Муған» поемасында бу инсаны нәинки тәбиәти дәјишән, дүнән илан мәләјән дүзләрә су кәтирән, мешәләр салан, сәнаје очағы тикән бир зәһмәт гәһрәманы кими, һәм дә вәтәнин кечмиш вә кәләчәји һаггында дүшүнән, өз күндәлик мүбаризәсинин бөјүк тарихи мә'насыны дәрк едән бир дөвләт адамы кими гәләмә алыр. Кәнчләрдән дә мисал кәтирмәк олар. Шүбһәсиз поетик исте'дада малик олан вә бөјүк үмид верән Һүсејн Һүсејнзадә совет адамынын вәтәнпәрвәрлијини, зәнкин мә'нәви аләмини, конкрет ишини көстәрмәклә, јә'ни ону әмәк вә јарадычылыг просесиндә тәсвир етмәклә бәдии портретини јарадыр.

Зејнал Хәлилин «Кәнд лөвһәләри» јени кәндин сәһнәләридир. Мүһарибәдән сонракы бешилликдә колхоз кәндиндәки бөјүк ишләрин шаиранә идракыдыр. Бу ше'рләрдә кәндимиздәки әмәк пафосу, сосиализм шүурунун јарадычы гүввәси дујулур, онларда биз електрик ишығында Ленинин әсәрләрини, «Правда» вә «Коммунист»и охујан, јени евләрә көчүб тој едән, памбыг тарлаларындан чохлу мәһсул көтүрән инсанларын сурәтини көрүрүк. Бизим мәһәббәтимизи газанан оржиналлыға малик бүтүн әсәрләр бу чүрдүр. Орада јазычынын үслуб хүсусијјәтләри, һәјата мүнасибәтинин оржиналлығы, фикри вә һисси јеткинлијинин дәрәчәси өзүнү билдирмәкдәдир. Онларын ән камили, ән мүвәффәгијјәтлиси исә, һәјаты дүзкүн вә дәриндән экс едән, һәјат фактынын дәрин мә'насыны ача билән әсәрләрдир. Мәсәлән, Мәммәд Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы, Вәтән мүһарибәсиндән

400—5

үч ил сонра, Вәтән мүһарибәси һаггында чохлу јүксәк гијмәтләр алмыш әсәрләр вә поемалар мејдана чыхдыгдан сонра јазылмасына бахмајараг бүтүн Азәрбајҹан охуҹуларынын, бүтүн совет халгынын мәһәббәтини газанды вә јүксәк Сталин мүкафатына лајиг олду. Нә үчүн? Чүнки бурада шаир котүрдүјү мөвзуја, сечдији һәјат материалына чох ҹанлы вә јарадыҹы мүнасибәт бәсләмишдир. О, поемада нәинки Вәтән мүһарибәсинин ҹанлы сәһнәләрини, гәһрәман Ленинградын зәнкин кечмишини, әзәмәтли бу күнүнү верә билмиш, һәм дә бөјүк инсан сурәтләри јаратмышдыр. Онун гәһрәманлары әсримизин ән габагҹыл адамларыдыр. Бу онларын јалныз данышығында, сөзләриндә дејил, һәрәкәт вә бир-биринә мүнасибәтләриндә, поеманын бүтүн тәсвир васитәләриндә мејдана чыхыр. Поемада бөјүк рус халгы илә Азәрбајҹан халгынын достлуғу мүстәсна бир сәмимиликлә тәсвир едилмишдир. Азәрбајҹан оғлу Һүсејнбаланын Ленинград һаггында, Ломоносов вә Киров һаггындакы дүшүнҹәләри олдугча тәбии вә тә'сирлидир. Чүнки орада шаир хәјалынын дәрк етдији вә јенидән јаратдығы бөјүк тарихи һәгигәт јашајыр. Чүнки М. Раһим гәһрәманларыны тәсвир едәркән, икинҹи дәрәҹәли һадисәләрә ујмамыш, реал һәјатда онлара хас олан әсас ҹизкиләри сечә билмишдир. Кәркин драматик мүбаризәни вә реал инсан еһтирасларыны әкс едән бу поема совет епохасынын габагҹыл фикирләрини тәрәннүм едир вә халглар достлуғунун маһнысы кими сәсләнир. Јахуд Сәмәд Вурғунун «Зәнҹинин арзулары» поемасыны көтүрүн. Бурада да јени әсрин, заманын ән ҹанлы бир мәсәләси өз ифадәсини тапмышдыр. Сәмәд Вурғун Америкада зәнҹиләрин һүгугсузлуғу кими бир һәјат һәгигәтини тәсвир едәркән ики бир-биринә зидд дүнјанын мүбаризәсини ачмыш вә бу мүбаризәнин бөјүк фаҹиәләрлә долу сәһнәләрини јаратмыш, халглар азадлығы идеалынын әзәмәтини вә гүдрәтини тәрәннүм етмишдир.

«Зәнҹинин арзулары»нда Сәмәд Вурғун сечдији һәјат фактынын дәрин тарихи мә'насыны ачмышдыр, ону әһәмијјәтсиз вә икинҹи дәрәҹәли һадисәләрә ујмадан ваһид вә әсас бир хәтт үзрә давам етдирмиш, мөһкәм мүндәрәҹә вә шәкил ваһдәти тәшкил едән бир поема јаратмышдыр. «Ленинград көјләриндә» вә «Зәнҹинин арзулары»нда да һәр шејдән габаг дузкүн ин'икас етмиш һәјат вә

дәрин дүшүнүлмүш һәјат һәгигәти, тарихи һәгигәт вардыр.

Реал, һәјати тә'сирдән доған фикирләрин, jә'ни дәрк олунмуш, дүшүнүлмүш һәјат һәгигәтинин јарадыҹылығда нә гәдәр бөјүк мәсәлә олдуғуну вә бүтүн әдәби әсәрә бәдии гүдрәт вердијини көстәрмәк үчүн Сүлејман Рүстәмин «Үрәк сәсләри» ше'рләриндән бир мисал кәтирмәк истәјирәм. Онун «Биз коммунистләрик» ше'ри совет адамларына хас олан реал һисләрин — јүксәк вәтәнпәрвәрлик вә идејалылығын ҹанлы ифадәсидир. Јахуд «Китаб» ше'рини алын. Бу ше'р ҹәмиси он мисрадан ибарәтдир. Бу ше'р һәҹм е'тибары илә нә гәдәр балаҹа вә јығҹамдырса, мә'насы вә ифадә етдији һәгигәт е'тибары илә о гәдәр дәрин вә долғундур. Сүлејман Рүстәм бу ше'ри Исмајыллы рајонунда, jә'ни кәнддә олдуғу заман јазмышдыр. Онун әсасында һәјати бир һисс вә фикир дурмагдадыр. Биз јахшы билирик ки, зүлм вә савадсызлыг ингилабдан габагкы Азәрбајҹан кәндиндә китабын јолуну кәсмишди. Бунун нә гәдәр бөјүк бир бәла олдуғуну да биз јахшы билирик. Мирзә Фәтәли Ахундов, Һәсән бәј Зәрдаби, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә башга мүтәрәгги адамлар кәндин савадланмасыны, китабын кәндә јол ачмасыны ширин бир хәјал кими арзу едәр вә бунун үчүн чалышардылар. Көһнә заманда, ингилабдан әввәл бу арзунун һәјата кечмәси гејри-мүмкүн иди. Бәј, хан вә буржуа гурулушу буна гәсдән мане олур, китабын бөјүк гүввәсиндән горхараг, халгын көзүнү ачаҹағындан горхараг ону күфр вә позғунлуг мәнбәји е'лан едирди. Јалныз Совет һакимијјәти илләриндә, савадсызлығын тамамилә ләғви сајәсиндә китаб Азәрбајҹан кәндинә јол ачды. Инди бизим кәндләрдә минләрлә охуҹуларымыз вардыр. Лакин шаирин демәк истәдији бу садә һәгигәтләр дејилдир. О даһа артыг бир шеј демишдир. О, варлы һәјат јарадан, су архлары чәкән, дағлары јарыб машын јоллары салан, бөјүк чајларын үстүндә һидростансијалар гуран кәндимиздә бир нәфәр дә мүталиәсиз јашајан адам, китабла долу шкафсыз ев олмамалыдыр, — дејир. Чүнки бејинләри, фикирләри ишыгладан јалныз китабдыр, елмдир, биликдир.

> Мин ишыг јанса да һәр евдә ишыгланмаз отаг,
> Јанмаса, мәнҹә бејинләрдә, үрәкләрдә чыраг.

Јалныз Ленин идејаларынын, бөјүк коммунизм шүурунун бејинләрдә, гәлбләрдә јандырылмыш әбәди чыраг

олдуғу фикрини Рәсул Рза да «Ленин» поемасындан чапа вердији парчаларда ифадә етмишдир. Бу парчалар көстәрир ки, әдәбијјатымызда ингилабын бөјүк рәһбәри Ленин сурәтинин јаранмасы јолунда Рәсул Рзанын бу поемасы әһәмијјәтли бир аддым олачагдыр.

Јухарыда кәтирдијимиз мисаллар вә бүтүн совет әдәбијјатынын бу ил Сталин мүкафаты алмыш әсәрләри көстәрир ки, анчаг һәјаты дүзкүн экс едән, әсримизин габагчыл коммунизм идејаларыны тәрәннүм едән әсәрләр совет халгынын, партија вә һөкумәтин тәгдиринә лајиг олурлар. Әдәбијјатымызын кәләчәк јүксәлиши анчаг бу јолда мүмкүндүр. О, анчаг дөврүн тәләбләринә чаваб вермәклә, заманын габагчыл идејаларына хидмәт етмәклә бөјүк әсәрләр јарада биләчәкдир. Дүнја халгларынын тарихиндә анчаг габагчыл фикирләрә хидмәт едән, әсрин чанлы нәфәси илә гызынан әсәрләр чидди сәнәт әсәри ола билмишләр.

Биз бурадан нәтичә чыхара биләрик ки, әдәбијјатымызы һәјатдан узаглашдырмаға, халгын күндәлик мүбаризәси илә онун әлагәсини гырмаға чалышан буржуа «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси галыглары нә гәдәр зәрәрлидир.

Азәрбајчан әдәбијјатынын социалист мүндәрәчәси вә идејалылығына гаршы чыхан, ону доғма совет торпағы вә халгындан ајырмаг истәјән буржуа милләтчилији вә космополитизминин сәнәт вә әдәбијјат саһәсиндәки бајрағы бу чүрүк вә зәрәрли «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсидир. Онлар бу нәзәријјәни чүрбәчүр јоллара салараг, пәрдәләјәрәк социалист әдәбијјаты вә сәнәтинин әсас үслубу олан социалист реализминә гаршы гојмушлар. Мүчәррәд романтика вә хәјалын күчүнә һәдсиз дәрәчәдә инанараг һәјата гаршы е'тинасыз олмаг, јахуд ону јалныз емпирик фактлар јекуну кими олараг фикирдән, јүксәк дүшүнчәдән мәһрум етмәк һаллары да әдәби јарадычылыға зәрәрдән башга бир шеј вермәмишдир. Нәинки тәчрүбәли гәләм саһибләринин, һәтта кәнчләрин белә әсәрләри көстәрир ки, илһамыны һәјатдан алан, фикрини әсрин габагчыл фикирләри сәвијјәсинә галдыран јазычы мүтләг мүвәффәгијјәт газаныр, аз-чох әһәмијјәтли әсәр јарадыр. Бунун үчүн јухарыда тәчрүбәли јазычылардан кәтирдијимиз мисаллардан башга кәнчләрдән Һ. Һүсејнзадә, Г. Имамвердијев вә И. Шыхлынын әсәрләринә нәзәр јетирмәк кифајәтдир. Һүсејн Һүсејнзадә «Ибраһим көрпүсү»ндә, Пушкинә һәср етдији ше'рдә сијаси чәһәтдән актуал, габагчыл фикирләр ифадә едир вә совет адамларынын мә'нәви тәләбләринә чаваб вермәјә чалышыр. Буна көрә дә онун ше'рләриндә бир чанлылыг, бир һәјатилик, бир тәравәт вардыр. Ејни сөзләри Г. Имамвердијев һаггында да демәк олар. Онун бу күнкү совет адамларынын мә'нәви көзәллијини верән «Одунчулар» ше'ри илә јанашы өлмәз рус шаири Пушкинлә Бакыхановун достлуғуна һәср олунмуш «Достлар» поемасы диггәтә лајигдир. Бу поема бүтүн әдәбијјатымызда мүвәффәгијјәтли бир әсәр сајыла биләр. Бурада кәнч шаир бөјүк рус халгы илә Азәрбајчан халгынын тарихи достлуғуну, бу достлуғун Азәрбајчан халгы вә мәдәнијјәтинә вердији фајдалары габагчыл Азәрбајчан оғулларынын мүтәрәгги рус мәдәнијјәтиндән өјрәндијини сәмими бир гәләмлә јазмышдыр. Бүтүн бунлар көстәрир ки, кәнчлик һәјатын вә заманын тәләбләринә һәссас мүнасибәт бәсләјир, совет әдәбијјатынын әсас јолунда мүвәффәгијјәтли аддымлар атыр.

Нәср вә драм саһәсиндә дә охучуларын арасында анчаг о әсәрләр кениш јајылмышдыр ки, онларда совет халгынын һәјаты вә заманәмиз үчүн характер олан мәсәләләр өз һәллини тапмышдыр. Лакин нәср вә драм саһәсиндә һәлә ки, белә әсәрләр аздыр.

Нәср, һәјат вә мүбаризәнин даһа кениш даирәдә шәклини чәкмәјә гадирдир. О, халгын күндәлик мүбаризәдә јаранан вә дәјишән психолокжи, мә'нәви аләминин тарихи олмалыдыр. Бу чәһәтдән нәсримиз чох ләнк һәрәкәт едир. Буну мүәјјән дәрәчәдә насирләрин дахили бир дәјишмә просеси, јарадычылығы јенидән гурма дөврү кечирдикләри илә изаһ етмәк олар. Мәсәлән, Мир Чалал, Сулејман Рәһимов, Сабит Рәһман кими јазычылар өз көһнә сәһвләрини — социалист реализминдән узаглашмаг нәтичәсиндә баш вермиш сәһвләрини арадан галдырмаг истәјирләр. Онлар һәјатымызын башлыча тенденсијасыны вермәк, чәмијјәтимизин әсас гәһрәманынын сурәтини јаратмаг үчүн доғрудан да чидди ишләмәлидирләр. Лакин нәсрин керилијини, јаваш тәрпәнмәсини јалныз бунунла изаһ етмәк олмаз. Даһа доғрусу бу чүз'и бир сәбәбдир. Әсас сәбәб јенә јухарыда дедијимиз мәсәләдә, һәјаты дүзкүн көстәрмәк вә әсрин габагчыл фикирләрини ифадә етмәк бачарығындадыр. Насирләримиз бу мәсәлә әтрафында чох чидди дүшүнмәли вә јарадычылыгда фәаллыг көстәрмәлидир. Заманла ајаглашмаг, һәр шеји јарады-

чылығын тәләбләринә табе етмәк, иши јенидән гурмаг да мүһүм бир шәртдир. Бу јенидән гурулма просесинин нәср саһәсиндә нијә белә ләнк кетдијини әдәби тәнгид изаһ етмәли, јарадычылығын бу просеслә әлагәдар олан мүһүм мәсәләләринә чаваб вермәлидир. Бунун бир сәбәби һәлә дә сосиалист реализминә јабанчы бә'зи тә'сирләрин јарадычылыгда өзүнә јер тапмасыдыр. Әдәби әсәрләрдә гәһрәман мәсәләсини, күтлә илә онун мүнасибәти мәсәләсини, гәһрәманын психоложи аләмини ачмаг мәсәләсини көтүрүн. Бу мәсәләјә схоластик јанашмаг олмаз. Мә'лум олдуғу үзрә көһнә чәмијјәтләрдә халг күтләләри ичтимаи вә сијаси һүгугдан мәһрум иди. Онларын бөјүк јарадычылыг истe'дады вә тәшәббүсү боғулурду. Онлар зүлм, савадсызлыг вә еһтијач ичиндә әзилирди. Һаким даирәләр вә идеалист дүшүнчәли зијалылар ону кор-коранә һәрәкәт едән, һара кетдијини билмәјән «гара күтлә» адландырырды. Ајры-ајры «дүшүнән фәрдләри» вә гәһрәманлары она гаршы гојур вә тарихин һәрәкәтверичи гүввәси кими гијмәтләндирирди. Гәһрәманла күтлә арасындакы мүнасибәт дә бу фикрә ујғун һәлл едилирди.

Јалныз сосиализм халгын зәнкин дахили гүввәләрини мејдана чыхарды, физики вә зеһни әмәјин һәр саһәсиндә өзүнү көстәрмәк үчүн онун гаршысында нәһајәтсиз үфүгләр ачды. Буна көрә биздә халг, һеч бир тарихин көрмәдији шүурлу, дүшүнән бир јарадычы гүввә кими һәрәкәт едир, ондан ајрылан, онун «фөвгүндә» дуран шәхсијјәт һеч нәдир. Буна мүвафиг әдәби әсәрләрдә дә гәһрәман анчаг о заман инандырычы олур ки, о, халгын нүмајәндәси кими, онун ајрылмаз бир парчасы кими көстәрилсин. Јә'ни онун гәһрәманлығы үмумхалг гәһрәманлығынын үзви бир һиссәси олсун. Ажајевин «Москвадан узагда» романынын бөјүк мәзијјәти орасындадыр ки, әмәк просесиндә үмумхалг гәһрәманларыны көстәрә билмишдир. Онун Батманов, Беридзе кими гәһрәманларыны бүтүн фәрди хүсусијјәтләринә бахмајараг бир-бириндән вә нефт кәмәри иншаатчыларындан ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Бә'зи јолдашлар һәлә дә совет әдәбијјатынын бу јени кејфијјәтини баша дүшмүрләр. Онлар көһнә әдәбијјатын сәпкисиндә гәһрәман јаратмағы бәдиилијин биринчи шәрти сајырлар. Белә гәһрәманы исә истеһсалат вә иш просеси, зәһмәт тәләб едән һәр һансы бир чәтинлик чох тез јорур. Мәсәлән, бир ајда бир дәзкаһла ики гују газмаг, бир һектар јердән јүз сентнер памбыг

мәһсулу алмаг мәсәләләри она «еһтирассыз» вә «чансыхычы» көрүнүр. Буна көрә дә јазычы бир анлығa да олса зaһир үчүн ону колхоз тарласында вә ја нефт буруғунда көстәрәрәк тез ја ағач алтына, ја булаг башына чәкир, орада чананла көрүшдүрүр вә гәләминә вүс'әт верир. Мүәллифин бүтүн иддиасына бахмајараг, јаздыглары әдәбијјатдан аз-чох хәбәрдар оланлар үчүн чох сәтһи вә ијрәнч көрүнүр, өмрүндә һеч бир шеј охумајанларда исә пис зөвг тәрбијә едир. Фадејев јолдаш өз чыхышларындан бириндә һаглы олараг совет әдәбијјатынын конфликти инсанларын әмәк фәалијјәти саһәсиндә тапдығыны гејд етмишдир. Буну анламамаг, көһнә әдәбијјаты кор-коранә тәглид етмәк јазычыны һәјатдан вә әсрин габагчыл идеалларындан узаг салыр. Чүнки бәдии јарадычылығын вәзифәсини башга чүр анламаг, ону ичтимаи мүндәрәчәдән мәһрум етмәк демәкдир. Јә'ни сосиалист реализминдән узаглашыб «сәнәт сәнәт үчүндүр» батаглығына дүшмәк демәкдир.

Јазычылар вә тәнгидчиләр арасында сосиалист реализминин бәшәрин бәдии инкишафында јени бир мәрһәлә олдуғуну баша дүшмәјәнләр вардыр. Беләләри дәрк етмир ки, сосиалист реализми бәдии јарадычылығын јени јүксәк принсипләрини ирәли сүрмүшдүр. О, әдәбијјатдан шүурлу олараг, сосиализмә, бәшәрин азадлыг идејаларына хидмәт етмәји тәләб едир. Беләләри билмир ки, совет әдәбијјаты кечмиш әдәби ирси тәглид етмир. Ону тәнгиди олараг өјрәнир, мәнимсәјир. Бу әсас мәсәләни өзү үчүн ајдын етмәјән јазычы сијаси чәһәтдән ән кәскин мөвзуја әл атдыгда белә мәғлубијјәтә уғрајыр.

Бир һәгигәт дә вар ки, әсәр үзәриндә чох ишләмәк кәрәкдир. Сон јарадычылыг имканына гәдәр гәләми әлдән јерә гојмаг лазым дејил. Тәәссүф ки, биздә бә'зи јолдашлар мүрәккәби гурумамыш әсәри чапа верирләр. Һәтта, өзләринин шүбһә етдији нөгтәләри белә дүзәлтмирләр. Һалбуки әдәбијјат тарихи, бөјүк классикләрин әсәр үзәриндә чох ағыр зәһмәт сәрф етдикләрини, дөнә-дөнә јазыб поздугларыны, доғрудан да бөјүк дахили кәркинлијә дөзәрәк ону истәдикләри шәклә салыб мејдана чыхардыгларыны көстәрир.

Белә бир зәһмәтин јарадычылыгда фајдалы олдуғуну Әли Вәлијевин «Күлшән» романы, Видади Шыхлынын «Дөнүш» поемасы, И. Габилин «Достлар»ы ајдын көстәрир. Бу јолдашлар әсәрләринин илк варианты үзәриндә

чох ишләјиб дәјишмишләр. Бундан да әсәрләрин һәм идеја, һәм дә бәдии ҹәһәтдән анҹаг газанмыш олдуғуну һеч кәс инкар едә билмәз. Һәтта Мәммәд Рәһимин «Ленинград көјләриндә» поемасынын да «Ингилаб вә мәдәнијјәт»дә чап олунан варианты нисбәтән мүәллиф тәрәфиндән чох ишләнмиш, камилләшдирилмишдир. Журналымыз бүтүн әсәрләрә бу ҹүр тәләбкар олмалы, онлары әлјазмасы һалында икән камил һала салмаға сә'ј етмәлидир.

Зәманәмизин габагҹыл вә ингилабчы әдәбијјаты олан совет әдәбијјаты чүрүк буржуа естетчилији вә декадансы илә кәскин мүбаризәдә өз әсас үслубу — сосиалист реализмини јаратмышдыр. Пролетариатын дүшмәнләри, идеја дүшмәнләримиз һәмишә совет әдәбијјатыны, онун ичтимаи мүндәрәҹәси ҹәһәтдән атәшә тутмуш, формасынын гејри-камил олдуғу, бәдии ҹәһәтдән зәифлији иддиасыны ирәли сүрмүшләр.

Јадымыза Ҹәфәр Ҹаббарлы әлејһинә мүбаризә апаранлары салаг! Буржуа милләтчиләри нә үчүн Ҹ. Ҹаббарлыја һүҹум едирдиләр? Онун үчүн ки, о, сосиализм гурулушундан, һәјатымызын ади инсанларындан јазырды. Онлар, Ҹаббарлыны әдәбијјаты чох «ашағылара» ендирмәкдә иттиһам едирдиләр. Ади һәјатын, күтләләрин күндәлик мүбаризәсинин, сијасәтин әдәбијјаты «гурутдуғуну» сөјләјирдиләр. Партијамызын ифша етдији театр тәнгиди сәһәсиндәки антипатриотик бир дәстәнин сон илләрдәки фәалијјәти көстәрир ки, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси галыглары, буржуа милләтчилији вә космополитизм төр-төкүнтүләри илә мүбаризәни гуртармыш һесаб етмәк олмаз. Бу көстәрир ки, биз әдәбијјатымызын истәр тәҹрүбә вә истәрсә нәзәријјәсиндә һәр һансы буржуа милләтчилији вә космополитизми тәзаһүрләринә гаршы амансыз олмалыјыг. Чүнки бу зәрәрли нәзәријјәләр јарадыҹылыг јолуну думанландырмаг, сәнәткары чашдырмаг, сосиализм һәјатындан вә халгдан ајырмаг мәгсәдини күдүр. О, бу күнкү Гәрбин вә Шәргин үмидсиз, кәләчәксиз чүрүк буржуа мәдәнијјәтиндән фәлсәфи әсасы һеч олан, тәнәззүл вә позғунлуғу ифадә едән «сәнәт»индән башга бир шеј танымыр. Онун идеолокијасы вә зөвгү әсасы чүрүк олдуғундан һәјатда сағлам, ҹанлы нә варса зәһләси кедир.

Буна көрә дә һәм буржуа милләтчиләри, һәм дә буржуа космополитләри совет әдәбијјатынын ән јахшы әсәрләрини инкар едир, атәшә тутурдулар. О әсәрләрдәки совет вәтәнпәрвәрлији, халглар достлуғу, партија, халгын әмәк гәһрәманлығы өз ифадәсини тапырды, буржуа милләтчи вә космополитләри дәрһал она һүҹум чәкирдиләр. Бунлары хатырлатмагдан мәгсәдимиз буржуа милләтчиси вә ја космополити ахтарыб тапмаг дејилдир. Јох, идеоложи мүбаризәдә һај-күј һеч бир хејир вермир, бурада һәр шејдән әввәл сәһвләрин дәриндән анлашылмасы тәләб олунур. Биз, јарадыҹылыға мане олан әдәбијјатымызын идеја истигамәтини позан һәр ҹүр сәһв фикирләрә вә гүсурлара нәинки атәш ачмалыјыг, һәм дә онларын бир даһа тәкрар олунмамасына чалышмалыјыг. Бунун үчүн һај-күј јох, һәр кәсин өз сәһвини дәриндән анламасы вә намуслу олараг ондан әл чәкмәјә чалышмасы лазымдыр. Гәрәзли тәнгид, олмајан шејләри ајаға јазмаг, әлбәттә, мүбаризәни чәтинләшдирир вә сәһвләрин дәринләшмәсинә сәбәб олур.

Сон заманлар М. Ариф «Сосиалист реализми совет әдәбијјатынын әсас јарадыҹылыг үсулудур», «Ҹәфәр Ҹаббарлы вә муасир мөвзу мәсәләси», ««Баһар сулары» сәһнәдә», Һ. Оручәли «Азәрбајҹан совет ше'риндә комсомол сурәти», «Вәтән гәһрәманы» («Ленинград көјләриндә» поемасындан данышыр), «Ленин Толстој һаггында», «Очеркләримиз һаггында», Мәммәд Ҹәфәр Ҹәфәров «Јени һәјат, јени инсан, јени сәнәт ашиги» (Ҹәфәр Ҹаббарлы һаггында), «Әдәбијјатын партијалылығы, халгилији вә әдәби ирс һаггында Ленинин фикирләри», «Русија вә Азәрбајҹан мәдәнијјәти», «Сачлы вә һәјатымыз», Һ. Меһди «Әдәби тәнгидимизин вәзифәләри», «Максим Горки вә муасирлик», Мир Ҹәлал «Азәрбајҹан јазычылары Пушкин һаггында», Һидајәт Әфәндијев «Мәммәд Рәһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы һаггында», «Пушкин гәрб гаршысында пәрәстиш әлејһинә», Рәсул Рза «Владимир Мајаковски», «Очерк һаггында» мәгаләләрини чап етдирмишләр. Бу мәгаләләрин бөјүк әксәријјәти муасир мөвзу мәсәләләри вә Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын әсәрләринә һәср едилмишдир. Онлар сосиалист реализми, ингилаби романтизм, совет вәтәнпәрвәрлији вә халглар достлуғунун әдәбијјатымызда ин'икасы кими мүһүм мәсәләләри һәлл етмәјә чалышырлар. Мәсәлән, Мәммәд Ариф јолдаш «Сосиалист реализми совет әдәбијјатынын

əсас јарадычылыг үсулудур» адлы мəгалəсиндə, сосиалист реализминин һəјатилик, тарихи конкретлик, партијалылыг тəлəблəрини əтрафлы шəрһ едир, сосиалист реализми əдəбијјатынын «бөјүк һəјат, дəрин мə'на вə һисслəр сəнəти, кениш үмумилəшдирмəлəр, монументал əсəрлəр əдəбијјаты олдуғуну» гејд едир. М. Ариф јолдаш мəгалəсиндə совет варлығыны тəһриф едəн халаушагларыны, кəлдијевлəри, мирзə гəрəнфиллəри өн плана чəкəн əсəрлəри вə онларын мүəллифлəрини тəнгид едир, онларын сосиалист реализминдəн узаглашмаларынын методоложи сəбəблəрини тапмаға чалышыр.

Бə'зи јолдашлар тəнгидин анчаг хејирли олдуғуну, анчаг ирəлилəмəјə көмəк етдијини јахшы дүшүнмүрлəр. Онлар икибашлы, кəлиши көзəл, лакин мəнтигсиз сөзлəрлə «хејирхаһлыг» көстəрмəк истəјирлəр. Һалбуки һəлə Мирзə Фəтəли Ахундов «Тəмсилатын мүтəрчими Теһран сакини Мирзə Мəммəд Чəфəр»ə олан мəктубунда јазырды: «Миллəти тəрбијə етмəк вə һəммəзһəблəрин əхлагыны дүзəлтмəк үчүн критикадан даһа мəнфəəтли бир васитə јохдур». Елə бил ки, Мирзə Фəтəли үзүнү бу күнкү либераллара тутуб дејирди: «Пис иш көрмəјə адəт етмиш инсанын тəбиəтинə критика үсулу илə дејил, атачасына вə меһрибанчасына јазылмыш моизə вə нəсиһəт һеч вахт тə'сир етмəз».

М .Ф. Ахундов моизəнин, либерал нəсиһəтлəрин əксинə оларaг «Критика ејби көстəрмəдəн, истеһза вə мəсхəрəсиз јазылмаз» дејирди. О јазырды ки, «пис вə чиркин адəтлəри инсанын тəбиəтиндəн критика, истеһза вə мəсхəрəдəн башга һеч бир шеј гопарыб чыхармаз».

Марксист классиклəринин əсəрлəри, бөјүк болшевиклəр партијасынын əдəбијјат вə сəнəтə даир гəрарлары принсипли, пролетариатын вə халгын мəнафејиндəн үстүн бир шеј танымајан болшевик тəнгидинин нүмунəсидир. Бу тəнгидин фикри ајдын, мəнтиги гүввəтли, дили кəскин вə ачыдыр. Совет əдəби тəнгиди анчаг о дилдə даныша билəр. Онун үчүн шəхси мəнафелəри күдмəк, хəтир-һөрмəт јохдур. Ону марагландыран јалныз əдəбијјатын үмуми интересидир, онун ирəлилəмəси вə кəлəчəјидир.

Дүздүр, бу јолда о бə'зəн мүгавимəтлəрə раст кəлəчəк, һəтта авторитетлəрлə гаршылашачагдыр. Лакин нə етмəли, сосиализм əдəбијјатынын мəнафеји, һəгигəт вə тəрəгги буну тəлəб едирсə, о горхмамалы, тəрəддүдсүз вə гəтијјəтлə дајанмалыдыр. Əдəбијјатын һəр бир һадисəсинə даир, əдəби инкишафын истигамəтинə даир, онун өзүнүн нəзəри билик вə тəһлил нəтичəсиндə јаранмыш фикри олмалыдыр. Тəнгидчи габағы көрмəли, шəхси достлуг вə дүшмəнчилик һисслəриндəн гəти оларaг өзүнү тəчрид етмəли, партијалы бир вичданла əдəбијјатын талејинə јанмалыдыр. О, совет əдəбијјатынын атəшин бир вəтəнпəрвəри олмалыдыр ки, үрəји кечə-күндүз бу саһəни даһа да көзəллəшдирмəк, бу əдəбијјаты даһа да ирəли апармаг ешги илə дөјүнсүн. Тəнгидчинин үрəји һəгиги бир јарадычы кими јенилик һисси илə вурмалыдыр. О өзүндə јүксəк зөвг, һəгигəти дујмаг, писи јахшыдан сечмəк һисси, һəјат вə əдəбијјат һадисəлəринə јарадычы мүнасибəт тəрбијə етмəлидир. Белə олдугда о, доғрудан да əдəбијјатын көмəкчиси, јол көстəрəни кими шəрəфли вəзифəни јеринə јетирə билəр. Тəнгид онун үчүн бир пешə, бир сəнəт дејил, һəјатын гајə вə мəгсəди, халга, чəмијјəтə əн јахшы хидмəт васитəси олмалыдыр. Бу һалда о, тəрəггијə көмəк едəн, вəтəнин шəрəфини артыран һəр бир əсəри мүəллифин шəхсијјəтинин она хош кəлиб-кəлмəмəсиндəн асылы олмајараг, бүтүн варлығы илə алгышлар, бу əсəрин ичтимаи мə'на вə фајдасыны ачмаг үчүн сөз тапмагда чəтинлик чəкмəз. Əксинə, мүасир һəјатла, доғма халгла белə əлагəси олмајан тəнгидчи нə гəдəр охуса да, бу јүксəклијə галха билмəз. Чүнки китаблардан кəлəн бөјүк фикирлəр онун дахилиндə чанлы əкссəда тапмадығы, үрəјини һəјəчанландырмадығы үчүн гурубир əһкама чеврилиб галар. Белəлəри һаггында бөјүк Белински чох көзəл демишдир: «Дүнјада бош адланан адамлар чохдур. Онлар чохлу охудугларына вə јер үзүндəки бүтүн һадисəлəри излəдиклəринə бахмајараг башгаларынын ағлы илə дүшүнүр вə һеч бир шеј һаггында хүсуси бир фикрə малик олмурлар. Онларын бошлуғу да елə ондан ибарəтдир ки, һəр шеји башгаларындан алырлар. Бејинлəри өзкə фикрини һəзм едə билмир. Бу фикри нə шəкилдə гəбул етмишсə, дил васитəси илə о шəкилдə дə нағыл едир. Белəлəри симасыз адамлардыр. Чүнки симасы олан бир адам өзкəдəн алдығына да мүтлəг өзүнə аид бир хүсусијјəти верəчəкдир. Јə'ни она мəнлијинин дамғасыны басачагдыр».

Азəрбајчан əдəби тəнгиди мөвчуд нөгсанлары арадан галдырмаг, партијанын тəлəб етдији сəвијјəјə галхмаг үчүн бүтүн имканлара маликдир. Бу имканларын əн мүһүм вə əн вачиби дə онун мөһкəм, јетишмиш марк-

сизм-ленинизм дүшүнчәли кадрлара вә инамлы кәнчләрә малик олмасыдыр. Совет әдәбијјатынын чох мүһүм проблемләрини һәлл етмәјә киришән, классик вә мүасир рус әдәбијјатынын вачиб мәсәләләриндән јүксәк сәвијјәли әсәрләр јарадан бир тәнгид чанлы, һәјатла јашајан вә кәләчәји олан бир тәнгиддир. Һ. Оручәлинин «Ленин Толстој һаггында», М. Арифин «Сосиалист реализми совет әдәбијјатынын әсас стилидир», Һ. Меһдинин «Максим Горки вә мүасирлик», Мәммәд Чәфәр Чәфәровун «Русија вә Азәрбајчан мәдәнијјәти», Мир Чалалын «Азәрбајчан јазычылары Пушкин һаггында» кими мәгаләләри, нәинки дәрин елм вә јүксәк сијаси әһәмијјәтә маликдир, һәм дә тәнгиди фикримизин сағлам бир истигамәтдә ирәлиләдијини, бөјүк дахили јарадычылыг гүввәсинә малик олдуғуну сүбут едир. Хүсусилә онун бөјүк рус мәдәнијјәти вә әдәбијјатыны даһа дәриндән өјрәнмәси, бу әдәбијјатын Азәрбајчан јазычыларына тә'сирини шәрһ вә тәһлил етмәси, истәр тәнгидин өзүнүн вә истәрсә бәдии јарадычылығын инкишаф јолуну хејли кенишләндирир, идејалылыг, реаллыг вә һәјатилијин дәринләшмәсинә доғру апарыр.

Тәнгидимизин үмуми вәзијјәти беләдир. Шүбһәсиз ки, әдәби вә ичтимаи фикримизин инкишафында, совет халгынын коммунизм тәрбијәсиндә о бөјүк гүввәдир вә өзүнү даһа артыг көстәрмәк имканларына маликдир. Бунун үчүн чәсарәтлә һәјатын вә шүурун мүасир бөјүк мәсәләләри илә мәшғул олмаг, халгын коммунизмә доғру һәрәкатында чанлы иштирак етмәк, ачыг тәнгид вә өзүнүтәнгид васитәси илә сәһв вә нөгсанларын көкүнү кәсмәк лазымдыр. Бунун үчүн идеја дүшмәнләримизә гаршы, һәр һансы буржуа милләтчилији вә космополитизм төр-төкүнтүләринә гаршы амансыз олмаг лазымдыр. Бунун үчүн марксизм-ленинизм елми бајрағыны јүксәк тутмаг вә бүтүн совет әдәбијјатынын тәчрүбәсини өјрәнмәк, инкишаф јолуну диггәтлә изләмәк лазымдыр. Нәһајәт, бунун үчүн коммунизмин бөјүк идеалларындан илһам алан совет вәтәни вә әдәбијјатынын талеји илә јашајан бир вәтәндаш гәлбинә малик олмаг лазымдыр.

Ијун, 1949

«ДИПЛОМАТ»

Империализм әсарәтинә гаршы, азадлыг уғрунда мүбаризә заманәмиздә бир чох шәрг вә гәрб халглары тарихинин парлаг вә шәрәфли сәһифәсини тәшкил едир. Күчлү ингилаби тә'тил вә үсјанлар, јүз минләрлә адамы чанлы фәалијјәтә чәкән күтләви һәрәкатлар халгларын азад јашамаг арзусу вә ирадәсинин ифадәсидир. Ингилаби һәрәкатлар нә гәдәр кениш, нә гәдәр әзәмәтли вә гүдрәтли олурса, халгын тарихиндә о гәдәр дәрин изләр бурахыр, онун кәләчәјини о гәдәр ајдын мүәјјән едир. Белә һәрәкатлар заманы халгын түкәнмәз ингилаби јарадычылыг гүввәси парлаг шәкилдә өзүнү көстәрир.

1945—1946-чы илләрдә Чәнуби Азәрбајчанда баш вермиш демократик һәрәкат мәһз белә һәрәкат иди. О, Чәнуби Азәрбајчанда Иран шаһ истибдадына вә орта әср зүлмүнә гаршы јүз илләр әрзиндә апарылан мүбаризәнин јүксәк бир нөгтәси олду. Бу һәрәкат империализм сојғунчулуғуна, мүһарибәјә вә милли зүлмә гаршы чеврилмишди, азадлыг, сүлһ вә демократијанын гәләбәси үчүн башланмышды. Бу һәрәкат 1945-чи ил декабр ајында Тәбриздә Азәрбајчан мәчлиси вә демократик дөвләт јаранмасы илә нәтичәләнди. О бүтүн Иран зәһмәткешләринин азадлыг мүбаризәсинә тәкан верди. Бүтүн Иранда демократик һәрәкатын күчләнмәсинә көмәк етди. Чәнуби Азәрбајчанын вә Иранын габагчыл јазычылары, Иранын вә Чәнуби Азәрбајчанын мүтәрәгги мәтбуаты бу һәрәкаты алгышлады; совет шаир вә јазычылары ону тәрәннүм едән әсәрләр јаздылар. Чәнуби Азәрбајчан демократик һәрәкаты Авропанын габагчыл мәтбуатында вә јазычыларынын әсәрләриндә дә тәсвир едилди.

Москванын «Харичи әдәбиjjат нәшриjjаты» тәрәфиндән инкилис jазычысы Чеjмс Олдричин бу jахынларда бурахылмыш «Дипломат» адлы бөjүк романы Чәнуби Азәрбаjчан демократик һәрәкаты һаггында харичи jазычыларын дедиjи ән әһәмиjjәтли вә гиjмәтли сөз саjылмалыдыр.

Чәнуби Азәрбаjчан демократик һәрәкатындан истифадә едәрәк Олдрич инкилис империализминин Jахын вә Орта Шәргдәки мүстәмләкә сиjасәтинин риjакар маһиjjәтини ачыр. Jазычы көстәрир ки, Чәнуби Азәрбаjчандакы сиjаси һадисәләр сиjаси мә'насы е'тибары илә мәһдуд, мәһәлли хасиjjәтдә деjилдир, Америка, Инкилтәрә империалистләринин бүтүн дүнjада jеритдикләри ганлы мүһарибә сиjасәтинә гаршы чеврилмишдир. Буна көрә дә иртичачылар арасында әндишә вә чахнашма салмышдыр. Роман империалист даирәләрин мүһарибә вә соjғунчулуг сиjасәтинә гаршы халглар арасында артан вә күчләнән наразылығы парлаг шәкилдә тәсвир едир. Сүлһ вә демократиjа чәбһәсинә һәр күн jени мүбаризләр кәлир, дүнән сиjасәтә биканә бахан, сечкиләрдә дүшүнмәдән иштирак едән, биринчи раст кәләнә механики сурәтдә сәс верән адамлары һәjат ағыр имтаһанлара чәкир, онлар шүурлу олараг халг чәбһәсиндә jер тутурлар. Роман инкилис һөкумәтинин мүһарибә гызышдыран мүртәче харичи сиjасәтинә гаршы халг наразылығы вә е'тиразыны экс етдирир.

Jазычы бир-биринә зидд олан ики идеолокиjа вә истигамәтин нүмаjәндәләрини үз-үзә кәтирир, онлары бир-бириндән аjыран учурумун дәринлиjини көстәрир вә һәр күн араларында гызышан барышмаз мүбаризәни тәсвир едир. Романын әсас гәһрәманлары олан лорд Ессекс вә Мак Григор бу күнкү инкилис сиjаси һәjатынын ики барышмаз гүтбүнү — иртича вә мүһарибә, сүлһ вә демократиjа чәбһәсини тәмсил едир. Лорд Ессекс тәпәдән дырнаға гәдәр мүһафизәкардыр, мүасир инкилис империализминин нүмаjәндәсидир, һиjләкәр дипломатдыр. Мак Григор исә зәһмәт севән кәнч бир зиjалыдыр, мүһәндис-кеологдур. Елми ишләр, тәбиәтин кизли сәрвәтләрини ахтарыб тапмаг онун сәмими арзуларыдыр. Мак, демәк олар ки, бүтүн һәjатыны Иранда кечирмиш, бу өлкәни вә онун халгыны сәмими бир үрәклә севмишдир.

Совет Иттифагына гаршы мүһарибәдә Һитлер Алманиjасы мәғлуб олдугдан сонра бүтүн дүнjа халглары төкүлән ганларын һәдәр кетмәjәчәjини, зүлмсүз вә еһтиjачсыз бир һәjат jарада биләчәкләрини үмид етмәjә башладылар, бунун үчүн мүбаризәjә галхдылар. Халгларын бу һәрәкаты өз һәрис ағалығыны сахламаг вә кенишләндирмәк истәjән империалист дөвләтләрин шиддәтли мүгавимәтинә раст кәлди. Ачыг һәрби тәчавүзләр, фитнә вә террорлар, дипломатик сиjаси вә игтисади тәзjигләр васитәси илә онлар демократик һәрәкаты боғмаға чан атдылар. Америка вә инкилис империалистләри Чәнуби Азәрбаjчан вә Иранда да халгын милли азадлыг һәрәкатыны jатырмаг үчүн һәр васитәjә әл атдылар.

Лорд Ессекс инкилис һөкумәтинин хүсуси тапшырығы илә Москваjа кәлир. Онун мәгсәди чәнубдакы һадисәләри jохламаг үчүн Ирана хүсуси беjнәлхалг комиссиjа көндәрмәк һаггында Совет һөкумәтинин разылығыны алмагдыр. Әсасән Америка вә Инкилтәрә һөкумәтләринин нүмаjәндәләриндән ибарәт олачаг бу комиссиjа Чәнуби Азәрбаjчанда вә Иранда демократик һәрәкаты боғмаг мәгсәдини күдүр. Лорд Ессексин вә онун тәмсил етдиjи дөвләтин Ирана беjнәлхалг комиссиjа көндәрмәк кими ганунсуз вә һәjасыз тәләби нәjә әсасланыр, онларын дәлили нәдир? Бу «дәлил», чохдан чағырылмыш бир баjатыдан башга бир шеj деjилдир. О, көһнә олдуғу гәдәр дә чүрүкдүр. Империалистәр Иранда вә башга мүстәмләкә өлкәләриндә баш вермиш вә баш верән бүтүн демократик халг һәрәкатларына гаршы мүбаризәдә бу «дәлилә» әсасланмыш вә әсасланырлар. «Дәлил» бундан ибарәтдир ки, куjа демократик һәрәкат Чәнуби Азәрбаjчанын дахили инкишафынын лабүд нәтичәси деjилдир, куjа харичдән кәтирилмишдир, jә'ни бу иш «русларын ишидир». Лорд Ессексин ирәли сүрдүjү бу «дәлил» бизә чохдан танышдыр.

Инкилис империалистләри 1908-чи илдә дә, 1920-чи илдә дә Иран вә Чәнуби Азәрбаjчанын дахили ишләринә һәjасызчасына гарышанда, мүтәрәгги гүввәләри боғанда бу «дәлили» ирәли сүрмүшдүләр. 1945—1946-чы илләрдәки бүтүн Иран вә Инкилтәрә мүртәче гәзетләринин jазылары, Иран, Инкилтәрә вә Америка дөвләт нүмаjәндәләринин бүтүн рәсми чыхышлары бу һәjасыз бөһтанын мүхтәлиф шәкилләрдә тәкрарындан

ибарәтдир. Лорд Ессекс дә бу бөһтанла силаһланараг Москваја кәлир вә Совет дөвләтинин нүмајәндәләри илә көрүшүр.

Чејмс Олдрич бу көрүшләри һәгигәти һәр шејдән үстүн тутан вә демократик фикирләрин мүдафиәчиси олан бир јазычы кими тәсвир едир. О көстәрир ки, совет дипломатијасынын дили һәгигәтин дилидир. Кәлиши көзәл вә дәбдәбәли чүмләләр алтында јаланчы вә ријакар фикирләри кизләтмәк анчаг Ессекс кими дипломатларын хүсусијјәтидир. Лакин онларын бу јолдакы мәһарәти һеч бир нәтичә вермир. Сүлһү горумаг вә халгларын суверен һүгугларына сонсуз мәһәббәт бәсләмәк совет харичи сијасәтинин әсасыдыр. Совет дипломатијасынын гүдрәти бундадыр. Онун јолу дүз, истәкләри ајдын олдуғу үчүн һеч бир шејдән горхмур вә дөнмәздир. Лорд Ессекс совет дипломатлары илә көрүшләриндә там мәғлубијјәтә уғрајыр. Онун «дәлил вә сүбутлары» дармадағын олур. Өзүнү тәкәббүрлү вә сојугганлы апармаға алышмыш бу лорд совет дипломатијасынын һәгигәтә әсасланан дәмир мәнтиги гаршысында әсәбиләшир, гызышыр, өзүндән чыхыр, гызарыб-бозарыр, лакин истәјинә наил ола билмир. Совет һөкумәтини башга мәмләкәтләрин дахили ишинә гарышмаг кими мурдар вә күлүнч бир тәклифә разы едә билмир.

Лакин лорд Ессекс өз империалист мејлләриндә совет дипломатијасынын мүгавимәтинә раст кәлмәклә бәрабәр өзү үчүн көмәкчи вә мүшавир сечдији Мак Григорун да тамамилә башга маһијјәтдә олан фикирләри илә гаршылашыр. Романын сәһифәләрини чевирдикчә биз Ессекслә Мак Григор арасында јаваш-јаваш гызышан мүбаризәнин шаһиди олуруг. Мак Григор, һәр шејдән әввәл, намуслу адамдыр, һәгигәти севир. О, әввәлдән һазырланмыш сијаси бир фикри доғрултмаг хатиринә һеч вахт фактларын вә һәгигәтин зиддинә кедә билмир. Бир дә ки, Ессекс Иран вә Чәнуби Азәрбајчан тарихи, һәјат вә адәтләри мәсәләсиндә чаһил олдуғу һалда, Мак Григор бу саһәдә дәрин мә'лумат саһибидир. Лорд Ессексин: «Чәнуби Азәрбајчандакы һәрәкаты руслар јаратмышдыр» фикринә гаршы Мак Григор дејир:

«— Теһран һөкумәти даима Азәрбајчаны тәһгир алтында сахламышдыр. Буна көрә дә Азәрбајчанда һәмишә оппозисион партијалар мејдана чыхмышдыр.

Иранда конститусион дөвләт јарадан биринчи үсјан Азәрбајчанда башламышдыр. Бу үсјана рәһбәрлик едәнләрин әксәријјәти азәрбајчанлылар иди».

Мак Григор Иранда ачлыг вә сәфаләтин дәһшәтли мәнзәрәсини көрмүшдүр. О, Чәнуби азәрбајчанлыларын мухтаријјәт тәләбинә һагг газандырдығы кими, бүтүн Иранын әсил демократик әсасларда јенидән гурулмаға möhтач олдуғуна да инаныр. Ессекс исә анчаг рза шаһларын әли илә һәјата кечирилән ислаһатларын тәрәфдарыдыр. Буна гаршы Мак Григор дејир:

«— Бу јерин халгы деспотлардан тәнкә кәлмишдир. Ајдындыр ки, о, Чәнуби Азәрбајчанда јахшы дөвләт јаратмаг истәјир. Һәркаһ сиз өзүнүз буна диггәт етсәјдиниз, мәним нә демәк истәдијими баша дүшәрдиниз. Баша дүшәрдиниз ки, Иран Азәрбајчанындакы үсјан һеч дә русларын иши дејилдир. Маһијјәт е'тибары илә бу әввәлки беш-алты ингилабын давамыдыр. О ингилабларын исә бирчә мәгсәди вардыр: сатгын һакимләрдән јаха гуртармаг. Дејәсән инди халг бу мәгсәдә наил олмаға башлајыр. Биз исә она мане олмаг истәјирик. Сиз бу мәмләкәтдә һөкм сүрән рүшвәтхорлуг вә сатгынлығы тәсәввүр едә билсәјдиниз, о заман Чәнуби Азәрбајчанын тамамилә јенидән гурулмасынын зәрурәтини баша дүшәрдиниз».

Јазычы, Мак Григорун дили илә лорд ессексләрин Азәрбајчан, күрд вә Иран халглары арасындакы, Азәрбајчан демократ партијасы вә Иран халг партијасы һаггындакы ифтира вә јаланларыны ифша едир, Азәрбајчан демократларынын һәјата кечирмиш олдуғу демократик тәдбирләри бәјәнир, торпаг ислаһаты, јени дөвләт апараты јаранмасы, зәһмәт ганунунун гәбул едилмәси, ишсизлији арадан галдырмаг тәдбирләри, маариф вә сәһијјә саһәсиндәки ислаһаты бөјүк мүтәрәгги тарихи һадисәләр кими гијмәтләндирир.

Лорд Ессексин симасында Инкилтәрә империалистләринин мүстәмләкә халгларына олан алчаг мүнасибәтини јазычы лә'нәтләндирир. Лорд Ессекс Иран, Азәрбајчан вә күрд халглары һаггында пис фикирдәдир, онларын сәрбәст һәјат гурмаға вә өзләрини идарә етмәјә гадир олдугларыны инкар едир. О бу халгларын һеч бир азадлыг вә истиглалијјәт һүгугуну танымаг истәмир, онлары әбәди олараг Иран шаһлары, тачирләри вә феодалларынын зүлм вә истисмар бојундуруғу ал-

тында сахламаға чалышыр. Бунун үчүн дә о, Иранын дөвләт бирлијини горумаг кими јаланчы сөзләр пәрдәси алтында Чәнуби Азәрбајчан вә Күрдүстаны Иран полис вә жандармлары илә долдурмаға, ганлы Теһран чәлладларынын ихтијарына вермәјә сә'ј едир. Лорд Ессекс Зәнчанда демократлара раст кәлир, мүһәндис Чавад Гочалы вә ади фәдаиләрлә сөһбәт едир, лакин нә көрдүкләри, нә дә ешитдикләри хошуна кәлир. О Зәнчан губернаторунун вәһши әмәлләрини тәгдир едир. Күрдүстанда мәсләксиз, сатгын, пул вә мәнсәб үчүн һәр чинајәтә һазыр олан Әмирзадә кими бир гулдурла әлагәјә кирир, күрд гәбиләсинин ичиндәки ганлы әдавәти аловландырыр. Бүтүн бунлары о, «Инкилтәрә империјасыны сахламаг» наминә јеринә јетирир. О, дишләри сынмыш гоча бир чанавардыр. О, јағлы тикәни әлдән гојмаг истәмир. Лорд Ессекс Күрдүстан вә Азәрбајчан азадлығынын мүдафиә едилмәсиндән гәзәбләнәркән Мак Григора дејир:

«— Сиз билмәлисиниз ки, Орта Шәргдә ики саһә вардыр. Бу саһәләр үзәриндә нәзарәти биз өз тәһлүкәсизлијимиз, бәлкә дә өз варлығымыз үчүн сон дәрәчә зәрури һесаб едирик. Бу, Иранын вә Ирагын нефт рајонларыдыр. Мәнчә онларын стратежи әһәмијјәти сизин үчүн ајдындыр!»

Лорд Ессекс халгларын истиглалијјәт идејасыны чүрүк вә тәһлүкәли е'лан едир, Чәнуби Азәрбајчан вә Күрдүстан һадисәсинин маһијјәти е'тибары илә ејни шеј олдуғундан ваһимәјә дүшүр, мүстәгил Чәнуби Азәрбајчан вә мүстәгил Күрдүстанын инкилис империјасына гаршы чеврилдијини вә инкилис империалистләринин гәти шәкилдә онлара гаршы чыхачағыны е'лан едир.

Лорд Ессекс Чәнуби Азәрбајчан, Күрдүстан вә Иранда демократик һәрәкатын гәләбәси фикриндән дәһшәтә кәлир. Ону горхудан демократик һәрәкатын бүтүн Орта вә Јахын Шәргә јајылачағы еһтималыдыр. О горхур ки, Чәнуби Азәрбајчанын далынча бүтүн Иран, Иранын далынча Ираг, Сурија, Фәләстин, Мисир, Түркијә, Јунаныстан азад олсун, демократик халг һакимијјәти јарансын. Нә үчүн ессексләр Орта вә Јахын Шәргдә демократијанын гәләбәсинә һеч чүр јол вермәк истәмирләр? Чүнки онлар бу өлкәләри сојур вә онларын һесабына өз милјонларыны артырырлар,

чүнки Совет Иттифагына гаршы мүһарибәдә бу өлкәләрдән истифадә етмәк истәјирләр. Онлар Иран вә Ирагын зәнкин нефт јатагларыны итирмәкдән горхурлар.

Лорд ессексләр Ирандакы нөкәрләри илә бирликдә Чәнуби Азәрбајчан вә Күрдүстандакы демократик һәрәкатлары мүвәггәти олараг ган дәрјасында боғмуш олсалар да, тарихин һәрәкәтини сахлаја билмәдиләр, билмәјәчәкләр: мә'лум олдуғу кими халг күтләләринин гүдрәтли тәзјиги алтында 1951-чи илин март ајында Иран мәчлиси нефт сәнајесинин миллиләшдирилмәси һаггында гәрар гәбул етди. Лорд ессексләрин һәр чүр һијләкәрлији азадлыг вә сәадәт үчүн мүбаризәјә галхмыш халгларын ирадәсини гыра билмәјәчәкдир. Халг Америка империалистләринә дә инкилис империалистләринә олдуғу кими нифрәт едир: иланын ағына да лә'нәт, гарасына да.

Халгын бу нифрәтини «Дипломат» романынын мүәллифи чох көзәл вермишдир. Чијниндә фәдаи түфәнки олан садә Азәрбајчан кәндлиси, Иран полис вә жандармына азәрбајчанлылары гырмаг гајдаларыны өјрәдән Америка мүшавирләри һаггында дејир: «Белә мәсләһәтләр верән америкалы бизим әлимизә кечсә, ону биринчи телеграф ағачындан асарыг».

Јазычы халг һәрәкатыны јатырмаг үчүн империалистләрин һеч бир васитәдән чәкинмәдикләрини көстәрир. Ессекс, Инкилтәрә вә Америка сәфирликләринин башга мә'мурлары Азәрбајчан вә Күрдүстан демократларына гаршы мүбаризәдә бөһтан, јалан, террор вә сијаси-игтисади тәзјиглә кифајәтләнмәјәрәк дини фанатизмә әл атырлар. Инкилтәрә һөкумәтинин көстәриши илә Ессекс Азәрбајчан демократ һөкумәтинин тәркибинә ики руһани фанатик салынмасына чалышыр. Чүнки бу фанатикләр Азәрбајчан демократларына гаршы чаһад е'лан етмәјин тәрәфдарыдырлар. Ессексләрә исә белә гаракүруһлар лазымдыр ки, онларын чәһаләт вә наданлығындан истифадә едәрәк дини мүдафиә пәрдәси алтында халгын ичинә гырғын салсынлар.

Ессекс дејир:

«— Нә олурса олсун, Азәрбајчаны боғазындан тутуб јенидән мәркәзи һөкумәтә табе етмәк лазымдыр. Һәркаһ биз азәрбајчанлылара сијаси васитәләрлә тә'сир едә билмириксә, динин көмәјинә әл атмалы вә мәгсәдимизә чатмалыјыг. Һәркаһ биз дини бирлијә чағыр-

магла онлары мәркәзи һөкумәтин ағалығы алтына тајтара билсәк, чох јахшы олар».

Ессекс Чәнуби Азәрбајчан вә Күрдүстанда олдуғу заман демократик һәрәкаты боғмаг үчүн ики гардаш халгын арасына әдавәт салмаг истәјир. Күрдләри азәрбајчанлыларла вурушдурмаг, милли гырғынлар төрәдәрәк инкилис империализминин һакимијјәтини сахламаг истәјир. Бүтүн дүнја халгларынын лә'нәтини газанмыш бу көһнә ријакарлыг да ишә кечмир. Күрд демократы Гордиан белә тәклифләри нифрәтлә рәдд едир: «Јени Азәрбајчан һөкумәтинә тохунмаг һаггында дүшүнмәјә дә бизим һаггымыз јохдур. Азәрбајчанлыларын үсјаны бизим үсјанын башланғычыдыр. Биз онлара истиглалијјәтләрини мөһкәмләндирмәкдә көмәк етмәлијик. Инди азәрбајчанлылар бизим гардашларымыздыр».

Ессексин һијлә вә ријакарлыглары бир нәтичә вермир. О нә Москвада, нә дә Чәнуби Азәрбајчан вә Күрдүстанда бир шеј әлдә едә билмир вә Инкилтәрәјә гајыдыр. Лакин көрдүкләринин тамамилә әксинә олараг вердији мә'луматда Чәнуби Азәрбајчандакы демократик һәрәката бөһтан атыр. Инкилтәрә һөкумәти мәсәләни Лондонда јығышачаг Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты ичласына кечирир. Инкилтәрә вә Америка гәзетләри һај-күј галдырыр. Бүтүн мүртәчеләр бир чәбһәјә топлашараг Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатында чалачаглары гәләбәдән данышырлар. Лакин онларын көзләмәдикләри һалда мәсәлә тамамилә позулур. Мак Григор ишдән говулачағындан, һәтта мәс'улијјәтә алына биләчәјиндән горхмајараг «Тајмс» гәзетинә кичик бир мәктуб јазыр. Бу мәктубда бир шаһид кими Чәнуби Азәрбајчан вә Күрдүстан демократик һәрәкатынын әсил мәгсәдләрини билдирир, Ессексин јаланыны ифша едир. Мак Григорун бу һәрәкәти Инкилтәрә һаким даирәләриндә бир чашгынлыг әмәлә кәтирир. Онлар ојуну удузмуш олдугларыны көрүрләр. Мак Григорун мәктубу Инкилтәрә парламентиндә хүсуси музакирәјә сәбәб олур. Гаты мүртәче даирәләр һөкумәтдән изаһат тәләб едирләр, Мак Григору вәтәнә хәјанәтдә күнаһландырырлар.

Чејмс Олдрич Инкилтәрә парламентинин ичласыны өлдүрүчү истеһза илә тәсвир едир, Америка Бирләшмиш Штатларынын гырх доггузунчу штатына чеврилмиш бу күнкү Инкилтәрәдә парламентин сәрбәст сијаси истигамәтдән мәһрум олдуғуну, Вашингтонун диктәси илә һәрәкәт етдијини көстәрир. Гејд етмәк лазымдыр ки, јазычы бу күнкү инкилис сијасәтинин тамамилә Америкадан асылы олдуғуну, инкилис дөвләт хадимләри вә дипломатларынын америкалыларла мәсләһәтләшмәдән вә онларын разылығы олмадан һәрәкәт етмәдикләрини јахшы тәсвир етмишдир.

Мак Григору ишдән чыхарырлар. О, е'тибардан дүшмүш һесаб олунур. Ону бүтүн имтијазлардан мәһрум едирләр. Истәр Инкилтәрәдә вә истәр Инкилтәрәдән харичдә ә'лаһәзрәт кралын хидмәтинә дахил олмаг она әбәдилик гадаған едилир.

Мак Григор дәрин руһи сарсынты кечирир. Лакин бу сарсынты онун ирадәсини гыра билмир, әксинә, көзүнү ачыр вә сијаси көрүшләринә ајдын истигамәт верир. Мак Григорун әтрафында дәһшәтли, дөзүлмәз бир шәраит јараныр. Бу шәраити јарадан ессексләрдир, Инкилтәрә һаким даирәләридир. О адамлардыр ки, онлар, Корејада вә Вјетнамда динч әһалинин башына бомба төкүрләр, Иранда, Һиндистанда, Пакистанда јүз минләрлә зәһмәткеши ишсизлик вә ачлыг ичәрисиндә мәһв едирләр.

Ессекслә олан гәти чарпышмаја гәдәр Мак Григор анчаг намуслу бир вәтәндаш иди, сијаси һадисәләрин фәал иштиракчысы дејилди вә олмаг да истәмирди. О, јашадығы мүһитин әсил ичтимаи мә'насыны дәрк етмәмишди, һәлә башында бир чох иллүзијалар јашајырды. Лакин Ессекслә олан чарпышма вә бу чарпышмадакы мәғлубијјәт онун көзүнү ачыр, бош иллүзијаларыны мәһв едир.

Бу ағыр һадисә Мак Григорун һәјат јолуну биргәфәлик мүәјјән едир, ону сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә чәбһәсинә чәкир. Ессекслә олан ахырынчы сөһбәти онун әзилмәдијини, фикирләриндә даһа мөһкәм вә дөнмәз олдуғуну көстәрир. О инаныр ки, Чәнуби Азәрбајчанда вә бүтүн Иранда демократик һәрәкат кеч-тез галиб кәләчәкдир. Һеч бир гүввә, һеч бир террор бу һәрәкатын гаршысыны ала билмәјәчәкдир. Мак Григор Ессексә дејир:

«— Бәлкә дә сиз мүстәгим данышыглар васитәси илә Азәрбајчан мәсәләсинин низама салынмасына мане ола биләчәксиниз. Бәлкә дә Лондонда удуздуғунузу

Нју-Јоркда газаначагсыныз. Бәлкә дә белә олачагдыр, билмирәм. Лакин мән гәти билирәм ки, сиз нә гәдәр истәсәниз дә Ираны тамамилә өз һөкмүнүз алтында сахлаја билмәјәчәксиниз. Сиз истәдијинизи едә биләрсиниз. Теһран гошунларыны Азәрбајчана јеридә биләрсиниз, јени һөкумәти говуб үсјаны јатыра биләрсиниз, лакин азәрбајчанлыларын вә иранлыларын јенидән вә јенидән үсјан етмәсинә мане ола билмәзсиниз. Онлар позғун һакимләрин, мүлкәдарларын, полисин, ордунун вә биз инкилисләр дә дахил олмагла бүтүн башга мүстәбид гүввәләрин зүлм вә тәзјигини үстләриндән атана гәдәр раһат олмајачаг, үсјан едәчәкләр. Тәһлүкәсизлик Шурасынын һеч бир гәрары илә сиз бунун габағыны ала билмәјәчәксиниз».

Чејмс Олдрич Ираны вә Чәнуби Азәрбајчаны јахшы өјрәнмишдир. О һәмин өлкәләрдә мүасир демократик һәрәкатын вәзифә вә мәгсәдләрини тәрәггипәрвәр, намуслу бир јазычы вичданы илә тәһлил етмиш вә тамамилә дүзкүн нәтичәләрә кәлиб чыхмышдыр. О, бејнәлхалг сијасәтин хүсуси бир мәсәләси олан Иран вә Чәнуби Азәрбајчан мәсәләси әсасында бу күнкү инкилис вә Америка һөкумәтләринин бүтүн гара, мүртәче тәбиәтини, дүнјанын һәр јериндә мүһарибә гызышдырдығыны, мүстәмләкә вә јарыммүстәмләкә өлкәләрдә сојғунчулуг етдијини, фитнә вә әдавәтләр төрәтмәклә мәшғул олдуғуну көстәрир.

Романда тәсвир олунмуш һадисәләр Инкилтәрәдә лејбористләрин һакимијјәти дөврүнә тәсадүф едир. Лорд Ессексин, Москва вә Теһрандакы инкилис сәфирлији ишчиләринин бүтүн чиркин вә гара әмәлләри, Еттли вә бевинләрин көстәриши илә вә рәһбәрлији алтында баш верир.

«Дипломат» романынын гәһрәманларындан бири һаглы олараг дејир: «Бу лејборист һөкумәтинин ады кәләндә мәним үрәјим буланыр. Бу һөкумәт учуз шантажистләр шајкасыдыр, вәссалам. Бу, ијрәнч вә әхлагсыз балача адамчығазлар да бүтүн башгалары кими, дөвләт һакимијјәтиндән сијаси ојунлар үчүн истифадә едирләр».

Олдрич, инкилис вә Америка дипломатларынын һәр чүр әхлаги вә мә'нәви принсипдән мәһрум олдуғуну, харичи өлкәләрдә һәјасызчасына часуслуг иши апардығыны көстәрир. Москвада Инкилтәрә сәфирлијинин башчысы Дрејк Совет Иттифагында кеоложи кәшфијјат ишләри һаггында мә'лумат топламаг үчүн чиркин васитәләрә әл атыр. Инкилис һөкумәти Совет Иттифагында бир нечә иллик тахыл нөвү јетишдирилмәси методуну оғурламаг үчүн «парламент үзвү» вә «алим» пәрдәси алтында вәтәнимизә хүсуси часуслар көндәрир. Совет елми, совет игтисадијјатынын сүр'әтли инкишафы онлары горхудур. Онлар дүнја базарында еһтикар вә сојғунчулуг етмәк имканларынын мәһдудлашдығыны вә даһа да писләшдијини һисс етдикчә дәһшәтә дүшүрләр. «Парламент үзвү» бир нечә иллик тахыл нөвү һаггында белә дејир: «Әкәр руслар доғрудан да белә тахыл нөвү тапмышларса, онда бизим империјанын башына нәләр кәләчәјини бир дүшүнүн. Руслар о гәдәр тахыл мәһсулу көтүрәчәкләр ки, бизи дүнја базарындан сыхышдырыб чыхардачаглар».

Олдричин романы зәнкин бир дил илә јазылмышдыр. Чүмлә вә мукалимәләр мә'налыдыр, долғундур. «Дипломат» романында гүсурлар да вардыр. Совет адамлары һәјатынын зәиф көстәрилдијини мәтбуатымыз гејд етмишдир. Јазычынын бүтүн симпатија вә мәһәббәтинә бахмајараг Күрдүстан демократлары да нисбәтән зәиф чыхмышдыр. Лакин романын үмуми мүвәффәгијјәти, јүксәк бәдии ифадәсини тапмыш мүтәрәгги идејалары ону охучуја севдирир. Шүбһәсиз ки, «Дипломат» сүлһ вә демократија уғрунда халгларын мүбаризәсинә көмәк едәчәкдир. Ону Азәрбајчан охучуларына чатдырмагла нәшријјатларымыз јахшы бир иш көрмүш оларлар.

Јанвар, 1953

ДРАМАТУРКИЈАНЫН БӘ'ЗИ СӘНӘТКАРЛЫГ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Бу ил октјабр ајынын икинчи јарысында Москвада кечирилмиш Совет Јазычылары Иттифатынын пленуму драматуркија мәсәләләринә һәср олунмушду. Пленумда Совет Иттифагынын көркәмли драматурглары, театр ишчиләри, мәтбуат нүмајәндәләри иштирак едирди. Бүтүн республикалардан вә о чүмләдән Азәрбајчандан да бөјүк бир дәстә пленума чағырылмышды.

Пленум партијамызын XIX гурултајындан сонра драматуркија саһәсиндә көрүлән ишләрә јекун вурду вә совет драматуркијасынын кәләчәк инкишафы үчүн әһәмијјәтли олан мәсәләләри музакирә етди. Бу мәсәләләрин ән вачиби јүксәк сәнәткарлыг мәсәләси иди.

I

Истәр сәнәткарлыг, истәрсә халгын мә'нәви тәләбләринә чаваб вермәк чәһәтдән Азәрбајчан драматуркијасынын бу күнкү вәзијјәти гәнаәтбәхш дејилдир.

Бәс Азәрбајчан драматуркијасынын керилијинин вә гејри-гәнаәтбәхш вәзијјәтинин сәбәби нәдир? Бизчә буну јалныз тәшкилат саһәсиндә дејил, биринчи нөвбәдә јарадычылыг саһәсиндә ахтармаг лазымдыр. Буна биринчи сәбәб одур ки, сон илләр истәр јарадычылыг тәчрүбәсиндә, истәрсә нәзәри тәнгиди саһәдә драматуркија үчүн һәјати әһәмијјәти олан бир чох сәнәткарлыг мәсәләләри унудулмушдур. Сәһнәдә драм сәнәтинин әсас тәләбләринә е'тинасызлыгла јазылмыш сөнүк вә аз өмүрлү әсәрләр тамашаја гојулмушдур. Тәнгид вә нәзәријјә саһәсиндә бир жанр олараг драматуркијанын хүсусијјәтләрини инкар едән нәзәријјәләр мејдана чыхмышдыр. Бунлардан ән зәрәрлиси вә бүтүн совет драматуркијасында олдуғу кими Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафында да чох мәнфи рол ојнамыш «конфликтсиз драм» нәзәријјәсидир.

Драматуркија бәдии јарадычылығын мүрәккәб, чәтин вә марағлы жанрыдыр. Мөһкәм сүжет, һадисәләрин кәркин сүр'әтли вә мәнтиги инкишафы, идејанын ајдынлығы вә дәринлији, еһтираслы вә долғун характерләр бу жанрын әсас тәләбләридир. Драматуркијанын жанр хүсусијјәтләриндән башга истәр тамашачы, истәрсә охучунун фикир вә һиссијјатына тә'сир чәһәтдән дә өзүнә мәхсус бөјүк бир үстүнлүјү вар: драматуркија гәдәр адамын үрәјинә чанлы, ити вә одлу тә'сир едән, адамын гәлбиндә бу гәдәр гызғын еһтираслар ојадан башга бир әдәби нөв јохдур. Драм әсәринин көзәл хүсусијјәтләри, дахили емосионал кучү театр сәһнәсиндә јүз гат артыг бир вүс'әтлә өзүнү көстәрәрәк, инсанлары коллектив һалында бирләшдирир, һәрәкәтә кәтирир вә фәалијјәтә чәкир. Һәгиги драм әсәринин мүәллифи театр залына долмуш јүзләрлә инсанын фикринә, үрәјинә, ирадәсинә һаким олур, каһ онлара һәјатын һикмәтләрини өјрәдән бир мүәллимә, каһ онлары севиндириб күлдүрән вә ја кәдәрләндириб мүтәәссир едән бачарыглы бир һекајәчијә, каһ гәзәбләрини чошдурараг дүшмән сәфләрини јармаг үчүн ајаға галдыран бир командирә чеврилир. Сөз јох ки, бу кејфијјәтләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә бәдии јарадычылығын бүтүн жанрларына аиддир. Лакин һеч бирисиндә драматуркијада олдуғу гәдәр күчлү, мәркәзләшмиш вә парлаг шәкилдә мејдана чыхмыр. Мә'лумдур ки, бәдии јарадычылығын чаны сурәтдир. Бәдии сурәт нә гәдәр бөјүк, нә гәдәр кәскин оларса әсәр о гәдәр чанлы вә тә'сирли олур, сәнәткарын идејасы о гәдәр парлаг шәкилдә өз ифадәсини тапыр вә башга инсанлара тә'сир един. Һәгиги драмда сурәт халис еһтираслардан вә фикирдән тәкүлмүш чанлы бир һејкәлдир. Бу драмын тәбиәтиндән, жанр вә естетик хүсусијјәтләриндән доған бир кејфијјәтдир. Бунсуз драм әсәри јохдур.

Совет халгы өз јарадычыларындан бөјүк әсәрләр јаратмағы, бөјүк илһамын вә фикрин мәһсулу олан өлмәз характерләрлә бәшәр әдәбијјаты хәзинәсини зән-

кинләшдирмәји тәләб едир. Бу әсәрләр заманәмиздән кәләчәк нәсилләрә бир јадикар олмалыдыр, инсанлығы һәгиги азадлыг вә јүксәлиш јолуна чыхармыш нәһәнк тарихи ишләр көрән совет халгынын гәһрәманлығыны, түкәнмәз јарадычылығыны, әмәк габилијјәтини, јүксәк мә'нәви аләмини әкс етмәлидир. Белә гүдрәтли характерләр вә өлмәз әсәрләр анчаг бөјүк тарихи мүндәрәчәни әһатә едән конфликтләр, чарпышма вә мүбаризәләр әсасында јарана биләр. Партија өјрәдир ки, халгларын ашағы сәвијјәдән јүксәк пилләләрә галхмасы, синифли чәмијјәтдән коммунизм дүнјасына кечид, тарихи инкишаф вә тәрәгги мүгавимәтсиз, мүстәгим вә һамар јолла кетмир, ағыр мүбаризәләрлә вә бир-биринә гаршы дуран дүшмән гүввәләрин чарпышмасы јолу илә баш верир. Партија совет јазычыларыны өз јарадычылыг вәзифәләринә анчаг бу тарихи просесин јүксәклијиндән бахмаға, коммунизм вә сүлһ уғрунда кедән мүбаризәни дәриндән әкс етмәјә, монументал әсәрләр вә сурәтләр јаратмаға чағырыр. Партија өјрәдир ки, бу бөјүк тарихи мүбаризәдә синифләр, халглар вә мәмләкәтләр дәјишир, јер үзү јени шәклә дүшүр, јени инсан һәјаты јараныр, бу мүбаризәдә милјонларла инсан, онларын бир-биринә мүнасибәти, көрүш вә тәсәввүрләри, дујғу вә еһтираслары, мә'нәвијјат вә әхлаглары јениләшир. Партија совет јазычыларыны инсанлары һәрәкәт вә инкишафда тәсвир етмәјә, инсанын психоложи аләминин дәринликләринә енмәјә чағырыр. Чүнки анчаг бу јол илә әдәбијјат шаблон вә схемаларын чансыхычы, өлдүрүчү тә'сирләриндән гуртарыб мараглы вә бөјүк инсан характерләри јарада биләр. Әсримиз бөјүк ишләр әсридир. Заманәмиздәки дәјишикликләр јахшылыға доғру әмәкчи инсанын јүксәлмәси јолу илә баш верир, һагг вә әдаләтин һәр күн даһа кениш мигјасда гәләбә чалмасы, инсан нәсилләринин учалмасы, јүксәк бәшәри идејаларын јајылмасы, истисмарчы вә зүлмкар тәбәгәләрин һәр күн даһа артыг сарсылыб өз мөвгеләрини итирмәси јолу илә кедир, јә'ни капиталист гурулушу һәр күн даһа артыг позулуб дағылыр, буржуа чәмијјәти тамамилә чүрүјүб мәһв олур. Азадлыг бајрағыны галдырмыш мүстәмләкә халглары империализм јыртычысыны өз вәтәнләриндән говуб чыхарырлар. Онларын нәзәри тарихи инкишафын габағында һәрәкәт едән вә әлиндәки сөн-

мәз коммунизм мәш'әли илә бәшәријјәтин јолуну ишыгландыран совет халгына дикилмишдир; ондан, онун өлмәз вә гәһрәман ишләриндән, јүксәк идејаларындан илһам алырлар. Бизим әдәбијјатын бәшәр мәдәнијјәти тарихиндә тамамилә јени руһлу новатор бир әдәбијјат олмасы, онун, сарсылмаз мүбаризлији вә оптимизми бурадан доғур. Партија өјрәдир ки, совет халгынын өзү бөјүк тарихи гәләбәләри асанлыгла әлдә етмир. О, дүнјада ганлы империализмин варлығындан, онун вәһши вә ријакар фәалијјәтиндән доған ағыр мүгавимәтләри, ичәримиздәки ачыг вә кизли дүшмән үнсүрләрин, көһнә әхлаг вә тәсәввүрләрдән һәлә тамамилә гуртармамыш шәхсләрин, дөвләт вә халг малына чәп баханларын, шәхсијјәтини һәр шејдән үстүн тутанларын, дини вә мөвһуми фикирләрин тә'сири алтына дүшәнләрин, әмәјә гејри-сосиалист мүнасибәт бәсләјәнләрин мүгавимәтини гырараг ирәлиләјир. Партија бу бөјүк вә әзәмәтли мүбаризәләрин әсас гәһрәманы элан совет халгыны бүтүн гүдрәт вә көзәллији илә көстәрмәји, коммунизм уғрунда мүбаризәнин бүтүн бөјүк тарихи мә'насыны вә кәркинлијини әкс етмәји бир вәзифә олараг совет јазычыларынын гаршысында гојмушдур. Јә'ни партија совет әдәбијјатындан әсрин вә халг һәјатынын һәгиги күзкүсү олмағы тәләб едир. Чүнки бөјүк вә өлмәз сәнәт анчаг һәмишә заманәсинин руһуну доғру әкс едән, әсрин габагчыл фикир вә идеаллары илә јашајан сәнәтдир. Биз классик әдәбијјатын јүз вә бәлкә мин ил әввәл олмуш әфсанәләрдән данышан әсәрләрини белә алараг диггәтлә бахсаг, заманәнин руһуну әкс етдијини, чәмијјәтин зәрури мә'нәви вә фикри еһтијачларына чаваб вердијини көрәрик. Бунун үчүн Шекспирин «Јули Сезары»ны, Пушкинин «Борис Годунов»уну мисал кәтирмәк олар. Бу әсәрләрдә мүасирлик даһијанә бир гүдрәтлә ифадә олунмушдур.

Сәккиз јүз ил әввәл феодал-патриархал Азәрбајчанда мејдана кәлмиш бөјүк Низаминин «Хосров вә Ширин»и, «Искәндәрнамә»си вә бүтүн јарадычылығы мәкәр заманәсинин ән зәрури, ичтимаи тәләб вә еһтијачларындан доғмамышды, әсри ән парлаг, доғру вә һәртәрәфли әкс едән бир күзкү дејилди?!

Партија бизи бөјүк сәнәт јаратмаға чағыраркән, даима классикләрдән өјрәнмәк зәрурәтини јадымыза салыр, даима үзүмүзү өлмәз нүмунәләрә тәрәф чевир-

мәји бизә хатырладыр. Бизим әдәбијјатын әсас үслубу сосиалист реализмидир. Һәјаты доғру көстәрмәк, һадисәләрин маһијјәтинә енмәк, биринчи дәрәчәли мәсәләләри экс етмәк, инкишафын кәләчәјини көрмәк бу үслубун әсас хүсусијјәтләридир. Сосиалист реализми натурализм, формализм, мүчәррәд романтиканы көкүндән рәдд едир. Чүнки һәјатдан алынмыш ајры-ајры фактлар нә гәдәр доғру вә дүзкүн верилсә дә, јенә үмуми просесдән тәчрид едилдији заман бәдии әсәрин һәгигәтә ујғунлуг тәләбләрини позур. Сәнәтдә сөнүк, чансыхычы, еһтираслардан мәһрум әсәрләрин мејдана чыхмасына сәбәб олан бајағылыг вә фикирсизлик натуралист әдәбијјатын әсас бәласыдыр. Сосиалист реализми әдәбијјаты исә чанлы еһтираслар вә бөјүк фикирләр әдәбијјатыдыр. Әсил сәнәт һеч заман ајры-ајры фактлары јох, һәјатын ајры-ајры һалларыны јох, бүтүн һәјаты вә инсанлығы, јә'ни әсри, заманы экс етмишдир. Бу јол үмумиләшдирмәләр јолудур ки, бунсуз бәдии тәфәккүр мүмкүн дејил. Һәр һансы бир сурәт һәр шејдән әввәл үмумиләшмиш, типикләшмиш һадисәни вә характери ифадә едир. Бөјүк фикирсиз вә бөјүк еһтирассыз үмумиләшмә вә типикләшмә јохдур.

Лакин реалист әдәбијјатда бөјүк фикир вә еһтирас көјдән дүшмүр, о, инсанларын практик фәалијјәтиндән вә әсрин һәјати еһтијачларындан доғур. Онун көзәллик вә чазибәдарлығы варлыгла бағлы олмасындадыр, варлыгдан јаранмасындадыр. Буна көрә дә реалист әсәрләрин көзәл хүсусијјәтләриндән бири одур ки, онларын гәһрәманларынын фикир вә данышыглары тамамилә дүшдүкләри вәзијјәтдән доғур, бу вәзијјәти экс едир. Хүсусән драматуркија үчүн бу чәһәтин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу һалда гәһрәманын дедији ән ади сөзләр чох бөјүк мә'на илә сәсләнир. «Өлүләр»ин тәбирүстан сәһнәсиндә Шејх Нәсрулла чамаатын авамлығындан истифадә едәрәк, әрәби фарса гатыб сөјләдији сәфсәтәләрдән сонра «Кимдир дејән ки өлүләр дәхи бу дүнјаја гајытмајачагдыр?» — дејә азәрбајчанча сорушдугда Шејх Әһмәдин дедији сөзләр нә гәдәр мә'налыдыр, доғрудур, гүдрәтлидир:

« — Әрәбчә де, әрәбчә де».

Тәсәввүр един ки, Шејх Әһмәд бу ади сөзләрин јеринә башга, тутаг ки, заһирән дәрин вә мә'налы көрүнән бир шеј дејәјди, өлүләрин дирилмәсинә даир ајә кәтирәјди, әлбәттә тә'сир позулар, драматик кәркинлик зәифләр, сөзләр мә'насыз көрүнәрди.

Беләликлә, үмумиләшмә вә типикләшмә драматуркијада сурәтләрин сон дәрәчә парлаг вә ајдын олмасында, еһтирас вә фикирләрин кәскинлијиндә мејдана чыхыр. Јајылмаг вә узанмаг һаллары анчаг драмын бәдии кејфијјәтини позур. Драмда сөз вә һәрәкәтләр вәзнчә ағыр олмалыдыр. Бир-бириндән доғараг үмуми драматик һадисәнин сүр'әтлә инкишафына көмәк етмәлидир.

Драматуркијамызын бу күнкү вәзијјәти вә бә'зи јарадычылыг вәзифәләринә кечмәздән габаг сөһбәтимизә дәхли олан үмуми мәсәләләрдән бирини дә гејд етмәк лазымдыр. О да драматуркијада дәрин фикирләр вә јүксәк дујғуларын ифадәси мәсәләсидир. Әлбәттә, бу кејфијјәтсиз һәгиги сәнәт вә драм әсәрләри јохдур, үмумән бәдии әсәр јохдур. Јүксәк фикирсиз вә бөјүк еһтирассыз әсәр кејфијјәтсиз әсәрдир. Чүнки һәгиги сәнәт әсәри, инсан характерләри вә һәјат һадисәләринин үмумиләшмиш бәдии екси олдуғу үчүн һәјат фәлсәфәсини дә, јә'ни бөјүк фикри дә өзүјлә кәтирмәлидир Лакин һәр бир һадисә механики олараг өзүјлә әсәрә дәрин фикир вә али еһтирас кәтирмир. Бурада сәнәткарын шәхсијјәти, һәјаты, көрүш даирәси, нәчиб вә ја алчаг тәбиәтли адам олмасы, һәјати мүшаһидә вә билик еһтијаты, исте'дадынын дәрәчәси һәлледичи рол ојнајыр. Бајағы дүшүнән бир адам һәјатын ән шаиранә вә јүксәк кејфијјәтли һадисәләриндән елә данышар ки, онлар бизә мә'насыз, күлүнч вә һәтта ијрәнч көрүнәр. Әксинә, јүксәк дүшүнән вә али тәбиәтли адамлар ән садә вә бајағы һадисәләр һаггында да мә'налы вә нәчабәтлә данышырлар. Башында һеч бир фикир олмајан адамлардан нечә тәләб етмәк олар ки, бөјүк мә'налы һадисәләри баша дүшсүн вә ја бәдии шәкилдә экс етсин. Һәјатын һеч бир кәдәри вә севинчи гаршысында үрәји еһтирасла дөјүнмәјән вә һеч бир дахили әзаб чәкмәјән бир адамдан нечә тәләб етмәк олар ки, инсан үрәјинин севинч вә изтирабларынын шәклини чәксин, минләрлә адамын үрәјини титрәдән бәдии лөвһәләр јаратсын? Ајдындыр ки, бөјүк фикирләр вә чанлы еһтирасларла јашамајан сәнәткар симләри бошалмыш тар, дилләри хараб олмуш пиано кимидир. Әсил сәнәткарларын үрәји даима көкләнмиш симдир. Һәјатын һәр

бир далғасы орада экс-сәда тапачагдыр. Беләликлә, һәгиги исте'дад саһиби олан сәнәткарлар һәјаты дүзкүн экс етдирдикдә дәрин мә'налы вә инсани еһтирасларла долу әсәрләр јарадачаглар.

Драмда јарадычылыг просеси ики мәрһәләдән кечир: мүчәррәдлик вә конкретләшмә. Сәнәткар һәјатда мүшаһидә етдији бир чох конкрет адам вә һадисәләри әввәлчә фикриндә тәчрид едир. Јә'ни мәһз бу конкрет адама дејил, бир чох белә адамларын һәрәсиндән бир кејфијјәт сечир, мүчәррәдлик јолу илә һадисәни типикләшдирир, сонра да сечдији бу кејфијјәтләри бир нечә сурәтдә јох, јалныз бир бәдии сурәтдә конкретләшдирир. Сәнәткарын бәдии дүшүнчәси нә гәдәр дәрин вә мүшаһидәләри чох оларса, јаратдығы әсәрләрдә һәјаты о гәдәр дәриндән әһатә едәр. Бу сәнәткарын гәһрәманларыны данышдыран философлуг етмәк һәвәси олсајды, ағыллы сөзләр белә онларын дилиндән чыханда сүн'и көрүнәр вә инсанын үрәјинә тә'сир етмәзди. Биз һеч шүбһә етмирик ки, Шекспирдән сорушсајдылар ки, Һамлет вә ја Лирин дәрин мә'налы сөзләрини нә заман јазмышсыныз, о «билмирәм» дејә чаваб верәрди. Чүнки Һамлетин дә, Лирин дә ағзындан чыхан бүтүн сөзләр, бүтүн фәлсәфи монологлар онларын дүшдүјү фачиәнә вәзијјәтин ағырлығыны ифадә едир вә бу вәзијјәтдән доғур. Ајдындыр ки, драм гәһрәманынын бөјүк фикир вә еһтираслары драматуржи ситуасијадан доғдуғу заман мә'налы вә тә'сирли олур.

II

«Конфликтсиз драм» нәзәријјәси маһијјәт е'тибары илә һәјатын вә тәрәггинин објектив ганунларына гаршы чеврилмишдир, бу ганунлары анламыр вә даныр. Бу нәзәријјәјә көрә совет чәмијјәтиндә нә мүхтәлиф фикир вә идејалар мүбаризәси вар, нә дә бу фикир вә идејалары тәмсил едән чанлы адамлар. Күјә истисинасыз олараг һамы бир фикирдәдир, бир сәвијјәдәдир, бир дујғу илә јашајыр, демәли, һәјат зиддијјәтсиздир, инкишаф мүбаризәсиз әмәлә кәлир, гүввәләри кәркинләшдирмәдән, ајыглығы артырмадан да коммунизм гурмаг олар. Драматуркија һәјаты экс етдији үчүн конфликтсиз сүжетләр, бир-бири илә һеч бир мүбаризәјә киришмәјән гәһрәманлар тапмалыдыр. Чох олса-олса бу гәһрәманлар јүнкүлвары мүбаһисә едә биләрләр, бу

мүбаһисә ја партија комитәси катиби, ја да јахшы идарә мүдиринин кәлмәси илә дәрһал кәсилмәлидир: чүнки онлар өз мөвгеләринә көрә даима јүксәк һәгигәти дилләриндә кәздирирләр вә ағызларыны ачан кими бүтүн мүбаһисәли мәсәләләр ајдынлашыр, бүтүн мүшкүлләр һәлл олунур.

«Конфликтсиз драм» нәзәријјәси драматуркијаны өлдүрмәк нәзәријјәси иди. Бу нәзәријјә биздә дә узун мүддәт сәнәт адамларынын фикриндә долашыглыг вә чашгынлыг јаратды. Чүнки бу нәзәријјәјә әсасән республиканын театрларында, инчәсәнәт вә мәтбуат идарәләриндә конкрет әдәби әсәрләрин талеји һәлл олунду. Бә'зи хырда гүсурлары дүзәлә биләчәк әсәрләр «совет һәјатыны тәһриф едән» әсәрләр кими дамғаланараг, театрларын репертуарындан чыхарылды. Белә әсәрләрин мүәллифләри, шәхсијјәтләри сијаси чәһәтдән шүбһә алтына алынмадығы үчүн шүкүр едәрәк наразылыгларыны үрәкләриндә кизләдиб сусдулар. Башгалары исә мөһкәм ичтимаи конфликт әсасында дүшүндүкләри вә јазмагда олдуглары әсәрләри јарымчыг гојдулар, ја да дүшүнүб ахыра гәдәр апармадылар. Јарадычы үчүн сон дәрәчә әзаблы бир дөвр башланды. Бу, «конфликтсиз драм» ахтарышы дөврү иди. Әзаблы иди, она көрә ки, һәгиги сәнәткар үчүн истәдији шәкилдә әсәр јазмаг һәр шејдән әввәл мә'нәви бир еһтијач исә үрәји зорлајыб сахтакарлыг етмәк өлүмдүр. Әсил јазычы ән јахшы әсәрини нә вахт јаздығыны, нә гәдәр әмәк вә изтираб чәкдијини дејә билмәз. Чүнки белә әсәри јазаркән онун дујдуғу анчаг бирчә шејдир: түкәнмәз зөвг вә ләззәт! Бу чүр һәгиги јазычылар јалныз пис әсәр јазанда, үрәкләрини зорлајанда әзаб чәкирләр.

«Конфликтсиз драм» нәзәријјәси драматуркијамызын тәчрүбәсиндә дә өзүнү көстәрди. Сон ики-үч ил әрзиндә Азәрбајчан Драм Театры сәһнәсинә чыхан әсәрләр репертуарда галмыр, тамашачыда чанлы мараг ојадыб театра чәкмир. Әлбәттә, театрын кассасы әсәрин бәдиилик критеријасы ола билмәз. Лакин мүасир драматург кассаја да тамамилә биканә бахмаға һаглы дејилдир. Биз әсәрләримизи халг үчүн јазырыг. Биз инанырыг ки, совет тамашачысы дүнјанын ән тәләбкар, ән шүурлу вә јүксәк зөвгү олан тамашачысыдыр. О, јахшыны јамандан, бәдиини гејри-бәдиидән јахшыча сечә билир вә онун зөвгү илә һесаблашмајан јазычы

наһаг јерә кәләчәк нәсилләрә үмид бәсләјир. Театрын кассасы исә тамашачынын әсәрә мүнасибәтини билдирән әһәмијјәтсиз бир фактор дејилдир. Јахшы әсәр рекламасыз да, мәддаһсыз да өз охучусу вә тамашачысыны тапыр. Буна көрә дә биринчи вәзифә елә әсәрләр јазмагдыр ки, онлар совет тамашачысынын үрәјинә вә фикринә јени бир гида версин, зөвгүнү охшасын. «Конфликтсиз драм» нәзәријјәси исә буна јол вермирди. Бу нәзәријјәнин пис тә'сири нәтичәсидир ки, сон илләр ичтимаи конфликти јүнкүлләшдирилмиш, сурәтләри зәифләшдирилмиш, идејасы мәһдудлашдырылмыш, «Зәриф телләр» вә «Чичәкләнән арзулар» кими аз өмүрлү әсәрләр сәһнәмизә чыхмышдыр, һалбуки һаман әсәрләрдә һәјати мүшаһидәдән кәлән ајры-ајры мараглы сәһнәләр, чанлы халг дили вә јумору вардыр. Һәтта онларда јүксәк дәрәчәјә галдырыла биләчәк ичтимаи конфликтин рүшејми дә јох дејилдир. Лакин бәла орасындадыр ки, мүәллифләр бу рүшејми инкишаф етдирмәкдән, конфликтин вә мүбаризәнин масштабыны кенишләтмәкдән горхмушлар. Беләликлә, «конфликтсиз драм» нәзәријјәси драматурглары чыхылмаз бир далана сохараг, нәһајәтсиз руһи әзаблара мүбтәла етмишди.

Партијамыз һәмишә олдуғу кими бу дәфә дә сәнәт адамларынын һајына чатды, «конфликтсиз драм» нәзәријјәсинин бүтүн зәрәрли, гејри-елми вә идеалист маһијјәтини ифша едәрәк, јазычыларын үзүнү ичтимаи һәјат вә мүбаризәнин кениш үфүгләринә доғру чевирди. Инди јазычылар һәјаты дәриндән вә бүтүн зиддијјәтләри илә әкс етмәјә чалышырлар, һәјатдакы кәскин конфликтләри тапыб, бәдии әсәрин әсасына гојмаға сә'ј едирләр. Лакин бир һәлә «конфликтсиз драм» нәзәријјәсинә гаршы мүбаризәни гуртармыш һесаб едә билмәрик. Чүнки о, јалныз марксизми анламајан беш-үч нәзәријјәчинин хәстә фикринин мәһсулу дејилдир. О, бә'зи драматург вә јазычыларын јарадычылыг тәчрүбәсинә ујғун кәлирди вә һәлә нә гәдәр ки, сөнүк, өлкүн вә чансыз әсәрләр мејдана чыхыр, о гәдәр бу мүбаризәни давам етдирмәк зәруридир.

Бу күнкү Азәрбајчан драматуркијасынын сон дәрәчә гејри-гәнаәтбәхш вәзијјәти јалныз јени драм әсәрләринин азлығында дејил, әсасән кејфијјәтчә зәиф олмасындадыр. Бу кејфијјәт зәифлији исә һәм драм әсәрләринин идејача дајазлығында, һәм дә бәдии форманын гејри-камиллијиндә өзүнү көстәрир. Сон ики илдә сәһнәмиздә тамашаја гојулан әсәрләрә вә һәлә сәһнәјә чыхмамыш, мәтбуатда чап олунмамыш бә'зи әлјазмаларына диггәт јетирдикдә, инсанын көзүнә дәјән биринчи гүсур бу әсәрләрин ифадә етдији ичтимаи идејанын вә бәдии васитәләрин масштабсызлығы, фикир касыблығы вә бәдии сөнүклүјүдүр. Биз бу хәстәлијә гаршы чидди мүбаризә етмәсәк, бүтүн драматургларын фикрини бу мәсәләјә чәкмәсәк драматуркијамызын јени парлаг јүксәлишинә наил ола билмәрик. Бу бөјүк гүсур һарадан доғур? Бунун биринчи сәбәби драм јазанларын гәләмә алдыглары һәјат материалына механики, чансыз, илһамсыз мүнасибәтидир. Белә мүнасибәт исә сәнәткара јох, пешәкара хас олан бир кејфијјәтдир. Пешәкарлыға гаршы амансыз мүбаризә е'лан олунмалыдыр. Пешәкарлыг о демәкдир ки, илһам сусуб, дахили јарадычы гүввә сөнүб, јазычы тәблиғ етдији идејаја гаршы лагејддир. Бүтүн бөјүк рус драматуркијасы вә онунла үзви сурәтдә бағлы олан Азәрбајчан классик драматуркијасы пешәкарлығы ән јарамаз бир шеј кими рәдд едир. Азәрбајчан совет драматуркијасынын отуз үч иллик тарихи пешәкарлыға гаршы, јүксәк сәнәткарлыг вә идејалылыг уғрунда мүбаризә тарихидир. Бу тарихин ән јахшы дөврләриндә јазылмыш ән көзәл әсәрләр һәгиги илһамын мәһсулудур. Буна көрә дә Чәфәр Чаббарлынын «Севил»дән башлајараг һәр әсәри нәинки әдәбијјат аләминдә, бүтүн ичтимаи һәјатда бир һадисә олурду. Бу әсәрләр чәмијјәти марагландыран ән чанлы мәсәләләрә тохунурду. Һәм дә бу мәсәләләри биринчи олараг галдыран һеч дә о дејилдир. Она гәдәр мәтбуатда, партија ичласларында вә бүтүн ичтимаи һәјатда бу мәсәләләрдән данышылыр, онлары практики олараг һәлл едирдиләр. Чәфәр Чаббарлынын һәгиги сәнәткарлығы вә бөјүк исте'дады онда иди ки, о, чәмијјәтин гаршыја гојдуғу мәсәләләри тамамилә јени бир шәкилдә сәһнәдә чанландырырды. Она бәдии сөзүн гүдрәти илә јени бир тәравәт вә кәскинлик верирди. Дикәр тәрәфдән Чәфәр Чаббарлы јалныз әсәрин әсас идејасы илә мәшғул олуб, гәһрәманларын үрәјиндән бүтүн башга инсани дујғулары чыхармырды. Әксинә, онларын үрәјиндә елә кушәләр ачыб көстәрирди ки, тамашачы јени бир кәшф гаршысында галмыш кими валеһ олурду. Чәфәр Чаббарлынын драматуркијасы чохчәһәтли, һадисәләр вә

типләрлә зәнкин драматуркијадыр, онун бәдии васитәләри вә пријомлары јекнәсәг дејилдир. О, јалныз мөһкәм сүжет гурмагла, бу сүжети ағыллы мүкалимәләр васитәси илә инкишаф етдирмәклә галмыр, монологдан, гәһрәманын өз-өзү илә сөһбәт формасындан, лирик рич'этләрдән истифадә едир вә беләликлә, театрын балача пәрдәси далында һәгиги инсан һәјатынын кениш вә мүрәккәб сәһнәләрини чанландырырды. Чәфәр Чабарлынын јарадычылыг тәчрүбәсини инди хүсусән диггәтлә өјрәнмәк лазымдыр. Онун јүксәк кејфијјәтли әсәрләринин чоху бизи бу гәдәр дүшүндүрән муасир мөвзуја һәср олунмушдур, билаваситә сосиализм гуручулуғундан данышыр, совет адамларынын бәдии сурәтини јарадыр. Бу гијмәтли ирсә диггәтсиз вә биканә мүнасибәт бағышланмаз бир күнаһ олар.

Һәгиги, шаиранә илһамын мәһсулу олан Сәмәд Вурғунун драмлары Азәрбајчан совет драматуркијасына јени кејфијјәтләр кәтирди, драматуркијанын тарихиндә аз инкишаф етмиш бир жанрын — халг гәһрәманлыг драмынын әсасыны гојду. «Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин» кәскин ичтимаи конфликтләр, гүдрәтли инсан характерләринин чарпышмасы әсасында јаранмышдыр, тәмиз инсани мәһәббәти тәрәннүм едир, мә'налы мүкалимәләр, монологлар вә лирик ри'чәтләрлә долудур. Јүксәк ше'ријјәт вә дилдәки хәлгилик бу әсәрләрин драматик тә'сир гүввәсини артырыр, халг гәһрәманлығы вә ингилаби мүбаризәнин пафосуну вермәклә јазычыја көмәк едир. Бу әсәрләрдә, тарихи кечмишә һәср олундугларына бахмајараг, дәрин бир муасирлик руһу вә дујғусу һакимдир. Гәһрәманлар Чәфәр Чаббарлыда олдуғу кими, бурада да һәртәрәфли, психоложи дәринликлә тәсвир олунур. Мүәллиф өз гәһрәманлары илә мүәјјән идејаларын шејпурлары кими дејил, чанлы инсанлар кими рәфтар едир вә онларын габарыг вә парлаг сурәтләрини јарадыр. Мән ше'рлә драмлар јазмаг ән'әнәсини чох нәчиб вә гијмәтли бир ән'әнә һесаб едирәм вә бу истигамәтдә јазылан әсәрләрин үстүндә она көрә дајанырам ки, драмымызын кәләчәк инкишафы үчүн һеч бир заман јахшы нүмунәләри көһнәлмиш һесаб едиб көзүмүздән узаглашдырмамалыјыг. Бу чәһәтдән Сүлејман Рүстәм јолдашын «Гачаг Нәби» драмы да чох гијмәтли вә дәјәрлидир. Ингилаби пафос, сағлам хәлгилик вә оптимизм әсәрин ән јахшы кејфијјәтләридир. Чәнуби Азәрбајчан мөвзусунун әсәрә дахил едилмәси, онун ичтимаи мә'насыны хејли артырыр вә кенишләндирир. Бүтүн бу кејфијјәтләр драм јарадычылығында чох вачиб олдуғу үчүн онлардан данышмаг зәруридир. Нәһајәт, Азәрбајчан совет драматуркијасынын наилијјәти олан М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», Сабит Рәһманын «Тој» вә «Хошбахтлар», Илјас Әфәндијевин «Ишыглы јоллар» вә «Баһар сулары», Меһди Һүсејнин «Низами», Зејнал Хәлилин «Гатыр Мәммәд», Әнвәр Мәммәдханлынын «Шәргин сәһәри» вә «Од ичиндә», Рәсул Рзанын «Вәфа», Имран Гасымовун «Хәзәр үзәриндә шәфәг» әсәрини хатырлатмаг лазымдыр.

Бүтүн бу әсәрләрдә ајры-ајры гүсурлар тапмаг олар, бирини аз, о бирисини чох тәнгид етмәк олар. Лакин һеч бирисинә, илһамсыз јазылмышдыр, демәк олмаз. Онлар һәр шејдән әввәл јазычынын һәјата јарадычы мүнасибәтинин нәтичәсидир.

Сон илләр драматуркијамызын керилијинә бир сәбәб дә одур ки, бу саһәдә аз-чох өзүнү көстәрмиш адамларын бир гисми тамамилә кери чәкилмишдир, драм јазмыр, јазанларын ичиндә исә әдәби јарадычылығын ән чанлы саһәси олан драматуркијанын ганунларына е'тинасызлыг көстәрәнләр вар. Һалбуки бу ганунлара әмәл олунмадыгда драм әсәри өз дахили емосионал күчүнү итирир, кәсәрдән дүшүр вә солғунлашыр.

Драм кими мүрәккәб бир сәнәтин дахили ганунларына вә сирләринә јијәләнмәк бөјүк әсәр јаратмағын зәрури шәртләриндәндир. Бу мәсәлә биздә чох пис һалдадыр вә бунун да күнаһы тамамилә Јазычылар Иттифагынын, онун рәјасәт һеј'әти, секцијалары вә органларынын үзәринә дүшүр. Чүнки биз һәлә драматуркијанын һеч бир әсас мәсәләси әтрафында драматургларла дәрин сөһбәт апармамышыг. Бунун да нәтичәсиндә драм јазан јолдашларын арасында професионал сәнәткарлыг сәвијјәси чох ашағы олан адамлар вардыр. Бә'зи әсәрләрдәки сүжетсизлијин, ја да драматик һадисәнин сон дәрәчә чансыхычы инкишафынын, бир-биринә охшамасынын, јорулмадан бир пјесдән о биринә сәфәр етмәсинин сәбәби нәдир? Әлбәттә бунун мүхтәлиф һалларда мүхтәлиф сәбәби ола биләр. Бириндә исте'дадсызлыг, о бириндә һәјат мүшаһидәсинин зәиф-

лији, үчүнчүдә тәләсмәк вә материалы һәзм етмәмиш јазмаға башламаг вә саир. Лакин бүтүн бунлара професснонал сәвијјәнин ашағы олмасы да әлавә едилмәлидир. Чүнки драм сәнәтинин тәләбләрини билән вә билмәкдән даһа артыг дујан бир адам әсәри камилләшдирмәк үчүн артыг вә ағыр әмәкдән горхмаз вә тәләсмәз. Професснонал сәвијјәни галдырмаг мәгсәди илә биз классик ирсдән өјрәнмәк мәсәләләринә диггәти артырмалыјыг. М. Ф. Ахундов, Ә. Һагвердијев, Н. Вәзиров, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ҹ. Ҹаббарлы драматуркијасыны дәриндән өјрәнмәлијик, онларын ән јахшы ән'әнәләринин унудулуб кетмәсинә јол вермәмәлијик, бу ән'әнәләри даһа артыг инкишаф етдирмәлијик. Чүнки онлар идејалылыг вә реализм ән'әнәләридир. Бу ән'әнәләр өз ширәсини Молјер, Шекспир, Шиллер, Гогол, Толстој, Островски, Чехов вә Горки драматуркијасындан алмышдыр.

Мәнә елә кәлир ки, бә'зи драмларын мүвәффәгијјәтсизлијинә башга бир сәбәб мүәллифләрин вахтындан әввәл стол башына кечмәсидир. Һәлә кифајәт гәдәр һәјати тәәссүрат топламамыш, идејаны бејниндә вә гәлбиндә биширмәмиш јазмаға башламаг чәтиндир. Хүсусән драм әсәрини башламаг үчүн сурәтләри ајдын тәсәввүр етмәк, сүжетин һарадан башлајыб һарада гуртарачағыны һеч олмазса үмуми шәкилдә билмәк зәруридир. Мәнә елә кәлир ки, драм әсәрини о заман башламаг олар ки, фасиләсиз јаза биләҹәјинә, драматик тә'сир вә һәрәкәти ләнкитмәдән ахыра гәдәр апараҹағына, һәјат материалынын вә ја тәәссүратын чатышмамазлығы кими бир чәтинлијә раст кәлмәјәҹәјинә архајын оласан.

Совет драматуркијасы габагҹыл фикирләр вә идејалар драматуркијасыдыр. О, идеја вә гајәләринин ајдынлығы, мүтәрәгги гүввәләри мүдафиә гәтијјәти, мүбаризлији вә јени бәдии кејфијјәтләри е'тибары илә, дүнја әдәбијјаты тарихиндә тамамилә новатор бир һадисәдир. О, тамамилә шүурлу олараг вә ачыг-ачығына зәһмәткеш күтләләрә хидмәт едир, халгын мәнафеји вә Совет дөвләтинин сијасәти илә јашајыр. Чүнки заманәмиздә үмуми бәшәр тарихинин бөјүк һәгигәти бу сијасәтдәдир. Халглар арасында сүлһ, достлуг вә әдаләтли мүнасибәтләр јаратмаг онун мәгсәдидир. Тәбиидир ки, һәр бир совет драматургу өз әсәриндә бу бөјүк идејалары әкс етдирмәјә чалышыр. Драм әсәрләринин идеја әсасы нә гәдәр ајдын вә кениш олса тамашачы үчүн о гәдәр марағлы олар. Бу күнүн тамашачысы нәинки бәдии зөвгү јүксәк олан тамашачыдыр, һәм дә о өз вахтынын гијмәтини билир сөнүк, чох ади вә бајағы әсәрләрә вахт сәрф етмәк истәмир. О, истәр ади бир фәһлә олсун, истәр јүксәк ихтисаслы бир мүәллим, һәким вә ја мүһәндис — јалныз өз ихтисасынын чәрчивәләринә гапанмыш бир адам дејилдир. О, вәтәнимизин һәр јериндә кедән бөјүк гуруҹулуг ишләри илә јанашы бејнәлхалг һәјатда олан дәјишикликләри дә диггәтлә изләјир. Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатындакы узун-узады мүбаһисәләрдән тутмуш дүнјанын бүтүн кушәләриндә баш верән сијаси һадисәләрә гәдәр һәр шејдән онун хәбәри вар. Белә бир тамашачыны анҹаг заманын бөјүк мәсәләләри вә габагҹыл фикирләри сәвијјәсиндә јазылмыш әсәрләр марагландыра биләр. Буна көрә дә сон илләр сәһнәмиздә бејнәлхалг һәјата аид орижинал әсәрләрин јохлуғу дөзүлмәздир вә бу јенә драматуржи фикрин ләнк ишләмәсинә дәлаләт едир.

III

Габагҹыл фикирләрин тәрәннүмү, актуаллыг вә идејалылыг драматургдан чох бөјүк бир кејфијјәт тәләб едир: заманәсинин вә вәтәнинин һәгиги өвлады олмаг, ҹәмијјәтдәки мүбаризәнин өн ҹәркәсиндә кетмәк! Белә оланда драматург анҹаг һәјатын одлу мүбаризәләриндә дујуб мәнимсәдији идејалардан јазаҹагдыр. Чүнки бу идејалары һәјат өзү она диктә етмиш олаҹагдыр.

Әлбәттә, һәр саһәдә олдуғу кими, драматуркија саһәсиндә дә «зирәк» тәрпәнәнләр, ичтимаи идејалар зәмисиндән тез-тәләсик нә кәлди јолушдурараг, дәрз бағлајанлар тапылаҹагдыр. Лакин беләләринин дәрзи хырмана кедиб чыхса да вәлин алтында бош-бош һәрләнәҹәкдир. Ондан халвар-халвар сары буғда көтүрмәк олмаз. Буна сәнәт дилиндә, биз, сахтакарлыг, гејрисәмимилик дејирик. Әсил бир вәтәндаш кими ҹәмијјәтин мүбаризәләриндә иштирак едән, јахшыны доғрудан да бөјүк бир һәвәс вә еһтирасла севдији вә дујдуғу үчүн тә'рифләјән, писи үрәјинин бүтүн кин вә гәзәби илә нифрәт бәсләдији үчүн лә'нәтләјән сәнәткар мүасир мөвзулары бөјүк бир гүдрәтлә ифадә едә биләр. Бу, јарадыҹылыг үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олан бир кејфијјәтдир.

В. Г. Белински «1847-чи ил рус әдәбијјатына бахыш» адлы мәгаләсиндә даһијанә бир фикир ирәли сүрүр. О дејир ки, сәнәт аләминдә фикир, идеја, истигамәт јалныз јазычынын башында дејил, һәр шејдән әввәл, үрәјиндә, ганында олмалыдыр, һиссијјат кими, тәбии дујғулар кими мејдана чыхмалыдыр. Нә үчүн охучу бизим бә'зи әсәрләрин гәһрәманларыны севә билмир, онлара гаршы лагејд вә биканә галыр. Чүнки јазычы нә тә'рифләмәк истәдији мүсбәт гәһрәманы һәјатда одлу бир үрәклә севмиш, нә дә пислədији мәнфи адамын писликләринә гаршы күчлү нифрәт дујмушдур. Азча һәјат материалы вә сәтһи мүшаһидәләр, бир аз да әдәби шаблон вә схемалар бир-биринә гарышараг бә'зән јахшы, бә'зән чох пис бәхјәләнмиш бир шеј мејдана чыхарыр ки, бу шеј сәһнәдә актјора, салонда тамашачыја әзијјәт вермәкдән башга һеч нәјә јарамыр.

Партијамыз совет јазычылары вә драматургларыны совет адамынын бөјүк сурәтини јаратмаға чағырыр. Бу вахта гәдәр бә'зи әсәрләрин гәһрәманлары јалныз вәзифә вә ја пешә саһибләри кими көстәрилирди. Онларын бир инсан олараг јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри охучудан кизли галырды. Драматург онларын синәсиндә дөјүнән үрәји тамашачыдан кизләдирди. Һалбуки әдәбијјатын әсас вәзифәси инсаны тәсвир етмәкдир, онун мә'нәви көзәлликләрини ачмагдыр. Сәнәт әсәринин тәрбијәви ролу да онун гүдрәтли инсан характерләри јаратмасындадыр. Шиллер Шекспирин бүтүн әзәмәтини онда көрүрдү ки, бу сәнәткар һәр шејдән әввәл бизә инсаны көстәрир.

Инсанларын мә'нәвијјатыны вәзифә вә пешәләринин даирәси илә мәһдудлашдырмајыб, бөјүк бир чәмијјәтин фәал гуручулары кими, һәјатын кениш синәли вә кениш дүшүнчәли јарадычылары кими гәләмә алмаг әсас вәзифәдир. Белә олдугда биз һәр бир гәһрәманын әмәк фәалијјәтинин дә даһа парлаг вә ајдын нәзәрә чарпдығыны көрәрик.

Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, биз инсаны көстәрәркән ону дүшдүјү реал һәјати шәраитдән тәчрид етмәлијик, характери мејдана чыхаран шәраитә е'тинасыз бахмалыјыг, гәтијјән јох! Мәсәлән, Азәрбајчан халг тәсәррүфаты үчүн бөјүк әһәмијјәти олан Минкәчевир вә Сумгајыт тикинтиләриндә јүзләрлә инсанлар ишләјир, онлар нәинки јени сәнаје очағынын, һәм дә јени техниканын, јени елми фикрин јарадычыларыдыр, онларын ән јүксәк инсани кејфијјәти олан вәтәнпәрвәрлији вә әз борчуну сәдагәтлә јеринә јетирмәк дујғусу күндәлик ишләриндә, бир-бири илә гаршылыглы мүнасибәтләриндә мејдана чыхыр. Нечә ола биләр ки, биз бу мөһкәм, ајдын вә гүдрәтли характерләри әмәк фәалијјәтиндән ајры тәсвир едәк. Фадејев јолдаш јахшы дејир ки, һәгиги сәнәткарлыг һәјатын чәтин гавранылан јени материалыны әлә алыб бәдии васитәләрлә өзүнә табе етмәк бачарығындан ибарәтдир.

Мәнфи адамларын тәсвириндә дә үмумиләшдирмәләрә, ајдын вә парлаг сурәтләр јаратмаға даһа артыг диггәт етмәк лазымдыр. Бә'зи әсәрләрдә мәнфи сурәтләр тамамилә бир-биринин ејнидир. Бунлар дөвләт әмлакына хор бахан, керидә галмыш тәсәррүфатчы, ја да өз вәзифәсини лајагәтлә јеринә јетирән мәс'ул ишчинин «Победа» машын, хәз палто вә театрын биринчи ложасындан башга бир идеалы олмајан мешшан арвадынын сурәтидир. Е'тираф едәк ки, бу сурәтләр һәлә Чәфәр Чаббарлыда вә ондан сонра јазылан әсәрләрдә кениш ишләнмишдир вә онларын инди јенә дә ејни шәкилдә, ејни истигамәтдә тәкрары анчаг драматуржи фикрин касыблығыны көстәрә биләр. Һалбуки һәјат өзү һәр күн бизә зәнкин материал верир, бизи мүхтәлиф характерли вә бир-биринә охшамајан мәнфи шәхсләрлә мүбаризәјә чәкир. Бир дә ки, әсасән мүсбәт олдугларына бахмајараг мәнфи чәһәтләри олан адамлар мәкәр јохдур?

Мәсәлән, бу күнкү кәндимизи көтүрәк. Һазырда орада бөјүк тарихи ишләр көрүлүр. Партија вә һөкумәтин сон гәрарлары халгын һәјат вә јашајышыны даһа да јахшылашдырмаг вә бүтүн артан еһтијачларыны өдәмәк үчүн кәнд тәсәррүфатыны һәртәрәфли инкишаф етдирмәјин бөјүк програмыдыр. Бу програмы анчаг јүксәк мәдәнијјәт вә муасир техниканы кәндин һәр кушәсинә, тәсәррүфатын һәр саһәсинә јајмагла јеринә јетирмәк олар. Инди сиз һәјатын бу зәрури тәләби илә памбыг топлајан машынлардан бојун гачыран бә'зи колхоз сәдрләринин һәрәкәтини тутушдурун. Белә колхоз сәдри вә ја рајон ишчиси һәгиги сатира објекти дејилми вә әдәбијјатымызда јени тип олмазмы? Онунла јанашы биз халг иши уғрунда фәдакарчасына чалышан истеһсалат новаторларынын вә кәнд зијалысынын бөјүк ролуну, јүксәк мә'нәви аләмини көстәрән мүсбәт сурәтләр дә јарада биләрик.

Театр тәрбијә очағыдыр. Нә танунларын, нә һакимијјәтин ләғв едә билмәјәчәји бир чох манечиликләри анчаг театрла, сатира вә комедија күчүјлә инсанларын характериндән, фикир вә үрәјиндән газыб чыхармаг олар. Буна көрә дә партија һәјатымыздакы мәнфи һадисәләри гырманчламағы, чүрүк, өлкүн вә ирәлиләмәјимизә мане олан нә варса һамысыны сатира атәшинә тутараг көкүнү кәсмәји јазычылара тапшырды, бизә гоголлар, шедринләр лазымдыр деди. Јалныз бундан сонра үмумиттифаг саһәсиндә мүәјјән бир чанланма әмәлә кәлди. Инди бизим бөјүк гәләм јолдашларымыз олан рус јазычылары чәсарәтлә һәјатымызы дәриндән вә бүтүн зиддијјәтләри илә көстәрән әсәрләр јазыб совет театрларына верирләр. Онлар кими чәсарәтли тәрпәнмәк Азәрбајчан драматургларынын шәрәф ишидир.

Сөз јох ки, XIX гурултајын гәрарлары Азәрбајчан јазычыларыны да вә о чүмләдән драматургларыны да јени әсәрләр јаратмаға руһландырмышдыр. Гурултај гәрарлары јазычыларын дүшүнчәсиндә, һәјат материалына мүнасибәтиндә бөјүк бир дөнүшүн башланғычы олду, бә'зи зәрәрли нәзәријјәчиләрин тә'сириндән гуртармагда онлара көмәк етди. Әдәбијјатымызда вә онун һәллиедичи жанры олан нәср саһәсиндә илк әламәтләри көзә дәјән јени јүксәлиш мәһз бу дөнүшүн нәтичәсидир. Драматуркијамызда да јени әсәрләр мејдана чыхыр. Сабит Рәһманын «Нишанлы гыз» комедијасы вә Зејнал Хәлилин «Кәнч усталар» драмы бу күнләрдә тамашаја гојулачагдыр. Илјас Әфәндијев, Рәсул Рза, Имран Гасымов вә Чаббар Мәчнунбәјов јени драмлар јазыб гуртармышлар. Бу әсәрләрин үчү мүасир һәјатымыздан данышыр, бир чох мараглы мә'нәви, әхлаги мәсәләләрә тохунур, бири исә ингилаби кечмишимизә һәср олунмушдур.

Лакин бизим раһат олмаға һеч бир әсасымыз јохдур. Драматуркија саһәсиндә вәзијјәт кәркин олараг галыр вә бу кәркинлик дә биринчи нөвбәдә әсәрләрин кејфијјәт зәифлијиндән доғур. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын тарихи сүбут едир ки, бөјүк ичтимаи мәсәләләрә тохунан јүксәк кејфијјәтли бир вә ја ики драм әсәринин үч-дөрд мөвсүм әрзиндә театрда вә тамашачылар арасында јаратдығы чанлы атмосфераны бир илдә тамашаја гојулан үч вә ја беш орта сәвијјәли әсәр јарада билмир, зәиф вә сөнүк әсәрләр исә театра елә бир сојуглуг кәтирир ки, ону һеч бир пархана гыздыра билмир. Тамашачыны театрдан елә узаглашдырырлар ки, ону һеч бир магнит далғалары илә дә театра чәкмәк олмур. Буна көрә дә јүксәк кејфијјәт уғрунда мүбаризә әсас мәсәлә олараг гаршымыза чыхыр.

Азәрбајчан драматуркијасынын керилијиндән данышаркән театр мәсәләләринә тохунмамаг олмаз. Театр ишчиләри һаглы олараг драматуркијамыздан наразылыгларыны билдирирләр. Мән Мирзаға Әлијев, Әли Гурбанов, Әләскәр Әләкбәров, Рза Әфганлы, Әли Зејналов, Әдил Искәндәров, Фатма Гәдри, Һөкумә Гурбанова, Әминә Султанова вә саирә вә саирә кими гүдрәтли сәһнә усталарынын «бизә јахшы әсәр верин!» дејә јазычылара мүрачиәт етмәсинин сәбәбини баша дүшүрәм. Онларын үрәјиндә чошан һәсрәти — бу күнкү совет адамларынын бөјүк сурәтләрини сәһнәмиздә чанландырмаг һәсрәтини баша дүшмәмәк, дујмамаг олмаз. Мәнә елә кәлир ки, биздән вә артистләрдән асылы олмајараг республиканын ајры-ајры јазычылары әтрафында бу вахта гәдәр јаранмыш ағыр, ге'ри-сағлам вәзијјәтин арадан көтүрүлдүјү бир заманда Сәмәд Вурғун да, Сүлејман Рүстәм дә, Меһди Һүсејн дә, башга јазычылар да тезликлә сәһнә усталарымызын арзусуну јеринә јетирмәк үчүн әлләриндән кәләни едәчәкләр. Бундан сонра әсәрин һәгиги кејфијјәтләринә көрә јох, мүәллифин адына көрә талејинин һәлл едилмәси мүмкүн дејил вә буна гәтијјән јол вермәк олмаз.

Јазычыларын да наразы олдуғу мәсәләләри сәһнә усталарымыза вә биринчи нөвбәдә театр аләминә рәһбәрлик едән јолдашлара билдирмәк лазымдыр.

Үмумиттифаг пленумунда Константин Симонов совет драматуркијасынын отуз алты иллик тәчрүбәсиндә әлдә едилмиш наилијјәтләрә гијмәт вермәмәкдә өз ифадәсини тапан ниһилизми һаглы олараг гырманчлады. Азәрбајчанда ниһилизм истәр классик драматуржи ирсә, истәрсә совет драматуркијасына гаршы мүнасибәтдә өзүнү көстәрмиш вә зәрәрли олмушдур. Азәрбајчан драматургларынын әсас нәфәс јолу бирчәдир. О да Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрыдыр. Ниһилистләр бу вә ја дикәр васитәләрлә мүвәггәти дә олса бу јолу бағлајанда драматурглар үчүн нәфәс алмаг чәтинләшир. Чүнки республикада бүтүн башга театрлар икинчи дәрәчәли һесаб олунур вә онларын сәһнәсинә биринчи олараг чыхан оринжинал әсәрләрдән һәлә јашајаны олмамышдыр. Мадам

ки вәзијјәт беләдир, драматурглара вә аз-чох кејфијјәтли әсәрләрә даһа һәссас, даһа диггәтли вә објектив мүнасибәт лазымдыр. Бөјүк драматуркијанын нәфәс алдығы бу јеканә боғазын ихтијары достбазлыг һиссләри вә өз зөвгүнү һөкмән башгаларынын боғазына кечирмәк арзулары илә јашајан адамларын әлинә кечәндә драматуркија вә театрын инкишафындан данышмаг наһагдыр. Белә олдугда ниһилизм вә достбазлыг мејдан суламаға башлајыр. Бу исә драматуркијанын инкишафыны ләнкидир, јазычынын һәвәсини вә үмидини өлдүрүр. Әкәр биздә белә зиддијјәт олмасајды ики ајдан бәри мөвсүмүнү ачмыш Азәрбајҹан Дөвләт Драм Театры репертуарында биз, Азәрбајҹан совет драматуркијасынын бир нечә көркәмли әсәрини, классикләримизин һеч олмазса бир әсәрини көрәрдик. Ики ајдыр тамашачы һәр күн гәзетләри ачыр, афишалара бахыр, көрдүјү нәдир? «Севилја улдузу», «Отелло», «Намус», «Хошбахтлар», «Түркијәдә», «Түркијәдә», «Хошбахтлар», «Намус,» «Отелло», «Севилја улдузу», «Отелло», «Түркијәдә», «Намус», «Севилја улдузу», «Хошбахтлар». Биз сәнәт адамларына, Әзизбәјов театры рәһбәрлијинә, мәдәнијјәт назирлији ишчиләринә мүраҹиәт едиб сорушуруг: һаны Мирзә Фәтәли Ахундов, Һагвердијев, һаны Ҹәлил Мәммәдгулузадә, һаны Ҹәфәр Ҹаббарлы? Һаны рус классикасы? Нијә Сәмәд Вурғунун әсәрләри ики ајдыр сәһнәдә јохдур? Нијә «Гачаг Нәби» көстәрилмир? Һаны Азәрбајҹан совет драматуркијасынын халгын — ниһилистләрин демирәм — мәһәббәтини газанмыш вә театр инкишафында јени дөвр ачмыш әсәрләри? Әлбәттә, бүтүн бу әсәрләри бир мөвсүмдә, бир илдә көстәрмәк мүмкүн дејил. Лакин театр ҹари репертуарыны елә гурмалыдыр ки, даим Азәрбајҹан вә рус классикасынын, совет драматуркијасынын јахшы нүмунәләриндән орада бир-ики әсәр олсун. Бу ҹәһәтдән биз Азәрбајҹан Дөвләт Рус Драм Театрынын нисбәтән даһа јахшы ишләдијини, даһа мәһсулдар чалышдығыны гејд етмәлијик. Онун да ишиндә гүсурлар олдуғуна бахмајараг ҹари репертуарыны јахшы сахлаја билир, һәм дә арасы кәсилмәдән јени тамашалар верир. Нәтиҹәдә о, дөвләтдән һеч бир јардым алмадан ишләјирсә, Әзизбәјов адына театр јардым алдығына бахмајараг јенә мадди ҹәтинликләрдән гуртара билмир. Чүнки театр рәһбәрләринин вә мәдәнијјәт назирлији ишчиләринин пис иши нәтиҹәсиндә театр ән јахшы әсәрләри репертуарындан чы-

хармышдыр. Беләликлә дә тамашачысынын бөјүк бир гисмини өзүндән узаглашдырмышдыр. Нә үчүн белә олур, нә үчүн Азәрбајҹан вә рус классикасынын, Азәрбајҹан совет драматуркијасынын сон илләрдә сәһнәдә ојнанылмајан көзәл вә тамашачы ҹәлб едәҹәк әсәрләри јенә дә тамашаја гојулмур? Сәнәт адамлары бу суалын үстүндән мә'налы сүкутла кечирләр. Театр рәһбәрләри вә мәдәнијјәт назирлији ишчиләри исә дејирләр ки, декорасијалар хараб олмушдур, көһнәлмишдир, тәзәләјирик. Бу ҹаваб, әлбәттә, гејри-ҹиддидир. Һеч кәси инандыра билмәз. Бу, Азәрбајҹан Драм Театрында јарадычылыг вә о ҹүмләдән ҹари репертуар ишинин чох пис гурулдуғуну көстәрир. Гәрибәдир, республиканын ән бөјүк театры јетмиш беш иллик тарихиндә јаратдыгларындан ики ај әрзиндә тамашачыја көстәрмәк үчүн беш пјесдән—онун да дөрдү тәрҹүмә — башга бир шеј тапмыр. Бу вәзијјәт милли сәнәтимизин ифтихары олан бир театра вә драматуркијамыза гаршы пис бир ниһилизмин нәтиҹәсидир. Бу ниһилизм, китабларда јазыландан вә сөздә дејиләндән чох-чох зәрәрлидир. Бу әмәли ниһилизмдир. Бу ниһилизм бөјүк идеоложи зәрәрдән башга театры ағыр мадди вәзијјәт гаршысында гојур. Шүбһә јохдур ки, республиканын рәһбәр тәшкилатлары бу ниһилизмин көкүнү кәсәр, Азәрбајҹан вә рус классик драматуркијасынын гијмәтли әсәрләринә гаршы һөрмәт вә мәһәббәти бәрпа едәрләр, Азәрбајҹан Дөвләт Драм Театрыны јенидән јүксәк вә кениш јарадычылыг јолуна чыхарарлар.

Азәрбајҹан драматуркијасынын мүһүм саһәләриндән бири дә кино драматуркија вә опера драматуркијасыдыр. Бу саһәләр әсасән јалныз совет дөврүндә инкишаф етмәјә башламышдыр. Бу саһәдә Имран Гасымов, Һәсән Сејидбәјли, Меһди Һүсејн, Әнвәр Мәммәдханлы, Сабит Рәһман кими јазычылар чалышырлар. Онларын зәһмәти өз нәтиҹәсини вермәкдәдир. Биз јазычыларын Үмумиттифаг пленумунда «Хәзәр нефтчиләри һаггында дастан» филминин москвалы јолдашлара етдији бөјүк тә'сирин шаһиди олдуг. Бу филмә баханлар доғрудан да үрәкләринин дәринликләриндән кәлән бир севинҹ вә һејранлыгла бир-биринин әлләрини сыхыб дејирдиләр: һагиги сәнәт әсәридир! А. Фадејев филмин тамашачыларда ојатдығы сон дәрәҹә хош тә'сири өз чыхышында чох көзәл ифадә етди. Бу филми — бизим Азәрбајҹан сәнәткарлары москвалы достларымызла јахын әмәкдашлыг нәтиҹәсин-

дә јаратмышлар. Јазычы Имран Гасымовун да онларын арасында олмасы көстәрир ки, биз гүввәләримизи сәфәрбәр етсәк, ишимизи даһа сәмәрәли гурсаг јахшы нәтичәләрә чата биләрик. Инди Манаф Сүлејманов, Әһмәд Рәһимов кими кәнч гүввәләр дә бу саһәдә өз гәләмләрини јохлајырлар. Биз Бакы студијасы ишчиләри илә кино драматуркија саһәсиндә ишләјән јолдашларын әлагәсини даһа да мөһкәмләтмәли, ссенариләрин мүмкүн гәдәр тез истеһсалата верилмәсинә наил олмалы, галыб көһнәлмәсинә јол вермәмәлијик. Дикәр тәрәфдән кино-ссенариләр јаранмасынын сон дәрәчә ағырлығыны вә керилијини нәзәрә алараг бу саһәјә диггәти даһа да артырмаг вә јени-јени гүввәләр чәлб етмәк лазымдыр.

Опера сәнәти дә драматург вә јазычылардан көмәк көзләјир. Бу ишдә шаир Тәл'әт Әјјубовун фәаллығы гејд олунмалыдыр. О, бәстәкар Фикрәт Әмировун «Севил» операсынын либреттосуну јазмышдыр. Инди кәнч вә исте'дадлы шаирләрдән Һүсејн Һүсејнзадә, Чәнуби Азәрбајчанда вә Иранда азадлыг һәрәкатына һәср олунмуш либретто үзәриндә ишләмәкдәдир. Әлбәттә, бүтүн бунлар чох аздыр. Опера драматуркијасынын инкишафында бәстәкарларла јазычыларын јарадычылыг әлагәси вә достлуғунун һәлледичи әһәмијјәти олдуғундан бу достлуғу кенишләтмәк вә дәринләтмәк јарадычылыг тәшкилатларынын борчудур.

Биз кичик формалы пјесләр јазылмасына да диггәти артырмалыјыг. Бу чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан бир ишдир. Колхозларда, фабрик-заводларда, мәктәбләрдә јүзләрлә өзфәалијјәт дәрнәкләри кичик формалы әсәрләрә бөјүк еһтијач дујурлар. Халгын коммунизм тәрбијәсини күчләндирмәкдә, көһнәликләри вуруб әзмәкдә, јени әхлаг нормаларыны јајмагда кичик формалы әсәрләр кәскин вә күтләви бир силаһдыр, биз ону өзбашына бурахмышыг.

Азәрбајчан совет драматуркијасынын инкишафыны ләнкидән мүһүм сәбәбләрдән бири дә тәнгидин вә нәзәри фикрин зәифлијидир. Биздә бу вахта гәдәр естетика бир елм олараг, демәк олар ки, ишләнмәмишдир. Ајры-ајры әсәрләр вә театр тамашаларына һәср олунмуш мәгаләләрин сәвијјәси чох ашағыдыр. Бу мәгаләләрин әсас бәласы хырдачылыг вә примитивликдир. Тәнгидчиләр драматуркијамызы јүксәк пүмунәләрә доғру чағырмырлар. Тәнгиддә бә'зән пис бир инамсызлыг, мәнфур ниһилизм өзүнү көстәрир. Чох мәгаләләрдә биз belә ифадәләрә раст кәлирик: «Әсәрин зәифлијинә бахмајараг театр мараглы тамаша јаратмышдыр. Сурәт зәиф вә сөнүкдүр, лакин артист ону чанландыра билмишдир» вә саир.

Әлбәттә, тамашанын бәдии кејфијјәтиндә јахшы театр коллективинин вә сәнәткар артистин ролу олдугча бөјүкдүр. Лакин пис әсәри һансы ојунла јахшылашдырмаг мүмкүн олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтиндир. Драматуркијаја гаршы ниһилизм вә инамсызлыг орасындадыр ки, јухарыдакы сөзләр јахшы әсәрләр вә јахшы сурәтләр һаггында јазылыр.

Азәрбајчан драматуркијасынын јени јүксәлиши үчүн бүтүн имканлар вардыр. Өз гүввәләрини сәфәрбәр едиб бөјүк илһам вә еһтирасла јени, јүксәк кејфијјәтли әсәрләр јаратмаг драматургларымызын шәрәф ишидир.

Нојабр, 1953

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗ ЈЕНИ ВӘЗИФӘЛӘР ГАРШЫСЫНДА

Совет әдәбијјаты бәшәр тарихиндә тамамилә јени кејфијјәтли, јени руһлу, новатор бир әдәбијјатдыр. О, бөјүк сосиалист ингилабы идеалларынын чарчысыдыр. О, халглар арасында әбәди сүлһ вә гардашлыг уғрунда, јер үзүндә зәһмәт сәлтәнәти јаратмаг уғрунда вурушур. О, Коммунист партијасынын зәһмәткеш бәшәријјәти капитализм әсарәтиндән гуртармаг, инсана һәгиги сәадәт кәтирән јени, азад дүнја јаратмаг јолундакы бөјүк мүбаризәсиндән илһам алыр, бу мүбаризәни тәрәннүм едир. Совет әдәбијјатынын әсас гәһрәманы көһнә, јарамаз дүнјанын мәзарчысы вә јени һәјатын јарадычысы олан зәһмәткеш инсандыр, азад әмәји севән, азад әмәјә пәрәстиш едән адамлардыр. Пролетариатын ингилаби дүнјакөрүшү олан вә һәр шејә галиб кәлән гүдрәтли марксизм-ленинизм мәфкурәси совет әдәбијјатынын идеја әсасларыны тәшкил едир. Бизим әдәбијјатымыз дөврүмүзүн шәрәфи, зәкасы вә вичданы олан Коммунист партијасынын мүдрик рәһбәрлији вә кестәришләри әсасында јаранмыш, инкишаф етмиш, заманәмизин ән јүксәк, мүндәрәчә е'тибары илә ән идејалы, шәкилчә ән камил әдәбијјаты олмушдур. Һәлә јарым әср бундан әввәл даһи Ленин «Партија тәшкилаты вә партијалы әдәбијјат» адлы мәгаләсиндә јени әдәбијјатын әсас истигамәтини тә'јин едәрәк јазмышды ки, бу, азад әдәбијјат олачагдыр. Бу әдәбијјат өлкәнин күлү-чичәји олан, онун гүдрәтини вә кәләчәјини тәшкил едән милјонлара вә он милјонлара хидмәт едәчәкдир. Совет әдәбијјаты јарандығы күндән өлмәз Ленинин вә бөјүк Коммунист партијасынын көстәрдији јол илә кедәрәк дөнмәдән зәһмәткеш инсанларын сәадәти уғрунда вурушмуш, халга хидмәт етмәкдән, онун һәјатыны јахшылашдырмагдан, мә'нәви гүввәләрини артырмагдан јүксәк вәзифә билмәмишдир вә билмир. Синифли чәмијјәтин ләғв олунмасы, јүз милјонларла адамын һәјатынын, тәсәввүр, көрүш, вәрдиш вә әхлагынын дәјишмәси, јени коммунист чәмијјәти, коммунист әхлагы вә ән'әнәләри јаранмасы кими бөјүк вә чәтин тарихи мәсәләләрин һәллиндә совет әдәбијјаты һәмишә мүбаризәнин габаг чәркәләриндә олмушдур. Биз фәхр едирик ки, совет әдәбијјатынын бешији башында Максим Горки кими нәһәнк бир сима дурмушдур. Бөјүк ингилабымызын вә өлмәз коммунизм идејаларынын бу илк нәғмәкарынын парлаг јарадычылығы бизи даим руһландыран, даим ирәлијә чағыран мисилсиз нүмунәдир.

Азәрбајчан совет әдәбијјаты ваһид, бөјүк вә чохмилләтли совет әдәбијјатынын идејалары илә јашајыр, онун јолу вә истигамәти илә ирәлиләјир. Коммунизм уғрунда мүбаризә, бејнәлмиләлчилик, совет вәтәнпәрвәрлији вә һуманизм, јарадычы совет адамынын мә'нәви вә әхлаги көзәллијинин тәрәннүмү, ирәлијә доғру һәрәкәтимизә мане олан һәр чүр көһнә вә чүрүк һаллара гаршы мүбаризә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын һәм мүндәрәчәсини, һәм дә бәдии кејфијјәтини тә'јин едир.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын отуз илә јахын јарадычылыг јолу — мүбаризәләр јолудур. О, мејдана кәлдији замандан зәрәрли пантүркизм вә панисламизм фикирләрини јајанларла, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини бајраг едән дүшкүн декадентләрлә, буржуа әдәбијјаты вә буржуа милләтчилији илә амансыз мүбаризә апармышдыр. Партијалылыг, идејалылыг, реализм вә халгилик бу мүбаризәдә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын силаһы, бајрағы вә анды олмушдур. Партија бу кәскин силаһдан дүзкүн истифадә етмәји, бу мүгәддәс бајрағы уча тутмағы, бу бөјүк анда садиг галмағы бизә өјрәтмишдир. Әдәбијјатымыз Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан халгынын һәјатында, шүурунда вә мә'нәвијјатында әмәлә кәлән бөјүк дәјишикликләрин күзкүсү олмаға чалышмагла галмајыб, онун һәјаты дәјишмәк вә јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризәсиндә фәал иштирак етмишдир.

Вәтәндаш мүһарибәси вә коллективләшдирмә, сосиализмин гәләбәси вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә Азәрбајчан совет јазычылары партијанын вә халгын ән јахын көмәкчиси олмушлар. Вәтәнимизин һәјатындакы бу бөјүк тарихи дөврләр бу ја башга шәкилдә әдәбијја-

тымызда әкс олунмушдур. Әдәбијјатымыз бу күн партијамызын чағырышларына сәс верәрәк, онун идеоложи мәсәләләрә аид мүдрик гәрарларыны, партијанын XIX гурултајынын көстәришләрини рәһбәр тутараг совет халгынын коммунизм уғрунда мүбаризәсиндә иштирак едир, бу мүбаризәни тәрәннүм едән дәјәрли әсәрләр јарадыр.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын наилијјәтләри бөјүкдүр. Биринчи гурултајдан кечән ијирми ил әрзиндә јазычыларымыз бүтүн өлкәләрдә охучуларын мәһәббәтини газанан әсәрләр јаратмышлар. Әдәбијјатымызын бөјүк сосиалист Вәтәниндә танынмыш көркәмли нүмајәндәләри вардыр. Бүтүн бунларла јанашы биз, Азәрбајчан совет әдәбијјатынын мүһүм гүсурларына да көз јума билмәрик. Чүнки әдәбијјатымызын кәләчәк инкишафы бу гүсурлары арадан галдырмаг јолундакы мүбаризәмизин нә дәрәчәдә мүвәффәгијјәтли олмасындан асылыдыр.

Һәр бир реалист әдәбијјатын биринчи мәзијјәти, бөјүклүјү вә гүдрәти һәјаты дәриндән әһатә етмәсиндә, заманын габагчыл фикирләри сәвијјәсиндән ичтимаи варлығын бүтүн саһәләрини әкс етдирмәсиндәдир. «Әдәбијјат һәјат дәрслији олмалыдыр» — дејән бөјүк рус ингилабчы демократлары мәһз јазычынын һәјатла фәал вә чанлы әлагәсини, әсрин идеаллары нөгтеји-нәзәриндән һәјат һадисәләринә јахынлашмасыны, һәјатын кениш лөвһәләрини бүтүн дәринлији вә доғрулуғу илә тәсвир едән вә беләликлә дә һәјаты дәрк едиб дәјишмәкдә инсанлара көмәк көстәрән әдәбијјат јаранмасыны нәзәрдә тутурдулар.

Азәрбајчан совет әдәбијјаты өз ширәсини совет халгынын һәјаты вә мүбаризәсиндән алан бир әдәбијјатдыр. Сосиалист реализми онун әсас јарадычылыг методудур. Лакин демәк лазымдыр ки, елә әдәбијјатымызын биринчи әсас гүсуру да совет халгынын һәјатыны, онун гәһрәман мүбаризәсини һәртәрәфли вә дәриндән әһатә едә билмәмәсиндәдир. Узаға кетмәјиб кәнд мәсәләсини алаг. Мә'лумдур ки, ингилабдан әввәл Азәрбајчан әдәбијјатында кәнд мөвзусу нисбәтән әтрафлы ишләнмишдир. Феодал-патриархал кәндин чүрүк вә гејри-инсани чәһәтләри дәриндән әкс олунмушдур. Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк көркәмли әсәри дә әксәријјәтлә бу мөвзуда јазылмышдыр. Демәли, бу мөвзунун там дәринлији илә ишләнмәси үчүн сосиалист кәндинин адамларыны, онлардакы гајнар һәјаты, мараглы мүбаризә вә кәркин фәалијјәти һәртәрәфли көстәрән јүксәк кејфијјәтли бәдии әсәрләр јаранмасы үчүн һәр бир шәраит вардыр. Лакин белә әсәрләр аздыр.

Сон илләр әрзиндә Азәрбајчан театрында сәһнәјә гојулан вә мүвәффәгијјәтсизлијә раст кәлән пјесләрин һамысы кәнд мөвзусунда олан пјесләрдир. Кәндимизин бу күнкү һәјатыны, орадакы мүбаризәләрин бөјүклүјүнү вә масштабыны доғру әкс етдирән бир пјес белә сәһнәмиздә јохдур. Ше'р, нәср вә әдәби јарадычылығын башга жанрларында да бу мөвзу мүасир тәләбләр сәвијјәсиндән чох ашағы дәрәчәдә ишләнир.

Сов.ИКП МК-нын 1953-чү ил сентјабр вә 1954-чү ил феврал—март Пленумларынын гәрарлары кәнд тәсәррүфатымызын әсаслы сурәтдә инкишаф етдирилмәсинин, јахын ики-үч ил әрзиндә вәтәнимиздә көрүнмәмиш бир боллуг јаранмасынын кениш програмыны вермишдир. Милјонларла колхозчу күтләләри, мүтәхәссисләр бу мөһтәшәм вәзифәләрин јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә едирләр. Кәнддә бөјүк јарадычылыг ишләри кедир, јүксәк техника вә машынлар кәнд тәсәррүфатынын һәр саһәсинә јол тапыр, әмәјин мәһсулдарлығыны даһа да артырмаг уғрунда мүбаризә гызышыр. Бу мүбаризәдә адамлар дәјишир, көһнә илә јени үз-үзә кәлир, вурушур. Әдәбијјат чох һәссас шәкилдә бу мүбаризә вә вурушмалары әкс етдирмәли, зәнкин тәбиәтли вә дөнмәз гәһрәманларын парлаг сурәтләрини јаратмагла, онларын мәнфи вә јарамаз шәхсләрә гаршы мүбаризәсини көстәрмәклә һәјата нүфуз етмәли, коммунизм уғрунда мүбаризәдә партијаја, халга көмәк көстәрмәлидир. Бүтүн кәскинлији илә демәк лазымдыр ки, биз бу шәрәфли вәзифәмизи һәлә лајигинчә јеринә јетирмәмишик. Һәлә биз партија вә халг гаршысында борчлујуг. Бу күнкү кәндимизин гајнар һәјаты әдәбијјатда өз бәдии ифадәсини көзләјир. Әлбәттә, сентјабр Пленумундан кечән сәккиз ајда бөјүк романлар вә поемалар јазмаг мүмкүн дејилди. Лакин бу күнкү кәнди көстәрән һекајәләр, чанлы, делгун очеркләр вә ше'рләр дә јох дәрәчәсиндәдир.

Варлығын бүтүн саһәләрини, нефтчиләримизин, зијалыларымызын, бөјүк су-електрик стансијалары тикән, сәһраларын гуру вә шоран торпагларына чан вермәк үчүн каналлар чәкән адамларымызын һәјатыны, мүбаризәсини, еһтирас вә арзуларыны әдәбијјатымызда дәриндән әкс едән бөјүк бәдии лөвһәләр јаратмаг үчүн јазычы-

ларымыз гүввәләрини сәфәрбәр етмәли, һәјәчанла дүшүнмәли, еһтирасла ишләмәлидирләр.

Әдәбијјатымызын икинчи әсас гүсуру бәдии кејфијјәт мәсәләсидир. Азәрбајҹан совет әдәбијјатында һазырда бүтүн жанрлар инкишаф етмиш, бүтүн жанрларда охучунун мәһәббәтини газанмыш әсәрләр јаранмышдыр. Лакин әдәбијјатымызда бөјүк кејфијјәт уғрунда мүбаризәнин зәифлијини гејд етмәк лазымдыр. Һәлә дә сон дәрәҹә сөнүк, сәтһи, үрәксиз вә илһамсыз јазылмыш әсәрләр мејдана чыхыр. Азәрбајҹан јазычыларынын II гурултајында хүсусән драматуркија вә ше'рин кери галдығындан, өмрү аз олан вә китаб ләмәләриндә јатыб тозланмыш әсәрләрдән данышылды. Ше'р китабларынын чохунун охунмамасына сәбәб нәдир? Нә үчүн бу китабларын сәһифәләри күнәш ишығы көрмәдән, охучунун бармаглары илә әзилиб јыпранмадан заманын тоз-торпағы алтында саралыб солур? Бизҹә бунун биринҹи сәбәби онлардакы фикир касыблығы, идејанын дајазлығы вә һәјати олмамасыдыр. Инсафла демәк лазымдыр ки, истәр мөвзу, истәрсә бәдии ифадә вә тәшбиһләрин јоручу тәкрарындан ибарәт олан ше'рләри охумаг мүмкүн дејилдир. Ше'римиздә исә белә тәкрарлар чохдур. Бөјүк идеја вә фикрин јохлуғу, һәјати дујғунун зәифлији, шаирин гәләмә алдығы мөвзуја еһтирассыз вә сөнүк мүнасибәти илә бирләшдикдә ҹансыхыҹы ше'рләрин мејдана чыхмасына сәбәб олур. Е'тираф едәк ки, ше'римиздә сөзчүлүк, мә'насыз вә јоруҹу риторика бөјүк јер тутур. Шаирләримизин чоху јерли-јерсиз дәбдәбәли вә тәнтәнәли сөзләр ишләдирләр. Еһтирассыз вә фикирсиз ифадәләрлә ше'рин вәзнини долдурмаға, гафијәсини дүзәлтмәјә чалышырлар. М. Горкинин ифадәси илә десәк «сөз һај-күјү» гопарыр, «һәјат ичиндә сөз думанлары ичиндә үзүрләр».

Шаир идејадан, јени фикирдән мәһрум оланда гуру, ҹансыз сөзләри бир јерә топлајыр ки, бу да охуҹунун нә фикринә, нә дә үрәјинә бир шеј вермир. Халг јахшы демишдир ки, ашығын сөзү пуртаранда «јарым, јарым» чағырыр. Бизим бә'зи шаирләр дә, сөзү гуртармыш ашыглар кими сазларынын симинә дөјүб «јарым, јарым» демәкдән, јә'ни чејнәнмиш ифадә вә тәшбеһләри тәкрар етмәкдән јорулмурлар. Бу да ки, чалмағы баҹармајан Молла Нәсрәддинин әлинә тар алмасы кими бир шејдир:

бармағыны бирҹә симә басыб дурур вә өзү дә бүтүн чаланлара истеһза едир.

Ше'римиздә формализм үнсүрләринә гаршы мүбаризә—јүксәк идејалылыг вә сәнәткарлыг уғрунда мүбаризәдир. Һәм дә бу мүбаризә орта әсрләр ше'ринин көһнәлмиш, чүрүмүш ән'әнәләринә гаршы чеврилмишдир. Чүнки форма ојунлары, мүндәрәҹәјә там биканә мүнасибәт орта әср гәзәлханларындан кәлән пис бир азардыр ки, һәлә Мирзә Фәтәли Ахундов бу азара гаршы шиддәтли мүбаризә апарырды. М. Ф. Ахундов мәгаләләриндән бириндә гафијә вә вәзн хатиринә ше'ри лазымсыз сөзләр, тәкрарлар вә ибарәләрлә долдуран Рзагулу ханы тәнгид едәрәк јазырды: «Јахшы, ај Рзагулу хан, сәни мүндәрәҹәјә гәтијјән фикир вермәјәрәк гафијә хатиринә бу гәдәр артыг вә лазымсыз сөзләр ишләтмәјә мәҹбур едән нәдир?»

М. Ф. Ахундов ше'рин «лазымсыз јүкдән вә артыг ҹүмләпәрдазлыгдан», «ушагҹасына садәлөвһ ифратлардан» вә «ахмаг тәшбеһләрдән» гуртармасыны тәләб едирди.

Һәјатын реал лөвһәләрини вә ҹанлы инсан характерләрини верән сүжетли поемалар уғрунда мүбаризә Азәрбајҹан совет шаирләринин гаршысында дуран ваҹиб мәсәләдир. Инсаны чылызлашдыран, схем вә скелетә чевирән, бөјүк фикир вә ҹанлы еһтираслардан мәһрум едән поемалар тәбии олараг охуҹунун һафизәсиндә галмыр, үрәјинә тә'сир етмир. Классик әдәбијјатын өлмәз ән'әнә вә үсулларындан истифадә едәрәк шаирләримиз дәрин һәјати үмумиләшдирмәләр јолу илә һәгиги сүжетли поемалар јаратмалыдырлар.

Сөзчүлүк, бош риторика вә формализм өз позуҹу тә'сирини јалныз ше'рдә јох, нәср вә драматуркија саһәсиндә дә көстәрир. Елә һаллар олур ки, јазычы һәвәссиз бир фотограф кими анҹаг һәјат сәһнәләринин заһири шәклини чәкмәклә кифајәтләнир, онларын дахили мә'насыны ачмыр, бөјүк вә габагҹыл фикирлә онларын маһијјәтинә нүфуз едә билмир. М. Горки дејирди ки, «Сәнәткар өз әсринин сәсидир». Заманәнин бөјүк мүбаризәләрини, һәјатын дәрин мә'насыны ача билмәјән сәнәткарын дили әсрин дили ола билмәз. Формализм әдәбијјатда сүн'илик, ҹансызлыг вә сојуглуг, идеја вә бәдии сөнүклүк төрәдир. Формализм социалист реализминин әсас тәләбиндән олан бәдии үмумиләшдирмәләрә зиддир. Классик вә совет әдәбијјатынын ән бөјүк әсәрләри, ән гүчлү

характерләри бәдии үмумиләшдирмәләр јолу илә јаранмышдыр. Бәдии үмумиләшдирмәсиз типик характер јохдур. Бәдии әсәр кениш шәкилдә јајылыб охунурса, бунун сәбәбини бәдии үмумиләшдирмәләрин зәифлијиндә, формализмин күчлү тә'сириндә ахтармаг лазымдыр. Белә әсәрләрдә бир вә ја ики аз-чох мүвәффәгијјәтли сурәт бәдии системә салынмамыш гарышыг һәјат материалы ичиндә, чохлу сөнүк вә симасыз сурәтләр арасында вә јүзләрлә сәһифәни тутан позғун композисијалы романын долашыг гуру чүмләләри арасында итиб кедир. Формализмә ујараг јазылмыш әсәрләрдә нә дәрин бир фикир, нә дә күчлү бир еһтирас ахтармаг лазым дејил. О, јарадычынын одлу синәсиндән јох, пешәкарын гуру әлиндән чыхмышдыр. Бәдии үмумиләшдирмәләр јолу илә кедән, һәјата еһтираслы мүнасибәт бәсләјән сәнәткарлар сөз јох ки, формализм тәзаһүрләринә дөзә билмәзләр. Дилдәки гурулуғу, сөзүн мә'нача гов кими јүнкүл чыхмасыны, чүмләләрин долашыглығыны вә емосионал зәифлијини дә бунунла изаһ етмәк лазымдыр. Әлбәттә, бәдии күчсүзлүјү һеч бир шејлә доғрултмаг олмаз. «Новаторлуг», «көһнә үслуб вә үсуллардан» гачмаг пәрдәси алтында идеја дајазлығыны, бәдии сөнүклүјү кизләтмәк олмаз. Халгын севмәдији, бәјәнмәдији вә охумадығы бир әсәрдәки «новаторлуг» гуру сөзчүлүк дејилми, сөз думаны ичиндә үзмәк дејилми? Новатор сәнәткар, һәр шејдән әввәл, һәјат һадисәләринә, инсан јашајышынын әсаслы мәсәләләринә бөјүк сосиалист ингилабынын идеаллары сәвијјәсиндән баха билән вә варлығы бәдии үмумиләшдирмәләр јолу илә әкс едә билән сәнәткардыр. Онун сурәт вә тәшбеһләри сөнүк, ифадәләри артыг вә јерсиз ола билмәз. Чүнки онун инсанлыға демәјә сөзү вардыр. Һәјаты јахшылашдырмаг ешги илә чырпынан үрәји вардыр. Белә оланда онун көзләри даһа дәринләри көрүр, һәјатын ән хырда һадисәләриндә белә о, бөјүк мә'налар тапа билир, өз идеаллары јолунда мүбаризәдә бу һадисәләрдән истифадә едир. Јазычыларын бөјүк мүәллими Максим Горкинин јарадычылығы бу чәһәтдән дә бизим үчүн ән бөјүк мәктәбдир. Горки гәдәр һәјаты бүтүн тәфәррүаты илә көстәрән вә еји заманда мүстәсна бир үмумиләшдирмә гүдрәти олан сәнәткар һаны? Горкинин «Ана», «Фома Гордејев», «Клим Самкинин һәјаты» кими монументал әсәрләриндә дә, кичик һекајә вә очеркләриндә дә бу үмумиләшдирмәнин, типикләшдирмәнин бөјүк

гүдрәти бизи валеһ едир. Мәсәлән, һәр бир дөврдә күчәләрин, һәјәтләрин зибилини, тоз-торпағыны тәмизләјән јүзләрлә сүпүркәчиләр олмуш вә вардыр. Формалист јазычы бу сүпүркәчиләрә, онларын дөшләриндән асылан боз дөшлүјә, габаглыға, әјри шапкасына көзучу бахыб кечәр вә бәлкә онларын фәалијјәтиндә һеч бир мә'на тапмаз. Бахын, Горки бу сүпүркәчинин ишиндәки ше'ријјәти нечә һисс едир, онун садә әмәјини нечә мә'наландырыр. «Мән јазмағы нечә өјрәндим» адлы әсәриндә Горки јазыр: «Јадыма белә бир һадисә дүшүр. Мәзәли адам олан мәним достум, сүпүркәчи Јаков Солдатов күчәни сүпүрүрдү. Сүпүркә тәзә иди вә әзилмәмишди. Јаков мәним үзүмә бахды. Күлүмсәјиб көз вурду вә деди:

— Сүпүркә јахшыдыр, амма зибили ахыра гәдәр сүпүрүб тәмизләјә билмәјәчәк. Мән сүпүрәчәјәм — гоншуларынкы ахыб кәләчәкдир.

Мән дәрһал анладым ки, сүпүркәчи доғру сөз дејир. Һәркаһ гоншулар да өз тәрәфләрини сүпүрсәләр, күләк шәһәрин башга күчәләриндән зибили говуб бура кәтирәчәкдир. Һәркаһ шәһәрин бүтүн күчәләрини тәмизләсәләр дә зибил јоллардан, башга шәһәрләрдән ахыб кәләчәкдир. Өз евинин әтрафында чалышмаг, әлбәттә, вачибдир, лакин бүтүн күчәнин, бүтүн шәһәрин вә бүтүн дүнјанын тәмизлији уғрунда чалышсан нәтичә даһа јахшы олар».

Бәдии үмумиләшдирмәләр, дәрин вә габагчыл фикирләр, чанлы вә бәдии сурәтләр драматуркијада даһа артыг лазымдыр. Сон илләр јазылан драм әсәрләринин сәһнәдән чох тез чәкилиб кетмәсинә сәбәб бу кејфијјәтләрин олмамасыдыр. Бурада конфликтсизлик «нәзәријјәсинин» мәнфи тә'сири чох пис нәтичәләр вермишдир. Азәрбајчан драматурглары һәјатымызын мүсбәт вә мәнфи һадисәләрини габарыг шәкилдә әкс етдирмәли, јарадычы, нәчиб вә гәһрәман тәбиәтли адамларымызын өлмәз сурәтләрини јаратмалыдырлар.

Партија бизи һәјаты доғру вә бүтүн зиддијјәтләри илә көстәрмәјә чағырыр. Инкишафымыза мане олан, јени фикир вә јени ишин габағына шалбан атан, бүрократ, горхаг, јаланчы вә өзүнү халгдан, коллективдән јүксәк тутан адамларын хырда, јарамаз тәбиәти ифша олунмалы, онлар сатира атәшинә тутулмалыдыр. Партија һәјаты биртәрәфли көстәрмәјин, ону малалајыб рәнкләмәјин һәмишә зиддинә олмушдур. Реалист әдәбијјат һәјатын вә

һадисәләрин һәгиги маһијјәтини ачмалы, писликләри бүтүн ијрәнчлији илә көстәриб инсанлары идеала доғру јөнәлтмәли, идеал уғрунда мүбаризәјә руһландырмалыдыр. Реалист әдәбијјатын күчү зәһмәт адамларынын һамыја нүмунә олачаг јүксәк сурәтини јаратмагдадыр. Анчаг чилаланмыш, мүгәвва кими тәмиз, кукла кими үзүјола сурәтләр јаратмаг доғру јол олмадығы кими, јалныз мәнфиликләри көрмәк, мәнфи вә јарамаз адамларла һәдсиз дәрәчәдә вә идеалы унудараг әјләнмәк дә доғру јол дејилдир.

Бүтүн бу мүһүм мәсәләләрин һәллиндә әдәби тәнгид Азәрбајчан јазычыларына көмәк етмәлидир. Демәк лазымдыр ки, биздә тәнгидин варлығыны инкар едәнләр һагсыздырлар. Бу, тәнгиди мәгаләјә вә үмумән тәнгидчијә јухарыдан ашағыја бахмаг нәтичәсидир. Биздә тәнгид вар, о бүтүн әдәбијјатымызла бирликдә јаранмыш вә инкишаф етмәкдәдир. Сон илләр тәнгидчиләр чәркәсинә бир сыра мүбариз, чәсарәтли вә фәал јолдашлар кәлмишдир. Тәнгидчиләримиз әдәбијјатшүнаслыгда вә јарадычылыгда јабанчы идеолокија, буржуа милләтчилији, формализм вә мүчәррәдлик әлејһинә кәскин мүбаризә апармышлар, марксизм-ленинизм бајрағыны уча тутмушлар. Лакин тәнгид саһәсиндә бизим гүсурларымыз да чох олмушдур. Тәнгиддә јазычылара «өзүнүнкү» вә «өзкәләр» кими бахмаг һалларына, сәтһилијә, нәзәри сәһвләрә вә бүдрәмәләрә јол верилмишдир. Тәнгидчиләримиз һәлә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын мүрәккәб јарадычылыг просесини нәзәријјәнин мәш'әли илә ағыллы-башлы ишыгландыра билмирләр, Совет әдәбијјатынын бөјүк мәсәләләри вә марксист естетикасы илә дәриндән мәшғул олмурлар. Үмумән естетика мәсәләләри демәк олар ки, биздә ишләнмәмишдир вә ишләнмир. Бундан башга әдәби ирсә гијмәт вермәкдә «ваһид ахын» нәзәријјәсинин зәрәрли тә'сирләри дә өзүнү көстәрмишдир. Бунунла јанашы, даһа доғрусу, бунун башга тәзаһүрү кими классик вә халг әдәбијјатынын габагчыл ән'әнәләринә вә үмумән сәнәтин милли формасына ниһилист, космополит мүнасибәт дә олмушдур.

Сөз јох ки, әдәби тәнгидимиз тезликлә марксизм-ленинизм нәзәријјәсини әсас тутараг Азәрбајчан совет әдәбијјатынын габаг чәркәсиндә дурачаг, һәр чүр јабанчы тә'сирләрә, ниһилизм, космополитизм вә буржуа милләтчилији тәзаһүрләринә гаршы амансыз олачагдыр, гаршыда дуран јени, бөјүк јарадычылыг вәзифәләринин һәллиндә әдәбијјатымыза көмәк едәчәкдир.

Әдәбијјатымызын кәләчәк јүксәлиши тәләб едир ки, һәјаты даһа дәриндән өјрәнәк, милли классик әдәбијјатын, бөјүк рус классик әдәбијјатынын, рус совет әдәбијјатынын вә бүтүн совет халглары әдәбијјатынын мүтәрәгги, өлмәз ән'әнәләрини давам етдирәк, әсәрләримизин идеја дәринлији вә бәдии камиллији уғрунда мүбаризәмизи даһа да чанландыраг, ачыг, доғручул тәнгиди һәр чәһәтдән инкишаф етдирәк.

Шүбһә јохдур ки, Азәрбајчан јазычылары чохмилләтли совет әдәбијјатынын јени парлаг јүксәлиши үчүн әлләриндән кәләни едәчәкләр, совет халгынын коммунизм уғрундакы гәһрәман мүбаризәсини тәрәннүм едән јени көзәл әсәрләр јарадачаглар.

Мај, 1954

СӘНӘТКАРЛЫГ, БӘДИИ ДИЛ ВӘ СҮЖЕТ

Әдәби јарадычылыгда бәдии дилин вә сүжетин чох бөјүк әһәмијјәти вар. Идејалылыг вә һәјатиликлә јанашы јүксәк бәдии дил вә мөһкәм сүжет әсәрин талејини һәлл едир. Пис дил чох јүксәк идејаларын вә дәрин фикирләрин тә'сирини өлдүрә биләр. Ади һәјатда билирик ки, данышмағы бачармајан, сөзүн јерини билмәјән бир адам көнтөј олур, һеч кәси инандырыб архасынча апара билмир. Әксинә, онун күт вә ја кобуд дили адамлары дарыхдырыр вә еһтијач олмадығы һалда инчидир, үрәјини сыхыр, гәлбинә тохунур. Сөзүн јерини, гәдир-гијмәтини билмәјән адама исә һеч кәс һөрмәт етмәз. Әксинә, о адам ки, сөз гәдри биләндир, һамы онун фикринә гулаг асмаг истәјир, дедијинин үстүндә дүшүнүр. Әдәби әсәрдә сөзүн әһәмијјәти ади данышыгда олдуғундан гат-гат артыгдыр. Чүнки бурада сөз һәјатын мә'насыны ачыр, һадисәләрин чөвһәрини, мәғзини бизә чатдырыр. Бәдии сөз јалныз бир вә ја бир нечә инсанын һәјатынын ән вачиб, ән әсаслы дөнүшләрини, севинч вә изтирабларыны дејил, бир чәмијјәтин, бир халгын вә бир әсрин характер чизкиләрини вә руһуну экс етдирмәлидир. Әдәби әсәрдә сөзләр арасындакы мүнасибәт ади данышыгда олдуғу кими дејилдир. Бурада сөз һесабын дөрд әмәлијјатындан чәбри ифадәләрә кечән рәгәмләр кими јени кејфијјәт вә хассәләр газаныр. Бәдди дилин өзүнүн логарифмасы вардыр вә ону өјрәнмәк бүтүн өмрү боју јазычынын вәзифәсидир. Лакин бәдии дил јалныз бәдии әсәрләрин дили демәк дејилдир. Образлы, ифадәли бәдии дилин јарадычысы һәр шејдән габаг халгдыр. Образлы сөз халг дилинин үмуми газанында гајнајыб јетишир вә анчаг орадан халг һәјаты, халг шүуру илә бирликдә бәдии әдәбијјата

кечир, тәсадүфи дејил ки, бәдии дилин ән көзәл нүмунәләри халг әдәбијјатындадыр. Азәрбајчан халг мәсәлләри, бајатылары вә гошмалары, ашыг Әләскәрин вә Вагифин инди дә мә'на вә көзәллијини итирмәјән ше'рләри јүксәк бәдии дилдә јазылмышдыр.

Кетдим алакөзлү јарла данышам,
Деди оғлан, дур кет, сөз вахты дејил.
Ариф чохдур, етмәк олмаз ишарәт.
Ојнатма гашыны, көз вахты дејил.

Вагиф ше'ринин дили тәбии вә садә олдуғу гәдәр мә'налы вә долғундур. Онун јүз јетмиш ил бундан габаг јаздығына инанмаг олмур. Ше'р тәмиз вә еһтираслы мәһәббәт дујғуларыны ифадә едир. Бурада һеч бир тәнтәнәли вә тәмтәраглы сөз јохдур. Лакин ади сөзләр чох күчлү һиссијјатла долудур вә јени кејфијјәт алмышдыр. Мәсәлән, «Көз вахты дејил» ифадәси нә гәдәр мә'налы вә көзәл ишләнмишдир.

Илтимас ејләрәм кедән чанлара
Дост, дүшмән ичиндә јар ојнамасын.
Јар чавандыр, она ојун хош кәлир,
Бизә әскиклији вар, ојнамасын.

Ашыг Әләскәр сөзү нәггаш кими јонур, чилаландырыр вә усталыгла јериндә ишләдир. Биринчи мисранын ахырындакы «чанлара» сөзү мисрадакы бүтүн башга сөзләрә бир инчәлик верир вә ше'рин үмуми руһуна мүвафигдир. Ашыг үчүн нәинки јар өзү, сифаришлә онун јанына кедәнләрин дә әзиз олдуғуну билдирир. Чүнки бурада «шәхс, адам, кәс» мә'насында ишләнән чан сөзү өз тәбии мә'насыны да сахлајыр. Бу дөрд мисрада психоложи инчәликлә јанашы (јар чавандыр, она ојун хош кәлир) дөврүн феодал тәсәввүрләриндән доған әһвали-руһијјә дә экс олунмушдур. (Бизә әскиклији вар, ојнамасын. Бир дә үмумбәшәри бир дујғу — гысганчлыг дујғусу вардыр. Доғрудур, ше'рдә бу барәдә бир сөз дејилмир, лакин аһәнкиндән вә руһундан анлашылыр.

Әләскәрәм көзәлләрдир әзбәрим,
Дилим гәләмимдир, синәм дәфтәрим,
Јазыг зәһмәт, зилләт чәкән әлләрим.
Инсафдырмы сәндә нар ојнамасын.

Ашыг Әләскәрин образ вә тәшбеһләри халг руһу, халг һәјаты кими тәбии вә ахычыдыр, ејни заманда чох

оррижиналдыр. Бу образын башга бир варианты беләдир. «Дәрјалар мүрәккәб, мешәләр гәләм, ашыглар јаздығча дәрдим вар мәним». Ашыг Әләскәр буну «Дилим гәләмимдир, синәм дәфтәрим» шәклиндә ишләтмәклә һәм халг әдәбијјатынын ән'әнәсини давам етдирир, һәм дә һиссијјатын там реалист тәсвирини верир. Доғрудан да ашыг үчүн, һәм дә о дөврүн ашығы үчүн «дилим гәләмимдир, синәм дәфтәрим» ифадәси ән дәгиг вә доғру ифадәдир. Сон ики мисрада да сөзләрин вәзни ағырдыр, һәр сөз фикир вә һиссијјатда төкүлмүш күлчә кими санбаллыдыр. Бу ики мисрада естетик дујғу, јарын васлинә јетмәк һәсрәти чох инчә ифадә олунмушдур вә инсаны дүшүндүрүр. «Зәһмәт, зилләт чәкән әлләр» кими ичтимаи мә'на илә долу ифадә лирик ше'рә тамамилә јени руһ верир. Сөз јох ки, бунунла биз ашыг Әләскәр вә Вагиф кими јазын демәк истәмирик, онлар өз заманларынын өвладлары иди, дөврүн зөвгү, тәләбләри, ичтимаи-фикри сәвијјәси әсәрләринә тә'сир көстәрмишдир, мәзмунуну вә шәклини мүәјјән етмишдир. Инди исә онлары тәкрар етмәјә еһтијач јохдур, чүнки заман башгадыр вә әдәбијјат тәкрар севмир. Инди халгын һәјаты вә мәишәти, фикри вә зөвгү дәјишдији кими, бәдии дилиндә дә бөјүк дәјишиклик әмәлә кәлмишдир. Бу мүддәтдә Азәрбајчан әдәбијјаты нәһәнк инкишаф јолу кечмишдир. Елә буна көрә дә инди бәдии дилин гаршысында даһа бөјүк тәләбләр дурур, чүнки онун сөјкәндији әсас чох кениш вә мөһкәмдир, әдәби ирси бөјүкдүр, јарадычылыг тәчрүбәси зәнкиндир.

Бәдии дил халг мәнбәләриндән башга Мирзә Фәтәли Ахундов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Һагвердијев, Сабир, Чәфәр Чаббарлы, Мәммәд Сәид Ордубади кими классик јазычыларымызын ирсиндән истифадә едир вә бу күн јазыб-јарадан Азәрбајчан совет јазычыларынын тәчрүбәсинә әсасланыр, јә'ни бәдии дил узун вә мүрәккәб бир јол кечмишдир. Бүтүн бунлары нәзәрә алмамаг, кечилән јола е'тинасыз әлагә бәсләмәк олмаз. Белә бир әлагә јени јазылан әсәрләрин нәинки бәдии кејфијјәтинә, мәзмунуна да зәрәр верәр, сөнүк вә солғун ифадә, јахуд јерсиз тәнтәнә вә тәмтәраг һәмишә мә'насызлыға апармыш, мүндәрәчәјә хәләл кәтирмиш вә кәтирәчәкдир.

Мирзә Фәтәли Ахундов «Критика»сында дејир ки, «Ики шеј ше'рин әсас шәртләриндәндир: Мәзмун көзәллији вә ифадә көзәллији», мәзмуну көзәл олуб ифадәси

пис олан әсәрләри Ахундов ше'ријјәт чәһәтдән пүсурлу һесаб едир; һәгиги сәнәт әсәри һәм мәзмун көзәллијинә, һәм дә ифадә көзәллијинә малик олан әсәрләрдир. Мирзә Фәтәли Ахундова көрә классик әдәбијјат нүмунәләри анчаг бу јолла мејдана чыхыр — мәзмуну вә ифадәси көзәл олмајан әсәр узун мүддәт јашаја билмәз. Өмрү вә тә'сири олмаз. Ајдындыр ки, «ифадә көзәллији» мәфһумуну Мирзә Фәтәли кениш мә'нада ишләдир. Јә'ни әдәби әсәрин формасыны тәшкил едән бүтүн үнсүрләр вә биринчи нөвбәдә бәдии дил бу анлајыша дахилдир.

Һәр бир јазычы јалныз јахшы тема сечмәклә, дәрин мәзмун ахтармагла кифајәтләнә билмәз. Бу мәзмуна мүвафиг форма тапмаг јазычынын исте'дадындан, һиссијјатынын дәринлијиндән, әмәк габилијјәтиндән вә зөвгүндән асылыдыр. Тема вә мәзмуну бизә һәјат верир. Һәр бир әсәрин формасыны исә биз кәшф етмәлијик. Јахшы бәдии дил јазычынын үсулларынын, образ вә тәшбеһләринин камил олмасына, габарыг вә парлаг чыхмасына көмәк едир.

Јазычынын силаһы дилдир. Онун дили нәинки мә'налы, һәм дә көзәл олмалыдыр. Дил көзәллијини нечә баша дүшмәк лазымдыр? Бә'зиләри, хүсусән јени јазанлар бәдии дилин көзәллијини онун тәмтәраглы, дәбдәбәли олмасында көрүрләр. Буна көрә дә чүмләни јерлијерсиз ағыр вә чох заман анлашылмаз сөзләрлә долдурурлар. Јадымдадыр отузунчу илләрдә јазычылыға башларкән, бизләрдән чоху ашағыдакы чүмләни јухуда да тәкрар едирди. «Аллаһа анд олсун, елә чырпарам ки, һәр парчаң кечилмәз алтун дәнизләринә бир көрпү олар!»

О заман биз бу чүмләнин мә'насыны баша дүшмәздик. «Кечилмәз алтун дәнизи»нин нә олдуғуну билмәздик, анчаг бүтүн чүмлә вә онун аһәнки бизи валеһ едәрди, адамлары сарсыдан вә һејран бурахан белә чүмләләр ишләтмәјә чалышардыг. Лакин заман кечдикчә бу руһда дүзәлтдијимиз чүмләләрин мә'насыз олдуғуну, һеч бир конкрет инсан дујғусуну ифадә етмәдијини анладыг. Јенидән Чәфәр Чаббарлыја мүрачиәт етдик. Ону даһа диггәтлә охудуг. Бу заман аз-чох һәјати тәчрүбәмиз вә әдәби тәһсилимиз дә варды. Бунлар бизә көмәк етди. Анладыг ки, «Кечилмәз алтун дәнизләри» Ајдын кими үрәји вә шүуру парчаланмыш бир адамын шашгын руһуну ифадә етсә дә, Чаббарлы јарадычылығынын күчлү чәһәти дејилдир. Онун гүдрәти хәлгилијиндә вә реализмин-

дәдир. Дил көзәллијинин сиррини дә елә бурада ахтармаг лазымдыр. Мүхтәлиф типләри Чаббарлы кими тәбии вә мә'налы данышдырмаг, бу типләрин ичтимаи вәзијјәтинә вә сәнәтинә көрә сөз сечмәк, еһтирасларын күчү илә сөзү ганадландырмаг вә ојнатмаг әдәби әсәрин дилинин доғрудан да көзәл олмасына көмәк едир. Демәли, көзәл дил һәр шејдән әввәл мә'наны ән дәгиг, ән јығчам ифадә едән дилдир. Бу чәһәтдән кәнч насирләримиздән Иса Һүсејновун, Исмајыл Шыхлынын, Халидә Һасилованын дили мәнә хош кәлир. Онларын бүтүн әсәрләринин әввәлдән ахыра көзәл бәдии дилдә јазылдығыны демирәм. Сөз јох ки, бу әсәрләрдә гәһрәманын руһи вәзијјәтини, пејзажы вә мүәјјән бир фикри тәгрибән ифадә едән чүмләләрә, јериндә ишләнмәјән сөзләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәнә хош кәлән одур ки, бу јолдашларда сахта тәмтәраг, гәсдән дәбдәбәли сөзләр ахтармаг тәшәббүсү јохдур. Әсәрләрини охујанда бу фикрә кәлирсән ки, әсасән тәбии вә көзәл дил онларын јазычылыг манерасы вә дүшүнчәләриндән доғур.

Башга кәнч јазычыларымыздан да јахшы дилә нүмунә кәтирмәк олар. Мәсәлән, Сабир Әһмәдов јолдашын «Арабачы» һекајәсинин мүвәффәгијјәтинин бир сәбәби дә онун дилинин мә'налы вә јығчам олмасында, халг сөзләринин вә ифадәләринин јериндә ишләнмәсиндәдир. Кәнч јазычы јүз дәфә ишләнмиш шит вә шаблон тәшбеһләрдән гачыр ки, бу да тәгдирәлајиг чәһәтдир. Сабир Әһмәдов «Ана талварын алтында сач гојуб чөрәк салыр», «Гызын биләкләриндән тутмаг истәрди», «Бала, гызнан һеч бир кәлмә кәсмисән», «Бир гызнан данышкими садә вә тәбии чүмләләр гурур. «Чөрәк биширирди», «чөрәк јапырды» јох, «чөрәк салырды» демәси дә тәбии вә көзәлдир. Икинчи чүмләдә «биләкләр» сөзү нәинки јериндәдир, һәм дә гәһрәманын вәзијјәтини доғру ифадә етдији үчүн көзәлдир. Һәмчинин «кәсмисән» сөзү вә «ағзына дил ат» ифадәси дә мүвәффәгијјәтлидир, гулағы охшајыр вә јени көрүнүр. Јериндә ишләнәрәк мә'наны дәгиг ифадә едән чүмләләр Бајрам Бајрамов јолдашын да повест вә һекајәләриндә аз дејилдир. Мәсәлән, «Мүгәддәс вәзифә» повестиндә Бајрамов јолдаш чајчы Биннәтин коммунхоз мүдири Гардашовдан асылылығыны көстәрмәк үчүн јығчам вә мә'налы ифадә тапыбдыр: «Ачанда овчунда, јуманда јумруғунда олан чајчы» јахуд Биннәтин гызы Нарынчы нә гәдәр әркөјүн вә

шылтаг бөјүтдүјүнү ашағыдакы бирчә чүмлә илә билдирир: «Лап кимә бармағыны тушласан, сәни верәчәјәм она». Нарынчын һарын тәрбијә вә һәјатыны исә бу чүмлә илә билдирир: «чырылтысы бир кечлүјә кедән лак туфлиләр», «тушласан» вә «кечлүјә» сөзләри бу чүмләләрә јахшы бир колорит верир, тәбии вә тә'сирли олмасына көмәк едир. Лакин бунунла јанашы Бајрамов јолдашын әсәрләринин дилиндә бөјүк гүсурлар олдуғуну да гејд етмәк лазымдыр. Биз Бајрамову үмид верән бир јазычы сајдығымыз үчүн бу гүсурлары көстәрмәји өзүмүзә борч билирик.

Онун аз мүддәтдә јаздығы әсәрләр фәал бир јазычы олдуғуну, һәјатда, јәгин, чох шејләр көрүб мүшаһидә етдијини билдирир. Лакин бүтүн көрдүкләрини јан-јана дүзүб јүксәк бәдии шәклә салмадан јазмаг хатасы һисс олунур. Бу исә башгаларыны вә өз-өзүнү тәкрара, сүжетин позғунлуғуна, образларын думанлы чыхмасына сәбәб олур ки, кәнч јазычы, јолунун әввәлиндәчә өзүнү бу хаталардан көзләсә јахшыдыр. Чүнки пис вәрдиши тәркитмәк она алышмагдан чох-чох чәтиндир: өлчүсүз-бичимсиз јазмаг адәти ән јахшы исте'дадлары мәһв едә биләр. Бајрамов јолдашын тәләсдијини, үмумән бәдии дилин, һәтта ади чүмлә вә тәшбеһләрин үзәриндә кифајәт гәдәр ишләмәдијини бу ил «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин 23 октјабр тарихли нөмрәсиндә чап етдирдији «Кечә кәзинтиси» («Оғул анасы» повестиндән парчадыр) ајдын көстәрир. Елә биринчи чүмләдәчә охујуруг: «Санки үфүгдә мәш'әл кими шө'ләләнән (гәзетдә шө'лөнән јазылыб, јәгин мүрәттиб хәтасыдыр) вә кетдикчә саралан дан улдузу кешикчи чырағы кими үфүгдә тәкчә галмышды».

Дан улдузунун јерини көстәрән үфүг сөзүнүн бир чүмләдә ејни шәкилдә ики дәфә тәкрар олунмасы нәинки бәдии дилин тәләбләринә зиддир, һәм дә охучунун анлајышыны ағырлашдырыр. Лакин әсил бәла бу олсајды дәрд јары иди. Әсил бәла ондадыр ки, көрүнүр мүәллиф образлы дил һаггында јанлыш тәсәввүрдәдир. О заһири тәмтәраг вә дәбдәбәјә мејл едир, мүбалиғәнин һүдудуну билмир. Тәшбеһләри јан-јана дүзүр вә елә билир ки, һекајәнин бәдии тә'сири артачагдыр.

Дан улдузуну мәш'әлә охшатмаг јени бир тәшбеһ дејил, Низамидән бәри јүз дәфә ишләнмишдир. Бунунла кифајәтләнмәјиб ејни чүмләдә ону бир дә кешикчи чы-

рағына охшатмаға еhтијач вармы? Лакин бу да мүәллифи гане етмир, бир аз ашағыда јазыр: «Артыг дан улдузу нефтини гуртармыш лампа кими сөнмәкдә иди». Сөз јох ки, бир предмети, мәсәлән, дан улдузуну мүхтәлиф вәзијјәтләрдә тәсвир етмәк, онун нечә дәјишдијини көстәрмәк олар вә лазымдыр. Лакин бизә елә кәлир ки, тәбиәт тәсвирләри ики шәртлә әсәрә дахил едилә биләр: әввәла тәсвирин hекајә, повест вә ја романда чәрәјан едән hадисәләрлә, гәhрәманларын hәрәкәти вә ја дүшүнчәләри илә бағлы олмасы; икинчиси дә тәсвирин јенилији. Бу ики шәртин бири позулдугда тәсвир мә'насыны итирир, әсәрә әлавә јүк олур. Мәсәлән, «Арабачы» hекајәсиндә тәшбеhләрин зәрурилији вә јенилији hәм охучунун зөвгүнү охшајыр, hәм дә предмет hаггында ајдын тәсәввүр јарадыр: «Арабачынын көзләри гаршысында кениш, узагдакы ағачлара гәдәр узанан бир мәнзәрә ачылды. Елә бил ки, памбыг колларынын үзәринә гар јағмышды. Гозаларын ағаппаг лифләри көпүк кими дашланмышды». Тәсвир өзү вә образлар ајдындыр, көзәлдир. Нә тәкрар вар, нә дә думанлы, долашыг ифадәләр. Бајрамов јолдашын да hекајәләриндә белә ајдын образлар аз дејилдир. Лакин онлары мүтләг долашыг чүмләләр, јериндә ишләнмәјән сөзләр, бәдии дили позан тәкрарлар мүшајиәт едир. Һаман «Кечә кәзинтисиндә», «елә бил», ифадәси чүмләләрдә далбадал тәкрар едилир. «Һејванын отламасы вә фысылтысы ешидилмәјә башлајыр». Фысылты ешидиләр, лакин отламанын нә чүр ешидилдији мә'лум дејил? Јахуд «Боз сәрчә араја чөкмүш сакитлик ичиндән шырылты илә галхыр». Чај шырылдар, булаг шырылты илә ахар, су шырылты илә төкүләр, сәрчәнин шырылты илә учмасы нә демәкдир?! Бәлкә мүәллиф пырылты илә учду демәк истәјир; елә исә фикри ајдын вә дәгиг ифадә едән сөз тапмаг онун борчудур. Јазычы о гәдәр тәләсир ки, чүмләләри дүзәлтмәјә, фикри әдәби формаја салмаға вахт тапмыр вә јазыр: «Чамал чамыша тәрәф дејил, архын үстүндән кәлән ишылтыја јахынлашды». Бу чүмләдәки фикрин ики ифадә шәкли вар: биринчи — «Чамал чамыша тәрәф дејил, архын үстүндән кәлән ишылтыја тәрәф кетди» (јолланды вә саир), икинчиси—«Чамал чамыша јох, архын үстүндән кәлән ишылтыја јахынлашды». Бајрамов чох тәләсир. Сөзүн вә чүмләнин үстүндә имканларындан чох-чох аз ишләјир. Нәтичәдә охујуруг: «Јағышдан сонра сојумуш hаваны дәниз тәрәфдән әсән күләк даhа да сәринләшдирирди» («Үмид» повестинин «Ајрылыг» фәсли). Сөзләрин ади мә'насына бу гәдәр е'тинасыз јанашмаг олмаз. Сојуг сөзү азәрбајчанча сәрин сөзүндән күчлүдүр. Сојумуш hаваны, күләк нә тәhәр даhа да сәринләшдирә биләр; бәлкә әксинә олмалыдыр: — Јағышдан сонра сәринләшмиш hаваны, дәниздән әсән күләк даhа да сојудурду? Һаман повестдә Бајрамов јазыр: «Адамларын инди бир гисми костјум, hәтта бә'зиләри јүнкүл јај палтосу да кејинмишди...» «Инди» сөзүнүн јериндә ишләнмәдији вә чүмләнин наhамварлығы, көнтөјлүјү бир кәнара галсын, мә'насы дүз дејил. Адамларын бир гисми костјум «кејинмишди», јох «кејмишди» олмалыдыр. Кејмишди вә кејинмишди сөзләринин инчә мә'на фәргинә көрә јерини билмәк лазымдыр. Бајрамов лазым олмадығы һалда сөзү гәлизләшдириб јазыр: «Гардашов hеч бир сөз демәдән мүтәфәккир hалда мүhәндисин изаhатына гулаг асыр» («Мүгәддәс вәзифә»). Әввәла мүтәфәккир сөзү Гардашова јарашмыр, икинчи дә ону «фикирли» сөзү илә әвәз етмәк, даhа доғрусу чүмләдә «мүтәфәккир hалда» ифадәсини «фикирли-фикирли» ифадәси илә әвәз етмәк hәм азәрбајчанча, hәм дә јахшы олар. Бајрамов јолдашын дил үзәриндә чидди ишләмәмәси, тәләсмәси бә'зән ону зөвгсүз тәсвирләрә кәтириб чыхарыр. Мәсәлән, «Ајрылыг»да Сона hаггында охујуруг: «Назик јарашыглы додағынын учуну дишләри арасына алыб башыны ашағы дикмишди». Бу биринчи дәфә севки мәктубу алмыш гызын вәзијјәтидирми? Јох! Чүнки Бајрамов истәдијини вә тәсәввүрә кәтирдијини дәгиг вә доғру ифадә едәчәк сөз тапмаға чалышмамышдыр. О демәк истәјир: «Назик јарашыглы додағыны дишләјиб башыны ашағы дикмишди». Додағы дишләри арасына алмаг бир вәзијјәти, додағы дишләмәк башга вәзијјәти ифадә едир вә hәрәсинин өз јери вар.

Бәдии дил халгын мә'нәви сәрвәти олмагдан әлавә инсанларын фикрини, hиссијјатыны, зөвгүнү тәрбијә едән чох күчлү васитәдир. Дилдә јаранан долашыглыг, думанлы вә анлашылмаз ифадәләр мүтләг фикри чашгынлыға, тәсәввүрләрин думанланмасына, зөвгләрин корланмасына сәбәб ола биләр. Буна көрә дә Азәрбајчан дилинин даhа парлаг, даhа ајдын вә долғун бәдии ифадәләрлә зәнкинләшмәсинә чалышмаг hәр бир јазычынын борчудур. Һәм дә долғун мә'налы вә көзәл дил тәләби јалныз шаирләрин — роман вә драм јазанларын дејил, сатирик

јазычыларын да, мәтбуат ишчиләри вә тәрчүмәчиләрин дә гаршысында дурур. Мәтбуатда вә тәрчүмә саһәсиндә күтләви шәкил алмыш дил гүсурлары илә, зөвгсүзлүк вә ачыг тәһрифләрлә барышсаг хәбәримиз олмадан бу гүсурлар буланыг вә күчлү бир ахына чевриләр, дилин вә, демәли, ичтимаи шүурун инкишафында ағыр чәтинликләр төрәдәр. Бу чәһәтдән Азәрбајчан дилинин дахили гурулушуну позан, тәбиәтинә зидд олан ифадә вә чүмләләрин әдәби әсәрләрә јол ачмасы даһа хаталыдыр вә јол верилмәздир. Јазычы халг үчүн јаздығыны унутмамалыдыр. О, тәблиғ етдији идејалары анчаг дил васитәси илә халга чатдырыр. Онун дили нә гәдәр чанлы, долғун, мә'налы вә һәм дә көзәл олса идејалары о гәдәр тез халга чатар, әсәринин тә'сир гүввәси о гәдәр артыг олар. Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, пис вә һәтта анлашылмаз дилә нәинки тәрчүмә әсәрләриндә, бә'зи оријинал әсәрләрдә дә тәсадүф олунур. Биз бурада Имран Гасымов вә Һәсән Сејидбәјли јолдашларын «Илләр кечир» романындан бә'зи мисаллар кәтирмәк истәрдик. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу мисаллар нәинки бәдии дил нормаларынын, һәтта ән ади данышыг гајдаларынын позулдуғуну көстәрир. Мәсәлән, «Азәрбајчан» журналынын 9-чу нөмрәсиндә 6-чы сәһифәдәки бу чүмләнин мә'насыны анламаг үчүн нә гәдәр күчәнмәк лазымдыр. «Командири *әвәз едән* адам, тәпәни мүдафиә *етмәк* үчүн, бир *нечә әскәрин* орада галмасы һаггында мәрһумун әмриндән хәбәрдар олмадығындан, јохлама заманы бир *нечә әскәри*, о чүмләдән Васили Боброву сырада көрмәјиб адларыны сијаһыдан позмуш вә һәмин шәхсләрин һәлак олдуглары һаггында кағыз јаздырыб аиләләринә көндәрмишди». «Бир нечә әскәр» вә «етмәк» сөзүнүн тәкрары онсуз да ағыр олан чүмләни бир аз да ағырлашдырыр, фикрин анлашылмасыны чәтинләшдирир. Бу чүмләдә бәдии көзәллик вә мә'на долғунлуғу јохдур. Јалныз мүвафиг ифадә формасыны тапмамыш мүрәккәб фикир вар. Бәлкә Азәрбајчан дили мүрәккәб фикирләри ифадә етмәкдән ачиздир? Әлбәттә јох! Дилимиз һәр чүр фикри чох көзәл шәкилдә вә ајдын ифадә едәчәк бүтүн васитәләрә маликдир. Анчаг бу дили јахшы дујмаг, өјрәнмәк, билмәк вә сөз үзәриндә ишләмәк лазымдыр. Инсаф наминә демәлијик ки, «Илләр кечир» романынын бүтүн фәсилләри пис дилдә јазылмамышдыр. Мәсәлән, бағда чәрәјан едән һадисәләрә һәср олунмуш һиссәләрдә дил

мүәјјән бир гајдаја дүшүр, лакин бүтүн романда гарышыг, сүн'и, азәрбајчанча олмајан ифадә вә чүмләләр чохдур, әсәрин дили һаггында пис тәсәввүр јарадыр. Буну сүбут үчүн чох мисал көстәрмәк олар. Биз анчаг бири илә кифајәтләнирик: «Бүтүн бу әһвалат — оғланын ајағынын гыч олмасы, узаглыға үзмәк үчүн мәрч чәкмәк, сөзүндән дөнмәмәк, мөһкәм мүтәнасиб бәдәнли, дикбурун Николај Полјанын хошуна кәлмишди...» Көрүндүјү кими бурада һәр сөз ајрылыгда вә бир-бири илә мүнасибәтдә пулағы дешир, аз галыр ағызда дили сындыра... Ахы азәрбајчанча «узаглыға үзмәк үчүн мәрч чәкмәк» нә демәкдир? Белә ифадә олармы?! Сөзләри бир-биринә белә бағламаг мүмкүндүрмү? Сөз гијмәтли дашлар кимидир. Бу дашлары јахшы јонуб, чилаландырыб ән шәрәфли сарајларын мәрмәр диварларыны бәзәмәк үчүн ишләдирләр. Јухарыдакы чүмләдә исә сөзләр кәлә-көтүр дашдан писдир, бир-биринин бөјрүнү әзир, адамын ајағына доланыр. Тәбиидир ки, бу сөзләр јығынынын аһәнки дә позғундур.

Бајағы сөз пис тәсәввүр вә пис вәрдишләр ојадыр. Бајағы сөз зөвгләри корлајыр, инсанларын көзәллик дујғусуну коршалдыр. Буна көрә дә бајағы сөздән гачмаг лазымдыр. Пис вә бајағы ифадәләр инсанларда јүксәк зөвг тәрбијә едә билмәз. Сөзүн көзәллијинә вә уча дујғулар ојатмасына истәр лирик, истәр епик вә истәрсә сатирик әдәбијјат чидди әһәмијјәт вермәлидир. Көһнә заманда бә'зи базар шаирләри зәһләләри кедән адамлары гафијәләнмиш бајағы сөзләрлә тәһгир едәрдиләр. Биз сатирик әдәбијјатын инкишафында Гогол, Шедрин, Молјер, Марк Твен, Закир, Сејид Әзим, Сабир вә Чәлил Мәммәдгулузадә кими классик комедија вә сатира усталарынын ирсиндән истифадә етмәли, зөвгләри корлајан бајағы сөзләрдән вә үсуллардан гачмалыјыг. Бу чәһәтдән А. Сејфәддин јолдашын һекајәләри адамы севиндирир. Бу һекајәләрин ичәрисиндә «Халаоғлунун тәри», «Бугәләмун», «Һарадасан» кими јахшы бир зөвглә вә һәјатын мәнфи һадисәләринә гаршы кәскин нифрәт дујғусу илә јазылмыш һекајәләр вардыр. «Һаким Мәси» һекајәсиндә Сејфәддин гәләмини усталыгла ишләтмишдир. Лакин һејф ки, бу һекајәдә јазычы бајағы ифадә вә тәшбеһләрә јол вермиш вә һекајәнин үмуми хош аһәнкини позмушдур. Сејфәддин јазыр ки, «Күнәш надинч бир ушаг әлиндә хејли ојнадылдыгдан сонра һаваја бурахылмыш

гырмызы говуг кими тәнбәл-тәнбәл үфүгдән галхыр». Бу чүмләдә образ сон дәрәчә шәртидир, мүбалиғә һәддини ашмышдыр. Илин һансы фәслиндә, күнүн һансы замамынында олурса күнәши говуға охшатмаг гејри-тәбиидир, предметин маһијјәтинә зиддир. Бу говуғун «надинч бир ушаг» әлиндән чыхмасынын да сәбәби мә'лум дејил. Нә үчүн надинч ушаг? Бәлкә чох мә'сум вә көзәл ушағын әлиндән чыхыб? Нә чүмләдә, нә дә бүтүн һекајәдә буна чаваб јохдур. Сејфәддин бу образдан ајрыла билмир. Бир аз ашағыда күнәшин архадан кәлән шүаларынын тамаша салонуна «билетсиз кечән ушаглар кими тәләсә-тәләсә ичәри атылдығыны» јазыр. Китабын о бири сәһифәсиндә исә һаман шүаларын «помидор үзәринә гонмуш милчәкләр кими Мәсинин јанагларыны гыдыгладығыны» охујуруг. Јенә тәшбеһ чох мәшрутдур вә бир гәдәр дә бајағылашдырылмышдыр: күнәш шүаларыны нә тамаша салонуна билетсиз кечмиш ушаглара, нә дә помидор үзәринә гонмуш милчәкләрә охшатмаг олмаз вә бурадан бајағылыг ијји кәлир. Бу тәшбеһләр һекајәдә Мәсинин әталәтлә долу паразит һәјатыны ифша едән даһа тутарлы, даһа көзәл тәшбеһләрин вә пријомларын тә'сирини азалдыр.

Әдәби әсәрләрдә дилин мә'налы, көзәл вә долғун олмасына диггәт етмәк кәнч јазычыларымызын да гаршысында дуран биринчи дәрәчәли мәсәләдир. Һеч бир вәчһлә дилин позулмасына, заһирән тәнтәнәли вә тәмтәраглы, дахилән пуч вә мә'насыз ифадәләрлә долмасына јол вермәк олмаз. Савадсыз, Азәрбајчан дилинин дахили руһуна, гајда-ганунларына јабанчы ифадәләр вә сөзләр дә әдәби әсәрләрдә өзүнә јер тапмамалыдыр.

Сәнәткарлығын мүһүм мәсәләләриндән бири дә сүжет мәсәләсидир. Бә'зиләри белә күман едир ки, сүжет повест, роман вә поема кими бөјүк формалы әсәрләрә аид мәсәләдир. Әлбәттә, сүжет бөјүк формалы әсәрләрин фәгәрә сүтунудур. Сәмәд Вурғунун поема вә драмларыны, Сүлејман Рәһимовун «Шамо»суну, Һүсејн Меһдинин «Абшерон»уну вә онларла башга көзәл әсәрләри јашадан сәбәбләрдән бири дә мөһкәм сүжетдир. Лакин бу о демәк дејил ки, сүжетин лирик ше'рә, новелла вә ја очеркә дәхли јохдур. Белә бир иддианын көкүндән јанлыш олдуғу шүбһәсиздир. Хырда лирик ше'рин сүжети ифадә етдији фикир вәһдәтиндә, һиссијјатын тамлығында вә позулмазлығындадыр. Хырда һекајә вә новелланын

исә көзәллијини вә биринчи мәзијјәтини сүжетин мүстәсна јығчамлығы вә бүтөвлүјү тәшкил едир: бурада бир сыра образ вә ја һадисә бүтүн башга образ вә һадисәләр үчүн мәркәз олур. Һәр шеј онун әтрафында һәрләнир, онун габарыг вә парлаг шәкилдә чанланмасына көмәк едир. Јазычынын мәһарәти дә орасындадыр ки, белә әсәрдә ана хәттин позулмасына јол вермәсин, ону бир нәфәсә јазылмыш кими давам етдирсин, кетдикчә кучләнән, кетдикчә гызан, кәркинләшән бир јол илә апарсын. Бу чүр әсәри нә јазан јорулмаз, нә охујан. Әксинә, ону биринчи сәтриндән ахырынчы сәтринә кими сојумаз бир һәвәслә охујурсан, су кими ичирсән, елә бил ки, исти јај күнүндә сәрин шәрбәт долу чамы тәшнә додагларына јапышдырырсан. Белә әсәри јарым саата, он беш дәгигәјә охујуб гуртарырсан, анчаг күнләрлә, һәфтәләрлә ондан ајрыла билмирсән, фикриндә, хәјалында доланыр, үрәјини исти дујғуларла долдурур.

Елә јазычылар вар ки, сүжети гурмаг вә инкишаф етдирмәк мәсәләсинә анчаг охучуда мараг ојатмаг фикри илә јанашараг һәјатилији, реализми, һәгигәтә ујғунлуғу унудур вә хәјали әһвалатлар уйдурурлар. Онларын гәһрәманларынын нә һәрәкәти, нә дә сөзү охучунун диггәтини инсан һәјаты вә варлығынын һеч бир вачиб, әсаслы проблеми үстүнә чәкмир, әксинә јүз јерә јајындыраараг чаш салыр вә јорур. Хүсусилә мәнфи образларын һәрәкәт вә инкишафында бу чәһәт даһа артыг көзә чарпмагдадыр. Алчаг вә чиркин адамлардан, һәјатын көлкәли чәһәтләриндән јазмаг лазымдыр вә вачибдир. Лакин һәгигәт дујғусуну итирмәмәк, бәдиилик ме'јарындан узаглашмамаг шәрти илә вә инсанларын үрәјиндә алчаглыға нифрәт ојатмаг мәгсәди илә јазмаг лазымдыр. Чүнки алчаглыға галса Шекспирин Јагосу, Мољерин Тартјуфу, Гоголун Городничи вә Хлестакову, Грибоједовун Фамусову, Лев Толстојун Каренин кими чинникләри, Чәлил Мәммәдгулузадәнин Шејх Нәсруллас, Чәфәр Чаббарлынын Имамјары, Сәмәд Вурғунун Гачары вә јүзләрлә јүксәк сәнәт әсәрләриндә ифша олунмуш башга мәнфи образлар, ән чиркин алчаглыгларын һәр нөвүнү (һијләкәрлији, сатгынлығы, икиүзлүлүјү, пулпәрәстлији, мәсләксизлији, позғунлуғу, јалтаглығы, јаланчылығы, хәјанәти, һәјасызлығы, чәлладлығы, залымлығы, дөнүклүјү, һәрислији вә саирәни) ифша етмиш, лә'нәт дамғасы илә дамғаламышдыр. Демәли, сөһбәт хәјалдан уйдурараг да-

һа алчаг, даһа чиркин, даһа мүдһиш олан мәнфи образлар јаратмаг әтрафында кетмир, буна һеч бир еһтијач јохдур. Әсәри узатмаг, сүжети мараглы етмәк хатиринә гәһрәманлары һәјати һәгигиликдән узаглашдырмаг вә һәр чүр мәнтигә зидд һәрәкәтләрә мәчбур етмәк дә доғру дејил. Белә әсәрләрин ичтимаи-тәрбијәви ролу да шүбһәлидир, бизчә онлар хејирдән артыг зәрәр верирләр. Чүнки һәгиги һәјатын мәнфи вә јарамаз һадисәләри дејил, хәјали ујдурмалар орада әсас олдуғундан һеч кәси инандырмыр, охучуда һәгигәт дујғусуну күтләшдирир вә ону мәнфилијә гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр етмир. Бәс онда нә етмәли, Јагодан, Хлестаков вә Имамјардан сонра икиүзлү, маскалы вә мүзүрр инсан образы јаратмаг тәшәббүсүндән әл ми чәкмәли? Әлбәттә јох! Мәсәлә ондадыр ки, һеч бир дөврүн хаини о бири дөврүн хаининә охшамыр, һәр заманын, һәр дөврүн вә чәмијјәтин алчаглары чох конкрет вә спесифик сифәтләрә маликдир, дүшдүкләри шәраитә көрә һәрәкәт едирләр, өзләринә мәхсус рәнкләри вә аһәнкләри олур. Јазычынын мәһарәти орасындадыр ки, һәр һансы алчаглығы вә рәзаләти конкрет тарихи шәраитдә вә бу шәраитә мүвафиг бәдии формада көстәрсин. Һәм дә бу чүр бәдии тәсвир сатирик характер дашыјырса орда мүсбәт образын иштиракы зәрури дејил. Әлбәттә, мәнфи илә мүсбәтин мүбаризәси әсасында гурулмуш чидди епик әсәрләрдә вә ја һекајә, поема вә повестләрдә јалныз мәнфи образларла кифајәтләнмәк гејри-мүмкүндүр. Белә әсәрләрдә јазычыдан һәгиги исте'дад, һәјати мүшаһидә вә сәнәткарлыг тәләб едән мәсәлә — чанлы, долғун вә гүдрәтли мүсбәт образ јаратмаг мәсәләсидир. Белә образлар идеалы, чәмијјәтин вә әсрин габагчыл гүввәләрини тәмсил етмәлидир. Сатирик вә комик әсәрләрдә чох заман идеалын конкрет бәдии образда экс олунмасы да јазычынын һадисәләрә мүнасибәтиндә өзүнү көстәрир, јә'ни мәнфиликләр анчаг идеалы тәблиғ етмәк мәгсәди илә ифша олунур.

Кәнч јазычыларымыз кәләчәк инкишафлары хатиринә сүжет мәсәләсинә бөјүк диггәт вермәли, классик әдәбијјаты вә совет әдәбијјатынын зәнкин тәчрүбәсини дәриндән өјрәнмәлидирләр. Лазым олмајан икинчи дәрәчәли деталларын әсәрә кәтирилмәси, фәалијјәтләри бир-бири илә үзви сурәтдә бағланмајан мүхтәлиф вә чохлу типләрин тәсвири әсәрдә дағыныглыг јарадыр, сүжетин јығчам олмасына, һадисәнин драматик инкишафына

мане олур. Белә әсәрләри охумурлар, анчаг варагламырлар.

Халидә Һасилова јолдаш «Лаләнин китабы» адлы мараглы бир әсәр јазмышдыр. Бу әсәр көстәрир ки, о, мәктәб һәјатыны вә ушаг психолокијасыны јахшы мүшаһидә етмишдир. Ајры-ајры истисналара бахмајараг әсәрин дили садә вә бәдиидир. Балача Ләләни вә онун мүһитини көстәрән тәсвирләр марагла охунур. Анчаг тәәссүф етмәлидир ки, Һасилова јолдаш әсәрин әввәлиндә ојатдығы марагы сахлаја билмир. Әксинә, кетдикчә бу мараг артмагданса азалыр. Нијә? Чүнки мүәллиф Лалә илә Нијаз образларынын ачдығы имканлардан тамамилә истифадә етмәмиш, бүтүн сүжети харичи мүһитин Лаләјә олан тә'сири әтрафында гурмагла кифајәтләнмишдир. Сөз јох ки, једди јашлы ушағын һәјат вә тәбиәт һадисәләрини нечә гаврадығыны, коллективдә вә мәктәбдә өзүнү нечә апардығыны реал вә тәбии шәкилдә көстәрмәк өзү бөјүк бачарыг вә мүшаһидә тәләб едир. Лакин бурада өлчү һиссини итирмәк олмаз. Һасилова јолдаш «Лаләнин китабы»нда тәсвир етдији һадисәләри дәринләшдириб Нијаз вә Лалә кими чанлы ушагларын психоложисини онларын гаршылыглы мүнасибәтиндә ачсајды әсәри даһа мараглы оларды, бәдии чәһәтдән хејли јүксәләрди. Онун «Ана» адлы һекајәсиндә исә сүжет тамамилә дүз бир хәтти хатырладыр. Һекајәнин дили дә «Лаләнин китабы»ндакы гәдәр садә вә чанлы дејилдир. Халидәнин әсәрләрини охујаркән бу фикрә кәлирсән ки, биз мәктәбдән, балача ушагларымызын һәјатындан көзәл әсәрләр јазмаг үмиди верән бир јазычыја маликик. О, әдәбијјатымызда бош кими көрүнән бир јери долдура биләр. Нәдәнсә Халидә исте'дадынын даһа артыг габил олдуғу бир јолу давам етдирмәкдәнсә кәнара јајыныр. «Ана»да олдуғу кими дујмадығы, јашамадығы әһвалатлара әл атыр.

Бајрам Бајрамов јолдашын «Мүгәддәс вәзифә» адлы повестиндә вәтәнпәрвәр вә намуслу бир мүһәндислә бүрократ вә позғун бир идарә мүдиринин мүбаризәси сүжетин әсасыны тәшкил едир. Көрүндүјү кими бу конфликт чох һәјати олмагла јазычынын гаршысында кениш имканлар ачыр. Ејни заманда бу, сүрүшкән бир конфликтдир, чүнки о чох әсәрләрдә экс олунмуш, јүзләрлә вариантларда ишләнмишдир. Демәли, јазычыдан һәссаслыг, јени һәјат мүшаһидәләри вә бәдии тәсвирдә јени бо-

јалар тәләб едир. Бајрамов јолдашын повестиндә белә бир ахтарыш вардыр. Лакин мүәллиф бәдии әсәри сајлы вә санбаллы едән бу ахтарышы ардычыл сурәтдә давам етдирмир. Тез-тез сүрүшүб тапданмыш вә кечилмиш јоллара дүшүр. Әсәрин сәтирләри арасындан баш галдыран образлара бахыб дүшүнүрсән ки, буну мән һансы китабда исә көрмүшәм. Бә'зән дә Бајрамов јолдаш јерсиз һадисәләрә јол верир. «Мүгәддәс вәзифә»дә сүжетә лазым олмајан вә тәсвир едилән һадисәнин маһијјәтиндән доғмајан прокурор әһвалатына һеч бир еһтијач јохдур. Әсәрин һәчмини бу чүр епизодлар һесабына артырмаг мә'насыздыр. Дејәсән һәјат материалы вә чох јазмаг һәвәси бә'зән Бајрамов јолдашы зорлајыр, мүшаһидәләрини кифајәт гәдәр бәдии шәклә салмаға, саф-чүрүк етмәјә гојмур. Һејф, чох һејф! О даһа көзәл әсәрләр јаза биләр вә биз инанырыг ки, јазачагдыр. Анчаг сөзә гәнаәт етмәли, јерсиз мүбалиғәләрдән чәкинмәлидир.

Азәрбајчан совет әдәбијјаты јүксәк сәнәткарлыг мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур. Онун чәркәләринә истеʼдадлы кәнч јазычылар кәлир. Биз онлардан анчаг бир нечәсинин ајры-ајры әсәрләриндән мисаллар кәтирдик, мәгсәдимиз сәнәткарлығын мүһүм чәһәтләриндән олан бәдии дил вә сүжет мәсәләсинә дигтәти артырмагдыр. Үмид едирик ки, кәнч јазычыларымыз әсәрләринин бәдии дилини вә сүжетини камилләшдирмәк үчүн ағыр әмәкдән бојун гачырмајачаглар, бүтүн халгын севә-севә охудуғу өмрү узун әсәрләрин анчаг бу јолла јарандығыны унутмајачаглар.

Декабр, 1955

ГОЧАМАН ЈАЗЫЧЫ ВӘ ИЧТИМАИ ХАДИМ

Халгымызын севимли јазычысы Абдулла Шаиг XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин көркәмли хадимләриндән биридир. Әлли илдән артыгдыр ки, о сәдагәтлә, ара вермәдән вә јорулмадан халга хидмәт едир, халгынын әдәбијјатыны, маарифини вә мәдәнијјәтини даһа да инкишаф етдирмәк үчүн бачарыг вә истеʼдадыны әсиркәмир. Јарым әсрлик бир дөвр әрзиндә истәр јазылары вә истәрсә ичтимаи-педагожи фәалијјәти илә Абдулла Шаиг кәнч нәслин вә јүз минләрлә вәтәндашын үрәјиндә нәчиб дујғулар, јүксәк фикирләр ојатмыш, онлары һәгигәтә вә инсанијјәтә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмишдир. Абдулла Шаигин јарадычылығы чох кенишдир. О, әдәбијјатын бүтүн жанрларында вә нөвләриндә өз гүввәсини сынамыш вә һамысында һәгиги илһамынын нәфәси дујулан әсәрләр јаратмышдыр. Әдибин шеʼри, нәсри вә драматуркијасында бир нечә нәслин севә-севә охудуғу, заманын имтаһанындан чыхмыш вә јүксәк бәдии зөвг мәнбәји олан нүмунәләр чохдур. Нәһајәт, Абдулла Шаиг Азәрбајчан әдәбијјатынын чох чәтин вә нисбәтән чаван олан бир саһәсиндә һамыдан артыг, һамыдан мәһсулдар чалышмышдыр. Бу саһә — ушаг әдәбијјатыдыр. Абдулла Шаигин мүхтәлиф јашлы ушаглар үчүн јаздығы бир чох әсәрләр бизим милли әдәбијјатымызда мисли вә бәрабәри олмајан ән көзәл нүмунәләрдир.

Абдулла Шаиг әдәби јарадычылыгла кифајәтләнмәјиб һәјатынын бөјүк бир һиссәсини шәрәфли мүәллимлик сәнәтинә һәср етмишдир. Онун мүәллимлији әсасән ингилабдан әввәлки дөврү вә ингилабын биринчи он илини әһатә едир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәрки дөврдә маариф вә мәктәб мәсәләси халг инкишафынын ән зәрури еһтијачлары илә бағлы олан бөјүк си-

јаси вә ичтимаи бир мәсәлә иди. Халгы савадландырмаг, елм вә мәдәнијјәти халг күтләләри арасында јајмаг тәкчә маариф мәсәләси олмајыб, һәм дә сијаси мәсәлә иди. Кениш халг күтләләринин көзүнү ачмаг, онлары заманын тәләбләринә мувафиг тәрбијә етмәк, чәмијјәтин ингилаби әсаслар үзрә јенидән гурулмасы вә тәрәггиси уғрунда сәфәрбәрлијә алмаг мәгсәдини күдүрдү. Буна көрәдир ки, о дөврүн Азәрбајчанда көркәмли ингилабчылары олан Нәриманов, Әзизбәјов кими адамлар өз күндәлик ишиндә маарифи јајмаг мәсәләсинә чох бөјүк диггәт верирди. Көһнә типли, шәриәт мәктәбләринә гаршы јени мәктәби, јени дәрс үсулуну јајан, әлифбада вә үмуми тәдрис ишиндә бөјүк ислаһат апарараг бүтүн тә'лим-тәрбијә системинин демократлашмасына, јә'ни зәһмәткеш халг күтләләринә јахынлашмасына фәдакарчасына чалышан маариф хадимләри сосиалист ингилабынын үмуми чәрәјанына көмәк едирдиләр, пролетариатын вә зәһмәткеш халгын тәрәфиндә идиләр.

Абдулла Шаигин өмрүнүн бөјүк бир һиссәсини мүәллимлијә вермәси дә тәсадүфи дејилди. Атәшин сурәтдә халга хидмәт етмәк арзусу, халгы көһнә дүнјанын мадди вә мә'нәви буховларындан азад етмәк арзусу о дөврдә Абдулла Шаигин истәр јазычылыг вә истәрсә педагожи фәалијјәтинин истигамәтини мүәјјән етмишдир.

Абдулла Шаиг 1881-чи илдә Тифлис шәһәриндә хырда руһани аиләсиндә доғулмушдур. Атасы Шәрг дилләри вә мәдәнијјәти илә таныш олдуғундан «Идарәји-руһанијјәдә» ишләмәклә бәрабәр алты синифли мәктәбдә шәриәтлә јанашы фарс вә әрәб дилләриндән дәрс дејәрмиш. Шаиг ики ил әввәл «Азәрбајчан» журналында чап етдирдији «Көһнә дүнја» адлы хатирәләриндә ушаглыг вә илк кәнчлик дөврү һаггында мүфәссәл вә гијмәтли мә'лумат верир. Бу хатирәләрдән көрүнүр ки, дүшдүјү мүһит вә Тифлисдә јашадыглары шәраит ону лап ушаглыгдан халгла, садә зәһмәткеш адамларла бағламышдыр. Шаиг гоншулугда јашајан јохсул азәрбајчанлы, күрчү вә ермәниләрин һәјатыны мүшаһидә етмиш, зәһмәткеш балалары илә дост олуб ојнамыш, Тифлисин Шејтан базарында әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләрини көрмүш, гоч вә хоруз дөјүшдүрәнләрә, «фала, дуаја, пирләрә, гәза-гәдәрә, чадуја, истихарәјә инананлара»[1] тамаша етмишдир.

[1] «Азәрбајчан» журналы, 1954, № 11, сәһ. 67.

О, мөвһумат, еһтијач вә гаранлыг ичәрисиндә јашајан халг күтләләринин арасында чох ачыг көзлү, нәчиб тәбиәтли, һәјата никбин нәзәрлә вә тәмиз үрәклә бахан Сәфи дајы, Килас нәнә кими көзәл инсанлара дәриндән нәзәр салмыш вә сәмими бир мәһәббәтлә онлары севмишдир. Мискәр олуб өз әлинин зәһмәти илә јашајан Сәфи дајыны Шаиг сағлам бәдәнли, күләрүзлү вә хошхасијјәт бир киши кими хатырлајыр. Сәфи дајы, јашы әллидән кечдијинә бахмајараг өмрүндә бир дәфә дә мәсчидә кедиб намаз гылмамышды. Бир күн базар әһли дәстә илә мәсчидә ахшам намазына кедәркән күчәдә Сәфи дајыја раст кәлир вә ону араларына алыб зорла мәсчидә апарырлар. Шаиг өзүнә мәхсус тәбии бир әда вә садә бир дилдә бу һадисәни тәсвир едәрәк дејир: «О күндән сонра кими көнлү олмајан бир ишә мәчбур етсәјдиләр, чамаат «Сәфи дајыны намаза апарырлар» дејә бу сөзләри зәрби-мәсәл кими ишләдирди». Һәлә ушаглыгда халгын ичиндә көрүб севдији Сәфи дајы кими көзәл инсанлар Шаигин јарадычылығына тә'сирсиз галмамышдыр. Тәгрибән ијирми ил сонра, јә'ни 1910-чу илдә јаздығы «Көч» һекајәсиндә охучу Кәрим баба сурәтиндә Сәфи дајынын бир чох чәһәтләрини көрүр. Ушаглыгдакы вә илк кәнчликдәки тәәссүраты вә һәјатда көрдүкләри, демәк олар ки, Шаигин бүтүн јарадычылығында силинмәз изләр бурахмышдыр. «Хатирәләр» онун јарадычылығындакы бир чох мотивләрин һарадан кәлдијини, бир чох сурәтләрин һәјатыны, әсил-нәсәбини мүәјјән етмәк үчүн олдугча зәнкин материал верир вә бу чәһәтдән гијмәтли бир ачардыр. Шаиг хатирәләриндә Килас нәнә адлы сон дәрәчә зәнкин вә тәмиз мә'нәвијјата малик олан ади бир Азәрбајчан гадынындан данышыр. Бу гадынын синәсиндә доғрудан да инсана мәһәббәтлә долу олан бөјүк бир үрәк дөјүнүр. Шаиг бир күн Күр чајынын күкрәјәрәк дашдығыны хатырлајыр. Күрүн дашмасы чох дәһшәтли бир һалдыр. Бу һалда ким онун пәнчәсинә кечсә мәһв олуб кедәчәкдир. Бу дәфә Күр тирләрә бәнд едилмиш бир дәјирманчы дахмасыны гучағына алараг атыб-тутурмуш. Һәр ан парчаланыб дағылмаг горхусу алтында олан дахмада гоча әр илә арвад вә ушагдан ибарәт бир дәјирманчы аиләси вар. Арвад да, киши дә голуну ачараг саһилдәкиләрдән имдад истәјир. Лакин һеч кәс чәсарәт едиб Күрә јахын дура билмир. Бу заман Килас нәнә ирәли чыхыб,

дүнјада көзүнүн ағы-гарасы бирчә оғлу олан Ризвана мүрачиәт едир:

« — Ризван, нә дурмусан, сәнин кими үзкүчүнүн дуруб бахмағы ајыб дејилми? Бу јердә онларын көмәјинә кәрәк сән чатасан».

Ризван чанындан горхмајараг сојунуб ана тәһрики илә өзүнү дәрһал чаја атыр вә дәјирманчы аиләсини хилас едир.

Шаиг јазыр:

«Дәјирманчы ағыр-ағыр нәфәс алдыгдан сонра, Ризвана:

— Сәни көрүм, ај гардаш, дүнјада һеч јаман күн көрмәјәсән, — деди.

Бүтүн гоншулар шүкүр еләјир, севинчләрини ифадә едирдиләр. Ахырда Килас нәнә дәјирманчынын гызыны гучағына алыб:

— Ризванын гонаглары бизә кедәчәк — деди, — касыб оланда нә олар, варыны верән утанмаз».[1]

Шаигин һәјатда көрдүјү бу һадисә вә Килас нәнә сурәти онун јарадычылығында даһа мүфәссәл ишләнмишдир. Инди тамамилә ајдындыр ки, «Көч» һекајәсиндәки мәрд, горхмаз вә кениш үрәкли Ајрым гызы Килас нәнәдән төрәмишдир. Јухарыдакы һадисә исә бүтүнлүклә Шаигин 1912-чи илдә јаздығы ермәни вә Азәрбајчан халгынын достлуғуна һәср олунмуш «Интиһармы, јашамагмы» һекајәсинин әсасына гојулмушдур. Бурада Шаиг күрчү аиләсини ермәни илә әвәз етмиш, Аслан вә Ованес сағ вә тәмиз әлагәси илә һәгиги халглар гардашлығыны көстәрмишдир. Белә бир дәјишиклик о дөвр үчүн чох тәбии иди вә әсәрә актуал бир мә'на верирди. О заман, ермәниләрлә азәрбајчанлылар арасында әдавәт төрәтмәк истәјәнләрә бу ән јахшы чаваб иди.

Ушаглыг вә илк кәнчлијиндән башлајараг јашадығы мүһит вә һәјати мүшаһидәләри һәссас Абдулла Шаиги халгла бағламыш, үрәјиндә садә инсанлара гаршы мәһәббәт ојатмыш, демократик тәсәввүр вә көрүшләр тәрбијә етмишдир. Лакин бу мүһит зиддијјәтли иди. Көһнә фикирләр вә ән'әнәләр, мөвһуми тәсәввүр вә вәрдишләр һәлә чох чанлы вә тә'сирли иди. Атасы руһани, анасы динпәрәст, јашадығы чәмијјәт јарыфеодал бир хасијјәтдә

[1] «Азәрбајчан» журналы, 1954, № 11, сәһ. 85.

иди. Бүтүн бунлар да она тә'сир етмәјә билмәз, тәзадлы дүшүнчә вә һиссләр ојатмаја билмәзди. Лакин Шаигин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында — халгла бағлы олан ишыглы вә инсани чәһәтләр һәлледичи рол ојнамышдыр. Һәтта руһани олан атасы белә о заманкы бәјләр вә ханлар һаггында пис данышар, онларын халгла ит кими рәфтар етмәсиндән шикајәтләнәрмиш. Бәјләрин кәндлиләрә етдији зүлмү Шаигин атасы доғулуб-бөјүдүјү Борчалы маһалынын Сарван кәндиндә өз көзләри илә көрмүшдү.

Шаиг Тифлисдә оларкән һәјәтләриндә јашајан јохсул аиләләрә јахынлашыр, «санки дәрд вә гүссә үчүн јаранмыш бу инсанларын» ағыр һәјаты онун үрәјиндә јумшаг вә мәрһәмәт дујғулары ојадыр. Шаиг кечә-күндүз бир тикә чөрәк үчүн бүтүн мүһитлә вә өз талеләри илә әлбәјаха олуб вурушан вә күчдән дүшән бу адамлары севир. Онлар јохсул олсалар да тәмиз фикирли, аличәнаб вә садә адамлардыр. Әкбәр әми адлы Чәнуби Азәрбајчандан кәлмиш јохсул бир кәндлинин һәјатыны Шаиг бүтүн тәфәррүаты илә нағыл едир. Әкбәр әми Чәнубдакы бәјләрин вә фәррашларын зүлмүндән әзилмиш, сојулуб таланмышдыр. Нәһајәт, аиләсинә бир тикә чөрәк газанмаг фикри илә Аразы бу тәрәфә аддамышдыр, фәһләлик едиб газандығы ајда сәккиз манатла јарыач-јарытох доланыр вә ушаглары үчүн бир гарын чөрәк пулу јығмаға чалышыр. Бу заман Әкбәр әмијә хәбәр чатыр ки, арвады өлүб, ушаглары башсыз галыб. Дәрд-гүссә вә ушагларын фикри Әкбәр әмини әлдән салыр, лакин онлары кедиб кәтирмәјә пулу јохдур. Балача Шаиг бу һадисәни билдикдә анасынын јанына гачыр, о да әринә тә'сир едир. Атасы Әкбәр әмијә он беш манат верир вә Әкбәр әми кедиб ушагларыны Тифлисә кәтирир. Онун Чәнубдан гајытмасы һәјәтдәкиләр үчүн бир бајрам олур. Килас нәнә Әкбәр әминин дә ушагларыны ганады алтына алыр.

Бу хатирәни охудугда биз Абдулла Шаигин 1908-чи илдә јаздығы «Мәктуб јетишмәди» һекајәсини хатырлајырыг. Һекајә Балаханыда, мүәллимлик етдији заман мә'дәнләрдә көрдүјү һадисәләрин тә'сири илә јазылмышса да, орада биз Әкбәр әминин ијини дујуруг. Онун да мүәјјән чизкиләри вә јазычы һафизәсинә бурахдығы тә'сирләр өзүнү көстәрмишдир.

Бүтүн бу көрдүкләри Шаиги мүәјјән дәрәчәдә хәјалпәрвәр вә назик үрәкли етмишди. Та ушаглыгдан онун

үрәјиндә инсанлара гаршы һәссас, лирик бир мәһәббәт бој атмаға башлајыр, о, инсан фәлакәти вә бәдбәхтлијинә биканә, үрәкјанғысыз баха билмир. Әзилән вә еһтијачда олан адамлара үрәји јаныр, һәр ан онлара көмәк әлини узатмаг истәјир. Бүтүн бунлары она көрә гејд едирик ки, Абдулла Шаигин јарадычылығында һуманизмин көкләрини бунларсыз мүәјјән етмәк чәтиндир.

Зәһмәткеш инсанларын гаранлыг вә еһтијач пәрдәсинә бүрүнмүш һәјатыны ишыгландырмаг арзусу Шаиги елм вә маариф мәш'әлинә тәрәф чәкирди. Она елә кәлирди ки, әлач анчаг маарифдәдир, халгын савадланмасындадыр. Һәјат мүбаризәсиндә әли јалын олан Әкбәр әми вә Килас нәнәләри һәр јетәнин гапаз вә тәһгириндән гуртармаг үчүн јеканә силаһ саваддыр, елмдир. Буна көрә дә Абдулла Шаиг мәктәби вә мүәллими та ушаглыгдан бөјүк бир мәһәббәтлә севир, һәтта мүәллимләринин ади инсан олдугларына белә инана билмир. Абдулла Шаиг јазыр: «Мән мүәллимләрими чох севирдим. Билмирәм, ја мән һәддиндән артыг хәјалпәрәст бир ушаг идим, ја онлар бу гәдәр нәчиб инсанлардылар?!. Онларын һәр бир һәрәкәти вә рәфтары мәндә чошгун һиссләр вә јүксәк дүшүнчәләр ојадырды. Дәрсләримә олан сонсуз һәвәсим вә јорулмадан кечә-күндүз чалышмағым да мүәллимләримә олан сәмими мәһәббәтимдән ирәли кәлирди».[1]

Бу сәтирләри охујаркән Абдулла Шаигин һекајә, повест вә ше'рләриндә мүәллим сурәтләринин нә үчүн бу гәдәр кениш үрәкли, нәчиб гәлбли олдуғуну, нијә бу гәдәр сәмими бир гәләмлә тәсвир едилдијини анлајырыг. Абдулла Шаигин јазычылыг һәвәсини алովландыран вә ону биринчи дәфә доғма Азәрбајчан дилиндә јазмаға сөвг едән дә мүәллим олмушдур. 1895—1900-чү илләр арасында Иранын Мәшһәд шәһәриндә олдуғу заман Шаиг фарс вә франсыз әдәбијјатыны көзәл билән Мирзә Јусиф адлы азәрбајчанлы бир мүәллимин нәзарәти алтында тәһсилини давам етдирмишдир. Шаигин тәсвиринә көрә Мирзә Јусиф мүкәммәл билик саһиби вә вәтәнпәрвәр бир шәхс имиш. Шаиг орада, мәшһур рус тәмсилчиси Крыловун «Сазандалар» тәмсилини фарсчаја тәрчүмә едәрәк Мирзә Јусифә охумушдур. Шаигин ше'р вә әдәбијјата һәвәс көстәрмәсини Мирзә Јусиф бәјәнир, лакин тәмсили фарсчаја тәрчүмә етдији үчүн она ачығы тутур.

---
[1] «Азәрбајчан» журналы, 1954, № 11, сәһ. 66.

«— Апар бу тәмсили азәрбајчанча јазыб кәтир, — дејир.

Әлбәттә, Абдулла Шаигин о заман илк әдәби тәрчүмәјә фарсча башламасы тәәччүблү дејилдир. О дөврдә һәм Азәрбајчан дилиндә мәктәбләр вә китаблар аз иди, һәм дә Шаиг тәһсилини фарс дилиндә давам етдирирди. Буна көрә дә о, Крыловун «Гурд вә пишик», «Ики өкүз», «Мејмун вә көзлүк», «Гарға вә пендир» тәмсилләрини дә фарсчаја тәрчүмә едир. Диггәтәлајиг чәһәт орасыдыр ки, Мәшһәд мүһитиндә Шаиг Фирдовси, Хәјјам, Сә'ди кими Шәрг әдәбијјаты классикләри илә јанашы бөјүк рус классикләри Пушкин, Лермонтов вә Крыловун да әсәрләрини охујур. Мүталиә вә тәрчүмә саһәсиндә гәләм ишләтмәси Шаигдә әдәби јарадычылыға олан мејли күчләндирир. Тәһсил вә әдәби мүталиә илә јанашы Шаиг Хорасанда өзүнә мәхсус бир һәссаслыгла халгын һәјатыны өјрәнир, күчә, базар вә мејданларда јашајышын ејбәчәр шәкилләрини мүшаһидә едир, шаһ истибдад вә феодал шәраитинин инсан һәјатыны нә гәдәр чүрүдүб кораладығыны көзүјлә көрүр. Көрдүјү дәһшәтли, күлүнч, фачиәнә, ејбәчәр һәјат сәһнәләри ону каһ сарсыдыр, каһ нифрәтә кәтирир, каһ ачы күлүшләр ојадыр вә хәјалында һәкк олуб галыр. Хорасан мүшаһидәләри Шаигин үрәјиндә истибдад вә зүлмә гаршы әбәди бир нифрәт доғурур, инсанлары шаһлардан вә валиләрдән, фәррашлардан вә миргәзәбләрдән азад көрмәк арзуларыны алովландырыр.

Беләликлә, һәјат өз амансыз вә чанлы, чазибәдар вә ијрәнч сәһнәләри илә кәнч Шаигин гаршысында мүшкүл вә зиддијјәтли суаллар гојур, үрәјиндә зәнкин дујғулар вә еһтираслар ојадыр, ону дәрин фикирләр вә хәјаллара салыр, јә'ни реалист вә мә'налы сәнәт мә'бәдинә тәрәф чәкир.

А. Шаиг әдәбијјат сәһнәсинә гызғын кәнчлик еһтираслары вә долашыг фикирләри илә кәлир, бурада шүбһәләрини дә, мәһәббәт вә нифрәтини дә ејни ачыглыгла ифадә етмәјә чалышыр. Бә'зән чох садә хитабларла кифајәтләнирсә, бә'зән бәдии сөзү инсанларын јолуна ишыг сачан бир мәш'әл кими алովландырыр.

Шаигин илк јарадычылығы 1905-чи ил ингилабы вә гара иртича дөврүнә дүшүр. Ингилаб халг күтләләри јарадычылығынын ән гызғын мәрһәләси, ән јүксәк зирвәсидир. Ингилаб дөврүндә јүз минләрлә инсанлар азадлыг

идеалы јолунда мәрдлик вә гәһрәманлыгла мүбаризәјә гошулурлар, өлүмә кедирләр. Ичтимаи һәјатын ингилаб фыртынасы илә чалхаланмајан бир саһәси галмыр. Ингилабын тәмиз вә этирли күләји һәр тәрәфи тутур, һәр күнч вә бучағы долашараг көһнәлмиш, ијләнмиш һаваны тәмизләјир. Бешинчи ил ингилабы чар империјасынын бүтүн кушәләриндә зәһмәткеш күтләләри мүбаризәјә руһландырды, азадлыг вә хош һәјат истәкләрини тызышдырды. Лакин ингилаб туфаны јалныз сағлам гүввәләри һәрәкәтә кәтирмәклә гуртармыр, хәстә вә көһнәлијә алышмыш гүввәләр дә өлүмчүл тәһлүкәни һисс едәрәк тәлаш вә ваһимә ичәрисиндә һәрәкәтә кәлир, тәрпәширләр. Азәрбајчанда 1905-чи ил ингилабы халгын кениш тәбәгәләрини сијаси мүбаризәјә, азадлыг вә јени һәјат уғрунда дөјүшләрә галдырды. Габагчыл зијалылар, мүтәрәгги вә халга бағлы олан јазычылар, мүәллимләр вә башгалары ингилабы севинчлә гаршыладылар, ингилабын кәтирдији демократик һүгуглардан истифадә едәрәк халгын јараларыны сағалтмаға киришдиләр, јенитипли мәктәбләр ачдылар, театрлар, хәстәханалар, маариф очаглары јаратдылар, гәзет вә журналлар чап етмәјә башладылар. Онлар бүтүн вәтәндашларын көзүнү ачмағы, савадлы, елмли етмәји, һамыны вәтән үчүн фајдалы вә шүурлу бир мүбаризә чевирмәји өз гаршыларына мәгсәд гојмушдулар вә бу мәгсәд уғрунда илһамла мүбаризә апарырдылар. Онларын әксинә олараг мүртәче гүввәләр — бәјләр, ханлар, буржуа үнсүрләри халгы мөвһумат вә зүлм алтында сахламаға чан атыр, ана дилиндә јени мәктәбләр вә театрлар ачмағын әлејһинә чыхыр, гәзетләри бағлатдырыр, гыз мәктәбләрини ганундан харич е'лан едир, арвадларын исмәт вә намусуну чадрада көрүр, фәһлә һәрәкатыны вә социализм уғрунда мүбаризәни ганунсузлуг, анархија адландырырды. Бир сөзлә онлар дөрд әллә көһнәликдән јапышырдылар. Абдулла Шаиг бу дөврдә јаздығы ше'рләриндә јенилији, һәјатын ингилаби әсасларла јенидән гурулмасыны үрәкдән алгышламышдыр. Столыпин иртичасы илләриндә, чаризм Биринчи думаны говдуғу заман шаир иртича булудларынын һәр тәрәфи бүрүдүјүнү гәзәблә тәсвир едәрәк ингилаб фыртынасынын јенидән чошмасыны истәјир:

> **Дурма даһа еј әдл, сәадәт булуду, јағ!**
> **Еј илдырым, әзминлә курулда јенә һәр ан.**

> Еј күчлү күләк, сән дә гопар фыртына, туфан.
> Бу көһнә чаһаны тәмәлиндән учур анчаг!

О заман шаирин ингилаби чағырышларында ара-сыра дәрин бир кәдәр дә ешидилир. Лакин бу кәдәр һәјатдан шәхси наразылығын нәтичәси олмадығы кими, субјектив, дини маһијјәт дә дашымырды. Онда үмуми бәшәри бир мә'на варды, ичтимаи мүһит вә гурулушун әдаләтсизликләринә гаршы чеврилмишди, һәјатла јүксәк идеаллар арасындакы учурумдан доғмушду. 1908-чи илдә јаздығы «Парчалар»да шаир дејирди:

> Санма бу дәрду гүссәмин сәбәби.
> Олмамагдыр бу дүнја камымча.
> Гәлбими јандыран будур анчаг:
> Вәтәни көрмәдим мәрамымча.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Шаиг јарадычылығынын илк дөврүндән башлајараг халга, һәгигәтә вә азадлыға инанан бир јазычыдыр. О һагг вә әдаләтин нәһајәт гәләбә чалачағына һеч бир заман шүбһә етмәмишдир. Буна көрә дә онда үмидсизлик јохдур. Никбинлик, инсанын јарадычы гүввәләринә инанмаг, јүксәк инсан шүуру вә вичданына е'тимад Абдулла Шаигин јарадычылығында әсас мотивләрдир. Мүртәче гәзетләр вә јазычылар Романов сәлтәнәтинин әбәдилијиндән данышдығы, зәиф руһлу адамлар үмидсизлијә гапылдығы бир заманда Абдулла Шаиг јазырды:

> Инанын, достларым мәнә инанын:
> Бир заман мәһв олар бу истибдад,
> Галар анчаг бу зүлмдән бир ад,
> Утанын инди, зүлмдән, утанын!

Абдулла Шаигин јени һәјат арзулары көһнә һәјата, көһнәликләрә гаршы мүбаризә фикри илә бағлы олмушдур. О инанырды ки, вәтәнин вә инсанлығын хошбәхтлији үчүн, доғрудан да сәадәтлә долу бир һәјат јарадылмасы үчүн көһнә дүнјаны көкүндән дәјишмәк лазым кәләчәкдир. Нә гәдәр ки, чәмијјәт көһнәликләр әлиндә әсирдир, јени вә шанлы һәјат мүмкүн дејил. 1909-чу илдә јаздығы «Һәр шеј көһнә» ше'риндә шаир дејирди:

Үрәк гыран гара күндән чаһан тапармы нича̄т?
Бу јер, бу көј, бу күнәш көһнә, бу һәјат көһнә!
Идарә көһнә, шүур көһнә, каинат көһнә.
Бу көһнәликләр ичиндә доғармы шанлы һәјат?..

Көһнәликләрә гаршы, зүлм, истибдад вә зоракылыг дүнјасына гаршы чыхан шаир тәбии олараг ингилабчылары алгышлајыр, онлары «Вәтән гајығчылары» адландырырды. 1910-чу илдә јаздығы «Чәһаләтлә мүчадилә јахуд заманын ингилабчыларына» ше'ри ингилаби мүбаризәнин кәләчәјинә бөјүк бир инамла долудур:

Әлдә етмәк үчүн бөјүк әмәли,
Горхмајын, чүр'әт илә галхышыныз,
Фыртына, далғаларла чарпышыныз,
Ирәли, гәһрәманларым, ирәли!

Шәфәг атдыгда, ја даһа еркән,
Инанын, саһилә дәмир атарыг;
Бу гаранлыг думанларыударыг
Сизи алгышлајар севимли Вәтән.

Абдулла Шаигин јарадычылығында зәһмәт мөвзусу, зәһмәткеш кәндли вә фәһлә сурәти бөјүк јер тутур ки, бу да онун һуманизми вә демократик көрүшләринин бәдии бир нәтичәсидир. Онун һәм ше'рләриндә, һәм дә һекајә вә пјесләриндә әмәкчи инсанлар, саф вә јүксәк бир мәһәббәтлә тәрәннүм едилир. Совет дөврүнә гәдәр јаздығы әсәрләрдә Шаиг кәндли вә фәһләнин ағыр һәјатыны, синифли чәмијјәтдә онун амансыз истисмар олундуғуну көстәрир. 1907-чи илдә јаздығы «Әкинчи» ше'риндә гантәр ичиндә јер шумлајан, чул-палазыны гышда сатыб совмуш, аиләси гуру јердә галан, борча дүшмүш кәндлини «зәһмәт мәләји» адландырыр, јаз күнәшинин доғдуғуну хәбәр верәрәк ону мүбаризәјә руһландырырды. Шаиг көстәрирди ки, зәһмәтин мәһсулу кәндлинин өзүнә чатмыр, онун балаларыны әбәди еһтијач көзләјир, јохсуллуг вә сәфаләт гапысыны кәсмишдир, чүнки:

Сүнбүлләр әјәр башларыны дәнли чағында,
Көзләр бәһәри бәј отуруб зүлм отағында,
Пај-пуш олачаг зәһмәтимиз, еј кәмәјим, чәк!
Залымлара гисмәт олур анчаг әмәјим, чәк!

Ингилабдан әввәл кәндли мөвзусунун ишләнмәсиндә Абдулла Шаиг «молла нәсрәддин»чиләр вә Сабир јолуну тутараг кәндин зәһмәткеш тәбәгәсинә мәһәббәтлә ја-

хынлашмыш, мүлкәдарларын вәһшилијини ифша етмишдир. 1913-чү илдә Сабирин сатиралары руһунда јазылмыш «Әкинчи вә хан» ше'риндә дәрин бир нифрәт вә истеһза илә Шаиг дејир:

Кәлдим бош әл илә гапына, говма, дәхиләм,
Јохсул, үзү гарә, әмәји пуч вә сәфиләм.
Гәлбигырығам, бојнубүкүк, хәстә, әлиләм.
Кәл ејлә мәним дәрдимә дәрман, сәнә гурбан.
Һагсыз, гуру муздурча бу һејван сәнә гурбан.

Әсди гара јел, чәлтији, бостаны совурду,
Бу фәгр вә зилләт нечә илдир бизи јорду.
Јағмады јағыш, јанды тахыл, чүмлә күл олду.
Бир дәнә әлә кәлмәди һеч, хан, сәнә гурбан.
Нә дары, нә чәлтик, нә дә бостан, сәнә гурбан.

Јохсул вә әзилән кәндлинин дилиндән јазылмыш бу ше'рин өзүнә мәхсус бәдии хүсусијјәти вә көзәллији вардыр. Шаир бурада һәм Сабир үслубуну давам етдирмиш, һәм дә орижинал бәдии форма тапмышдыр. Һәркаһ Сабирдә әһвалат мүлкәдарын дилиндән дејилирдисә, бәдии тәсвирдә мүлкәдар сурәти өн плана чәкилмишдисә, Шаигдә јохсул, әзкин кәндли сурәти әсасдыр. Бу кәндлинин данышығы, онун аһәнки вә тәрпәниши һәм өзүнүн инкишаф сәвијјәсини, синфи шүурунун дәрәчәсини, һәм дә мүлкәдарын инсафсыз вә мәрһәмәтсизлијини көстәрир.

Шаиг јалныз һаким синифләри лә'нәтләндирмәклә галмајыб көһнә феодал кәндинин бир чох мә'нәви јараларыны ачыр, көһнә әхлаг вә тәрбијәнин төрәтдији фачиәләри бизә көстәрир. 1911-чи илдә «Бәдбәхт аилә», сонралар исә ишләјиб «Дурсун» ады илә чап етдирдији повестдә јазычы көһнә кәндин хәсислик, һәрислик, чохарвадлылыг вә саир бу кими хәстәликләрини ифша етмиш, бу бәлаларын инсанлары нечә бәдбәхт етдијини, нә чүр әдавәтләр төрәтдијини инандырычы вә тә'сирли бојаларла көстәрә билмишдир. Абдулла Шаигин чаһан мүһарибәсинә гәдәр јаздығы әсәрләрдә јохсул кәндли сурәтләри әсас јер тутур. Һәм дә онун кәндли сурәтләри нә гәдәр әзкин, савадсыз, керидә галмыш олсалар да, мә'нәвијјатча чох тәмиз вә саф адамлардыр, үрәкләри јахшыдыр, һеч кәсә пислик етмирләр. Даһа артыг, онлар өз сон тикәләрини башгасы илә бөлүшмәјә һазырдырлар, әзилән вә јıхылан һәр кәсин әлиндән тутур, мунис бахышлары вә меһрибан сөзләри илә үрәјинә дајаг верирләр.

Шаигин Биринчи чаһан муһарибәсинә гәдәр јаратдығы кәндли сурәтләринин һамысы анчаг һалындан шикајәт етмәји бачаран дилсиз-ағызсыз мәзлумлардан ибарәт дејилдир. Онларын ичәрисиндә чох бачарыглы, дүнјакөрмүш, пәләнкләрлә пәнчә-пәнчәјә кәлмиш гәһрәманлар да вардыр. Бу чәһәтдән 1910-чу илдә јаздығы вә дәфәләрлә чап олунмуш «Көч» повести Азәрбајчан әдәбијјатынын ән гијмәтли классик әсәрләриндән биридир. Повест кәндин зәһмәткеш тәбәгәсинин һәјатыны шаиранә бојаларла вә дәрин реалист бир гәләмлә тәсвир едир. Бурада јүксәк дағларын вә мешәләрин гојнунда јерләшән кәндин һәјаты, халгын адәт вә ән'әнәләри чох тәбии вә ахычы бир шәкилдә нағыл олунмушдур. Инсанлар онлары әһатә едән тәбиәт вә мүһитлә үзви әлагәдә көстәрилир, тәбиәт тәсвирләри о гәдәр чанлы вә зәнкиндир ки, санки бир јазычы гәләминдән јох, бир рәссам фырчасындан чыхмышдыр. Бүтүн бунлар гранит бир әсасдыр ки, онун үстүндә Кәрим бабанын вә Ајрым гызынын тунч һејкәли јүксәлир. Кәрим баба садә һәјатла јашамыш кениш үрәкли, гочаг вә горхмаз бир чобандыр. Ајрым гызы ингилабдан әввәлки Азәрбајчан гадынларынын ән көзәл нүмајәндәләриндәндир, о һеч бир шејдә кишиләрдән кери галмыр, чәсарәтли, ачыг үзлү, сөзүнү мәрд дејән, иш бачаран бир гадындыр. Кәндлиләрдән бири һаглы олараг онун һаггында дејир:

«Бу пәһләван гадын кишидән артыгдыр».

Кәрим баба илә Ајрым гызынын мүнасибәти феодал чәмијјәтиндә олан әр-арвад көләлијинә дејил, күндәлик биркә зәһмәтдә бәркимиш достлуға вә јолдашлыға әсасланыр. Буна көрә дә Ајрым гызы Кәрим бабаја үстүнлүк көстәрдикдә Кәрим баба ачыгланыб гәзәбләнмир, сөзүнү сындырмыр, һәтта ифтихарла вә курлајан бир сәслә дејир:

«Мәним кими кишинин елә дә арвады кәрәк олсун».

Абдулла Шаиг, Азәрбајчан реалист вә демократик әдәбијјатынын баниси олан бөјүк Мирзә Фәтәли Ахундовун јолуну давам етдирәрәк һәлә ингилаба гәдәр јаздығы әсәрләриндә бир сыра ишкүзар, бачарыглы гадын сурәтләри јаратмышдыр. Мәсәлән, Лев Толстојдан игтибас етдији «Кимдир һаглы» адлы икипәрдәли мәнзум комедијасында Күлсәнәм кими чанлы вә мүбариз бир гадын сурәти јаратмышдыр. «Кимдир һаглы» комедијасы игтибас олундуғуна бахмајараг, тамамилә Азәрбајчан материалы үзәриндә јазылмыш, Азәрбајчанын милли хүсусијјәтләрини әкс етдирмишдир. Шаиг бурада чох чанлы бир мәсәлә гојур. О заманкы чәмијјәтдә вә аиләдә гадынын һүгугсуз вәзијјәти сағлам бир күлүшлә ифша олунур. Комедијанын мүхтәсәр сүжети беләдир: чөл ишләриндән гајыдан Рүстәм хөрәји сүфрәдә һазыр көрмәдији үчүн арвады Күлсәнәми данлаға тутур, ачыгланыр. Лакин Күлсәнәм дә дил алтында галан арвадлардан дејилдир. Әринин «сәһәрдән евдә нә гајырырсан» суалына евдә мин иш олдуғуну дејир:

— Сач асырам, фәтир, чөрәк јапырам.
Атлы кими ора-бура чапырам.
Одун, чырпы дашыјырам шәлә-шәлә.

Әр илә арвад арасында кимин ишинин ағыр олдуғу һаггында мүбаһисә узаныр, нәһајәт, гәрара алырлар ки, сабаһдан Күлсәнәм чүт гошуб чөлә кетсин, Рүстәм евдә отуруб ушаға, тојуг-чүчәјә бахсын, хөрәк биширсин, јә'ни арвад кишинин ишини, киши дә арвадын ишини көрсүн. Нәтичә о олур ки, Күлсәнәм чөл ишләринин өһдәсиндән чох көзәл кәлир, Рүстәм исә башыны итириб галыр: чүчәләри гырғы апарыр, хәмири ит јејир, бешикдә ушағын чығыртысы көјә чыхыр, хөрәк асылмамыш галыр. Комедија Күлсәнәмин ағылда да, бачарыгда да Рүстәмдән чох-чох үстүн олдуғуну көстәрир вә онун там гәләбәси илә битир. Сөз јох ки, 1910-чу илләрдә Азәрбајчан гадынларынын дохсан доггуз фаизи савадсыз олуб буржуа-феодал мүһитинин ағырлығы алтында әзилдији бир заманда Күлсәнәм кими гадын сурәти јаратмаг вә гадынын һеч бир чәһәтдән кишидән әскик олмадығы фикрини белә чанлы бојаларла тәблиғ етмәк чох мүтәрәгги һал иди.

Абдулла Шаигин кәнддән јаздығы әсәрләрин әксәријјәти үрәк ачычыдыр, һәм дә чох јығчам тәбиәт тәсвирләри илә долудур. Бу тәсвирләрин мүвәффәгијјәти јүксәк зөвг вә бәдиилик дујғусунун һәр ан өзүнү көстәрмәсиндәдир. Һәм дә тәбиәти Шаиг шаир көзү илә көрүр, зәһмәткеш кәндли үрәји илә дујур. Бу чәһәтдән 1913-чү илдә јаздығы «Дағлар солтаны» ше'ри бәдии гијмәти вә көзәллији е'тибары илә «Көч» гәдәр јүксәк вә камил бир әсәрдир. Бурада һәр мисра мәнзәрәдир, чанлы, һәјати бир таблодур. «Көч» әсәриндә олдуғу кими садә вә долғун халг

дили илә јазылмыш бу ше'р чобанлар һаггында, онларын кәзиб-доландығы чөлләр вә дағлар һаггында үрәкдән чыхан бир нәғмә, бир мусиги парчасыдыр.

Мал гапыја кәләндә ахшам, сәһәр,
Гојун мәләр, гузу мәләр, даг мәләр.
Сәсә, күјә дүшәр, көпәкләр һүрәр,
Дәрә, даг, даш һәзин-һәзин сәс верәр;
Бу јерләрин солтаныдыр чобанлар,
Һәм бәјидир, һәм ханыдыр чобанлар.

Шаир тәбиәти вә чобанларын мәишәтини чанлы сөзләрлә тәсвир едир, бу тәсвирлә онларын нәчиб вә садә хасијјәтини ачыр, дүнја малындан һеч шејләри олмаса да тәмиз үрәкләри вә онлара сәадәт кәтирән хошсифәт севкилиләри олдуғуну дејир:

Дүнја малындан вар: сичим, чатысы,
Патавасы, чухасы, һәм гартысы,
Бир дә гумрал көзлү назлы Фатысы,
Охудугча үрәк дәләр бајатысы;
Бу јерләрин солтаныдыр чобанлар,
Һәм бәјидир, һәм ханыдыр чобанлар.

Абдулла Шаигин ингилабдан әввәлки јарадычылығында «Мәктуб јетишмәди» һекајәси принсипиал әһәмијјәтә маликдир. Бу һекајәдә Шаиг Азәрбајчан әдәбијјатында актуал мөвзу олан фәһлә синфи мөвзусуну екс етдирмишдир. Јазычы Бакы нефт мә'дәнләриндә хүсуси саһибкарлар вә капиталистләр үчүн чалышан фәһләләрин ағыр вә дөзүлмәз һәјатыны мәһарәтлә тәсвир едир. Һекајәнин әввәлиндә дејилән бу сөзләр онун идеја истигамәтини ајдын көстәрир: «Дүнјада бүтүн сәфаләт вә фәлакәт јалныз инсанлығын јохсул гисминә нәсиб имиш!»

Һекајәнин әсас гәһрәманы олан Гурбан ади бир фәһләдир, ону Бакы нефт мә'дәнләринә чәкиб кәтирән арвад-ушағына чөрәк пулу газанмаг дәрдидир. Гурбан кәнддә гојуб кәлдији ушагларыны вә арвадыны үрәкдән вә инчә бир мәһәббәтлә севир. Кечә-күндүз фикри онларын јанындадыр. Онун бу мәһәббәти моллаја јаздырдығы кағыздан ајдын көрүнүр: «Молла, әввәлчә мәндән ушагларын анасына салам јаз, — деди. — Јаз ки, Анаханымын, Мәмишин көзләриндән мәним әвәзимдән өпсүн, онлардан көз-гулаг олсун». О заман Бакы нефт мә'дәнләриндәки ағыр шәраит вә саһибкарларын һәрислији нәтичәсиндә Гурбан мәһв олур. Онун јаздығы кағыз вә гәнаәтлә јығдығы бир мигдар пул арвадына, ушагларына кедиб чатмыр. Һекајә классик новелла тә'сирини бағышлајыр вә бәдии биткинлији е'тибары илә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», «Уста Зејнал» кими һекајәләри илә бир сәвијјәдә дурур. Үмумијјәтлә, гејд етмәк лазымдыр ки, Абдулла Шаиг һекајәнин устасыдыр. Јығчам сүжет, дoff-ру вә дәгиг бәдии тәсвирләр, һадисәнин тәбии инкишафы, мә'налы мүкалимә вә лирик әһвали-руһијјә онун һекајәләринин көзәл хүсусијјәтләридир.

Сөз јох ки, ингилабдан әввәлки јарадычылығында Абдулла Шаиг дөврү илә бағлы олан бә'зи ичтимаи-сијаси һадисәләри екс етдирәркән мәһдудлуглара јол вермиш, бә'зән мүчәррәдлијә, бәдбинлик әһвали-руһијјәсинә гапылмыш вә о дөврдә зијалыларын бир гисминин ујдуғу мүчәррәд иттиһад идејаларына алданмышдыр. Мәсәлән, 1906-чы илдә Моллаји Руминин «Мәснәви»синдән игтибас етдији «Ибрәт вә мүгабилә» мәнзум һекајәси мәһз белә бир алданышын мәһсулу иди. Шаигин әсас фәалијјәти вә јарадычылығынын үмуми руһу исә һәмишә сағлам олмушдур. Зәһмәткеш халг күтләләринә, доғма вәтәни Азәрбајчана, Азәрбајчан дили вә халг әдәбијјатына олан сөнмәз мәһәббәти ону һәмишәлик мүтәрәгги халг чәбһәсинә чәкмишди. О, реалист вә демократик әдәбијјатын көркәмли нүмајәндәләри илә бир чәркәдә халгын тәрәгги вә јүксәлиши уғрунда шәрәфлә мүбаризә апарырды. Буна көрә дә Абдулла Шаиг Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулан күндән бөјүк бир һәвәслә јени һәјат уғрунда, јени социалист әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин чичәкләнмәси уғрунда мүбаризәјә киришди.

Абдулла Шаигин 1938-чи илдә јаздығы «Араз» романы фәһлә синфи мөвзусуну даһа дәриндән екс етдирән әсәрләримиздәндир. Бурада биз ингилабдан әввәлки мә'дәнләрин мәнзәрәсини көрүр, чохлу ингилабчы фәһлә сурәтләри илә үз-үзә кәлирик. Фәһләләр болшевик партијасынын рәһбәрлији алтында ингилаби мүбаризә апарыр, капитализм зүлмү вә бојундуруғуну бирдәфәлик үстләриндән атмаға чалышырлар. Бурада ингилаби мүбаризә сәһнәләрини Шаигә мәхсус лирик бир аһәнклә мәишәт вә мәһәббәт сәһнәләри әвәз едир. Әсәрин әсас гәһрәманы Араз охучунун көзүндә јаваш-јаваш бөјүјүб, онун мәһәббәтини газаныр. «Интиһармы, јашамагмы»

һекајәсиндәки халглар гардашлығы идеалы бурада даһа кениш бәдии әксини тапыр.

Халгымыз Абдулла Шаиги ушаг әдәбијјатынын классик јарадычысы кими танықыр. Онун истәр ингилабдан әввәл јаздығы «Түлкү һәччә кедир», «Јахшы арха», «Тыг-тыг ханым», «Алма оғрусу», «Чәфәр вә Бәшир» кими көзәл мәнзум һекајәләри, истәрсә совет дөврүндә јаратдығы онларча көзәл ше'р, пјес вә поемалары әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахил олмуш вә һамы тәрәфиндән севилә-севилә охунур, ушагларымызын коммунизм тәрбијәсиндә, онларын характерләринин шәкләдүшмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Абдулла Шаигин әсәрләри Азәрбајчан классик әдәбијјаты вә халг јарадычылығынын ән јахшы ән'әнәләри әсасында јаранмышдыр. Шаиг бүтүн өмрү боју бизим кечмиш әдәбијјатымызы, ашыглары, бајатылары, ел мәсәлләрини өјрәнмиш вә онлардан бир сәнәткар кими истифадә етмишдир. Бир чох әсәрләринин мөвзусу халг әфсанәләри, классик әдәбијјат вә нағыллардан алынмышдыр. Абдулла Шаиг 1906-чы илдән башлајараг истәр ибтидаи, истәрсә орта вә али мәктәбләримиз үчүн чохлу дәрс китаблары јазмыш, програмлар дүзәлтмишдир.

Абдулла Шаиг хошбәхт јазычыдыр. Чүнки о инсанлыға сәадәт кәтирән јүксәк идеалларын вәтәнимиздә нечә һәјата кечдијини өз көзләри илә көрдү вә бу мүбаризәдә садә бир сејрчи кими дејил, мүбариз бир вәтәндаш кими иштирак етди. Тәмиз арзу вә хәјалларла јашамаг хошдурса, бу арзу вә хәјаллара чатмаг әсил сәадәтдир. Белә бир сәадәт Абдулла Шаиг јолдаша нәсиб олмушдур.

Сентјабр, 1956

«АЈРЫЛАН ЈОЛЛАР» РОМАНЫ

Азәрбајчан совет әдәбијјаты чанлы бир јарадычылыг һәјаты кечирир, кетдикчә варлыға даһа дәриндән нүфуз едәрәк камил мүшаһидә вә кәркин јазычы әмәјинин мәһсулу олан әсәрләрлә зәнкинләшир. Әдәбијјатымызын бу јүксәлишиндә кәнч гүввәләрин истеʼдад вә сәʼји парлаг бир шәкилдә өзүнү көстәрмәкдәдир. Сон илләр артыг хејли јарадычылыг тәчрүбәси газанмыш вә пухтәләшмиш кәнчләримиз кениш охучу күтләсинин нәзәрини чәлб едән кејфијјәтли әсәрләр јаратмышлар. Кәнчләр бәдии јарадычылығын јүксәк пилләсини ифадә едән роман жанрында да тәгдирәлајиг бир чәсарәтлә өз истеʼдадларыны сынамаға башламышлар. Кәнч насир Исмајыл Шыхлынын «Ајрылан јоллар» романы мәнчә һәм әдәби кәнчлијин чидди гәләбәсидир, һәм дә бүтүн әдәбијјатымызын көзәл наилијјәтидир.

«Ајрылан јоллар» колхоз кәндинин бу күнкү һәјатыны тәсвир едир, бир чох ичтимаи-әхлаги проблемләр орталыға атыр вә онларын бәдии һәллини верир. Әдәбијјатымызда кәнд мөвзусу нисбәтән даһа артыг ишләнмиш мөвзудур. Кәндә аид ше'рләр, һекајәләр, поемалар, пјесләр, повестләр, романлар јазылмышдыр. Исмајыл Шыхлынын бу романы онларын һеч бирисини тәкрар етмир. Јазычынын өзүнә мәхсус бәдии хүсусијјәтләри вә орижиналлығы әсәрә хүсуси бир тәравәт верир. Романын биринчи сәтриндән сонунчу сәтринә гәдәр биз јазычынын гәләмә алдығы һадисәләрә вә инсанлара фәал, чанлы мүнасибәтини һисс едирик. Бүтүн роман боју о, бир јердә дә олсун јорулмур. Биканәлијин доғурдуғу чансыхычы тәсвирләрә јол вермир. «Ајрылан јоллар» романында һәјәчанлы, изтираблы бир үрәјин чырпынтысы вардыр.

Она көрә дә бу романы һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејил. Илк сәһифәләриндән о, инсаны әлә алыр, һадисәләрин чанлы вә олдугча тәбии ахыны ичәрисиндә көтүрүб кедир. Ондан ајрылмаг истәмирсән. Һәр һалда шәхсән мәнә роман бу чүр тә'сир бағышлады. Мән бу әсәри ејни мөвзуда бир әсәр үзәриндә ишләдијим заман охумаға башладым вә јазымы јарымчыг гојуб ону бөјүк бир ләззәтлә вә бирнәфәсә ахыра гәдәр охудум, кәнч гәләм јолдашыма миннәтдарлыг һисси илә журналы букдүм.

«Ајрылан јоллар»ын бөјүк ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Әсәр Азәрбајчан кәндиндә јүксәк мәһсул, тәсәррүфаты әсаслы сурәтдә галдырмаг, кәндин мәдәнијјәтини јүксәлтмәк уғрунда гызышан мүбаризәни, бу мүбаризәдәки чәтинликләри көстәрир. Һәм дә бүтүн бунлар чанлы инсан сурәтләриндә өз эксини тапыр. Азәрбајчан торпағынын Имран, Зејнәб, Кәрим, Нәсиб дајы, Түкәзбан хала кими намуслу, әмәксевән, кениш фикирли вә нәчиб үрәкли оғул вә гызлары романда әкс олунан мүбаризәнин мәркәзиндә дурурлар, бу, мүбаризәнин һәрәкәтверичи гүввәсидир. Онлар Косаоғлу, Казым, Сајалы кими вәтән вә халг гејрәти чәкмәјән, торпағын үстүндә сүрүнүб онун ширәсини сорараг ајаглары дәјән һәр јерә чиркаб төкән паразитләрә гаршы мүбаризә апарыб халгын мәнафејини, һәгигәти вә әдаләти горујурлар.

Кәнд тәсәррүфатыны әсаслы сурәтдә јүксәлтмәк һаггындакы партија гәрарларынын јеринә јетирилмәси уғрунда кедән гызғын мүбаризә Азәрбајчан кәндиндә јени чанланма, јени јүксәлиш дөврү ачмышдыр. Бу мүбаризәдә колхозчу күтләсинин арасындан јүзләр вә минләрлә јени тәшкилатчы, тәсәррүфатчы, новатор, јүксәк мәһсул устасы, механизатор јетишмишдир. Онлар кәндә јени ичтимаи руһ, јени һава кәтирмишләр. «Ајрылан јоллар»да бу руһ вә бу һава ајдын һисс олунур, әсәрин чанына ишләмишдир, бүтүн сүжет хәтләринин вә сурәтләрин инкишафында өзүнү көстәрир.

Романын әсас гәһрәманы Имран бу күнкү кәндин јени инкишаф јолуну, һараја мејл етдијини, һансы фикирләрлә јашадығыны ајдын әкс едән долғун бир сурәтдир. Имран кәндимизин әсаслы јүксәлишиндә сон дәрәчә бөјүк рол ојнајан јүзләрлә фәдакар вә вәтәнпәрвәр агрономумузун лајигли нүмајәндәсидир. Имранын симасында јазычы ичтимаи һәјатда, аиләдә вә мәишәтдә

өз фәдакарлығы, тәмиз нијјәтләри, пак вичданы вә үрәји илә кәнч нәслә нүмунә олачаг чазибәдар вә мөһкәм бир мүбаризин шәклини чәкмишдир, аһәнкдар, хош рәнкләр сечә билмишдир. Һәлә мангабашчысы Зејнәб нә гәдәр һәјати, нә гәдәр севимли вә јадда галан бир сурәтдир! Заһирән бир гәдәр сәрт вә кобуд олан бу гыз өзүнүн һәгигәти мүдафиәдә дөнмәзлији, чалышганлығы вә ачыг үрәклилији илә бизи валеһ едир. Колхозун партија тәшкилаты катиби, кечмиш накам мәһәббәтин кәдәрли хатирәләри үрәјиндән силинмәјән мүлајим, лакин ирадәли вә мүдрик Нәсиб дајы, јашынын алтмышдан кечдијинә бахмајараг синәсиндә гызғын мүбаризә вә јаратмаг еһтираслары сојумамыш Кәрим киши, Азәрбајчанын садиг вә тәмиз үрәкли аналарынын нүмајәндәси олан Түкәзбан хала сурәтләри адамын үрәјиндә исти дујғулар вә мәһәббәт ојадыр.

Исмајыл Шыхлынын јаратдығы сурәтләр һамысы бир гәлибдән чыхмыш шаблон вә руһсуз мүгәввалар дејил, фәрди хүсусијјәтләрә малик, өзләринә мәхсус дүшүнчә вә тәфәккүрү, һәрәкәт вә мүбаризә хүсусијјәтләри олан адамлардыр. Јазычынын мәнфи сурәтләри дә бир-бириндән сечилир, бу вахта гәдәр әдәбијјатымызда јаранмыш мәнфи типләрин тәкрары дејилдир; Исмајыл Шыхлы заһири «габарыглыг» наминә онлары хәјалдан уддурулмуш иблисанә сифәтләрдә дејил, реал чизкиләрлә тәсвир едир. Бурада хүсусән хош кәлән одур ки, јазычы реаллыг дујғусундан узаглашмыр, даим һәгигәтә садиг галмаға мејл едир. Исмајыл Шыхлынын мүсбәт гәһрәманлары тәбии бир һәјатла јашајыр вә тәбии бир мүбаризәјә дә кириширләр. Бу мүбаризәдә онлар, һәр шејдән әввәл, һәгигәтә садиг вә давамлыдырлар. Исмајыл Шыхлы онларын вәтәнпәрвәр олдуғуну сөзлә демир, бәдии шәкилдә көстәрир. Биз инаныры ки, анчаг һәгигәтән вәтәнини, халгыны севән адамлар үмуми иш уғрунда бу гәдәр фәдакар ола биләрләр. Һамы Имран, Зејнәб, Нәсиб дајы кими әмәк севән, тәмиз нијјәтли вә мүбаризәдә горхмаз олсајды, гаршыја чыхан чәтинликләр даһа тез арадан галдырыларды. Романда кәләчәјә мејл күчлүдүр. Охучу инаныр ки, Косаоғлу кими адамлара кен дүнја кетдикчә дар олмаға башлајыр. Онларын јеканә гуртулушу дүз јола гајытмагдадыр, намуслу әмәкдәдир.

«Ајрылан јоллар» әсәри чох көзәл бәдии диллә ја-

зылмышдыр. Бурада халг мәсәлләри вә ифадәләри сүн'и сурәтдә «милли колорит» наминә ишләдилмәмишдир. Бунлар јазычынын тәсвир үсулундан вә сурәтләрин тәбии дүшүнҹә вә һәрәкәтиндән доғур, әсәрин руһуну тәшкил едир. Бүтүн әсәр боју истәр јазычынын тәсвирләриндә, истәрсә сурәтләрин данышығында ахычы, аһәнкдар, көзәл Азәрбајҹан дилинин мусигиси гулағымыза дәјир, кәлә-көтүр, риторик, сүн'и, мүҹәррәд вә мә'насыз ифадәләр, ҹүмләләр јохдур.

Романы охујаркән белә бир тәсәввүр һасил олур ки, Исмајыл Шыхлы јахшы билдији һәјатдан јазыр. Әсәрдәки ичтимаи һәјат сәһнәләри, халгын адәтләри, тәбиәт мәнзәрәләри, јазычынын көз ачдығы күндән көрдүјү, севдији, таныдығы сәһнәләр, адәтләр вә мәнзәрәләрдир. Буна көрә дә романда әсасән тәсвир тәбии вә ахычыдыр. Буна көрә дә јазычы мәишәтдән данышаркән самоварын дәмкешинә гәдәр хырда, лакин әһәмијјәтли деталлары унутмур. Әсәрдә чох халг сөзләри вә ифадәләри јериндә ишләниб һадисәләрин вә сурәтләрин вәзијјәтини дәгиг ифадә едир.

Исмајыл Шыхлы Азәрбајҹан классик вә совет әдәбијјатынын јахшы ән'әнәләрини өјрәнмиш, мәнимсәмиш вә онлара садиг галмаға чалышмышдыр. Онун әсәри һәгиги милли колоритә маликдир. Бу милли колорит әҹаиб сөзләр данышыб, әҹаиб һәрәкәтләр едән Нуһ әјјамындан галма гоча сурәтиндә, јахуд јерли-јерсиз атылыб дүшән вә бир нечә халг мәсәлини әзбәрләмиш ҹансыз, гансыз бир кәнчин јүнкүл һәрәкәтләриндә дејил, јазычынын һәјаты идрак методунда вә јарадычылыг үслубундадыр, сурәтләр силсиләсиндәдир. О, коммунизм уғрунда фәдакар мүбаризә апаран һәгиги совет адамларынын сурәтләрини јаратмышдыр. Лакин бу адамлар нифрәтамиз ниһилист вә космополит симасызлар дејил, азәрбајҹанлылардыр. Совет Азәрбајҹанынын оғул вә гызларыдыр.

«Ајрылан јоллар» кәнҹ јазычынын илк бөјүк әсәридир вә шүбһәсиз ки, гүсурсуз да дејилдир. Бә'зән бүтүн романда артыг олмаса да, јеринә дүшмәјән, сүжетин инкишафыны ләнкидән тәсвир вә һадисәләр вардыр. Мәсәлән, Нәсиб дајынын накам мәһәббәти һаггында романын ахырына доғру верилән мә'лумат јеринә дүшмәмишдир. Чүнки артыг мүбаризә гызышмыш, һадисәләр сон тоггушма нөгтәсинә кәтирилмиш, Нәсиб дајы өзү

чохдан бу һадисәләр ҹәрәјанына дахил едилмишдир. Охуҹу драмын нә илә гуртараҹағыны көзләдији бир јердә сүжетин инкишафыны сахламаг бәдии ҹәһәтдән гүсурдур. Мә'лум олдуғу кими роман мүрәккәб бир жанрдыр. Романы јалныз тәсвирчилик кими анламаг доғру дејил. Һәр бир романда мүтләг драматик үнсүр иштирак едир вә мүәјјән дәрәҹәдә драмын ганунлары романын инкишафында зәрури олараг көзләнилмәлидир. Әкс һалда, јә'ни јазычы бу ганунлары позараг өзбашына тәсвири истәдији јердә кәссә вә ја әлавә едиб узатса нағылчылыг мејдана чыхар, роман бәдии ҹәһәтдән мүтләг удузар. Буна көрә дә Нәсиб дајы сурәтини тамамлајан хатирә бәлкә дә әввәлләрдә верилсә даһа јахшыдыр. Зејнәб Имраны севир, лакин онун көзү Нәркиз мүәллимдә олдуғуну дујараг өз тәмиз мәһәббәтини кәдәрли күлүшләрлә өртүб унутмаға чалышыр. Бурасы чох јахшыдыр. Лакин јазычы романын ахырына доғру Зејнәби нискилли гојмамаг үчүн көзләнилмәдән тракторчу Әли һаггында өтәри бир сөһбәт ачыр. Зејнәбин онунла бирләшәҹәјинә ишарә едир. Белә јүнкүл бир шәкилдә Зејнәбин кама чатмасынданса өз дахмасында бөјүк хәјаллары илә тәк галмасы даһа јахшы олмаздымы? Онун характери онсуз да бизи архајын салыр: белә гыз кәдәрә гапылмаз, һәјатда өзүнә јахшы јолдаш тапар. Јох, әкәр јазычы мүтләг ону бир адамла бирләшдирмәк истәјирсә онда тракторчу Әлини һеч олмазса епизодик сурәт һалында әввәлдән әсәрә дахил етмәк јолларыны тапсајды, бизҹә даһа тәбии оларды. Нәһајәт, бир гүсуру да гејд етмәк истәрдим. Бу гүсур бир чох романларда вардыр. О да мәнфи сурәтләрин тәсвиринә аиддир. Бә'зән мәнфи сурәтләр о гәдәр мүстәгим вә ја бајағы һала салыныр ки, мүбаризәсиз дә өзләри өзләрини ифша едирләр. Мәсәлән, јүнкүл гадын һәр кәсин бојнуна атылыр, оғру гышгырыр ки, мән халг малыны јемәсәм јашаја билмәрәм. Әлбәттә, һәјатда белә олсајды мүбаризә чох садәләшәрди. Исмајыл Шыхлынын мәнфи сурәтләри белә јүнкүл дејилдир, ҹидди вә ағыллы мүбаризә тәләб едән мәнфи адамларын сурәтидир. Лакин ајры-ајры ҹизкиләрдә Исмајыл Шыхлы да бә'зи романларда адәт һалына кечмиш бу јүнкүл тәсвир үсулундан гача билмәмишдир. Мәсәлән, Қосаоғлу кими бич, сахтакар вә горхулу бир адам дөнә-дөнә вә ачыгдан-ачыға чарпаз бечәрмәнин вә машынын әлејһинә чыхыр. Бизҹә бу һәм Қосаоғлунун

тәбиәтинә зиддир, һәм дә сурәти сәтһиләшдирир. Фикримизчә Нәркизин атасы да кифајәт гәдәр инандырычы дејил, бәдии чәһәтдән әсасландырылмамышдыр.

Романы китаб һалында нәшрә һазырлајаркән Исмајыл Шыхлы она нә гәдәр чох әмәк сәрф етсә, о гәдәр јахшыдыр, әсәри чох шеј газанар вә узун мүддәт севилә-севилә охунар.

Октјабр, 1956

СӘМӘД ВУРҒУНУН ҺӘЈАТЫ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Сәмәд Вурғун мүасир Азәрбајчан вә бүтүн совет поезијасынын бөјүк шаиридир. О, мүрәккәб вә узун бир јарадычылыг јолу кечмишдир. Әлли иллик өмрүнүн отуз ики илдән чохуну ше'рә, сәнәтә һәср етмишдир. О, вәтәндашлыг пафосу илә долу лирик, епик, сатирик ше'рләр вә поемалар јазмыш, халг гәһрәманлығы руһунда драмлар јаратмышдыр. О, сәнәт, әдәбијјат вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләринә аид тәнгиди-публисист мәгаләләрин мүәллифидир. Мүхтәлиф халгларын классик вә мүасир әдәбијјатындан онун чохлу тәрчүмәләри вардыр. Бүтүн шүурлу һәјаты боју Сәмәд Вурғун јүксәк вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирәрәк ичтимаи ишләрдә фәал чалышмыш, һәјатымызын һәр һансы саһәсиндә раст кәлдији дурғунлуг вә манеәләрә гаршы өзүнә мәхсус бир гызғынлыгла мүбаризә апармыш, халгын тәрәгги вә јүксәлиши наминә һәр чүр јахшы тәшәббүс вә һәрәкәтләрә көмәк етмишдир. Диггәтәлајиг чәһәт орасыдыр ки, истәр јарадычылығында, истәрсә ичтимаи фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә Сәмәд Вурғунун исте'дады һәмишә парлаг шәкилдә өзүнү көстәрмишдир.

1

Сәмәд Вурғун илк ше'рләрини 33 ил бундан габаг, јә'ни 1924-чү илдә чап етдирмишдир. О заман республикамыз чох чаван иди, чәмиси дөрд јашы варды, дүнја тарихинин јени сәһифәләрини ачмыш, јер үзүнә азадлыг вә сәадәтин хәбәрини јајмыш Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын једди или тамам олмагда иди. Ингилаб дүнјанын алтыда бир һиссәсиндә истисмарчы синифләрин һакимијјәтини дағытмыш, халг һакимијјәти јаратмышды. Лакин көһнә дүнја һәлә тәсәррүфат вә игтиса-

дијјатда, һәјат вә мәишәтдә, тәсәввүр вә адәтләрдә јашајыр вә мүгавимәт көстәрирди. Мүбаризә чанлы вә гызғын иди. Јаранмагда олан јени социалист һәјаты, социалист мәдәнијјәти, социалист шүуру вә әхлагы чәмијјәтин синәсиндә баһар чичәкләри кими күл ачса да, һәлә чох дирчәлмәмишди, һәлә истисмарчы вә мүртәче гүввәләр бу хош әтирли чичәкләри басыб әзмәк хүлјалары илә јашајыр вә фүрсәт тапанда әкс һүчумлара кечирди. Һәјат вә ичтимаи шүурун елә бир саһәси јох иди ки, јениликлә көһнәлик үз-үзә кәлиб вурушмасын.

Сәмәд Вурғунун илк кәнчлији белә бир ичтимаи шәраитдә кечмишдир вә бу шәраитдә дә о, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин биринчи илиндәчә Ленин комсомолу чәркәләринә дахил олмушдур. Сәмәд Вурғунун үрәјиндә, онун шүурунда илк кәнчликдә шаһиди вә гисмән иштиракчысы олдуғу һадисәләрлә јанашы, ушаглыг илләри дә дәрин изләр бурахмышдыр. О заманкы кәндин зиддијјәтлә долу ағыр сәһнәләри, ашыг вә тој мәчлисләри, һәлә ушаглыгдан адәт етдији ағыр зәһмәтлә долу күнләр, көзләриндән баһар булуду чәкилмәјән һүгугсуз аналар, чарыглы-патавалы кәндлиләр һәссас үрәкли ушагда ширин вә ачы дујғулар ојадыр, хәјалыны һара исә учурурду. 1929-чу илдә Сәмәд Вурғун «Шаирин анды» ше'риндә о күнләри хатырлајараг јазырды:

Биләнләр билир,
Он беш ил әзәл,
Бу күн титрәк-титрәк
Ше'р јазан бу әл,
Ат тумарлады, јер газды.
Күллү бир јазды:
Анамын көзләриндә далғаланан,
Алышыб јанан,
Бир баһар булуду варды.
О көзләр,
    ағлар — ағларды.
Беләчә бил,
Он беш ил,
Он беш гыш, он беш јаз,
Күлмәдим бир аз!..

Әсәрләри көстәрир ки, ушаглыгдакы тәәссүрат, кәндин јахшы вә јаман бүтүн сәһнәләри Сәмәд Вурғунун фикир вә хәјалындан һеч бир заман силинмәмиш, үрәјинин дәринликләриндә һәм ширин, һәм дә әзаблы дујғулар ојатмышдыр. Аналарын тәмли үзүндән тутмуш «сулаларын дүјүмлү синәсинә» гәдәр һәр шеј јадында галмышдыр. 1930-чу илдә јаздығы «Рапорт» ше'риндә шаир јенә о күнләри хатырлајыр вә көһнә кәндин үрәјиндә бурахдығы нискилдән, гүссәли дујғулардан узаглашмаға чалышыр.

Унутдум
Түстүлү дахмасында
Јемлик једијим
Бабамын
Ачиз хүлјаларыны;
Унутдум
О сәфил кечәләрин
Сәрхош рә'јаларыны...

Башга әсәрләриндә Сәмәд Вурғун ушаглыг вә илк кәнчлик илләрини, хүсусилә кәнддәки һәјатыны хатырлајыр вә һәмишә дә о һәјатдан јаныглы бир үрәклә данышыр. Нә үчүн? Бу суала биз онун 1938-чи илдә јаздығы «Комсомол мәнә нә верди» адлы хатирәсиндә чаваб тапырыг. Бу хатирәдән мә'лум олур ки, шаирин ушаглыг илләри сон дәрәчә пәришан кечмишдир. Лакин ону хәјалпәрвәр, инсанлара мәрһәмәтли едән јалныз бу пәришан һәјат олмамышдыр. Сонрадан техникумда охудуғу заман Лев Толстојун фәлсәфәси, «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси дә ондакы хәјалпәрвәрлији күчләндирмиш, јаныглы дујғуларыны артырмышдыр. Сәмәд һәмин хатирәсиндә јазыр: «...бир мүддәт әт јемәдим ки, һејванын да чаны, ганы вар... О да јашамаг үчүн јаранмышдыр».

Лакин ушаглыг вә илк кәнчликдән она јадикар галан јалныз јаныглы дујғулар, дахили изтираблар дејилдир. Әмәк вә еһтијачла долу һәјат Сәмәд Вурғуну та ушаглыгдан халгла бағламышды, халгын дәрдләрини дәриндән дујмасына көмәк етмишди, үрәјиндә фәналыглара вә әдаләтсизликләрә гаршы нифрәт ојатмышды. О заман шаир чәмијјәтдәки дәрд вә бәлаларын сәбәбини билмирди, анчаг бу бәлалардан гуртармағы һәсрәтлә арзу едирди. Бу бүтүн халгын арзусу иди вә социалист ингилабы бу арзуну һәјата кечирди. Халг азадлығынын хош күләкләри Азәрбајчанда да көһнә дүнјанын боғучу һавасыны тәмизләдикдә, јүз минләрлә әкин вә зәһмәткеш инсаны фәал ичтимаи мүбаризәјә чәкдикдә бүтүн һәјатын аһәнкини дәјишди. Сәмәд Вурғун Ленин комсомолунда вә сонра да мүәллим сәнәтиндә јени һәјатын сүр'әтли ахынына гошулду. Мүәллимлик илләри Сәмәд Вур-

ғунун халгла, зәһмәткеш инсанларла әлагәсини даһа да мөһкәмләтди.

Сәмәд Вурғунун ушаглыг вә илк кәнчлик илләри үчүн әһәмијјәтли олан бир чәһәт дә онун халг әдәбијјаты вә мусигисинә олан сөнмәз марагы вә мәһәббәтидир. Та ушаглыгдан Вурғунун чох көзәл һафизәси вардыр. Ашыг ше'рләри, Вагифин көзәлләмәләри онун синәдәфтәри олмушдур. О, үчтелли сазы синәсинә басыб бир ашыг кими халгын үрәјиндән гопан маһнылары охујармыш.

Беләликлә, Сәмәд Вурғун јарадычылыға башладығы заман үрәји гајнар һиссләр вә дујғуларла долу иди, синәсиндә мин бир арзу вә хәјал доланырды. Бу дујғу вә хәјалларын бөјүк бир гисми халгла, халг һәјаты илә бағлы иди, ачысы да, ширини дә о гајнар булагдан кәлирди.

2

Сәмәд Вурғун әдәбијјатда чох сүр'әтлә боj атды, шаирлијинин илк гәләм тәчрүбәси дөврү чох тез гуртарды. Биринчи ше'рини чап етдирдикдән дөрд-беш ил сонра артыг о, јетишмиш бир сәнәткар кими чыхыш етмәјә, совет ше'ринин јүксәк тәләбләринә чаваб верән ше'рләр јазмаға башлады. 1920—30-чу илләрдә Вурғунун сәси чидди сурәтдә әдәби мүһитин вә кениш охучу күтләләринин нәзәрини чәлб етди. Бу илләрдә јаздығы «Шаирин анды», «Рапорт», «Апрел», «Фанар» кими ше'рләри һәјатын тәләбләринә чаваб верирди, дәрин ичтимаисијаси мә'на илә долу иди. Бу ше'рләрдә Сәмәд Вурғун «милјонларын сәси илә, милјонларын нәфәси илә» данышдығыны е'лан едир. О, милјонлара мүрачиәт едәрәк дејир:

Салам сизә!
Сизин гәлбинизлә
Јашајан,
Вә
Моторлу кәлмәләри
Чијниндә дашыјан,
Јени ше'рин
Јени шаириндән
Салам!

Бу заман шаирин јарадычылығында көзә дәјән башлыча јенилик — кәнд лөвһәләри илә јанашы сәнаје мәнзәрәләринин дә әкс олунмасы, фәһлә синфи мөвзусунун

диггәт мәркәзинә чәкилмәсидир. Кечмишдә хырда вә керидә галмыш кәнд тәсәррүфаты өлкәси олан Азәрбајчанын ити сүр'әтлә сәнајеләшдији, азәрбајчанлыларын ичәрисиндә чохлу фәһләләр, мүтәхәссисләр, орта вә али тәһсилли техник вә мүһәндисләр тәрбијә олундуғу бир заманда әдәбијјат, зәһмәт вә фәһлә синфи мөвзусундан кәнарда гала билмәзди. Габагчыл вә јени совет әдәбијјатыны јарадан, бу әдәбијјатын новаторлуг мә'насыны анлајан јазычылар, зәһмәт мөвзусуну дәрк едирдиләр. Сәмәд Вурғун јени дүнјанын мүбариз јарадычылары олан фәһләләрин бөјүк тарихи ролуну «Азәрбајчан» ше'риндә јүксәк илһам вә сәнәткарлыгла тәрәннүм едән биринчи шаирләримиздәндир. Лакин тәбиәтинә хәјанәт етмәк, бир гүтбдән о биринә јуварланмаг Сәмәд Вурғуна јабанчы бир сифәт олдуғундан о, кәнди вә зәһмәткеш кәндлини дә унутмурду. 1929—30-чу илләрдәки әсәрләриндә биз кәнд мөвзусунун мүнтәзәм ишләдијини көрүрүк. О илләрдә Сәмәд Вурғун көһнә кәндин тамамилә јенидән гурулмасы уғрунда кедән мүбаризәнин бәдии тәсвирини верир, кәндләримизә електрик ишығы чәкилмәсини, су кәтирилмәсини, јоллар салынмасыны арзу едирди:

Гој
Кәндимизин үстүнү
Булуд кими бүрүјән
Вә әтәјини
Сүрүјән думанлар
Дағларын ардына чәкилсин.
Кәндимизә су кәлсин
Дәмирјолу чәкилсин.

Заман кечдикчә Сәмәд Вурғунун бөјүк исте'дады ше'рин вә әдәби јарадычылығын һәр саһәсиндә көзәл сәнәт нүмунәләри јарадыр. Артыг 1930-чу илләрин икинчи јарысына доғру о, Азәрбајчан совет ше'ринин јүксәлиш бајрағыны әлинә алыр вә бу күнә гәдәр ше'римизин бајрагдары олараг галыр.

Сәмәд Вурғун доғма Азәрбајчанын вә бүтүн халгынын һәјатыны дәриндән әкс етдирмишдир. Онун ше'рләри совет һәјатынын мүхтәлиф саһәләриндән данышыр. О, гәһрәман фәһлә вә колхозчуларымызын, мүһәндис, мүәллим, һәким, шәфгәт бачысы, рәссам, бәстәкар вә әскәрләримизин парлаг сурәтләрини јаратмышдыр. Совет адамларынын јүксәк вәтәнпәрвәрлик дујғулары, инса-

400—11

ниjjəти, һуманизми, халглар достлуғу, тəмиз аилə мəһəббəти Сəмəд Вурғунун ше'рлəринин мүндəрəчəсидир. О, һəjаты севəн, əсрин мүсбəт jарадычы руһуну, халгын бөjүк арзу вə əмəллəрини тəрəннүм едəн бир шаирдир.

Сəмəд Вурғун 1931-чи илдə jаздығы «Тиканлы сөзлəр» адлы ше'риндə өзүнү «Күнəши jарыша чағыран бөjүк күнлəр шаири» адландырырды. Бунунла шаир əсас борчу вə вəзифəсинин һəjаты тəсдиг етмəк, пролетариатын jер үзүнү чəннəтə чевирəчəк идеал вə əмəллəриндəн jазмаг олдуғуну сөjлəjирди. Сəмəд Вурғун совет əдəбиjjатынын бу бөjүк тарихи вəзифəсинə садиг галды, совет ше'ринин гызыл фондуна дахил олмуш jүксəк ше'р нүмунəлəри jаратды. Мүсбəт инсан сурəтлəри вə идеалларынын Сəмəд Вурғун ше'риндə парлаг вə тə'сирли чыхмасына сəбəб одур ки, бу ше'рлəрдə һəjат мүрəккəблиjи илə, инсан һисслəри вə еһтираслары рəнкарəнклиjи вə зиддиjjəтлəри илə тəсвир олунур. Шаир jахшыны, инсан тəбиəтинин нəчиб вə jүксəк меjллəрини тəрəннүм едəркəн һəмишə реалист əдəбиjjатын тəлəблəринə садиг галыр. Jə'ни о, инсаны мүгəвва, чансыз бир мəлəк кими jох, чанлы вə еһтираслы **ичтимаи варлыг кими тəсвир** едир. Һəjаты һамар вə дүз бир ахын кими jох, мүхтəлиф меjллəрин, гызғын еһтирасларын, фикир вə эгидəлəрин мүбаризəси кими көстəрир.

Бу кеjфиjjəт Сəмəд Вурғун jарадычылығына кəнардан кəлмəмишдир, əдəби тə'сирлəр вə jа сүн'и истəклəр нəтичəси деjилдир, бир сəнəткар олараг онун тəбиəтиндəн доғур, һəjат идракынын нəтичəсидир. Сəмəд Вурғун һуманист бир шаирдир, бүтүн бəшəриjjəтин сəадəт арзулары илə jашаjыр. Сəмəд Вурғуну биз, иjирми беш илдəн артыг онунла jолдаш вə дост олан адамлар, һəссас вə назик үрəкли, һамыjа көмəк етмəк истəjəн бир адам кими таныjырыг. Мəһз буна көрə олмалыдыр ки, муасир jазычыларымыз арасында һəjатын jарамазлыгларына гаршы һеч кəсин нифрəти Сəмəд Вурғунун нифрəт вə гəзəби гəдəр күчлү деjилдир. Jухарыда адыны чəкдиjимиз иjирми беш ил əввəл jазылмыш «Тиканлы сөзлəр» ше'риндə Сəмəд Вурғун jени һəjатын, jени социалист əхлагы вə гаjдаларынын дүшмəни олан адамлары бөjүк гəзəблə ифша едир. Чəмиjjəтимизин дуру суjуну буландырмаға, инсанларымызын аjдын вə көзəл jашаjышыны думанландырмаға чалышан, хаинлиjи вə хəбислиjи өзүнə адəт етмиш бу адамлар кимлəрдир? Сəмəд Вурғун көс-

тəрир ки, бунлар əсасəн көһнə истисмарчы синифлəрин төр-төкүнтүлəридир, «көбəклəриндəки гатлар дəрисинə сығмаjан бүрократлардыр», кизличə рүшвəт алыб өзкə малы jеjəнлəрдир. Вəтəндаш мүһарибəси иллəриндə гырмызыларын елдүрдүjү заман топ күллəсиндəн əли топал олмуш көһнə чодар ширəлилəрдир. Əлбəттə, о заман үчүн бу чүр типлəрин бүтүн мəнфиликлəри тəмсил етмəси характер иди вə һəгигəтə дүз кəлирди. Лакин Сəмəд Вурғун дүшүнəн, мүтəфəккир бир шаир кими һəjатын даһа дəринлəринə бахыр, илк нəзəрдə көзə дəjмəjəн вə буна көрə дə даһа артыг jашамаг имканы олан мəрəзлəри вə мəрəз кəздирəнлəри дə көрүрдү.

Jени социалист чəмиjjəти вə əхлагы jалныз һакимиjjəти вə вар-дөвлəти əлиндəн чыхмышларын мугавимəтинə раст кəлмир, зəһмəткеш синфин өз ичиндə дə шүур вə тəсəввүрлəри корланмыш, керидə галмыш, хеjрини-шəрини баша дүшмəjəн адамлар тапылыр, бунлар да инсанлар арасында əдалəтли, мəһəббəт вə инсаниjjəт принсиплəринə əсасланан мүнасибəтлəрин jаранмасына мане олурлар. Jавашча-jавашча, əjри-үjрү иш тутан, ону-буну алдадан белə адамлар jавашча-jавашча да бөjүк хəjанəт jолуна дүшүрлəр. Сəмəд Вурғун алчаг тəбиəтли белəлəрини дə ше'риндə лə'нəт дамғасы илə дамғаламышдыр:

> Таныjын Газахда
> Күндүзлəри
> Бирлиjин һесабына jашаjан,
> Кечəлəри
> Бандитлəрə
> күллə дашыjан
> О jендəмсиз Гулуну;
> Пиринə тəпик атан,
> Кəндин о jохсулуну...

Сонралар jаздығы ше'рлəрдə дə дөнə-дөнə Сəмəд Вурғун оғру, jаланчы, шөһрəтпəрəст вə мəнсəбпəрəст, егоист вə өзү үчүн jашаjан мəслəксиз вə вəтəнсиз адамлары лə'нəтлə jад едир. Һəтта бу чиркин сифəтлəр вə һəjатын мəнфи һалларына гаршы 1938-чи илдə бир сыра сатирик ше'рлəр дə jазыр. Фындыг боjда иш көрүб өзүнү алəмдə икид кими көстəрəнлəр «Чил тоjуғун jумуртасы»нда, тəбиəтин бəхш етдиjи көзəллиjи илə оjнаjан, мə'насыз һəjат кечириб, өзүнү оjунчаға дөндəрəн вə фаjдалы бир ишлə мəшғул олмаjан гадын вə гызлары «Инчə ханым»да, тəмиз вичданлара бөһтан атан, һəтта бөjүк

китаблардан ситатлар да кәтирмәсинә бахмајараг, бејни саман чувалы кими бош олан, һеч бир шеј јаратмајан вә гурмајан, бизим гурдуғумуз бинаја исә аста-аста од вуран худбинләри «Карјерист»дә, һеј она-буна «бәли-бәли» дејән, «бу дүнјада инсана анчаг кеф галачаг» кими чүрүк, күчәләр вә мејханалар фәлсәфәси илә јашајан фәрсизләри «Хејрә-шәрә јарамаз»да ифша едир. Сәмәд Вурғунун сатирик ше'рләринин чох гијмәтли бир чәһәти вардыр. Бу ше'рләрдә биз парлаг инсан идеалынын, инсана ән јүксәк е'тигадын ишығыны көрүрүк. Орада инсаны гүссәләндирән, үрәји дарыхдыран мәнфи адамлар вә мәнфи һаллар тәсвир олунса да, охучунун үрәјиндә уча вә нәчиб дујғулар ојаныр. Чүнки Сәмәд Вурғунун сатирик әсәрләринин дә әсасында инсана, вәтәнә, халга олан бөјүк вә сөнмәз мәһәббәт дурур ки, онун башга бүтүн ше'рләринин мә'на вә мәзмуну бу мәһәббәтдән ибарәтдир. Бу мәһәббәт «Азәрбајчан», «Јолдаш, Һинкер, Амханаго», «Јадыма дүшдү», «Шәфгәт бачысы», «Көрпүнүн һәсрәти» вә дилләр әзбәри олан онларча башга ше'риндә тәрәннүм едилмишдир.

3

Сәмәд Вурғун Азәрбајчан совет ше'риндә поема жанрынын бөјүк јарадычысыдыр. Һәјатын епик тәсвирини верән кениш формалы әсәрләр јаранмадан коммунизм идеалларынын һеч бир милли әдәбијјатда гәләбәсини тәсәввүр етмәк олмаз. Азәрбајчан ше'риндә белә бир гәләбә үчүн биз һәр кәсдән артыг Сәмәд Вурғуна, онун орижинал вә гүдрәтли исте'дадына борчлујуг. 1930-чу илләрин икинчи јарысына доғру Сәмәд Вурғун поема жанрынын инкишафына бөјүк диггәт верир, өз исте'дадыны ше'рин бу чәтин саһәсиндә гијмәтли әсәрләр јаратмаға һәср едир. Сәмәд Вурғунун поемаларынын мөвзусу чох кенишдир: о, Азәрбајчан халгынын ингилаби вә гәһрәман кечмишиндән, јени социалист һәјаты вә коммунизм уғрунда мүбаризәсиндән, халглар достлуғундан, шәрәфли Коммунист партијасынын бәшәријјәт гаршысындакы хидмәтләриндән, мүстәмләкә халгларынын азадлыг һәрәкатындан јазмышдыр, халгымызын мә'налы вә ширин әфсанәләриндән дә истифадә етмишдир. Бу кениш вә зәнкин мөвзу «Өлүм күрсүсү», «26-лар», «Бәсти», «Талыстан», «Буруглар сәлтәнәти», «Көһнә достлар», «Муған», «Үсјан», «Зәнчинин арзулары», «Заманын бајрагдары», «Ленинин китабы» кими поемаларда чанлы вә зәнкин бәдии бојаларла ишләнмишдир. Сәмәд Вурғунун поемаларында чанлы вә фәрди хүсусијјәтә малик инсан сурәтләринә раст кәлирик. Бу адамларын бөјүк бир әксәријјәти халгы тәмсил едир, халгын намуслу вә зәһмәткеш оғулларыдыр. Орада бәј, хан зүлмүнә гаршы чыхыб дағлара дүшән, чаризмә гаршы ингилаб бајрағыны галдыран, фәһлә вә кәндлиләри азадлыг уғрунда дөјүшләрә апаран мәрд икидләр вардыр. Сәмәд Вурғун Муған чөлләриндә бағлар салан, нәһәнк Минкәчевир һидростансијасыны тикән, Бакы нефт мә'дәнләриндә әмәк гәһрәманлығы вә харигәләр јарадан, колхоз кәндимизин јүксәлмәси уғрунда, варлы вә мәдәни һәјатын бүтүн кәндләрдә гәләбә чалмасы уғрунда фәдакарчасына чалышан, өз зәкасы вә идракы илә елм вә мәдәнијјәтимизи ирәлиләдән, халгын әмәјини даһа да мәһсулдар едән совет адамларынын сурәтини хүсуси бир мәһәббәтлә јаратмышдыр. Сәмәд Вурғунун бу гәһрәманлары мөһкәм ирадәли, кениш үрәкли, фикри ачыг вә хејирхаһ адамлардыр. Гурмаг, јаратмаг бу адамларын тәбии еһтијачыдыр. Онлар ағач әкмәкдән, јол чәкмәкдән, су чыхармагдан, инсанларын һәјатыны јахшылашдырмагдан ләззәт алырлар. Совет вәтәнпәрвәрлији вә Ленин идеалларына мәһәббәт Сәмәд Вурғунун поемаларында хүсусилә кениш вә парлаг ифадә олунмушдур. Поемаларда Сәмәд Вурғун реал һәјат сәһнәләрини вә инсан характерләрини фәлсәфи идракла тәсвир едир, һадисә вә һәрәкәтләрин дахили мә'насыны, тарихи әһәмијјәтини ачыр.

Мә'лумдур ки, һәјаты емпирик тәсвир, јалныз фактлар вә һадисәләр силсиләси кими көстәрмәк натурализмдир вә охучуну јоруб чашдырыр, долашыг һәјат јолларында доғру, дүзкүн јол тутмасына көмәк етмир, реалист әдәбијјат бунун тәрсинәдир. О ајры-ајры һадисәләри јекунлашдырыр, сечир, һәјатын там шәклини јаратмаға, тарихи һәрәкатын мүндәрәчә вә истигамәтини мүәјјән етмәјә чалышыр. Белә әдәбијјат һәмишә инсанлары дүшүндүрмүш, онлары јашамаға вә мүбаризәјә өјрәтмишдир. Бу әдәбијјат бөјүк мә'налы әдәбијјатдыр, бөјүк еһтираслар вә бөјүк фикирләр әдәбијјатыдыр. Сәмәд Вурғун һәмишә белә әдәбијјатын атәшин тәрәфдары кими чыхыш етмишдир. Бу чәһәтдән һөрмәтли шаиримизин поемаларынын Азәрбајчан вә бүтүн совет әдәбијјатындакы гијмәти вә әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр.

Сәмәд Вурғун поемаларында тәсвир етдији һәјат һадисәләринә фәлсәфи мә'на вериркән, хәјалдан, идеалист көрүш вә тәсәввүрләрдән дејил, инсан һәјаты вә варлығынын објектив ганунларындан вә бөјүк һәгигәтләриндән чыхыр, бу һәгигәтләри охучуларына ашыламаға, онлары јанлыш фәлсәфә вә әгидәләрин фәлакәтиндән горумаға чалышыр. Бу чәһәтдән шаирин «26-лар», «Зәнчинин арзулары» вә «Өлүм күрсүсү» поемаларында фәлсәфи фикирләр мараглы вә ибрәтамиздир.

Һәјатдан үмидини кәсмиш, фәналыглара алышмыш вә мүстәбид тәбиәтли адамлар һеч бир чинајәтдән чәкинмәзләр. Она көрә ки, јашајыб-јашамамағын онлар үчүн һеч бир мә'насы јохдур. Јә'ни, һәјат онлар үчүн пуч вә мә'насыз бир шејдир. Онлары һәјата бағлајачаг нә али бир фикир, нә бир мәгсәд, нә дә бир севки вардыр. Буна көрә дә пислик, јаманлыг, фәналыг етмәкдән чәкинмәзләр. Фәналыглара алышмыш шәхсләр үчүн дә һәјат мә'насыздыр. Онлар һеч кәсә инанмаз, һеч бир мүгәддәс шеј билмәзләр. Бүтүн инсан әмәлләрини, бүтүн јахшы сөзләри бир фырылдаг сајарлар. Беләләри үчүн дүнја бир ојунчаг, инсанлар ојунбазлардыр. Кимин ки кәтирди — кәтирди, јә'ни онлара көрә јашајышын бүтүн сирри мәһарәтлә башгаларыны алдатмагдан ибарәтдир. Бу адамлар бирчә һәгигәти унудурлар: унудурлар ки, јалан ајаг тутар, јеримәз. Јаланчынын мәнзили көдәк олар. Нә гәдәр маһир олурса олсун, заман јаланчы вә хаинин маскасыны јыртыр вә рәзил бир һала салыр. Деспотлар јухарыдакы мәнфи инсан типләриндән даһа рәзилдир. Онлар да һәр чинајәтин чәзасы олдуғуну унудурлар. Онлара елә кәлир ки, һакимијјәт вә күч һәр шеји һәлл едир, зор вә күч илә, ган вә өлүмлә һәгигәтин сәсини батырмаг мүмкүндүр. Белә сәһв бир фикир нәтичәсиндә онлар әлләриндә олан һакимијјәтин күчүндән истифадә едәр, наһаг ганлар төкмәкдән, евләр јыхмагдан јорулмазлар. Лакин онлар бир күн интигам саатынын кәләчәјини күман етмәзләр. Интигам сааты кәләндә исә ја горхаг бир түлкүјә чевриләр, ја да ајдын һәгигәтләри данар, һәјасызлыгла етдикләри чинајәтләри башгаларынын үстүнә атарлар. Һәр һалда интигам онларын боғазындан тутуб учурума сүрүкләр. Бу һәгигәт Сәмәд Вурғунун поемаларында һәјат вә мүбаризәнин фәлсәфи бир јекуну кими тәрәннүм олунур. «26-лар» поемасында Сәмәд Вурғун империалист ганичәнләрин симасында бүтүн мүстәбидләрин бир күн маһв олуб кедәчәјини, јер үзүнүн инсан ганындан бирдәфәлик хилас олачағыны сөјләјир:

> Бу гырғын, бу һүчум, бу өлүм, бу ган,
> Тутуб әсрләрин даш јахасындан
> Чаваб истәјәчәк!
> О заман һәјат,
> Әлләрдә јүксәлән гызыл плакат,
> Интигам дејәрәк тапачаг сизи,
> Тарих динләјәчәк мәһкәмәнизи!

Сәмәд Вурғунун поемаларында Ленин идеалларынын әзәмәти, бүтүн бәшәријјәтин гуртулушу вә халгларын гардашлығы фикри империализмин ганлы вә мискин фәлсәфәсинә гаршы гојулур.

Шаир јери кәлдикчә бөјүк бир усталыгла бәдии рич'әтләрдән истифадә едәрәк сосиалист ингилабынын халглара кәтирдији һәјаты, Ленинин өлмәз вә ишыглы әмәлләрини алгышлајыр. Әсәр бөјүк Коммунист партијасынын бүтүн өлкәләри вә бүтүн халглары сүлһә, азадлыға, гардашлыға чағыран идеалларыны тәрәннүм едир. «Заманын бајрагдары» вә «Ленинин китабы» поемалары әдәбијјатымызда партијалылыг вә идејалылығын нүмунәсидир. Бу поемаларда Сәмәд Вурғун јүксәк бәдии фәлсәфи үмумиләшдирмәләр јолу илә вә бәдии бир диллә көстәрир ки, тарихи јарадан ајры-ајры шәхсијјәтләр дејил, халгдыр. Азадлыг мүбаризәләринин талеји бу вә ја дикәр шәхсдән асылы дејилдир, бу мүбаризәләрдә һәлледичи гүввә халгдыр, зәһмәткешләрә башчылыг едән, онлары тәшкил едән партијадыр. Шаир һәгиги бир илһамла дејир:

> Бәшәрин вичданы, ешги, үрәји,
> Зеһни, дүшүнчәси, фикри, диләји,
> Бүтүн јер үзүнүн хош кәләчәји,
> Һәр зөвгү, сәфасы — партијамыздыр!

Јалныз идеја-фикри чәһәтдән дејил, јүксәк бәдии кејфијјәтләри е'тибары илә дә Сәмәд Вурғунун поемалары Азәрбајчан совет ше'риндә јени бир мәрһәлә тәшкил едир. Онларын өзүнә мәхсус бәдии хүсусијјәтләри вә мәзијјәтләри вардыр. Онлары јазаркән Сәмәд Вурғун Азәрбајчан классик ше'ринин, бизим көзәл халг дастанлары вә нағылларынын, еләчә дә Пушкин кими бөјүк рус классикинин вә дүнја классикләринин ән'әнә-

ләриндән истифадә етмишдир. Бу поемаларын бириндә сүжетин инкишафы инсан талеји үстүндә гурулмушса, о бириндә там бир әсрдәки мүбаризәләрин поетик тәсвирино, башга бирисиндә бөјүк тарихи һадисәләрә шаирин мүнасибәтинә әсасланыр. Сәмәд Вурғун поеманын сүжетини нә чүр гурурса гурсун, нә сәпкидә јазырса јазсын, даима онун дахили вәһдәтини сахлајыр. Онун поемаларында реал һәјат сәһнәләри шаир фикринин романтик учушлары илә, гызғын инсан еһтираслары, дәрин мә'налы фикирләрлә үзви бир вәһдәт тәшкил едир.

4

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә биринчи халг гәһрәманлығы драмларынын мүәллифи Сәмәд Вурғундур. Онун драмлары бизим милли драматургија вә театрларымызын гаршысында јени јүксәлиш јоллары ачды. Сәмәд Вурғун «Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин» кими јүксәк бәдиилик нүмунәси олан драмлар јазмышдыр. Бу әсәрләр халгымызын ингилаби вә гәһрәман кечмишиндән данышыр. Вәтәнә мәһәббәт, ингилаби азадлыг идејалары онларын фикри мә'насыны, мүндәрәчәсини тәшкил едир. Халгын јүксәк арзу вә истәкләри, нәчиб инсанијјәт дујғулары орада әкс олунмушдур.

«Вагиф» драмы Азәрбајчан драматургијасынын шаһ әсәридир. Бөјүк тарихи мәзмуну олан бу әсәрдә гүдрәтли инсан характерләри, бир-биринә зидд вә барышмаз нәһәнк гүввәләр чарпышыр. Пјесдә драматик мүнагишә һәјатидир, кәскин вә әһәмијјәтлидир. Әсәрдә кәркин мүбаризә сәһнәләри бир-бирини әвәз етдикчә бөјүк бир әсрин вә халгын һәјаты парлаг шәкилдә чанланыр. Гәһрәманларын һәрәкәт вә мүһакимәләри мүдрик фәлсәфи фикирләрлә, халгын түкәнмәз һәјат мәһәббәтини ифадә едән ағыллы јуморла бәзәнмишдир. «Вагиф» драмы бөјүк сәнәткар үрәјинин јорулмаз чырпынышындан, бөјүк фикир вә еһтирасларын сојумаз нәфәсиндән доғмушдур. О, классик драматургијанын ән јахшы әсәрләри үслубунда јазылмышдыр. «Вагиф»дә Азәрбајчан ше'ри сон дәрәчә мә'налы вә тә'сирлидир. Вагифә аид олан бәдии кејфијјәтләр «Ханлар» вә «Фәрһад вә Ширин» үчүн дә характердир.

Сәмәд Вурғунун драмларында да халг бөјүк вә тарихи һәрәкатын талејини һәлл едән бир гүввә кими көстәрилир. Халгын нәфәси бир ан әсәрдән чәкилмир, һадисәләрин инкишафында, мүбаризәнин кедишиндә халг үрәјинин дөјүнтүсү ешидилир. Һәм күтләләрин чанлы фәалијјәтини тәсвир едән сәһнәләрдә, һәм дә ајры-ајры гәһрәманларын мүбаризәсини көстәрән сәһнәләрдә халг вардыр. Чүнки мүәллиф тарихи һәгигәтә, кечмишә, һазыра вә кәләчәјә халгын көзүлә бахыр, һәр шеји халг үрәји вә халг шүуру илә дәрк едир. Халгилик Сәмәд Вурғунун ше'риндә олдуғу кими драмларында да тәбии бир һал кими мејдана чыхыр вә онун исте'дадынын парлаг хүсусијјәтләриндән бирини тәшкил едир.

Сәмәд Вурғунун драмларынын дили чох садә вә ифадәли бир дилдир. Бурада мә'на илә көзәллик, ағыллы фикирләрлә сәлис ифадә бир вәһдәт тәшкил едир. Ше'рлә јазылан драмларда һәмишә тәсвирчилик, сүн'и гафијәләр вә лазымсыз узатмалар горхусу вардыр. Сәмәд Вурғун јухарыдакы драмларында бөјүк бир усталыгла ше'рин вәзн вә гафијәсини драматик һадисәнин вә характерләрин инкишафына табе едир. Буна көрә дә драмларда артыг көрүнәчәк сәһнәләрә, тәсвирчилијә вә јерсиз рич'әтләрә раст кәлмирик.

Сәмәд Вурғунун драмларында характерләрин мүхтәлиф вә рәнкарәнклији дә чох гијмәтли вә драм жанры үчүн вачиб бир мәзијјәтдир ки, бу да мүәллифин һәјаты вә инсанлары чох көзәл билмәсинин әламәтидир. О, әсәрин идејасыны даһа парлаг ифадә едән характерләр јаратмагда һәгиги усталыг көстәрир, адам сечмәкдә чәтинлик чәкмир. Сөз јох ки, драматургијада бу, чанлы бир мәсәләдир, јазычыдан һәјат тәчрүбәси, инсанлары јахшы танымағы тәләб едир. Сәмәд Вурғунун характерләри һәјати вә чанлы олдуғу гәдәр дә мүхтәлифдир. Онлар бир-биринә охшамырлар, һәрәсинин өзүнә мәхсус мәнлији, фәрди хүсусијјәтләри, өз симасы вардыр. Һәр бир сурәт өз вәзијјәтинә, тәрбијәсинә, һәјати көрүш вә анлајышларына көрә дүшүнүр, данышыр вә һәрәкәт едир. Беләликлә, Вурғун драмлары реал инсан еһтираслары вә фикирләри үзәриндә гурулмуш реалист драмлардыр. Лакин ше'рдә олан кими драматургијада да Вурғунун реализми бөјүк фикир вә хәјалларла ганадланмыш бир реализмдир. Онун гәһрәманлары һәм еһтираслы бир һәјатла јашајыр, гызғын мүбаризә едир, һәм дә дүшүнүр, хәјала далыр, кәләчәјә доғру бојланырлар, ачылан сабаһа гаршы онлар биканә дејилләр, бу сабаһын јахшы олмасы үчүн чалышырлар. Буна көрә дә Сәмәд Вурғунун

драмларында вә бүтүн јарадычылығында ингилаби романтика күчлүдүр.

Сәмәд Вурғун заманәмизин елә јазычыларындандыр ки, онларын јарадычылығында сосиалист мүндәрәчә даһа парлаг, даһа чанлы вә милли формада ифадә олунур. О бүтүн варлығы илә доғма Азәрбајчан халгынын адәт вә ән'әнәләри илә бағлы олан, халгын ән көзәл сифәтләрини һамыдан артыг дујан вә һамыдан еһтирaслы севән бир сәнәткардыр. Сәмәд Вурғун вәтәнсиз адамлара, вәтән вә халг гејрәти чәкмәјән шәхсләрә нифрәт етдији кими сәнәтдә милли формаја биканәлик көстәрәнләри дә гәтијјән севмир. Милли формасыз бәшәри мүндәрәчә јохдур. Сәмәд Вурғунун әсәрләриндә ингилаб идејалары, халглар гардашлығы, совет һәјаты вә вәтәнпәрвәрлији она көрә бу гәдәр тә'сирли, көзәл вә камил ифадә олунмушдур ки, бу әсәрләрин милли формасы парлагдыр, гәдим тарихи вә зәнкин ән'әнәләри олан Азәрбајчан халгынын, Азәрбајчан ше'ри вә сәнәтинин өзүнә мәхсус милли хүсусијјәтләринә әсасланыр.

Сәмәд Вурғун дөнә-дөнә јазмышдыр ки, мәним Вагифдән сонра јарадычылыгда икинчи мүәллимим бөјүк рус халгынын ифтихары олан Пушкиндир. Доғрудан да, Вурғун Пушкин ше'ринин, Пушкин сәнәтинин һәгиги пәрәстишкарыдыр. О, даима Пушкиндән бөјүк бир еһтирасла данышыр. «Јевкени Онекин» әсәрини Вагифин ширин дилинә чевирмәк үчүн сәрф етдији әмәк онун бу мәһәббәтини көстәрир вә гәһрәманлыг нүмунәсидир. Шаирин тәрчүмәсиндә руһсуз, механики тәрчүмә едилмиш бир сәтир белә јохдур. Сәмәд Вурғун бу бөјүк әсәри доғрудан да Азәрбајчан дилиндә јенидән јаратмышдыр, онун һәм мә'на дәринлијини, һәм дә мисилсиз бәдии көзәллијини сахламышдыр. «Јевкени Онекин»ин тәрчүмәсиндән сонра Сәмәд Вурғунун јарадычылығында чох күчлү бир јүксәлиш вә чанланма көзә дәјди. Бу ону сүбут едир ки, севимли шаиримиз өз әсәрләринин формасына чидди диггәт јетирәркән јорулмадан бүтүн бәшәр мәдәнијјәтинин, бүтүн дүнја әдәбијјатынын гијмәтли хәзинәсиндән өјрәнмиш, сәнәткарлығыны камилләшдирмәкдә бүтүн халгларын бәдии дүһасынын наилијјәтләринә мүрачиәт етмишдир.

Сәмәд Вурғунун јарадычылығы јалныз Азәрбајчан халгы үчүн дејил, бүтүн совет халглары үчүн чох гијмәтли вә әзиздир.

Сентјабр, 1957

ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫН ГАЈНАР БУЛАҒЫ

1

Совет халгынын һәјатында әдәбијјат вә сәнәтин ролу кетдикчә артмагдадыр. Охучулар диггәтлә әдәбијјаты изләјир, јени әсәрләри марагла охујур. Јазычы үчүн севиндиричи чәһәт одур ки, охучуларын әксәријјәти әдәби әсәрләрә чанлы вә һәссас мүнасибәт бәсләјир, јахшы әсәрләри әдаләтсиз һүчумлардан горујур, зәиф әсәрләрин нөгсанларыны инандырычы шәкилдә көстәрә билир. Әдәбијјатын талеји үчүн јанан, онун инкишафыны һәссас үрәклә изләјән охучу јазычынын ән е'тибарлы досту вә көмәкчисидир. Бүтүн совет республикаларында бу чүр гејдкеш вә тәләбкар охучунун тәрбијә олунмасы 40 иллијини бајрам етмәјә һазырлашдығымыз Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тарихи гәләбәләриндән биридир.

Бу охучунун естетик тәләбләри бөјүкдүр. О, әдәбијјатсыз јашаја билмир, әдәбијјатда өз һәјатынын, мүбаризә вә арзуларынын мәнзәрәсини көрмәк истәјир. Һәјаты дәјишмәк, јүксәк һуманист идеаллар әсасында јенидән гурмаг истәјән инсанлар үчүн бу, чох тәбии бир арзудур. Јалныз варлығын доғру мәнзәрәсини јарадан сәнәт нәјин јахшы, нәјин пис олдуғуну ајдын көстәрә биләр. Белә сәнәт һәјатда доғрудан да мәһәббәтә лајиг олан инсанлары тәрәннүм едәр, јарамаза нифрәт ојадар. Һәјаты бу чүр көстәрән, jә'ни һәртәрәфли, дәриндән көстәрән сәнәт әсәрләри инсанларын фикриндә ајдынлыг јарадыр, заманын гарышыг мүбаризәләриндән баш ачмаларына, доғру јол тутмаларына көмәк едир. Бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәјаты јахшылашдырмагда, кәләчәк уғрунда мүбаризәдә јалныз реалист әсәрләр мүтәрәгги, мүсбәт рол ојнајыр, реализмдән кәнара чыхан нә варса һамысы мүртәче вә јарамаздыр. Әлбәттә, белә бир иддиа һәгигәтә зидд вә јанлыш оларды. Халгларын һәјат вә мүбаризәсиндә сон дәрәчә мүтәрәгги рол ојнамыш,

инсанлара ән јүксәк вә тәмиз дујғулар ашыламыш романтик әсәрләр аз дејилдир. Бурада јазычынын, сәнәткарын һансы идеаллара хидмәт етмәсинин, һадисәләрә вә варлыға һансы фикирләрдән, һансы чәбһәдән јахынлашмасынын һәлледичи әһәмијјәти вар. Мүртәҹе вә гара фикирли сәнәткар һансы үслубла јазырса, бәдбин, дүшкүн әсәрләр јарадачагдыр. Бу һәгигәтдир. Лакин бу да һәгигәтдир ки, һәјатын кениш лөвһәләрини јаратмаг, инсан мүбаризәсинин монументал сәһнәләрини вермәк вә һәгигәти дәрк етмәк үчүн һеч бир башга үслуб сәнәткарын гаршысында реализм гәдәр кениш үфүгләр ачмыр. Чох заман реализм сәнәткара өз субјектив көрүшләринин мәһдудлуғундан чыхмаға көмәк едир, дүнјаны вә һәтта әлејһинә олдуғу һәгигәтләри бәдии чәһәтдән тәсдиг етмәјә кәтириб чыхарыр. Бу, реализмин күчүнү вә тәбии үстүнлүјүнү көстәрир. Сөз јох ки, мүртәҹе көрүшлү, һәјата бәдбин, инсанлара инамсыз бахан бир сәнәткары романтизм һәгигәтдән узаглашдырдығы һалда реализм һәгигәтә тәрәф кәтирә биләр, һәтта мүмкүндүр ки, ону бәдии вә фикри ифласдан гуртарсын.

Нә үчүн белә олур, буну нечә анламалы? Фикрин һәгигәт олуб-олмадығыны инсанлар јалныз тәҹрүбәдә јохлајырлар. Јалныз һәјатын ичиндә, әмәли фәалијјәтдә, башга инсанларла мүнасибәтдә биз бу вә ја дикәр адам һаггында, тәбии вә ичтимаи һадисәләр һаггында тәсәввүрләримизин доғру вә ја јанлыш олдуғуну мүәјјән едә биләрик. Реализм даим сәнәткары һәјата вә демәли, инсанларын арасына чәкир, онларын сојумаз, тәзадлы, мүрәккәб вә мараглы мүбаризәләринин ичинә атыр.

Сосиалист реализми исә јени типли реализмдир, тарихдә ән габагчыл вә мүтәрәгги синфин — пролетариатын идеал вә мејлләринә хидмәт едир. Буна көрә дә о, һәјата даһа фәал, даһа ҹанлы әлагә бәслә јир; онун гајәси варлығы садәҹә әкс етмәк дејил, һәм дә дәјишмәкдир. Совет әдәбијјатынын бөјүк устады Максим Горки һаглы олараг көстәрмишдир ки, сосиалист реализми фәалијјәт вә мүбаризә демәкдир.

Сон илләр харичи өлкәләрдә сосиалист реализминин мә'на вә маһијјәтини тәһриф едән мәгаләләрин мејдана чыхмасы тәсадүфи дејилдир. Бунлар империализмин азадлыг вә сосиализмә гаршы үмуми идеоложи мүбаризәсинин әдәбијјат саһәсиндәки тәзаһүрүдүр. Бу мәгаләләр совет халглары әдәбијјатынын 40 иллик зәнкин тәҹрүбәсинә кор-коранә көз јумараг, бу әдәбијјатын фикри вә бәдии истигамәти һаггында бөһтандан чәкинмир. Онлар хүсусән сосиалист реализми әдәбијјатынын шүурлу сурәтдә халга хидмәт етмәсинә гаршы чыхыр, биздә фәрди «јарадычылыг азадлығынын» олмадығындан данышырлар. Тәәссүф ки, совет мәтбуатында да сосиалист реализминин маһијјәтини анламајан вә фәрдијјәтчи, анархист руһлу тәләбләрлә әдәбијјаты коммунизм уғрунда мүбаризәдән сапындырараг сејрчи вә бош тәсвирчи сөз јығымына чевирмәк истәјән ајры-ајры јазылар нәшр олунмушдур. Бу јазыларда совет әдәбијјатынын көзәл кејфијјәтләри олан идејалылыг, партијалылыг, һәјатилик вә шүурлу сурәтдә коммунизм ишинә хидмәт етмәк кими хүсусијјәтләри бу вә ја дикәр шәкилдә гијмәтдән салынырды. Сөз јох ки, чохмилләтли совет әдәбијјатынын әсас тәнгидчи вә јарадычы гүввәләри бу сәһв вә зәрәрли мејлләрә гаршы мүбаризә апарараг өз јазылары илә сосиалист реализми јолунда мөһкәм дурдугларыны көстәрдиләр. Н. С. Хрушшов јолдаш «Әдәбијјат вә инҹәсәнәтин халгын һәјаты илә сых әлагәси уғрунда» адлы чыхышы илә совет јазычыларына бөјүк көмәк етмиш олду.

Әдәбијјатымызын јени јүксәлиши үчүн гүввәләримизи даһа фајдалы вә тә'сирли шәкилдә бирләшдириб истигамәтләндирмәк ваҹиб мәсәләдир. Бу да һәјаты доғру әкс етмәк, халгла, халгын мүбаризәси илә гырылмаз әлагә јаратмаг нәтиҹәсиндә мүмкүндүр. Н. С. Хрушшов јолдашын бу барәдә дедији сөзләр гијмәтли сөзләрдир: «Инкишафын башлыҹа хәтти... ондан ибарәтдир ки, әдәбијјат вә инҹәсәнәт һәмишә халгын һәјаты илә гырылмаз сурәтдә баглы олсун, сосиалист һәјатымызын зәнкинлијини вә рәнкарәнклијини дүзкүн әкс етдирсин, совет халгынын бөјүк дәјишдиричи фәалијјәтини, онун нәҹиб сә'јләрини вә мәгсәдләрини, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрини парлаг вә инандырыҹы шәкилдә көстәрсин. Әдәбијјат вә инҹәсәнәтин ән јүксәк ичтимаи вәзифәси халгы коммунизм гуруҹулуғунда јени мүвәффәгијјәтләр уғрунда мүбаризәјә галдырмагдан ибарәтдир».

Бөјүк әдәбијјат ҹанлы һәјат ширәсини һәмишә халгдан алмыш вә алачагдыр. Халг һәјаты — јүксәк фикирләр вә еһтирасларын, нәҹиб арзу вә хәјалларын, дүнјаны көзәлләшдирән гүдрәтли мејл вә фәалијјәтин бешијидир. О елә тәмиз сулу вә гајнар бир булагдыр ки, бөјүк сәнәт

бағчасына әбәди һәјат верир. Бу булагдан су ичән сәнәт әсәрләри классик јүксәклијә галха биләр, нәинки мүасир, бәлкә кәләчәк нәсилләри дә сәадәт вә гардашлыг јолунда мүбаризәјә руһландырар.

2

Јени әдәбијјатын тарихи вәзифәси әмәји тәрәннүм етмәк, милјонларла зәһмәткешин јарадычы тәбиәтинин, өз гәһрәман фәалијјәтинин мәһсулу олан јени һәјаты тәсдиг етмәкдир. Лакин бу тәсдиг бош, мүчәррәд вә риторик шәкилдә дејил, јени һәјат уғрунда мүбаризәнин тәсвири вә чанлы сурәтләр васитәси илә олмалыдыр. Сөз јох ки, јени һәјат, сосиализм һәјаты ағыр мүбаризәдә јараныр. Әввәлчә һаким истисмарчы синифләрин ағалығыны зорла, ачыг ингилаби дөјүшләрдә јыхмаг лазым кәлир. Онларын мәишәт вә шүурда бурахдыглары тә'сири, вәрдиш, тәсәввүр вә адәтләри арадан галдырмаг, хүсуси мүлкијјәтин позучу галыгларына гаршы мүбаризә апармаг һеч дә асан олмур. Бүтүн бунлар чәмијјәтин мүтәрәгги гүввәләриндән бөјүк ирадә, фикир вә гајә ајдынлығы, кәркинлик вә бачарыг тәләб едир. Бу мүбаризәдә инсанларын хасијјәтләри, дахили аләми мејдана чыхыр. Јени һәјат уғрунда мүбаризәнин талејини һәлл едән — милјонларла намуслу, тәмиз үрәкли вә сәдагәтли зәһмәткеш адамдыр, онларын сарсылмаз бирлијидир. Сосиалист реализми бу инсанлара нәһајәтсиз бир мәһәббәт вә инамы ифадә едир. Демәли, онун әсасында јүксәк инсанпәрвәрлик, зәһмәткеш адамын јарадычы гүввәләринә инам вә мәһәббәт дурур. Бурадан да мүсбәт адамларын бәдии сурәтини јаратмаг вәзифәси ортаја чыхыр. Чүнки јүз минләрлә мүсбәт адамын сә'ји вә гәһрәманлығы олмадан јени дүнја јарана билмәз. Бу адамлары гәлбән севмәјән, онларын фәалијјәт вә әмәјинин тарихи мә'насыны ача билмәјән сәнәткар исә јени һәјаты инандырычы шәкилдә тәсдиг едә билмәз. Сосиалист реализминә гаршы чыханлар, совет әдәбијјатына һүчум едәнләр јарадычылығын һәлледичи мәсәләси олан бу чәһәтә атәш ачыр, јазычынын әсас диггәтини јени дүнјанын јарадычысы олан зәһмәткеш адамдан узаглашдырмаға чалышырлар. Онлар истәјирләр ки, јазычы мәнфиликләри, мәнфи вә јарамаз адамлары өз диггәт мәркәзиндә сахлајыб дурсун. Белә олса, сөз јох ки, чох асанлыгла јени әдәбијјат, сосиалист реализми әдәбијја-

ты һәр һансы өлкәдә олурса олсун јени һәјаты, халгын гәһрәманлығыны тәсдиг едән әдәбијјатдан ону рәдд едән, үчурмаға чалышан бир әдәбијјата чевриләр. Бу исә бүтүн совет әдәбијјатынын вә о чүмләдән Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тәчрүбә вә ән'әнәләринә зиддир. Әдәбијјатымыз ингилабын илк күнләриндән халга садиг олдуғуну, халгын азадлығы вә сәадәти идеалындан јүксәк бир шеј танымадығыны көстәрмишдир. Бу чәһәтдән о, Мирзә Фәтәли Ахундов, Чәлил Мәммәдгулузадә вә Мирзә Әләкбәр Сабирин ачдығы јолу давам етдирмиш, даим чәмијјәтин габагчыл вә мүсбәт гүввәләринин тәрәфиндә олмушдур. Чәфәр Чаббарлы вә Сәмәд Вурғунун әсәрләри — Азәрбајчан халгынын сосиализм уғрунда мүбаризәдәки гәһрәманлығынын бәдии тәрәннүмүдүр, бу мүбаризәдә онун мәишәт вә психоложисиндә әмәлә кәлән тәрәгги вә јенилијин парлаг бәдии тарихидир. Онларын әсәрләриндә көһнәлик, мәнфи вә јарамаз адамлар ифша олунур, лакин бу адамлара гаршы дуранларын, јенилији, мүсбәт идеал вә мејлләри тәмсил едән гәһрәманларын сурәти нә гәдәр гүдрәтли вә көзәлдир! Севил, Јашар, Бәсти, Елдар — нүмунә олачаг гәһрәманлардыр.

Мүсбәт гәһрәманларын долғун, мә'налы вә парлаг сурәтини башга јазычыларымызын да әсәрләриндә көрүрүк. Сүлејман Рәһимовун, Меһди Һүсејнин, Сүлејман Рүстәмин, Рәсул Рзанын, Мәммәд Раһимин, Әбүлһәсәнин, Әли Вәлијевин, Сабит Рәһманын, Илјас Әфәндијевин, Мир Чалалын, Әнвәр Мәммәдханлынын вә башгаларынын мүһүм әсәрләри совет һәјатыны, коммунизм идејаларыны сәмими бир гәләмлә тәсдиг едир. Әдәбијјатымызын кәнч нәсли дә бу бөјүк ән'әнәјә садиг олараг әсас диггәтини мүсбәт гәһрәманларын бәдии сурәтини јаратмаға верир вә бу јолда севиндиричи мүвәффәгијјәтләр газаныр. Исмајыл Шыхлынын «Ајрылан јоллар», Иса Һүсејновун «Бизим гызлар», Әли Кәримовун «Илк симфонија» әсәрләри вә саир әсәрләр фикримизи тәсдиг едән мисаллардыр.

Лакин мүсбәт гәһрәман сурәтинин јарадылмасында шаблон шәкли алан тәсвирләрә, бир-бирини хатырладан тәшбеһләрә, охшатма вә бәнзәтмәләрә гаршы, јекнәсәглијә вә бәдии бојаларын касыблығына гаршы мүбаризә апармаг лазымдыр. Бунун үчүн дә јазычыларымызын һәјаты даһа артыг өјрәнмәләри, халгла даһа чанлы әлагә јаратмалары вә сәнәткарлыг мәсәләләринә диггәти ар-

тырмалары чох вачиб вә зәрури мәсәләдир. Чүнки кифајәт гәдәр һәјат тәчрүбәси вә билији олан, даим гәһрәманлары илә әлагә сахлајан јазычы һеч вахт башгаларынын васитәләрини тәкрар етмәз, сурәтә бахыб сурәт јаратмаз, әдәбијјаты һәјатдакы гәһрәманлара, чанлы инсанлара ујғун јени сурәтләрлә зәнкинләшдирәр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу чәһәтдән әдәбијјатымызда гүсур аз дејилдир. Бир-биринә охшајан, бир-биринин мөвзусуну вә сурәтләрини тәкрар едән ше'рләр, һекајәләр, һәтта пјесләр вә романлар мејдана чыхыр ки, бу да охучуну дарыхдырыр. Бу бә'зи јазычыларымызын һәјатла әлагәсинин зәифлијини көстәрирсә, бә'зиләринин дә бәдии хәјалы вә фикринин мәһдудлуғундан доғур. Чидди әмәк вә сә'ј һәр ики гүсура гаршы ән јахшы мүбаризә васитәсидир.

Бәдии тәчрүбәдә даһа тәһлүкәли бир һал көрүнмәкдәдир: бә'зи әсәрләрдә бизим һәјат елә тәсвир олунур ки, гара рәнкләр бүтүн башга рәнкләри боғур, үстүнлүк тәшкил едир. Бу, сәнәткар үчүн горхулу јолдур. Чүнки бу јол онун фикрини һәјатын мүсбәт вә ишыглы чәһәтләриндән узаглашдырар, инсана вә онун јарадычы гүввәләринә инамыны сарсыда биләр. Совет һәјаты вә варлығынын тәсвириндә исә тамамилә арзу олунмаз нәтичәләрә, һәјат һәгигәтинин кобудчасына тәһрифинә сәбәб олар. Белә јанлыш јол тутмағын, сосиалист реализминдән узаглашмағын нә гәдәр ачыначаглы нәтичәләрә кәтириб чыхартдығыны Дудинтсевин «Јалныз чөрәклә дејил» адлы романы ачыг көстәрир. Бу роман совет варлығыны тәһриф едир. Мүәллиф мүсбәт гәһрәманларыны ағлабатмаз, һәгигәтдән узаг вә ујдурма вәзијјәтләр дахилиндә тәсвир етмәклә чансызлашдырыр, онлары севмәк мүмкүн дејил, мәнфи вә јарамаз чәһәтләри исә шиширтмәклә варлыг һаггында биртәрәфли мәнфи фикир јарадыр. Романы охудугдан сонра адам белә нәтичәјә кәлир ки, онун мүәллифи инсанлара инамы итирмишдир; бу бөјүк гүсур јазычыны кәләчәк үмидиндән мәһрум едир.

Мүсбәт инсанларын сурәтини јаратмагдан бу гәдәр данышдыгда бә'зиләри белә дүшүнүр ки, јазычы чалышмалыдыр ки, мәнфи адамларын сурәти күчлү вә габарыг олмасын. Бу јанлыш фикирдир. Чүнки сәнәтдә һәр шеј габарыг, һәр шеј парлаг олмалыдыр. Бу сәтирләри јазаркән мән 1947-чи илдә Низами јубилеји күнләри Бакыја кәлмиш мәрһум Александр Фадејевлә олан сөһбәтимизи хатырлајырам. Сөз «Кәнч гвардија» романындакы мәнфи сурәтләрдән дүшдү. Мән дедим ки, јазычы чәсарәтли һәрәкәт етмишдир, санбаллы вә долғун сурәтләр јаратмышдыр. Фадејев бунун сиррини тәгрибән белә изаһ етди: «Мән мүсбәт гәһрәманларымы тапмышдым. Онлар парлаг шәкилдә көзүмүн габағында дурмушду. Јә'ни әсәрин бүнөврәсинин, әсас сүтунларынын е'тибарлы олдуғуна инанырдым, буна көрә дә мәнфи адамларын сурәтини ишләркән чәтинлик чәкмәдим».

Һәр бир јазычы һәјатын әсас чәһәтләрини, тарихи һәрәкәтин башлыча мејлләрини ифадә едән мүсбәт адамлары дәриндән дујараг онларын һәгиги парлаг сурәтләрини јарада биләрсә, о, мәнфиликләри даһа чәсарәтлә ифша етмәкдән чәкинмәз. Иса Һүсејновун «Јанар үрәк»дәки мүвәффәгијјәтсизлији, мәнфи сурәтин габарыглығында јох, она гаршы дуран вә һәјатымызын әсас мејлләрини ифадә едән мүсбәт адамларын сөнүк вә фәалијјәтсиз верилмәсиндәдир. Һәјатда керидә галмыш, вәтәндашлыг дујғусуну вә һәтта намусуну итирмишләр, вәзифәбазлар, шөһрәтпәрәстләр, пахыллар, јаланчылар вә саир дә вардыр. Онлар мүсбәт адамлара, үрәјини вә фикрини халга һәср етмиш вәтәнпәрвәр вә намуслу вәтәндашлара мане олмаға чалышыр, зәрәр јетирирләр. Онлары ифша етмәк әдәбијјатын борчудур. Лакин мүсбәт гәһрәманлар нә гәдәр парлаг вә габарыг тәсвир едилирсә, мәнфиләрә о гәдәр ағыр зәрбә вурарлар, әсәрин тәрбијәви әһәмијјәти, бәдии тә'сир гүввәси о гәдәр чох олар.

3

Партија совет әдәбијјатынын артыб чичәкләнмәси, мүасир классик әсәрләр јаранмасы үчүн бөјүк сә'ј вә гајғы көстәрир. Идеја мәсәләләри илә јанашы партија даим јазычыларын диггәтини сәнәткарлыг мәсәләләринә чәлб едир. Чүнки анчаг тутарлы вә көзәл дејилмиш сөз мә'наны даһа долғун вә тә'сирли ифадә едә биләр. Мәишәтдә дә, әдәбијјатда да чејнәнмиш, бош вә кобуд сөз фикри корлајыр. Бә'зиләри мәсәләнин бу чәһәтинә кифајәт гәдәр фикир вермир. Һәјатын ирәли сүрдүјү чанлы бир мәсәлә һаггында тез-тәләсик јазмаға башлајырлар. Мөвзуну дәриндән ишләмәдән, һәртәрәфли ду-

јуб дүшүнәрәк һәзм етмәдән јазмаға тәләсмәк һәгиги сәнәткара јарашан сифәт дејил.

Әдәбијјатымыз һазырда кениш јарадычылыг јолуна чыхмышдыр. Јазычыларымыз сајча да, санбалча да артмыш вә артмагдадыр. Мүхтәлиф жанрларда јени әсәрләр јаранып, хүсусән роман вә поема јаранмасында чанлама көзә дәјир. Јалныз бу ил «Азәрбајчан» журналы бир нечә роман, повест вә поема чап етмишдир. Онларын ичиндә Меһди Һүсејнин Бакы фәһләләринин шәрәфли һәјатыны вә гәһрәман мүбаризәсини мәһәббәтлә тәсвир едән «Гара дашлар» романы хүсуси олараг сечилир. О бири әсәрләр дә (Мир Чалалын «Јолумуз һајанадыр» романы, Иса Һүсејновун «Јанар үрәк» повести, Исмајыл Көзәловун «Кениш үфүгләр» вә Мирзә Муштағын «Ајдын јолларда» романлары, Әли Кәримовун «Илк симфонија», Ислам Сәфәрлинин «Фыртыналар адасы» поемалары вә саир) һәјатымызын мүхтәлиф саһәләриндән бәһс едир. Роман вә поема әдәбијјатын чәтин, мүрәккәб жанрлары олдуғундан, бу жанрларын хүсусијјәтләрини өјрәнмәк вә бу саһәдәки сәнәткарлыг проблемләринә диггәти артырмаг вачибдир. Тәәссүф ки, тәнгидчи вә нәзәријјәчиләримиз јени әсәрләрә бу чәһәтдән јахынлашмыр, сүжет, композисија, характер кими вачиб проблемләрин үстүндән кечирләр. Романын фәсилләри ајры-ајры очеркләри хатырладырса, поема мүхтәлиф ше'р парчаларындан ибарәтдирсә, ону нечә роман вә поема адландырмаг олар?

Һәгиги бәдии әсәрдә сурәтләр инандырычы, характерләр реал вә һәјати олмалыдыр. Бунун үчүн адамларын һәм өзләрини, һәм дә јашадыглары шәраити доғру тәсвир етмәк кәрәкдир. Бә'зи әсәрләрдә икинчи дәрәчәли мәсәләләрә чох јер верилир, сүжет вә композисија позулур, әсас мәсәлә һарада исә сөз јығыны вә лазымсыз тәфәррүатлар арасында итиб-батыр, гәһрәманлар, һарада исә дејилмиш сөзләри тәкрар едир, һәрәкәтләриндә киминсә тәглидини чыхарырлар, һамысы да ејни гәлибдән чыхмыш, јалныз рәнкләри мүхтәлиф олан ојунчаглары хатырладырлар. Белә әсәрләрдә гәһрәманлары бир-бириндән ајыран, миллијјәтләрини билдирән јалныз адларыдыр. Һәм дә Мәммәди асанлыгла Иван, Иваны Петрос адландырсан, һеч бир шеј итирмәзсән. Һалбуки бәдиилик јазычыдан һәјатын һәгиги характерләринин тәсвириндә милли колорити сахламағы, һәр гәһрәманы өзүнә

мәхсус тәкраредилмәз чизкиләрлә көстәрмәји тәләб едир. Бу чәһәтдән бизә елә кәлир ки, Имран Гасымов вә Һәсән Сејидбәјли јолдашларын «Илләр кечир» романы даһа гүсурлудур. Кәнч јазычы Исмајыл Көзәловун хам торпаглардан истифадә едилмәси кими чанлы мәсәләдән данышан «Кениш үфүгләр» романында олдугча чох адам иштирак етдијиндән бә'зи сурәтләр хасијјәтинә, ичтимаи вә милли хүсусијјәтләринә көрә фәрдиләшдирилмәмишдир.

Сәнәткарлыг мәсәләләринин мүзакирәсинә мәтбуатымыз даһа кениш јер вермәлидир. Ајры-ајры мәгаләләрдә бәдии әсәрләри јалныз мөвзунун әһәмијјәтинә көрә тәһлил едиб, бәдии кејфијјәтләринә е'тинасызлыг көстәрмәк һаллары һәлә дә вардыр. Тәнгидимиз һәр бир әсәрин ичтимаи мә'насы илә естетик гијмәтини ејни заманда мүәјјән етмәјә чалышмалыдыр. Бунунла да әдәбијјатымызын сәнәткарлыг јолларында мүвәффәгијјәтли аддымлар атмасына көмәк етмиш оларыг.

Партија совет јазычыларыны заманын бөјүк тәләбләринә, халгларын коммунизм уғрунда гәһрәман мүбаризәсинә лајиг һәгиги сәнәт әсәрләри јаратмаға чағырыр. Бу, шәрәфли бир чағырышдыр. Бу чағырыша чаваб вермәк үчүн јазычынын, сәнәткарын габағында ачылан јеканә доғру јол — халгын һәјаты илә үзви сурәтдә бағланмаг, варлыға бөјүк чәсарәтлә вә даһа дәриндән нүфуз етмәкдир.

Сентјабр, 1957

СӘНӘТДӘ ҺӘЈАТИЛИК ВӘ ХӘЛГИЛИК

Инсанларын фикрини, әхлагыны вә зөвгүнү тәрбијә етмәкдә инчәсәнәт та гәдим заманлардан бөјүк рол ојнамышдыр. Сәнәт әсәрләри мәфкурәви истигамәтиндән асылы олараг фикирләри чашдырыб, әхлаглары позуб, зөвгләри корлајачағы кими инсан үрәјиндә ән нәчиб дујғулар ојадыб, јүксәк амал вә зөвг дә тәрбијә едә биләр. Сәнәт мејданы фикирләрин, ичтимаи мејл вә арзуларын чарпышдығы мүбаризә мејданыдыр. Заманәмиздә инчәсәнәт саһәсиндә мүхтәлиф, бир-биринә зидд чәрәјанларын, бир-бирини рәдд едән естетик көрүшләрин мүбаризәси буну ајдын сүбут едир. Коммунист партијасы һәр јердә инсаны јүксәлдән, халгын азадлыг идеалларына хидмәт едән сәнәтин тәрәфдарыдыр, фикирләри сарсыдан, мүртәче, думанлы вә гаранлыг дујғулар ашылајан чәрәјанларын әлејһинәдир.

Партија сәнәт вә әдәбијјатын инкишафында Ленинин партијалылыг вә хәлгилик нәзәријјәсинә әсасланыр. Хрушшов јолдаш «Әдәбијјат вә инчәсәнәтин халгын һәјаты илә сых әлагәси уғрунда» адлы мәгаләсиндә мүасир совет инчәсәнәтинин мүһүм мәсәләләрини Ленин принсипләри илә ишыгландырмышдыр. Һәјатилик вә хәлгилик проблеми бу мәгаләдә мүһүм јер тутур.

Мә'лумдур ки, бәдии јарадычылығын бүтүн нөвләри (әдәбијјат, мусиги, рәссамлыг вә саир) инсанларын ја реал һәјатыны, ја да һәјат һаггындакы тәсәввүр вә арзуларыны әкс етдирир. Һәр ики һалда һәјаты јахшылашдырмаг, јә'ни вәтәндашлары идеала доғру апармаг сәнәтин гајәси олараг галыр. Мөвзуну кечмишдән алдыгда белә сәнәт бу гајәдән әл чәкмир, јә'ни ја билаваситә, ја да долајы јолларла һәјатын мәнзәрәсини чәкир, нәјин јахшы, нәјин пис олдуғуну көстәрир вә беләликлә,

инсанын габаға бахмасына, сабаһа доғру гол-ганад ачмасына көмәк едир.

Анчаг һәгигәтә садиг галмагла, јорулмадан һәгигәти дәрк етмәјә чалышмагла сәнәт инсан һәјатындакы бөјүк мүсбәт ролуну, јә'ни һәјаты јахшылашдырмаг кими башлыча вәзифәсини јеринә јетирә биләр. Чүнки сәнәтин тә'сир објекти олан инсанлар һәгигәт дујғусу илә һәрәкәт етдикләри заман өз јарадычы гүввәләрини вә дәрин инсани маһијјәтләрини даһа мүкәммәл, даһа күчлү вә сәмәрәли шәкилдә мејдана чыхара билирләр. Һәгигәтдән узаглашмаг, јалана ујмаг ән көзәл исте'дадларын мәһви үчүн биринчи јолдур.

Һәгигәт һавадан асылы галмајыб инсанларын һәјаты вә мүбаризәси илә бағлы олдуғу үчүн ону јалныз һәјатын ичиндә, чәмијјәтин күндәлик мүбаризәсиндә дәрк етмәк мүмкүндүр. Демәли, һәгигәти дујмаг, билмәк вә әкс етмәк кими јүксәк мәгсәдин өзү сәнәти һәјата чәкир. Материалист естетика «көзәллик һәјатдыр» тезиси илә мин илләрин јарадычылыг тәчрүбәсини јекунлашдырмыш, сәнәтин һәгигәтә ујғунлуг вә бәдиилик ме'јарыны һарада ахтармаг лазым кәлдијини ајдын көстәрмишдир.

Һәјат мүрәккәб шејдир, варлыг чохтәрәфлидир. Һәјатын сәнәтдә әкси ади шејләрин күзкүдәки шәкли кими садә јолла баша кәлмир. Һәгиги јарадычылыг севинч, изтираб вә ахтарышларла долу мүрәккәб бир просесдир. Бу просесдә ики јанлыш мејл сәнәткары һәгигәтдән узаглашдыра биләр: Бири — ајры-ајры тәсадүфи фактлары вә һадисәләри там варлыг кими көстәрмәкдир. Бу чүр сәнәткар һәјаты һадисәләр јекунундан, шејләрин механики топлантысындан, инсанын емпирик фәалијјәтиндән ибарәт билир, һәјат анлајышыны фикирдән, хәјалдан, кәләчәк мејлдән мәһрум едир, јә'ни һадисәләрин тәсвириндә, инсанын мә'нәвијјатыны, еһтирасларыны, арзу вә истәкләрини ача билмир. Бу һалда голсуз-ганадсыз, еһтирассыз вә фикирсиз, јә'ни натуралист вә формалист әсәрләр мејдана чыхыр. Икинчи мејл — фактлара вә һадисәләрә е'тинасыз олмаг, фикир вә еһтираслары реал һәјатдан тәчрид олунмуш һалда, јә'ни тарихи конкретликдән мәһрум, заманын вә мәканын хүсусијјәтләрини нәзәрә алмадан көстәрмәк мејлидир. Бу һалда бәдии әсәр инандырычы олмур, символик маһијјәт дашыјыр, чанлы реал сурәтләрин јерини символлар тутур.

Һәгиги реалист әсәрләрдә биз һәм һәјатын конкрет шәкилләрини, чанлы инсанларыны, һәм дә әсрин фикирләрини, еһтираслар мүбаризәсини көрүрүк. Бу чүр әсәрдә хәјал да, фикрин кәләчәјә учушу да, јүксәк арзулар да вардыр. Һамысы заман вә мәканын хүсусијјәтләрини верән долғун вә чанлы сурәтләрдә екс олундуғундан тәбиидир, инандырычыдыр, һәгигәтә ујғундур. Әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, романтик вә ја мачәрачы әсәрләрин јашамаг һаггы јохдур. Сәнәтин үмуми ганунларындан башга һәр жанрын, һәр үслубун өз хүсусијјәтләри әсасында мүхтәлиф әсәрләр јарана биләр. Инсан һәјаты бунун үчүн зәнкин материал верир. Һәлә Аристотел «Поетика»сында көстәрмишди ки, шаир шејләри ја кәрәк олдуглары шәкилдә, ја да кәләчәкдә ола биләчәкләри шәкилдә тәсвир етсин.

Һазырда бизим диггәтимизи чәлб едән зәманәмизин әсас бәдии үслубу олан реализмдир, сәнәтдә һәјатын, әсрин доғру-дүрүст екс олунмасыдыр. Тарихи инкишафын мәһвә мәһкум етдији истисмарчы вә империалист гурулушу нүмајәндәләринин һај-күјүнә бахмајараг социалист реализми бүтүн халгларын әдәбијјатында кетдикчә даһа кениш шәкилдә өзүнә јол ачмагда, әсрин һаким әдәби үслубу олмагдадыр. Халгларын ичтимаи вә милли зүлм әлејһинә мүбаризәси кенишләндикчә социалист реализминин дүнја сәнәтиндәки мөвгеји дә мөһкәмләнир.

Социалист реализми үмумбәшәр сәнәтинин инкишафында јени мәрһәләдир, зәһмәткешләрин азадлығы, инсанын зүлмдән гуртармасы, бүтүн халгларын истиглалијјәти вә гардашлығы онун мүндәрәчәсини тәшкил едир. Јени һәјаты тәсдиг етмәк, јени идеалларын гәләбәсинә чалышмаг онун тарихи вәзифәсидир.

Буна көрә дә мүсбәт гәһрәман социалист реализминин диггәт мәркәзиндә дурур. Чүнки дүнјаны анчаг јүксәк фикирләрлә, әл-әлә вериб бирләшмиш намуслу инсанлар дүзәлдә биләр, инсана лајиг һәјат јарада биләрләр.

Бүтүн чохмилләтли совет әдәбијјат вә инчәсәнәти кими Азәрбајчан әдәбијјат вә инчәсәнәтинин дә тәгрибән гырх иллик тәчрүбәси көстәрмишдир ки, мүсбәт гәһрәманы тәрәннүм, онун әзәмәтли сурәтини јаратмаг јалныз тәрбијәви јох, бөјүк естетик әһәмијјәти олан мәсәләдир.

Бурадан белә нәтичә чыхармаг олар ки, даһа һәјатымыздакы мәнфиликләрдән јазмаг лазым дејил. Гәтијјән јох! Ирәлијә һәрәкәтимизә мане олан бүтүн мәнфи вә јарамаз чәһәтләр јенә дә ифша олунмалы, атәшә тутулмалыдыр. Јазычыны вә һәр бир вәтәндашы мәнфиликләрә гаршы мүбаризәјә сөвг едән вәтән мәһәббәтидир. Һәр кәс үчүн ана јурду әзиздир, мүгәддәсдир. Сәрт иглиминә, шоран торпагларына, чајларынын азлығына вә ја чохлуғуна көрә намуслу адам вәтәнини писләмәз, чалышар ки, өз сә'ји вә зәһмәти илә иглимини дәјишсин, шоран торпаглары мүнбитләшдирсин, чајлардан даһа фајдалы истифадә етсин. Мәһз буна көрәдир ки, тамамилә бир-биринә зидд кејфијјәтләри олан торпаглары инсанлар ејни еһтирасла севирләр. Мәсәлән, бириси чох сәрт гышы, боллу гары вә шахтасы үчүн, о бириси олдугча мүлајим гышы, исти јајы, гызмар күнәши үчүн вәтәнини әзиз тутур. Һәр кәс чалышыр ки, вәтәни абад олсун, буна көрә дә онун үзәриндәки даш-кәсәји, зир-зибили тәмизләјир. Шоран торпағына, дашына-кәсәјинә көрә вәтәнинә нифрәт едән мә'нән рәзил вә јарамаздыр.

Совет јазычысы социалист чәмијјәтинин һәјатында баш верән бу вә ја дикәр гүсуру вәтәнпәрвәрлик чәбһәсиндән атәшә тутур, онун тәнгиди дә коммунизм идеалларынын јајылмасына көмәк едир, инсаны галдырыр вә руһландырыр. Партија јазычыларымызын, бәстәкар вә рәссамларымызын, јә'ни бүтүн сәнәтимизин кәләчәк инкишафы наминә садә, лакин бөјүк бир һәгигәти һәмишә јадымыза салыр. Бу һәгигәт ондан ибарәтдир ки, халгын һәјаты вә мүбаризәси илә үзви сурәтдә бағлы олмадан мүсбәт инсанларын парлаг сурәтини верән јахшы әсәр јаратмаг мүмкүн дејил. Бу бир һәгигәтдир ки, аз-чох јахшы әсәрләри анчаг халга бағлы олан, һәјаты јахшы билән сәнәткарлар јарадырлар. Мисал үчүн кәнч шаирләрдән Әли Кәримовун «Илк симфонија» әсәрини хатырлатмаг мүмкүндүр. Бу әсәр сәмими вә саф дујғулары ифадә едир, исти бир үрәклә јазылмышдыр. Бу да шаирин јашадығы, дујдуғу һәјатдан алынмышдыр. Ајдындыр ки, һәјатдан, халгын ичәрисиндән чыхыб кәлән сәнәткарлар өзләри илә ичтимаи мә'налы вә тәмиз дујғулар кәтирирләр.

Биз буну әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләринин дә тәчрүбәсиндә көрүрүк. Чәфәр Чаббарлынын һәр бир әсәри зәманәмиздә ичтимаи мүһити тәлатүмә салырды, чанлы данышыглара вә мүбаһисәјә сәбәб олурду. Нә үчүн? Чүнки Чәфәр Чаббарлы халг һәјаты вә инкишафынын ән чанлы мәсәләләриндән јазырды. Сәмәд Вур-

ғун да белә иди. Онун ше'р вә поемаларында коммунизм уғрунда халг мүбаризәсинин пафосу әкс олунурду, ниһилист вә космополитләр, бүрократ вә формалистләр атәшә тутулурду. Һәм дә Ҹәфәр Ҹаббарлы вә Сәмәд Вурғунда мүсбәт фикри, мүсбәт гәһрәманы, jә'ни идеалы тәсдиг чох күчлү иди. Демәк олар ки, онларын бүтүн әсәрләри билаваситә һәјатла шәхси әлагәнин, заманла ҹанлы вә еһтираслы бағлылығын нәтиҹәси иди. Һәтта тарихи узаглыға бахмајараг «Од кәлини» Ҹ. Ҹаббарлы үчүн, «Вагиф» Сәмәд Вурғун үчүн бу күн иди. Онлар кечмиши реал варлыг кими дујуб әкс етмишләр. Буна көрә дә «Од кәлини» вә «Вагиф» дөврүн ән ҹанлы фикирләри илә мүасир мөвзуда јазылмыш бир чох әсәрләрдән даһа артыг сәсләшә билди. Әдәбијјатымызын тәҹрүбәсиндән бу руһда даһа бир чох мисаллар кәтирмәк олар. Бәли, јахшы әсәрләр јаратмаг үчүн һәјатла гырылмаз әлагә әсас шәртләрдәндир. Сүлејман Рәһимовун «Шамо»су, Меһди Һүсејнин «Абшерон»у, Әбүлһәсәнин «Мүһарибә»си, Рәсул Рзанын «Ленин»и, Сүлејман Рүстәмин «Ики саһил»и, Мәммәд Раһимин «Ленинград көјләриндә»си, Әһмәд Ҹәмилин, Осман Сарывәллинин, Әли Вәлијевин, Сабит Рәһманын, Әнвәр Мәммәдханлынын, Илјас Әфәндијевин, Зејнал Хәлилин вә башгаларынын ән јахшы әсәрләри һәјатла үзви әлагә, халгла дәрин бағлылыг нәтиҹәсиндә јаранмышдыр.

Хәлгилик сәнәт әсәринин руһу, ҹаны, ҹөвһәри демәкдир. Реалист бәдии әсәрин өмрүнүн узун вә ја гыса олмасы хәлгилијиндән асылыдыр.

Бизим әдәбијјатда вә рәссамлыгда хәлгилик мәсәләси әтрафында ҹанлы данышыглар кедир, лакин мусиги саһәсиндә бу данышыглар даһа кәскин шәкилдәдир. Заһирдә һеч кәс хәлгилијин әлејһинә чыхмыр. Һамы онун әһәмијјәтини гејд едир, лакин хәлгилији анламаға, шәрһ етмәјә, зәнкин халг мусигисиндән вә милли классик ирсдән истифадә етмәјә кәләндә ҹәбһәләр ајрылыр, бир-бирини рәдд едән фикирләр ирәли сүрүлүр. Бә'зиләри Азәрбајҹан халгынын илләр әрзиндә јаратдығы халг һаваларыны вә муғамлары кифајәт гәдәр гијмәтләндирмир, нечә өлмәз бир хәзинә олдуғуну баша дүшмүр. Һәтта онлары «көһнә», «примитив» әсәрләр кими көздән салыб новаторлуға гаршы гојанлар да тапылыр.

Үзејир Һаҹыбәјов кими өлмәз бир сәнәткарын јарадыҹылығы бу фикирләрин јанлышлығыны ајдын сүбут едир. Онун бүтүн әсәрләри ајдын милли формаја, милли колоритә маликдир, Азәрбајҹан халг мусигисинин вә классик муғамларымызын зәнкин хәзинәсинә әсасланыр. Ү. Һаҹыбәјов бу хәзинәни һәссас бир сурәтдә өјрәнир, ондан һәгиги јарадыҹы сәнәткар кими истифадә едирди. Буна көрә дә онун јарадыҹылығы мусигимизин инкишафында јени бир мәрһәлә тәшкил етди, јени бир дөвр ачды. Ү. Һаҹыбәјовун әсәрләри һарада чалынса Азәрбајҹаны, Азәрбајҹан халгынын үрәјиндән гопуб кәлән арзулары, бөјүк мүтәрәгги фикирләри хатырладаҹаг, — динләјәнә јүксәк бәшәри дујғулар вә идеаллар ашылајаҹагдыр. Мәһз буна көрә дә Үзејир Һаҹыбәјов ијирминҹи әсрин бөјүк новатор сәнәткарларындандыр. Онун мусигиси һәр јердә руһ јүксәклији ојадыр, һәр јердә инсанларын үрәјини охшајыр, бүтүн халглар тәрәфиндән севилир, демәли, классик ирсдән вә халг јарадыҹылығы ән'әнәләриндән истифадә етмәк новаторлуға мане олмур, көмәк едир. Демәли, милли форма вә милли хүсусијјәтләр һәгиги сәнәт әсәринин үмумбәшәр мәдәнијјәти хәзинәсинә дахил олмасына манеә вә һасар дејилдир, әксинә, јолдур.

Бәшәр мәдәнијјәти мүҹәррәд, мистик бир шеј олмајыб мүхтәлиф халгларын јаратдығы мәдәнијјәтдән ибарәтдир. Јә'ни мисирлиләрин, јунанларын, иранлыларын, ромалыларын, инкилисләрин, франсызларын, русларын, алманларын, ермәни, күрҹү, азәрбајҹанлы вә башгаларынын јаратдығы мәдәнијјәтдән ибарәтдир. Бир сөзлә, милли формасыз бәшәр мәдәнијјәти јохдур. Һәр бир халг анҹаг өз мәдәнијјәти вә сәнәтинин хүсусијјәтләри илә үмумбәшәр мәдәнијјәтини зәнкинләшдирмиш олур.

Әкәр сән башгаларынын тәглидини чыхарырсанса, бәшәр мәдәнијјәтинә јени бир шеј кәтирә билмәзсән. Анҹаг башгаларынын демәдијини демәклә, ачмадығыны ачмагла, көстәрмәдијини көстәрмәклә сән үмумбәшәр мәдәнијјәти хәзинәсинә бир шеј әлавә етмиш оларсан. Һомер, Низами, Руставели, Шекспир, Пушкин тәкрар олунмамыш тарихи һадисәләрдир. Доғма халгларыны ифадә етмиш вә буна көрә дә бүтүн халгларын үрәјинә јол ачмышлар.

Москвада кечирилән инҹәсәнәт декадалары вә бахышларында милли мусиги ансамбллары бөјүк мүвәффәгијјәт газаныр. Кәнҹләрин алтынҹы үмумдүнја фестивалында башга гардаш халгларын коллективләри кими Азәрбајҹан маһны вә рәгс ансамблы да курултулу алгышларла гаршыланды. Нијә? Чүнки өз көзәл сима-

сы, өз көзәл мусигиси, өз мүкәммәл ифа үсуллары, өз јарашыглы кејимиварды. Бу да чохмилләтли тамашачылара бөјүк ләззәт верирди. Әкәр бизим ансамбл нәји исә тәглид етмиш олсајды, сөз јох ки, тамашачылар сојуг гаршылајар, дејәрдиләр: буну көрмүшүк, сиз бизә елә шеј көстәрин ки, көрмәмиш олаг.

Халг мусигисини вә муғаматыны примитив адландырмаг өзү көһнәлмиш, примитив вә әсассыз иддиадыр. Бир заман тары консерваторијадан чыхармағы, «Лејли вә Мәчнун» әсәрини сәһнәдән јығышдырмағы тәләб едирдиләр. Нә үчүн? Куја онлар ирәлиләмәјимизә мане олурмуш, куја тар скрипканы, виолончел вә саирәни өјрәнмәјә гојмурмуш. «Лејли вә Мәчнун» тамашачынын габағыны кәсир, јени мусиги әсәрләринә бахмаға мане олурмуш вә саирә. Һәјат көстәрди ки, бунлар әсассыз иддиадыр. Инди Азәрбајчан кәнчләриндән һәм боллу тар чаланлар, һәм дә чох көзәл скрипка, виолончел, арфа чаланлар јетишиб. «Лејли вә Мәчнун» һеч чүр мане ола билмәди ки, «Короғлу» ојнанаркән театр ағзына гәдәр адамла долу олмасын. Демәли, мәсәлә «Лејли вә Мәчнун»-да дејил, мәсәлә јахшы мусиги әсәриндә вә бу әсәрин јахшы ифа олунмасындадыр. «Лејли вә Мәчнун»у гојсан да, гојмасан да тамашачы зәиф әсәрә кәлиб бахмајачаг, ону севмәјәчәкдир. Јахшы әсәрә исә һәр шәраитдә вахт тапыб кәләчәкдир, мүәллифини севә-севә алгышлајачагдыр.

Ахы, бир заман «Короғлу»нун өзүнү дә примитив адландыранлар варды. Ајдын олур ки, беләләри, үмумијјәтлә, сәнәтдә хәлгилији севә билмирләр. О шејдән ки, хәлгилик ији кәлир, ону «примитив» дејә дамғалајырлар.

Халг мусигисини вә классик ирси гијмәтләндирмәмәк бөјүк сәһвдир. Чүнки һеч бир бөјүк дүһа, һеч бир бөјүк мүтәрәгги чәрәјан мүәјјән ән'әнәләрә әсасланмадан јетишә билмәз. Мәдәнијјәт вә сәнәт аләминдә, үмумијјәтлә, чәмијјәтдә һеч шеј көјдән дүшмүр, узун тарихи инкишаф нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Сәнәтдә јенилик дә беләдир. Онун көкләри тарихи кечмишдәдир. Узун илләрин бәдии тәчрүбәсинә әсасланыр, һәм дә бирчә халгын јох, бир чох халгларын, бүтүн бәшәријјәтин тәчрүбәсинә әсасланыр.

Дүнјанын ән бөјүк сәнәткарлары мәнсуб олдуглары халгын кечмиш сәнәтини вә мәдәнијјәтини билмәклә, гавраматла кифајәтләнмәмиш, башга халгларын да наилијјәтләрини дәрин бир диггәтлә өјрәнмишләр. Низами, Руставели, Шекспир, Көте, Пушкин, Горки, Ромен Роллан зәманәләринин ән габагчыл адамлары иди, инсан зәкасынын елми, фәлсәфи, сәнәт саһәсиндәки бүтүн әһәмијјәтли кәшфләринә јијәләнмишдиләр. Билик вә көзәллијин милли һүдудлары јохдур, онлар һәр јердә севилир, һамы үчүн фајдалыдыр.

Халг јарадычылығыны вә классик ирси өјрәнмәк, ондан јарадычы сурәтдә истифадә етмәклә тәглидчилији ејниләшдирмәк лазым дејил. Бу күнүн сәнәткарларына һеч кәс дејә билмәз ки, сән кечмишдәки кими јаз, јә'ни тәглидчилик елә. Халгын өзүнә дә тәглид етмәк лазым дејил. Биз халг һаваларыны, муғамлары јығыб сахламалы, чох чалынан валлара јазмалы, ноталара кечирмәли, радиода вә концертләрдә чалмалыјыг. Јә'ни онлары сахлајыб кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг үчүн һәр васитәдән истифадә етмәлијик. Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. О бири тәрәфи исә јени јарадычылыг ахтарышларыдыр. Бу ахтарышлар көһнә шәкилләрин тәкрарындан ибарәт ола билмәз. Јалныз классик ирсә һәссас, јарадычы мүнасибәт әсасында новатор әсәрләр, јени бәдии васитәләр мејдана чыха биләр.

Новаторлуг үчүн, бәстәкарларымызын фәрди хүсусијјәт вә исте'дадларынын һәртәрәфли инкишафы үчүн, јени бөјүк сәнәт әсәрләри јаратмалары үчүн бизим милли мусиги ирсимиз, демәк олар ки, һәлә әл вурулмамыш бир хәзинәдир. Бу барәдә мәшһур совет бәстәкары Дмитри Шостаковичин гијмәтли фикрини хатырламаг јериндә олар: о, «Дружба народов» журналынын 1957-чи ил 11-чи нөмрәсиндә чап етдирдији мәгаләдә јазыр: «Өз тәдгигләриндән бириндә Үзејир Һачыбәјов Азәрбајчан халг мусигисиндә 84 мүхтәлиф ладдан истифадә олундуғуну гејд едир. 84! Азәрбајчан фолклоруна мәхсус көзәллик вә хүсусијјәтин көкү бурададыр».

Шостаковичин бу фикри бир даһа көстәрир ки, чох зәнкин олан вә јарадычынын һиссијјатына, зөвгүнә, фикир вә хәјалларына боллу гида верән Азәрбајчан халг мусигиси даһа һәссас мүнасибәтә лајигдир.

Хәлгилик сүн'и, заһири бир шеј дејилдир, сәнәткарын бүтүн варлығындан, һәјаты дракындан, һадисәләрә мүнасибәтинин хасијјәтиндән, тәрбијә вә һиссијјатындан доғур, халгын һәјаты, кечмиши вә кәләчәји илә нә дәрәчәдә бағлы олдуғуну көстәрир. Халг һәјатынын, халг мә'нәвијјатынын јалныз бир тәрәфи илә таныш олан,

јалныз дар бир саһәсини өјрәнән сәнәткар исте'дадыны чәрчивәјә алмыш олур, өзүнү дар бир чығыра салыр. Буна көрә дә чалышмалыјыг ки, јазычы, рәссам вә бәстәкарларымыз һәм халг һәјатыны, һәм дә халгын тарихини, мәдәнијјәтини, дилини дәриндән өјрәнсин. Дил мәсәләси вачибли мәсәләдир. Ахы халгын мин илләр әрзиндәки мүбаризәсини, зеһни инкишафыны, мә'нәви габилијјәтләрини әкс едән гүдрәтли бир васитә дә дилдир. Нечә ола биләр ки, азәрбајчанча ше'р вә һекајә јазасан, Азәрбајчанын рәссам вә бәстәкары оласан анчаг Низамини, Фүзулини, Вагифи, Мирзә Фәтәли Ахундову, Сабири охуја билмәјәсән? Бу әчаиб бир парадоксдур.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан мусигисинин атасы Үзејир Һачыбәјов нәинки классик әдәби ирсимизи чох көзәл билирди. Һәм дә өзү бөјүк бир драматург иди. Һансы бөјүк јазычы «Аршын мал алан»ы вә «Мәшәди Ибад»ы охујуб гибтә етмәз, бәдии биткинлијинә, мә'налылығына, чанлы вә бәдии дилинә валеһ олмаз!

Биз халгын мусиги ирсини, рәссамлығыны вә дилини диггәтлә өјрәнмәлијик. Бу, анчаг бизим инкишафымыза көмәк едәр, бизи биртәрәфли олмаға гојмаз. Классик ирси вә халг јарадычылығыны јахшы билмәк, онун сирләринә ашина олмаг халг руһуну дәриндән анламагда вә хәлги әсәрләр јаратмагда сәнәткара көмәк едир.

Бу садә бир һәгигәтдир ки, һәгиги хәлги әсәрләр, бир халга хош кәлән әсәрләр башга халглара да хош кәлир, милли чәрчивә нә олдуғуну билмир, узаглара јајылыр.

Милли хүсусијјәтләр һәгиги сәнәт әсәрләринин башга халглар тәрәфиндән севилмәсинә мане олмамыш вә ола да билмәз. Биз ушаглыгдан дәф, гавал, тар-каманча сәси илә тәрбијә олунмушуг. Ана лајласында муғаматы, халг һаваларыны ешитмишик. Мәкәр бу Бетһовенин бешинчи симфонијасыны, он дөрдүнчү сонатасыны, Чајковскинин «Илин фәсилләри» адлы фортепиано пјесләрини вә саирәни динләдикдә ән јүксәк һәзз алмағымыза мане олур? Гәтијјән јох! Онлары динләркән инсан өзүнү унудур, чај кими ахыб кәлән мүгәддәс, көзәл инсани дујғуларын тә'сири илә учалыр, јүксәлир.

Јәгин ки, башга халгларын нүмајәндәләри дә Үзејир Һачыбәјовун «Короғлу», Әфрасијаб Бәдәлбәјлинин «Гыз галасы», Гара Гарајевин «Једди көзәл», Фикрәт Әмировун «Севил» вә саир кими јахшы әсәрләрә гулаг асанда үрәкләриндә белә дујғулар ојаныр. 1957-чи илин декабр ајында Москвада мусиги коллективләринин фестивалы да буну ајдын нүмајиш етдирди.

Азәрбајчан мусиги кечәләри орада һәгиги бир бајрама чеврилмишди, мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри севә-севә бизим артистләри алгышлајыр, бә'зи һавалары дөнә-дөнә тәкрар етдирирдиләр. Һәлә 1938-чи илдә Москвада Азәрбајчан инчәсәнәтинин биринчи онкүнлүјү заманы мәрһум М. И. Калинин јолдаш Азәрбајчан мусиги сәнәтинә јүксәк гијмәт верәрәк демишди ки, мән сизи јалныз Иттифагымыза дахил олан азад бир халгын нүмајәндәләри олдуғунуз үчүн јох, доғрудан да јүксәк сәнәтиниз үчүн тә'рифләмәк истәјирәм Сизин сәнәткарлыгла ифа етдијиниз көзәл һавалар театрларын сәһнәсиндән чыхыб Москванын күчәләринә, трамвајларына, евләринә јајылмышдыр. Һәр јердә халгынызын орижинал симасы олан көзәл сәнәтиндән данышырлар.

Беләликлә сәнәтдә хәлгилији инкишаф етдирмәк идејалылыг вә партијалылыг уғрунда мүбаризә апармаг, сәнәтин бәшәријјәтә хидмәт етмәсинә чалышмаг демәкдир.

Һәјатилик вә хәлгилик әсил јүксәк сәнәт јолудур.

Феврал, 1958

КЕЧМИШИН ЧАНЛЫ СӘҺИФӘЛӘРИ

Азәрбајҹан әдәбијјатында роман жанры гол-будаг атараг әсаслы сурәтдә инкишаф етмәкдәдир. Халгымызын һәјатыны вә кечмишини дәриндән әкс едән әсәрләрин сајы кетдикҹә артыр. Инди нәсримиз вә хүсусән романларымыз мүәјјән тарихи шәраитдә ҹәмијјәтин кечдији јол, раст кәлдији чәтинликләр, мүбаризә вә јашајышын хүсусијјәтләри, фәлсәфәси, әхлагы, сијаси көрүшләри һаггында даһа мүкәммәл тәсәввүр ојадыр. Нәср әсәрләриндә Азәрбајҹан халгынын бу күнү вә кечмиши, заманәнин бир чох ҹанлы мәсәләләри кениш вә әтрафлы тәсвир олунмаға башлајыр. Инди Азәрбајҹан јазычылары һәр ил охуҹуја бир нечә роман вә повест верир ки, бунларын да әксәријјәти бу күнкү һәјатымыза һәср олунмушдур, әсас гәһрәманы бизим мүасирләримиздир, коммунизм уғрунда, социализм вә сүлһ уғрунда мүбаризә апаран адамлардыр.

Һазырда Азәрбајҹан нәсрини гүдрәтли бир јазычы дәстәси јаратмагдадыр. Бу јазычыларын ичәрисиндә ҹидди ахтарышлар апаран тәҹрүбәли јолдашларла јанашы, исте'дадлы вә илһамла чалышан кәнҹләр дә вардыр. Бајрам Бајрамов, Иса Һүсејнов, Исмајыл Шыхлы, Һәсән Сејидбәјли, Фәтһи Хошкинаби, Вәдади Шыхлы, Һүсејн Аббасзадә кими насирләрин мүвәффәгијјәтлә ири формалы әсәрләр үзәриндә ишләмәси нәсримизин даһа көзәл бир кәләҹәји олдуғуну субут едир. Нәсримизин сабаһкы күнүнә никбин мүнасибәт ојадан амилләрдән бири дә аз-чох тәҹрүбәли вә јашлы јазычыларын јарадыҹылыг фәаллығы, сојумаз һәвәс вә енержи илә чалышмасыдыр. Јалныз сон илләрдә Меһди Һүсејн «Гардашлар», Әбүлһәсән «Мүһарибә» (үчүнҹү һиссә), Мир Ҹәлал «Јолумуз һајанадыр», Әјјуб Абасов «Зәнкәзур», Пәнаһи «Сәттархан» романыны јазмышдыр.

Әли Вәлијев дә әдәбијјатымызын бу нәслиндән, онун јорулмаз күлүнк вуранларындандыр. Отуз илдән артыг әдәби тәҹрүбәси олан бу јазычынын әдәби јарадыҹылығы мүрәккәб, долашыг јоллардан кечмишдир. Бу јолларда Әли Вәлијевин бүдрәдији, мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадығы, һадисәләри биртәрәфли баша дүшдүјү һаллар олмушдур. Лакин о һәмишә дүшүндүјүнү демиш, виҹданынын һөкмүнә садиг олмуш, өтәри-кечәри вәзијјәтләрә ујғунлашмаға чалышмамышдыр. Тәрслик, көтүк кими јолун ортасында кәлиб дурмаг, сәһвдә инад көстәрмәк дә она јабанчыдыр. Сәһв етдијини анлајан кими мәрд-мәрданә бојнуна алмаг, һәгигәти ифадә едән сәрт тәнгидләри белә ачыг үрәклә гәбул етмәк онун көзәл ҹәһәтидир.

Мәнә елә кәлир ки, бу хүсусијјәт Әли Вәлијевә нәинки бир вәтәндаш кими хејир вермиш, дөјүш ҹәбһәсиндә дуруш кәтирмәсинә, һәм дә бир јазычы кими мәһсулдар ишләмәсинә, сәнәткарлығын ағыр јолунда әзм вә ирадә илә ирәлиләмәсинә көмәк етмишдир. Онун сон романы олан «Турачлыја кедән јол» бу јүксәлишин мәһсулудур.

Романда Азәрбајҹан тарихинин чох мүрәккәб вә марагды бир дөврү, ичтимаи-сијаси мүбаризәләрин гызышдығы, ҹәмијјәтин һәјатында фыртына вә тәлатүмләр дөврү әкс олунмушдур. Бу дөвр 1917-ҹи илин феврал ингилабындан сонра Мүвәггәти һөкумәт јарандығы, көһнә рус империјасында социалист ингилабынын әмәли олараг һазырландығы, милли азадлыг һәрәкатынын дирчәлдији дөврдүр. О заман һәгиги бәрабәрлик вә азадлыг фикирләри, синфи әсарәти девириб зәһмәткеш инсанларын там азадлығыны јаратмаг фикирләри фәһлә вә кәндлиләр арасында кениш јајылмагда иди. Һәмчинин милли зүлмү јыхмаг, милли тәзјиги вә зоракылығы бирдәфәлик мәһв едиб милли азадлыға чыхмаг, бүтүн халгларын позулмаз истиглалијјәти әсасында әбәди гардашлыг дүнјасыны јаратмаг идеалы да о заманын ән ҹанлы идеалы олур, халгларын үрәјинә вә фикринә јол ачырды. Бир сөзлә, романда тәсвир олунан дөвр әсил әмәк азадлығы вә милли истиглалијјәт уғрунда һәлледиҹи дөјүшләрин јахынлашдығы гызғын бир дөвр иди.

«Турачлыја кедән јол»да бу ики мүбаризә јолунун нечә бирләшдији, зәһмәткешләрин синфи гуртулуш уғрунда мүбаризәсинин ҹәмијјәтин бүтүн мүтәрәгги тәбәгәләрини әһатә едән милли азадлыг һәрәкаты илә үзви вәһдәт тәшкил етдији тә'сирли бојаларла көстәрилмиш-

дир. Романда ашағылардан чыхмыш Аташ Аслан оғлу, памбыг заводу устасы Гачај, Бакы болшевик тәшкилатынын нүмајәндәси Дәмир Полад оғлу, тәмиз үрәкли Гөнчә, дүнја көрмүш Халыгверди киши, Сәлби арвад вә башгалары өзүнә мәхсус һәјат јолу олан, фәрди хүсусијјәтә малик сурәтләрдир. Бунлар зәһмәткеш халгы тәмсил едәрәк мүбаризәләрин мәркәзиндә дурур. Јүксәк фикирләр вә нәчиб дујғуларла јашајан бу адамлары јазычы гәлибдән чыхмыш, јонулуб һамарланмыш шәкилдә романа дахил етмир. Онлар мүбаризәдә бөјүјүр, сәһвләриндән нәтичә чыхарараг, башгаларынын тәчрүбәсини диггәтлә изләјәрәк һәјатын чанлы ахынында бишиб јетиширләр, әввәлдән ахыра гәдәр онларын һамысынын синәсиндә намуслу бир үрәк дөјүнүр — бу үрәк сәадәт үчүн чырпыныр, вәтәни азад көрмәк истәјир, бу үрәк зәһмәткешләри зүлмүн, керилијин, еһтијачын, чәһаләтин мәнкәнәсиндән гуртармаг үчүн фәдакарлыға һазырдыр. Јазычы онларын бу арзу вә мејлләрини тәсвир едәркән садә һәрәкәт вә дүшүнчәләрини дә көстәрир. Бу садәликдә исә һәрарәт вә сәмимијјәт һисс олундуғуна көрә додағымызда тәбәссүм ојадыр.

Әсәрин ән јахшы чәһәтләриндән бири әсас гәһрәманын даим диггәт мәркәзиндә олмасыдыр. Аташ Аслан оғлунун Чәнуби Азәрбајчандакы һәјаты, Араз чајыны бу таја адладыгдан сонра дүшдүјү шәраит, апардығы мүбаризә, хәјал вә арзулары чанлы тәсвир олунмуш вә даима охучуну марагландырыр. Бу сурәт васитәси илә јазычы ади бир кәндли баласынын јүксәлишини вермишдир. Һәјатын ағыр шәраити нәтичәсиндә онда синфи шүур ојанмасыны, үрәјинин зүлмкарлара вә истисмарчылара гаршы гызғын нифрәтлә долмасыны көстәрир. Аташ мүрәккәб психоложи вәзијјәтләр ичиндә вә ағыр мүбаризәдә бәркијиб ајдын фикирли бир дөјүшчү олур. Һәјатда көрдүјү зүлмә, раст кәлдији алчаглыглара гаршы нифрәт дујғусу онун үрәјини даша дөндәрмир, инсанлара гаршы мәрһәмәт дујғуларыны, мәһәббәти орадан говуб чыхармыр. Әксинә, мүбаризәләрдә бир јандан бәркијирсә, о бири јандан даһа һәссас, даһа мәрһәмәтли олур. Биз инанырыг ки, кәләчәкдә ингилаби јүксәлиш ону бөјүк мөвгеләрә чыхара биләр. О исә бу мөвгеләрдә ләјагәтлә дајанараг даима көкүнә садиг галачагдыр, һеч бир заман ингилаби әгидәләр онун нәзәриндә өз тәравәтини итирмәјәчәк, шаблона, әһкама чев-

рилмәјәчәкдир, инсанпәрвәрлијин вә әдаләтин гајнар булағы олараг галачагдыр.

Ичтимаи әдаләтсизлији, зүлмү, позғунлуғу вә јаланы тәмсил едән чәбһә нүмајәндәләринин дә чоху романда габарыг верилмишдир. Бәдии сурәт олараг онларын да һәрәсинин өзүнә мәхсус мәнлији вә симасы вардыр. Завод саһиби Әскәр бәј, јарысавадлы, јарычаһил Молла Гурбан, һијләкәр вә инсафсыз пристав Паша бәј, часус тәбиәтли Вејсәл Кәнкәрли, балача мүстәбид дарға Фәррух кими сурәтләр ичтимаи тип сәвијјәсинә галдырылмышдыр.

Онларын мәнфур үзүнү, рәзил тәбиәтини ачаркән јазычы орижинал васитәләр тапмыш, күлмәли вәзијјәтләр јарада билмишдир. «Хәнкәл гонаглығы» адланан алтынчы фәсилдә дарға Фәррух јарымчыг Молла Гурбаны евинә чағырыр вә хәнкәлә гонаг едир. Јазычы мүгәддәс сајылан сүфрә башында, дуз-чөрәк кәсилән јердә дә онларын чиркин ишләрдән, һијләкәрликдән вә икиүзлүлүкдән әл чәкмәдијини көзәл көстәрмишдир. Заһирән забитәли көрүнән, өзүндән ашағылара гаршы мүтәкәббир олан бу адамлар маһијјәт е'тибары илә пуч вә чүрүкдүр, бир гәпијә дәјмәзләр, иш бәркә дүшәндә әл-ајаг өпмәјә һазырдырлар. Нөкәрчилик әһвали-руһијјәси онларын чанындадыр. Һәгиги шәхси вә милли гүрур дујғусундан тамам мәһрумдурлар. Мәсәлән, азәрбајчанлы фәһләләрин јанында өзүнү аға кими апаран, јүксәк зүмрә нүмајәндәси һесаб едән Әскәр бәј һөкумәт ады кәләндә тир-тир титрәјәрәк дејир: «Мәним бабам да, атам да рус падшаһына сәдагәтлә пуллуг еләјиб, ә'лаһәзрәтин тахтдан салындығыны ешидән күнү гара кејиб јас сахладым».

«Турачлыја кедән јол» парлаг милли колорити олан бир романдыр. Һәм дә бу колорит заһири әламәтләрдә, гәһрәманларыч әчаиб ифадәләр вә кәлмәләр ишләтмәсиндә дејил, дүшүнчәләринин вә һиссијјатынын тәзаһүр формасында, бүтүн фәалијјәт вә данышығында ифадә олунмушдур. Лакин тәәссүф ки, Әли Вәлијев бә'зән заһири әламәтләрә дә ујур вә онлары сүжетә дахил едир ки, бу да сүн'и јолларла милли колорит јаратмаг тә'сири бағышлајыр вә әсәрин үмуми руһуну позур. Мәсәлән, јазычы он бешинчи фәсилдә («Ашыг һара кетди») Дәмир Полад оғлунун кәндә кәлиб ингилаби интибаһнамәләр пајламасы үчүн гарибә бир јол сечмишдир: о, ашыг палтары кејинир, әлинә саз алыр, һәтта мәзәли бир әһвалат да ујдурур, һамынын көзү габағында интибаһна-

мәләри пајлајыб кедир. Бүтүн бу сәһнә ујдурма тә'сири бағышлајыр. Бу фәсилдә көрүлән ишин хүсусијјәти илә үсулу арасындакы зиддијјәт анчаг орта әсрләрин нағылларында мәғбул сајыла биләрди. Завод мүдири Мирзә Чәмилин һүрүнү фајтона отурдуб гачыртдығы, јолда сатгын Қәнкәрлини вурдуғу, һүрүјә әл атдығы вә һәр икисинин јыхылыб чөлдә галдығы сәһнә дә «тә'сирли һадисәләр» јығынына охшајыр, инандырычылыг гүввәсиндән мәһрумдур. Бу фәсилләрин јазылышында бир тәләсиклик һисс олунур, санки јазычы гәһрәманларынын дүшдүјү шәраитдә психоложи вәзијјәтләрини өзү үчүн ајдын едә билмәмишдир.

Ајры-ајры фәсилләрдә вә бә'зи һадисәләрин тәсвириндә олан бу чүр гүсурлар романын үмуми реализмини поза билмир, онун гијмәтини азалтмыр. Әли Вәлијевин истәр мүсбәт, истәрсә мәнфи гәһрәманлары јашадыглары заманы вә шәраити тәмсил етдикләриндән инандырычыдыр. Онларын заһири нишан вә әламәтләри, кејими-кечими, отурушу, дурушу заманәләринин зөвгүнә мүвафиг кәлдији кими, дүшүнчә вә фикирләри, һәвәс вә еһтираслары да о чәмијјәтин мәфкурәсинә, психоложи вәзијјәтинә ујғундур. Биз романы сәһифәләдикчә, гәһрәманларын далына дүшүб кетдикчә, дәринләшән вә гызышан мүбаризәләрин ахынына гошулдугча, өзүмүзү о шәраитдә һисс едирик, инанырыг ки, гәһрәман Ленин партијасынын рәһбәрлији илә бәшәр тарихиндә ән бөјүк ингилабын һазырландығы дөврдә азадлыг үчүн ајаға галхмыш олан бу адамлар белә данышмыш, белә дүшүнмүш, белә мүбаризә етмишләр.

Реалист тәсвир јалныз ајры-ајры характерләрдә өзүнү көстәрмир. Бу характерләрин бир-бири илә мүнасибәтиндә, сүжетин инкишафында да јазычы һәгигәтлә ујғунлуға, варлығын инандырычы мәнзәрәсини вермәјә чәһд едир вә әсасән буна наил олур. Доғрудур, бурада тәсвирин үмуми реалист маһијјәтини позан, сурәтин тәбиәтинә дүз кәлмәјән бә'зи һадисәләр дә вардыр ки, онлары јухарыда көстәрдик. Лакин бүтүнлүклә көтүрүлдүкдә романын сүжети һәјатидир, ичтимаи мүбаризәләрин кәскин драматизмини, о заманкы чәмијјәтдә чарпышан гүввәләрин гаршылыглы әлагәсини әкс едир. Биз буну она көрә хүсуси гејд едирик ки, һәјати әһәмијјәти олан ајры-ајры сурәтләри бир јерә јығмагла роман әмәлә кәлмир. Роман бу сурәтләрин мүрәккәб, гаршылыглы әлагәси, мүәјјән мәгсәд јолунда бир-бири илә вә ја бирҝә мүбаризәси демәкдир. Һәм дә бу мүбаризә биткиндир, тамдыр, һарада исә башланыр вә һарада исә гуртарыр. Мәһз белә мүбаризә мејданында гәһрәманларын бир гисми мәғлуб олур, ифлас едир, бүдрәјиб јыхылыр, бир гисми галиб кәлир, камилләшир, бөјүјүб артыр вә даһа кениш мүбаризә мејданына чыхмаға һазырлашыр. Әли Вәлијев сүжети реал инсанларын тәбии вә һәјати олан мүбаризәсинә әсасән инкишаф етдирир, буна көрә дә романын сүжети марагłыдыр, охучуда һәвәс ојадыр, сүн'и сурәтдә бир јерә топланмыш адамлар јығыныны тәсвирдән ибарәт дејилдир.

Һәјат мүшаһидәсинин сәнәткар үчүн бөјүк әһәмијјәти мә'лумдур. Јазычы һәјатда чүрбәчүр инсанлары көрүр, онларын талејини изләјир, фәалијјәтләринә көз јетирир, башгалары илә әлагәсинә диггәт едир, хасијјәтләрини өјрәнир вә бүтүн бунлара әсасән мүхтәлиф ичтимаи типләр һаггында онда конкрет тәсәввүр ојаныр. «Турачлыја кедән јол» романынын мүәллифиндә бу тәсәввүр зәнкиндир. Лакин роман үчүн бу аздыр. Һәјат мүшаһидәсинин вердији материалы бәдии чәһәтдән тәшкил етмәк дә бөјүк шәртдир, сәнәткарлығын чох мүһүм тәләбидир. Романчынын әмәји көзәл вә ишыглы сарај тикән ме'марын әмәјинә чох бәнзәјир. Белә сарајын һәр диварь, һәр күнчү, һәр пәнчәрәси, һәр нахышы ваһид јарадычы фикрә, аһәнкдар бир үслуба малик олмалыдыр. Һәссас ме'мар белә сарајларда һәтта диварын һарасына гојулачаг һансы дашын нә рәнкдә, нә шәкилдә, нә өлчүдә олачағыны да әввәлчәдән мүәјјән едир. Сонра да бу дашын өзүнү сечир, јонур, тәмизләјир, күнчүнә-бучағына диггәт едир ки, зәдәли олмасын. Биз Нухадакы Хан сарајына баханда һејран олуруг, чүнки орада сәнәткар мүстәсна бир маһарәт ишләтмәклә галмајыб, һәр детала диггәтини әсиркәмәмишдир. Һәтта пәнчәрәләрин өлчү вә рәнкинә, пәнчәрә чәрчивәләринин шәклинә гәдәр һәр шеј үмуми сарајын аһәнкинә нә гәдәр ујғундур! Бу ағыр бир әмәкдир, чох сәбир, метанәт вә зөвг тәләб едән бир әмәкдир. Елә ме'марлар да олур ки, јонулмамыш дашы јонулмушуна гатыр, әлинә нә кәлди вурур дивара. Сөз јох ки, белә биналар сарајдан артыг төвләјә охшајыр, бөјүк казарма тә'сири бурахыр. Һәјат һадисәләри вә инсан — романчынын материалыдыр. О һәр көрдүјүнү, һәр јадына дүшәни тәсвир етмәклә анчаг казарма тикән бәнна дәрәчәсинә енмиш олур, һалбуки вәзифәси сарај тикмәкдир.

«Турачлыја кедән јол» Әли Вәлијевин һәјат вә инсанлар һаггындакы тәсәввүрләринин кенишлијини көстәрмәклә бәрабәр, һәјат материалыны бәдии чәһәтдән тәшкил етмәк үчүн кәркин әмәјә дөздүјүнү дә сүбут едир. О, һадисәләри әсасән, јығчам шәкилдә, бир-бири илә үзви әлагәдә вермиш, характерләри ачмаг үчүн әһәмијјәтли чәһәтләри диггәт мәркәзинә чәкмишдир. Арасыра икинчи дәрәчәли һадисәләр дә өн плана кечирсә, бу, бәдии үмумиләшдирмәнин чох чәтин вә мүрәккәб просес олдуғуна дәлаләт едир.

«Турачлыја кедән јол»да охучу Бөјүк Октјабр чеврилишинин илк ишыгларыны көрүр, јени дүнјанын башландығыны, сәһәр шәфәгинин мүждәсини верәчәк «Аврора»нын курултусуну ешитмәјә һазырлашыр. Тәгрибән бу дөврдә Чәлил Мәммәдгулузадә мәшһур «Азәрбајчан» әсәриндә јазмышды: «Бә'зи вахт отурурам вә папағымы габағыма гојуб фикрә кедирәм, хәјалата чумурам, өзүмдән сорушурам ки, мәним анам кимдир?.. Өз-өзүмә чаваб верирәм ки, мәним анам рәһмәтлик Зөһрәбаны бачы иди. Дилим нә дилдир? — Азәрбајчан дилидир. Јә'ни вәтәним һарадыр? Азәрбајчан вилајәтидир... Аһ, көзәл Азәрбајчан вәтәним, һарада галмысан, кәл, кәл, кәл...»

Бу, бир фәрјад иди ки, Азәрбајчанын һәр јандан әзилдијини, мүгәддәс торпагларынын парчаландығыны, јадлар, јабанчылар ајағы алтында тапдаг олдуғуну көрән намуслу, гејрәтли вәтән өвладларынын синәсиндән гопмушду. Бу фәрјад јалныз Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Сабир, Ә. Һагвердијевин фәрјады дејилди, о, Аташларын, Дәмир Полад оғулларынын да, ајағы чарыглы Халыгверди кишиләрин дә синәсиндәки ағрынын сызылтысы иди — биринин ичиндә дилсиз дујғулар кими боғулур, о биринин дилиндә ајдын мәгсәдләр кими һарај салырды. Әли Вәлијев тарихи һәгигәтә, заманын үмуми руһуна садиг галараг көстәрмишдир ки, онун нә мүсбәт, нә дә мәнфи гәһрәманлары бу мәсәләдә биканә олмамышлар — биринчиләр Азәрбајчаны парчалајан, Азәрбајчан халгынын арасына нифаг салан һәр шеји гырыб дағытмаг үчүн чалышыр, икинчиләр бу нифаг учурумуну дәринләшдирмәјә чәһд едирдиләр.

Халыгверди кишинин, Аташын вә башга мүсбәт гәһрәманларын бүтүн варлығына һаким олан арзулардан бири будур ки, «Иран шаһлары илә рус чарларынын ики јерә парчаладығы вәтән» бирләшәјди, «Аразын о тајбу тајында јашајан гардашлар сорғусуз-суалсыз бир-биринин евинә кедиб кәләјди». Әскәр бәјләр, Вејсәл Кәнкәрлиләр исә өз кәлирини даһа да артырмаг мәгсәди илә фәһләләрин башыны гатмаг үчүн онларын арасына нифаг салмаға чәһд едир, орта әсрләрдән галма мәнфур јерличилик тәәссүбүнү гызышдырмаға чалышараг, кәнчәли, гарабағлы, тәбризли сөһбәтини араја атырлар. Лакин онларын алчаг нијјәти баш тутмур, фәһләләрин вә зәһмәткеш кәндлиләрин габагчыл дәстәси олан ингилабчы мүбаризләр чәсарәтлә бу фырылдаглары ифша едир, халгын мүтәрәгги вә зәһмәткеш тәбәгәләринин мөһкәм бирлијини јаратмаға наил олурлар.

«Турачлыја кедән јол» романынын дили ифадәли вә долғундур, јазычы Азәрбајчан әдәби вә халг дилинин зәнкин имканларындан бачарыгла, һәм дә зөвглә истифадә етмишдир. Һикмәтамиз халг мәсәлләри, аз ишләнән, лакин долғун мә'налы сөзләр бүтүн әсәр боју сәпәләнәрәк, онун бәдии дилинә бөјүк тә'сир гүввәси вә көзәллик верир. Мә'лумдур ки, јериндә дејилән сөз чүмләни хејли санбаллы едир. Әли Вәлијев бир чох мә'лум сөзләрин чүмлә дахилиндә даһа долғун сәсләнмәсинә наил олмушдур. Мәсәлән, «дирәкләнмәк» вә «сал» кими сөзләр бизчә ашағыдакы чүмләләрдә јеринә дүшмүшдүр. «Јандырылан евләрин алову көјә дирәкләнирди». Бурада «дирәкләнирди» сөзү јанғынын күчүнү көстәрир, мәнзәрә јарадыр. Јахуд, «Кишинин үрәјинә јығылан сөз салларыны сындырды» чүмләсиндә «сал» сөзү үрәјин јығын-јығын сөзлә долу олдуғуну ајдын билдирир. Аз ишләнән, ләһчәләрдән алынмыш сөзләр дә романда чохдур. Бу сөзләр, әсасән, чүмлә дахилиндә анлашылыр, јериндәдир. Лакин охучуларын бөјүк һиссәсинә мә'лум олмајан сөзләр дә ишләнир. Нәдәнсә белә сөзләрин доғру јазылмамасы мәсәләни бир гәдәр дә мүрәккәбләшдирир. Мәсәлән, ачыглы, туршумуш үз-көзү билдирән «гырым» сөзү «гылым» («Азәрбајчан», № 5, сәһ. 113) јазылмышдыр. Әсәрдә мүвәффәгијјәтсиз ифадә вә чүмләләр дә вардыр: «Шаһ адамлары», «чәршәба елә бүрүнүрдүләр ки, һеч һаралары көрүнмүрдү», «әмисинин јеринин бөјрүнә кәлди» вә саир. «Гарасына данышды», «чимир еләди», «өләзијирди», «гәнирсиз көзәл» кими ифадәләрин јерли-јерсиз тәкрарына да бизчә еһтијач јохдур.

Бүтүн бу гүсурларына бахмајараг «Турачлыја кедән јол» романы әдәбијјатымызда севиндиричи, мүсбәт һадисәдир.

Сентјабр, 1958

СЕЈИД ҺҮСЕЈН

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин биринҹи он иллијиндә јетишәрәк тезликлә кениш охуҹу күтләсинин мәһәббәтини газанмыш јазычылардан бири дә Сејид Һүсејндир. Онун әсәрләри көһнәлијә гаршы мүбаризәдә, көһнә әхлаг нормаларынын арадан галдырылмасында бөјүк рол ојнамышдыр.

Сејид Һүсејн чох тәвазөкар вә зәһмәт севән бир јазычы иди. Үмумијјәтлә һәјат ону чох тез зәһмәтә алышдырмышды. О илк кәнҹлијиндән башлајараг мүхтәлиф ишләрдә ишләмиш, фасиләсиз әмәји илә аиләнин күзәраныны тә'мин етмәјә мәҹбур олмушду. Јалныз гырх јашында, јә'ни кифајәт гәдәр һәјат тәҹрүбәси газанараг пухтәләшдији заман бәдии әсәрләр јазмаға башламышды. Бәлкә елә буна көрәдир ки, повест вә һекајәләринин фикри истигамәти чох ајдындыр, тәсвир васитәләри вә бәдии үсуллары тәбиидир, инандырыҹыдыр.

Сејид Һүсејнин әсәрләриндә һәм совет дөврү, һәм дә кечмиш һәјат әкс олунмушдур. Бу күндән јазанда да санки о, кечмишлә мүбаризә апарыр. Чүнки јазычы ингилабдан әввәлки һәјатын әзабларыны көрүб, дадмышды. О, кечмиш Азәрбајҹан тарихинин вә мәишәтинин ишыглы ҹәһәтләринә дә, гаранлыг кушәләринә дә бәләд иди. Ҹәһаләтин, наданлығын, зүлмүн ағыр фаҹиәләрини јашамышды. Гәдим дөврләрдән башлајараг јүксәк мәдәнијјәт нүмунәләри јаратмыш Азәрбајҹан вә башга Шәрг халгларыны керидә сахлајан амилләрә онун нифрәти дәрин иди.

Сејид Һүсејнин бүтүн әсәрләриндә көһнә һәјатла јени һәјат кәскин шәкилдә гаршы-гаршыја тојулур, ингилабын учуруб дағытдығы, иҹтимаи зәминдән мәһрум етдији көһнә һәјат тәрзи, көһнә әхлаг вә дүшүнҹә илә тәзәҹә ришә атан јени һәјат, јени мә'нәвијјат арасында

шиддәтли мүбаризә әкс олунур. Мә'лумдур ки, чаризм вә буржуа феодал тәбәгәләри амансыз сојғунчулуг сијасәтини асанлыгла јеринә јетирмәк үчүн даима халгы ҹәһаләтдә сахламаға чан атырды. Савадсызлыг, наданлыг, мөвһумат, гадын әсарәти онларын көзә көрүнмәјән полиси вә жандармы иди. Көһнә гурулуш јыхылыб дағылдыгдан сонра да онун бу садиг нөкәрләри, бу ријакар мә'нәви полиси узун мүддәт позуҹу фәалијјәтини давам етдирмишдир.

Сосиалист ингилабынын илк илләриндә Азәрбајҹанда «Мәдәни һүҹум» е'лан олунмасы тәсадүфи дејилди. О, јени һәјатын гәддар дүшмәнләри олан ҹәһаләтә, савадсызлыға, керилијә, гадын әсарәтинә, мөвһумата гаршы чеврилмишди. Чүнки, минләрлә зәһмәткеш инсанлары јазыг, фағыр, әлсиз-ајагсыз едән, авамлашдыран мә'нәви буховлары гырмадан јени һәјат јаратмаг мүмкүн дејилди. Аиләдә, мәишәтдә, тәсәввүрләрдә көк салмыш бир чох көһнә гајдалары дағытмадан, ҹәмијјәтин јарысыны тәшкил едән гадына там вәтәндашлыг һүгугу вермәдән халгын јүксәлишини тә'мин етмәк олмазды.

Сејид Һүсејн бу зәрурәти илк анлајан, Азәрбајҹан халгынын сосиалист интибаһы јолунда мүбаризәсинә үрәкдән гошулан јазычылардан иди. 1927-ҹи илдән о бир-биринин ардынҹа дузлу, ширин, долғун, мә'налы повест вә һекајәләрини чап етдирмәјә башламышды. Сејид Һүсејнин гәләминдән чыхмыш «Бир кучәнин тарихи», «Чархларын һүҹуму», «Кәләҹәк һәјат јолунда», «Дахилијјә назири», «Килан гызы», «Ики һәјат арасында», «Узун дәрә», «Онун оғлу» кими һекајәләр отузунҹу илләрдә Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын көркәмли наилијјәти иди. Хатиримдәдир ки, о заман биз кәнҹләр сәбирсизликлә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын јени нөмрәсини көзләјәр, журналы алан кими Сејид Һүсејнин һекајәсини ахтарардыг. Онун һекајәләриндә әкс олунан иҹтимаи-әхлаги вә бәдии мәсәләләр охуҹулар арасында гызғын мүзакирә вә мүбаһисә ојадарды. Чүнки Сејид Һүсејн мүасирләрини дүшүндүрән ҹанлы һадисәләрә тохунар, һәјатдан, халгын мүбаризәсиндән јазарды.

Гадын азадлығы уғрунда, чадра әлејһинә, аилә вә мәишәтдә гадына гаршы патриархал мүнасибәтләр әлејһинә мүбаризәнин гызышдығы 1927-ҹи илдә Сејид Һүсејн «Кәләҹәк һәјат јолунда», «Чархларын һүҹуму» кими јүксәк бәдии инандырыҹылыг гүввәси олан һекајәләрини чап етдирди. Бу һекајәләрин гәһрәманы Азәр-

бајчан гадыныдыр, һәм һүгугуну дәрк едиб артыг азад олмуш, һәм дә һәләлик көһнә гајдаларын мәнкәнәсиндә сыхылараг азад олмаг үчүн чырпынан Азәрбајчан гадыныдыр. Јазычы онларын һәрәсинин өз шәклини чәкәрәк, өз мә'нәви, фикри вә әхлаги хүсусијјәтләрини мәһарәтлә көстәрәрәк сон дәрәчә орижинал вә реалист сурәтләр јарада билмишдир. «Кәләчәк һәјат јолунда» һекајәсинин гәһрәманы Чејран әввәлләр савадсыз, керидә галмыш мүти бир гадындыр. Јазычы онун ағыр вә фачиәли һәјат јолуну тәсвир едәркән рәнкләри сүн'и сурәтдә јумшалтмаға чалышмыр. Лакин Сејид Һүсејн гәһрәманыны мә'нәви сәфилләр көкүнә дә салмыр. Савадсыз вә керидә галмыш гадынын үрәјиндәки нәчиб инсани дујғуларыны ачыб көстәрир, онун гәһрәманы мәнлијини јүксәк тутур, инсани һүгуглар уғрунда мүбаризәјә киришмәкдән горхмур. «Чархларын һүчуму» һекајәсиндә Чејран гүрурла дејир: «Мән өз авамлығымы бојнума алырам, лакин һәр бир авам гадын надан дејилдир. Авам гадынын да гәлби, дилəји, иззәти-нәфси вардыр. О да јашамаг, севиб-севилмәк, бәхтијар олмаг истәјир». Өз инсани ләјагәтини анлајан бу гадын талејин бүтүн зәрбәләринә дөзәрәк, нәһајәт, галиб кәлир вә биз онун гәләбәсинә инанырыг.

Сејид Һүсејнин һекајәләри ади һәјат вә мәишәт һадисәләрини тәсвир едир, лакин онлар чансыхычы, дарыхдырычы дејил, натурализмдән узагдыр, охучу орада даима гејри-ади бир тәравәт, чазибәдар бир ишыг көрүр. Бу шаиранә һиссләрин тәравәти, бөјүк фикрин ишығыдыр.

Әһәмијјәтли ичтимаи мә'на вә бөјүк фикир онун бүтүн әсәрләриндә өзүнү көстәрир. Хырда мөвзулар Сејид Һүсејнин јарадычылығына јабанчыдыр. Кечмиш заманлары әкс едән әсәрләриндә дә мүтәрәгги, габагчыл ичтимаи әгидә јазычынын һадисәләрә мүнасибәтиндә әсас амилдир. Классик бир јығчамлыгла јазылмыш кениш ичтимаи һадисәләри әһатә едән «Дахилијјә назири» һекајәсини нәзәрдән кечирәк. Һекајәнин гәһрәманы намуслу вә вәтәнпәрвәр бир мүәллимдир. Бу мүәллим мүсават һакимијјәти илләриндә ашағыдан јухары бүтүн дөвләт гуллугчуларынын рүшвәтхорлуг азарына тутулдуғуну көрдүкдә дәһшәтә кәлир. Кимә мүрачиәт едирсә бир нәтичә һасил олмур. Нәһајәт, дахили ишләр назиринин јанына кәлиб чыхыр. Назирлә мүәллим арасындакы гыса данышыг бәдии ифадәлилик е'тибары илә

Чеховун «Хамелион» һекајәсини хатырладыр. Мүәллим назирә дејир ки, јүз јашында пристав да, губернатор да рүшвәт алыр. Назир исә чаваб верир ки, бурада гејри-ади бир шеј јохдур, харичүладә оларды ки, дејәјдин губернатор рүшвәт алмыр.

Бу һекајәдә дә бөјүк ичтимаи идеал вә мүтәрәгги фикир, тәсвир олунан гаранлыг вә дәһшәтли мүһитә ишыг салыр. Бу ишыг намуслу мүәллимин үрәјиндә јашајан саф, тәмиз вәтәнпәрвәрлик дујғуларынын вә инсанијјәт фикринин ишығыдыр. Сејид Һүсејнин бүтүн һекајәләриндә һуманист, хејирхаһ бир үрәк чырпыныр.

Москвада кечириләчәк Азәрбајчан инчәсәнәти вә әдәбијјаты онкүнлүјү илә әлагәдар олараг Азәрнәшр Сејид Һүсејнин сечилмиш һекајәләрини рус дилиндә чапдан бурахмагла чох фајдалы иш көрмүшдүр. Бизчә һекајәләри тәрчүмә едән Әзиз Шәриф вә Ч. Шихзаманов јолдашлар јазычынын дил вә үслуб хүсусијјәтләрини горуја билмишләр. Сејид Һүсејнин јарадычылығы, онун үслуб хүсусијјәтләри аз тәдгиг олунмушдур. Бу барәдә ајры-ајры мәгаләләрлә кифајәтләнмәк олмаз, елми-тәдгиги монографија јаратмаг вахты чатмышдыр.

Феврал, 1959

ҺӘЈАТ МҮҒӘННИСИ

Ијирминчи әср Азәрбајчан драматуркијасы вә Азәрбајчан театрынын инкишафында јени дөврүн башланмасы Чәфәр Чаббарлынын ады илә бағлыдыр. Онун гүдрәтли гәләминдән чыхмыш драм әсәрләри әдәбијјатымызда јени сосиалист мәфкурәсинин, јени фикир вә идејаларын гәти гәләбәсини тә'мин етмәклә бәрабәр милли театр аләминдә тәзә јарадычылыг јолу ачды, Азәрбајчан драм сәнәтиндә тәзә мәктәб јаратды. Чәфәр Чаббарлы, јарадычылығынын новатор маһијјәти парлаг шәкилдә көзә дәјән сәнәткарлардандыр.

Габагчыл фикирләрлә јашајан һәр бир бөјүк сәнәткар һәмишә мүхтәлиф јолларла, мүхтәлиф шәкилдә заманәси илә бағлы олмуш, халгын һәјатыны, мүбаризәсини әкс етмәјә чалышмышдыр. Онун јарадычы фикрини елә бир ајнаја бәнзәтмәк олар ки, бу ајна даима чәмијјәтин һәјатында баш верән дәјишикликләри көстәрир. Чәфәр Чаббарлы мәһз бу чүр јазычы иди. О, чох кәнч јашларындан јазмаға башладығы ше'р вә һекајәләрин мөвзусуну һәјатдан алырды. Мараглы орасыдыр ки, он беш-он алты јашлы бу јенијетмә һәјатын тәгдим етдији сајсыз-һесабсыз мәнзәрәләрдән вә һадисәләрдән мүәјјән мә'насы оланларыны сечиб јазырды, јаздыгларында исә јашындан вә һәјат тәчрүбәсиндән даһа биткин бир ағыл көрүнүр, јаныглы бир үрәк дөјүнүрдү.

1915—1916-чы илләрдә чап етдирдији илк әсәрләри јазычылығын Чәфәр Чаббарлыда өтәри бир һәвәс олмадығыны сүбут едирди. Бу кичик ше'рләриндә вә һекајәләриндә о, гаранлыг һәјатын каһ фачиәли сәһнәләрини әкс едир, каһ да ејбәчәр, күлүнч чәһәтләринә күлүрдү. Доғрудур, онун сатирик ше'рләриндә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин, тәнгиди реализмин күчлү тә'сири дујулурду, бу ше'рләр Сабир сатирасынын зәиф

бир гығылчымыны андырса да, орижинал хүсусијјәтә малик иди, халгыны еһтирасла севән бир кәнчин, һәјатда дурғунлуға, керилијә гәддар дүшмән олан бир исте'дадын әдәбијјат аләминә гәдәм гојдуғуну хәбәр верирди.

Чәфәр Чаббарлы јарадычылығынын һәлә илк дөврләриндә көзә дәјән вә бизим реалист классик ирсин јахшы ән'әнәләринә әсасланан мүтәрәгги бир чәһәти варды, бу да онун ичтимаи мә'налылыға мејл етмәси, ичтимаи һәјатын мүһүм мәсәләләринә әл атмасы иди. Һәлә илк әсәрләриндә о, халгын һәјаты вә кәләчәји илә бағлы олан мөвзулара тохунурду. Әлбәттә, бу мөвзуларын доғру сечилмәси вә дүзкүн һәлли бөјүк бир дәрәчәдә Чәфәр Чаббарлынын әдәби-ичтимаи тәһсилинин, фикри-фәлсәфи анлајышларынын сәвијјәсиндән, һәјатда габагчыл гүввәләрлә әлагәсинин вә мүшаһидәләринин дәрәчәсиндән асылы иди вә бә'зән бунларын гејри-камиллији үчүндән о, сәһв едирди, бүдрәјирди.

Лакин һеч заман о, сәнәтдә идејасызлыға јол вермирди, сәнәти һәјатдан узаглашдырмаға, мүбаризәләрдән кәнарда сахламаға чалышанларла разылаша билмирди. Ингилабдан әввәл јаздығы әсәрләрин әксәријјәти буржуа-феодал гурулушунун вә чар шәраитинин халгын һәјатында бурахмыш олдуғу ағыр тә'сирләрә гаршы чеврилмишди, чәһаләти, хурафаты, ичтимаи әдаләтсизлији фәал сурәтдә рәдд едир, мүчәррәд шәкилдә дә олса азадлығы, хүсусән шәхсијјәт азадлығыны мүдафиәјә галхырды. О дөврдә јазычынын халг күтләләри илә, Азәрбајчан пролетариатынын вә зәһмәткеш кәндчиләринин ингилаби мүбаризәси илә зәиф әлагәси әсәрләриндә бунтарчылыг әһвали-руһијјәсинин күчләнмәсинә сәбәб олмуш, бәшәријјәти һәр чүр зүлмдән гуртарачаг гүввәни көрүб тапмасына јол вермәмишди. «Ајдын», «Огтај Елоғлу» ингилаб әрәфәсиндәки Азәрбајчан һәјатынын зиддијјәтләрини, үз-үзә дуран барышмаз гүввәләрин ағыр мүбаризәсини чанландырса да инсаны алчалдан, мәғрур гәһрәманлары бир һеч дәрәчәсинә ендирән, тәмиз вә пак мәһәббәтләри позуб солдуран буржуа-феодал мүһитинин чәнкиндән гуртармаг јолуну көстәрә билмирди. Дөвләт бәјләр вә аслан бәјләрлә мүбаризәдә тәмиз хәјалларла јашајан дөнмәз вә чошгун үрәкли Ајдынын, Огтај Елоғлунун бүтүн арзу вә әмәлләри мәһв олурду. Чүнки онлар көмәксиз иди. Мејдана тәк кирмишди. Халгдан ајры вә узагда мүбаризә апарырды.

Лакин елә һәмин драмларда Чаббарлы исте'дадынын гијмәтли бир хүсусијјәти көрүнмәкдә иди — о, күчлү вә дүшүнән гәһрәманлар ахтарырды. Елә гәһрәманлар ки, онлар һәгигәт наминә, јүксәк идеал, һәгиги инсанијјәт вә саф мәһәббәт наминә чиркин вә амансыз мүһитлә, һијләкәр вә гәддар чәмијјәтлә мүбаризәјә кирмәкдән горхмур, өлүм гаршысында белә диз чөкүб табе олмур, әгидә вә дүшүнчәләриндә күзәштә кетмирләр. Чаббарлынын бу гәһрәманлары Азәрбајчан драматуркијасынын мејданыны хејли кенишләтмишди. Сәһнәмизә өзүндән әввәлки әсәрләрдә көрүнмәјән бир пафос кәтирмишди. Онлар кефли Искәндәрдән вә мүсибәтләр гаршысында сәбирли олан Фәхрәддиндән мүбаризә гәтијјәти илә, үсјанкарлығы, һәрәкәт вә дүшүнчәсинин итилији илә сечилирди. Јарадычылыг чәһәтдән дә бу әсәрләрин новатор әһәмијјәти бөјүк иди — бурада ишыглы вә үсјанкар романтизм нәзәрә чарпырды. Мүәллиф онларда һәјатын зиддијјәтләрини даһа габарыг шәкилдә вә кәскин мүбаризә шәраитиндә әкс етмишди. Сүжет ити сүр'әтлә, шиддәтли драматик конфликт әсасында инкишаф едирди, характерләр күчлү вә рәнкарәнк иди.

Чаббарлынын драматик исте'дады јалныз совет дөврүндә бүтүн вүс'әти илә инкишаф едиб ганадланды вә Азәрбајчан сәһнәсинә бир-биринин ардынча «Од кәлини», «Севил», «Алмаз», «1905-чи илдә», «Јашар» кими көзәл әсәрләр верди. Бу әсәрләрдә классик драматуркијанын гајда-ганунлары көзләнмиш, тарихә ингилаби мүнасибәт вә мүасир һәјат материалы бөјүк бир усталыгла драматик тәсвирдә ифадә олунмушдур. Һәмин драмлар мүасирлијин вә мүасир мөвзуну јүксәк бәдии шәкилдә ишләмәјин нүмунәсијди. Чаббарлынын драмларында фикри истигамәтлә, идејалылыгла бәдии форма арасында учурум јох, позулмаз вәһдәт варды. Чүнки о, јарадычылыға бөјүк бир мәс'улијјәт дујғусу илә јанашырды. Актуал мөвзуну бүтүн фикри вә һиссијјаты илә гаврадыгдан сонра, бу мөвзуну бәдии чәһәтдән шәклә салмаг үчүн кифајәт гәдәр һәјати мүшаһидә топладыгдан сонра јазмаға башлајыр вә бәдии форма мәсәләсинә бөјүк диггәт верирди.

Һәјат һадисәләрини үмумиләшдирмәкдә, тип јаратмагда Чаббарлы мүстәсна усталыға маликдир. «Севил»дә, «Алмаз»да, «Јашар»дакы типләрин әксәријјәти өз реаллығы, долғунлуғу, мә'налылығы илә нәзәри чәлб едир. Бу типләр сәһнәдән һәјата гајытмыш, дилдән-дилә, ағыздан-ағыза дүшмүшдү. Чаббарлы типик характерләр јарадаркән драматуркијанын бүтүн имкан вә мәзијјәтләриндән истифадә едирди. О, бачарыгла типләрин дилини фәрдиләшдирмәјә, һәр сурәти өз дилиндә данышдырмаға наил олурду. Чанлы мукалимә гурмагда, ағыр вә кәркин мүбаризә анларында гәһрәманын мүрәккәб психоложи аләмини, дәрин изтираб вә дүшүнчәләрини верән монолог јаратмагда Чәфәр Чаббарлынын гәләминдә Шекспир дәринлији, Шиллер еһтирасы варды. Тәәссүф ки, классик драматуркијанын чох ишләтдији бу тә'сирли бәдии тәсвир васитәсинә заманәмизин драм әсәрләриндә надир һалларда раст кәлмәк олур. Бүтүн бу кејфијјәтләринә көрә Чаббарлынын әсәрләриндәки ичтимаи фикир даһа да дәринләшир, актуал мөвзу шуарчылыға чеврилмир, риторик шәклә дүшүб адамы јормурду, әксинә, чанлы, парлаг сурәтләрдә этәчана долараг инсанларын һиссијјатына, үрәјинә вә шуруна һаким олурду.

Совет дөврүндә јаранмыш јухарыда адыны чәкдијимиз драмлар ән јүксәк инсан зөвгүнү охшајачаг јүксәк сәнәт әсәрләридир. Онлар формализм әдабазлығындан узагдыр. Мәһз буна көрә дә јазылдыглары дөврүн сон дәрәчә чанлы вә гызғын мүбаризәсиндән данышыр, милјонларла инсанлары вә бүтүн чәмијјәти марагландыран, һәјәчанландыран мәсәләләри әкс етдирирдиләр, халгын һәјат вә мүбаризәсинә тә'сирләри чох күчлү иди. Севили, Алмазы, Јашары јадымыза салаг. Бу драмларда Азәрбајчан халгынын јени һәјат уғрунда, көһнәликләри дағытмаг, чүрүк әхлаг вә тәфәккүр нормаларыны, мәнфур фәрдијјәтчилији јыхмаг, јени һәјат — коммунизм гајдаларына әсасланан һәјат гурмаг уғрундакы мүбаризәси нә гәдәр доғру, нә гәдәр дәриндән вә нечә сәнәткарлыгла әкс олунмушдур! Гадын азадлығынын, коллективләшмәнин, кәндин јенидән гурулмасынын, халглар достлуғунун амансыз дүшмәни олан әбдүләлиләри вә мәммәдәли бәјләри, саламовлары вә ағамовлары, һачы әһмәдләри вә имамјарлары хатырлајаг. Онларын Азәрбајчан халгына вурдуғу зәрәрләри бир ан тәсәввүр едәк, онда көрәрик ки, Чәфәр Чаббарлы нә гәдәр дәрин вәтәнпәрвәрлик дујғусу илә вә һәгиги сәнәткар көзүјлә бу паразитләри ифша етмишдир.

Бөјүк драматург һәјатымызы корлајан, ирәли кетмәјимизә мане олан мәнфи адамларын сурәтләрини јаратмагда уста иди, лакин мүсбәт гәһрәманын, күчлү вә

гүдрәтли мүсбәт инсанын сурәтини онлардан да габарыг вә парлаг шәкилдә јарадырды вә онун драматуркијасынын күчү бундадыр. Елхан, Севил, Алмаз, Јашар — јени гәһрәманы тәмсил едән јени дүнјанын чарчылары вә гуручуларыдыр, горхмаз, ағыллы вә точаг мүбаризләрдир. Онларын күчү халгла бағлы олмаларында, халгын арзу вә истәјини әкс едиб, күтләнин ичиндә вә күтләјә әсасланараг мүбаризә апармаларында иди.

Чәфәр Чаббарлынын совет дөврүндәки һәр әсәри јазылдығы заманын бөјүк әдәби һадисәси олмагла галмајыб, һәм дә әһәмијјәтли ичтимаи һадисә олмушдур, мүасирләринин фикринә, хәјалына, күндәлик һәјатына вә мүбаризәсинә тә'сир етмишдир, чәмијјәтдә шиддәтли фикир тоггушмасы, рә'јләр мүбаризәси доғурмушдур. Бу, һәмин әсәрләрин олдугча чанлы, сијаси, ичтимаи вә әхлаги мәсәләләрә тохунмасынын, зәманә илә дәриндән сәсләшмәсинин нәтичәси иди. Инди о замандан хејли вахт кечмишдир. Бә'зи мәсәләләр көһнәлмиш, бә'зиләри дә һәлл олунараг һәјатда практик әһәмијјәтини итирмишдир. Амма Чаббарлынын әсәрләри нә көһнәлир, нә дә әһәмијјәтини итирир. Бунун сирри онларын һәјат һәгигәтини, инсанларын талејини дәриндән вә чанлы бојаларла әкс етмәсиндә, сәнәткарлығынын камиллијиндәдир.

Чәфәр Чаббарлынын ирсиндән данышаркән, биз онун бу чәһәтинә хүсуси диггәт јетирмәлијик. Чүнки мүасир драматуркијамызын инкишафында бу вачиб мәсәләдир. Һәјаты биртәрәфли көстәрән, актуал мөвзуну сөнүк вә чансыз һалда әкс едән, еһтираслы гәһрәманлар әвәзиндә гуру мүгәввалар јарадан әсәрләрин сәһнәдә узун мүддәт өмүр етмәмәси бизи бир даһа дүшүндүрмәли вә фикримизи Чәфәр Чаббарлынын ирсинә гаршы даһа диггәтли олмаға, она даһа һәссас мүнасибәт бәсләмәјә, ону даһа артыг өјрәнмәјә чәкмәлидир. Бу өјрәниш халгымызын һәјатыны, ишыглы коммунизм кәләчәји уғрунда мүбаризәсини вә зәнкин мә'нәви аләмини әкс едән јени дәјәрли драм әсәрләринин јаранмасына көмәк едәр.

Чәфәр Чаббарлы бөјүк совет драматургудур, Азәрбајчан драматуркијасы вә театрынын ифтихарыдыр. Онун әсәрләри, онун сәнәти даима кәнчлијин үрәјиндә тәмиз инсанлыг дујғулары ојадыб, ишыглы сабаһы гурмаға, мәтанәтли, мәрд вә чәсур олмаға чағырачагдыр.

Март, 1959

ӘН'ӘНӘЈӘ ҺӘССАС МҮНАСИБӘТ

Азәрбајчан әдәбијјатында поезијанын чох гәдим вә чох зәнкин ән'әнәләри вардыр. Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Һејран ханым, Закир, Натәван, Сејид Әзим Ширвани, Сабир кими бөјүк сәнәткарлар шаир олараг шөһрәт тапмышлар. Халгымызын әдәбијјат вә сәнәтинин тарихиндә ше'р әсәрләри һәмишә гијмәтли јер тутмушдур, онларын бир чоху дүнја әдәбијјаты хәзинәсинин парлаг инчиләри сајылыр.

Јалныз классик әдәби ирс дејил, халг јарадычылығы вә дастанларымызын да әксәријјәти јүксәк сәнәт нүмунәси олан ше'рлә јазылмышдыр. Мә'налы вә зәнкин ашыг әдәбијјатыны да буна әлавә етсәк ше'римизин мин илләр әрзиндә кечдији јарадычылыг јолунун нә гәдәр мүрәккәб вә рәнкарәнк олдуғуну тәсәввүрүмүзә кәтирә биләрик. Азәрбајчан халгы узун әсрлик һәјатынын вә тарихинин хүсусијјәтләрини, мүбаризәсини, руһуну, зөвгүнү, арзу вә истәкләрини ифадә едән вә өзүнә мәхсус јарадычылыг симасы, јарадычылыг јолу олан камил бир поетик мәктәб јаратмышдыр ки, онун ән'әнәләри, естетик принсипләри чох күчлүдүр.

Елмин, мәдәнијјәтин, сәнәтин вә үмумијјәтлә инсан һәјатынын бүтүн саһәләринин ирәлиләмәсиндә, мүвәффәгијјәтлә тәрәгги етмәсиндә јахшы вәрдишләрин, ишыглы ән'әнәләрин бөјүк рол ојнадығы мә'лумдур. Һәр халгын өз тарихи мүбаризәсиндә вә тарихи тәчрүбәсиндә јаратдығы ән'әнәләр һәмин халгын һазыркы һәјатында вә кәләчәк уғрунда мүбаризәсиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир, чанлы бир гүввә кими, кәскин бир силаһ кими истифадә олуна биләр. Бу о демәкдир ки, јахшы ән'әнәнин варлығы өз-өзүнә ирәлијә һәрәкәти вә јени јарадычылыг мәсәләсини һәлл етмир. Бунун үчүн кечмиш тәчрүбәјә, јаранмыш ән'әнәјә һәссас, чанлы мүнасибәт

бәсләјән, онлары анлајан, гијмәтләндирән вә халг һәјатынын, заманәнин еһтијачларына мүвафиг истифадә етмәји бачаран адамлар лазымдыр. Јә'ни һәр һансы ән'әнә, һәр һансы тәчрүбә јалныз истифадә олундуғу заман, һәм дә дүзкүн истифадә олундуғу заман мүсбәт нәтичә верир, халгын ирәлиләмәсинә көмәк едир. Әкс һалда о, бир күнчә атылыб пасланан вә кәсәрдән дүшән котан кими фајдасыз галыр.

Бизим заманәмиз кими үмумдүнја тарихинин јолуну дәјишән, бүтүн халгларын һәјатыны јени истигамәтә салан бөјүк ингилаби чеврилишләр дөврүндә чәмијјәт һәр шеји јенидән гијмәтләндирмәли олур, кечмишин, һазырын вә кәләчәјин бүтүн вачиб мәсәләләринә јенидән бахыр, јени гајдалар, јени нормалар, јени гәһрәманлар јарадыр. Бу заман ән'әнәләрә дә мүнасибәт дәјишир. Бә'зән, дүнән мүгәддәс сајыланлар бу күн рәдд едилир, јахуд дүнән унудулмуш вә атылмышлар бу күн үмуми диггәт мәркәзинә кечир. Белә заманда әдәби ән'әнәләрә хүсуси һәссас мүнасибәт лазымдыр. Чүнки адәтән белә вахтларда лазым оланын да лазымсыза гатылараг атылмаг тәһлүкәси јараныр. Елә исти бејинләр тапылыр ки, ата-бабадан галан һәр шеји көһнәлик адландыраг рәдд едирләр. Беләликлә, әдәби ән'әнәләрдән дүзкүн истифадә етмәнин мүвәффәгијјәтлә ирәлиләмәк вә һәгиги новаторлуг үчүн мүһүм шәрт олдуғуну баша дүшмүрләр.

Ән'әнәләрә нәзәријјәчиләрдән дә артыг јарадычылар гејдкеш јанашмалыдыр. Чүнки гүдрәтли јарадычылыг вә бәдии тәчрүбә фикирләрә даһа дәрин тә'сир бурахыр, нәзәријјәнин јолуну дәјишмәји бачарыр. Бир дә ки, халгын индики һәјатыны әкс едән јени гијмәтли сәнәт әсәрләринин јаранмасы бөјүк бир дәрәчәдә новатор ахтарышларынын мүтәрәгги ән'әнәләрә бағлы олмасындан асылыдыр. Сәмәд Вурғунун «Комсомол поемасы» бу фикри парлаг сүбут едир. О, бир даһа сүбут едир ки, Азәрбајчан ше'ринин мин илләр әрзиндә јаранмыш реалист, демократик ән'әнәләрини билмәк, севмәк вә мәнимсәмәк јарадычылыгда көзәл сәмәрә верир.

«Комсомол поемасы» ингилабын илк илләриндә Азәрбајчан кәндини, халгын јени һәјат уғрунда мүбаризәсини, мүртәче дүшмән гүввәләринин мүгавимәтини, көһнә тәсәввүрләрлә јени анлајыш вә әхлагын тоггушмасыны көстәрир. Онун әсас гәһрәманлары кәнчләр, комсомолчулардыр. О илләрдән мүбаризәнин драматик кәркинлији вә романтикасы, конкрет тарихи шәраитин вә мүһитин хүсусијјәтләри поемада чох габарыг вә парлаг шәкилдә әкс олунмушдур. Ифрата вармадан, демәк олар ки, үч мин мисраја јахын бу сәнәт әсәринин һәр сәһифәсиндә биз Азәрбајчан тәбиәтинин, Азәрбајчан бағларынын вә чәмәнләринин һавасыны дујур, Азәрбајчан булагларынын, чајларынын шырылтысыны ешидир, Азәрбајчан дилинин аһәнкдар мусигисини динләјир, инчә мәзијјәтләринә, мә'налы вә ојнаг ифадәләринә, ширин сазына, сөзүнә гулаг асырыг.

Милли колорит, милли характер јаратмагда Сәмәд Вурғун заманәмизин ән гүдрәтли сәнәткарларындан бимидир. «Комсомол поемасы» бөјүк тарихи һадисәләри вә кәндин јенидән гурулмасы уғрунда мүбаризәни, ингилаби идејаларын зәһмәткеш кәндли күтләсинин шүуфунда гәләбә чалмасыны әкс едир. Лакин мәһз Азәрбајчана хас олан шәкилдә, Азәрбајчан халгынын һәјаты вә тәфәккүрүнүн гәбул етдији шәкилдә тәкраролунмаз бојаларыны вә рәнкләрини сахлајараг әкс едир. Охујурсан вә дејирсән: бу ки, мәним филан вахт, филан кәнддә көрдүјүм һадисәдир. Бу нечә дә филан вә филан јолдаша охшајыр, амма нә гәдәр көзәл, нә гәдәр чазибәдардыр! Һәтта адлары сечмәкдә, заманын вә мәканын нишанларыны мүәјјән етмәкдә Сәмәд Вурғун бизим халг һәјатына вә халг шүуруна әсасланыр, дастан вә нағылларымызда раст кәлдијимиз садәлији вә тәбиилији сахлајыр, елә ифадәләр тапыб ишләдир ки, онлар ше'рә һәм долғунлуг вә ширинлик кәтирир, һәм дә конкретлик верир.

Бир гәдәр өзүнә кәлди хәстәмиз,
Дүзәлди мәнзилә јенә дәстәмиз.
Әтәкләјиб јолу, вардыг бирбаша.
Шәр гарышан заман кәлдик Дик даша.

«Дүзәлди мәнзилә», «әтәкләјиб јолу», «шәр гарышан заман» ифадәләри Азәрбајчан халг вә әдәби дилиндә узун заман ишләниб бүллурлашмыш идеоматик ифадәләр вә Азәрбајчан тәбиәти үчүн характер олан мәфһумлардыр. Сөз јох ки, Сәмәд Вурғун бу сөзләри әввәлчәдән сечиб һазырламамыш, онлары ишләтмәк үчүн мәнзәрә јаратмамыш, әксинә, тәсвир етмәк истәдији мәнзәрә вә һадисәләр бу ифадәләри чәкиб кәтирмишдир. Јә'ни онлар тәбии олараг кәлмишдир, шаирин дүшүнчәсиндә,

400—14

дујғуларында јашајан мәфһумлардыр. Мүхтәлиф заманларда поеманын мүхтәлиф һиссәләриндә апардығы тәсһиһләр көстәрир ки, Сәмәд Вурғун фикри вә һадисәни дүрүст вә доғру ифадә етмәк үчүн даима сөз ахтармыш, илк гәләминдән чыханла кифајәтләнмәмишдир. Бу ахтарышларда да о әсасән колорити күчләндирмәјә, халг ифадәләриндән даһа кәсәрли вә јериндә истифадә етмәјә, ше'рин даһа ахычы вә даһа тәбии олмасына чалышмышдыр. Поемада шаирин сөз васитәси илә мәнзәрә јаратмаг, рәссам кими шәкил чәкмәк вә һәјаты, тәбиәти олдуғу кими чанландырмаг мәһарәти вә усталығы инсаны һејран едир. Бу усталыг һәм шәраити тәсвир етмәкдә, мәишәт вә тәбиәтин бу вә ја башга сәһнәсини чанландырмагда, һәм дә инсан характери јаратмагда ејни парлаг шәкилдә өзүнү көстәрир.

Јохсул, лакин вәфалы кәндчи гадыны Күлпәринин евини, ешијини, мәшәггәтли һәјатыны шаир belә тәсвир едир:

Бир гара лампанын ишығында тәк,
Көзүндән од кими јашлар төкәрәк:
— Ај аллаһ, нејләјим? — дејә Күлпәри
Бојланыр гапыја... Дөнүр ичәри.
Көһнә митилләри дағыдыб сөкүр,
Јорғанын, дөшәјин јунуну төкүр.

Кәндлиләрин вахтларыны нечә кечирдијини, нәдән данышыб хәјала кетдијини тәсвир едәндә дә шаир һәјат вә мәишәтин милли хүсусијјәтләриндән доған реалист бојалар ишләдир. Көзүмүздә боз-боғуг гыш ахшамларында диз-дизә вериб отурмуш адамла долу дахмалар чанланыр. Пәһләванлыгдан, «күләшдән, күлләдән, өлүмдән, гандан» данышан дәлиганлылары, кечмиш гәһрәманларын һүнәриндән сөјләјән гочалары көрүрүк.

Сонра Короғлудан, бир дә Гыр атдан...
Инсан јорулмады бу хатиратдан.

— дејә шаир һәсрәт, кәдәр, романтика илә долу һәјатын мәнзәрәсини тамамлајыр. О, даима бизи Азәрбајчан һәјатынын бир күшәсиндән о бирисинә атыр, гаршымызда јени сәһнәләр ачыр. Өмрүнү еһтијачда кечирмиш, бирчәјини мәһрумијјәтләрдә ағартмыш Гызјетәр гарынын јашадығы шәраити характер сөзләрлә чанландырыр. Гызјетәр кәндчидир, кәнддә доғулуб, кәнддә бөјүмүшдүр. Онун дәрди ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндчисинин ән бөјүк дәрди, һәтта фачиәсидир. О, зәһмәткеш, чалышган вә бачарыглы олдуғу һалда даима јохсуллуг ичиндә јашамыш, «гатыға тамарзы», «сүдә тамарзы» галмышдыр. Мә'лумдур ки, кәндчи ағартыны, јә'ни суд-гатығы чох севир, бунсуз онун күндәлик күзәранывы тәсәввүр етмәк чәтиндир. Гызјетәр бүтүн бунлардан мәһрумдур, бунлара һәсрәтдир. Һалбуки өмрү боју онун сәнәти «јағ тутуб нећрә чалхамаг, зәрли ханымлара ушаг сахламаг» олмушдур. Бурада шаир истәдији фикри вә мәнзәрәни даһа габарыг шәкилдә көстәрәчәк ифадәләр сечмәјә хүсуси диггәт вермишдир.

Мараглы орасыдыр ки, Сәмәд Вурғун Азәрбајчан дилинин сөз хәзинәсиндән елә истифадә едир ки, һәтта мә'лум ифадәләр вә идиомлар јени мә'на, јени әһәмијјәт газаныр, санки даһа да долғунлашыб тә'сирли олурлар. Гызјетәрин көһнә, ејбәчәр «евини» тәсвир едәркән «Гаралыр дахманын калафа јери», «Гара бухары» кими сон дәрәчә дәгиг сөзләр ишләдән шаир онун јени евинин көзәллијини көстәрмәк үчүн «Ағ сувағлы бир евдә ајағыны узатсын...», «Дүзүлмүш јан-јана пәнчәрәләри» кими садә, лакин мә'налы ифадәләр тапыр. Ингилабдан сонра бу евдә јашајан Гызјетәрин вәзијјәтиндәки дәјишиклији дә ејни тәбии, шаиранә сөзләрлә тәсвир едир:

Өпүр сачларыны күнүн ишығы,
Дәјишиб бүсбүтүн јар-јарашығы.

«Комсомол поемасы»нда тәсвир васитәләринин, бәдии сөзүн, идиомларын тәбиилији, долғун вә чанлы олмасы, халг дилинин вә классик ше'рин ән'әнәләринә әсасланмасы әсәрин бәдии формасынын күчлү чыхмасына вә ингилаби идејанын даһа парлаг тәчәссүмүнә көмәк едир. Ән хырда тәфәррүатларда белә шаир сөзә, рәнкә һәссас јанашыр, солғун, зәиф ифадәләрдән гачыр, халг дилиндән, халг адәтләри вә тәсәввүрләриндән усталыгла истифадә едир.

Тәсвир етдији типләрин тәбиәтиндәки сәчијјәви чәһәтләри мејдана чыхараркән Сәмәд Вурғун каһ мә'налы Азәрбајчан халг јумoруна, каһ да драматик васитәләрә әл атыр, һәмишә дә фикри мүмкүн ола биләчәк ән аз сөзлә ифадә едир. Бурнуну һәр јерә сохан, иши-пешәси

онун-бунун гејбәтини гырмаг олан, деди-годучу гадын сурәтини ики мисрада белә чанландырыр:

Алтмыш илдир ки, сәнәти будур,
Сәһәр дедијини ахшам унудур.

«Комсомол поемасы» социалист ингилабы идејаларынын көзәллијини, бу ингилаб нәтичәсиндә Азәрбајчан кәндиндә узун әсрлик көһнә һәјатын, доғрудан да көһнәлмиш вә чүрүмүш мүнасибәтләрин, гајда-ганунун дағылмасыны, инсанлар арасында шүурлу вә вичданлы мүнасибәтләр јаратмаг уғрунда мүбаризәни тәрәннүм едир. Шаир лирик, епик тәсвирләрдән тутмуш бәдии ричә'тләрә гәдәр мүхтәлиф васитәләрлә кәнд һәјатынын кениш ләвһәләрини јарадыр. Поема јүксәк мә'налы, көзәл ше'рлә јазылмышдыр. Ејни заманда драматик тәсвир чох күчлүдүр. Бу ики үнсүр — шаиранәлик вә драматизм — үзви шәкилдә бирләшәрәк әсәрин күчлү вә тә'сирли чыхмасына көмәк етмишдир.

Сәмәд Вурғун јарадычылыгда һәр чүр шаблонун, формализмин дүшмәни иди. Онун бу хүсусијјәти «Комсомол поемасы»нда парлаг шәкилдә өзүнү көстәрмишдир. Сурәтләр, типләр јаратмагдан тутмуш, һадисәләрә мүнасибәтинә гәдәр әсәрин бүтүн үнсүрләриндә чәсарәтли, илһамлы јарадычылыг руһу һакимдир. Чалал, Бәхтијар, Һумај, Карај бәј, Мирпаша, Сары Шәмистан диггәтлә ишләнмиш, өз хасијјәти, өз руһу, өз симасы, өз әгидәси олан типик характерләрдир. Һәм дә онлар һазыр шуарларла јашамыр, һәјат јоллары әввәлчәдән чызылмыш мүстәгим бир хәтт дејилдир, зиддијјәтлидир, әзаблыдыр, мүбаризәләрдән кечир, кәдәри вә севинчи вар, талејин көзләнилмәз зәрбәләриндән сығорта олунмамышдыр.

Бу көзәл поема заманын, дөврүн хүсусијјәтләрини, әтрини вә рәнкини сахламышдыр. Бу хүсусијјәтләр һәм бәдии тәсвирдә, һәм дә гәһрәманларын һәрәкәтиндә, хасијјәтиндә вә мүбаризәсиндә әкс олунмушдур. Будур, үрәји тәмиз, хәјаллары тәмиз, ешги тәмиз Чалал сурәти. О, ијирминчи илләрин бир гисим садәләвһ кәнчләринин характер нүмајәндәсидир. Онлар үрәкдән ингилаба гошулмушдулар, бүтүн варлыглары илә һәјаты тәзәләмәк үчүн чалышырдылар. Лакин онлар тәчрүбәсиз иди, һиссә гапылырды. «Гәлбинин, нәфәсинин дустағы иди, севдалар дүшкүнү иди». Тез инанырды, тез алданырдылар. Чалалын мәһвинә сәбәб олан да будур. Онун әксинә

оларaг Бәхтијар даһа мүбариз, даһа ајыг вә узагкөрәндир. Ону алдатмаг, тора салмаг чәтиндир. Сәмәд Вурғун ону ингилабчы кәнчлијин бариз нүмајәндәси кими тәсвир едәркән, хасијјәтиндәки зиддијјәтләри дә көстәрир, онун бә'зән һәдсиз дәрәчәдә һәр шејдән шүбһәләндијини, биртәрәфли һәрәкәт етдијини дә охучудан кизләдин сахламыр. Беләликлә, онун реализми әһатәли вә гол-ганадлыдыр, һәјат һәгигәтләрини гурулашдырмыр, инсанлары мүбаризәдә, драматик кәркинликлә тәсвир едир.

Мәнфи сурәтләри дә шаир биртәрәфли, анадан кәлмә чәллад вә алчаг кими көстәрмир, һәјатла, мүбаризә илә дәјишдикләрини, бә'зән фәлакәтләр гаршысында сарсылыб әзаблы шүбһәләрә гапылдыгларыны бәдии ләвһәләрдә әкс едир. Бу чәһәтдән Чалалы өлдүрмәклә јеканә гызынын мәһвинә сәбәб олан Карајын өз әмәлләринин кабусу илә үз-үзә кәлиб суда боғулмасы чох мараглыдыр вә классик Азәрбајчан дастанларындакы вүс'әти хатырладыр, әсәрин һуманист руһуну күчләндирир. Јахуд өзүнү һәдсиз дәрәчәдә ингилабчы көстәрән, һәр «јениликдә» чанфәшанлыг едән Мирпаша сурәтини алаг. Бу сурәт о заман үчүн нә гәдәр сәчијјәвидир. Мирпаша мәфкурә алверчисидир, бөјүк тарихи мүбаризәләрдә дә өз кичик хејрини күдән адамдыр. О, дин вә мөвһумат әлејһинә мүбаризәнин дәрин фәлсәфи мә'насыны, халг күтләләринин шүуруну елмин вә һәгигәтин нуру илә ишыгландырмаг мәгсәдини анламыр, ифрат солчулугла өзүнү јахшы гәләмә вермәјә чәһд едир. О, мәсчидә ит бағлајыр вә беләликлә дә мәһз дүшмәнләрә, гаракүруһ моллалара вә мүртәчеләрә көмәк етмиш олдуғуну ганмыр.

Сәмәд Вурғун мүсбәт гәһрәманлары, «Олсун ингилаба ганымыз һалал!» дејәнләри бөјүк бир ешглә тәрәннүм етмишдир. Лакин онларын да ичәрисиндә ара-сыра бүдрәјәнләр олдуғуну көстәриркән рәнкләри гатылашдырмыр. Бу заман онун ше'риндә үрәји јанан достун, гардашын мүлајим сәси ешидилир. Һалбуки дүшмәнләрдән данышаркән онун дилиндән од төкүлүр:

Әсримиз нә гәдәр бөјүк олса да,
Чохлары мөһтачдыр бир тәмиз ада.

Беләләрини о, ифша едир, лә'нәтләјирсә, мүсбәт адамларын вә ја һәјатымызын ајры-ајры гүсурларындан данышанда фикрә кедир, дүшүнүр, «нијә белә олсун?» — дејә јаныб јахылыр.

«Азәрбајҹан» журналы «Комсомол поемасы»ны чап етмәклә бөјүк шаиримизин хатирәсинә һөрмәт көстәрмиш вә охуҹулара севилә-севилә охунан көзәл бир әсәр, Азәрбајҹан вә бүтүн совет әдәбијјатынын ән дәјәрли әсәрләриндән бирини чатдырмышлар. «Комсомол поемасы» јүксәк илһамын мәһсулудур, ингилабымызын пафосуну, јени һәјат уғрунда мүбаризәнин романтикасыны зәнкин вә солмаз бојаларла әкс едән бөјүк сәнәт таблосудур.

Апрел, 1959

ИКИ ДҮНЈА — ИКИ ӘДӘБИЈЈАТ

Мүасир Франса буржуа јазычыларындан Натали Саррот сәнәткарын ҹәмијјәтдәки мөвгејиндән вә вәзифәләриндән данышаркән дејир ки: «Бир стәкан судакы фыртыналар, мәним әсас сәнәтимдир». Бу сөзләрин мүәллифи «әдәбијјат аләминдә кәләҹәк ингилабын пејғәмбәри» кими гәләмә верилән вә инди дәбдә олан «Фөвгәләдәбијјат» әдәби ҹәрәјанынын нүмајәндәсидир. Бу ҹәрәјана мәнсуб олан јазычылар бүтүн кечмиш әдәби ән'әнәләри, о ҹүмләдән, Балзакын, Стендалын, Толстојун ән'әнәләрини, јә'ни бәдии фикрин бүтүн наилијјәтләрини јазычынын әл-ајағына долашан чүрүк зәнҹирләр кими рәдд едәрәк, әдәбијјат вә сәнәт аләминдә «јени јол» ачмаг иддиасындадыр. Онларын фикринҹә, «јени әдәбијјатын» предмети «саф» вә «тәмиз» олмалыдыр, јә'ни о, характердән, сурәтдән әл чәкиб сырф психолокијаны көстәрмәли, «абсолјут инсаны» тәсвир етмәлидир: «Абсолјут инсан» мәфһумуну онлар конкрет тарихи дөврдә вә конкрет ҹәмијјәтдә јашајараг мүәјјән амалы, тәсәввүрләри, хасијјәти олан вә заманәсинә көрә дәјишән конкрет инсана гаршы гојурлар. Онларын нәзәрдә тутдуғу «абсолјут инсан»ын маһијјәти әбәди вә дәјишмәздир, һәм дә бу маһијјәт јыртыҹыдыр, позғундур, вәһшидир, вәфасыздыр, е'тибарсыздыр. Бу сифәтләр «абсолјут инсан»ын әзәли вә әбәди сифәтләридир, маһијјәтидир. Буна көрә дә шүурун гүдрәтинә инанмаг наһагдыр, иҹтимаи тәрәгги адланан һадисә јохдур. Инсан һәмишә вәһши тәбиәтинин, јыртыҹы вә чиркин маһијјәтинин әсири олмуш вә белә дә галаҹагдыр. Јә'ни буржуазија јазычыларына көрә мин илләр әрзиндә мүхтәлиф ҹәмијјәтләр, мүхтәлиф гурулушлар бир-бирини әвәз етмишсә, инсанлыг көләликдән бу күнкү социалист дөврүнә кәлиб чыхмышса, дашы даша сүртәрәк од јан-

дырмагдан атом енержиси əлдə етмəк мəрһəлəсинə галхмышса — бүтүн бунлар заһири шејлəрдир, мə'насыздыр вə «абсолјут инсан»ын маһијјəтини дəјишə билмəз.

Көрүндүјү кими «əдəбијјатда кəлəчəк ингилабын пејғəмбəрлəри» кими чыхыш едəнлəр əслиндə көһнə, чүрүк декадансын тəблиғатчыларындан башга бир шеј дејиллəр. Јени истилаһлар, әлламəликлə ујдурулмуш јени фəлсəфи мəфһумлар онларын декаданс маһијјəтини кизлəдə билмир. Бу јени буржуа əдəбијјатынын ичтимаи тəрəггијə нифрəти, һəјатын зиддијјəтлəриндəн вə ингилаби чеврилишлəриндəн дəһшəтə кəлмəси, конкрет варлыгдан узаглашыб хəјалат дүнјасында далдаланмасы тəсадүфи дејилдир, тарихин амансыз вə дөнмəз һəрəкəти илə мəһвə мəһкум едилмиш буржуа гурулушунун үмидсизлијини əкс едир. Мəһз буна көрə дə һəмин əдəбијјат һəјата, варлыға јахынлашмагдан горхур, əдəбијјатын «саф вə тəмиз предмети» дедикдə о чəмијјəтин реал һəјатындан, реал ичтимаи варлыгдан узаг «психоложи» тəһлиллəри нəзəрдə тутур. Белəликлə, «əн јени буржуа əдəбијјаты» бөјүк ичтимаи мəсəлəлəр галдырыб һəлл етмəкдəн ачиздир, «бир стəкан суда» гол-ганад чалараг, чəмијјəтдəн, халгдан, коллективдəн узаг фəрдијјəтчилəрин хырда психоложи дүнјасында илишиб галыр, башлыча вəзифəсини «бир стəкан судакы фыртыналары», јə'ни халгдан гопмуш тəк-тəнһа шəхсијјəтин «əзəли вə əбəди психоложи алəмини» əкс етмəкдə көрүр.

Коммунист партијасы һəмишə совет јазычыларыны, буржуа əдəбијјатынын тамамилə тəрсинə олараг, һəјатла, халгын мүбаризəси илə позулмаз əлагə јаратмаға, бу əлагəни күндəн-күнə дəринлəшдирмəјə, доғма халг вə бүтүн бəшəр һəјатынын, кəлəчəјин бөјүк, һəлледичи проблемлəри илə мəшғул олмаға чағырмышдыр вə чағырыр. Партија јазычылары халгын мүбаризəсини, дөврүн дəрин фəлсəфи мүндəрəчəсини бəдии шəкилдə ишлəмəклə, чəмијјəтин һəјатына, фикри инкишафына гүввəтли мүсбəт тə'сир көстəрмəјə руһландырыр. Н. С. Хрушшов јолдаш əдəбијјат вə инчəсəнəт мəсəлəлəринə аид чыхышларында, «Əдəбијјат вə инчəсəнəтин халгын һəјаты илə сых əлагəси уғрунда» адлы партија сəнəдиндə јазычыларын, сəнəт адамларынын гаршысында бөјүк вəзифəлəр гојмушдур.

Партијамыз һəмишə бəдии əдəбијјат вə инчəсəнəтə идеоложи ишин мүһүм саһəси кими бахмышдыр. Һəлə социалист ингилабындан хејли əввəл даһи Ленин көстəрмишдир ки, тарихи миссијасы јени дүнја — азадлыг вə гардашлыг дүнјасы гурмаг олан пролетариат бəдии əдəбијјата лагејд баха билмəз, ону кəлəчəк уғрунда үмуми мүбаризəдəн ајыра билмəз. Ленин, намус вə виҹданла халга, халгын гуртулуш мүбаризəсинə, тəрəгги вə инкишафына хидмəт едəн əдəбијјат јаратмаг мəсəлəсини бүтүн кəскинлији илə ирəли сүрмүшдү. Чохмиллəтли совет əдəбијјаты мəһз бу əсасларда, Ленин партијалылығы, хəлгилик вə реализм əсасында јүксəлəрəк бəшəријјəтин бəдии инкишафында јени парлаг мəрһəлə ачмышдыр. Совет əдəбијјаты мүхтəлиф диллəрдə, о чүмлəдəн, бизим доғма Азəрбајҹан дилиндə бүтүн дүнјада шөһрəт тапмыш көзəл сəнəт инҹилəри вермишдир.

Бəшəр мəдəнијјəтинин узун тарихи илə сүбут олунмуш бир һəгигəтдир ки, əдəбијјат вə сəнəтин нəинки мүндəрəҹəси, һəтта бəдии тəсвир үсуллары вə васитəлəри дə конкрет тарихи шəраитлə, инсанларын јашајыш шəраити илə бағлыдыр. Сəнəт əсəрини елə бир биткијə охшатмаг олар ки, онун рəнки, дады, кејфијјəти, кимјəви тəркиби тамамилə јетишдији торпагдан, мүһитин абһавасындан асылыдыр. Совет варлығы — һəгиги сəнəт əсəрлəринин јаранмасы үчүн мүстəсна имканлар ачыр, она көрə ки, бурада бəшəријјəтин əн јүксəк арзулары һəгигəт олур, синфи əдалəтсизлик вə зоракылыг мəһв едилмишдир, халглар арасында достлуг вə гардашлыг һөкм сүрүр, чəмијјəт мə'нəви бирлик шəраитиндə түкəнмəз илһамла коммунизм сабаһынын гапыларыны ачыр, арасыкəсилмəз тəрəгги вə јүксəлиш һəјатын гануну олмушдур вə бүтүн бунлар инсаны јүксəлтмəк, она сəадəт вермəк мəгсəдини дашыјыр.

Ијирми биринчи гурултајын тəсдиг етдији вə инди халгларымызын илһамла јеринə јетирмəкдə олдуғу једдииллик планда нəзəрдə тутулмуш бөјүк тəдбирлəр мəкəр инсанын һəјатыны даһа да јахшылашдырмаг, инсанын физики вə мə'нəви гүввəлəрини гат-гат артырмаг үчүн дејил? Коммунизм гуручулуғу планы олан једдииллик, һəм дə инсанын, инсан шəхсијјəтинин көрүнмəмиш јүксəлиши вə сəадəти планыдыр. Демəли, бу план сəнəт вə əдəбијјатын да гызғын инкишафы планыдыр. Чүнки инсан јүксəлəн јердə əдəбијјат вə сəнəт јүксəлмəјə билмəз, гол-ганад ачыб чичəклəнмəјə билмəз. Инсан һəмишə вə һəр дөврдə һəгиги бəдии јарадычылығын мəгсəди, мə'насы, руһу вə ҹаны олмушдур. Инсансыз əдəбијјат јохдур, сəнəт јохдур, рəнклəр, аһəнклəр, бəдии

васитәләр, форма инчәликләри инсана јүксәк зөвг ашыламырса, инсандан данышмырса, мә'нән галдырмырса, инсаны экс етмирсә — гуру, бош рәнкдир, адичә сәсдир, форма ојунудур.

Үмумијјәтлә, мүасир буржуа әдәбијјатынын бәдии васитәләри чох чүрүкдүр, онун чүрүклүјү јалныз руһ дүшкүнлүјүнү, мистик әһвали-руһијјәләри, мүртәче гаракүруһ фикирләри вә фәрдијјәтчилији јајмасында дејил, һәм дә бәдии ифадә васитәләринин каһ натуралистчә бајағылашмасында, каһ да көзгамашдырычы форма ојунбазлығына гапылмасындадыр. Тәбиидир ки, бу әдәбијјат ичтимаи һәјатын мәнзәрәсини јарада билмәдији кими, инсанын да сурәтини верә билмир, онун гәһрәманлары камил адам тә'сири бағышламыр, механики һәрәкәт едән машына охшајыр. Франсада мода дүшән «новатор» јазычылардан Роб Грије «Гысганчлыг» адлы романында инсан мә'нәвијјатыны парчалајан, инсан үрәјини вә башыны әл-ајағын механики һәрәкәти илә әвәз едән тәсвирин нүмунәсини вермишдир: «Сағ әл чөрәји көтүрүб ағза апарыр, сағ әл чөрәји ағ сүфрәнин үстүнә гојур вә бычағы көтүрүр, сол әл чәнкәлә тәрәф узаныр, чәнкәл әтә батырылыр. Бычаг әтдән бир парча кәсир, сағ әл бычағы сүфрәнин үстүнә гојур, сол әл чәнкәли сағ әлә верир, сағ әл чәнкәли бир тикә әтә батырыр, әт ағза јахынлашдырылыр, ағыз ачылыб јумулараг әти чејнәмәјә башлајыр, бүтүн сима, һәтта јанаглар, көзләр вә гулаглар да бу һәрәкәтдә иштирак едир. Бу заман сағ әл јенидән чәнкәли көтүрүр, ону сол әлә верир, сонра чөрәји көтүрүр, даһа сонра бычаға тәрәф узаныр вә јенә дә чәнкәли көтүрүр».

Каһ «фөвгәләдәбијјат», каһ да «әшјачылыг» ады алтында чыхыш едән буржуа әдәбијјатынын ән јени чәрәјаны бир даһа көстәрир ки, һәјатдан узаглашмаг, мүчәррәдлијә гапылмаг сәнәт үчүн фәлакәтдир, формализм һәлә чох ачы, ејбәчәр мејвәләр јетирә биләр.

Марксист тәнгиди буржуа сәнәти, буржуа әдәбијјаты вә идеолокијасы әлејһинә мүбаризәдән данышаркән јалныз онларын мүртәче мүндәрәчәсини ифша етмәклә галмајыб, бәдии ифадә васитәләринин вә формасынын чүрүк чәһәтләрини ачмалы, бүтүн буларын бәдии фикри тәнәззүлә уғратдығыны көстәрмәли, формализм, натурализм, декаданс тәзаһүрләринин нә үчүн јүксәк сәнәт әсәрләринин јаранмасына мане олдуғуну, сосиалист реализминә гаршы чеврилдијини шәрһ етмәлидир.

Азәрбајчан совет әдәбијјаты партијанын рәһбәрлији вә көстәришләри әсасында сон илләр көркәмли наилијјәтләрә чатмыш, охучулара халгымызын коммунизм уғрунда мүбаризәсини әкс едән јени-јени әсәрләр вермишдир. Јазычыларымызын һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлагәсинин чанланмасы нәтичәсиндә јени јазылан әсәрләр халг һәјатынын бир чох саһәләрини әһатә едир. Бу әсәрләрин гәһрәманлары тәмиз үрәкли, ајдын фикирли, мә'нән јүксәк вә нәчиб инсанлардыр. Онлар һуманист фикирләрлә јашајыр, илһамла чалышыр, коммунизм гурурлар. Белә гәһрәманлар јаратмагла әдәбијјатымыз инсана, инсан шүуруна инамы ифадә едир. Лакин бизим архајынлашмаға әсасымыз јохдур. Һәјаты, варлығы даһа дәриндән өјрәнмәк, халгын күндәлик мүбаризәси илә әлагәни даһа да кенишләндирмәк вә әсрин руһуна, тәләбләринә ујғун ше'рләр, һекајәләр, романлар, поемалар вә драмлар јаратмаг уғрунда мүбаризәни күчләндирмәк вачибдир.

Әсәрләримизин бәдии кејфијјәтинә хүсуси диггәт вермәк инди даһа зәруридир. Јазычылар тәшкилаты һәјатын там мәнзәрәсини јарадан, мөһкәм характерләрлә, чанлы сурәтләрлә зәнкин олан вә охучуја гүввәтли тә'сир көстәрән һәр бир әсәр уғрунда мүбаризә апармалыдыр. Тәәссүф ки, әдәбијјатымызда һәлә дә дајаз вә хырда мәсәләләрдән данышан, зәиф вә сөнүк јазылмыш пјес вә поема, һекајә вә ја роман мејдана чыхыр ки, онларын гәһрәманлары һеч кәсә тә'сир етмир, һеч кәсә нүмунә ола билмир. Бу бир даһа сүбут едир ки, әдәбијјатын һәјатла әлагәсини күчләндирмәк вә бәдии кејфијјәтини галдырмаг мәсәләсинә диггәти зәифләтмәк олмаз.

Буржуа әдәбијјатынын дәрин бөһран кечирдији, һәјата вә инсана инамы итириб сәнәтин классик формаларындан үз дөндәрдији бир заманда совет әдәбијјатынын габагчыл идеаллар әсасында реал варлығы вә чанлы гәһрәманлары даһа парлаг тәсвир етмәјә чан атмасынын, мүтәрәгги ән'әнәләри мәнимсәјиб артыраг монументаллыға мејл көстәрмәсинин бөјүк тарихи әһәмијјәти вардыр. Анчаг кәләчәји оланлар кәләчәјә мејл едә биләр!

Maj, 1959

НОВАТОРЛУГ ВƏ ХƏЛГИЛИК

Өлкəмизин гаршысында нəhəнк вəзифəлəр гојмуш Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXI гурултаjы совет јазычыларыны халгла ајаглашмаға, онун мə'нəви мəдəнијјəтини бəдии тəфəккүрүн монументал абидəлəри илə зəнкинлəшдирмəјə чағырмышдыр. Чохмиллəтли совет əдəбијјаты өз гүввəлəрини бу бөјүк јарадычылыг мəсəлəлəринин həлли үчүн сəфəрбəрлијə алмагдадыр.

Бəдии јарадычылығын реализм вə хəлгилик, новаторлуг вə милли əн'əнə кими мүhүм мəсəлəлəри бизим hамымызы дүшүндүрүр; чүнки бу мəсəлəлəри дүзкүн həлл етмəдəн ирəли кетмəк олмаз.

həјати мүндəрəчəдəн вə ичтимаи əhəмијјəтдəн məhрум олан новаторлуг бош данышығдан, hај-күјдəн башга бир шеј дејилдир. həмишə конкрет həјати мүндəрəчəнин долғунлуғу əсил сəнəткарын новатор ахтарышларынын бөјүклүјүнү мүəјјəн етмишдир. Новаторлуг анлајышына идеја кəскинлији, мəзмун јенилији, бəдии идракын актуаллығы вə конкретлији дахилдир. Н. С. Хрушшов јолдаш дејир: «Халгымыза, əмəк пафосуну əкс етдирəн вə халгын анлаја билəчəји əдəби əсəрлəр, рəссамлыг вə мусиги əсəрлəри лазымдыр».

Əмəк пафосуну јалныз о јазычы əкс етдирə билəр ки, о həмин əмəјин мə'насыны дəриндəн hисс етсин, вə габагчыл hуманист фикирлəрин гəлəбəси уғрунда бүтүн варлығы илə мүбаризəјə атылсын. Азəрбајчан зəрбимəсəллəрдəн бириндə дејилир: «Гырагдан бахана дөјүш асан кəлəр». həјаты кабинетин пəнчəрəсиндəн тəнбəлчəсинə, јарыјухулу hалда мүшаhидə едəн адам онун дəринликлəриндə баш верəн просеслəри анлаја билмəз. Белə сəнəткарларын əсəрлəри истəр материалын сечилиши, истəр ифадəнин ајдынлығы чəhəтдəн əсил нова-

торлуг руhунда ола билмəз, həјатын реал лөвhəлəрини əкс етдирə билмəз.

Новаторлугдан данышдыгда, бə'зəн бизим тəнгидимиз бу бөјүк вə мүрəккəб бəдии hадисəнин јалныз бир чəhəтини көтүрүр вə о чəhəти хүсуси олараг гејд едир. hалбуки новаторлуғун həјатилик, доғрулуг, хəлгилик, мəфкурəвилик, əн'əнəдəн тəнгиди јолла истифадə кими чəhəтлəринə бир-бириндəн тəчрид олмуш шəкилдə бахмаг олмаз. Əдəби јарадычылыгда бунлар бир-биринə гаршылыглы тə'сир едир, бир-бирлəринə үзви сурəтдə бағланмыш шəкилдə мејдана чыхыр. Новаторлуғун көклəрини həјатын өзүндə, чəмијјəтдə, ичтимаи мүhитин дəринликлəриндə ахтармаг лазымдыр. Хəлгилик, доғрулуг, həјатилик — сосиализм новаторлуғунун, сосиалист реализминин əсасыдыр.

«Əдəбијјатын вə инчəсəнəтин халгын həјаты илə сых əлагəси уғрунда» адлы партија сəнəдинин бөјүк практик əhəмијјəти бир дə ондадыр ки, сон иллəрдə бүтүн совет əдəбијјатында həгиги новаторлуг ахтарышларынын гүввəтлəнмəсинə көмəк етмишдир. Дөмəк олар ки, биздə бүтүн диллəрдə халгын həјатыны, дөврүн пафосуну новаторчасына əкс етдирəн əсəрлəр јаранмышдыр.

Биз əдəбијјатымызда гејри-камил вə јекнəсəг əсəрлəрə дə раст кəлирик. Бунунла мүвəффəгијјəтлə мүбаризə апармаг үчүн зəиф əсəрлəри кəскин əдəби тəнгид атəшинə тутмагла кифајəтлəнмəјиб, совет əдəбијјатынын мүсбəт вə əсил новаторлуг тəчрүбəсини дə үмумилəшдирмəк лазымдыр. Бизим јазычыларын јарадычылығындакы новаторлуг hаггында дəрин үмумилəшдирмəлəрин, мүкəммəл мəгалəлəрин бу гəдəр аз олмасына тəəссүф етмəмəк олмаз. hалбуки бүтүн совет əдəбијјатынын кəлəчəк инкишафы үчүн, онун бəдии сəвијјəсинин јүксəлиши үчүн, чəсарəтли новаторлуг ахтарышларынын кенишлəнмəси үчүн бу чүр мəгалəлəр вə тəнгиди əсəрлəр чох зəруридир.

Бу шəрəфли ишин өhдəсиндəн мүвəффəгијјəтлə кəлə билəчəк, халгларымызын əдəбијјатындакы новаторлуг рəнкарəнклијини тəhлил едə билəчəк көзəл тəнгидчи вə алимлəримиз вардыр.

Чохмиллəтли совет əдəбијјатынын зəнкин тəчрүбəси ајдын сурəтдə исбат едир ки, новаторлуг үчүн, јени рəнкарəнк бəдии формаларын кəшфи үчүн, бəдии јарадычылыг рəнкарəнклији үчүн сосиалист реализми мисли көрүнмəмиш имканлар ачыр. Кəлин, Мухтар Ауезовун јаз-

дығы «Абај» адлы көзәл епопејаны хатырлајаг. Бу әсәр газах халгы әдәбијјатынын нәһәнк инкишафыны сүбут едир. Абашидзенин, Леонидзенин, Зарјанын, Өмәр Бәшировун, Сабит Мукановун, Ајбекин, Берди Кербабајевин, Рәсул Һәмзәтовун, Мустај Кәримин вә башгаларынын әсәрләри дә халгларымызын милли әдәбијјатынын парлаг инкишафыны көстәрмирми? Бүтүн бу јазычыларын диггәтәлајиг чәһәтләри јазыларындакы орижиналлыгдан, новаторлугдан ибарәтдир.

Бә'зи јазычы вә тәнгидчиләрдә белә бир јанлыш тәсәввүр јаранмышдыр ки, куја јалныз тарихи кечмиши гәләмә алдыгда әдәбијјатын милли характери бүтүн ајдынлығы илә мејдана чыхыр, мүасир һәјаты тәсвир етдикдә исә, куја, бу чәһәт көлкәдә галыр. Бизчә әксинәдир. Ингилаби мүбаризәнин, совет һәгигәтинин, доғма халгын һәјатынын вә онун коммунизм уғрунда мүбаризәсинин дүзкүн әкс олунмасы бәдии әсәрин милли колоритини гүввәтләндирмәлидир. Чүнки адамларын күндәлик фәалијјәти, күндәлик һәјаты онларын милли характериндән ајры дејилдир. Тәбиидир ки, халг һәјатынын чошгун, гүдрәтли дөврүндә шәхсијјәт даһа парлаг шәкилдә өзүнү көстәрир, даһа гәһрәман олур. Бу мә'нада Азәрбајчан насирләриндән Меһди Һүсејн, Сүлејман Рәһимов, Әли Вәлијев, Сабит Рәһман, Мир Чәлал, Әбүлһәсән вә Илјас Әфәндијевин јарадычылығы диггәтәлајигдир. Бу јазычыларын новаторчасына јазылмыш ајры-ајры романларында Азәрбајчан халгынын совет дөврүндәки ичтимаи јүксәлишинин конкрет мәрһәләләри парлаг милли бојаларла әкс олунмушдур. Һәмин әсәрләрдәки баш гәһрәманларын өз парлаг милли характерләри вә тәкраролунмаз фәрди хүсусијјәтләри илә фәргләнмәси тәсадүфи дејилдир.

Совет әдәбијјатынын новатор әсәрләри парлаг милли формалы әсәрләрдир, доғма халгын вә гардаш халгларын кечмиш әдәбијјатларынын көзәл ән'әнәләринә дәриндән јијәләнмә әсасында јаранмышдыр. Бу әсәрләр үмумбәшәри мәзмуну әкс едир, чәмијјәтин мә'нәви һәјатынын биткин лөвһәләрини јарадыр.

Һәгиги новаторлугла јазылмыш әсәрләр охучуја тә'сир е'тибары илә һеч бир милли чәрчивә танымыр. А. Твардовскинин «Васили Тјоркин»и јалныз рус охучусунун севимли китабы олмајыб, бүтүн милли республикаларда мәшһурдур. Бунун новаторчасына јазылмыш бир поема олдуғуну һамы е'тираф едир, лакин јени заманда, биз онда рус совет адамынын милли характерини, рус тәбиәтинин хүсусијјәтини көрүрүк, рус классик поезијасынын әтрини дујуруг.

М. Шолоховун Совет Иттифагы халглары тәрәфиндән севилән «Инсанын талеји» әсәри тамамилә новаторчасына јазылмыш әсәр олмагла бәрабәр, рус классик нәсринин бөјүк јолуну давам етдирир.

Јахшы ән'әнәләрә һәссас мүнасибәт, мүвәффәгијјәтли новаторлуг ахтарышларына көмәк едир. Нүмунә үчүн Азәрбајчан совет јазычыларындан икисинин адыны чәкмәк истәрдик. Онлар Үмумиттифаг охучуларынын чохунун таныдығы мәрһум Чәфәр Чаббарлы вә Сәмәд Вурғундур. Онларын јарадычылығында Азәрбајчан халгынын јени һәјат уғрунда апардығы гәһрәман мүбаризәси вә сосиалист мејлләри өз әксини тапмышдыр. Һәтта рус дилинә вә башга дилләрә тәрчүмәдә белә охучу һисс едир ки, бу јазычыларда милли колорит чох гүчлүдүр, онларын јарадычылығы Вагифин, Ахундовун, Сабирин ән јахшы ән'әнәләрини инкишаф етдирир.

Империализм чәбһәсиндәки дүшмәнләримиз вә онларын әлалтылары олан тәфтишчиләр чохмилләтли совет әдәбијјатынын зәнкин тәчрүбәсини, онун бөјүк тарихи наилијјәтләрини гәсдән инкар едәрәк, сосиалист реализминин куја милли әдәбијјатлары симасызлашдырдығыны, сәнәткарын јарадычылыг имканларыны буховладығыны, фәрди хүсусијјәтләринин һәртәрәфли инкишафына мане олдуғуну иддиа едирләр. Әлбәттә, бу бөһтандыр! Гәти сурәтдә исбат едилмишдир ки, сосиалист реализми — бөјүк сәнәт јолу, новаторлуг јолу, һәр бир халгын әдәбијјатынын јахшы милли ән'әнәләрини кениш инкишаф етдирмәк јолудур.

Бизи севиндирән олур ки, совет әдәбијјатынын харичдәки достлары, Гәрбин габагчыл јазычылары сосиалист реализминин әһәмијјәтини јахшы баша дүшүр вә ону иртичачыларын һүчумларындан мүдафиә едирләр. Мәсәлән, Луи Арагон өзүнүн совет әдәбијјаты тәдгигатында Азәрбајчан совет әдәбијјатынын наилијјәтләриндән хүсуси олараг данышыр.

Мә'лумдур ки, һәр бир әдәбијјатын новаторлуг үслубу вә јахшы ән'әнәләри инсаны нечә әкс етдирмәси илә өлчүлүр. Бизим әдәбијјатымызын гәһрәманы јени инсандыр, ингилабын тәрбијә етдији адамдыр, кәләчәјин гуручусудур, коммунизм уғрунда мүбариздир. Һәркәһ бу адамы дүзкүн әкс етдирсәк, онун мүрәккәб мүбаризәси-

ни, һәјатынын севинч вә кәдәрини, иш шәраитини, мә'нәви јүксәлишини, өз мүрәккәб мүбаризәсиндә бурахдығы сәһвләри вә бүдрәмәләри доғру көстәрсәк, һәм маһијјәт, һәм дә форма е'тибары илә новатор әсәр јазмыш оларыг. Чүнки әдәбијјатдакы новаторлуг әкс олунан реал һәјатын вә мүбаризәнин мә'на јенилији илә бағлыдыр.

Јери кәлмишкән демәлијәм ки, биз јени инсаны бәдии чәһәтдән тәсвир етмәк васитәләри вә үсулу һаггында мүбаһисә етмирик. Биз јени адамы мүгәвва шәклиндә анламағын әлејһинә чыхырыг. Бә'зи тәнгидчиләр исә мүсбәт гәһрәманы заһид шәклиндә гәләмә верирләр. Әкәр әсәрдәки бу вә дикәр сурәт мүгәвваја охшамырса, ону ја гејри-реал адландырыр, ја да керидә галмыш, примитив сурәт е'лан едирләр.

Бу һал, хүсусән, бә'зи тәнгидчиләр тәрәфиндән гәһрәманын характериндәки милли хүсусијјәтләрин мүәјјән едилмәсиндә өзүнү бүрузә верир. Унутмаг олмаз ки, милли адәт вә ән'әнәләр даима дәјишир, мүхтәлиф халгларын адәтләри бир-биринә гаршылыглы тә'сир едир вә бир-бирини зәнкинләшдирир. Гәһрәманын сәчијјәсиндә бу күн тәбии вә милли көрүнән хүсусијјәт сабаһ көһнәлә биләр. Мәнә белә кәлир ки, гәһрәманын милли сәчијјәсинә, милли хүсусијјәтләрә халгын руһуну, һуманизмини, нәчиблијини, мүдриклијини әкс етдирән кејфијјәтләри дахил етмәк лазымдыр. Һәр бир вәрдиши вә ја адәти милли хүсусијјәт адландырмаг вә онлардан јапышмаг олмаз.

Тәәссүф ки, бә'зи тәнгидчиләр белә сәһвә јол верирләр. Мисал үчүн һәр һансы бир әсәрин кәнч гадын гәһрәманы тутаг ки, ејванда вә ја ачыг һавада бәдән тәрбијәси илә мәшғул олурса, өзкә киши илә бир ата минирсә, өзү мүәјјән бир рә'ј саһиби олуб бу рә'ји мүдафиә едирсә, һәмин гәһрәманын бу һәрәкәтләринин милли адәтләрә зидд олдуғуну, «мүгәддәс әсаслара» хәләл кәтирдијини ирәли сүрән тәнгидчиләр тапылыр. Кәнч гадынын өзүнү белә сәрбәст апармасы бу тәнгидчиләрә гејри-тәбии көрүнүр, һәтта ону әхлаг гајдаларыны позмагда да иттиһам едирләр. Куја бу һәрәкәтләр милли ән'әнәнин зиддинә имиш.

Мән бу фикирлә разылаша билмирәм. Мәнә елә кәлир ки, белә тәнгидчиләр принсип е'тибары илә һаглы дејилләр. Чүнки гадынларын јарадычылыг гүввәсини буховлајан көһнә адәтләр чохдан лахламышдыр вә бизим һәјатымызда өзләринә һагг газандыра билмәз. Азәрбајчанын, Өзбәкистанын, Тачикистанын бүтүн кәндләриндә минләрчә гадын тәсәррүфатын, мәдәнијјәт вә мәишәтин мүрәккәб мәсәләләринин һәллиндә сәрбәстчәсинә вә манеәсиз олараг өз ирадәсини, өз фикрини билдирир вә һеч бир шеј онлары кор-коранә итаәт чәрчивәсиндә сахлаја билмәз.

Дикәр тәрәфдән адәтләр мүтләг дәјишир. Мирзә Фәтәли Ахундовун дөврүндә гәдим бир ән'әнә варды: јалныз гадынлар јох, кишиләр дә отагда башычыг отура билмәздиләр, бу адәти позмаг чәсарәтиндә оланлары «мүгәддәс әсаслара» һөрмәтсизликдә тәгсирләндирирдиләр. Лакин бизим зәманәмиздә бу адәт керилик, һәтта нәзакәтсизлик кими арадан чыхмышдыр. Бу күн өмүр едән бир чох адәтләр дә сабаһ беләчә арадан чыха биләр. Гәһрәманы көстәрдикдә, јени адамы тәсвир етдикдә јалныз бу күнә јох, кәләчәјә, сабаһкы күнә нәзәр салмаг лазымдыр. Бу, социалист реализминин ән вачиб тәләбләриндәндир. Даһа ајдын десәк гәһрәманларымыз гүввәтли, гүдрәтли вә ганадлы олмалыдырлар. Бизим әдәбијјатымыз даһа әһәмијјәтли, даһа емосионал, даһа күчлү әдәбијјат олмалыдыр.

Гәһрәманын тәсвирләриндә һәр бир жанрын өз тәбиәти дә нәзәрә алынмалыдыр. Тәләб етмәк олмаз ки, комедијадакы мүсбәт гәһрәман романда вә ја фачиәдәки мүсбәт гәһрәман кими олсун. Гәдим јунанлар Софоклу варлығы доғру көстәрмәмәкдә төһмәтләндирирдиләр. Софокл буна ағыллы вә тутарлы чаваб верәрәк демишди: «Мән адамлары ола биләчәкләри кими тәсвир едирәм, Еврипид исә олдуглары кими тәсвир едир».

Реализм, хүсусән, социалист реализми натурализмә, варлығын фото-шәклини чәкмәјә јабанчы олуб бәдии јарадычылыгда кениш әһатәли бир үслубдур. Ахы һәгигәтә ујғунлуг вә тарихи һәгигәт јалныз бу күнү әкс етдирмәкдән ибарәт дејил. Сабаһы көстәрмәк дә социалист реализминин вәзифәсинә дахилдир. Лакин һәр бир жанрда реалист тәсвирин өз хүсуси рәнкләри вардыр.

Мәсәлән, нә үчүн чидди совет драмы вә ја фачиәси зәманәмизин гәһрәманларыны фикир зәнкинлији, һиссијјат чошгунлуғу вә јүксәк дили е'тибары илә Һамлет, Крал Лир, Фәрһад, Крал Моорла бир сәвијјәдә дурачаг шәкилдә әкс етдирмәсин? Ахы, бизим адамлар, коммунизм гуран, кәләчәјин кәшфијјатчылары олан гәһрәманлар руһән гүдрәтлидир, күчлүдүрләр. Јер үзүнү зүлмдән

гуртармаг, сосиализмдән коммунизмә кечмәк — бөјүк тарихи бир ишдир вә бу тарихи иш бизим көзүмүз габағында јеринә јетирилир. Замнанәмиздә совет адамларынын, совет алимләринин әмәји мө'чүзәләр јарадыр. Јалныз бу әмәјин сајәсиндә инсан илк дәфә планетләр арасына чыхмаг имканыны әлдә етмишдир.

Бизим чәмијјәтдә инсан шәрәф вә шөһрәт саһибидир, гуран вә јарадандыр. Бу инсана архаланараг, онунла чијин-чијинә кедәрәк инкишафын даһа јүксәк мәрһәләсинә чатачағыг.

Бу инсанын гүввәтли, әзәмәтли сурәтини јаратмаг јазычы үчүн бөјүк шәрәфдир.

Ијул, 1959

КӨРМӘК, СЕЧМӘК ВӘ БӘДИИ ШӘКЛӘ САЛМАГ ҺАГГЫНДА

1

Совет јазычыларынын үчүнчү гурултајы әдәби јарадычылыгда сәнәткарлыг мәсәләсинә, әсәрләрин естетик вә бәдии кејфијјәтини галдырмаг мәсәләсинә хүсуси диггәт верди. Бәдии кејфијјәт, сәнәткарлыг нә демәкдир? Бу мәфһумлары биртәрәфли анламаг бизи әсас мәгсәддән, јә'ни доғрудан да јүксәк кејфијјәтли әсәрләр јаратмаг јолундан узаглашдырар.

Мәсәлән, бир заман варды ки, бә'зи тәнгидчиләр һәр һансы әсәрдән данышаркән сөзү мөвзу актуаллығындан башлајыб бир сыра ичтимаи-фикри мәсәләләри садаламагла гуртарыр, сәнәткарлығын характер, сурәт, сүжет, композисија кими әсас үнсүрләринә тохунмурдулар. Әдәби һадисәләрә бу чүр биртәрәфли мүнасибәт тәчрүбәдә риторик, гуру, чансыз әсәрләрин мејдана чыхмасына сәбәб олурду. Инди бәдии форма мәсәләләринә диггәт артмышдыр. Совет әдәбијјатынын бөјүк тәчрүбәси, сосиалист реализми вә ингилаби романтиканын бир чох нәзәри проблемләрини даһа дәриндән ишыгландырмаг үчүн зәнкин материал верир. Әдәби тәчрүбә елә мәрһәләјә кәлиб чыхмышдыр ки, сәнәткар јалныз әһәмијјәтли мөвзу сечмәклә, бу мөвзуја аид мүхтәлиф һәјат материалы топламагла кифајәтләнә билмир, парлаг сурәтләр, чанлы характерләр, мөһкәм сүжет јаратмаға чәһд едир, мә'налы вә ифадәли дилдә јазмаг үчүн чидди әлләшмәли олур. Бу, јеткинлик әламәтидир.

Лакин бә'зиләри башга бир ифрата ујараг сәнәткарлыг вә бәдии кејфијјәт анлајышына јалныз әсәрин формасыны тәшкил едән үнсүрләри дахил едир, һәјати мүндәрәчәсини, фикри истигамәтини бу анлајышлар-

дан ајырырлар. Бу она бәнзәр ки, картондан тикилмиш палтары, материалыны унудуб јалныз јарашыглы олдуғу үчүн әсил палтара гаршы гојасан; әлбәттә, картон палтар витриналара асылмаға вә ушаглары әјләндирмәјә јарар, лакин нә ушағын, нә дә бөјүјүн һәјатында практики рол ојнаја билмәз. Һәјати мүндәрәчәдән, дәрин ичтимаи мә'надан, әһәмијјәтли фәлсәфи фикирдән мәһрум олан әсәр форма чәһәтдән нә гәдәр мараглы гурулурса гурулсун, нә гәдәр вәзнли-гафијәли олурса олсун, јүксәк сәнәт әсәри сајылмаз.

Ајдындыр ки, јалныз һәјат материалы, јалныз фикир, јалныз мүндәрәчә илә дә бәдии әсәр әмәлә кәлмир, нечә ки, ән јахшы јун вә ја ипәк парча һәлә палтар дејилдир. Алимләрин, сосиологларын, сијаси хадимләрин әсәрләри ағыллы вә дәрин фикирләрлә, чох мәнтигли вә мүтәрәгги мүлаһизәләрлә долудур, лакин онлар бәдии әсәр дејилдир. Бәлкә мүшаһидә лазымдыр ки, онлар бәдии әсәрә чеврилсин? Әлбәттә, XVIII әср франсыз маарифпәрвәрләринин, XIX әср рус ингилабчы-демократларынын елми-фәлсәфи әсәрләриндә елә дәрин һәјати мүшаһидә вә тәһлил вар ки, буну о дөврүн бир чох бәдии әсәрләриндә көрмәк олмур. Демәк, јарадычылыгда чох мүһүм кејфијјәт олан мүшаһидә дә бәдиилијин әсас чәһәтини тәшкил етмир.

Бәс бәдии кејфијјәт, сәнәткарлыг нәдир? Бизчә бу суалын ән доғру чавабы классик тә'рифдәдир. Бу тә'рифә әсасән, сәнәт образлы тәфәккүр, образлы дүшүнчәдир. Башга сөзлә десәк, һәјаты, варлығы сурәтләр васитәси илә дәрк етмәк, сурәтләр васитәси илә экс етмәк, јенидән чанландырмагдыр. Демәли, һәгиги сәнәт әсәри тәфәккүр вә сурәт дејилән ики үнсүрүн кимјәви имтизачындан, позулмаз вәһдәтләрдән әмәлә кәлмишдир. Һәгиги сәнәт әсәриндә бәдии кејфијјәт вә сәнәткарлыг һәм дәрин ичтимаи фикир, бөјүк тарихи мә'на, һәм дә камил форма демәкдир.

Әсәрин охучуја тә'сир етмәси, ону һәјәчанландырмасы, онун бејнини мүәјјән фикирләрлә долдурмасы, үрәјиндә ишыглы дујғулар ојатмасы бәдии кејфијјәтдән, јә'ни әсәрин дәрин һәјати мә'насындан, образлылығындан, габагчыл идејаны экс етмәсиндән вә чанлы, ифадәли јазылмасындан асылыдыр. Н. С. Хрушшов јолдаш јазычыларын Үчүнчү гурултајындакы мә'налы вә мараглы чыхышында «ијнәсиз охунмајан» әсәрләрдән данышмагда чох һаглы иди. Чүнки белә әсәрләр вар ки, онлар,

адәтән, ашағы вә ја орта сәвијјәдә јазылмыш олдуғундан охучуда мараг ојада билмир, чох заман әһәмијјәтли мөвзунун өзүнү дә көздән салыр. Нә үчүн белә олур? Биз исте'дадсыз пешәкарлары бир тәрәфә гојуруг, онлардан данышмырыг, јазычылыг истe'дады вә тәчрүбәси олан адамлар да бә'зән белә әсәр јазырса, бунун сәбәби нәдир? Бунун сәбәби одур ки, јазычы мөвзусуну кифајәт гәдәр башында, бејниндә, үрәјиндә, ганында биширмәмиш тәләсик гәләмә алыр вә ја онда вәтәндашлыг чәсарәти чатмыр, мәсәләләри һамарлајыр, мөвзунун вә ја һәјатын тәләб етдији кәскинликлә даныша билмир, сечдији мөвзуја, экс етдији һәјата вә инсанлара лагејд, үрәксиз әлагә бәсләјир. Бу она көрә тәһлүкәлидир ки, лагејдлик олан јердә сәнәт пәриси сусур, илһам сөнүр. Сәнәт һәјәчан демәкдир, севки, изтираб, севинч вә нифрәт демәкдир. Сојуг үрәклә, јарыјухулу көзләрлә севмәк олмаз. Һәгигәтә дә, јалана да ејни сојуг нәзәрләрлә бахан адамлар кимин рәғбәтини газана биләр? Һәјата лагејд, сојуг мүнасибәт сәнәтин әсас маһијјәтинә, әсас вәзифәсинә зиддир. Онун әсас вәзифәси һәмишә һәгигәти ачмаг вә бу јолла халга хидмәт етмәкдир.

Бүтүн халгларда олдуғу кими, биздә дә ән јахшы сәнәткарлар вичданы вә намусу илә бу бөјүк мәгсәдә хидмәт етмишләр. Бу барәдә данышаркән биз Низамини, Нәсимини, Фүзулини, Ахундову, Сабири јада салырыг. Биз мәшһур ханәндә маарифпәрвәр Чаббар Гарјағдыны хатырлајырыг. Узун илләр Чаббарла бир јердә халг сәнәтинә хидмәт етмиш көркәмли усталарымыздан бири Чаббардан сөз дүшәндә онун јүксәк шәхсијјәти, зәкасы, вичданы, халга вә сәнәтә олан бөјүк сәдагәти һаггында данышараг дејир: «Мән һәлә сәнәтини бу чүр истәјән адам көрмәмишәм. О, беш һава охумаг үчүн јүз һаваја гулаг асарды, чохлу китаб мүталиә едәр, сөз сечәрди. Ифа етдији һәр һава ләјагәтли вә бишмиш оларды. Ағзыны јүнкүллүјә ачмазды, мә'рифәтли, мә'налы сөз тапарды. Өзү дә дејәрди ки, халис сәнәткар чамаатын башыны гата билмәз, кәрәк мә'рифәтини артыра».

Бу садә сөзләрин мә'насы дәриндир. Онлар белә әһәмијјәтли бир фикри ифадә едир ки, һәгиги сәнәт заманә илә, халгын һәјаты вә мүбаризәси илә бағлы олмалыдыр, дөврүн тәләбләринә чаваб вермәлидир.

XX әсрин әввәлләриндә јашамыш вә јаратмыш мүтәрәгги сәнәткарларымыз мәһз бу әгидәјә инанмышдылар,

бу јолу сечмишдиләр. Чәлил Мәммәдгулузадәјә «Өлүләр»и јаздыран Азәрбајчанын о заманкы һәјаты иди. Дини еһкамлары бир галхана чевирәрәк авамын онсуз да думанлы көзләринә пәрдә чәкән моллаларын, сејидләрин вичдансыз вә һәјасыз әмәлләрини көрүб сусмаг, халгы нечә әлә салыб малына, чанына, намусуна гәсд етмәләринә лагејд бахмаг һәгиги сәнәткар үчүн чох чәтин иди. Халгы ајылтмаг, әсрин мүбаризәсинә гошмаг, бу мүбаризә үчүн силаһландырмаг фикри Чәлил Мәммәдгулузадәни јазмаға мәчбур етмишди. Бу фикир о заманкы демократик сәнәтин әсас истигамәтини тә'јин едирди вә Азәрбајчан ичтимаијјәти үчүн һәјат мәсәләси иди.

Ајдын бир һәгигәтдир ки, јанмајан јандыра билмәз. Јананлар исә һәјатла, әсрлә бағлы оланлардыр. Заманә илә әлагәси олмајан, заманә илә јашамајан јазычы мүасирләрини нечә дүшүндүрә биләр? Лакин заманә илә бағлы олмағы инди һәрә бир чүр баша дүшүр. Бә'зиләри бунун үчүн јарадычылыг е'замијјәтинә кедир, бир ај, ики ај колхозда, совхозда галыр, Нефт дашларында јашајыр. Бу јахшыдыр, лазымдыр. Билаваситә јени тикинтиләрдә олмадан, колхозун јүксәк мәһсул уғрунда нечә мүбаризә апардығыны көрмәдән, дәнизин дибиндән нефти чыхармаг үчүн нә кими чәтинликләри арадан галдырмаг, нечә гәһрәманлыг көстәрмәк лазым кәлдијини дујмадан бу саһәләрдә чалышан инсанлары исти үрәклә, дәриндән тәсвир етмәк мүмкүн дејилдир. Сәнәтинә аз-чох чидди бахан һеч бир јазычы көрмәдији, узун мүддәт өјрәнмәдији, дујмадығы вә севмәдији инсанлардан јазмаг фикринә дүшмәз. Индики заманын инсаныны исә онун ишиндән, әмәк фәалијјәтиндән ајры тәсәввүр етмәк чәтиндир. Демәли, јарадычылыг е'замијјәтләри дә, совхозлара, колхозлара, мә'дәнләрә кетмәк дә лазым вә вачибдир. Бүтүн бунлар јазычынын һәјат вә инсанлар һаггындакы тәсәввүрләрини артырыр, мүшаһидәләринин кенишләнмәсинә, чохалмасына көмәк едир. Лакин бәдии әсәрин јаранмасы үчүн бу да аздыр. Ахы елә јазычылар вар ки, кәнддә доғулуб бөјүмүш, лап тәсәррүфатда да ишләмиш, һәр ил ики-үч ај вахтыны кәнддә кечирир, колхозчуларла, рајон ишчиләри илә көрүшүр, онларла бир јердә күнү баша вурур, шәһәрә гајытдыгда да кәндлә әлагәсини кәсмир. Буна бахмајараг, јаздығы, ән јахшы һалда, орта сәвијјәли әсәр олур, сурәтләри өзүндән әввәлки әдәби сурәтләрә охшајыр, онларын дедикләрини вә етдикләрини тәкрарлајырлар. Бәс бунун сәбәби нәдир, буну нә илә изаһ етмәли? Белә јазычыја нечә дејәсән ки, сән һәјаты билмирсән? Заһирән елә көрүнүр ки, демәк олмаз. Бир аз дәриндән дүшүндүкдә исә көрүрсән ки, она бу сөзләри демәк вачибдир: сәндә ја истe'дад јохдур, ја да һәјаты билмирсән!

2

Һәр шеји ики чәһәтдән билмәк, өјрәнмәк мүмкүндүр. Биринчи, заһири шәклинә вә әламәтинә көрә өјрәнмәк јолудур. Буну һәр кәс бачарар, бу, бөјүк истe'дад тәләб етмир, кичик бир сә'јлә вә диггәти азча кәркинләшдирәрәк һадисәнин илк нәзәрдә көзә дәјән заһири хүсусијјәтләрини өјрәнмәк олар. Заһирән өз саһәсини јахшы билән, ишин техники гајдаларыны көзүјумулу дејән елә адамлар вардыр ки, иш һәр күнкү ади истигамәтиндә давам едәркән онлар мисилсиз ифачылардыр. Лакин вәзијјәт бир балача дәјишән кими, ифачылардан шәхси фикир, кичик шәхси тәшәббүс тәләб олунан кими онлар чашыр, өзүнү итирир, нә едәчәкләрини билмирләр. Бунунла да көстәрмиш олурлар ки, јазылыш гајдаларыны вә заһири әламәтләрини әзбәр билдикләри һадисәнин маһијјәтиндән, дахили гајдаларындан хәбәрсиздиләр. Һәгиги вә там билик, јарадычы өјрәниш шејләрин дахилини, маһијјәтини көрмәкдә, мә'насына вагиф олмагдадыр. Мухтәлиф ихтирачылар, новаторлар, тәкмилләшдиричиләр, бир сөзлә, јарадычылар өз саһәләрини анчаг бу чүр өјрәнир, һадисәләрә бу чүр бахырлар. Демәли, һәјатла заһири әлагә аздыр, мә'нәви, дахили әлагә лазымдыр, тез-тез колхоза, совхоза, Нефт дашларына кедиб-кәлмәк, иш просесләрини өјрәнмәк аздыр, һәјатын, мүбаризәнин маһијјәтини көрмәк вә дујмаг кәрәкдир.

Һәјат материалынын, варлығын, заманәнин сәнәткара нечә тә'сир етдијини дүшүнәндә ики мүһүм чәһәт бизим фикримизи мәшғул етмәјә башлајыр. Әввәлә, јазычынын мүшаһидә үсулу, һәјата нечә бахмасыдыр. Икинчи дә көрдүкләрини саф-чүрүк едиб бәдии шәклә салмаг габилијјәти вә бачарығыдыр. Биз шүбһә етмирик ки, башга бир јазычы вә ја тәнгидчи бурада үчүнчү, дөрдүнчү вә бешинчи чәһәт дә тапа биләр, фикрини сүбут үчүн чох инандырычы дәлилләр дә кәтирә биләр. Нә олар ки, бу даһа јахшы! Ахы јарадычылыг үчүн һеч бир чәрчивә јохдур. Демәк, онун естетик ганунларыны да һөкм һалына салмаг, әһкама чевирмәк олмаз. Шәхси әдәби тәч-

рубә мәнә сәнәткарлығын бир чәһәтини ајдын дәрк етмәјә көмәк едирсә, јазычы јолдашыма өз тәчрүбәси башга бир чәһәтини анламаға көмәк едә биләр. Фикир мүбадиләси исә үмуми јарадычылыг ахтарышларымыза анчаг хејир верир.

Һәјатла әлагә мәсәләсинә вә јазычынын мүшаһидә үсулуна гајыдаг. Тәкрар едирик, бизчә колхозлара, совхозлара, јени тикинтиләрә кетмәк аздыр, һәјатда ән вачиб вә ән јахшыны көрмәк лазымдыр. Ахы елә адамлар вар ки, һәр шејә бахырлар, амма һеч шеји көрмүрләр, нәзәрләри икинчи дәрәчәли вә әһәмијјәтсиз һадисәләри гаврајыр, јахшыны писдән, әһәмијјәтлини әһәмијјәтсиздән сечә билмир. Инсанларла таныш олмаг, онларла сөһбәт етмәк, јејиб ичмәк, нечә ишләдикләринә бахмаг аздыр, үрәкләринә дә бахмаг, дәруни фикирләрини дә анламаг лазымдыр. Һара кетсән, һәјат чохчәһәтли вә мүрәккәбдир, чүрбәчүр мараглы һадисәләрлә долудур. Һамысы да инсанын нәзәрини чәлб едир. Һамысындан јазмаг исә чәтиндир, мүмкүн дејил. Мәнә елә кәлир ки, јазычынын зөвгүнә, бәдии фикринә, јарадычылыг мејлләринә чаваб верән һадисәләрә диггәт јетирмәси ән јахшы јолдур вә ондан ирадә истәјир. Чүнки һәјатын мүхтәлифлији вә рәнкарәнклији асанлыгла инсанын диггәтини бир шејдән о биринә јајындыра биләр. 1950-чи илдә биз мәрһум шаиримиз Сәмәд Вурғунла Мил дүзүнә кетмишдик. Кечә отуруб сабаһын планыны тутаркән мән дедим:

— Сәмәд, кәл гојунчулуг фермаларындан биринә кедәк, чөлләрә сәпәләнмиш сүрүләр јаман хошума кәлиб, көрәк чобанлар нечә јашајыр.

— Аја, сән фермаја кет, мән дә Араз гырағына еним, көрүм турачдан, гырговулдан нә кәтирәрәм, — дејиб Сәмәд чаваб вердикдә биз һамымыз күлүшдүк.

Лакин ахшам Сәмәд евә гајытмады. Мә'лум олду ки, о јалныз Араз гырағына енмәмиш, Милдәки јени мејвәчилик совхозларындан биринә кетмиш, кечәни дә орада галмышдыр. Сәһәр исә бағлары кәзмиш, совхозун һәјаты илә таныш олмуш, ишчиләрлә сөһбәт етмишдир. Бу, Сәмәд Вурғуна о заман фикриндә кәздирдији «Ајкүн» үчүн лазым иди. Гојунчулуг фермасы вә ферма ишчиләринин һәјаты нә гәдәр мараглы олса да, ону мәшғул едән бәдии тәчәссүмүнә көмәк едә билмәзди, бәлкә дә фикрини јајындырарды.

Әлбәттә, башга чүр дә ола биләр. Ола биләр ки, көрдүкләри, јазычыны әввәлки фикриндән дөндәрсин, тамамилә башга мөвзудан вә башга адамлардан јазмаға мәчбур етсин. Бу даһа чанлы һадисәләрлә, јазычынын һазыркы дујғу вә дүшүнчәләринә даһа артыг ујғун кәлән һадисәләрлә үзләшдикдә баш верә биләр. Бу һалда диггәти мүвафиг предметләр үзәриндә чәмләшдирмәк даһа доғру олар.

Бурадан елә нәтичә чыхарылмасын ки, биз һәјатын мүхтәлиф чәһәтләри илә таныш олмағын зиддинәјик. Әксинә, јазычы нә гәдәр чох шеј көрсә, нә гәдәр чох адамла көрүшсә, һәјат һадисәләринин ичиндә олса о гәдәр јахшыдыр, бунлар онун јарадычылығына мүсбәт тә'сир едәр. Лакин елә дә ола биләр ки, сәни һәјатын анчаг бир тәрәфи, конкрет бир шеј марагландырсын. Бу һалда дөрд тәрәфә көз кәздирмәјин мә'насы јохдур. Ахы, чох заман белә олур ки, сән бир әсәрин сүжетини, сурәтини, идејасыны узун заман фикриндә кәздирирсән, о гәдәр кәздирирсән ки, характерләри ачыг-ајдын тәсәввүр едирсән, гәһрәманлар сәнә ән јахшы танышлардан вә гоһумлардан да јахын олур, онларын хасијјәтини дә, данышығыны да, һиссијјатыны да, үз-көзүнү дә, бој-бухунуну да ајдын көрүрсән. Белә гәрара кәлирсән ки, артыг столун далына кечиб башламаг олар, әсәр артыг фикриндә һазырдыр, бишмишдир. Лакин столун далына кечәндә, отуруб јазанда мә'лум олур ки, һәјатын бу вә ја дикәр чәһәтини јахшы хатырламырсан, лап хырдача бир шеј сәни јазмаға гојмур.

Демәли, јазычы һәјатда нә гәдәр мүмкүнсә чох көрмәлидир, «мүшаһидәләр еһтијаты» јаратмалыдыр, јаздығы заман бу еһтијат онун дадына чатачагдыр, мүшкүлдә галмаға, тәгриби вә сон дәрәчә шәрти тәсвирләрә ујмаға гојмајачагдыр. Хүсусән кәнч јазычылара һәјаты мүшаһидә еһтијаты топламаг зәруридир. Инди сәнә лазымсыз вә һәтта чансыхычы көрүнән һадисәләр дә кәләчәкдә јазачағын әсәрләрдә фајдалы олар.

Һәјат һадисәләринә чанлы мараг јазычыда гијмәтли кејфијјәтдир. «Мән кәнддән јазырам, шәһәрлә, техника илә, заводла ишим јохдур» демә, һәр шеји өјрән, һәр сәнәтдән баш ачмаға, јазычыја вә мәдәни инсана лазым олачаг дәрәчәдә баш ачмаға чалыш. Пешман олмазсан, јарадычылыг тәчрүбән артдыгча «мүшаһидә еһтијаты» әсәрләринин чанлы вә долғун чыхмасына көмәк едәр.

Һәјат материалынын вә мүшаһидәләрин бир-биринә гарышмыш шәкилдә әсәрә долмасына јол вермәк бөјүк

гүсурдур, сәнәткарлығын зәифлијини көстәрир. Јазаркән мүшаһидә еһтијатындан бачарыгла истифадә етмәк, асанлыгла әсәрә дола билән һазыр материалын тәзјигинә гаршы дурмаг лазымдыр. Јол вермәк олмаз ки, мөвзудан кәнар һәјат материалы фикирләрин вә еһтирасларын мәнтиги инкишафыны позуб дағытсын. Ахы бә'зи әсәрләрдәки дағыныглыг, сүжет вә композисија позғунлуғу, фикир вә еһтирасларын сөнүклүјү мәһз бурадан доғур.

Дејә биләрләр ки, бу јарадычылыг проблемидир, һәр јазычынын үмумиләшдирмә үсулуна аид мәсәләдир, мүшаһидәләрин һәртәрәфли олмасына бунун дәхли јохдур. Доғрудур, лакин бурадан о нәтичәни чыхармаг олмаз ки, сәнәткар һәр заман һәр шејлә марагланмалыдыр. Јухарыда дедијимиз кими, биз һәјата һәмишә мөвзу ахтармаг, сүжет сечмәк, типләр вә характерләрлә таныш олмаг мәгсәди илә кетмирик. Јә'ни әлимиздә јарымчыг әсәр вар. Фикримиздә бишмиш вә јазылмагда олан әсәр вар. Ишин кедишиндә бу вә ја дикәр мәсәләни ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Тутаг ки, октјабрын орталарында күн доған вә күн батан заман дағларын мәнзәрәсини, чәнини-думаныны тәсвир етмәк үчүн бә'зи деталлары конкретләшдирмәли олуруг. Бу һалда башга һадисәләрлә мәшғул олмаг, јарадычы фикри сојутмаг, еһтирасдан салмаг лазым дејил. Сәмәд Вурғун мәһз она көрә гојунчулуг фермасына кетмәјиб, совхоза вә Араз гырағына кетмишди ки, о заман «Ајкүн»ү јазмагда иди, әсәр шаирин бүтүн фикирләрини — хәјалыны мәшғул едирди. О, «Әмирхан бағыны» бир дә көрмәјә, «тифилсајағы үзә күлән хырдача јарпаглы көрпә шитилләрә» бир дә нәзәр салмаға еһтијач һисс едирди. Мән инанырам ки, «Ајкүн»дә Әмирханын ишини тәсвир едән мисралар мәһз о заман, Сәмәд Вурғунун совхозда олдуғу заман мејдана чыхмышдыр; бахмајараг ки, поемада тәсвир олунан бағ Муған дүзүндәдир, Сәмәд исә Мил дүзүндәки совхозда кечәләмишди.

Јарадычылыгда һәјат материалына, варлығы өјрәнмәјә вә мүшаһидәләр еһтијаты топламаға бу гәдәр әһәмијјәт вермәјин мә'насы нәдир вә буна еһтијач вармы? Вар, һәм дә чох еһтијач вар! «Әдәбијјат вә сәнәтин халгын һәјаты илә сых әлагәси уғрунда» адлы партија сәнәди бу еһтијачы, бу зәрурәти ифадә етмишдир. Мүасир варлығы әкс етмәји, халгын мүбаризәсинә тәкан вермәји өзүнүн јүксәк вәзифәси сајан бир әдәбијјат үчүн бу чох әһәмијјәтли јарадычылыг мәсәләсидир. Лакин һәјаты өјрәнмәкдән, һадисәләрин маһијјәтинә нүфуз етмәкдән данышаркән мүшаһидәнин нә вахт јахшы нәтичә вердијини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Мүшаһидә вар, мүшаһидә вар. Әввәлдә гејд етдијимиз кими бир лагејд, сојуг, сејрчи мүшаһидә, бир дә чанлы, одлу, фәал мүшаһидә вар. Кәнардан бахан адам чәтин ки, мүбаризәнин атәшини, јарадычы әмәјин пафосуну дуја билсин. Һадисәләр о заман бизә өз дахили сирләрини ачыр, алову бизи јандырыр ки, биз мүбаризәјә гошулур вә онлары мүбаризә просесиндә дәрк едирик. Бу чүр тәәссүрат һеч вахт унудулмур, адамын үрәјини нараһат едир вә јазмаға чағырыр.

3

Бәдии әсәрләрин формасыны, үслуб хүсусијјәтләрини мүәјјән едән һәјатдыр, заманәдир, әсрдир. Лакин һәјат һеч вахт һазыр бәдии форма вермир, гәлибдән чыхмыш сүжетләр тәгдим етмир; инсанларын мүбаризәси, гаршылыглы мүнасибәти, талеји чох заман һәр һансы романын, поеманын, драмын сүжетиндән мүрәккәб олур; драматик вә комик үнсүрләрлә, зиддијјәтләрлә долу олур. Буна бахмајараг һәлә дүнја әдәбијјатында елә бир бәдии әсәр олмајыб ки, о конкрет һәјат һадисәсини, конкрет факты олдуғу кими тәсвир етсин, бунунла кифајәтләнсин. Бу мүмкүн дә дејил. Чүнки сәнәт үз көчүрмәк, һәјатын фотосуну алмаг дејил, јарадычылыгдыр. Әлбәттә, һәр һансы реалист (һәтта мачәрачы, романтик, символик вә саирә) сәнәт әсәринин әсасында бу вә ја дикәр һәјат һадисәси, һәјати факт, инсан талеји вә нәһајәт сәнәткарын өз тәәссүраты, һәјатдан, варлыгдан алдығы мүхтәлиф дујғулар дурур. Бунсуз сәнәт әсәри еһтираслардан мәһрум оларды. Мә'лумдур ки, Лев Толстој «Дирилмә»ни, Мирзә Фәтәли «Һачы Гара»ны, Стендал «Гырмызы вә гара»ны, Емил Золја «Жерминал»ы јазаркән мүәјјән һәјат фактларыны узун мүддәт өјрәнмишләр, лакин факты олдуғу кими нағыл етмәмишләр. Һәмин әсәрләрдә јүзләрлә факт, инсан талеји, һәјат һадисәләри үмумиләшдирилмишдир, мүхтәлиф һадисәләрин ән парлаг, ән габарыг чәһәтләри сечилмишдир. Буна көрә дә һәмин әсәрләр һәјатын кениш лөвһәләрини, дәрин инсан характерләрини әкс едир.

Ленинин ин'икас нәзәријјәси сәнәтин маһијјәтини чох көзәл ајдынлашдыраран көстәрир ки, сәнәт һәјатын

протоколу дејилдир, ону тәшбеһ вә сурәтләрлә әкс едир. Буну өзү үчүн кифајәт гәдәр ајдынлашдырмајан адамлар чох заман һәјатын тәгдим етдији гуру фактларын тә'сиринә дүшүр, бу факты олдуғу кими кағыза көчүрүр. Һалбуки һәјат һадисәләри, фактлар вә конкрет талеләр һәлә сәнәт әсәри олмагдан чох узагдыр. Онлар јарадычынын фикриндә, хәјалында, һиссијјатында әримәли, үмумиләшиб бәдии шәклә дүшмәлидир ки, сәнәт әсәри јарансын. Демәли, јарадычы хәјалсыз сәнәт әсәрини тәсәввүр етмәк олмаз.

Муасир Италија неореализминин бөјүк гүсурларындан бири «факта» һәдсиз дәрәчәдә ујмасы, сәнәтдә үмумиләшдирмәнин әһәмијјәтини азалтмасыдыр. Бу күнкү Италија шәраитиндә үмумән мүтәрәгги һадисә олан неореализми декаданс руһлу буржуа әдәбијјатчылары мәһз бу зәиф чәһәтиндән атәшә тутурлар. Сосиалист реализми — үзүнү кәләчәјә чевирмиш, кениш космик фәзалара јол ачан бир халгын вә дүнјада ән мүтәрәгги гүввәләрин бәдии јарадычылыг јолудур. Бу јол кенишдир, ишыглыдыр, бурада сәнәткары гүдрәтли һәјат еһтираслары, дәрин фәлсәфи үмумиләшдирмәләр көзләјир. Бу јола чыхан сәнәткарын хәјалыны «факт»ын дар чәрчивәсинә сығышдырмаг олмаз. Биз билирик ки, зәнкин һәјат материалы јарадычы хәјалдан вә варлығы фәлсәфи идрак габилијјәтиндән мәһрум олан јазычынын, рәссамын, бәстәкарын әлиндә хејли касыблашыр, мә'насыны итирир. Фикирсиз, хәјалсыз јазылан әсәр һәјатын ади һадисәләриндән, фактларын сәвијјәсиндән јухары галхмыр. Белә әсәрләрдә охучуну дүшүндүрән, валеһ едән, һәјәчана салыб далынча апаран чанлы гәһрәман вә кәскин фикир тапмаг чәтин олур, јени, чанлы бир мүлаһизәјә раст кәлмирсән. Мә'лумдур ки, фәлсәфи фикир вә кениш хәјал бәдии әсәрә гол-ганад верир, һәјат материалыны дахилдән ишыгландырыр. Буну биз инди хүсусилә гејд етмәлијик, чүнки кениш мејдана чыхмыш бу күнкү Азәрбајчан әдәбијјатынын кәләчәк талеји сојуг емпирик тәсвирчилик үнсүрләрини арадан галдырмагдан, габагчыл фәлсәфи фикирләр, ишыгланмыш бәдии лөвһәләр јаратмагдан чох асылыдыр.

Әлбәттә, бу сөзләри мүчәррәдлијә ујмаг, конкрет һәјат фактына гаршы е'тинасызлыг көстәрмәк кими анламаг доғру олмаз. Биз әһәмијјәтли әсәрин мејдана чыхмасында јарадычы фикрин вә хәјалын ролуну гејд етмәк истәјирик. Вүс'әтли фикирләрдән, зәнкин вә ишыглы хә-

јалдан мәһрум олан әсәр күлсүз-чичәксиз, будагсыз-јарпагсыз кола бәнзәр. Бу колун јарашығы олмаз, әтри, гохусу олмаз, нәинки бүлбүлләр, һәтта кәпәнәкләр дә ондан кен гачарлар. Бәли, бәдии әсәрә мә'на верән фикирдир, хәјалдыр. Инсан әгли, инсан шүуру олмасајды тәбиәт кор бир шеј олараг галарды. Ондакы кизли сирләр, гапалы гүввәләр ачылмазды. Јарадычы фикирләрлә һәјат һадисәләри арасындакы әлагә дә беләдир. Сәнәткар көзәллији һәјатда, варлығын өзүндә тапыр. Јарадычы фикир һадисәләри үмумиләшдирир, бәдии шәклә салыр, онун дахили мә'насыны ачыр.

Факт һеч заман һәјаты әвәз едә билмәз, нечә ки, тәк бир инсан чәмијјәти әвәз етмир. Биз бу фикирләри факты әһәмијјәтдән салмаг үчүн демирик, јалныз о мәгсәдлә дејирик ки, јарадычылыгда үмумиләшдирмәнин кениш бәдии лөвһәләр јаратмаг үчүн јеканә јол олдуғуну вә бу јолда фикрин, хәјалын әһәмијјәтини хүсуси олараг нәзәрә чарпдыраг. Лакин бәдии әсәрин рүшејми, тә'бир чаизсә сәнәткар хәјалында мајаланмасы фактдан башлајыр.

Демәлијәм ки, јалныз конкрет һәјат һадисәси ијирми беш ил әввәл мәни «Һәјат» драмыны јазмаг фикринә салмышды. О заман мән Нахчывана Машын-Трактор Станс̧ијасы сијаси шө'бәсинә «Сүр'әт» адлы гәзетин редактору көндәрилмишдим. Мән, Бакыда али мәктәбин аспирантурасына јенинчә дахил олмушдум, бәрк охумаг арзусунда идим. Буна көрә дә Нахчывана чох көнүлсүз кәлмишдим. Өз аләмимдә белә һесаб едирдим ки, орада кечирәчәјим илләри өмрүмдән итмиш билмәлијәм. Лакин заман кечдикчә мән Нахчывандакы илләрими даһа бөјүк һәсрәтлә вә севинчлә јад едирәм. О шеји ки, мән о заман мүбаризәләрдә көрүб газанмышам, һадисәләрин иштиракчысы кими газанмышам, ону башга шәраитдә һеч вахт әлдә едә билмәздим. Сијаси шө'бә гезетиндәки ишим мәни тамамилә јени бир мүһитлә, чох гызғын мүбаризә илә, јени вә мараглы инсанларла таныш етди. Минләрлә зәһмәткеш кәндлиләрин јени һәјат уғрунда, кәндин бүтүн варлығыны дәјишмәк, варлы — мәдәни һәјат гурмаг, тозлу, кәсәкли дахмаларын јериндә јарашыглы евләр тикмәк, кәндә су вә ишыг кәтирмәк, гадынларын әл-ајағыны бағлајан, көзә көрүнән вә көрүнмәјән зәнчирләри гырмаг, торпағы машынларла ишләјиб бечәрмәк уғрунда вурушуну көрәндә кәнардан бахмаг мүмкүн дејилди. Истәр-истәмәз бу мүбаризә сәни өз гучағына

алырды. Мән исә чох тез Бакынын аспирантурасыны унудуб үрәклә мүбаризәјә гошулмушдум. Һәмин бу дөврдә чох тә'сирли бир һадисә мәндә «Һәјат» драмыны јазмаг фикрини ојатды, чән-думан ичәрисиндән сүзүлән ишыглар кими хәјалымын дәринликләриндә әсәрин илк сурәтләри, илк һадисәләри доғмаға башлады. Бүтүн бунларын тохуму, рүшејми исә, доғрудан да, баш вермиш һәјат һадисәләриндә иди.

Ја 1933-чү илин декабры, ја да 1934-чү илин јанвары иди. Нахчывана гар јағмышды. Нахчыван шәһәри нисбәтән һүндүр јердә олдуғундан шәһәрин бә'зи нөгтәләриндә дуруб баханда гар басмыш чөлләрин, колхоз бағларынын көзәл мәнзәрәси ачылыр. Нахчыванын гышы мәним олдугча хошума кәлирди, хәјалымда фантастик әһвалатлар, үрәјимдә ширин дујғулар ојадырды. Хүсусән күнләрлә булудлу, думанлы, гашгабаглы олан көјләрин бирдән-бирә ачылмасыны, мүлајим гыш күнәшинин алтында биллур ајна кими ишыгланмасыны, чөлләрдәки гарын көз гамашдыран парылтысыны унутмаг чәтиндир! Белә бир күндә мән гәзетин редаксијасына кетмишдим. Икинчи мәртәбәдәки балача отагда отуруб мүхбир јазыларына бахаркән јавашча гапынын ачылдығыны көрдүм. Ортабојлу бир адам «оларммы?» дејиб сорушду. Әјниндә галифе шалвар, тумаш јарымпалто варды. Бир дәстә гәзети бүкүб голтуғуна вурмушду. Ири гара көзләри вә тәмиз гырхылмыш үзү меһрибан бир ифадә илә ишыгланмышды.

— Бујурун, — дејиб, мән ону отаға дә'вәт етдим вә јер көстәрдим. Отурду, таныш олдуг. Бу, Гошадизә колхозунун сәдри Аббас иди. Мән ону биринчи дәфә көрсәм дә адыны ешитмишдим. Гошадизә колхозу рајон тәшкилатларыны вә хүсусән сијаси шө'бәни даим дүшүндүрән колхозлардан иди. Бурада бир нечә әлиәјри, фикри натәмиз адамлар узун мүддәт колхозу дирчәлмәјә гојмур, даим галмагал гопарыр, су буландырырдылар. Ики-үч ај әввәл көһнә колхоз сәдри ишдән азад едилмиш, јеринә ордудан јеничә гајытмыш Аббас көндәрилмишди. Аббас једдииллик тәһсилә малик иди, ордуда хејли артмышды, өз үзәриндә мүнтәзәм ишләрди, јә'ни о заманын шәраитинә көрә кәндин мәдәни адамы һесаб олунурду. Јохсул аиләдән чыхмышды, јетимчилик чәкмишди, өз әлинин рәнчи илә јүксәлмишди, чох тәмиз вә Вәтәнә садиг бир кәнч иди. Аббас ики саат редаксијада отурду, колхозу кәсирдән чыхармаг үчүн башладығы

ишләрдән, кәнддә мәдәнијјәт еви, јени мәктәб бинасы, су кәмәри, електрик ишығы јаратмаг һаггындакы хәјалларындан данышды; мәндә кәндин јени адамлары барәдә хош хәјаллар, бир чох јени фикирләр ојадыб кетди. Һәмин күнүн сабаһысы ала-гаранлыгдан јаман бир хәбәр ешитдим. Кечә Аббасы Нахчыванчајын саһилиндә тапанча илә вуруб өлдүрмүшдүләр. Биз дәрһал фачиәнин баш вердији јерә кетдик. Аббас гәзет бүкүлүсү сол голтуғунда олдуғу һалда јерә јыхылмышды. Һәр шеј буну сүбут едирди ки, ону ријакарчасына, әввәлчәдән дүшүнүлмүш план үзрә өлдүрмүшләр. Ким исә онунла бирликдә Нахчыванда олмуш, бүтүн күнү ону изләмиш, бир јердә отуруб-дурмуш, гәсдән ону кечә дүшәнә гәдәр рајон мәркәзиндә ләнкитмиш, сонра да јанына дүшмүш, һәтта голуна да кирмишди. Елә ки шәһәрдән узаглашмышдылар, көзләрдән узаг, кечә гаранлыгда чај саһилиндә ширин сөһбәтә тутдуғу һалда, тапанчаны гулағынын дибинә дајајараг тәтији басмышды. Бу хаин вә намәрд күлләси Аббасын нәфәсини кәсмишди, јени кәнд уғрунда вурушан, дүнән синәси ширин вә мүгәддәс арзуларла долу олан тәмиз үрәкли бир мүбаризи әлимиздән алмышды. Мән онун чәназәси үстүндә анасынын вә бачысынын ағыр кәдәрини көрдүкдә дә бир күн әввәлки сөзләрини ешидирдим — ишыглы кәләчәк һаггында үмидлә долу сөзләрини!

Бу һадисә «Һәјат» үчүн әсас олду. Аббаса әл галдыранлара көз дағы вә лә'нәт дамғасы олараг мән «Һәјат»ы јазмаға башладым. Аббасын адыны да сахладым, һәтта тәрчүмеји-һалынын да мүәјјән һиссәләриндән истифадә етдим. Лакин мән дејә билмәрәм ки, «Һәјат»дакы башга типләр, башга һадисәләр дә конкрет олмуш һадисәләрдир. Әлбәттә, һәјатда онлара бәнзәр адамлара вә һадисәләрә раст кәлмәмиш дејилдим. Лакин һеч бириси конкрет адамы вә ја конкрет һадисәни нәзәрдә тутмур, бир чох һадисәләрин, бир чох адамларын һәрәсиндән бир чәһәти, бир хүсусијјәти әкс едир.

Һәјатын вә ја тарихи кечмишин вердији материалы бәдии шәклә салмагда әдәби ирсдән өјрәнмәјин, классик сәнәткарларын јарадычылығындан өјрәнмәјин бөјүк әһәмијјәтини биз ајрыча гејд етмәк истәрдик. Бир дөвр вар иди ки, кәнддән јазан бә'зи јазычылар бу мөвзудакы бәдии әсәрләри гәсдән охумурдулар. Бу чәһаләтдир, өз гүввәләринә инанмамагдыр. Нечә ола биләр ки, сән фәһләләрин һәјатындан јазасан вә фәһлә синфинә, истеһса-

лат мөвзусуна аид романлары охумајасан? Мән бу чүр јазычылары анлаја билмирәм. Үз көчүрмәк үчүн, приј омлары тәкрар үчүн јох, сәнәткарлығын сирләринә бәләд олмаг, онлары мәнимсәмәк, бәдии сөзүн мәс'улијјәтини, мә'насыны дујмаг үчүн классик әсәрләри, муасир әдәбијјатын нүмунәләрини охумаг, дүшүнмәк лазымдыр. Онлары јахшы өјрәнмәк лазымдыр ки, өз јолуну, өз симаны муәјјән едәсән. Садә бир һәгигәтдир ки, јалныз өз нәфәси, өз сәси вә өз аһәнки олан јазычы әдәбијјата јени бир шеј кәтирә биләр. Анчаг беләләри кәркин әмәк вә сә'ј сајәсиндә һәјат материалыны бәдии шәклә салыб гијмәтли сәнәт әсәрләри јаратмаға гадир олур.

Октјабр, 1959

БӨЈҮК ФИКИРЛӘР, ДӘРИН ЕҺТИРАСЛАР, ЧАНЛЫ СУРӘТЛӘР ӘДӘБИЈЈАТЫ

Материалист естетиканын ајдын вә шәксиз мүддәаларындан бири будур ки, бәдии јарадычылығын чичәкләнмәси вә ја сөнмәси халг һәјатынын вә заманын хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Һәр халгын тарихиндә әдәбијјат вә инчәсәнәтин чичәкләндији, көзәл нүмунәләрлә зәнкинләшдији дөврләр олдуғу кими хырда мәсәләләрлә уғрашараг мәһдуд фикри вә бәдии чәрчивәләрдән кәнара чыха билмәјиб кериләдији дөврләр дә олмушдур. Бә'зән бунун сәбәбини «бөјүк исте'дадларын» варлығы вә ја јохлуғу илә изаһ етмәјә чалышмышлар. Бу јанлыш изаһдыр. Чүнки «бөјүк истe'дадлар» о заман јетишир ки, онлара еһтијач вар, хырда вә орта пешәкарлар о заман көбәләк кими баш галдырыр ки, чәмијјәтин мә'нәви тәләби ондан артыг бир шеј истәмир. Әлверишли тарихи шәраитдә бәдии дүһалар парладығы һалда мүртәче чәмијјәт гурулушу онлары өз мәнкәнәсиндә сыхыб гол-ганад ачмаға гојмур, чох заман әзиб мәһв едир.

Ичтимаи варлыг вә заман бәдии јарадычылығын јалныз мүндәрәчәсини, јалныз мәзмунуну дејил, формасыны да мүәјјән едир, үсулларына, дилинә, тәшбеһләринә вә сурәтләринә тә'сир көстәрир. Он алтынчы әсрдә Азәрбајчан әдәбијјатында Фүзули гәзәлләринин вә Короғлу дастанынын јаранмасы, он сәккизинчи әсрдә дини-мистик мәрсијә-нөвһә ше'ринин кучләнмәси тәсадүфи дејилди, дәрин ичтимаи сәбәбләриварды. Демократик истигамәтли күчлү реалист әдәбијјат нә үчүн мәһз он доггузунчу әсрдә һаким үслуб кими чыхыш едә билди, нә үчүн мәһз бу дөврдә муасир милли драматуркија јаранды вә Мирзә Фәтәли Ахундов кими бөјүк бир шәхсијјәт јетишди? Ајдындыр ки, бунун чавабыны о заманкы Азәрбајчан чәмијјәтиндә баш вермиш тарихи дәјишикликләрдә ахтармаг лазымдыр.

Бәдии јарадычылыг ичтимаи шүурун хүсуси бир шәкилидир вә даима варлыгла бағлыдыр. варлығы әкс етмәјә билмәз. Чох заман сәнәткарын шәхси, субјектив арзуларындан асылы олмајараг онун јарадычылығы дөврүн ичтимаи мејлләринин вә хүсусијјәтләринин күзкүсү олур. Һәтта, о, реал варлыгдан узаглашмаға чалышдығы, долашыг, мүчәррәд мөвзулара әл атдығы, «фөвгәлбәшәр» олмаг истәдији заман белә «мүәјјән мөвге» тутмуш олур. Өзү дә һисс етмәдән һансы бир ичтимаи тәбәгәнинсә һәјатдакы мөвгејини, көрүшләрини, фәлсәфәсини, дујғуларыны әкс едир. Она елә кәлир ки, ичтимаи тә'сирләрдән, синифләрин, партијаларын, ичтимаи мејлләрин тә'сириндән «азаддыр», әслиндә исә өзүнү алдадыр, ачыг мүбаризәдән гачараг кизли торлара дүшүр, кәләчәји олмајан, бәдбин вә дүшкүн гүввәләрин әлиндә аләт олур.

Буржуа чәмијјәти онун сојғунчулуғуну, икиүзлүлүјүнү доғрулдан, кор-коранә она гуллуг едән, халгын арзуларындан, һәјатындан, мүбаризәсиндән узаг олан сәнәткарлара мөһтачдыр. Чүнки сәнәт ајнасы һәјаты дүзкүн көстәрирсә, ичтимаи һәгигәти ачмалы, јә'ни халга, халгын азадлығы вә сәадәти јолунда мүбаризә апаран габагчыл гүввәләрә көмәк етмәлидир. Бу исә буржуазијанын зәрәринәдир. Она көрә дә «Сәнәт сәнәт үчүндүр» дејиб ичтимаи мүбаризәләрдән кәнар гачан, ичтимаи зүлм вә әдаләтсизлијин үстүнү пәрдәләјән сәнәткарлары буржуазија көјләрә галдырыр, онларын фәрди-анархист мејлләрини «мүтләг азадлыг» адландырыр. Ленин һәлә 1905-чи илдә чап етдирдији «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәшһур мәгаләсиндә јазырды: «...Чәнаб буржуа фәрдијјәтчиләри биз сизә демәлијик ки, мүтләг азадлыг һаггындакы данышыгларыныз ријакарлыгдан башга бир шеј дејилдир. Пул һакимијјәти үзәриндә әсасланмыш бир чәмијјәтдә, зәһмәткеш күтләләрин сәфаләт ичәрисиндә јашадығы бир овуч дөвләтлинин исә түфејли һәјат кечирдији бир чәмијјәтдә керчәк вә һәгиги «азадлыг» ола билмәз. Чәнаб јазычы, сиз өз буржуа нәшријјатчыныздан, сиздән чәрчивә ичәрисиндә вә шәкилләр һалында парнографија, «мүгәддәс» сәһнә сәнәтинә «әлавә» шәклиндә фаһишәлик тәләб едән өз буржуа чәмијјәтиниздән азадсынызмы?»[1]

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, X чилд, сәһифә 35—36, Бакы, Азәрнәшр, 1949.

Пулун, сәрвәтин, ирси ағалығын һәр шејдән, бүтүн инсан ләјагәтләриндән үстүн тутулдуғу бир чәмијјәтдә инсаны әзмәк вә мути һала салмаг үчүн, азад һәвәс вә арзулардан мәһрум етмәк үчүн сајсыз-һесабсыз васитәләр вардыр. Мәсәлә јалныз дөвләт һакимијјәт органлары илә, ачыг-кизли полис вә сензор тәзјиги илә, һәбсханалар вә сүркүнләрлә, чисмани вә мә'нәви әзабларла гуртармыр. Әбәди еһтијач буржуа чәмијјәтиндә инсаны гулдан да пис һала салыр вә алчалмаға мәчбур едир, мә'нәви сәфаләтә уғрадыр, бу шәраитдә сәнәтин вә сәнәткарын «мүтләг азадлығындан» данышмаг күлүнчдүр. Чүнки һәгиги сәнәткар јалныз азад чәмијјәтдә өзүнү «дәһшәтли мә'нәви сарсынтылардан» азад һисс едә билир, әсил сәнәт јалныз халгын азадлыг мүбаризәсини, дәрдини, кәдәрини, ингилаби јүксәлишини бөјүк илһамла, одлу үрәклә тәрәннүм вә тәсвир едә билир.

Бу јени типли әдәбијјат анчаг пролетариатын гәти ингилаби гәләбәләри дөврүндә, коммунизм идеалларынын әмәли олараг һәјата кечирилмәјә башладығы чәмијјәтдә јараныб инкишаф едә биләрди. Мә'лумдур ки, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы илә бәшәр тарихиндә белә бир дөвр башлады, октјабрын сајәсиндә инсанлыг јени инкишаф јолуна чыхараг һәр чүр зүлмү, әдаләтсизлији арадан галдырыб әбәди гардашлыг дүнјасыны вә әмәк сәлтәнәтини јаратмаға гәдәм гојду. Бүтүн дүнјада азадлыг мүбаризәси көрүлмәмиш бир вүс'әт вә гүввәт кәсб етди. Зәһмәткеш күтләләр вә әзилән халглар јени руһла, бөјүк кәләчәк үмиди илә, јә'ни әзм вә ирадә илә капитал ағалығынын әлејһинә, империализм әлејһинә мүбаризәјә галхдылар. Бәшәр тарихинин јени гызыл сәһифәси ачылды. Тарих инсан фәалијјәтинин, инсан һәјатынын, шүурунун бүтүн саһәләрини, бүтүн ичтимаи варлығы бу гәдәр дәриндән, бу гәдәр гүдрәтли әһатә едән, һәрәкәтә кәтирән вә әсаслы сурәтдә дәјишән башга бир ингилаб танымыр.

Октјабр сосиалист ингилабы әдәбијјат вә инчәсәнәтин дә инкишафына күчлү тәкан верди, бәдии јарадычылыгда јени үслубун, јени типли әдәбијјат вә инчәсәнәтин јаранмасы үчүн зәмин һазырлады. Коммунизм идеаллары вә халгын сосиализм уғрунда мүбаризәси, јени ишыглы һәјаты бу әдәбијјатын илһам мәнбәји олду. Марксизм-ленинизм нәзәријјәси онун јолуну ишыгландыран сөнмәз мәш'әл олду. Сосиализм гуручулуғу илләриндә, совет әдәбијјатынын бөјүк сүр'әтлә артыб чичәкләнмәси,

парлаг бәдии нүмунәләрлә дүнја әдәбијјаты хәзинәсини зәнкинләшдирмәси вә мисилсиз новаторлуг тәчрүбәси сосиалист ингилабынын нечә мә'нәви сәрвәтләр јаратмаға гадир олдуғуну көстәрди, бир даһа сүбут етди ки, бәдии јарадычылығы гидаландыран, ону истигамәтләндирән, она гол-ганад верән мүтәрәгги ичтимаи варлыгдыр, азад вә хошбәхт халг һәјатыдыр.

Ингилабын дүшмәнләри, мүртәче вә мүһафизәкар нәзәријјәчиләр сосиализмин инсан һәјатында куја бир шаблон јаратдығыны, һамыны ејни аршынла өлчүлдүјүнү, әдәбијјат вә инчәсәнәтдә милли вә фәрди хүсусијјәтләри, рәнкарәнклији һамарлајыб арадан чыхардығыны иддиа едирләр. Бу, әсассыз олдуғу гәдәр дә, күлүнч иттиһамдыр. Сосиализм — үмуми ичтимаи азадлыг шәраитиндә инсан шәхсијјәтинин јүксәк дәрәчәдә азадлығы, габилијјәт вә бачарығынын парлаг шәкилдә мејдана чыхмасы демәкдир. Бу ејни дәрәчәдә фәһләләрә, колхозчулара, алимләрә, јазычылара, рәссамлара аиддир. Капитализм гурулушу вә әмәк бөлкүсү, инсанлары мүәјјән пешәләрин гулуна чевирир. Бу шәраитдә вәтәндашларын һәјаты, талеји анчаг онларын мүлки вәзијјәтләриндән вә бир чох кор тәсадүфләрдән асылыдыр. Бәдии јарадычылыг габилијјәти олан минләрлә ади фәһлә вә јохсул кәндли баласы капитализм шәраитиндә бу габилијјәти инкишаф етдирмәк имканындан мәһрумдур, бир тикә чөрәк дәрди вә ишсизлик онлары раст кәлдикләри илк пешәни сечмәјә мәчбур едир. Беләликлә дә нә гәдәр бөјүк истеʼдадлар, е'чазкар габилијјәтләр ачылмамыш, өзүнү көстәрмәмиш мәһв олуб кедир. Сосиализм чәмијјәти белә әдаләтсизлијә сон гојур. Инсанларын һәртәрәфли инкишафы, мәдәнијјәт вә техниканын е'чазкар наилијјәтләри фәрдин јарадычылығы үчүн кениш мејдан ачыр.

Мүхтәлиф халгларын дилиндә јаранан совет әдәбијјатынын бөјүк тәчрүбәси гәрәзсиз олан һәр бир адамы инандырыр ки, анчаг сосиализм шәраитиндә, анчаг халгын һәгиги азадлығы шәраитиндә сәнәт бүтүн көзәл, мүтәрәгги милли хүсусијјәтләри илә инкишаф едиб чичәкләнә биләр, бу шәраитдә сәнәткарын өзүнә мәхсус орижинал фәрди хүсусијјәтләри даһа парлаг шәкилдә мејдана чыхар. Азәрбајчан совет әдәбијјатынын гырх илдә кечдији мүрәккәб мүбаризә јолу, әлдә етдији бөјүк наилијјәтләр вә фәрәһли јарадычылыг тәчрүбәси буна ајдын сүбутдур.

Ингилаби идејалар, совет варлығы, бүтүн зәнчирләрдән азад олмуш халгын бөјүк гуручулуг ишләри вә гәһрәман әмәји бәдии әдәбијјатын јарадычылыг үфүгләрини мисилсиз дәрәчәдә кенишләндирди, онун гаршысында тамамилә јени вәзифәләр гојду. Буржуа-феодал гурулушундан јадикар галмыш көрилији мәһв етмәк, көһнә һәјат тәрзини, көһнә мүртәче адәт вә ән'әнәләри арадан галдырмаг, мәишәтдән, әхлаг вә дүшүнчәләрдән онларын көкүнү кәсиб атмаг, јени һәјат гурмаг, јени коммунист шүурунун вә коммунист әхлагынын гәләбәсини тә'мин етмәк уғрунда бүтүн халгын апардығы тарихи мүбаризә әсил сәнәткарлары илһама кәтирмәјә билмәзди.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән Азәрбајчан әдәбијјатынын Чәлил Мәммәдгулузадә, Һагвердијев, Ордубади, Сүлејман Сани Ахундов кими көркәмли мүтәрәгги хадимләри халгын јени һәјат уғрунда мүбаризәсини экс едән әсәрләр јазмаға башладылар. Бу тәчрүбәли вә камил сәнәткарларла јанашы кәнч гүввәләр дә јетишдирди ки, онлар әсасән күнүн актуал чанлы мөвзуларындан јазырдылар. Әдәбијјатымызын табагчыл гүввәләри һәлә о заман партијалы әдәбијјат уғрунда чидди мүбаризә апарырды. Онлар јахшыча баша дүшүрдү ки, кениш бәдии таблолар јаратмаг үчүн башлыча вә ән зәрури шәрт бәдии јарадычылығы һәјата, варлыға јахынлашдырмаг, халгын күндәлик мүбаризәси илә бағламагдан ибарәтдир.

Лакин бәдии әдәбијјат бу бөјүк мәсәләни бирдәнбирә һәлл едә билмәзди. Јени тарихи шәраитдә, ингилаби идеалларла үрәкдән, чандан бағлы олан кәнч гүввәләрин әдәби тәчрүбәси чох аз иди, гочаман јазычылар исә өз јарадычылыг тәчрүбәсинә садиг галараг ән чох һәјатын көһнәлмиш чәһәтләрини атәшә тутур, ингилаби чеврилиши алгышлајырды, халгын јени һәјат уғрунда мүбаризәсинин хүсусијјәтләрини, јарадычы әмәк фәалијјәтини кениш лөвһәләрдә әкс етмәк, јени гәһрәманларын там, долғун сурәтини јаратмаг онлар үчүн чох чәтин мәсәлә иди. Дикәр тәрәфдән мүртәче әһвали-руһијјәләр, буржуа вә хырда буржуа идеолокијасы ачыгдан-ачыға өзүнү көстәрир, пролетар мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын јаранмасына мане олмаға чалышырды. О дөврдә Азәрбајчан әдәбијјатыны һәјатдан, варлыгдан узаглашдырмаг тәшәббүсләри ән чох «сәнәт сәнәт үчүндүр» пәрдәси алтында чыхыш едирди.

О заманкы әдәби мүбаһисә вә мүбаризәләр сырф ес-

тетик маһијјәт дашымырды. Заһирән данышыг бәдии јарадычылығын бир чох спесифик мәсәләләри әтрафында кетсә дә әслиндә бөјүк бир проблем һәлл олунурду. Бәдии јарадычылыг вә һәјат, әдәбијјат вә халгын мүбаризәси! «Сәнәт сәнәт үчүндүр» тәрәфдарларынын бир гисми совет идеолокијасынын дүшмәнләри идисә, башга бир гисми алдананлар, естетчилијә гапыланлар иди. Биринчиләр әдәбијјат кими күчлү бир тә'сир вә тәрбијә васитәсини ингилаби идеаллардан, халгын һәјат вә мүбаризәсиндән гәсдән узаглашдырмаға чәһд едир, дүшкүн вә бәд әһвали-руһијјәләрин рупоруна чевирмәк истәјирдиләр. Икинчиләр исә ингилаби чеврилишин бүтүн бәшәр тарихиндә совет халгларынын вә о чүмләдән Азәрбајчан халгынын һәјатында мисилсиз бир һадисә олдуғуну, тарихи инкишафын тамамилә јени бир јола дүшдүјүнү дәрк етмир, мәһдуд естетчилијә гапылараг һеч бир ичтимаи чәрәјана, һеч бир партијаја мәнсуб олмамалары илә, сијаси мүбаризәләрин фөвгүндә дуруб «саф сәнәт пәрисинә» хидмәт етмәләри илә фәхр едирдиләр.

Әдәбијјатымызын көһнә реалист-демократ нүмајәндәләри илә кәнч пролетар јазычыларынын мөвгеји естетчиләрин, «сәнәт сәнәт үчүндүр» тәрәфдарларынын мөвгејинә тамамилә зидд иди. Бунлар һәм ичтимаи һадисәләрә, һәм дә јарадычылыг мәсәләләринә мүнасибәтдә ејни чәбһәдән — материалист естетикасы чәбһәсиндән чыхыш едирдиләр. Бунларын нәзәриндә әдәбијјаты варлыгдан ајырмаг балығы судан чыхармаға бәрабәр иди.

Бәдии јарадычылыг саһәсиндә ики чәбһә арасындакы мүбаризәнин талејини ичтимаи һәјатдакы мүбаризәнин кедиши һәлл едирди. Совет гурулушу мөһкәмләндикчә, көһнә түфејли синифләр күндән-күнә мадди вә мә'нәви чәһәтдән зәифләдикчә әдәбијјатда јени чәрәјан күчләнир, естетчиләр, «сәнәт сәнәт үчүндүр» тәрәфдарлары һәм нәзәри, һәм дә әдәби ифласа уғрајырдылар. Тәсадүфән вә ја дәрин көклү јанлыш тәсәввүрләр нәтичәсиндә онларын чәркәсинә дүшмүш һәгиги сәнәткарлар исә јаваш-јаваш үзләрини бу тәрәфә дөндәрир, көһнә дүнјаны лә'нәтләндирән, јени һәјата рәғбәти ифадә едән әсәрләр јазмаға башлајырдылар. О заман пролетар әдәбијјатынын идеја-бәдии чәһәтдән артыб мөһкәмләнмәсиндә вә көһнә јазычылар арасында әсаслы дөнүшүн јаранмасында партијанын мүнтәзәм вә ардычыл көмәји, әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггындакы мүһүм гәрарлары һәлледичи рол ојнады.

Отузунчу илләрә гәдәр јаранмыш әдәбијјатда јени һәјаты, ингилаби идеаллары тәрәннүм вә тәсдиг едән, көһнәлијин, мүртәче синифләри, онларын чүрүк дүшүнчә вә әхлагыны атәшә тутан јазылар ичәрисиндә Һагвердијевин, Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Мәммәд Сәид Ордубадинин, Сүлејман Сани Ахундовун, Сејид Һүсејнин әсәрләри хүсуси олараг диггәти чәлб едир. Бу әсәрләр сосиалист әлагәләринин, сосиалист шүуру вә әхлагынын һәјатда, мәишәтдә гәләбәсинә көмәк етмәклә, јолу тәмизләмәклә бәрабәр, Азәрбајчан сәнәт вә әдәбијјатында јени үслубун, сосиалист реализминин формалашмасында, һаким әдәби үслуба чеврилмәсиндә мүсбәт рол ојнадылар. Азәрбајчан совет әдәбијјатынын пүхтәләшмәсиндә, сосиалист реализминә јијәләнмәсиндә рус совет әдәбијјатынын, хүсусән Максим Горкинин, Владимир Мајаковскинин, Александр Фадејевин, Јури Либединскинин, Александр Серафимовичин, Фјодр Гладковун әсәрләри мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бу әдәбијјат бизим јазычылара һәјаты ингилаби руһла әкс етмәјин, јени типли ингилаби гәһрәманларын вә гуручуларын чанлы сурәтини јаратмағын, јарадычылығы халгын күндәлик мүбаризәси илә бағламағын көзәл нүмунәсини вермишдир. Јалныз бөјүк бир јазычы коллективинин биркә сә'ји, биркә ахтарышлары сајәсиндә Азәрбајчан совет әдәбијјаты отузунчу илләри көркәмли фикри-бәдии гәләбә илә гаршылады. О дөврүн әдәби һадисәләри ичәрисиндә Чәфәр Чаббарлынын драмлары мүһүм јер тутур, өз фикри кәскинлији, идеја-бәдии новаторлуғу илә сечилирләр.

Ше'рдә јени һәјаты тәрәннүм едән чәрәјанын көркәмли нүмајәндәси Сүлејман Рүстәм олду. Онун «Әләмдән нәш'әјә» ады алтында јығылмыш ше'рләри о заманкы кәнчлик үчүн програм маһијјәти дашыјыр, әдәби манифест кими сәсләнирди. Үмумијјәтлә о дөврүн пролетар поезијасында һәјата никбин мүнасибәт хүсуси олараг нәзәрә чарпырды. Кәнч пролетар шаирләринин нәш'әси ичтимаи дүшкүнлүјә, чүрүк кәдәрә гаршы чеврилдији үчүн бөјүк ичтимаи мә'наја малик иди, јени дирчәлән, кәләчәјин саһиби олан зәһмәткешләрин, кениш халг күтләләринин мүбаризә руһуну, гурмаг, тикмәк һәвәсини, һәјат ешгини вә пафосуну әкс едирди. Бу ше'рләрин бөјүк бир гисминин новатор руһуна мүвафиг, садә, тә'сирли формасы варды, вәзн, гафијә, тәшбеһләр ојнаг, долғун вә тә'сирли иди.

Заманәмиздә бүтүн мүтәрәгги естетик чәрәјанлар

бөјүк сәнәт әсәрләринин анчаг варлығын кениш мәнзәрәсини јаратмаг сајәсиндә мејдана чыха биләчәјини гәбул едирләр. Елм вә техника саһәсиндә бүтүн кәшфләрин бешији тәбиәт олдуғу кими сәнәтин дә ән көзәл нүмунәләрини јетирән һәјатдыр. Електрики, атом гүввәсини, јарымкечиричиләри инсан хәјалы дүзәлтмәмишдир. Онлар тәбиәтдә вардыр, инсан шүуру тәбиәтин ганунларыны өјрәнмәк нәтичәсиндә онлары тапыр вә һәјаты јахшылашдырмаг, даһа сүр'әтлә ирәлиләмәк васитәсинә чевирир. Сәнәтин дә илк илһам мәнбәји варлыгдыр, варлығын да чаны-чөвһәри инсандыр. Сәнәт образлы тәфәккүр васитәси илә инсанларын јашајышыны, мүбаризәсини, мадди вә мә'нәви һәјатынын шәраитини, психоложисини өјрәнир вә мүвафиг бәдии шәклә салыр. Әлбәттә, һәјат һадисәләрини сечмәкдә, үмумиләшдирмәкдә, бәдии шәклә салмагда јарадычынын хәјалы, варлыға әлагәси, зөвгү, исте'дадынын дәрәчәси, бир сөзлә, шәхсијјәти бөјүк рол ојнајыр. Јә'ни һәјат һазыр бәдии формалар вермир, онлары сәнәткар јарадыр. Лакин бу бәдии формаларын әсасларыны, әсас үнсүрләрини һәјатдан алыр.

Беләликлә, јарадычылығын илһам мәнбәји варлыгдыр, һәјатдыр. Бу тә'риф һәм епик вә драматик, һәм дә поетик вә сатирик әсәрләр үчүн доғрудур. Инсанијјәти, тәмизлији, идеаллары вә мүбаризлији илә нәсилләрә нүмунә олан мүсбәт гәһрәманлары да, һәјаты корлајан, доста-јада, писә-јахшыја ејни дәрәчәдә зәрәр кәтирән мәнфи типләри дә сәнәткар һәјатдан алараг бөјүк сәнәт нүмунәләри јарада биләр. Һазырда јазыб јарадан ларын да, сәнәтин нәзәријјәси илә мәшғул оланларын да, габагчыл ичтимаи хадимләрин дә әксәријјәти бу һәгигәти тәсдиг едирләр. Бунунла белә, һәјат вә сәнәт проблеми естетиканын ән мүрәккәб проблемләриндән бири олараг галыр. Ахы һәр һәјатдан јазан јахшы јазмыр, мәгсәдинә наил олмур. Бәс варлығы нечә әкс етмәли, һансы јолларла, һансы васитәләрлә онун аз-чох там вә кениш мәнзәрәсини јаратмалы? Бу суалын чавабыны јалныз нәзәријјәдә ахтармаг лазым дејил. Чох заман ајры-ајры бөјүк сәнәткарларын јарадычылыг тәчрүбәси бәдии фикрин инкишафына даһа гүввәтли тәкан олур, бу суаллара даһа доғру чаваб тапмаға көмәк едир. Бу чүр һәгиги сәнәткарлардан бири Азәрбајчанын бөјүк оғлу Чәфәр Чаббарлыдыр. Онун јарадычылығы һәчм е'тибары илә о гәдәр дә чох дејилдир, чәми дөрд балача китаба сығыр. Лакин кејфијјәт е'тибары илә халгымызын бәдии шүурунун јени мәрһәләсини тәшкил едир, чох гијмәтли вә санбаллыдыр. Бу јарадычылыг бөјүк сосиалист ингилабынын мүхтәлиф халгларын һәјатына, бәдии тәфәккүрүнә көстәрдији мисилсиз сәмәрәли тә'сирин ән көзәл нәтичәләриндән биридир.

Азәрбајчан әдәбијјатында јени һәјат уғрунда мүбаризәнин вә ингилабын пафосуну, јени тарихи шәраитдә халг һәјатынын кениш сәһнәләрини ән күчлү, ән тә'сирли бәдии лөвһәләрдә әкс едән биринчи јазычы Чәфәр Чаббарлы олмушдур. О, илк кәшфијјатчыдыр, габагчылдыр, новатордур. Ингилабын һәјатымыза, шүурумуза кәтирдији бөјүк фикирләр, мүтәрәгги идеаллар онун әсәрләринин идеја истигамәтини тәшкил едир. Әмәкчи инсанларын һәјаты вә мүбаризәси, гадын азадлығы, халглар достлуғу, көһнә чәмијјәтин галығы олан мә'нәви-әхлаги чүрүнтүләрә гаршы амансыз мүбаризә Чаббарлынын әсәрләриндә јүксәк бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бу әсәрләр парлаг сурәтдә сүбут едир ки, сосиалист реализми бүтүн бәшәријјәтин вә һәр бир халгын бәдии инкишафында һәгигәтән јени мәрһәләдир. Анчаг бу јолда сәнәткарын истe'дады бүтүн гүдрәти илә өзүнү көстәриб әсрин, заманын естетик тәләбләринә чаваб верә биләр, јени сәнәт зирвәләринә галха биләр. Чәфәр Чаббарлынын нәинки «Севил», «1905-чи илдә», «Алмаз», «Јашар» кими бу күнкү һәјатдан вә јахын ингилаби кечмишдән данышан әсәрләриндә, һәтта чох узаг тарихи бир дөврү әкс едән «Од кәлини» драмында да мүасирлик руһу һакимдир. Бу әсәрләри илә бөјүк драматург инди дә әдәбијјатымызын инкишафы үчүн актуал әһәмијјәти олан бир сыра вачиб естетик проблемләрә тохунмуш, өз јарадычылыг үслубуна вә јарадычылыг мејлләринә мүвафиг онлары һәлл етмишдир.

Чәфәр Чаббарлы јарадычылығынын ән бөјүк мәзијјәтләриндән бири һәјат материалына фәал, јарадычы мүнасибәтдир. О, мүтәрәгги дүнјакөрүшү вә еһтираслы үрәји илә даима ахтарыр, тәһлил едир, арашдырыр, сечир вә үмумиләшдирир. Һеч шејә биканә, һеч шејә лагејд баха билмир. Һәмишә өзүнүн фикри, өзүнүн мүнасибәти, өз ичтимаи вә естетик идеалы вардыр. Буна көрә дә онун әсәрләриндә бүтүн һадисәләр, бүтүн һәјат епизодлары вә сурәтләр јарадычы фикрин нуру илә ишыгланмыш шәкилдә көзүмүздә чанланыр. Онларын бу вә ја дикәр чәһәти бизә реал варлығын һадисәләри-

ни вә таныш адамлары хатырладыр, лакин һеч вахт көрдүкләримизин копијасы тә'сирини бағышламыр. Чүнки ајры-ајрылыгда онлар бизә мә'лум олан конкрет һадисәдән долғун вә мә'налыдыр. Варлыға бу јарадычы мүнасибәт Чәфәр Чаббарлыны бөјүк сәнәткар сәвијјәсинә галдырыр.

Бә'зиләри иддиа едир ки, һәјат һадисәләрини исти-исти гәләмә алмаг мүмкүн дејил, онларын монументал сәнәт әсәрләриндә өз әксини тапмалары үчүн мүәјјән вахт кечмәлидир, һадисәләр ахыны дајанмалы, дурулмалыдыр ки, сәнәт ајнасы ону дүзкүн әкс едә билсин. Дүнја әдәбијјатында бу иддианы рәдд едән дәлилләр чохдур. Чәфәр Чаббарлынын јарадычылығы бир даһа сүбут едир ки, варлығын, һәјат һадисәләринин монументал бәдии лөвһәләрдә ифадә олунмасы јарадычынын шәхсијјәтиндән, исте'дад вә дүнјакөрүшүндән асылы олан бир мәсәләдир. Заман фасиләсинин бурада һәлледичи әһәмијјәти јохдур. Бир вәтәндаш үрәји илә мүәјјән мејлләрин, мүәјјән идеалларын тез һәјата кечирилмәсини истәјән вә бу ишдә бир мүбариз кими иштирак едән сәнәткар һадисәләри исти-исти даһа тә'сирли шәкилдә гәләмә алар. Чүнки бу чүр сәнәткар үчүн мүбаризә сојумамыш һәр шејин өз тәбии шәклини, тәбии дилини, тәбии рәнкини сахламаг даһа асандыр. Јалныз, беләликлә, сәнәткар һәм өз естетик, һәм дә ичтимаи идеалына говушмуш олур.

Чәфәр Чаббарлы «Севил» драмыны Азәрбајчанда гадын азадлығы уғрунда мүбаризәнин ән гызғын дөврүндә јазмышды. «Севил» тамашаја гојуланда һәлә һадисәләр нәинки сојумамышды, кетдикчә даһа шиддәтлә аловланмагда иди. «Севил» бу алову бир јанғына чевирди. Севилин сәдасы ән узаг кушәләрә, ән керидә галмыш гадынларын да гулағына кедиб чатды, онларын үрәјини ишыгландырды, инсани лајагәт дујғуларыны күчләндирди, он минләрлә гадынлары мүбаризәјә руһландырды, ајаға галдырды. Бу вахта гәдәр әдәби тәнгид «Севил»ин анчаг гадынлара олан тә'сириндән данышмышдыр. Бу, бәдии әсәрә биртәрәфли мүнасибәтдир. Һалбуки һансы «спесифик» мәсәләјә тохунур-тохунсун, һәјатын һансы «хүсуси» саһәсини әкс едир етсин, һәгиги бәдии әсәр даима бүтүн чәмијјәти, бу вә ја дикәр дәрәчәдә бүтүн бәшәријјәти дүшүндүрән фикри, әхлаги, һисси проблемләр галдырмаја билмәз. Әсил сәнәт пешәсиндән, чинсиндән вә миллијјәтиндән асылы олмајараг

бүтүн инсанлара тә'сир едир, бүтүн инсанларын үрәјиндә нифрәт, гәзәб, кәдәр, мә'јуслуг, севинч, мәһәббәт, шадлыг дујғусу ојадыр, нәјә исә сәфәрбәр едир, нәдәнсә чәкиндирир. «Севил» мәһз бу чүр јүксәк сәнәт әсәридир. О, чәмијјәтин јалныз гадынлар һиссәси үчүн јазылмамышды. О, көһнәлијә, көһнә чүрүк адәтләрә, чүрүк шүура, пис әхлага гаршы чеврилмишди. Гадынла киши арасында јүксәк мәдәнијјәтә, инсанијјәтә, саф мәһәббәтә әсасланан инсани әлагәләри, бир сөзлә јени сосиалист әлагәләрини тәблиғ едирди. «Севил» кишиләрин мәдәни, габагчыл, вәтәнпәрвәр һиссәсини вәчдә кәтирдији һалда, чәһаләтдән вә көһнә мәишәт батаглығындан чыхмаг истәмәјәнләри гырманчлајырды. Гадын азадлығы дүшмәнләри, гадына феодал-патриархал мүнасибәт бәсләјәнләр, ону гара чадранын алтында әсир едиб сахламаға чалышанлар, мәктәбә, ичтимаи ишә, клуба, театра бурахмајанлар өз мә'нәви өлүмүнү «Севил»дә тапды.

Мә'лумдур ки, бәдии әдәбијјат чәмијјәтин психоложи һәјатынын тарихидир. Бу ишдә инсан шүурунун һеч бир саһәси бәдии әдәбијјаты әвәз едә билмәз, һәјатын күндәлик ахынында, заманын тә'сири илә, мүбаризә вә чарпышмаларда инсан психоложисиндә әмәлә кәлән дәјишикликләрин бәдии әдәбијјат гәдәр дәгиг, доғру вә там мәнзәрәсини верә билмәз. Көзәллији әјани олараг чанландырмагда, бир нәзәрдә бир фүсункар аһәнклә инсаны валеһ етмәкдә е'чазкар тәсвир васитәләри вә тә'сир гүввәси олан мусиги вә рәссамлыг белә бу ишдә әдәби јарадычылыгла јарышмагдан ачиздир.

Чәмијјәтин психоложи һәјатынын тарихини јаратмаг үчүн бу һәјаты диггәтлә изләмәк лазымдыр, сон дәрәчә ити вә ишыглы көзә, һәссас үрәјә, һадисәләрин маһијјәтинә енә билән аналитик шүура, һәр шејдән тез баш ачмаг имканы верән дәрин билијә малик олмаг лазымдыр. Анчаг бир чох бу чүр вә буна бәнзәр кејфијјәтләр (енержи, јорулмаз әмәк габилијјәти, јүксәк бәдии зөвг, сәнәткарлыг вәрдиши вә саирә) нәтичәсиндә чәмијјәтин мүрәккәб психоложи һәјатынын аз-чох доғру мәнзәрәсини јаратмаг мүмкүндүр. Бу һәјатын мүһүм мәрһәләләрини нәзәрдән гачырмамаг, әһәмијјәтли дөнүшләрини әһатә етмәк, мәнзәрәнин тамлығы үчүн әсас шәртдир. Бүтүн бунлар һәр шејдән габаг, јазычыдан, чәмијјәтин күндәлик һәјаты илә јашамағы тәләб едир. Дүнја әдәбијјаты бу чүр нәһәнк әмәк габи-

лиjjəти олан фəдакар jазычылардан бири кими Балзакы танıjыр. Балзак доғрудан да мүстəсна һəссаслыгла дөврүнү, чəмиjjəтини излəjир, мүасирлəринин психоложисиндə баш верəн дəjишикликлəри диггəтлə бəдии шəклə салыр. Онун «романлары jазан франсыз чəмиjjəтидир, мəн онун катибиjəм» демəси һеч дə тəсадүфи деjилди.

Биз ифрата вармадан деjə билəрик ки, Чəфəр Чаббарлы гəлəми əлинə алдығы күндəн һəjатын сəсинə гулаг асмыш, чəмиjjəтин реал һəjатынын вə мүбаризəсинин тəрчүманы олмаға чалышмышдыр. О бүтүн варлығы илə мүасир jазычы иди, əсрлə, заманла, чəмиjjəтлə jашаjан сəнəткарды. О, һадисə илə сəнəт əсəри арасында «заман фасилəсинə» еһтиjач һисс етмирди. Əксинə, о, тəчрүбəли вə гүввəтли бир сүканчы кими даима дəстəjи əлиндə сахламаға, заманын нəбзини бурахмамаға чалышырды. «Алмаз», «Jашар», һəтта «Дөнүш» өзү дə һəjата, jарадычылыға белə мүнасибəтин мəһсулудур. Бу чанлы, фəал мүнасибəт jазычыjа һадисəлəрин кəлəчəjини, инкишафын перспективини көрмəjə көмəк едирди.

«Алмаз» кəнд тəсəррүфатынын коллективлəшдирилмəсинин гызғын дөврүндə меjдана чыхмышды. Орада үмумдүнjа əһəмиjjəти олан бөjүк тарихи һəрəкат Азəрбаjчан шəраитиндə, Азəрбаjчан кəндинин тарихи вə милли хүсусиjjəтлəринə уjғун шəкилдə jүксəк бəдии ифадəсини тапмышды. «Севил»дəки еjни дəрин мүасирлик руһу, һəjатилик, чанлы драматик конфликт бурада да парлаг сурəтдə өзүнү көстəрирди. Лакин сурəтлəрин психоложисиндə, һəрəкəт вə һиссиjjатында бир jенилик варды, онларын һəjатынын ритминдə, данышығынын аһəнкиндə тамашачы jени чəһəтлəр көрүрдү вə бу jенилик она тəбии кəлирди, чүнки сəнəткар көзү һəjатын бешиjиндə илк чүчəртилəр верəн бу jенилиjи дəгиг сурəтдə көрмүш вə сəнəт күзкүсүндə бөjүдəрəк тəчəссүм етдирмишди. Белəликлə дə Чəфəр Чаббарлы совет гурулушунун, совет идеоложисинин гəлəбəси илə əлагəдар олараг симасыны вə тактикасыны дəjишəрəк риjакар вə пəрдəли мүбаризə үсулларына кечəн дүшмəн сурəтини бүтүн совет əдəбиjjатында биринчи дəфə характер, бəдии тип һалына галдыран (Имамjар), гүдрəтли jазычылардан бири кими чыхыш етмиш олду. Бу драмда Алмаз сурəти дə чəмиjjəтин һəjатдакы, психоложисиндəки инкишафынын мəһсулу иди. Севил өз илк инсани һүгуглары уғрунда, башгасынын асылылығындан гуртарыб азад вəтəндаш кими талеjини, һəjатыны истəдиjи кими гурмаг ихтиjары уғрунда мүбаризə едирди, əсəрин əсас пафосу бу мүбаризəдəдир. Севилин китаб jазмасы, сəрбəст фəалиjjəтə кечмəси əсəрдəн кəнарда баш вермиш просесин нəтичəсидир. Алмаз исə бу просеси көстəрирди. Гадынын чəмиjjəт ишиндə, халг ишиндə, дөвлəт ишиндə там һүгуглу вəтəндаш олдуғуну вə буна гаршы дуранларла мүбаризəсини əкс едирди. Бəли, jазычы һəjатын бешиjиндə jетишəн, артан тарихи һадисəни габартмыш, онун кəлəчəjини бизə көстəрмишди. Инди нəинки шəһəрлəримиздə, һəр кəндин өзүндə jүзлəрлə Алмазлар jетишмиш вə коммунизм уғрунда чəсарəтлə мүбаризə апармагдадыр.

Чəфəр Чаббарлынын мүасирлиjиндəн, чəмиjjəтин күндəлик һəjаты илə чанлы əлагəсиндəн, мүасирлəринин психоложисини диггəтлə излəмəсиндəн вə бүтүн бунлары əкс етмəсиндəн данышаркəн бəдии əдəбиjjат үчүн һəлледичи олан бир чəһəти нəзəрдəн гачырмаг лазым деjил. О да jухарыда дедиjимиз кими һадисəлəрə jарадычы мүнасибəтдир, варлығын, һəjатын сурəтлəрлə идракыдыр. Ахы jарадычылыгда натурализм һəjаты емпирик тəсвирдəн, һадисəлəрин вə фактларын əсири олмагдан доғур. Елə jазычылар вар ки, чох тез бу əсарəтə дүшүр вə бүтүн өмүрлəри боjу ондан хилас ола билмирлəр. Онларын əсəрлəриндə һəjат — һадисəлəр jығынындан, епизодлардан ибарəтдир, һəм дə чох заман икинчи дəрəчəли, əһəмиjjəтсиз һадисəлəр ахынында мүһүм вə һəлледичи чəһəтлəр итиб батыр, мə'насыны, кəсəрини, дəjəрини итирир ки, бунун бир чох сəбəблəри ола билəр. Онлардан əн мүһүмү исте'дадын мəһдудлуғу, дүнjакөрүшүн, фəлсəфи фикрин дajазлығы вə касыблығы, сəнəткарлығын зəифлиjи, чидди ишлəмəмəк, тəлəсмəк, илк гəлəмдəн чыханы чапа вермəк, jазмағы бачарыб позмағы бачармамаг, бəдии jарадычылығын сүжет, композисиjа, типиклəшдирмə, үмумилəшдирмə, долғун афористик jығчамлыг кими вачиб чəһəтлəринə лагеjд бахмаг вə саирəдир.

Чəфəр Чаббарлынын jарадычылығы, драматуркиjамызын инкишафы үчүн тəкчə мүасирлик чəһəтдəн мараглы вə ибрəтамиз деjилдир. Анчаг бу күнкү мөвзудан jазмаг, халг һəjатыны, күтлəлəрин мүбаризəсини

бәдии әсәр үчүн мөвзу сечмәк аздыр. Бир дә бәдии јазмаг, мөвзуну бәдии образларла, тә'сирли васитәләрлә ишләмәк лазымдыр. Драм сәнәтинин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, күчлү характерләрин, бөјүк еһтирасларын чарпышмасыны көстәрән конфликт олмаса әсәр јохдур. Конфликтсиз драмда көзәл дил, кәскин вә ағыллы фикирләр, мә'налы афоризмләр һаваја атылан фишәнк тә'сири бағышлајыр, һәдәфә дәјмәјән күллә кими вызылдајыб јерә дүшүр. Драм сәнәтиндә конфликт, бәдиилијин вә идејалылығын һәлледичи үнсүрүдүр вә сәнәткар о заман истәјинә наил олур ки, чәмијјәтин һәјатындакы реал мүбаризәләри экс едән конфликт тапыр. Үјдурма конфликтләр тамашачынын фикрини ја чохдан олуб кечмиш вә әһәмијјәтини итирмиш мәсәләләрә, ја да јүнкүл әјләнчәләрә, авантүр, мачәрачы әһвалатлара чәлб етдијиндән чидди идеја-бәдии тә'сир көстәрә билмир.

Чәфәр Чаббарлы реал, һәјати вә бөјүк конфликтләр сечмәјин устасы иди. Онун һәр драмынын чаныны тәшкил едән конфликтдә чәмијјәтин бүтөв бир дөврү экс олунур, ичтимаи мүбаризәләр, дири, чанлы инсанлар, заманын еһтираслары, рәнки вә аһәнки өзүнә мәхсус бојаларла, габарыг чизкиләрлә чанланыр. Бөјүк вә һәјати конфликтдә һәмишә долғун мә'на, дәрин бир тарихилик вар ки, бу да материалын, мүндәрәчәнин вә типләрин конкретлијиндә өзүнү көстәрир, бәдии конкретлик исә тәкрарлардан вә шаблондан гачмағын ән доғру јолудур. Ејни бир мөвзуну ики дәфә гәләмә алмаг вә һеч бир тәкрара јол вермәмәк, ики бир-биринә охшамајан тамамилә орижинал вә јүксәк бәдии кејфијјәтли әсәр јаратмаг, анчаг бәдии конкретлик нәтичәсиндә, һәр дөврүн хүсусијјәтини сахламаг сајәсиндә мүмкүндүр. Бу һалда мөвзу ејни олса да, типләрин, һадисәләрин, мүбаризәнин сијаси вә мә'нәви-психоложи мотивләри јени, бәдии ифадә васитәләри јени олачагдыр. Анчаг бир шәртлә ки, јазычы доғрудан да бөјүк истe'дада, сәнәткар көзүнә, сәнәткар һәссаслығына малик олсун. Чәфәр Чаббарлы кәндин социалистчәсинә јенидән гурулмасындан данышан ики драм јазмышдыр: «Алмаз» вә «Јашар». Һәр ики әсәрдә тәгрибән мөвзу ејнилир. Лакин әсәрләр нә гәдәр бир-бириндән фәргләнир! Конфликт башга, типләр башга, һадисәнин инкишафы башгадыр. Бурада Чаббарлы һәгигәтән бөјүк сәнәткар

бачарығыны нүмајиш етдирмишдир. «Алмаз»ы јазан Чаббарлы, нә үчүн «Јашар»да өзүнү тәкрар етмир, тамамилә јени бојалар тапыр? Чүнки драматург «Алмаз»дакы дөврлә «Јашар»дакы дөвр арасындакы фәрги, бу мүддәтдә һәјатда вә инсанларын психоложисиндәки дәјишикликләрин маһијјәтини, јенилији көрә билмиш, һәјатдакы ичтимаи конфликтин нечә вә һансы истигамәтдә дәјишдијини, нә шәклә дүшдүјүнү дәрк етмишдир. Чаббарлы драмы јазаркән һеч шеј һаггында «тәгрибән беләдир, тәгрибән белә ола биләр» дејә дүшүнмәмиш, гәти олараг инанмышдыр ки, «беләдир» вә мәһз «белә олмалыдыр».

Һәјат һадисәләринә дәриндән бахмајан, дөврүн фәлсәфи вә идеја-фикри сәвијјәсиндә дурмајан сәнәткарын бөјүк ичтимаи мә'налы јени конфликти дујмасы, көрмәси, сечмәси чох чәтиндир. Бурада һәтта реалист гәләм дә чох заман көмәк едә билмир. Јанлыш вә дар көрүшләр реализми күчдән салыр, дәрин үмумиләшдирмәләр јолундан кәнара чәкир. Әксинә, ити вә ачыг фикир, мүтәрәгги фәлсәфи көрүш вә әгидә реализмин күчүнү артырыр, һадисәләри, инсанлары, варлығы дәриндән, әһатәли вә әсаслы тәсвирә көмәк едир. Чаббарлы дөврлә ајаглашан, тарихә, һәјата вә заманәјә ишыглы вә мүтәрәгги фикирлә јахынлашан сәнәткар иди. О, даима халгын талејини, вәтәнин кәләчәјини дүшүнүр, һансы јолун, һансы васитәләрин даһа јахшы, даһа сәмәрәли олдуғуну мүәјјән етмәјә чалышырды. Буна көрә дә онун әсәрләриндә һәмишә бөјүк, әһәмијјәтли идеја јашајыр, конфликт ачылдыгча биз бу бөјүк идејанын үфүгдән галхан күнәш кими сәһнәни ишыгландырдығыны көрүрүк. Бурадан да Чәфәр Чаббарлы сәнәтинин партијалылығы мејдана чыхыр. Чаббарлы һеч бир фикри мәсәләдә, һеч бир мүһүм ичтимаи һадисәдә битәрәф галмыр, јарымчыг вә кәсәрсиз сөз демир. О һәмишә ајдын фикри мөвге тутур вә бу мөвге јүксәк партијалылыг мөвгејидир.

Чаббарлы јарадычылығынын үстүн чәһәти вә көзәллији ондадыр ки, партијалылыг, идејалылыг чылпаг шәкилдә мејдана чыхмыр, риторик мүрачиәтләрдә, патетик нидаларда өзүнү көстәрмир. Јә'ни фикир, идеја сурәтсиз јашамыр, гәһрәманлар һазыр дүстурлары вә шүарлары садалајан мәнликсиз, симасыз, шәхсијјәтсиз типләр дејилдир. Әксинә онун типләри ајдын фәрди

хүсусиjjәтләрлә бир-бириндән сечилир, шәхси характери, адәти, вәрдишләри, еһтираслары олан конкрет вә чанлы адамлардыр. Мүхтәлиф чәбһәләрин, дүшмән идеолокиjаларын нүмаjәндәләрини исә Чаббарлы кәскин вә габарыг шәкилдә бир-биринә гаршы гоjур. Онлар jалныз көрүшләри е'тибары илә деjил, фәрди хүсусиjjәтләри илә дә барышмаз шәхсиjjәтләрдир. Тәәссүф ки, әдәбиjjатымызда бә'зән елә әсәрләр меjдана чыхыр ки, онлар мәһз «мөвзу чәһәтдән», «мәсәләнин актуаллыгы» илә өзүнә jол ачыр, бәдии кеjфиjjәти исә ашағы дәрәчәдә олур. Белә әсәрләрдә охучуну һәjәчанландыран, дүшүндүрән, она муәjjән jени фикирләр, jени әхлаг нормалары ашылаjан, һиссиjјатыны зәнкинләшдирән һеч шеjә раст кәлмирсән. Белә әсәрләри чох заман охумур, jалныз варагламагла кифаjәтләнир, jарымчыг гоjурлар.

Чаббарлы jарадычылығы сүбут едир ки, ичтимаи идеjа, әгидә вә фикирләр jалныз jүксәк бәдии шәкилдә тәчәссүм етдиjи заман үрәкләрә jол ачыр, бүтүн әзәмәти илә чанланыр.

Бәдии әсәрдә партиjалылыг, тенденсиjа, һәjатын обjектив, доғру тәсвиринин, һадисәләрин тәбии инкишафынын нәтичәси олмалыдыр, гәһрәманларын үрәjиндә, ганында jашамалыдыр, Бу барәдә марксист классикләринин фикри чох гиjмәтли вә мараглыдыр. Фридрих Енкелс Минна Каутскаjаjа «Көһнәләр вә тәзәләр» романы мүнасибәти илә jаздығы мәктубда көстәрирди ки, бәдии әсәрдә тенденсиjа өз-өзүнә, вәзиjjәтдән вә һәрәкәтдән доғмалыдыр. Ону аjрыча олараг көзә чарпдырмағын мә'насы jохдур.

Чәфәр Чаббарлынын әсәрләриндә тенденсиjалылыг мәһз бу маһиjjәтдәдир. Буна көрә дә биз онун гәһрәманларынын jалныз фикирләри илә деjил, һиссләри, дуjғулары, еһтираслары, бир сөзлә, психоложи аләми илә үз-үзә кәлирик. Бу гәһрәманларын һәрәкәтиндә, данышығында, изтирабларында психоложи һәгигәт вар, психоложи реаллыг вар. Онларын севкиси, нифрәти, алданмасы, зиддиjjәтли вәзиjjәтләр кечирмәси, пешманчылығы, гәтиjjәти, психоложи чәһәтдән инандырычыдыр, дүшдүкләри вәзиjjәти доғру экс едир.

Беләликлә, Чәфәр Чаббарлынын jарадычылығы отузунчу илләрин әввәлләринә гәдәрки Азәрбаjчан совет әдәбиjjатынын зирвәси вә халгымызын сосиалист бәдии дүһасынын бөjүк гәләбәсидир. Бу илләрдә jени һәjатын, халгын сосиалистчәсинә милли интибаһынын бәдии jарадычылыға сәмәрәли тә'сиринин әдәбиjjатын бүтүн жанрларынын дирчәлмәсиндә, кениш jарадычылыг jолуна чыхмасында көрүрүк.

Ше'р Азәрбаjчан әдәбиjjатында гәдим тарихә вә чох зәнкин ән'әнәләрә маликдир. Онун Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Сабир кими өлмәз, нәһәнк классик jарадычылары олмушдур. Чоху ше'рлә jазылмыш сон дәрәчә зәнкин Азәрбаjчан халг әдәбиjjатыны вә ашыг ше'рләрини дә бураjа дахил етсәк милли поезиjамызын доғрудан да гиjмәтли хәзинәjә, өзүнә мәхсус ишләнмиш, бүллурлашмыш jарадычылыг үслубуна, камил поетик мәктәбә малик олдуғуну көрәрик. Лакин узун сүрән феодал-патриархал һәjат, харичи ишғаллар вә һакимиjjәт, чүрүк дини-мөвһумати тәсәввүрләрин әсрләр боjу ардычыл сурәтдә jаjылмасы, бәjләрин вә ханларын һәр һансы инсафдан, вичдандан харич дөзүлмәз зүлмү, халг күтләләри илә һеч бир шүура сығмаjан надан, кобуд, әхлагсыз рәфтары бүтүн Шәргдә олдуғу кими, Азәрбаjчан ше'риндә дә мәзмунча мүртәче вә чүрүк, поетик үсуллары вә шәкли е'тибары илә jекнәсәг, мүһафизәкар чәрәjанын jаранмасына сәбәб олду. Алчаг руһлу мәдһләр, мәрсиjә вә нөвһәләрлә jанашы сырф форма оjунундан ибарәт олан ше'рләр, мүчәррәд севкини шаблон сөзләр, ифадәләр, тәшбеһләрлә тәрәннүм едән гәзәлләр дә аз jазылмамышдыр. Jени ингилаби мәзмун, jени һәjат исә поезиjанын jалныз фикри истигамәтиндә, jалныз мүндәрәчәсиндә деjил, формасында да, ифадә васитәләриндә дә jенилик, ингилаб jаратмағы тәләб едирди. Бу бөjүк вәзифә совет дөврүндә jетишән шаирләрин боjнуна дүшдү. Отузунчу илләрә гәдәр ше'римиздә новаторлуг ән бариз шәкилдә Сүлеjман Рүстәмин jарадычылығында ифадә олунурдуса, отузунчу илләрин башланғычына доғру Микаjыл Мүшфиг, Мәммәд Раһим, Рәсул Рза, Сәмәд Вурғун кими шаирләр поезиjамызын jарадычылыг үфүгләрини вә новаторлуг чәрчивәсини хеjли кенишләндирдиләр.

Бу заман jалныз сиjаси лирика вә тәрчүмәчиликлә һәjатын инкишафына, халгын хеjли артмыш мә'нәви тәләбләринә чаваб вермәк мүмкүн деjилди. Бүтүн саһәләрдә галиб кәлән, кенишләнән, сүр'әтләнән сосиализм

гурулушу, милјонларла инсанларын һәјат вә мүбаризәси ше'рдә дә кениш бәдии лөвһәләр тәләб едирди. Тәсадүфи дејил ки, отузунчу илләрдә һәм лирик ше'рләрин мөвзу даирәси хејли кенишләнир, һәм дә поемаларын сајы артыр, епик тәсвирләр поезијада да өзүнә јол ачыр. О илләрин чидди ахтарышлары, кениш тәчрүбәси олмасајды сонралар јалныз Азәрбајчан ше'ринин јох, бүтүн чохмилләтли совет әдәбијјатынын гызыл фондуна дахил олмуш «Зәнчинин арзулары», «Комсомол поемасы», «Муған», «Ленинград көјләриндә», «Ленин», «Ики саһил» кими әсәрләр јаранмазды.

Отузунчу илләрин орталарына доғру Сәмәд Вурғун јарадычылығынын камил, мәһсулдар вә парлаг дөврү башлајыр. Онун сәси бүтүн Азәрбајчан совет ше'ринин, Азәрбајчан совет әдәбијјатынын гүдрәтли јарадычылыг наилијјәтләрини вә имканларыны ифадә едир. Сәмәд Вурғун јарадычылығында әдәбијјатымыз јени јүксәк мәрһәләјә гәдәм гојур. О, чох фәал бир вәтәндаш, ити фикирли, дәрин дүшүнчәли вә һәссас үрәкли шаир иди. Сәмәд Вурғун бәшәр тарихиндә ән мүтәрәгги, ән јүксәк гурулуш олан социализмин, социалист ингилабынын сәнәтдән дә чәсарәт, вүс'әт, һәгиги новаторлуг тәләб етдијинә дөнмәз сурәтдә е'тигад кәтирәнләрдән иди. Дәрин ингилаби идејаны, варлығын, мүбаризәнин, инсан јашајышынын фәлсәфәсини Сәмәд Вурғун чанлы сурәтләрлә, поетик тәфәккүрлә гаврајарды. Онун ше'рләринин емосионал күчү дә бундадыр.

Социалист мүндәрәчә илә сәнәтин милли формасы, мүтәрәгги вә милли јарадычылыг ән'әнәләри Сәмәд Вурғун поезијасында позулмаз сурәтдә бирләшди, јени мәрһәләјә галхды. Онун поетик идракынын ән күчлү чәһәтләриндән бири хәлгиликдир, һәр шејә халг нәзәри илә бахмаг, халг кими дујмаг, дүшүнмәк вә ифадә етмәк мејлидир. Бу мүнасибәт һәјат материалынын, мөвзунун сечилмәсиндә дә, бәдии ишләнмәсиндә дә Сәмәд Вурғунун әсәрләри үчүн характердир. Сурәтләриндә, тәшбеһләриндә, ше'рләринин бәдии дилиндә, вәзн вә гафијәсиндә халг зөвгүнүн, халг бәдии тәфәккүрүнүн күчлү тә'сири вар, халг әдәбијјатына, онун Ашыг Әләскәр вә Вагиф кими гәјнар булагларына јахынлыг һисс едилир. Лакин бу јахынлыгда тәглидчилијин, заһири үнсүрләрдән механики истифадә етмәк һалларынын әламәти белә јохдур, бу бөјүк бир јарадычынын өз көкләринә

бағлылығыдыр. Заманын фикри сәвијјәсиндә дурмаг, фәал вәтәндашлыг вә мүбаризлик дујғусу, коммунизм идеалларына нәһајәтсиз сәдагәт, бир сөзлә там мә'нада мүасир мүндәрәчә, мүасирлик руһу Сәмәд Вурғуна имкан верирди ки, Азәрбајчан классик вә халг поезијасынын ән јахшы ән'әнәләрини лајагәтлә давам вә инкишаф етдирсин.

Сәмәд Вурғунун јалныз поезијасы дејил, драматуркијасы да халгымызын Совет һакимијјәти илләриндәки бөјүк мәдәни гәләбәләриндәндир. «Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин» кими драмларда классик драматуркијанын бөјүк нәфәси дујулур, Сәмәд Вурғун, Чәфәр Чаббарлынын ачдығы јолу давам етдирәрәк, күчлү еһтираслар драмы јарадыр. Онун әсәрләриндә бә'зән еһтирасларын гызғынлығы, бөјүк дујғуларын дәрин фәлсәфи фикирләрлә гајнајыб гарышмасы, јүксәк поетик дилләә ифадәси көстәрир ки, о, дүнја әдәбијјатынын өлмәз дүһалары олан Софокл вә Шекспирдән өјрәнмәјә, онлар кими инсан еһтирасларынын чанлы вә тәбии дилини тапмаға чалышмышдыр.

Мә'лумдур ки, классик драматуркија кәркин, мә'налы мүнагишәләр, чанлы характерләр драматуркијасыдыр. О, театр сәһнәсиндә һәјатын кениш лөвһәләрини, мүрәккәб инсан характерләрини, мүхтәлиф психоложи вәзијјәтләри чанландырыр. Бүтүн бунларын габарыг чыхмасында ајдын вә кәсәрли дил, долғун мүкалимә вә монологлар хүсуси рол ојнајыр. Фикри кизләтмәк, дујғулары боғмаг, сөзләри вә хүсусән сурәтләри символик шәклә салмаг классик драмын үсулларына јабанчыдыр. Орада сөзлә жест бирләшир, һәм дә һиссләрин, фикирләрин ән вүс'әтли, ән парлаг вә ајдын ифадәси наминә бирләшир. О, аноним шәхсијјәтләри, адсыз-үнвансыз гәһрәманлары севмир. Сәмәд Вурғунун драмларында хоша кәлән, күчлү бәдии тә'сир көстәрән хүсусијјәтләрдән бири дә гәһрәманларынын тарихи вә милли хүсусијјәтләри илә, фәрди инсани кејфијјәтләри илә чанланмасыдыр. Бу гәһрәманларын һәрәкәтләри, фәалијјәтләри тәбиидир, һәјатын нормал инсан психоложисиндә јаратдығы тарихи дәјишиклијин ифадәсидир. Онлар халгы тәмсил едән, күтләләрин идеалыны вә ирадәсини ифадә едән күчлү шәхсијјәтләрдир. Вурғунун драмларында һадисәләрин инкишафында бу чүр гәһрә-

манларла јанашы халг өзү дә билаваситә иштирак едир, тамашачы даима онун нәфәсини дујур, гадир сәсини ешидир.

Ингилабдан әввәлки керилик, орта әср һәјат тәрзинин давамы, ичтимаи вә милли зүлм Азәрбајчанда хүсусән нәсрин чәрчивәсини даралдыр, бөјүк классик јазычыларымызын бу саһәдә бүтүн гүввәсини көстәрмәјә имкан вермирди. Сосиалист ингилабы, совет һәјат шәраити нәсрин кениш јола чыхмасы, сүр'әтли инкишафы үчүн бүтүн мадди вә мә'нәви имканлары јаратды. Азәрбајчан совет нәсринин бу күнкү сәвијјәси, әдәбијјатымызда һаким жанр кими чыхыш етмәси севиндиричи һалдыр вә гырх илдә бөјүк мәдәни јүксәлишимизи әкс едир. Зәманәмиздә јени мәдәни сәвијјәјә галхмыш бүтүн халгларын һәјатында нәср әсәрләри вә хүсусән нәсрин саһәси олан роман бөјүк рол ојнајыр. Ичтимаи шүура мунтәзәм тә'сир көстәрән, ону истигамәтләндирән вә тәшкил едән ән тә'сирли күтләви васитәләрдән бири романдыр. Һазыркы заманәдә нәср мүәјјән дәрәчәдә синтетик мә'на вә кејфијјәт газанмышдыр. Һәм драматуржи кәскинлик вә јығчамлыг, һәм поетик тәсвирләр вә лирик, шаиранә рич'әтләр чохдан мүасир нәсрин вә хүсусән романын ади үсулларына чеврилмишдир. Һәјатын епик сәпнәләрини, «чәмијјәтин психоложисинин тарихини» вермәкдә исә роман мисилсиз бир васитәдир.

Јени Азәрбајчан нәсри доғдуғу күндән реалист маһијјәт дашымыш, «Алданмыш кәвакиб» кими фикри истигамәти вә јазылышы е'тибары илә мүтәрәгги, демократик руһда олан бөјүк бир әсәрлә өз тарихини башламышдыр. Сонралар Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Сүлејман Сани Ахундов вә башга көркәмли реалист јазычылар бу јолу давам етдирмиш, һәмишә нәсрдә чәмијјәти дүшүндүрән бөјүк ичтимаи мәсәләләр галдырмаға, һәјатын бу вә ја дикәр мәнзәрәсини јаратмаға чәһд етмиш, «вәтәнин јараларына» тохунмуш, бу јаралары сағалтмаг јолуну ахтармышлар. Биздә јүксәк идејалы, реалист әдәбијјатын вә о чүмләдән нәсрин нәзәријјәсини, естетик принсипләрини илк дәфә Мирзә Фәтәли Ахундов мүәјјән етмишдир. Онун сәпдији тохумлар тез чүчәрмиш, орта әср һәјат тәрзи вә зеһнијјәти позулуб дағылдыгча бу чүчәртиләр дә чичәкләнмишдир. Бизим әсрә доғру ичтимаи мүһитдә халгын дәрдинә галан реалист әдәбијјата бөјүк еһтијач ојанмышдыр. Бу еһтијач «тәбии естетләр» олан көһнә гәзәлханларын, ше'ри сурәтпәрәстлијә чевирәнләрин базарыны касад еләмәјә, онлары гәзәбли тәнгид атәшинә тутмаға сәбәб олурду. «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» кими гијмәтли бир әсәрин мүәллифи олан Һачызејналабдын Марағалының ашағыдакы одлу, мә'налы сөзләри тәсадүф нәтичәсиндә мејдана чыхмамышдыр: «Бу күн зүлф, сүнбүл, какил базары касад олмуш, заман инди башга замандыр. Додагда олан хал јеринә вәтәнин көмүр мә'дәнләриндән јазмаг кәрәк, јарын бојуну сәрв шүмшад јазмагданса Мазандаран мешәсиндәки гоз ағачларының һәсамәтиндән јазмалыјыг. Симинбәдәнләрдән әл чәкиб вәтәнин күмүш вә дәмир мә'дәнләринин синәсинә әл апармалыјыг. Ејши-ишрәтдән әл чәкиб вәтәндә халча карханаларыны кенишләндирмәк кәрәк. Бу күн бизә дәмирјолунун гырх фәһлә-əфза сәси лазымдыр... Шәм' илә пәрванә сөһбәтини атыб шәм' кафуридән өтәри кархана тикдирмәк кәрәкдир. Ширин додаглары бә'зән мәсләксиз вә вичдансыз шүәраја бурахыб чуғундурдан данышмалы ки, гәндин мајәсидир. Мухтәсәр, бу чүр фасид хәјаләт вә фикирләр ки, кечмишләрин су әхлағындан бизә јадикар галмышдыр, кәнара атыб вәтән мәһәббәтиндән, вәтән сәрвәтиндән, вәтәнин азадлығына сәбәб олан шејләрдән јазмаг кәрәкдир».

Көрүндүјү кими бурада халг һәјатынын, халг шүурунун вә ичтимаи тәрәггинин күчлү васитәси олан әдәбијјатын гаршысында бөјүк вәзифәләр гојулур, анчаг «Вәтән азадлығына сәбәб олан» шејләр онун тәсвир објекти олмаға лајиг көрүлүр. Бу чүр әдәбијјаты һәртәрәфли инкишаф етмиш, бүтүн жанрларда јахшы нүмунәләр верән нәсрсиз тәсәввүр етмәк маһалдыр. Индики заманда нәсри олмајан әдәбијјат натамамдыр, нагисдир.

Ленин ингилаби идеалларынын, совет сосиалист гурулушунун сајәсиндә газандығымыз мәдәни гәләбәләрдән бири дә нәср жанрынын һәртәрәфли инкишафыдыр. Инди Азәрбајчан совет нәсри халгымызын коммунизм уғрунда мүбаризәсинин мухтәлиф мәрһәләләрини әкс едән көзәл романлара, повестләрә, һекајәләрә маликдир.

Нәсримизин мөвзу даирәси, сурәтләри, һәјаты әһатә габилијјәти чох кенишдир. Јалныз Азәрбајчанда

дејил, бүтүн Совет Иттифагында вә бир чох харичи өлкәләрдә севилә-севилә охунан нәср әсәрләримиздә ингилаби мүбаризә, сосиализм вә коммунизм гуручулуғунун мәрһәләләри, бејнәлхалг мөвзу, сүлһү мүдафиә бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бу әсәрләрдә совет адамынын, гәһрәман коммунизм гуручуларынын сурәтләри илә јанашы көһнә ингилабчыларын вә империализмә гаршы вәтәнин азадлығы јолунда вурушан гәһрәманларын чанлы сурәтләри јаранмышдыр. Гочаман јазычыларымыздан М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», Абдулла Шаигин «Араз» романларында Чәнуби Азәрбајчанда милли азадлыг һәрәкатынын гәһрәманлары, Аразын бу тајында ингилабдан әввәлки зәһмәткеш сурәтләри јаранмышса, әдәбијјатымызын тәчрүбәли нәслиндән Сүлејман Рәһимовун «Шамо»су, Әбүлһәсәнин «Мүһарибә»си, Меһди Һүсејнин «Абшерон»у, Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести», Сабит Рәһманын «Бөјүк күнләр» вә әдәбијјатымызын нисбәтән јени нәслиндән олан Исмајыл Шыхлынын «Ајрылан јоллар»ы, Иса Һүсејновун «Јанар үрәј»и, Бајрам Бајрамовун «Мән ки, көзәл дејилдим» кими әсәрләри халг һәјатыны, коммунизм уғрунда халг мүбаризәсини тәсвир едир.

Азәрбајчан әдәбијјатынын бөјүк кәләчәји, кениш јарадычылыг имканлары, гүдрәтли јарадычы нәсли вар. Бу нәсил заманә илә нә гәдәр јахшы ајаглашарса, һәјаты, варлығы нә гәдәр дәриндән өјрәниб онун там мәнзәрәсини вермәк үчүн нә гәдәр одлу ахтарышлар апарарса о гәдәр мүкәммәл бәдии васитәләр тапар, јахшы әсәрләр јарадар. Һәјатымыз вә совет варлығы бу чүр әсәрләр үчүн зәнкин материал верир.

Совет халгы партијанын ленинчи Мәркәзи Комитәсинин рәһбәрлији илә биринчи једдиллији һәјата кечирәрәк нәһәнк мәсәләләр һәлл едир. Өлкәмиз техники инкишаф е'тибары илә бүтүн дүнјада биринчи јерә чыхачагдыр. Совет өлкәсиндән учан пејкләр улдузлар дүнјасына дахил олмушдур, космик фәзаларын гапысы әбәди олараг үзүмүзә ачылмагдадыр. Совет сүлһ сијасәти бүтүн халгларын дәрин мәһәббәтини газанмышдыр. Инди гүтбләри ајыран мәсафә анлајышы дәјишмишдир. Дүнјанын ән узаг өлкәләри бир-биринин јахын гоншусу олмушдур. Өлкәләр, халглар, мәдәнијјәтләр, адәтләр арасында гаршылыглы әлагә, гаршылыглы тә'сир көрүнмәмиш дәрәчәдә артмыш, чанланмышдыр. Јер үзүндә чох мараглы, чох әзәмәтли бир просес кетмәкдәдир. Мүхтәлиф мәдәнијјәтләр мүстәсна сүр'әтлә вә кениш мигјасда бир-биринә тә'сир көстәрир. Belә бир заманда башга саһәләр кими бәдии јарадычылыг да бөјүк дәјишикликләрә мә'руз галыр, јени формалар, јени ифадә васитәләри, јени үсуллар ахтарыр вә һәр кәс тапдығынын кејфијјәтинә, вәзнинә көрә халгларын сәнәт мејданында өз јерини тутур.

Бәдии јарадычылыгдакы јенилик, новаторлуг һәмишә варлыгдан су ичир. Онун ришәләри халг һәјатындадыр. Азәрбајчан әдәбијјатынын кәләчәк инкишафы новатор ахтарышларынын мүвәффәгијјәти биринчи нөвбәдә һәјатла чанлы әлагәсиндән, бу әлагәнин дәринләшмәсиндән асылыдыр. Бу чәһәтдән гырх илдә кечилән јола нәзәр салдыгда көзләримиз өнүндә үмидли вә даһа ишыглы бир кәләчәк ачылыр. Инанырыг ки, Азәрбајчан әдәбијјаты коммунизм сабаһынын көзәл бәдии нүмунәләри илә халгымызы севиндирәчәкдир.

Март, 1960

ҺӘЈАТЫН ГУЧАҒЫНДА

Ингилабдан әввәлки һәјатын зүлмү, гаранлығы вә фачиәли сәһнәләри ирили-хырдалы бир чох әсәрләрдә тәсвир олунмушдур. Хүсусилә гадынын о заманкы бинәсиб, кәдәрли вә мәшәггәтли күзәраны һәм кечмиш, һәм дә муасир јазычыларын диггәтини чәлб етмишдир. Бу марағлы мөвзу епик, лирик, драматик планда ишләнмиш, сәнәтин бүтүн нөвләриндә вә жанрларында өз əксини тапмышдыр. Бу тәбиидир, чүнки гадын азадлығы, гадынын ичтимаи зүлмдән вә көһнәлик тә'сириндән гуртармасы бәшәриј̇јәтин азадлыг вә тәрәгги уғрунда үмуми мүбаризәсинин мүһүм бир чәһәтини тәшкил едир.

Јарадычылығында гадын мөвзусу, гадын сурәтләри бөјүк јер тутан јазычылардан бири Маркар Давтјандыр. Чох ишләнмиш, чох јазылмыш мөвзуну јени шәкилдә ишләмәк, бу барәдә јени бәдии сөз демәк чәтин мәсәләдир вә јазычынын бачарығыны, сәнәткарлыг имканларыны нүмајиш етдирир.

Онун бу көзәл хүсусиј̇јәти билаваситә вә ја долајысы илә гадын азадлығындан, гадынын ичтимаи һәјатдакы мөвгејиндән, вәтәндашлыг борчундан вә һүгугларындан бәһс едән әсәрләриндә өзүнү ајдын көстәрир. Бу барәдә истәр ермәни, истәрсә Азәрбајчан әдәбиј̇јатынын зәнкин тәчрүбәсинә јахшы бәләд олан Маркар Давтјан һеч кәси тәкрар етмир, мәсәләни «үмуми планда», һазыр схемләр үзрә јох, орижинал шәхси дүшүнчәси вә һиссиј̇јаты илә гәләмә алыр ки, бу да онун әсәрләринә бир тәравәт верир.

Маркар Давтјанын һәјати идракында, јарадычылыг манерасында һиссиј̇јатынын сәмимилијиндән доған лирик бир аһәнк һакимдир. Бу аһәнк хош вә үрәкачандыр, охучуда ајдын вә ширин дујғулар ојадыр. Онун истәр повест вә истәрсә һекајәләрини охујанда инсан

фикрә кедир, хәјала далыр, севмәк, јашамаг, мүбаризә етмәк һәвәси илә јанашы үрәјиндә бир һәсрәт, хәфиф бир кәдәр дә дујур. Бу, әл-голу сојудан, үмидсизлик ојадан кәдәр дејил, инсани кәдәрдир. Үрәкдә фәналыглара гаршы нифрәт ојадыр, һәјаты көзәлләшдирмәк һәвәсини вә мүбаризә руһуну күчләндирир.

«Сон фәрјад» адлы һекајәсиндә Маркар бизи тарихимизин чох ишләнмиш, бир сыра әсәрләрдә дөнә-дөнә сәһифәләнмиш дөврүнә гајтарыр. Бизә көһнә дүнјанын типик нүмајәндәси олан зүлмкар Һачы Әлини, күн чыхандан күн батана кими ган-тәр ичиндә ишләјәрәк доjунча чөрәк дә тапмајан әзизләри, гоча арабачылары көстәрир. Лакин бүтүн бунлары Маркар өзүнә мәхсус сәмими бојаларла чанландырыр ки, биз онлары башга китабларда көрдүјүмүз сурәтләрә охшатмырыг. Ушаг һиссиј̇јаты гәдәр лирик вә бакир дујғуларла јазылмыш бу көзәл һекајәдә Маркар Сәкинә сурәтини хәсис дә олса тә'сирли чизкиләрлә чанландырыр. Илк сәһифәдәчә јазычынын гәһрәманына олан исти, сәмими мәһәббәти охучунун да чаныны гыздырыр: «Бу һәгигәтдирми, доғрудандамы сәни көрүрәм, кәнч вә көзәл Сәкинә? Бәли, һәгигәтдир! Чадраја бүрүнүб габағымда дуран одур, бу дүнјада гијмәти олмајан әзиз бачым, Сәкинәдир»... Јазычы дәрин бир һәсрәтлә кечмиш амансыз һәјатын, ачы вә тозлу јелләрин ачылмамыш гөнчә кими солдурдуғу тәмиз, мә'сум вә бөјүк үрәкли гызы хатырлајыр.

Маркар Давтјан Азәрбајчанда доғулмуш, Азәрбајчанда бөјүмүш, тәһсил алмыш вә Азәрбајчанда јазыб јарадан көркәмли ермәни јазычысыдыр. Онун әсәрләриндә азадлыг уғрунда чијин-чијинә ингилаби мүбаризә апармыш, көһнә дүнјаны дағыдыб јени социализм дүнјасы гурмуш, мүвәффәгиј̇јәтлә ишыглы коммунизм сабаһына аддымлајан рус, ермәни, азәрбајчанлы оғул вә гызларын сурәтләри еjни һәрарәт вә мәһәббәтлә тәсвир олунмушдур. Әдәбиј̇јат тарихимиз азәрбајчанлы, ермәни вә күрчүләрин әсрләр узуну давам едиб кәлмиш достлуғуну тәчәссүм етдирән өлмәз шәхсиј̇јәтләр танырыр, онларын арасында ермәни, күрчү вә Азәрбајчан дилиндә көзәл ше'рләр јазмыш Сајат Нова кими бөјүк сәнәткарын шөһрәти һәлә кечән әсрләрдә кениш јајылмышды. Ермәни әдәбиј̇јатынын ифтихары олан Хачатур Абовјан «Түрк гызы» һекајәсиндә вә башга әсәрләриндә азәрбајчанлылара олан мүгәддәс гардашлыг дујғусуну

көзәл ифадә етмишдир. — «Хаос» романынын, «Намус» драмынын мүәллифи Ширванзадә ерманиләрин вә азәрбајчанлыларын парлаг сурәтини јаратмагда гүдрәтли гәләм саһиби олдуғуну көстәрмишдир. Тәсадүфи дејил ки, «Намус» Азәрбајчан сәһнәсиндә узун заман вә ән шәрәфли јер тутан әсәрләрдән бири олмушдур. Нәриманову «Баһадыр вә Сона» романында һәр ики халгын нүмајәндәләри бөјүк мәһәббәтлә тәсвир едилмишдир.

Маркар Давтјан халгларымызын вә әдәбијјатымызын тарихиндә бу көзәл гардашлыг ән'әнәсини давам етдирән мүасир јазычылардан биридир. Онун әсәрләриндә ермәни вә азәрбајчанлылар сәмими достлуг дујғусу вә мәһәббәти илә әл-әлә вериб бөјүк мәгсәдләр јолунда мүбаризә апарыр, бир-биринә көмәк едир, бир суфрәдә чөрәк кәсирләр. Азәрбајчан әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләрини ермәни дилинә тәрҹүмә едиб јајмаг кими шәрәфли бир ишә дә Маркары руһландыран бу бөјүк идеалдыр — халгларымызын Ленин достлуғуну даһа да мөһкәмләтмәк идеалыдыр. Маркарын тәрҹүмәләринин олдугча мүвәффәгијјәтли чыхмасына вә кениш охучуларын мәһәббәтини газанмасына сәбәб Азәрбајчан дилини јахшы билмәси, бу дилин бәдии хүсусијјәтләрини сахламасы, образлар силсиләсини ермәни дилиндә ејни гүдрәтлә јарада билмәсидир. Бу сөзү мән ҹәсарәтлә дејирәм, она көрә ки, «Кәләҹәк күн» романынын ермәни охучуларындан алдығым чохлу мәктублар тәрҹүмәнин мүвәффәгијјәтини, бәдии гүввәсини хүсуси олараг гејд едирләр.

Маркар Давтјан отуз илдән артыгдыр һәјатыны әдәби јарадычылыға һәср етмишдир. Онун әсәрләринин бөјүк әксәријјәти мүасир мәсәләләрә һәср олунмушдур, совет халгынын һәјат вә мүбаризәсинин мухтәлиф мәрһәләләрини әкс едир. О, халгы дүшүндүрән, халгын һәјаты вә јүксәлиши үчүн ҹанлы әһәмијјәти олан мәсәләләрдән јазыр, онун сәнәти сөзүн кениш мә'насында партијалы сәнәтдир. Һәм дә бу хүсусијјәт јалныз мөвзу сечмәкдә, актуал мөвзулары гәләмә алмагда, практики әһәмијјәти олан мәсәләләр галдырмагда дејил, әсәрин бәдии јазылышында, сурәтләр јаратмагда, һәјат һадисәләрини вә инсан сурәтләрини типикләшдирмәкдә дә өзүнү көстәрир. Белә олмасајды Маркарын әсәрләри натуралист вә ја риторик маһијјәт дашыјарды. Һалбуки, онларда

јарадычы нәфәси дујур, сәмими сәнәткар гәлбинин дөјүнтүсүнү һисс едирик, ҹанлы инсан сурәтләри илә үзүзә кәлирик.

«Сөјүд алтында» адлы повестиндә јазычы Данилјан, Сагател дајы, Симонјан, Заруји кими јадда галан, охучунун мәһәббәтини газанан сурәтләр јаратмышдыр. Онун «Тәнәк» әсәриндә дә Иван дајы, Левон, Сатик, Асија Мурадова кими ҹанлы сурәтләр вар. Маркарын әсас гәһрәманлары јени һәјат уғрунда, коммунизм әхлагынын мөһкәмләнмәси уғрунда одлу мүбаризә апаран јорулмаз сада адамлардыр. Әлбәттә, јазычы көһнәлијин галыгларындан гуртармамыш, көһнә шүурун вә әхлагын әсарәтиндә јашајан зиддијјәтли шәхсијјәтләри вә әгидәси сөнүк, ријакар, халг малына әјри көзлә бахан мәнфи типләри дә јадындан чыхармыр, мүсбәт хејирхаһ совет адамларыны онлара гаршы гојур, јә'ни Маркарын әсәрләриндә конфликт һәјатдан алыныр, мүбаризәмизин бу вә ја дикәр мәрһәләсини әкс едир. Јазычы габагҹыл фикри мүдафиәјә галхараг, бизи керијә чәкән вә ја ирәлијә һәрәкәтимизи ләнкидән типләри гырманҹлајыр. «Сөјүд алтында» повестиндә Сурен Сарибекјан һәм ичтимаи һәјат, һәм дә әхлаг мәсәләләриндә бир чох көһнә тәсәввүрләрин әсири олан адамдыр. О, заһири тә'сирләрә ујур, мүһакимәләриндә сәтһидир, еһтираса гапыландыр. Чох заман һәрәкәтләринин сон нәтиҹәсини дүшүнмүр, сағлам шүурун вә тәмиз әхлағын сәрт тәләбләрини унудур. Нәтиҹәдә о һәм ишиндә, һәм дә шәхси һәјатында бир чох сарсынтылара раст кәлир. Јазычы өз гәһрәманыны мәһз бу сарсынтылар ичиндә, јә'ни һәјатын гучағында тәрбијә едир.

Сурен Сарибекјанын дүшүнҹәсиндә вә әхлагында көк салмыш егоизм дујғусу чох заман онун көзүнү елә бағлајыр ки, ади һәгигәтләри белә көрмәсинә мане олур. О, ики колхоз арасындакы јарыш мүгавиләсиндә мәһз фаизләри көстәрмәји тәләб едир, конкрет рәгәмләрдән гачыр. Чүнки онун көстәричиләри чох ашағыдыр. О, аилә вә севки кими ҹидди мәсәләјә дә бу ҹүр јүнкүл јанашыр, Заруји кими ојнаг тәбиәтли вә бир гәдәр назлы гадынын јахшы мүнасибәтини јанлыш јозараг ону әриндән ајырмаг фикринә дүшүр. Јазычынын наилијјәти ондадыр ки, әсәрини чохдан ачылмыш вә трафаретә чеврилмиш јолла инкишаф етдирмир. Заруји-Сурен хәттини, аилә-мәһәббәт маҹәрасына чевирмир.

Суренин әксинә олараг Заруіинин әри Симонјан ачыг фикирли, доғру дүшүнән, арвадынын мәһәббәтинә инанан вә бу мәһәббәти јүксәк тутан бир адамдыр. Онун арвадына олан нәчиб вә тәмиз мүнасибәти онларын мәһәббәтини саралыб солмаға гојмур, кетдикчә артырыр. Мәһз бу шәраитдә Сурен Сарибекјан нә гәдәр јанлыш јолда олдуғуну дујур, мүбаризә едир вә әзаблар чәкәрәк көһнә, чүрүк вәрдиш вә тәсәввүрләрдән узаглашыб өз сәадәтини тапа билир.

Маркар Давтјанын јаратдығы Асија Мурадова вә Заруји кими гадын сурәтләри һәјатымыздан алынмыш сурәтләрдир. Совет һакимијјәти илләриндә гадынын кечмиш олдуғу мисилсиз ичтимаи вә мә'нәви јүксәлиши әкс едир. Бу гадынлар Сәкинә чәкән бәлалары вә мүсибәтләри көрмәмишләр вә көрмәјәчәкләр. Чүнки Сәкинәни боғуб өлдүрән шәраит артыг чохдан мәһв олмушдур. Онлары ингилабын тәмиз јелләриндән вә тәмиз суларындан гидаланан азад бир мүһит јетирмишдир. Онлар ал-әлван әтирли чичәкләр кими булудсуз-думансыз бир баһар нәфәсиндән јаранмышлар. Јазычы романтик бир көзәлликлә дејир ки, Сәкинә јашајыр, һәр чичәјин күлүшүндә онун сәси ешидилир. Маркар Давтјан азад һәјатын гучағында бөјүмүш сәкинәләрин өлмәзлијини, өлмәз һәјат гүввәсини вә көзәллијини мәһәббәтлә тәрәннүм едән јазычыдыр.

Мај, 1960

КОМЕДИЈА, ҺӘЈАТ ВӘ ӘХЛАГ

Әдәбијјатын бүтүн жанрларында комедијанын биринчи хүсусијјәти вә вәзифәси инсанлары күлдүрмәкдир. Лакин күлдүрмәк һеч заман комедијанын мәгсәди олмамыш вә ола билмәз. О јалныз васитәдир, мәгсәдә чатмаг јолудур, бу васитә илә сәнәткар инсанлара мүәјјән фикирләр ашылајыр, онларын үрәјинә тә'сир едир, мүәјјән һиссләр ојадыр. Бу фикирләр, бу һиссләр мүсбәтдирсә, нәчиб вә инсанидирсә али комедија, мәнфидирсә, хырда, кәрәксиз, инсана зидд, позғун вә рәһмсиздирсә алчаг комедија мејдана чыхыр. Али комедијада күлүш мә'налы, алчаг комедијада шит вә мә'насыз олур. Мүтәрәгги руһлу бәдии јарадычылығын бүтүн нөвләри вә жанрлары кими али комедијанын да мәгсәди инсанларын һәјатыны әкс етмәк, онларда һуманист фикирләр, јүксәк әхлаг тәрбијә етмәкдир.

Һәр бир комедијанын бәдии дәјәри вә ичтимаи әһәмијјәти бу ики кејфијјәтдән — һуманист мүндәрәчә вә мә'налы күлүшдән асылыдыр. Фикир, мүндәрәчә вар, лакин күлүш јохдурса үмумијјәтлә комедија јохдур. Күлүш вар, лакин мә'на јохдурса, мүндәрәчә јохдурса, јенә дә комедија јохдур. Чүнки мә'насыз, мүндәрәчәсиз күлүш бајағылыгдыр, али комедија јарада билмәз.

Молјер, Голдону, Гогол, Мирзә Фәтәли Ахундов кими бөјүк јазычылар али комедијанын классик нүмунәләрини јаратмышлар вә онларын комедијаларында бу ики үнсүр гранит шәкилдә бирләшмишдир, даима күлүрсән вә даима дүшүнүрсән, күлүшүн ганадларында учалырсан.

Бизим зәманәдә али комедијанын аз-чох дәјәрли нүмунәләрини о јазычылар јаратмышлар ки, онлар комедијаны ичтимаи мүбаризәнин чидди бир силаһы кими, бәдии јарадычылығын тә'сирли бир жанры кими

севмиш, дәрин мә'на илә кәскин, ағыллы күлүшү бирләшдирмәјә сә'ј етмишләр. Азәрбајчан совет әдәбијјатында бу чүр јазычылардан бири вә бәлкә дә ән көркәмлиси Сабит Рәһмандыр. Онун али комедија саһәсиндәки фәалијјәти, көстәрдији ардычыллыг, мәтанәт вә ағыллы ахтарышлары ибрәтамиздир, комедија жанрында әсәрләр јазмаг истәјән кәнчләр үчүн өрнәк ола биләр.

Сабит Рәһман јарадычылыға отузунчу илләрдә башламышдыр. Онун илк һекајәләриндә дә һәјата комик мүнасибәт дујулмагда иди. Чидди көрүнән, һәјатда драматик кәркинликлә баш верән һадисәләрдә дә о күлмәли чәһәтләр тапыр вә һеч кәси тәһгир етмәдән, һадисә иштиракчыларынын үрәјинә дәјмәдән хәфиф, хејирхаһ бир тәбәссүмлә күлүмсәјирди. Бу тәбәссүм һәтта ачыглананлара да, һәјати мүбаризәдә һәдсиз аловла гызышанлара да јахшы тә'сир едир, үрәкләрини јумшалдырды. Доғрудур, чох вахт јазычынын бу күлүшүнү чидди мүбаризә заманлары һәјати әһәмијјәтдән мәһрум олан зарафатдан, һеч кәсин әһвали-руһијјәсини дәјишә билмәјән јумшаг, тикансыз истеһзадан ајырмаг олмурду. О заман әдәби тәнгид һаглы олараг јазычынын бу зәиф чәһәтинә тохунурду. Лакин ибрәтамиз орасыдыр ки, Сабит Рәһман нәинки бу тәнгидин хејирхаһ нүмајәндәләрини, һәтта әдәби мүбаризәләр алову ичәрисиндә гызышыб һиссә гапылараг зәрбәни еһтирасла вуранларыны да диггәтлә динләјир, дүшүнүрдү. Нә тәнгидә тамамән биканәлик көстәрир, нә дә руһдан дүшәрәк гәләми јерә гојурду. О, һәјаты комик идрак саһәсиндәки ахтарышларыны давам етдирир. Һадисәләрин маһијјәтини, инсанларын тәбиәтини даһа дәриндән тәдгиг едиб өјрәнир, бунлары ифадә үчүн мүвафиг комик ифадә васитәләри ахтарырды. Јалныз һекајә саһәсиндә узун тәчрүбәдән сонра Сабит Рәһман театр үчүн комедија јазмаға башлады. Бу заман артыг о, биткин, тәчрүбәли, һәјаты вә инсанлары хејли таныјан, классик вә мүасир әдәбијјаты мүнтәзәм мүталиә едән бир јазычы иди, һәм һәјати мүшаһидә, һәм дә әдәби билик еһтијатына малик иди.

Јухарыдакы амилләр олмасајды онун илк бөјүк әсәри олан «Тој» бу гәдәр мүвәффәгијјәтли чыхмазды. «Тој» мүәллифин бөјүк комик исте'дадыны, комик жанрын тәләбләринә мүвафиг типләр, һадисәләр сечмәк вә онлара әсасән долғун, там сүжет јаратмаг бачарығыны нүмајиш етдирди. Еjни заманда «Тој»да Сабит Рәһман инчә естетик зөвг саһиби олдуғуну, Азәрбајчан дилинин аһәнкдар ахычы лирикасыны, мә'налы, тәкјәли, ојнаг ифадә имканларыны дәриндән дујдуғуну, халг дилиндә олдуғу кими сөзләри ојнатмагла мә'налы вә рәмзли күлүш јарада билдијини көстәрди. «Тој»ун әсас пафосу вә ән гијмәтли чәһәти исә каһ күчләниб аз гала сатирик вүс'әтлә сәсләнән, каһ да јумшалыб үрәк ачан сағлам, дәрин мә'налы күлүшү илә сосиализм һәјатыны тәсдиг етмәси, сосиализм әхлагынын тәнтәнәсини көстәрмәсиндә иди. Сабит Рәһман бу әсәриндә һәјатдан кери галмыш, халгын сүр'әтлә ирәлиләјән карванындан эли үзүлмүш, мә'нәви рабитәси позулмуш Кәрәмов кими ловға, өзүндән бәдкүман бир бүрократын чанлы вә орижинал сурәтини јаратмагла әдәбијјатымызын һәјата тә'сир гүввәсини хејли артырырды. Комедијадакы сағлам, мә'налы күлүш Кәрәмову күлүнч вәзијјәтә салан бүрократ әхлагына вә тәсәввүрләринә гаршы чеврилмишди, инсанлары көзүачыг, ишкүзар вә башгаларына гаршы һәссас едән коммунист әхлагыны мөһкәмләдирди.

Сабит Рәһмана гәдәр дә әдәбијјатымызда вә хүсусән драматуркијамызда керилији, мүһафизәкарлығы, көһнә вә күлүнч әхлагы тәмсил едән комик сурәтләр јаранмышдыр. Хүсусән Чәфәр Чаббарлынын драмларында бу чүр комик сурәтләр аз дејилдир. Сабит Рәһманын јарадычылығы әдәбијјатымызда чох орижинал бир һадисәдир вә ирәлијә доғру бөјүк бир аддымдыр. Она көрә ки, о комик үсулу драм әсәриндә бир бәзәк кими ишләтмәди, сәрбәст бир жанр олараг инкишаф етдирди вә совет варлығынын, зәманәмизин сағлам комедија үчүн, мүсбәт идеалы ифадә едән комедија үчүн боллу материал вердијини сүбут етди.

Бә'зән бизд бело јанлыш бир фикир ирәли атырлар ки, куја комедија анчаг мәнфи адамлары вә мәнфи һадисәләри әкс едә биләр. Она көрә ки, куја комедија анчаг мәнфијә күлүр, јарамаза истеһза едир, әјрини әлә салыр вә беләликлә дә башгаларыны хәбәрдар едир, бу сифәтләрә дүшмәкдән горујур. Әлбәттә, комедијанын ифшачылыг гүввәси чохдур, лакин онун тәсдиг етмәк, инсанын һәјат ешгини артырмаг, јахшы мејлләринә тәкан вермәк гүввәси һеч аз дејилдир. Ахы мәнфи вә ја-

рамаз адамларын олмајачағы кәләчәк коммунизм чәмијјәтиндә дә инсанларын мә'налы күлүшә, һәгиги комик әсәрләрә бөјүк еһтијачы олачагдыр. Јә'ни комедија әсәри үчүн һеч дә мәчбури дејил ки, мүтләг орада иштирак едән типләрин бир гисми мәнфи олсун вә ја хасијјәтинин мүәјјән фаизи мәнфи маһијјәт дашысын. Тамамилә мүсбәт типләрин иштиракы илә дә көзәл комик әсәр јарана биләр. Бу чәһәтдән Сабит Рәһманын «Хошбахтлар»дакы тәчрүбәси мараглыдыр.

Доғрудур «Хошбахтлар»да да Мирзә Гәрәнфил кими дүшкүн вә позғун мәнфи сурәт вардыр. Лакин Мирзә Гәрәнфил бүтүн башга сурәтләрә нисбәтән көлкәдәдир, кәсафәтсиздир, комедијада бизим диггәтимизи чәлб едән, һәмишә фикримиздә јашајан, көрмәк вә ешитмәк истәдијимиз сурәтләр Мүршүд, Инчи, Садыг, Күләр, Бәрбәрзадә вә Марал кими әсасән мүсбәт адамлардыр. Бурада мәнфи илә мүсбәтин мүбаризәси ади тәсәввүрләрә ујғун кәлмир, конфликт әсасән мүсбәт адамлар арасындакы мүнасибәтләри әкс едир. Бу мүнасибәтләрдәки зиддијјәт реалдыр, һәјатидир вә комик сүжетин инкишафы үчүн чох тәбии көрүнүр. Бу әсәрдә мүәллифин реал һәјат дујғусу күчлүдүр, о, гәһрәманларынын психоложисинә енмиш, онларын әмәк фәалијјәтини мә'нәви-әхлаги һәјатлары илә бирликдә тәсвир едә билмишдир.

Сабит Рәһманын бәдии сурәтләр јаратмаг, бәдии үмумиләшдирмә үсулу да мараглы вә диггәтә лајигдир. Онун әсәрләрини охујанлар вә ја тамаша едәнләр јазычынын һәмишә тәбиәтә садиг олдуғуну, лап чанлы натурадан јаздығыны сөјләјирләр, тәсвир етдији һадисәләр вә типләр арасында бош хәјалдан кәлән ујдурмалара тәсадүф етмәк чәтиндир. Бу типләрин һәрәкәтинә, мүһакимәсинә, һадисәләрә мүнасибәтинә, психоложи аләминә көрә онларын отузунчу вә ја гырхынчы илләрин адамлары олдуғуну асанлыгла мүәјјән етмәк мүмкүндүр, онларын өз симасы, өз сәси, өзүнә мәхсус һәјати идракы вә еһтираслары вардыр ки, бүтүн бунлар Сабитин әсәрләриндә сағлам милли колорити вә реализми күчләндирир.

Инсанларын психоложи аләмини доғру көстәрмәк, гәһрәманын бу вә ја дикәр һәрәкәтини, сөзүнү психоложи чәһәтдән доғрултмаг һәр бир бәдии әсәрин вә хүсусән сәһнә үчүн јазылмыш комедијанын инандырычы, тә'сирли чыхмасына көмәк едир. Сабит Рәһманын комедијаларында гәһрәманларын һәрәкәтинин психоложи мотивләри ајдын вә дүрүстдүр. Бу дүрүстлүк нәдән ибарәтдир? Ондан ибарәтдир ки, гәһрәманларын һәрәкәтләри вә сөзләри нәинки һазыркы вәзијјәтләрини, һазыркы әһвали-руһијјәләрини әкс едир, һәм дә үмумијјәтлә хасијјәтләринә, дахили һәрарәт вә еһтирасларына ујғун кәлир. Мәсәлән, «Хошбахтлар»да мүһәндис Мүршүдлә арвады Инчи арасындакы наразылыг сәһнәсини хатырлајаг. Мүршүд ишкүзар, тәмиз үрәкли, сәнәтини севән бир мүһәндисдир. Бүтүн фикри истираһәт евини вахтында гуртармагдыр, һәтта истираһәт күнү дә ишләмәли олур, севимли арвадынын киноја кетмәк арзусуну јеринә јетирә билмир. Инчи исә бир гәдәр назлы вә шылтагдыр, севимли әринин бу һәрәкәтини дүзкүн анламагданса өз арзусунда исрар етмәклә галмыр, ифрата варыр, әринә бир күндә «Киноја, театра, орадан да парка» кетмәји тәклиф едир вә «халгын арвадлары»ны мисал кәтирир. Буна чаваб олараг әри дејир:

Мүршүд — Ај балам, халгын арвадлары илә мәним нә ишим вар. Бу саат иш мәним хиртдәјимдәндир. Башымы нарјадла гашыјырам. Гој бир бу истираһәт евини гуртарыб тәһвил верәк, сонра, валлаһ, чарпајынын ајағына дөрд тәкәр гајырыб ипини верәчәјәм сәнин әлинә, кәзәк парклары, бағлары суткада ијирми дөрд саат, баша дүшүрсән?

Инчи — Дүшмүрәм.

Мүршүд — Даһа онун тәгсири мәндә дејил. Адамда кәрәк ганачаг анаданкәлмә олсун. Әрин бу ишдә сәнә һеч бир көмәји ола билмәз».

Бу диалогда мүһәндисин дә, тәмиз үрәкли, лакин назлы вә шылтаг евдар гадынын да дахили аләми јахшы ачылмышдыр. Бәс онларын шәхси еһтирасларынын дәрәчәси, хасијјәтинин үмуми руһу нечә әкс едир? Буну онларын сонракы мүһакимәсиндә ајдын көрмәк олур. Инчи Мүршүдүн һаглы сөзүнә мәнтиги чаваб тапмадыгда кечир шылтаглыға.

Инчи — Ола биләр!

Мүршүд — Нә ола биләр?

Инчи — Мән нә билим? Сән дедин ола билмәз, мән дә ачығымдан дејирәм ола биләр.

Мүршүд — Бу олмады ки, демәк, мән нә десәм, сән онун әксини дејәчәксән?

Мүкалимәләрин гурулушунда, сөзүн вә чүмләнин аһәнкиндә Мүршүдүн сәбирли, тәмкинли хасиј̇јәтини вә Инчинин ушагвары тәрслијини бизчә јазычы тәбии вә көзәл ифадә етмишдир. Үмумиј̇јәтлә Сабит Рәһман комик диалогун устасыдыр. Онун диалоглары ширин, мә'налы вә ифадәлидир. Дәрин һәјати мүшаһидә, образлы дил вә јығчам диалоглар јазычыја рәнкарәнк мүхтәлиф руһлу вә мүхтәлиф хасиј̇јәтли инсан сурәтләри јаратмаға көмәк едир. Сабит Рәһман комедијаларынын сурәтләр силсиләси зәнкиндир, онларын бөјүк бир гисми нәчиб хасиј̇јәтли мәрд вә намуслу совет адамларыны тәмсил едир. Сабит Рәһман тәвазөкар, әмәк севән, јазанда тәләсмәјән, бәдии ме'јары көзләмәјә сә'ј едән бир јазычыдыр. О, диггәтлә совет халгынын мүбаризәсини, совет адамларынын һәјатыны изләјәрәк јени инсан сурәтләри јаратмаг јолунда гызғын һәвәслә вә илһамла чалышыр.

Сентјабр, 1960

ИСТЕ'ДАДЛЫ МҮНӘГГИД ВӘ ӘДӘБИЈЈАТШҮНАС

Азәрбајчан совет гурулушунун илк дөврләриндә әдәби јарадычылығын вә бүтүн сәнәт аләминин гаршысында дуран әсас мәсәлә ингилаби тәләбләрә чаваб вермәк, халг һәјатындакы бөјүк чеврилишләрин вә јени һәјат, јени мәдәниј̇јәт, јени әхлаг уғрунда мүбаризәнин бәдии сәһифәләрини јаратмаг иди. Бәдии дүшүнчәни тамамилә ингилаба тәрәф чевирмәк, көһнә идеолокија вә фикирләрин тә'сириндән гуртармаг лазым кәлирди, бу исә чох мүрәккәб бир просес иди. Ингилабдан әввәлки ичтимаи варлығын барышмаз зиддиј̇јәтләри сәнәт аләминдә дә дәрин из бурахмышды. Естетчилик, мүртәче романтизм, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәриј̇јәси ајры-ајры сәнәт адамларыны халгын һәјат вә еһтијачларындан узаглашдырыр, реализм вә хәлгилик јолундан кәнара чәкирди, һәтта бә'зән бүтүн бәдии дүшүнчәјә пис тә'сир едир, онун инкишафыны ләнкидирди.

Бәдии јарадычылығы сосиалист ингилабынын вә халг һәјатынын еһтијачларына көрә јенидән гурмагда классик әдәбиј̇јатын ән'әнәләри, хүсусән, ингилаби демократик вә реалист ән'әнәләр мөһкәм зәмин олду. М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир кими бөјүк јазычыларын јарадычылығы бир мәктәб иди. Бу мәктәбин ағыр мүбаризәләрдә ишләјиб јетирдији јарадычылыг принсипләри о заман һәлә кәнч олан Азәрбајчан совет әдәбиј̇јатынын руһуна јахын иди, јә'ни јени әдәбиј̇јат кечмишин бәдии јарадычылыг тәчрүбәсиндән гидаланмаг үчүн өзүнә мүсбәт бир зәмин тапмышды. Бу, кениш бир зәмин иди. Чүнки јени әдәбиј̇јат сәнәткарлыг, реализм вә хәлгилик мәсәләләриндә јалныз милли әдәби ирслә кифајәтләнмирди, дүнја классикләриндән: Пушкин, Толстој, Гогол, Туркенев, Максим Горки кими өлмәз јазычылардан өјрәнирди.

Азәрбајҹанда әдәбијјат нәзәријјәси вә тәнгиди-әдәби ирс бәдии јарадычылыға нисбәтән чәтин вәзијјәтдә иди. Онун кечмиш милли әдәби ирсдәки сөјкәнәҹәји вә һазырлыглы кадрлары аз иди. Һәјатыны әдәбијјат нәзәријјәсинә вә тәнгидә һәср етмиш адамлара тәсадүфдән-тәсадүфә раст кәлмәк олурду. Бу да нәзәри фикрин инкишафыны ләнкидирди. Әдәби һәјатда, ҹәмијјәтин мәдәни јүксәлишиндә әдәбијјатшүнаслығы вә тәнгидчилији өзүнә пешә едән адамлара еһтијаҹ јаранмышды. Кетдикҹә дә бу еһтијаҹ артырды. Нәзәријјәсиз әдәбибәдии јарадычылығын кәләҹәк инкишафы чох чәтин иди. Марксист-ленинчи тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг елми јаранмадан инҹәсәнәти вә бәдии әдәбијјаты ингилабын тәләбләринә мүвафиг јенидән гурмаг, сүр'әтли јүксәлишини тә'мин етмәк мүмкүн дејилди. Бу еһтијаҹ вә зәрурәт о дөврдә бир груп мүбариз, одлу-аловлу кәнҹләри нәзәријјә саһәсинә чәкмишди. Онлар бөјүк бир һәвәслә, доғрудан да ингилаби бир пафосла марксизм-ленинизм нәзәријјәсини өјрәнир, она әсасланараг классик әдәбијјатын тәҹрүбәсини тәдгиг едир, бу тәҹрүбәјә јенидән нәзәр салыр, совет әдәбијјатынын јолуну ишыгландырмаға чалышырдылар. Бу ҹүр кәнҹләрдән бири дә Әли Назим иди.

Әли Назим Азәрбајҹанда сосиалист әдәбијјатынын инкишаф етмәси, идејалылығы вә партијалылығы уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак едирди. Мүхтәлиф мүшавирәләрдә о заманкы әдәбијјатымызын ҹанлы вә тә'хирәсалынмаз јарадычылыг мәсәләләрини галдырыр, әдәбијјатын идеја сафлығы вә дөјүшкәнлији јолунда гызғын мүбаризә апарырды. Онун чыхышлары вә јазылары совет әдәбијјатынын, совет идеолокијасынын дүшмәнләринә гаршы, дүшмән фикри ҹәрәјанлар вә тәзаһүрләр әлејһинә нифрәтлә долу иди. Исте'дадлы тәнгидчи ше'римиздә, нәсримиздә ингилаби јениликләри мүдафиә едир, јени мүндәриҹәни даһа парлаг шәкилдә экс едә биләҹәк јени бәдии васитәләрә, бәдии форма саһәсиндәки новатор ахтарышларына тәрәфдар чыхырды.

Әли Назимин фәалијјәтиндә истәр бизим милли классик ирсин, истәрсә дүнја классик әдәбијјатынын тәдгиги бөјүк јер тутур. О, өлмәз реалист вә демократ јазычымыз Ҹәлил Мәммәдгулузадә һаггында илк дәфә кениш тәдгигат апармышдыр. Әли Назим «Ҹәлил Мәммәдгулузадә вә јарадычылығы» адлы мәгаләсиндә јазычынын дөврүнү вә мүһитини кениш тәдгиг едир, јарадычылығынын мүтәрәгги вә мәһдуд ҹәһәтләриндән данышыр, мәдәнијјәт тарихимиздә нечә бөјүк рол ојнадығыны көстәрир. О, Ҹәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығыны мәһәббәтлә өјрәнмиш вә она јүксәк гијмәт верәрәк јазмышдыр: «Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин аллегорија шәклиндә јаздығы «Ҹај дәсткаһы»ндан башлајараг, илк јарадычылығы дөврүндә јаздығы бүтүн әсәрләриндә мәркәзи мәсәлә, кәндли, әмәкчи, хырда буржуазијанын мәһкумлуғу, истисмар олунмасы, гаранлыг, үмидсиз, заваллы вә мөвһумат ағырлығы алтында ағыр вәзијјәтидир. Бу вәзијјәт, маһир реалист гәләмлә, бөјүк бир мәһәббәт вә һәссаслыгла, илыг, јүнкүл бир јуморла тәсвир олунмушдур. Бу илк әсәрләрдән е'тибарән Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин комик дүһасы, кәскин вә гамчылајычы сатирасы өзүнү көстәрмишдир ки, биз бунун ән парлаг нүмунәсини даһа сонралар «Өлүләр»дә көрүрүк».

Классик әдәбијјата аид јазыларында вә чыхышларында Әли Назим реализми, ингилаби демократик истигамәти, јүксәк сәнәткарлыг принсипләрини мүдафиә едирди. Јә'ни классик әдәбијјаты да о, мүасир совет әдәбијјатынын, совет ҹәмијјәтинин инкишафы ҹәбһәсиндән тәдгиг едирди, битәрәф «објективизмә», «академизмә» гапылмырды. Бу ҹәһәтдән онун «Кете вә биз» мәгаләси мараглыдыр, мүәллифин әдәби таһсил вә әдәби билик даирәсинин кенишлијини көстәрир. Әли Назим ајры-ајры классикләри тәдгиг етмәклә галмајыб, бәдии јарадычылығын нәзәријјәси илә дә мәшғул олурду. «Маркс вә Енкелсин естетик көрүшләри» адлы мәгаләси Азәрбајҹанда бу мәсәләјә һәср олунан илк әсәрләрдәндир.

Азәрбајҹанын мүтәрәгги мәдәнијјәт хадимләри һеч вахт мәһдуд мәсәләләрлә мәшғул олмамыш, гоншу халгларын вә өлкәләрин һәјаты илә, мәдәни инкишафы илә дә марагланмыш, деспотизм, иртиҹа вә керилик әлејһинә олан һәрәкәт вә тәдбирләрә тәрәфдар чыхмышлар. Әли Назим мүтәрәгги адамларымызын бу ән'әнәсинә садиг иди. «Түркијәдә латын әлифбасы», «Лаһути Јахын Шәргин ингилабчы шаири кими» мәгаләләри онун әдәби-иҹтимаи даирәсинин кенишлијини көстәрир.

Әли Назимин јашајыб јаздығы илләрдә идеоложи һәјатда вә бәдии јарадычылыгда гызғын мүбаризә кедирди. Бу мүбаризәдә бә'зән дүшмән чәрәјанларла јанашы, бизим өз ичимиздә сәһв фикирләр дә мејдана чыхырды. Сөз јох ки, Әли Назим кәнч иди. О һәм өјрәнир, һәм мүбаризә едир, һәм дә јазырды вә онун көрүшләриндә, әдәби-бәдии һадисәләрә мүнасибәтиндә ифрат солчулуг руһунда сәһвләр дә олурду. Мәсәлән, бә'зи јазыларында Һәсән бәј Зәрдаби, Мирзә Фәтәли Ахундов, Чехов вә Мопассан кими бөјүк јазычыларын јарадычылығынын бүтүн мә'на вә әһәмијјәтини дәрк етмәдији мејдана чыхыр, бу јазычылара гијмәтдә вулгар социоложи үнсүрләринә јол верир, онлары «либерал көрүшлү јазычылар» кими гијмәтләндирир. Бу мејл бә'зән мүасир әдәби һадисәләрә мүнасибәтдә дә өзүнү көстәрирди. Бу кими сәһвләринә бахмајараг Әли Назимин јазылары Азәрбајчан совет әдәбијјатынын јараныб мөһкәмләнмәсиндә фајдалы олмуш, мүсбәт рол ојнамышдыр.

Әли Назим әдәбијјатын һәјатла мүбаризәси илә әлагәсини мөһкәмләтмәји тәблиғ едир, јени социалист әхлагынын јаранмасында, адамлары көһнә чәмијјәтин фикри-әхлаги галыгларындан азад етмәкдә бәдии әдәбијјатын бөјүк әһәмијјәтини көстәрирди. Коммунист јазычы Симургун јарадычылығына һәср етдији мәгаләсиндә Әли Назим бу мәсәләдән хүсуси данышыр вә Симургун әсәрләринин халгымызын мүбаризәсиндәки әһәмијјәтини ачараг јазыр: «Симург анламышды ки, Марксын дедији кими, ингилаб көһнә чәмијјәти јыхмаг формасындан башга бир дә пролетариатын өзүнү вә чәмијјәти, көһнә чәмијјәт галыгларындан, тә'сирләриндән, дини хурафат, көһнә адәт вә ән'әнәләрдән тәмизләмә вә јени инсан, јени әлагә вә гурулуш јаратма просесидир. Симург өзүнү тәмизләмә ишиндә јени чәмијјәтин бәдии јарадычысы олду вә бу иши мәишәт вә онун мәркәзи мәсәләси олан гадын азадлығы илә бағлады».

Әдәби фәалијјәтдән башга Әли Назим ичтимаи ишләрдә дә фәал чалышыр, Азәрбајчанын али мәктәбләриндә әдәбијјат тәһсилини јенидән гурмагда, јени кәнч кадрлар тәрбијә етмәкдә әлиндән кәләни әсиркәмирди. О, хүсусән, бизим кәнч јазычыларын вә әдәбијјатшүнасларын билик сәвијјәсинин артмасына, дүнја әдәбијјатына јијәләнмәсинә диггәт јетирирди. Јадымдадыр ки, өлмәз рус јазычысы Лев Толстојун «Һәрб вә сүлһ» әсәрини биринчи дәфә мәнә верән вә «оху, кәл сөһбәт едәк» дејән Әли Назим олмушдур. Мән бир һәфтәјә әсәри охујуб гуртардым вә Әли Назимин индики Видади күчәсиндәки мәнзилинә кетдим. Сәмими сөһбәт заманы о мәним нәзәрими Толстојун кениш сәһнәләр вә күчлү инсан характерләри јаратмаг бачарығына чәлб етди — «Инди башга әсәрләрини охујарсан, јазычы олмаг истәјән кәрәк бу нәһәнкләри бүтүн өмрү боју өјрәнсин» — деди.

Әли Назим Азәрбајчанда мүасир әдәби-бәдии јарадычылығы вә зәнкин классик ирси марксизм-ленинизм чәбһәсиндән тәһлил етмәјә чалышмыш илк әдәбијјатшүнаслардандыр. Әдәбијјатымызын бу күнкү наилијјәтләриндә, бу күнкү сәвијјәјә кәлиб чыхмасында о дөврдәки башга мүбариз тәнгидчиләр кими, Әли Назимин дә фәалијјәти, әмәји вә сә'ји аз рол ојнамамышдыр. Онун бир чох јазылары инди дә әһәмијјәтини итирмәмиш вә әдәби инкишафымыз үчүн фајдалыдыр.

Март, 1961

II

КЛАССИК ӘДӘБИJJАТ

ШЕ'РИМИЗИН ШӘРӘФ ВӘ ИФТИХАРЫ

Бөјүк Азәрбајҹан шаири Низами Кәнҹәви бүтүн бәшәр тарихиндә јетишмиш олан әзәмәтли вә өлмәз сөз усталарындан биридир. О, јарадыҹылығынын бәдии камиллији, иҹтимаи-фәлсәфи мә'насынын дәринлији вә долғунлуғу е'тибары илә дүнја әдәбијјатынын инкишафында Һомер, Данте, Кете, Шекспир, Пушкин кими мүстәсна рол ојнамышдыр. О, бүтүн дүнјаны орта әсрләрин мүдһиш гаранлығы вә дини фанатизми бүрүдүјү бир заманда јашамыш вә јаратмышдыр. Низами әсәрләринин ҹаныны тәшкил едән дәрин һуманизм, әдаләт вә халг сәадәти идејалары һәмин әсрләрин гаты гаранлығы, амансыз зүлм вә ҹәһаләти ичәрисиндән һәгиги бир күнәш ишығы кими сүзүлүб кәлмишдир. Низаминин әсәрләри бир хәзинәдир — инсан һәјаты вә јашајышынын мә'насыны ачан мүдрик фикирләр, һакиманә сөзләр хәзинәсидир. Онун әсәрләри јалныз олуб битмиш әһвалатлар һаггында ширин һекајәләрдән ибарәт дејилдир. Бу әсәрләрдә тәсвир олунан тарихи һадисәләр һазырда јашајан нәсилләр үчүн бир ибрәт дәрсидир, онларын үрәјиндә јүксәк дујғулар ојадыр, онлары тәрәгги вә инкишафа сөвг едир, јер үзүндә һәгиги бәрабәрлик, әдаләт, сүлһ вә сәадәт уғрунда мүбаризәјә руһландырыр. Низами әсәрләри инди дә охуҹунун үрәјиндә бир маһны кими сәсләнир. Бу, инсана гаршы сојумаг билмәјән бир мәһәббәт маһнысыдыр, инсанијјәт маһнысыдыр. Бу маһны Низаминин бөјүк үрәјиндән гопмуш вә даима инсанларын үрәјини охшајаҹагдыр. Низами феодал гурулушуну, онун бүтүн игтисади, иҹтимаи, фәлсәфи вә әхлаги көрүшүнү рәдд едәрәк, јер үзүндә инсан һәјатынын јахшылашмасыны истәјир, зәһмәткеш инсанларын азад вә хошбәхт олмасыны арзу едирди. Онун әдәби ирси бу уҹа фикирләрин, бу

јүксәк бәшәри азадлыг идејаларынын тәрәннүмүдүр. Буна көрәдир ки, Низаминин әсәрләри бизим дөврдә, мүгәддәс, азад вә ишыглы коммунизм дүнјасыны јарадан совет халглары арасында бу гәдәр кениш јајылмыш вә севилә-севилә охунур.

Низами 1141-чи илдә Кәнчә шәһәриндә анадан олмуш вә алтмыш ики иллик өмрүнү бурада кечирмишдир. Әсәрләриндә тез-тез о, доғма шәһәринин адыны мәһәббәтлә јад едир. Бир заман Иран милләтчиләри вә бә'зи империалист шәргшүнаслар Низаминин Ирандакы Гум шәһәриндән олмасы кими чүрүк бир иддиа ирәли сүрмүшдүләр. Куја бу барәдә «Хәмсә»нин ахырында бир бејт дә вармыш. Әслиндә исә бу бејт «Хәмсә»нин гәдим нүсхәләриндә јохдур. Онун анчаг чох сонралар јазылмыш нүсхәләрә әлавә едилдији вә Низаминин гәләминдән чыхмадығы ајдындыр, һәтта бә'зи буржуа шәргшүнаслары белә, һәмин мүддәанын јалан олдуғу илә разылашмаға мәчбур олмушлар. Мәшһур совет шәргшүнасы филолог проф. Ј. Е. Бертелс гејд едир ки, Низами әсәрләринин ән јахшы вә гәдим әлјазмаларындан бири олан Парис милли китабханасындакы әлјазмасында да бу бејт јохдур. Низами дөнә-дөнә әсәрләриндә көстәрир ки, Кәнчә онун доғма вәтәнидир. Шаирин гәбри дә Кәнчәдәдир. Јүз илләр кечмиш, бу гәдим шәһәрин харабалары белә, јер үзүндән силиниб кетмишдир. Лакин халг Низаминин гәбрини бир зијарәткаһ кими горумуш вә заманын дағыдычы тә'сириндән мүһафизә етмишдир.

Низаминин аиләси вә шәхси һәјаты һаггында һеч бир мәнбәдә мә'лумат јохдур. Бу мә'луматы биз јалныз онун өз әсәрләриндән алырыг. Поемаларындакы лирик ричә'тләрдә шаир каһ шәхси һәјатындан, каһ ата вә анасындан, каһ да севкили гадындан вә оғлундан данышыр. Бу мә'лумат нә гәдәр натамам олса да, шаирин һәјатынын бә'зи чәһәтләрини ајдынлашдырыр вә чох гијмәтлидир. Бу мә'луматдан биз билирик ки, Низами өз вәзијјәти илә халга чох јахын олмушдур, халгын ичиндән чыхмыш вә даима халгын һәјаты илә јашамышдыр. «Искәндәрнамә»дә нәгл етдији һикмәтләри дүнја көрмүш гоча бир деһгандан ешитдијини тез-тез гејд едир. Шаир «Лејли вә Мәчнун»да атасы, анасы вә дајысынын хатирәсиндән хүсуси олараг данышыр. Мә'лум олур ки, атасынын ады Јусиф Зәки оғлу, дајысынын ады Өмәр имиш, анасы Рәисә күрд гызы олубдур. «Лејли вә Мәчнун»

јазыларкән һәр үчүнүн дүнјадан кетмиш олдуғуну, өлүмүн һамы үчүн лабүдлүјүнү, наһаг јерә көз јашы төкмәјин фајда вермәјәчәјини көстәрир, ағламагла ата вә анасына һеч бир көмәк етмәјәчәјини, дајысынын руһуну инчидәчәјини јазыр.

Низаминин һарада тәһсил алдығы, һансы мүәллимләрин мәктәбини кечдији һаггында да бизә һеч бир шеј мә'лум дејилдир. Бу чәһәтдән дә јенә онун әсәрләри јеканә мәнбәдир. Бу әсәрләрдән биз билирик ки, Низами зәманәсинин ән габагчыл адамларындан олмушдур. О, мүкәммәл билик саһиби иди. Јалныз Азәрбајчан, әрәб вә Иран әдәбијјаты, тарихи вә фәлсәфәсини дејил, јунан, Чин вә башга өлкәләрин дә мәдәнијјәтини, әдәбијјатыны, фәлсәфәсини јахшы билирди. Низами зәманәсинин бүтүн елмләри илә дәриндән таныш олмушдур. Әсәрләриндән көрүнүр ки, јазылы мәнбәләрдән башга, халг әдәбијјаты да Низамијә чох бөјүк тә'сир етмишдир. Ағыллы, мүдрик Азәрбајчан ел мәсәлләри бир инчи кими онун поемаларынын сәһифәләринә сәпәләнмишдир: дил әтдән јаранмыш, гылынч дәмирдән; бир гылынч јүз өкүз бағрыны дәләр; әлалты шәхсә әлалты олма; јел илә кәләни јел дә совурар; аз зијан верәнләр аз зијан чәкәр; дәјмәјәнә зијанлы бир әл дәјмәз; күнәши гылынчла горхутмаг олмаз («Искәндәрнамә»); ешшәк өләндә итин бајрамыдыр; һәр јерә салынан боз килим дејил; көздән узаг олан көнүлдә галмаз («Хосров вә Ширин») вә саир бу кими мә'налы халг мәсәлләри Низаминин бүтүн әсәрләриндә вардыр.

Низами отуз-отуз беш јашларына гәдәр јалныз лирик ше'рләр, гәсидәләр јазмышдыр. Бу ше'рләрдә белә, о, бүтүн мүасирләри ичәрисиндә ән исте'дадлы бир шаир кими мәшһур олмушдур. Көрүнүр, лирик ше'рләр јазаркән Низами арасы кәсилмәдән билик өјрәнир, инсан һәјаты вә каинатын сирләрини дәрк етмәк јолунда инадла чалышырмыш. О дөврдә фәлсәфи вә ичтимаи мәсәләләрлә мәшғул олан дәрвишләрлә јахынлыг етдији, халгын һәјаты вә мүбаризәсини дәриндән өјрәндији шүбһәсиздир. Һәтта әдәбијјатшүнаслар ичәрисиндә Низаминин о дөврдәки мүтәрәгги ингилаби тәшкилатларла да бағлы олдуғуну сөјләјәнләр вардыр. Һәр һалда бөјүк поемаларыны јазана гәдәр шаирин ахтарышлар, мүбаризә вә изтирабларла долу бөјүк бир һәјат јолу кечдији ајдындыр: бу јолда да ону инсан тарихинин вә инсан

јашајышынын ән әсаслы мәсәләләри мәшғул етмишди. Чох әтрафлы вә мүкәммәл бир билик вә дәрин һәјат мүшаһидәси әсасында Низами тәгрибән отуз беш јашларындан башлајараг өмрүнүн ахырына гәдәр «Сирләр хәзинәси» (1173—74-чү илләр), «Хосров вә Ширин» (1181), «Лејли вә Мәчнун» (1188), «Једди көзәл» (1196) вә «Искәндәрнамә» (1201) адлы мәшһур беш поемасыны јазмышдыр. Бу беш поема әдәбијјат тарихинә «Хәмсә» ады илә дахил олмушдур ки, бу да «бешлик» демәкдир.

«Сирләр хәзинәси» мүхтәлиф мәзмунлу ијирми һекајәдән ибарәт бир поемадыр. Бу поема о заманкы Шәрг әдәбијјатында һаким олан нәсиһәтчилик руһунда јазылмышдыр, инсанлары фәналыг вә зүлмдән әл чәкмәјә, јахшылыг етмәјә, һәгигәт јолундан дөнмәмәјә чағырыр. Низаминин әсәри новатор бир һадисә иди, амансыз бир ифшачылыг онун ән гүдрәтли чәһәти иди. Низами ганлы феодал һакимләрини вә шаһларын халга етдији ағыр зүлмү тә'сирли бәдии васитәләрлә әкс етдирир. Биз бурада һәдсиз зүлмдән чана кәлмиш бир гарынын ганлы Солтан Сәнчәрлә үз-үзә дуруб ону гылынчдан кәскин сөзләрлә тәһдид етдијини көрүрүк. Гары Солтан Сәнчәри амансызлыгда күнаһландырараг дејир: Сәндә нә әдаләт, нә мәрһәмәт вар! Сәндә мән анчаг нәһајәтсиз зүлм вә әзијјәт көрүрәм. Јетимләрин малыны алмаг бир һүнәр дејил вә буна мәрдлик демәзләр. Гарылары, јохсул вә ачизләри талајыб ачындан өлдүрмә, онларын гар кими ағ сачындан утан. Сән өзүн падшаһлыг иддиасына дүшмүш бир гулсан, һәр тәрәфдә төрәтдијин көз јашы вә кәдәрдир. Һалбуки сән ағыллы олсан, биләрсән ки, кетдијин јолда сәнин бирчә чырағын варса, о да әдаләтдир, нә бу күн, нә дә сабаһ сәнә бундан јахшы јолдаш јохдур. Низами дејир ки, гарынын сөзләри ганлы Солтана тә'сир етмәди, о өз әмәлләринә садиг галараг чох зәрәрләр чәкди. Шаир бу нәтичәјә кәлир ки:

Бу дөврдә нә инсаф, нә дә әдаләт галмыш,
Онлар учуб симургун ганадында јурд салмыш.

Зәманәдә һаким олан зүлмү, инсафсызлығы вә әдаләтсизлији лә'нәтләндирмәк вә халгын мәнафејини мүдафиә етмәк чәһәтдән «Әнуширәван вә бајгушларын сөһбәти» вә «Залым падшаһын заһидлә дастаны» һекајәләри дә олдугча гијмәтлидир. Вәзири илә ова чыхмыш Әнуширәван харабалыгда сөһбәт едән бајгушлара

раст кәлир. Бајгушлардан бири өз гызыны о биринә верир вә чеһиз олараг бир нечә харабалыг истәјир. О бири бајгуш дејир ки, һеч фикир еләмә, нә гәдәр ки, Әнуширәван кими падшаһ вар, онун зүлмү сајәсиндә мән сәнә јүз мин белә хараба кәнд верәчәјәм.

«Залым падшаһын заһидлә дастаны»нда Низами бу теманы даһа артыг кенишләндирәрәк ганлы һөкмдарлара гаршы халг гәзәбини чох күчлү ифадә етмишдир. Бу һекајә феодал дөвләт гурулушу вә Шәрг истибдадынын бүтүн мәнһус маһијјәтини ачыр. Бурада биз рәијјәтә зүлм едән падшаһ образынын реалистчәсинә тәсвиринә раст кәлирик. Бу шаһын бүтүн мүстәбидләр кими шүбһәләрлә јашадығы, мәмләкәти часусларла доллурдуғу билинир. Алчаг, бөһтанчы вә јаланчы часуслар шаһа хош кәлмәк үчүн олан-олмаз мин шеј ујдурараг хәбәр верирләр, мәмләкәтин ән намуслу адамларына бөһтан ләкәси вурараг, абырдан салыр вә мәһв етмәјә чалышырлар. Белә часуслардан бириси шаһа билдирир ки, филан гоча хәлвәтчә сәни сөјүр, дејир ки, шаһ ганичән вә чәлладдыр. Шаһ гәзәб ичиндә гочаны јанына чағыртдырыр. Буну ешидән гоча бојнуна кәфән салыб онун гаршысына чыхыр вә чәсарәтлә дејир ки, мән сәнин һаггында ешитдикләриндән дә артыг демишәм, чүнки сәнин әмәлләриндән гоча да, чаван да ган ағлајыр, шәһәрләр дә, кәндләр дә сәнин ишләриндән зара кәлмишдир. мән сәнин әмәлләрини көстәрән бир күзкүјәм. Агил адамлар исә ејибләрини дүз көстәрән күзкүнү сындырмагдан са, өзләрини гырарлар.

«Сирләр хәзинәси» башдан ахырачан халга, зәһмәткеш вә јохсул адамлара мәһәббәтлә јазылмышдыр, инсанлары һәгигәти севмәјә, әдаләтли вә намуслу олмаға чағырыр. Гијмәтли чәһәт орасыдыр ки, Низами һагг вә әдаләтин, ишыг вә сәадәтин гәләбәсинә инаныр, инсанларын үрәјини үмидлә долдурур, ганлы зүлм сәһнәләрини тәсвир едәркән дә мә'јуслуға јол вермир, инсаны баш әјиб мүтилик көстәрмәјә јох, зүлм вә әдаләтсизлијә гаршы мәрд-мәрданә синә кәрмәјә чағырыр.

Бу фикир вә идејалар Низаминин сонракы поемаларында даһа артыг бүллурлашыр, дәринләшир вә кениш шәкилдә мејдана чыхыр. Инсан сәдагәтини, саф мәһәббәтини, бөјүк гүдрәтини, јарадычы әмәјин мүгәддәслијини тәрәннүм едән «Хосров вә Ширин»дә Низаминин һуманизми, халга олан түкәнмәз мәһәббәти чох парлаг

шәкилдә ифадә едилмишдир. «Хосров вә Ширин» јалныз тарихи әһвалатлара әсасән јазылмыш бир поема дејилдир. Бу әсәр, о замана гәдәр олан Шәрг әдәбијјатында мисилсиз бир һадисәдир. Бурада Низами ән'әнәви ешг мачәрасы нағыл етмир, мүчәррәд вә ујдурма сурәтләр јаратмыр, һәјаты вә тәбиәти мүшаһидә нәтичәсиндә инсан үрәјинин тәбии арзу вә мејлләрини көстәрир. Реал, чанлы, психоложи чәһәтдән мүрәккәб инсанларын сурәтини јарадыр.

«Хосров вә Ширин» ше'рлә јазылмыш бөјүк бир романдыр. Ахыра гәдәр өз саф тәбиәтинә вә јүксәк ешгинә садиг олан Ширин, јарадычы әмәјин гүдрәт вә әзәмәтини вә зәһмәт адамларынын мә'нәви јүксәклијини тәчәссүм етдирән Фәрһад кими өлмәз мүсбәт гәһрәманларла јанашы, Хосров вә Ширујә кими мүстәбид, мүтәрәддид, дөнүк тәбиәтли адамларын да сурәтини Низами бөјүк бир усталыгла јаратмышдыр. Бүтүн поема, сәнәт әсәри кими зәрури шәрт олан дәрин бир конфликт үстүндә инкишаф едир, инсан характерләри бир-бири илә тоггушмадан ачылыр, бурада да Низами инсанын гијмәт вә мәзијјәтини халга, һәгигәтә вә вәтәнә хидмәт етмәсиндә көрүр. Һәјаты көзәлләшдирән вә мә'налы едән һәр шејин халгдан кәлдијини көстәрир, халгдан ајрылмыш вә онун фөвгүндә дуран гүввәләрин исә зүлмкар, чүрүк вә инсана зидд маһијјәтини ачыр. Ади дашјонан Фәрһад Иран тахт-тачынын шөһрәти олан Хосровдан гат-гат јүксәк вә әзәмәтлидир. Хосров сөзүнү позандыр, еһтирасларынын гулу вә әсиридир, әһдини сындырандыр, јүнкүлдүр, залымлыг едир, әдаләтсизлијә јол верир; Фәрһад исә сөзүндә мөһкәмдир, достлугда садигдир, дөнмәз бир ирадә саһибидир, онун бөјүк бир ешглә чырпынан үрәји күнәш кими пак вә ишыглыдыр. Халгдан алдығы вә халгы тәмсил едән гәһрәманлары Низами белә јүксәк бир пафосла тәсвир едир.

Низаминин үчүнчү бөјүк әсәри романтик «Лејли вә Мәчнун» дастаныдыр. «Лејли вә Мәчнун» илаһи, пак вә тәмиз бир үрәклә бир-бирини севән ики кәнчин феодал ичтимаи мүнасибәтләри дахилиндәки бөјүк фачиәсини тәсвир едир. Низами көстәрир ки, гејри-инсани вә өлүмә әсасланан бир чәмијјәт гурулушунда јүксәк мәһәббәтлә севәнләрин сәадәти мүмкүн дејил. Чүрүк тәсәввүр вә адәтләр, мүлки бәрабәрсизлијин доғурдуғу инсана зидд ичтимаи, әхлаги ганунлар вә ән'әнәләр һәјаты зәһәрләјир, сәадәти мәһв едир, инсаны нәһајәтсиз изтираблар дәрјасына атыр. «Лејли вә Мәчнун» дәрин ичтимаи мәзмунлу бир әсәрдир, һәјат вә јашајышын бир чох мүһүм мәсәләләринә тохунан, азад вә мәғрур инсаны тәрәннүм едән өлмәз бир поемадыр.

«Једди көзәл» Низаминин дөрдүнчү бөјүк поемасыдыр. Бурада шаирин һәјата, инсана вә инсанлығын кәләчәјинә оптимист мүнасибәти парлаг шәкилдә әкс етдирилмишдир. Бүтүн поема һәјаты севмәк, јашајышы еһтирасла дујмаг әсасында јазылмышдыр вә охучунун үрәјини бу еһтирасла долдурур.

«Једди көзәл» халга дүшмән, һијләкәр вә мүстәбид һакимләри мәһв етмәдән јер үзәриндә сәадәт јаратмаг мүмкүн олмадығы кими мүбариз бир фикир тәблиғ едир. Поеманын гәһрәманы Бәһрами, хаин вә мүстәбид вәзирә гаршы јалныз итини дардан асан чобана раст кәлдикдән сонра гәти тәдбир көрүр. «Једди көзәл» поемасында мүхтәлиф халгларын һәјатындан данышылыр, онларын нүмајәндәләри тәсвир едилир. Һамысыны да Низами бөјүк инсани бир һөрмәт вә мәһәббәтлә гәләмә алыр. Бурада славјан көзәлинин хүсуси бојаларла тәсвири, славјанларын мүдрик, гочаг вә ачыг үрәкли инсанлар кими көстәрилмәси хүсусән гијмәтлидир вә Низаминин тарихи һәгигәтләрә нә гәдәр садиг олдуғуну нүмајиш етдирир.

Ики һиссәдән ибарәт олан «Искәндәрнамә» Низаминин бешинчи вә ахырынчы бөјүк әсәридир. «Искәндәрнамә»дә Низами өз һәјат јолуна јекун вурур, јарадычылығынын әсас принсипләрини, тәблиғ етдији ичтимаисијаси вә әхлаги-фәлсәфи фикирләрини системләшдирир. Бу әсәр Низаминин вәсијјәтнамәсидир вә тәсадүфи дејил ки, шаир она чох әһәмијјәт верирди.

Бүтүн әсәрләриндә олдуғу кими, «Искәндәрнамә»ни дә јазана гәдәр Низами нәһәнк јарадычылыг иши апармыш, бүтүн тарихи мәнбәләри өјрәнмишдир. Һәм дә онлара тәнгиди јанашдығыны, анчаг ағлабатан вә һәгигәт олан фикирләри сечдијини гејд едир:

Ән доғру сөзләр ки, ојадыр мараг,
Тарихдән онлары бир-бир алараг,
Дүздүм дастаныма, әсәр јаратдым.
Ағла сығмајаны бүсбүтүн атдым.

Лакин Низами поетик фикри тарихи фактлара әсир етмәдијини дә көстәрир, чүнки шаирин борчу јаратмаг-

400— 19

дыр. Поеманын биринчи һиссәси олан «Шәрәфнамә»дә Искәндәрин доғулмасындан, тәрбијәләнмәсиндән, һакимијјәт башына кечмәсиндән вә, нәһајәт, һәрби јүрүшләриндән данышылыр. Низами Искәндәрин доғулмасы һаггындакы истәр Иран вә истәрсә Мисир әфсанәсини рәдд едир. Мә'лум олдуғу үзрә гәдим иранлылар јунанлара мәғлуб олдугдан сонра өз әсарәтләрини доғрултмаг үчүн белә бир әфсанә јаратмышлар ки, куја Искәндәр јунан гызы илә икинчи Даранын издивачындан дүнјаја кәлмишдир. Мисирлиләрин буна охшар әфсанәләринә көрә, куја Искәндәр Мисир каһинләриндән биринин оғлу имиш. Искәндәрин доғулмасына аид јунанларын өзүнүн дә әфсанәси вар иди. Бу әфсанәдә дејилир ки, Искәндәри јохсул бир гадын шәһәрин кәнарында бир мағарада доғмушдур. Ушаг олан кими гадын өлмүшдүр. Көрпә Искәндәр тәсадүфән һөкмдар Филиппин әлинә кечмишдир. Филипп ону оғуллуға көтүрмүш вә тәрбијә едиб бөјүтмүшдүр. Низами бу әфсанәләрин һеч бирисини гәбул етмир. О, тарихи һәгигәтә риајәт едәрәк дејир ки, Искәндәр Филиппин оғлу иди. Бу мәсәләдә дә о, охудуғу тарихи китаблар вә өзүндән әввәл јазылмыш әдәби әсәрләрә тәнгиди јанашмыш вә һәгигәти јазмышдыр.

«Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәси олан «Игбалнамә»дә һәјат вә тәбиәтә аид фәлсәфи көрүшләрдән бәһс едилир. Бурада Низами инсанын борчу вә вәзифәләри, һәјатын јаранмасы, јашајышын мәгсәдләри, дүнјанын кәләчәји, дөвләт вә халг һаггында бир чох сон дәрәчә мүдрик, мараглы, мүтәрәгги фикирләр кәшф етмишдир.

Идеал дөвләт башчысы һаггында дүшүнәркән Низаминин Искәндәри сечмәси тәсадүфи дејилдир. Искәндәри идеализә едән јазылы мәнбәләрдән башга, халг арасында да онун һаггында чохлу һекајә вә әфсанәләр варды. Онун әдаләтли, халга меһрибан, хејирхаһ, елм вә билији инкишаф етдирән һөкмдар олдуғу һаггындакы нағыл вә әфсанәләр Азәрбајчанда кениш јајылмышды. Бунунла белә, Низами Искәндәри хејирхаһлыг мүчәссәмәси кими, чансыз бир мүгәвва кими гәләмә алмыр; Искәндәрин чанлы бир инсан олараг еһтирасларa гапылдығыны, јанлыш мүһакимәләрә јол вердијини, һагсыз ганлар ахытдығыны, әдаләтсизлик етдијини дә көстәрир. «Сократын нәсиһәтнамәси» фәслиндә Сократ Искәндәри ганлы јүрүшләрдән әл чәкмәјә, инсанларын башыны кәсмәкдән чәкинмәјә чағырыр, чүнки дүнјада һеч бир чинајәт чәзасыз галмыр. Һәр бир әдаләтсизлијин бир әвәзи вардыр, башгасыны өлдүрән өз өлүмүнә һөкм јазыр:

Чәкин бу гәдәр баш кәсиб атмагдан,
Бу топ ојунунда удузачагсан.
Сәнин булудундан көз јашы ахар,
Сәнин гылынчында чох наһаг ган вар.
Горх ки, бојун вуран гылынчын бир күн
Вурсун өз бојнуну наһаг ган үчүн.

«Искәндәрнамә»дә Низами бөјүк бир мәһәббәтлә руслардан данышыр, рус халгынын мәрдлијини, вәтәнпәрвәрлијини, дөјүшдә гочаглығыны вә дөнмәзлијини кениш шәкилдә вә зәнкин бојаларла чанландырыр. Дүнјаны фәтһ етмәк истәјән Искәндәр руслардан көрдүјү мүгавимәти һеч бир јердә, һеч бир гошундан көрмүр. Јалныз рус гошунлары илә үз-үзә дурдуғу вә бир-биринин ардынча мәғлубијјәтләрә дүчар олдуғу заман Искәндәрдә үмидсиз фикирләр ојаныр: О, бәхтим мәндән үз дөндәрмишдир — дејә мә'јус олур. Мараглы бурасыдыр ки, онун гәләбә чалмасында биринчи дәфә олараг фантастик гүввә вә һадисәләр бөјүк рол ојнајыр.

Низами доғма вәтәни Азәрбајчана, онун гәһрәман кечмишинә олан түкәнмәз мәһәббәтини дә «Искәндәрнамә»дә ифадә етмишдир. Бурада Низами Бәрдә падшаһы Нүшабәни, онун әдаләтли вә ағыллы һакимијјәтини бөјүк бир илһамла тәсвир едир, Бәрдәнин кечмиш әзәмәт вә көзәллијини ширин тәшбеһләрлә гәләмә алыр вә зәманәсиндә бу көзәл өлкәнин бәрбад һала салындығындан шикајәтләнир.

Низами јарадычылығы Азәрбајчан вә бүтүн Шәрг әдәбијјаты тарихиндә мисли олмајан новатор бир һадисә иди. Бу новаторлуг јалныз әсәрләрин мүндәрәчәсиндә, мүһүм ичтимаи фәлсәфи мәсәләләрә тамамилә јени мүнасибәт бәсләмәсиндә, әсрин чәрчивәләриндән кәнар чыхыб узаг кәләчәјә мејл етмәсиндә дејил, һәм дә јени бәдии ифадә васитәләриндә, әдәби јарадычылығын әһкам сајылан бир чох ганунларыны чәсарәтлә јыхыб јени нормалар јаратмасында иди. Низами әдәби-бәдии јарадычылығын гаршысына тамамилә јени тәләбләр гојду. Бу тәләбләрин ән әсаслысы сәнәтдә һәгигилик тәләби иди.

Низами дөврүндә вә она гәдәр шаирләрин сарај әтрафында топланмасы ади бир һал иди. Һәтта бә'зи сарајларда ајры-ајры шаирләрин бир гуллугчу кими мааш алдығы да мә'лумдур. Бу шаирләрин вәзифәси һакими

мәдһ етмәк, онун һәр һәрәкәтини тә'рифләмәк, олмајан јахшы сифәтләри она шамил етмәк иди. Чох заман тә'рифин дәрәчәси, дејилән сөзүн рөвнәгли вә дәбдәбәли олмасы шаирин талејини һәлл едирди. Өзүнә јахшы бир мөвге газанмаг, һәјатыны тә'мин етмәк һәвәси илә шаирләрдән бир чоху бөјүк бир еһтирасла мәддаһлыға башлајыр, һакими даһа да тутарлы тә'риф үчүн бир-бири илә сөз күләшдирир, гызғын мүбаризәјә кириширдиләр. Белә шаирләр сәнәтин халга хидмәт етмәк, халг һәјатынын парлаг ајнасы олмаг кими јүксәк вәзифәләрини анламагдан узаг идиләр. Онлар сөзләри бир ојунбаз кими ојнадыр, һалдан һала салырдылар, јеканә мәгсәдләри һакимә хош кәлмәк иди, вәссалам. Әлбәттә, сарај әтрафына топлашан бүтүн шаирләр идејасыз вә мәсләксиз адамлар дејилдиләр. Онларын да ичиндә јүксәк идејалы вә һәгиги сәнәткарлар варды. Һакимләр өзләри дә шөһрәтләрини артырмаг вә бөјүк сөз усталарыны даима көз алтында сахламаг үчүн аз-чох ад газанмыш шаирләри дәрһал сараја чәкирдиләр. Бир гајда олараг, бу чүр шаирләр заман кечдикчә ја тамамилә дөнүк һакимләрин азғынлыг вә шылтаглыгларына табе олараг, өз орижинал сималарыны итирир, икинчи дәрәчәли мәддаһлара чеврилир, ја да өмүрләрини ағыр изтираблар ичиндә бөјүк фачиә илә баша вурурдулар. Низами дөврү шаирләриндән Әбүлүла вә Хагани бу чүр ағыр талеји олан шаирләрдән идиләр.

Низами «Сирләр хәзинәси»ндә һакимләрә јалтаглыг едән, сөзү гызыла сатан шаирләрин ахырда бөјүк фәлакәтләрә дүчар олдуғундан данышараг јазыр:

> Һәр кими бәзәдисә шаһын дону, даш-гашы,
> Сон тикәси дәмирдән олду, кәсилди башы.
> Чивә кими чәкмәди ким ки, гызыл гәмини,
> Күмүш олуб, Сәнчәрин дадмады дәмирини.

Буна көрә дә шаир бүтүн өмрү боју сарајлара јахынлашмады, халгын ичәрисиндә галды, садә бир вәтәндаш кими јашады.

Низаминин фикри әсринин һүдудуну ашараг чох габаглара кетмишди. О, феодал дүнјасынын, феодал әдәбијјатынын ичтимаи идеалыны рәдд етмишди, чәмијјәтә јени идеал, әлигабарлы зәһмәткеш инсанын азадлыг идеалыны, хош һәјат арзуларыны кәтирмишди. Низами зәманәсинин, дөврүнүн һүдудларыны нечә аша билди? һәјаты вә инсаны тәсвирдәки доғрулуг Низами романтизминин әсасыдыр. Низами јүксәк мәһәббәтин мисилсиз тәсвирини вердији әсәрләрдә белә өз ичтимаи идеалына садигдир. Бөјүк бир чәсарәтлә зүлмү вә зүлмкарлығы гырманчлајыр.

Низаминин өзүнә гәдәр вә өз дөврүндә олан әдәбијјата нисбәтән новаторлуғу јалныз феодал әдәбијјаты идеалыны учурмасында, мүстәбид шаһларын, шаһзадәләрин вә һакимләрин залым вә чиркин симасыны ачмасында дејилдир. О, көһнә гәһрәманы инкар етмәклә галмады, јени гәһрәманы, кәләчәк дүнјанын гәһрәманыны тәмизлик, сәдагәт вә фикри үлвијјәт тимсалы кими әдәбијјата кәтирди, ону кәләчәјә ганадландырды. Фадејев јолдашын дедији кими «Шаирин өзүнүн бизимлә бирликдә сосиалист мәдәнијјәти гурмаг үчүн мәзардан баш галдырмасына» сәбәб олан чәһәт дә будур, о, халгы мүстәбидләрә гаршы гојур, ади зәһмәткеш адамлары нәчиб вә јүксәк шәхсијјәтин идеалы кими тәсвир едир.

Низамидә бүтүн зүлмкар вә мүстәбидләр даима халгла, ади, лакин руһән гүдрәтли зәһмәткеш адамларла үзүзә гојулур. «Солтан Сәнчәр» һекајәсиндәки гары, «Једди көзәл»дәки чобан, «Хосров вә Ширин»дәки Фәрһад вә әлинин әмәји илә јашајан бу инсанлары шаир әсил гәһрәманлар, һәјаты јарадан инсанлар кими тәсвир едир. Онларын үрәкләри һәмишә јүксәк арзу вә пак дујғуларла дөјүнүр. Онлар ән јүксәк инсан әхлагынын мүчәссәмәсидир. Тәкчә бир Фәрһад сурәти Низами дөврүнүн әдәбијјаты үчүн ингилаб иди. Фәрһадын симасында, үмумән инсанын түкәнмәз јарадычылыг гүввәси, әмәјин мө'чүзәләр төрәдән гүдрәти тәрәннүм едилмишдир.

О заманкы ислам фанатизминин вә шаһы «Јер үзүнүн аллаһы» е'лан едән шәриәт әһкамынын әксинә олараг Низами, Хосрову ағыл вә дүшүнчә е'тибары илә Шириндән, Фәрһаддан чох-чох ашағыда отурдур. Хосров кефә гапылыб мәмләкәт гаршысындакы борчуну унутдуғу заман Ширин ону ајыг олмаға чағырыр, она дөвләти идарә етмәк вә сахламаг һаггында һәкиманә мәсләһәтләр верир.

Низами мүстәбид шаһлары вә һакимләри лә'нәтләндирмәклә галмајыр. О, зүлмдән хилас олмаг јолларыны арашдырыр, дәрдә чарә ахтармаға башлајыр. Онда думанлы шәкилдә халгын ичиндән чыхмыш һөкмдар, халг

һакимијјәти идејасы ојаныр. Бу чәһәтдән «Једди көзәл»-дә мараглы бир сәһнә вардыр. Бәһрамын атасы Јездикүрдүн өлүмүндән сонра «халг вә гошун јығынчаг гуруб» «Јездикүрд нәслинә, гара шаһмар нәслинә гуллуг етмәмәји гәрара алыр». Јездикүрддән зүлм вә әзијјәт көрмүш халг онун нәслини һакимијјәт башына бурахмаг истәмир, өз ичиндән өзүнә һаким сечир.

Инди јүз јохсулун төкүлсә ганы.
Гејдинә галачаг бир адам һаны? —

дејә заманәни гырманчлајыр.

Низаминин «Једди көзәл»дә ики мисрада ифадә олунмуш бир фикриндә чәмијјәтдә инсанын вәзифә вә борчуну мүәјјән едән јүксәк бир әхлаги принсип олдуғуну көрүрүк:

Вәзифәм, сәнәтим бу олсун кәрәк,
Зүлмкара зүлүм, адилә көмәк...

Низами јарадычылығыны бәшәријјәтин шәрәф маһнысы адландырмаг олар. Онун тәсвириндә инсан тәбиәтин ән камил вә јүксәк мәхлугу, хилгәтин тачыдыр. Инсаны бөјүк бир мәһәббәтлә севән шаир, онун әмәјинә вә ағлынын гүдрәтинә инаныр. О, инсаны тәсвир едәркән шаиранә фикрин ганадларында ону көјләрә галдырыр, даима јүксәлән, даима хәјалы ојнадан нәчиб сурәтләр јарадыр. Ејни заманда, о, инсанын үрәјинә енир, онун бүтүн һәјати вә психоложи аләмини ачыр.

Тәбиидир ки, Низами кими шаир сараја јахынлаша билмәзди. Доғрудан да, һакимләрин чидд-чәһдинә бахмајараг, Низами бүтүн өмрү боју өзүнү сарајлардан узаг сахлады. О һеч бир заман мал-мүлк вә шөһрәт наминә сараја јахынлашмаг истәмәмишдир. Бизчә бунун ики сәбәби вардыр. Бири Низаминин өз инсани ләјагәти, икинчи дә шаирлик сәнәтини уча тутмасыдыр. Низами әсәрләриндә дөнә-дөнә гејд едир ки, инсан азад вә сәрбәст јашамалыдыр, һеч кәсә бојун әјмәмәли вә һеч кәсин гаршысында алчалмамалыдыр. Башгасынын гапысында гул олуб плов јемәкдәнсә, өз гапысында аға олуб, арпа чөрәји јемәк даһа јахшыдыр.

Низами сөзә вә сәнәтә чох јүксәк гијмәт верир. «Сирләр хәзинәси»ндә сөзү дүнја сирләринин ачары

адландырыр. Каинатын шөһрәти сөздәдир, сөз дүнјанын нахышыдыр. Бу харабазар дүнјада абад олан бир шеј варса, о да сөздүр. Даима јениликләр төрәдән гоча каинатда сөздән кәскин вә инчә бир шеј јохдур. Сөзүн әлдә етдији зәфәри һеч бир бајраг әлдә едә билмәз. Низамијә көрә һәгиги шаирин вәзифәләри чох бөјүкдүр. О, инсанлыға јени сирләр бәјан етмәлидир, чүнки о, һикмәт булағыдыр. Хәзинә гапысынын ачары онун дилинин алтындадыр. Онун нәфәси бүтүн чанлара раһатлыг верәр, сөзү бүтүн дилләрин әзбәри олар.

Һәгиги сәнәткары вә үрәкдән кәлән мә'налы сөзү бу гәдәр јүксәк тутан Низами тәәссүф едир ки, оғру вә јалтаг шаирләр дә вардыр, онлар ше'р мүлкүнү һөрмәтдән салырлар; пул үчүн, шөһрәт үчүн јазан бәләләрини Низами гызыл үчүн чан верән сөз диләнчиләри, сөзбәзәјәнләр, «фырылдагчы» шаирләр адландырыр. Онлар шаһдан дон алмаг, шаһын тикәсини газанмаг үчүн јазырлар. Низами дејир ки: әлламәлик едән бу биличиләр ән јүксәк олсалар да, ән алчаг адамлардыр. Һалбуки әсил ше'р үрәјә бәрабәрдир, ону бир гарын чөрәјә сатмаг олмаз. Сән сәнәтин вә ше'рин гијмәтини уча тут, дејилмәмиш гијмәтли сөзләр ахтар. Лакин буна наил олмаг о гәдәр дә асан дејилдир, бу анчаг ағыр зәһмәт сајәсиндә әлдә едилә биләр. Низами дејир: фәләк гәдәр чох чалышмагла чох шеј әлдә едә биләрсән. Ше'р јолу — ағыр зәһмәт јолудур. Бу јолда бајрағыны јүксәлдәнләр күнәшләрә, ајлара галиб кәлирләр. Низами өзүнүн анчаг белә бир сәнәткар олдуғуну дејир. О өз хидмәтини онда көрүр ки, шаирлији мејханадан азад етмишдир. Мәним сәнәтим чадуда сәбир гојмаз, сөзүм мәләкләри алдадыб јолдан чыхарар!

«Хосров вә Ширин»дә дә Низами сөз вә сәнәтин мә'насындан, вәзифәләриндән данышыр. О, гызыл сөзү полад кими бәркидәчәјини, гызылы гијмәтдән салачаг сөзләр дејәчәјини вә'д едир. Белә сөз исә анчаг дәрин мә'насы олан сөздүр. Сөзүн биринчи мә'насы онун дүшүнчәли олмасындадыр. Буна көрә дә артыг вә мә'насыз сөзләрдән гачмаг лазымдыр.

Сөзә мә'на верән һәгигәтдир вә ше'рин дә биринчи мәзијјәти һәгигәти билдирмәсиндәдир. Низами дејир ки, сөзүн гијмәтини салан јаланлар олду; һәмишә доғруну јазмаг лазымдыр, јаланы ше'р вә сәнәт аләминдән говмаг лазымдыр. Низами бурада бөјүк сәнәтдән — чогра-

фи сәрһәдләр билмәјән әдәбијјатдан данышыр, зәманәдәки ики-үч нәфәр өзүнү шаир адландыранлара истеһза едир, дејир ки, онлар өзләри өз чырагларына пәрванәдир, евләриндән башга јердә онлары таныјан јохдур, өз шәһәрләриндән аралансалар, онларда нә рөвнәг, нә дә нур галар.

Низами һәр саһәдә, хүсусән сәнәтдә, камиллијә бөјүк гијмәт верирди. «Лејли вә Мәчнун»да оғлу Мәһәммәдә вәсијјәтиндә дејир ки, чалыш һәр шеји камил биләсән, чүнки:

Камил бир паланчы олса да инсан,
Јахшыдыр јарымчыг папагчылыгдан.

«Једди көзәл»дә дә Низами сөзүн вә нәсиһәтин тә'рифинә хүсуси фәсил ачыр. Дејир ки, варлығын анасы һәлә сөздән көзәл өвлад доғмамышдыр. Јахшы сөз дүнјада инсандан јадикар галачагдыр. Лакин сөз галмаг үчүн мә'налы олмалы, һәгигәти ифадә етмәлидир. Белә сөзү бармагдан соруб чыхармаг олмаз. Белә сөз бөјүк зәһмәт вә билик сајәсиндә әлдә едилир. Низами дејир ки, шаир дүнјаны, бәшәри, биткини, дашы јахшыча өјрәнмәлидир. Һәр шејдән әввәл, инсаны, инсанын үрәјини вә руһуну билмәлидир. Ким ки, өз-өзүнү баша дүшмүшдүр, она дүнјада өлүм јохдур. Өз нәгшини билмәјән фанидир. О адам ки, дүнјаја кәләрәк инсаны, инсанын үрәјини вә руһуну, һәјатын мәгсәд вә гајәләрини билмәдән кедир, о јашамыр, о анчаг бир гапыдан кирәрәк о бирисиндән чыхыр. Бурада Низами өјрәнмәјин әһәмијјәтини гејд едир. Өјрәнмәји ар билән инсанлар бәдбәхтдир. Онлар чох бачарыглы вә зирәк олсалар белә, дүнјада бир шеј әлдә едә билмәзләр:

Чох ити зеһинләр јатан олдулар.
Ахырда сахсы габ сатан олдулар.

Билијә мејл едән, елм вә тәрәгги үчүн чалышан инсан чәһд едиб мәләк ола биләр. Анчаг биликли адамлар узағы көрәр, чаһилләрин зәһмәти һәдәрдир. Инсана арха онун камалыдыр. Һәгиги дөвләт вә мал да анчаг биликдир. Инсаны инсан едән әмәкдир, билик вә елм үчүн чәкилән әмәк инсаны вәһши һәрәкәтләрдән горујар.

Ким ки, јетишмәди ағылдан бара,
Охшар инсансифәт әждаһалара.

Әбәди тәрәгги вә јүксәлиш үчүн зәһмәт чәкән, әмәк сәрф едән инсан ән јахшы инсандыр. О бир мәләк гәдәр көзәлдир, чүнки о, әмәји севир, әмәк исә һәјат демәкдир. Әмәји севән, өз әмәји илә јашајан инсан ипәк кими јумшаг, хошхасијјәт олур, күл кими әтир сачыр. Истәр варлы олсун, истәр јохсул, истәр алим олсун, истәр ади иш адамы, һамысынын сәадәт вә шөһрәт мәнбәји әмәк олмалыдыр. «Искәндәрнамә»дә Сократ Искәндәрә нәсиһәт едәрәк дејир ки, минләрлә хидмәтчин олса да, сән өз әл вә голуну ишдән гојма, о иши ки, өз әл-голун көрмәлидир, ону хидмәтчиләрә көрдүрмә. Өзүнү ишә вә зәһмәтә өјрәт, чүнки бир күн хидмәтчиләр әлиндән чыханда сән әлсиз-ајагсыз адам кими һеч нәјә јарамазсан. Јалныз гарныны дүшүнәнләр, јалныз пул үчүн чалышанлары Низами белә лә'нәтләндирир:

Көпәк, еләсиндән јахшыдыр, дүзү
Ки, һеј ешшәк кими отдадыр көзү.

Сән сәнәткарсан, сән инсансан, гызыла вә дөвләтә алудә олма, чүнки дүнјанын көзүнү парладан гызыл дејил, ағылдыр. Низами өзүнүн чәтин вәзијјәтдә олдуғуну, зәр кими сөзләринин күмүшә дә кетмәдијини јазыр. Лакин буна бахмајараг шаир мә'јус олмур: биз бу харабаја дәрд чәкмәјә кәлмәдик, — дејир. Мәним тәк шикајәт едәнләр чох олуб, лакин онларын шикајәтиндән һеч шеј чыхмамышдыр. Мән бу јолу тутмајачағам. Мәним вәзифәм будур ки:

Нә гәдәр чәкмәјиб јуху көзүмә,
Әмәји еләјим сәнәт өзүмә.

«Искәндәрнамә»дә Низами бәдии сөз вә сәнәт һаггындакы фикирләрини даһа кениш шәкилдә изаһ едир. Сәнәтдә һәгигилик тәләби јенә дә онун үчүн әсас тәләб олараг галыр. Бу тәләби о белә ифадә едир:

Әјри пәрдәләрдә чалғы чалынмаз!

Низами дејир ки, Искәндәр һаггындакы башга дастанлара диггәт едиләрсә, гананлар арасында бир гәдәр доғру сајылмадығы көрүнәчәкдир. О өзүнә гәдәр олан шаирләрин бу гүсурундан гачмаға чалышдығыны сөјләјир:

Ән кәскин гәләмлә чидди јазылан
Дастанымда јохдур азачыг јалан.

Низами гејд едир ки, һәр билиб ешитдијини јазсајды, сөз јалана доғру үз тутарды. Гәләмә елә сөз алмаг лазымдыр ки, ағылдан, шүурдан узаг олмасын. Сөзләр нә гәдәр рөвнәгли, бәзәкли, дәбдәбәли олса да, ағла сығмаса, јалана охшар, јалан исә инсана тә'сир етмәз. Буна көрә дә шаирин биринчи вәзифәси одур ки, сөзләрини һәгиги ифадә етмәсинә диггәт јетирсин, сөзүнүн учу даима доғрулуға, һәгигәтә тәрәф олсун, чүнки:

Доғруја азачыг бәнзәјән јалан,
Јахшыдыр јалана бәнзәр доғрудан.

Һәгигәти ифадә едән сәнәт инсанларын фикрини ачыр, үрәкләринә гүввәт вә ишыг верир, һәјат вә мүбаризәјә сөвг едир. Низами мәһз белә сәнәт һаггында дүшүнүр вә елә бир поема јаратмаг истәјирди ки, о:

Һәр гәлбигырыға јени чан олсун,
Һәр ағыр дәрдлијә әл тутан олсун.
Һәр хәстә үрәјә көстәрсин шәфгәт,
Һәр бағлы гапыны ачсын бу сәнәт.

Низами сәнәт вә әдәбијјат гаршысына гојдуғу јени тәләбләрә мүвафиг јазырды; әсәрләриндә тамамилә јени ичтимаи, әхлаги вә фәлсәфи идејалар орталыға атырды. О, гәдим јунан әдәбијјаты вә фәлсәфәсинин ишыглы, инсанпәрвәр, материалист вә реалист ән'әнәләринә бөјүк мәһәббәт көстәрирди. Бу хүсусијјәт орта әср шаирләриндән һеч бирисиндә бу гәдәр парлаг вә кениш шәкилдә өзүнү көстәрмирди. Әксинә, орта әсрләр әдәбијјатында мистика, мүчәррәд нәсиһәтчилик, суфилик, тәрк-дүнја фәлсәфи фикирләри әсас јер тутурду. Ади инсани һиссләр вә еһтираслар, инсан һәјатынын аз-чох реал сәһнәләри, дини хурафат вә мөвһуматы рәдд едән мүтәрәгги фикирләр орта әсрләр әдәбијјаты үчүн јабанчыдыр.

Бүтүн бунлар әрәб истиласынын кәтирдији ағыр зүлм вә ислам фанатизми нәтичәсиндә даһа да күчләнмишди. Әрәбләрин фәтһ етдији јерләрдә једди јашындан јетмиш јашына гәдәр бүтүн әһалинин гылынчдан кечирилдији һаггында халг арасындакы рәвајәтләр әрәб зүлмү вә фанатизминин ағырлығыны көстәрир.

Бу зүлм вә иртича әлејһинә халг үсјанлары орта әсрләрдә тәбии бир һал иди. Бу үсјанларын ән гүдрәтлиләриндән бириси Азәрбајчанда башламыш вә бүтүн Орта Шәрги бүрүмүш мәшһур хүррәмиләр үсјаныдыр. Бу үсјана Азәрбајчан халгынын гәһрәман оғлу Бабәк рәһбәрлик едирди. Хүррәмиләр үсјаны јалныз әрәб истилачыларына гаршы дејил, һәм дә јерли феодаллар әлејһинә чеврилмишди. Үсјанчылар әрәб ишғалчылары илә бирликдә залым феодаллары да мәһв едир, коллектив әмәк вә мүлкијјәтә әсасланан коммуналар јарадырды. Хүррәмиләр исламијјәтин бүтүн әһкамларыны рәдд етмәклә, өз ичтимаи-әхлаги ганунларыны јарадырдылар. Бу ганунларын әсасында инсан азадлығы вә инсанын һүгугларына һөрмәт идејасы дурурду. Әлбәттә, бу идејалар хүррәмиләрдә дүшүнүлмүш вә дәрк едиләрәк бүллурлашмыш һалда мејдана чыхмырды, там бир ичтимаи ингилаб вә ја реформа програмы һалыны алмамышды. Лакин минләрлә кәндли күтләләринин үсјанда фәал иштиракы нәтичәсиндә һәјат бу истигамәтдә инкишаф едирди.

Һеч шүбһә јохдур ки, Бабәк үсјанынын фачиәнә ахырына вә хүррәмиләрә тутулан амансыз дивана бахмајараг, һәрәкатын доғурдуғу бөјүк азадлыг идејалары мәһв олмамыш, нәсилләрин фикриндә вә зеһниндә Низами дөврүнә гәдәр јашајыб кәлмишди. Дикәр тәрәфдән Низами дөврүндә баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләр, Кәнчә кими бөјүк шәһәрин варлығы вә инкишафы, шәһәр тәсәррүфаты вә тичарәтин артмасы, шәһәрдә хырда сәнәткарлар тәбәгәсинин активләшмәси феодализмин әсасларыны сарсыдыр, һәјатда јени, мүтәрәгги фикирләр вә чәрәјанлар доғурурду. О заман Русија илә Шәрг өлкәләри вә Азәрбајчан арасында игтисади-тичарәт әлагәләринин чанланмасы да мүтәрәгги фикирләрин јајылмасына аз тә'сир етмәмишдир.

Низами дөврүндә вә ондан габагларда Азәрбајчан, ермәни вә күрчү халглары харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәдә биркә һәрәкәт едирди. Азәрбајчан, Ермәнистан вә Күрчүстан арасында јахын сијаси, игтисади, мәдәни әлагә варды. Буна көрә дә Низами јарадычылығы һәр шејдән әввәл, о заман Азәрбајчан вә Загафгазијада олан тарихи шәраитин мәһсулудур вә бурада јетишмиш идеаллары әкс едир. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, Низами әсәрләринин вә бөјүк күрчү шаири Шота Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасынын әкс етдији мүтәрәгги вә парлаг фикирләр бир-биринә бу гәдәр јахындыр.

Низаминин дөврү, XI әсрин орталарындан Ирана, Гафгаза вә башга өлкәләрә сохулмуш Сәлчуглар һаки-

мијјәтинин дағылмасы вә нисбәтән хырда, сәрбәст феодал дөвләтләрин мејдана чыхмасы илә характеризә олунур. Бу дөврдә ичтимаи һәјатда чанланма әмәлә кәлир, Күрчүстан һакимләри илә ширваншаһлар арасында нәинки сијаси, игтисади, һәтта гоһумлуг әлагәләри дә јараныр.

Низами әсәрләриндә парлаг шәкилдә ифадәсини тапмыш илк ренессанс вә һуманизм идејаларыны мәшрут едән тарихи шәраит вә заман, мүрәккәб вә ичтимаи һадисәләрлә бу гәдәр зәнкин олмушдур.

Мә'лумдур ки, феодал мәдәнијјәтиндән буржуа мәдәнијјәтинә кечидин башланғычы олан ренессанс вә һуманизмин әсас идејасы, инсаны әхлаг вә шүур чәһәтдән јүксәлтмәк, даһа артыг инсан етмәк идејасыдыр. Бунун үчүн дә сағлам шүуру буховлајан, инсанын тәбии вә ичтимаи һүгугларыны әзән феодал гурулушуна вә онун һәр чүр ичтимаи-фәлсәфи вә дини көрүшләринә гаршы мүбаризә ренессанс јазычыларынын вә һуманистләрин фәалијјәтиндә бөјүк јер тутурду.

Илк ренессанс идејалары Низаминин әсәрләриндә дини мистикаја вә суфизмә гаршы гојулур. Низаминин әсәрләриндә һадисәләри инкишаф етдирән, сүжетә һәрәкәт верән реал һәјат дујғусудур, инсан үрәјинин тәбии еһтирасларыдыр. Низами инсаны һәр шејдән јүксәк тутур, инсана мүрачиәтлә дејир ки, сән бүтүн варлыгдан учасан, улдуз вә көјләр ишығыны сәндән алыр, јарадылмышын чаны сәнсән, сән јахшысан, пис ишә әл гатмамалысан, вәһши олмамалысан.

Низами зәманәсиндәки ағыр ичтимаи вәзијјәти көрүр вә бу вәзијјәтин бүтүн инсана зидд маһијјәтини ачырды. О заманкы ичтимаи шәраит јер үзүнүн әшрәфи олан зәһмәткеш инсаны сон дәрәчә алчалтмышды вә әзмәкдә иди. Феодал мүһитиндә арасы кәсилмәјән мүһарибәләр, сојғунчулуг вә таланлар инсанларын үрәјиндән мәрһәмәт вә мәһәббәт һиссләрини чыхарыр, онлары бир-биринә гаршы бир јыртычыја чевирирди.

Низами дөврүндә орта әср Шәрг деспотизми, ганунсузлуғу вә фанатизми әмәкчи инсанларын мәнлијини боғур, һаким тәбәгәләрдә һәр шејә саһиб олмаг вә ағалыг етмәк һәрислијини һејвани јыртычылыг дәрәчәсинә гәдәр инкишаф етдирирди. О заман әмәкчи инсана бир гарышга гәдәр гијмәт верән јох иди, күчлүләр күчсүзләри әзмәк вә алчалтмагдан зөвг алырды. Белә бир шә-

раитдә инсаны вә инсанлыг шәрәфини һәр шејдән уча тутан шаир дејирди:

Инсанда инсанлыг өләндән бәри,
Итмиш инсанлығын парлаг көвһәри.

Низами «Инсанда инсанлығы» бәрпа етмәк, инсан мә'нәвијјатыны пак вә зәнкин, әхлагыны тәмиз вә нәчиб, шүуруну сағлам вә гүдрәтли көрмәк истәјир вә өз өлмәз сәнәти илә бу бәшәри идеала хидмәт едирди. Низами әмәкчи инсанын јарадычы гүввәләринә, сағлам шүурун гүдрәтинә инанырды. Инсаны аллаһын әлиндә кор вә ирадәсиз бир гул һесаб едән исламијјәтин, суфи шаирләр вә фанатикләрин әксинә олараг, Низами инсан шүуру вә ирадәсинин һәр шејдән үстүн олдуғуну дејирди. Низами дејирди ки, јер үзүндә инсанын едә билмәјәчәји бир шеј јохдур, инсан ирадәси вә шүуру бүтүн варлығы, бүтүн тәбиәти өзүнә табе едә биләр вә етмәлидир:

Поладдан дағ олса, јенә дә инан
Ону парча-парча дағыдар инсан.

Ислам дини вә әһкамларынын бөјүк бир бәдбинлик, мә'јуслуг вә ирадәсизлик тәблиғ етдији мә'лумдур. Күја о бири әбәди дүнјаја кечид үчүн мүвәггәти бир көрпү олан бу дүнјада инсанын борчу һәр зүлм вә әзијјәтә дөзмәкдән, талејин нәсиби илә разылашмагдан, «алнына јазылана» табе олмагдан вә ибадәт едиб көз јашы төкмәкдән ибарәт имиш. Низами бунун әксинә олараг, инсанлары мүбаризәјә чағырыр, мә'јуслуг вә үмидсизлик кирдабына батма, дејир.

Мә'јуслуг инсаны сардығы заман,
Узаг дүшәр инсан хилас јолундан.

Низами дејир ки, иш чәтинә дүшәндә инсан даһа дөзүмлү вә ирадәли олмалы, өзүнү итирмәмәли, бәдбинлијә гапылмамалыдыр, чүнки бәрк ајагда матәм сахлајан һамыдан тез өләр. Ариф оланлар билир ки, бу дүнјада гәм чәкмәјә дәјмәз. Гум нәми чәкән кими, гәм дә гәми чәкәр. Көз јашы вә налә инсаны сарсыдар, аһ чәкиб «оһ!» дејән, һеч вахт камала чатмајыб вә чатмаз. Низами инсаны егоизм вә өзүнә валеһ олмаг кими пис дујғулардан горумаға чағырыр. Әлинә күзкү алан заман өзүнү сындыр, өзүнү бәјәнән олма, чүнки өзүнү бәјәнән һәр заман сынар. Инсан көнлүндә ловғалыға јох, һүнәрә јол вер-

мәлидир. Ловғалары һеч кәс севә билмәз. Онларла үнсиј[j]әт бағламаг вә дост олмаг мүмкүн дејил. Өзүнү һамыдан үстүн тутан худбинләрлә јахшы бир иш көрмәк олмаз.

һеч кимсәјлә јола кетмирсә бир кәс,
Она бел бағлајыб бир иш көрүлмәз.

Инсан ичтимаи варлыгдыр. Онун тәбиәтинин бүтүн көзәлликләри анчаг башга инсанларла мүнасибәтдә, онларла биркә фәалиј[j]әт вә мүаширәтдә мејдана чыхыр. һәмишә тәк јашајан вә дүнјада бир досту олмајан инсан бәдбәхтдир. Пишијин ешгинә тутулмаг, шир олуб тәк галмагдан даһа јахшыдыр, чүнки:

Дүнјада хошбәхтдир јалныз о кәсләр
Ки, өз чөрәјини достларла јејәр.

Нә мөвгедә олурсан ол, гүррәләниб өзүнү башгаларындан үстүн тутма вә өзүнә күвәнмә, нә олсан сән өзүн бир инсансан вә чәтинлијә дүшә биләрсән. Низами инсанлара даима јахшылыг етмәјә, инсанлыға хидмәт көстәрмәјә чағырыр. Дејир ки, һеч кәсин тикәсини унутма, јахшылығына хор бахма. Лакин Низами һәр кәслә мум кими рәфтар етмәк, һәр алчаг вә чиркин адамла да јола кетмәк кими чүрүк фәлсәфәнин әлејһинә чыхыр, Инсаны өз ләјагәтини јүксәк сахлајараг, анчаг һөрмәт вә е'тибара лајиг шәхсләрә һөрмәт етмәјә чағырыр. һөрмәт ганмајаны вә тәбиәтән позғун вә јыртычы олан адамлары хош рәфтар даһа да гудурдур. Низами дејир:

Бир дирһәм верәнә инчи атарам,
Дикбашлыг еләмә, гүрур сатарам.

Низами, инсанлары сәдагәтли вә доғручул олмаға, чалышганлыға, дост сечәндә вә иш көрәндә еһтијатлы тәрпәнмәјә, вәтәни вә халгы һәр шејдән уча тутмаға, залымлара гаршы амансыз олмаға чағырырды. О бүтүн инсанлары бәрабәр көрмәк истәјирди. Инсанлар арасындакы ағалыг вә гуллуг, күчлүлүк вә зәифлик, варлылыг вә јохсуллуг кими бүтүн ичтимаи әдаләтсизлији вә фәлакәтләри төрәдән һаллара нифрәт едирди. О һеч кәсин һеч кәсдән асылы олмасыны истәмирди.

Ојлә бир ихтијар олсајды мәндә,
Гојмаздым бәндәјә мөһтач бир бәндә.

Халг вә һаким мәсәләси Низами јарадычылығынын әһатә етдији ичтимаи-сијаси проблемләр ичәрисиндә мәркәзи мәсәләдир. Низами бүтүн әсәрләриндә бу мәсәләјә тохунур вә ону дүзкүн һәлл етмәјә чалышыр.

Јухарыда мүстәбид һаким вә шаһлары ифша едән «Сирләр хәзинәси» поемасындакы үч һекајәдән данышдыг. Низами халга хор бахан вә өзүнү ондан үстүн тутан һакимләрә «Хосров вә Ширин»дә, «Лејли вә Мәчнун»да, «Једди көзәл»дә вә, нәһајәт, «Искәндәрнамә»дә дә лә'нәт дамғасы басыр. О, ганичән вә чәллад тәбиәтли һакимләрдән бөјүк бир чәсарәтлә данышыр. Марагглы бурасыдыр ки, белә һекајәләрдә даима халг образы, халг нәфәси өзүнү һисс етдирир. Низаминин һакимдән, дөвләтдән данышдығы јердә халг, билаваситә иштирак етмәсә дә, даима мөвчуддур. Биз даима ону көрүрүк, сусдуғу заман белә, онун гәзәбинин күчүнү һисс едирик.

Чох заман исә Низами мүстәбид һакимләрлә халгы үз-үзә кәтирир. Бу чәһәтдән «Лејли вә Мәчнун»дакы биринчи һекајә чох марагглыдыр. Бу һекајәдә шаир амансыз, һеч бир шејә бахмајан, һүдудсуз һакимијјәтиндән көзләри гапанараг гудурмуш бир шаһ образы јарадыр. Бу шаһ сон дәрәчә дөнүк тәбиәтлидир. Сабитлик билмәјән еһтирасларынын әлиндә әсирдир. О, ачығы тутан һәр кәси дәрһал, һәм дә чох дәһшәтли шәкилдә мәһв едир. Гәзәбинә кәлмиш адамы хүсуси олараг сахлајыб једиртдији гудуз итләрин габағына атыр. Итләр о заваллыны дири-дири парчалајырлар. Шаһын јахын адамлары ичәрисиндә ағыллы-камаллы бир кәнч вардыр. Бу кәнч шаһын дөнүк вә ганлы тәбиәтинә бәләд олдуғундан вә бир күн гудуз итләрин габағына атылачағыны билдијиндән, һәр кечә итләрә пај апарыр, онлары једирдир вә јаваш-јаваш өзүнә рам едир. Бир күн шаһын гәзәби тутараг һәмин кәнчи итләрин габағына атдырыр, лакин үстүнә һүчум едән итләр ону танныдыгда ајагларына јатыр, гујруг булајыб мәһәббәт көстәрирләр. Бурада бир сирр олдуғуну күман едән шаһ, кәнчи јанына чағыртдырараг бунун сәбәбини сорушдугда, кәнч дејир ки, мән белә бир агибәти көрдүјүм үчүн итләрә тикәләр атдым, етдијим јахшылыға гаршы итләр ағызларыны мөһүрләдиләр:

Лакин гуллуг етдим дүз он ил сәнә,
Ахырда бу чүр һагг вердин мәнә.

Сән мәни итләрә атдынса әкәр,
Јахшы ки, дост јејән дејилмиш итләр.
Достлуғу сәндә јох, итдә көрдүм мән,
Ит билән һөрмәти ајагладын сән.

Шаһлар вә һакимләрин әмәлләринә гијмәт верәркән, дөвләтин јахшы ја пислијини мүәјјән едәркән Низами үчүн әсас өлчү һакимин халга мүнасибәтидир. Һакимин борчу халгла әдаләтли рәфтар етмәкдир. Бу гануну позан һәр кәс залымдыр вә она гаршы мүбаризә етмәк лазымдыр. Үмумијјәтлә Низамидә зүлмә гаршы дурмаг вә өлүмү зорла јыхыб арадан галдырмаг чағырышлары чох күчлүдүр. «Лејли вә Мәчнун»да зүлмә гатлашмамаг һаггында хүсуси фәсил вардыр.

Низами халгын гүввәсинә инанырды. Халг бүтүн залым вә деспотлардан күчлүдүр, онлары мәһв едә биләр:

Шаһ халгла едәрсә дава, әдавәт,
Халг шаһа гәләбә чалар, нәһајәт.

Низами залым вә гәддар һакимләри ифша едәркән «маарифпәрвәр һаким» идејасыны орталыға атырды. Онун фикринчә, һакимијјәт башында отуран философ олмалыдыр, анчаг мәмләкәтин ән биликли вә маарифпәрвәр шәхси бу вәзифәјә лајигдир. Бурасы гејд олунмалыдыр ки, Низами бу мәсәләдә заманәсиндән чох-чох габаглара баха билмишдир. Ондан алты јүз ил сонра бөјүк франсыз материалистләри Руссо, Валтер вә башгалары «маарифпәрвәр һаким» идејасыны идеал дөвләт гурулушу кими тәблиғ едирдиләр.

Низами бу чүр һакими јалныз идеализә етдији Искәндәр образында тапмышды. О, хүсуси олараг, гејд едир ки, Искәндәр һәр ишиндә халгы дүшүнүр, онун үчүн халгын һөрмәт вә е'тимадыны итирмәкдән горхулу һеч шеј јохдур.

Низами Искәндәри тәсвир едәркән бу фикри әсас көтүрәрәк көстәрир ки, Искәндәр һәр заман вә һәр јердә халга зидд һәрәкәт етмәкдән чәкинир. Бу чәһәтдән Искәндәрин иранлыларла вуруша һазырлашдығы заман чәкдији изтираблар, тәзадлы фикирләр марағлыдыр.

Искәндәр, һүчум етмиш Дараја гаршы орду јығаркән дејир ки, онун габағыны алмасаг, бизә киши демәзләр. Лакин Искәндәр Даранын тахт-тачыны тутмагдан горхур, чүнки бу һалда халг ону залым адландыра биләр.

Низами Искәндәр вә Дара образларыны гаршы-гаршыја гојур, онларын бир-биринә зидд психоложи аләмини тәсвир едир, дөвләти идарә ишиндә бир-биринә тамамилә зидд олан принсипләрә әсасландыгларыны көстәрир. Низаминин бүтүн мәһәббәти Искәндәр тәрәфдәдир, чүнки Искәндәр әдаләтлидир, агилдир, мүдрикдир, сәбирлидир. О өз адамларынын фикринә диггәтлә гулаг асыр, ағыллы мәсләһәтләринә әмәл едир. Онун әтрафында олан адамлар да сөзү ачыг демәји севирләр, дүшүндүкләрини кизләтмирләр. Дара исә тамамилә бунун әксинәдир. О, мәсләһәтчиләринин сөзүнә гулаг аса билмир, фикринә зидд бир сөз дејән адамы дәрһал хәјанәтдә иттиһам едир, сөјүр вә ләкәләјир. Буна көрә дә ону әһатә едән адамлар јалтагдыр, икиүзлүдүр, бир иш барәсиндә әсил дүшүндүкләрини кизләдирләр, шаһа хош кәлә биләчәк сөзләр ахтарырлар. Низами гејд едир ки, Даранын өз халгы ону севмир, «евинин иҹи өзүнә дүшмәндир». Иран халгы залым Дарадан чана кәлмишдир, ондан јахасыны гуртармаг истәјир. Даранын бу зәиф чәһәтиндән Искәндәр вә онун адамлары мәһарәтлә истифадә едирләр. Онлар билирләр ки:

Шүбһәсиз залымдыр амансыз душмән,
Халг бојун гачырыр о залым башдан.

Буна бахмајараг, Искәндәр өзү дә, онун әтрафындакылар да, мүһарибә башламаг кими ганлы бир әмәлин мәс'улијјәтини үзәрләринә көтүрмәк истәмирләр. Дара Искәндәрин көндәрдији бөјүк хәрачы кери гајтаранда, Искәндәрә тәһгиредичи мәктуб көндәрәндә дә вәзирләр Искәндәри сәбирли олмаға чағырырлар, гој мүһарибәни биринчи башлајан Дара олсун, — дејирләр.

Сән бу ган төкмәјә гојма илк ајаг,
Қајанын тахтына көстәр сән һөрмәт,
Өнчә ган төкмәјә етмә сән чүр'әт.

Низами Искәндәрин ән јахшы сифәтләрини сајаркән онун кәндлиләрлә хош рәфтарыны, јохсул вә касыблардан верки алмадығыны гејд едир, о көстәрир ки, һакимин ән јахшы сифәти күч ишләтмәсиндә дејил, ағыл вә шүурун һөкмү илә һәрәкәт етмәсиндәдир. Низамијә көрә, дүнјаны фәтһ едән гылынч јох, бачарыг вә һикмәтдир.

Сөз јох ки, Низаминин көрүшләри заманәсинин чәрчивәләри илә мәһдудлашмышды. О, феодал мүһитинин

вә зәманәсиндә һаким олан идеолокијанын тә'сириндән тамамилә азад дејилди; јарадычылығынын мәһдуд чәһәтләри варды. Бу чәһәтләр фикри зиддијјәтләрдә өзүнү көстәрирди. Мәсәлән, Низами бүтүн Шәрг шаирләри ичәрисиндә биринчи олараг, гадыны кишиләрлә бир чәркәдә бөјүк гәһрәманлыға лајиг вәтәндашлар кими тәсвир етмишдир. Һәлә онун јаратдығы әзәмәтли, ағыллы, актив вә тәдбирли гадын сурәтләрини она гәдәр һеч бир шаир јарада билмәмишдир. Низами өзү ачыг көзән, вә сәрбәст јашајан гадынлары бөјүк бир мәһәббәтлә тәсвир едир, асланын еркәји-дишиси олмаз — дејир. Бунунла јанашы олараг бә'зән гејд едир ки, гадын пәрдәдә олса јахшыдыр.

Феодал һакимијјәтини вә деспотизми тәнгид едәрәк, Низами ганлы һакимијјәтин дағылмасы, ичтимаи зүлмсүз вә дөвләтсиз јашајан чәмијјәт идејасына кәлиб чыхмышды. «Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәсиндә («Игбалнамә»дә) утопик өлкәни тәсвир едән фәслин әсас идејасы зүлм вә истисмарсыз, һакимијјәтсиз чәмијјәт идејасыдыр. Искәндәр шимала кәлиб чатанда гәрибә бир өлкәјә дүшүр. Бу өлкә һәдсиз дәрәчәдә абад, бағлы-бағатлы, гојунлу-сүрүлү, ичиндә һәр не'мәти олан чәннәт кими бир өлкәдир. Бурада бағлар һасарсыздыр, гапыларын гыфылы јохдур, сүрүләр чобансыз отлајыр. Бу јерин әһалиси оғурлуг вә хәјанәт, зүлм вә көләлик, горху вә әзијјәт, азар вә шикәстлик нә олдуғуну билмир. Искәндәрин «бу нә сирдир?» — суалына онлар белә чаваб верир:

Әјри доланмагла јохдур ишимиз,
Дүзлүкдән башга шеј танымырыг биз.
Әјрилик јолуна чәкмишик һасар,
Дүзлүклә олмушуг әзабдан кәнар,
Јалан кәтирмәрик биз дилимизә,
Әјри јухулар да көрүнмәз бизә.

Искәндәр көрдүкләринә һејрәт едир. Она елә кәлир ки, бу вахта гәдәр јашадығы һәдәрдир вә әсил һәјат бу Шималда јашајанларын һәјатыдыр. Онларын ачизләрә көмәк етмәләри, әзаба дүшдүкдә давамлы олмалары, хәбәрчилик севмәмәләри, гызыла-күмүшә алданмамалары, үзә дејилмәјән сөзү далдада ағызларына алмамалары вә саир Искәндәрә чох хош кәлир. Бу утопик өлкәнин адамлары ифтихарла дејирләр:

Биздә бәрабәрдир һамынын вары,
Бәрабәр бөләрик бүтүн маллары.
Биздә артыг дејил һеч кәсдән һеч кәс,
Биздә ағлајана һеч кимсә күлмәз.

Бу сөзләри ешидән вә бу гајданы көрән Искәндәр белә гәрара кәлир ки, даһа дүнјаны кәзди бәсдир, чүнки бу азад өлкәдә өјрәндикләри бүтүн бу вахта гәдәр көрдүкләриндән вә јығдыгларындан даһа гијмәтлидир. Бу өлкәнин адамлары дүнјанын әзәмәти вә сүтунларыдыр. Искәндәрин ашағыдакы сөзләри символик хасијјәт дашыјыр вә Низаминин бүтүн јарадычылығына јекун вурур. Искәндәр Шимал һәддиндә утопик өлкәнин азад вә хошбәхт адамларына бахыб дејир: бундан сонра биз һејванлыға нифрәт едәрәк бунлар кими јашамаг тәрзини өјрәнмәлијик.

Бу сөзләрлә даһи Азәрбајчан шаири бәшәријјәти азад вә хошбәхт кәләчәјә чағырырды, зүлм, истисмар, јохсуллуг вә ачлыг олмајан бир дүнјаја чағырырды, елә бир дүнја ки, орада инсан азадлығы позулмаздыр, әдаләтли ганунлар инсанларын һүгугуну горујур вә сәадәтинин кешијиндә дурмушдур.

Низами даһи сәнәткар, бөјүк мүтәфәккир вә алим иди. Онун јаратдығы әсәрләр сөз хәзинәсинин һәгиги инчиләридир вә һеч заман өз гијмәтини итирмәјәчәкдир. Низами Азәрбајчан ше'ринин шөһрәти вә ифтихарыдыр. Бир чох халгларын әдәбијјатына тә'сир етмиш зәнкин Низами јарадычылығы әсрләр боју Азәрбајчан јазычылары вә шаирләри үчүн түкәнмәз, көһнәлмәз вә мүдрик сәнәткарлыг мәктәби олмуш вә олараг галмагдадыр. Мүхтәлиф дилләрдә дүнјанын ән габагчыл әдәбијјатыны јарадан совет јазычылары Низами ирсинин һәгиги варисләридир.

Истисмарчы вә залым синифләри мәһв едиб сосиализм јаратмыш вә бөјүк коммунизм чәмијјәтини гуран совет адамлары үчүн Низаминин јарадычылығы чох гијмәтли вә әзиздир. Низами бизимләдир, бүтүн јер үзүндә јашајан халглара вә зәһмәткеш инсанлара һәгиги бәрабәрлик, азадлыг вә сәадәт кәтирән бөјүк коммунизм идеаллары уғрунда мүбаризәдә бизимлә әл-әлә кедир, бизә көмәк едир.

1947—1953

МҮТӘФӘККИР ТӘНГИДЧИ

I

Виссарион Григорјевич Белински рус тарихинин өлмәз сималарындан биридир. Ҹәмиси отуз једди ил өмүр сүрмүш бу бөјүк инсан өз атәшин фәалијјәти, долғун вә мә'налы јарадычылығы илә нәинки рус, бәлкә бүтүн бәшәр мәдәнијјәтини зәнкинләшдирмиш, инсанлығын азадлыг вә тәрәгги уғрундакы мүбаризәсиндә мүстәсна рол ојнамышдыр. Бәшәријјәтин ирәлијә доғру һәрәкәтиндә Белинскинин ојнадығы рол отуз једди иллик бир гыса өмүрлә өлчүлмәјир. О, јалныз өз дөврүндә «фикирләрин ағасы», габагчыл идејаларын ҹарчысы олмагла галмамыш, нәсилләрин дә фикри инкишафына тә'сир етмишдир.

Онун гүдрәтли дүһасы идрак вә һәгигәтин сөнмәз ишыглары илә парламыш вә буна көрә дә тәһкимчилик Русијасынын гаранлыг үфүгләрини јарараг тарихи инкишафын чох узаг кәләҹәјини көрмүшдүр. Онун бөјүк-кичик бүтүн әсәрләриндә инсан һәјатынын мә'на вә һәгигәтини дәрк етмәјә доғру гызғын бир мејл вардыр. Бу әсәрләрин һәр сәтриндә әбәди чарпан, раһатлыг нә олдуғуну билмәјән одлу бир үрәк, сарсылмаз бир инам вә сәдагәт дујуруг. Бу әсәрләрдә биз һәмишә ирәли бахан, һәмишә кәләҹәјә мејл едән, јорулмадан һәгигәти ахтаран, һәјат вә һадисәләрин маһијјәтинә дикилмиш бөјүк бир шүурун парлаг ишыгларыны көрүрүк.

Белински һәјатын мә'насыны јалныз јүксәк мәгсәдләр, бөјүк вә саф идеаллар јолунда мүбаризәдә тапмышды. Онун нәзәриндә инсан һәјаты ади, садә бир шеј дејилди. О, «Һәјат һисс етмәк вә дүшүнмәк, изтираб чәкмәк вә зөвг дујмагдыр. Һәр нөв башга ҹүр јашајыш өлүмдүр» — дејә јазырды.

Белински әдәбијјат саһәсиндә илк аддым атыркән «Һәгигәт дүнјадакы бүтүн авторитетләрдән гијмәтлидир» — шүарыны өзүнә бајраг етмиш вә өмрү боју бу шәрәфли бајрағы әлиндән јерә гојмамышды. Буна көрә дә о, заманынын дар чәрчивәләрини јыртараг мүтәрәгги фикирләр ирәли сүрмүшдү.

Ленин «Нә етмәли?» әсәриндә ону «Рус сосиал-демократларынын сәләфи» кими јүксәк бир ада лајиг көрмүшдү: *«Габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија ифа едә биләр.* Бунун нә демәк олдуғуну һеч олмазса аз-чох конкрет бир шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн исә гој охуҹу, рус сосиал-демократијасынын Кертсен, Белински вә Чернышевски кими сәләфләрини вә 70-ҹи илләрин парлаг ингилабчылар дәстәсини хатырласын».[1]

В. Г. Белински 1811-ҹи илдә һәким аиләсиндә анадан олмушдур. Онун ушаглығы чәтин шәраитдә кечмишдир. О, һәјатын ағырлығыны, еһтијаҹын амансызлығыны чох тез һисс етмишди. Әјаләт мәктәбини гуртараркән үч ил дә Пенза кимназијасында охудугдан сонра, 1829-ҹу илдә Москваја кедиб дарүлфүнунун әдәбијјат факүлтәсинә дахил олур.

О заман Москвада дарүлфүнун кәнҹләри арасында азад дүшүнҹәјә күҹлү мејл вар иди. Тәләбәләр ичәрисиндә ингилаби фикирләр јајылмышды. Олдугҹа чохлу тәләбә дәрнәкләри ишләјирди. Бу дәрнәкләрдә Кертсен, Огарјов, Лермонтов кими Русијанын габагчыл адамлары чалышырды. Күнүн ән ҹанлы мәсәләләри һәмин дәрнәкләрдә гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олурду. Тәләбәләр дөвләтин мүстәбид вә ганлы һәрәкәтләри илә разылаша билмир, дахилән онун ганун вә гәрарларына шиддәтли бир е'тираз һисси илә јашајырдылар. Радишшевин фаҹиәнә өлүмү вә декабристләрин гәтли һәлә дә ҹәмијјәтин һафизәсиндән силинмәмишди. Һәр тәрәфдә шиддәтли бир иртиҹа һөкм сүрүрдү. Биринҹи Николај, јахуд Николај Палкин ингилаби фикирләрлә мүбаризә үчүн үчүнҹү шө'бәни — хәфијјә шө'бәсини јаратмышды. Бу күтбејин вә гәддар һөкмдар азад фикирли адамларла амансыз рәфтар едирди. Минләрлә инсанлары мәһбәсләрә долдурмушду. Тәһкимчилик зүлмү һәр тәрәфи тутмушду.

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри 5-ҹи ҹилд, сәһифә 380, Азәрнәшр, 1956.

Белә бир заманда Белински Москва дарүлфүнунуна кәлмиш вә тезликлә азад фикирли кәнчләрин сырасына дахил олмушду. Онун дарүлфүнунун јатагханасында јашадығы отағын нөмрәси 11 иди. Тәшкил етдији тәләбә дәрнәји дә «11-чи нөмрәнин әдәбијјат чәмијјәти» адланырды. Бу заманлар Белински јорулмадан чалышыр, әдәбијјат, фәлсәфә вә тарихи дәриндән өјрәнмәјә башлајыр. Кечә-күндүз мүталиәдән јорулмајыр. Һәјатда көрүб мүшаһидә етдикләри илә дарүлфүнунун ојатдығы тәәссүрат бирләшир вә 1831-чи илин әввәлләриндә о илк әдәби әсәри олан «Дмитри Калинин» адлы тракедијасыны јазыр. Бәдии чәһәтдән гејри-камил олмасына бахмајараг бу биринчи әсәрдәчә кәнч Белинскинин ичтимаи көрүшләри өзүнү ачыг көстәрир. Әсәрин гәһрәманы инсанын инсан тәрәфиндән әзилмәсинә гаршы чыхараг дејир: «Бир гисим инсанлар өз ағалыглары алтында башга бир гисим инсанлары әзирләр. Онлары ән мүгәддәс бир дөвләтдән — јә'ни азадлыгдан мәһрум едирләр. Һалбуки, онлар да инсандыр. Бу һаггы һәмин ағалара ким вермишдир? Тәбиәт вә инсанын һүгугларыны тәһгир етмәк ихтијарыны онлара ким вермишдир?»

«Дмитри Калинин» әсәри чиркин варлыға гаршы чеврилмишди. Онда ичтимаи е'тираз руһу варды. Буна көрә дә рәсми идарәләрин нәзәрини өзүнә чәкди. Бунун үстүндә 1832-чи илдә Белинскини дарүлфүнундан говдулар. Ријакарлыг едәрәк «сәһһәтинин зәифлијини вә мәһдуд исте'дадыны» сәбәб көстәрдиләр. Белински пулсуз-парасыз күчәдә галды. Еһтијач, ағыр јашајыш ону өз мәнкәнәсинин ағзына алды. Лакин орада-бурада дәрс дејиб, дәрнәкләрдә чалышараг тутдуғу јолдан дөнмәди. 1833-чү илдә «Телескоп» вә она әлавә олан «Молва» мәчмуәсинин редактору профессор Надеждин ону тәнгид шө'бәсинә ишә кәтүрдү. Белински бурада кечә-күндүз чалышырды. Мәчмуә иши ону әлдән салырды. 1833-чү ил онун һәјатында бөјүк бир кәләчәјин башланғычы олду. Бу илдә «Молва» мәчмуәсиндә илк бөјүк тәнгиди әсәри «Әдәби хәјаллар»ы нәшр етдирди. Бу әсәр бүтүн габагчыл Русијанын диггәтини чәлб етди. Фикир кенишлији, бир чох мәсәләләрин гојулушунда вә һәллиндәки јенилик вә чәсарәт, рус әдәбијјатына сонсуз мәһәббәт чохларыны һејран бурахмышды. Бурада Белински бөјүк сәнәтдән данышыр, «Бәс нә вахт биздә әсил сәнәт әсри башланачагдыр?» — дејә, сорушурду.

О, гызғын бир һәвәслә «фитрәтән сәнәткар олан» адамлары арзулајырды. Јә'ни елә адамлары ки, онлар үчүн јазмаг — јашамаг, јашамаг — јазмаг демәкдир, сәнәтдән харич онлара һәјат јохдур. Онлары нә пул, нә мәнсәб, нә дә әдаләтсизлик мәһв етмир, онлар сон нәфәсә гәдәр өз мүгәддәс сәнәтләринә садиг галырлар.

«Әдәби хәјаллар»ын бөјүк әһәмијјәти вә мә'насы рус тәбиәти, рус руһу вә варлығынын әдәбијјатда там ифадәсини вә јазычыдан әсрлә ајаглашмағы тәләб етмәсиндә иди. Белински јазычы шөһрәтинин, әдәби әсәрин бөјүк тә'сиринин сиррини дә бурада ахтарырды. О, јазырды: «Пушкинин һәдсиз тә'сиринин сәбәби одур ки, Русијаја мүнасибәтиндә, там мә'насы илә әсринин оғлу иди, о, вәтәни илә бир јердә аддымлајырды, јурдунун фикри инкишафынын нүмајәндәси иди».

«Әдәби хәјаллар»дан сонра Белински арасы кәсилмәдән бүтүн һәјатыны, бүтүн варлығыны рус әдәбијјатына һәср етди.

Белински аз бир мүддәтдә бүтүн Русијада мәшһур олду, бүтүн рус кәнчләри, Русијанын минләрлә габагчыл адамлары онун јазыларыны сәбирсизликлә көзләјир, диггәтлә охујурдулар. Чүнки бу јазыларда заманын ән чанлы мәсәләләри һәлл едилирди.

Белински ингилаби демократизмә бирдән-бирә кәлиб чыхмамышды. Онун 30-чу илләрдәки јазылары зиддијјәтлидир. О заманкы шәраит, Русијада синфи мүбаризәнин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмиш олмасы, күтләви ингилаби һәрәкатын зәифлији бирдән-бирә дүзкүн ингилаби нәзәријјә јаратмаг ишини чәтинләшдирирди. Бу илләрдә һәлә Белински идеализмин тәрәфдары иди. Маарифин јајылмасы, инсанларын дүзкүн тәрбијә едилмәси илә чәмијјәти јенидән гурмаг мүмкүн олачағына инанырды. Бу чүр идеалист сәһвләр нәтичәсиндә о бир мүддәт (1837—39) мөвчуд ичтимаи гурулуш әлејһинә мүбаризәдән әл чәкир, Һекелин «Бүтүн ағласыған керчәкликдир, бүтүн керчәклик дә ағласығандыр» дүстуруна әсасән «варлыгла барышыр», лакин бу барышығын өмрү чох аз олур. Чүнки о, Белинскинин бүтүн арзу вә истәкләринә зидд иди. 1840-чы илдә о «ијрәнч Русија варлығына» мүбаризә е'лан едир, гәти олараг ингилаби-демократик вә материалист чәбһә тутур. Белинскинин ингилаби-демократик вә материалист көрүшләринин әмәлә кәлмәсиндә габагчыл рус әдәбијјаты вә рус ичти-

маи фикринин бөјүк тә'сири олмушдур. Онун әсасландығы зәмин Радишшевин ичтимаи көрүшләри, Пушкинин бөјүк ирси, Чаадајевин фәлсәфи мәктублары иди.

Белински һәр шејдән габаг ичтимаи зүлм әлејһинә чыхыр, Русијада тәһкимчилик мүнасибәтләринин дөзүлмәз олдуғуну тәблиғ едирди. О, ади инсанларын, зәһмәткеш мужикин бөјүк мүдафиәчиси иди. О һәлә «Әдәби хәјаллар»да јазырды ки, «мән билирәм ки, инсан һәр бир вәзијјәтдә инсан олараг галыр. Мән билирәм ки, ади инсанын да бир ә'јан кими еһтираслары, ағлы вә һиссләри вар вә буна көрә дә бир ә'јан кими о да шаиранә тәһлилә лајигдир...»[1]

Белински мүтләгијјәт үсулунун һәр чүр инсан һүгугундан мәһрум етдији мужики кетдикчә даһа гызғын мүдафиәјә галхыр.

О, ашағылара, халга енмәји, зәһмәткеш инсанларын сурәтләрини јаратмағы әсил сәнәтин илк мәзијјәти сајырды. О, мужикин ән јүксәк сәнәт әсәрләринә лајиг гәһрәман олдуғуну иддиа етмәклә, ону ә'јанлара, һаким мүстәбид тәбәгәләрә гаршы гојурду.

Заман кечдикчә бу фикир мөһкәмләнир вә инкишаф едир. Белински, инсанлар арасында мүлки вә синфи вәзијјәтинә көрә јаранмыш бәрабәрсизлији вә биринин о бирисиндән үстүнлүјүнү рәдд едир. О, јухары зүмрәдән чыхдығы, јахшы варидаты вә мөвгеји олдуғу үчүн бир ағаны бир мужикдән үстүн тутмағын јарамаз бир һәрәкәт олдуғуну сөјләјирди.

Белински халгын мадди, мә'нәви һүгугсузлуғуна үрәкдән ачыјан, онун дәрдләрини өз дәрди, ағрыларыны өз ағрылары билән бөјүк бир мүтәфәккир иди. Әтрафында олан минләрлә јохсул вә ачлары көрмәјәрәк, өз шәхси сәадәтини күдән паразитләрә о һәдсиз нифрәт бәсләјирди. Инсан анчаг башгалары, минләрлә һәмвәтәнләри илә бирликдә һәгиги сәадәтә наил ола биләр. Минләрлә ачлар, еһтијач ичиндә чырпынанлар вар икән намуслу инсанын раһат јашамасы гејри-мүмкүндүр. Тохлуг вә боллуғун она вердији сәадәт ачы бир зәһәрә чеврилиб бүтүн һәјатыны, дүшүнчә вә дујғуларыны изтирабларла долдурмалыдыр.

Јохсул инсанлара, ашағы тәбәгәләрә гаршы Белинскинин мүнасибәти белә иди. Онун јүксәк инсани һиссләр, бәшәри идејаларла чарпан бөјүк гәлби һәјатын дәһшәтли көркәминә, еһтијач вә сәфаләтин әзичи мәнзәрәләринә сојуганлылыгла јанаша билмирди.

Белински 1844-чү илдә јаздығы «Парисин сирләри» адлы мәгаләсиндә дејир: «Франсыз халгыны өз романында тәсвир едән Ежен Сју она әсил бир мешшан (буржуа) нәзәри илә бахыр, чох садә нәзәрлә бахыр — халг она чәһаләт вә сәфаләтин чинајәтләрә мәһкум етдији ач вә лүт гара күтлә шәклиндә көрүнүр. О, халгын нә әсил гүсурларыны билир, нә дә әсил мәзијјәтләрини, онун һеч ағлына да кәлмир ки, халгын кәләчәји вардыр, о билмир ки, тәнтәнә ичиндә олан күчлү фиргәнин артыг белә бир кәләчәји јохдур, чүнки халгын әгидәси, јүксәк руһу, әхлаги гүдрәти вардыр»[1].

О, буржуа ингилабларынын кедишини дәриндән изләјир, зәһмәткеш халг күтләләринин бир овуч истисмарчы капиталистин әлиндә аләт олдуғуну көрдүкдә, буржуа хартијасы, буржуа азадлығынын мәнфур вә јаланчы маһијјәтини ачырды, онун халгы даһа артыг бир әсарәт вә фәлакәт ичәрисинә алдығыны сөјләјирди. Буржуа чәмијјәтиндә «демократик ганунларын», һүгуг бәрабәрликләринин бош бир сөз, јаланчы бир пәрдә олдуғуну јазырды: «Франсыз пролетарнаты ганун гаршысында ән зәнкин хүсуси мүлкијјәтчи вә капиталист илә бәрабәр һүгуга маликдир. Онларын һәр икисини ејни мәһкәмә мүһакимә едир вә күнаһа көрә ејни чәза илә чәзаландырырлар. Лакин бәдбәхтлик орасындадыр ки, бу бәрабәрлик бир тикә дә пролетариатын вәзијјәтини јүнкүлләшдирмир. Мүлкијјәтчинин вә капиталистин даими ишчиси олан пролетар тамамән онларын әлиндәдир, бүтүнлүклә онларын гулудур, зира пролетариата иш вермәк вә истәдији мигдарда музд тә'јин етмәк ихтијары мүлкијјәтчи вә капиталистдән асылыдыр. Чох заман бу музд завал лы фәһләнин өзүнүн вә аиләсинин күндәлик јемәјини, чыр-чындыр палтарынын хәрчини белә чыхармыр. Зәнкин мүлкијјәтчи исә бу муздун һесабына јүзә 99 фаиз газанч көтүрүр... Амма нә бәрабәрликдир»[2].

Белинскинин атәшин ингилаби-демократик көрүшләри, һәр чүр зүлмә, јалана вә мөвһумата олан нифрәти

---

[1] В. Г. Белински, ч. I, сәһ. 65, Москва, 1934.

[1] В. Г. Белинский, Избранные сочинения в трех томах, т. II, ст. 483, Москва, 1936.

[2] Јенә орада, сәһ. 481.

там ифадәсини «Гогола мәктуб»унда тапмышды. Бу мәктуб һејрәтамиз бир гүввәјә маликдир. О, көһнә чар Русијасында гадаған олмасына бахмајараг илләр узуну бир ше'р парчасы кими әлдән-әлә кәзмиш, өлмәз әдәбисијаси памфлетин чанлы тимсалы кими бу күнә гәдәр өз тәравәтини итирмәмишдир.

Бөјүк ингилаби вә габагчыл фикирләри тәбии олараг Белинскини материализм вә сосиализмә кәтирмишди. Тәбиидир ки, Белинскинин сосиализми утопик хасијјәт дашыјырды. Бу сосиализм о заманкы Русијанын керидә галмыш ичтимаи мүнасибәтләри илә шәртләнмишди.

Лакин бурада да о, јаваш-јаваш сосиализм јаранаҹағыны дејән гәрб сосиалист-утопистләриндән чох габаға кетмишди. О, халгы истибдад вә истисмардан хилас етмәк, көһнәлмиш мүртәче әлагәләри дағыдыб мүтәрәгги әлагәләр јаратмаг үчүн зора, гүввәјә әл атмаг лазым кәләҹәјини дејирди. О, көһнә һаким тәбәгәләрин хошлугла ағалыгдан әл чәкмәјәҹәкләринә, бунун үчүн чох ағыр мүбаризә лазым кәлдијинә инанырды.

II

Белински рус торпағынын бөјүк вәтәнпәрвәри иди. Онун әсәрләри рус халгына олан сонсуз мәһәббәтинин ифадәсидир. О һәр шеј һаггында еһтирас вә үрәклә данышдығы кими Русија һаггында да үрәклә данышырды. Јүз ил әввәл Гогола мәктубунда јазырды: «Мән јарымчыг данышмағы бачармырам. Мәним әлимдән бичлик кәлмир. Белә шејләр мәним тәбиәтимә сыған дејил. Ја сиз, ја да гој заман өзү сүбут етсин ки, мән сизин һаггыныздакы мулаһизәләримдә јанылмышам. Буна биринчи севинән мән оларам. Лакин мән өз дедикләримдән пешманлыг чәкмәрәм. Чүнки бурада сөһбәт мәним вә ја сизин шәхсијјәтиниз һаггында дејил, бурада сөһбәт нәинки мәндән, һәтта сиздән дә чох јүксәк олан бир шеј һаггындадыр. Бурада сөһбәт һәгигәт һаггындадыр, рус ҹәмијјәти һаггындадыр, Русија һаггындадыр». О, һәгигәти, рус ҹәмијјәтини, Русијаны белә јүксәк бир мәһәббәтлә севирди.

1836-чы илдә јаздығы «Ничто о ничем» адлы мәгаләсиндә дејирди: «Мән православ рус халгыны гәлбән севирәм. Онун күтләси ичиндә хырда бир зәррә олмағы өзүмә шәрәф вә сәадәт билирәм».

Белински рус халгынын бөјүк дахили јарадычылыг гүввәләринә, кениш истеʼдад вә габилијјәтинә инанырды. Буна көрә дә харичи асылылыг вә гәрби буржуа мәдәнијјәти гаршысында валеһ олмаг әлејһинә чыхырды. О, рус дили, рус шүурунун гүдрәтинә инанмајан һаким крепостној даирәләрини ләʼнәтлә јад едирди. «Һәр чүр харичи зибили мүгәддәс Русијада даһилик» дәрәҹәсинә галдыранлары әлә салырды. О адамлар Авропа вә Америка буржуа мәдәнијјәтинә сәчдә едирләр ки, онларын дахили пучдур, өзләринин һеч бир истеʼдады вә јарадычылыг габилијјәти јохдур. Белински буржуа мәдәнијјәтинә тәнгиди әлагә бәсләјирди. Мараглыдыр ки, о, Америкада технисизмин, машын вә техника инкишафынын сәнәт вә әдәбијјаты өлдүрдүјүнү јазырды.

Бөјүк мүнәггидин һиссијјаты ону алдатмамышдыр. Америкада әсил сәнәтә, һәгигәтдән данышан сәнәтә јер јохдур. Индики Америка јазычыларындан бирисинин комедијасында гоһумларынын артист олмасындан гүссәләнән ики гоча тәсвир едилир. Лакин бу гочалар чох тез тәсәлли тапырлар: Онлар инанырлар ки, тезликлә Америкада театр сәнәти тамамилә мәһв олуб кедәҹәк вә беләликлә гоһумлары артистликдән әл чәкәҹәкдир. Демәлијик ки, бу гочалар сәһв етмирләр. Чүнки Америка империализми һәр шеји долларын ағалығына вермиш вә сәнәтин өлүм һөкмүнү чохдан јазмышдыр.

Белинскинин буржуа-гәрб мәдәнијјәтинә сәҹдә едәнләр әлејһинә мүбаризәси анчаг совет дөврүндә өз ахыр нөгтәсинә чатды. Һазырда гәрб мәдәнијјәтинә о адамлар валеһ ола биләрләр ки, онларда һеч бир совет милли ифтихар һисси вә јарадычылыг габилијјәти олмасын.

Белински инанырды ки, халг руһу һәмишә бөјүк вә гүдрәтли олмушдур. О, рус тарихинә нәзәр салыр, рус халгынын өз азадлығы, вәтәнинин истиглалијјәти јолундакы ағыр мүбаризәләрини хатырлајыр вә бу барәдә гануни ифтихар һисси илә данышырды.

Белински рус әдәбијјаты вә рус нағылларында да халгын өлмәз гәһрәманлығыны, рәшадәт вә гочаглығыны көрүрдү. Бу нағылларда рус тәбиәтинин кенишлијини, рус халгынын әзәмәтли вә гүдрәтли мәʼнәви аләминин тәрәннүмүнү тапырды.

Белински халг һәјаты вә халг шүурунун һәртәрәфли инкишафыны арзу едир вә буна чалышырды.

Белинскинин патриотизми чанлы, дәрин, мә'налы вә һәјати иди. О, рус халгына бөјүк кәләчәк вә'д едиркән, онун јарадычы гүввәләринә инаныр, онун һәјатында бөјүк кәләчәји доғурачаг имканлары көрүр вә онлары артырмаға чалышырды.

Лакин Белински рус мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын мәнлији, орижиналлығы јолунда мүбаризә апарыб онун өзүнә мәхсус јүксәк кејфијјәтләрини мүдафиә едиркән һеч бир вәчһлә милли мәһдудлуға јол вермирди. Әксинә, Белински дөнә-дөнә һәгиги елм вә мәдәнијјәтин, әсил јүксәк сәнәтин мәһдуд чәрчивәләрә сығмадығыны, бүтүн халгларын, бүтүн милләтләрин малы олдуғуну көстәрирди. Һәтта нә дини габығын, нә адәт вә ән'әнәләрин буна мане ола билмәдијини, әсил бөјүк фикир вә бөјүк сәнәтин һәр јердә јајылмасынын габағыны ала билмәјәчәјини гејд едирди.

Белински башга халгын мәдәнијјәтини заһири, сәтһи вә үздән гәбул етмәјин әлејһинә иди. Она механики јашамағын, ону дахилән, мә'нән вә фикрән ишләмәдән гәбул етмәјин әлејһинә иди.

Белински милли мәдәнијјәти вә хәлгилији үмумбәшәри мәдәнијјәтә гаршы гојанларын әлејһинә чыхырды. Биринчини идеализә етмәк әсасында, икинчини «јабанчы» бир шеј кими кәнара атан вә ја икинчијә һәдсиз алудәлик көстәриб биринчини «көһнәлик», «керилик» дејә гәбул етмәјәнләрлә разылашмырды. О, хәлгилик вә бәшәрилијин һеч бир заман бир-биринә зидд олмадығыны сөјләјирди.

Белински бу мәсәләдә гәрбчиләр вә славјанофилләрин көрүшләрини тәһлил едир, һәр икисинин биртәрәфли, јанлыш олдуғуну дејирди.

III

Белинскинин ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи көрүшләри онун әдәби тәнгиди фәалијјәтинә истигамәт вермиш вә бу фәалијјәтин әсас мүндәрәчәсини тә'јин етмишдир. Әдәбијјат, онун үчүн сијаси мәгсәдләри, ичтимаи көрүшләри уғрунда мүбаризәдә гүдрәтли бир силаһ, бир трибуна иди. Белински дөнә-дөнә гејд едир ки, рус чәмијјәти јазычылара өз хиласкарлары, өз арзу вә истәкләринин ифадәчиси кими бахыр. Доғрудан да о заман рус әдәбијјаты габагчыл нүмајәндәләринин симасында чәмијјәти

марагландыран ән чанлы, ән актуал мәсәләләри һәлл етмәји өзүнә вичдани бир вәзифә билирди. Бунун үчүн әдәбијјатын мүчәррәд темалардан, гејри-реал вә хәјали сурәтләрдән узаглашмасы, һәјата, варлыға, реал инсани мүнасибәтләрә јахынлашмасы лазым иди. Јә'ни әдәбијјат чәмијјәтә, халга хидмәт етмәк кими өз әсас вәзифәсини јеринә јетирмәк үчүн һәјатын вә варлығын үзви бир һиссәсинә чеврилмәли иди.

Белински әдәбијјатда реализм бајрағыны уча тутурду. О, һәгигәти јазмағы, һәјаты олдуғу кими, бүтүн һәгигәтләри илә тәсвир етмәји јазычынын ән көзәл мәзијјәти сајырды. О рус әдәбијјатыны «ағыллы, дүшүнүлмүш бир фикрин мәһсулу, јенилик» һесаб едирди. «Әдәбијјатымыз даима өз мәнлијини јаратмаға, хәлгилијә сә'ј етмиш, риторикликдән тәбиилијә, натураллыға мејл етмишдир». О белә әдәбијјатын ән бөјүк нүмајәндәси Гоголу һесаб едирди. Бу да: «Анчаг сәнәтин варлыға үз дөндәрмәси нәтичәсиндә иди. Бунун үчүн исә сәнәткар бүтүн диггәтини күтләјә, әһалијә чевирмәли, ади инсанлары тәсвир етмәлидир».

Бунун әлејһинә чыханлары, әдәбијјатда јалныз сечилмишләри, чәмијјәтин јухары тәбәгәләрини, «нәчиб» зүмрәсини көрмәк истәјәнләри атәшин тәнгид едирди.

Белински «саф сәнәтин, — өзүндән харич мәгсәди олмајан сәнәтин» әлејһинә чыхыр. Ону «халис немесдән кәлмә фикир» һесаб едирди.

Белински көстәрир ки, һәр шеј олмаса да сәнәткарын шәхсијјәти јарадычылығында мүәјјән шәкилдә ифадәсини тапачагдыр. Сәнәткар исә, һәр шејдән габаг инсандыр, јурдунун вәтәндашыдыр, дөврүнүн өвладыдыр.

Белински һәлә јүз ил әввәл «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини ифша едиб дамғаламышдыр. Чүнки бу чүр сәнәт һәјатдан, халгдан узаглашан, фикирләри, идеаллары хырда бир сәнәтдир.

Белинскинин сәнәт нәзәријјәсинә көрә, һәјат вә варлыгдан јазмаг, јаратдығы сурәтләрин мүмкүн гәдәр натураја јахын олмасына чалышмаг јазычынын исте'дадына зәрәр вурмур, әксинә, хејир верир. Әксинә, мүчәррәд аләмә гачмаг, хәјали вә гејри-типик һадисәләр вә шәхсијјәтләрин тәсвири илә мәшғул олмаг һәгиги исте'дад үчүн өлүмдүр. Чүнки Белинскијә көрә даһи нә гәдәр јүксәкдирсә, о гәдәр әсринин өвлады, дүнјасынын вәтәндашыдыр.

О, јарадычылығында мәнсуб олдуғу халгын вә өлкәнин һәјатыны, заманә вә әсринин идеал вә гајәләрини әкс етдирмәлидир. Бунун үчүн онун һәјаты дүзкүн көстәрмәси лазымдыр. «Онун вәзифәси һәјаты тәсһиһ етмәк вә ја бојамаг дејил, ону әсил һәгигәтдә олдуғу кими көстәрмәкдән ибарәтдир».

Белински сәнәткарда һәгигәт һиссини реализмин мүһүм тәләби кими ирәли сүрүр. Јалан, фалш вә ујдурмачылыг һәгиги сәнәтлә бир јердә јашаја билмәз. Һәгигәт һисси бөјүк сәнәтин әсасы олдуғу кими бөјүк шәхсијјәтин дә лабүд кејфијјәтидир. Һәгигәт вә варлыг һисси даһини һеч бир заман тәрк етмир.

Белински о заман «натурал мәктәб» адланан реализм чәрәјанынын гаршысында бу чүр јүксәк тәләбләр гојурду. О дејирди ки, һәјаты әкс етмәк, варлыгдан јазмаг, һеч дә онун шәклини чәкмәк, растына кәлән һәр һадисәни гәләмә алмаг демәк дејилдир. Јазычы һәјат вә варлығын һадисәләрини сечмәји, онун өтәри, кечичи чәһәтләрини типик вә характерик олан чәһәтләриндән ајырмағы бачармалыдыр.

Беләликлә, јазычы гәләмә алдығы һәр бир шәхсијјәти тип сәвијјәсинә галдырмағы, бу типин симасында јүзләрлә, минләрлә реал инсанларын хүсусијјәтләрини топламағы бачармалыдыр. Белә ки, охучу десин: көрәсән мән буну һарада көрмүшәм, бу мәнә нә гәдәр таныш кәлир, аһ, мән буна һарада раст кәлмишәм? Лакин һеч чүр һарада раст кәлдијини хатырлаја билмәјәчәк. Чүнки бу тип онун таныдығы чохларын бири дејил, һамысыдыр. Јә'ни онун «танымадығы танышдыр». Јалныз варлыға бәнзәјән, ширәсини һәјатдан алан, чәмијјәтин күндәлик һәјаты илә сәсләнән әсәрләри охучу даһа тез анлајыр. Анчаг белә әсәрләр онун бүтүн һисси, дујғу вә дүшүнчәсинә һаким ола биләр.

Белински әдәбијјатда хәлгилик мәсәләсинә олдугча бөјүк диггәт верирди. О, хәлгилији о заманкы славјанофилләрин анладығы кими заһири әламәтләрдә, көһнәлмиш, заманыны кечирмиш адәтләрдә көрмүрдү. Онун әдәбијјатда хәлгилик тәләби, мүтләгијјәт, тәһкимчилик үсулуна гаршы чеврилмиш үмуми мүбаризәсинин үзви бир һиссәси иди. Дикәр тәрәфдән о заман бу мәсәләләр әтрафында кедән мүбаһисәләр саләфә әдәби мәсәләләр олараг галмырды. Һәјатын, чәмијјәтин вә инкишафын ән чанлы, ән актуал проблемләринә тохунурду. Белинскијә көрә әдәбијјатын хәлгилији, онун һәр һансы һадисәјә,

халгын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән јахынлашмасында, халгын һәјат вә дүшүнчәсинә мувафиг кәлмәсиндәдир. Белинскинин фикринчә әдәбијјатда хәлгилик халгын мәнлијини, характер чәһәтләрини, дахили вә харичи һәјатынын руһуну ифадә етмәкдәдир.

Белински әдәби әсәрин әбәдилик вә мөһкәмлијинин биринчи шарти олараг хәлгилији ирәли сүрүрдү.

Дүнјакөрүшү, сијаси әгидәләр, идеал вә арзулар мәсәләсиндә о һеч кәсә күзәштә кетмәзди. Ән чох севдији, рус әдәбијјатынын үмиди вә ифтихары һесаб етдији јазычылар белә јолларыны аздыгда, идеја чәһәтдән кери чәкилдикдә Белински бүтүн гәзәби илә чыхыш едирди. Мүасирләри һаглы олараг она «горхмаз Виссарион» дејирдиләр.

О, тәнгиддән чиддијјәт, әдәбијјата дәрин мүнасибәт, принсипиаллыг вә ајдынлыг тәләб едирди.

Белински тәнгидчинин јүксәк вә кениш мүһакимәли, дәрин биликли олмасыны ирәли сүрүрдү. Чүнки о, јазычынын да мүәллимидир. Онун мүһакимәләри гаранлыгда вә көлкәдә һеч бир шеј бурахмамалыдыр. Бу мүһакимәләр елм вә сәнәтин мүасир сәвијјәсинә ујғун кәлмәлидир.

Бөјүк тәнгидчи халгы әдәби әсәрин ән бөјүк һакими, ән нүфузлу хридары һесаб едирди. Бу вә ја дикәр әсәр һаггында, сәнәткар һаггында ајры-ајры тәнгидчиләр сәһв едә биләр, јанлыш мулаһизәләр јүрүдә биләрләр, лакин халг әдәби әсәрә гијмәт вермәкдә һеч бир заман сәһв етмир. Белински халгы әдәбијјатын ән али һакими, ән јүксәк трибуналы һесаб едирди.

Бөјүк мүтәфәккирин естетик көрүшләри инди дә өз дәрин мә'на вә әһәмијјәтини итирмәмишдир. О, сосиалист сәнәтини јаратмагда бизә бөјүк көмәкдир. Әдәбијјатымызын әсас стили олан сосиалист реализми Белински естетикасынын бүтүн чанлы вә өлмәз чәһәтләрини өзүндә бирләшдирир. Сосиалист реализми совет јарадычыларындан сосиалист варлығына садиг олмағы, ону дүзкүн вә һәртәрәфли тәсвир етмәји, инкишафын тенденсијасыны көстәрмәји тәләб едир. Сосиалист реализми, сәнәт әсәринин әср вә һәјатла јашамасыны, партија вә һөкумәтин сијасәти илә нәфәс алмасыны истәјир.

Белинскинин сәнәтдә реализм, һәјатилик, хәлгилик вә јүксәк идејалылыг тәләбләри һеч бир заман әһәмијјәтини итирмәјәчәкдир.

IV

Белински рус әдәбијјатынын бөјүк патриоту иди. Бу әдәбијјатын та гәдим замандан башлајараг онун диггәтиндән кәнарда галмыш һеч бир инчә нөгтәси, һеч бир мүһүм мәсәләси јох иди. Белинскинин дәрин тәнгиди фикри рус әдәбијјатынын бүтүн әһәмијјәтли һадисәләринә гијмәт вермишдир. Рус әдәбијјаты һаггындакы мүлаһизәләри олдугча чәсарәтли фикирләр, кениш вә дәрин мә'лумат, бүтүн дүнја әдәбијјатына әсасланан мүһакимәләр үстүндә гурулмушдур. Белински рус әдәбијјатынын талеји вә инкишафыны һәјатынын гајәси вә мәгсәди кими гијмәтләндирирди. Рус әдәбијјатына, онун инкишафы вә һәрәкәтинә аид ән хырда мәсәләјә белә јүнкүл, өтәри јахынлаша билмирди. Әдәбијјат мәсәләләрини дәрин вә әзаблы фикирләр, кәркин вә еһтираслы һәјәчанлардан сонра һәлл едирди. Буна көрә дә рус әдәбијјатына һәср олунмуш јазыларында һәр шеји гаврајан, һәр шејин маһијјәтинә ишләјән кәскин вә әзәмәтли бир дүшүнчә һакимдир.

Инсан Белинскини охудуғу заман јазыланларын доғру олдуғуну, башга чүр ола билмәјәчәјини дүшүнүр. Санки тә'сирләрин арасындан данышан һәгигәт өзүдүр. Һеч бир фикир, һеч бир мүлаһизә инсанда шүбһә ојатмыр. Бу бөјүк бир гүввәт һәмишә үрәјин һөкмү илә һәрәкәт едән гәләмин гүдрәтидир. Бу гәләмдән чыхан һәр сөз инсана доғру көрүндүјү гәдәр дә јени көрүнүр. Санки бу фикри, бу сөзү сән биринчи дәфә ешидирсән.

Белинскинин бүтүн зәнкин вә дәрин мә'налы әдәби фәалијјәти буна көзәл бир сүбут ола биләр. Рус әдәбијјаты, рус тарихи вә рус чәмијјәтинин елә бир мәсәләси олмамышдыр ки, о барәдә Белинскинин өз фикри, өз мүлаһизәси олмаја. Онун рус тарихи вә әдәбијјатынын бу вә ја дикәр һадисәси һаггындакы мүлаһизәләри һәмишә чәмијјәти марагландыран, Русијанын инкишафынын зәрури милли мәсәләләри илә бағлы олмушдур. Јә'ни о, тарихи дә, әдәбијјатын мәсәләләрини дә бөјүк бир усталыгла дөврүн ичтимаи-сијаси һәјаты илә бағлајырды.

О һәр бир јазычы вә һәр бир әсәрдә чәмијјәт вә һәјатын чанлы мәсәләләрини ахтарырды. Рус варлығынын вә рус халгынын һәјатыны дәрин вә дүзкүн көстәрән һәр бир әсәри, һәр бир јазычыны алгышлајырды; реализм јолундан азараг хәјалпәрвәрлијә, бош вә әсассыз һисләрин тәсвиринә гапылан јазычылары кәскин тәнгид едирди. Рус әдәбијјатынын ифтихары олан Крылов, Пушкин, Гогол, Грибоједов, Лермонтов кими бөјүк сәнәткарлары Белински атәшин бир үрәклә севирди. Онларын әсәрләриндә Русија һәјатынын, рус халгынын дәрдләри вә еһтијачлары әкс едилдији үчүн Белински бу әсәрләри атәшин бир үрәклә мүдафиәјә галхырды. Хүсусилә Пушкин уғрунда о там бир мүһарибә е'лан етмиш, бөјүк сәнәткарын әлејһинә чыханлара, онун һаггында сөјүш вә бөһтан јағдыран исте'дадсыз интриганлара өлүмчүл зәрбәләр ендирмишди. О, Пушкини јүксәк дәрәчәдә гијмәтләндирир, онун јарадычылығынын Русија вә рус халгы үчүн ән бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрир, бу јарадычылығын дәрин дахили мә'насыны ачыб шәрһ едирди. Биринчи дәфә Белински Пушкини «Дүнја әһәмијјәти олан бир шаир» кими гијмәтләндирмишди.

Белинскијә көрә Пушкин кими адамлар һаггында һәр чәмијјәт өз хүсуси фикрини сөјләјир, бу фикир нә гәдәр дүзкүн вә дәрин олса да сонракы чәмијјәт јенә һәмин шаирләрдә јени бир шеј тапыр.

Белински Гоголдан данышаркән дејирди ки, рус әдәбијјатынын, рус ше'ринин јени дөврү Гогол илә башлајыр. О, Гогол реализминин һәјаты дәрин вә дүзкүн тәсвир етмәсинә бөјүк гијмәт верирди, көстәрирди ки, Гоголун әсәрләриндә натураја садиг галмаг онун бөјүк јарадычылыг гүввәсинин нәтичәсидир, һәјатын маһијјәтинә дәриндән јахынлашдығыны көстәрир.

Белински ајры-ајры јазычыларын јарадычылығыны тәһлил едәркән һәмишә ону үмумрус әдәбијјатынын талеји илә бағлајыр, сәнәтин актуал вә мүһүм мәсәләләрини галдырыр вә һәлл едирди. Бурада онун халгына, вәтәнинә олан сонсуз мәһәббәти, һуманизм вә јүксәк азадлыг идеаллары әсас истигамәтверичи рол ојнајырды.

Өлмәз ингилабчы-демократ, зијалы-пролетар Белински һәр чүр көһнәлијин гәддар дүшмәни иди. О, јорулмадан јенилијә, ирәлијә кедирди, прогрес вә инкишафа әнкәл олан һәр шејин әлејһинә чыхырды. Белински дејирди ки, инкишаф анчаг көһнә илә јенинин мүбаризәси нәтичәсиндә әмәлә кәлә биләр. Заманыны кечирмиш, ролуну ојнајыб гуртармыш көһнә вә чүрүмүш һәр шеј арадан чыхмалы, јерини јени, кәнч вә сағлам гүвәләрә вермәлидир. Анчаг бу гүввәләр тәрәгги вә ирәлиләмәни тә'мин едә биләрләр. Лакин Белински гејд едир-

400—21

ди ки, көһнә өзбашына арадан чыхмаjачагдыр. Ону учурмаг, дағытмаг лазымдыр. О, анчаг мүбаризә нәтичәсиндә ортадан чыхачагдыр. Јенилик анчаг мүбаризәдә јараныр. Чүнки һәјат — фәалиjјәт, фәалиjјәт исә мүбаризә демәкдир. Бунсуз тәрәгги тәсәввүр етмәк бош хәјалдан башга бир шеj деjилдир.

Белински көстәрир ки, чүрүмүш вәзиjјәти сахламаға, јахуд дүнән олуб кечәни гаjтармаға чалышмаг әбәс ишдир. Бу она бәнзәр ки, јеничә дахил олмуш јазын габағыны алыб гышы кери дөндәрмәjә чалышасан.

Белински ичтимаи зүлмү, мөвһуматы, дини, идеализмин чүрүк е'тигадларыны рәдд едән атеист вә материалист бир мүтәфәккир иди. Буна көрә дә чаризм, мүртәче һаким даирәләр Белинскиjә ачыг нифрәт бәсләjирдиләр. О һәмишә јохсуллуг вә еһтиjач ичиндә иди. Мәишәтини тә'мин етмәк бөjүк бир дәрд иди. Һәлә кәнч јашларында вәрәм хәстәлиjинә тутулмушду. Чаризм ону һәбс етмәк фүрсәтини көзләjирди.

Петропавловск зинданынын рәиси күчәдә она раст кәләндә деjәрмиш: «Һә, нә вахт бизә тәрәф буjурачагсыныз? Сизин үчүн јахшыча јер һазырламышам». Бөjүк мүтәфәккир бәрк хәстәләнәрәк өлүмчүл һалда јатаға дүшдүjү заман ону «Үчүнчү шө'бәjә» чағырмышдылар. Чүнки мәһбәсдә артыг онун јери һазыр иди. Ону чар зинданынын әзабларыны көрмәjә гоjмаjан јалныз өлүм олду. Лакин о сон нәфәсинә гәдәр «горхмаз Виссарион», зиjалы пролетар, бөjүк демократ олараг галды, халгын азадлыг фикри илә бу дүнjадан кетди.

Онун јарадычылығы дүнjәви әһәмиjјәти олан, бүтүн бәшәр мәдәниjјәти вә елми фикрини ирәли апаран бөjүк бир һадисәдир.

Белинскинин хатирәси бүтүн совет халглары үчүн әзиздир.

Бүтүн совет халглары кими Азәрбаjчан халгы да әбәди олараг Белинскинин хатирәсини әзиз тутачагдыр. Чүнки Белински тарихимизин ән ағыр илләриндә бәj-хан зүлмү, феодал гаранлығы вә чәһаләтин һөкм сүрдүjү заманларда халгымызын көзүнү ачмаға чалышан, она башчылыг едән габагчыл адамларымызын мүәллимләриндән олмушдур. Һәсән бәj Зәрдаби, Чәлил Мәммәдгулузадә кими бөjүк ингилабчы-демократларын дүшүнчә вә јарадычылығына бүтүн рус мәдәниjјәти вә рус әдәбиjјатынын, о чүмләдән Белинскинин ингилаби-демократик фикирләринин нә гәдәр хеjирли тә'сир көстәрдиjи һамыjа мә'лумдур. Онларын ингилаби-демократик вә материалист нәзәриjјәләри, бизим бөjүк адамларымызын фикирләрини тәшкил етмиш; азадлыг јолунда мүбаризәjә галдырмышдыр.

Көһнә Русиjада Белинскинин ирсини тәһриф едир, она лаjиг олан гиjмәти вермирдиләр. Јалныз болшевикләр, јалныз Ленин онун бөjүк јарадычылығына дүзкүн гиjмәт верди. Анчаг бизим заманәмиздә Белинскинин әдәби ирси бүтүн халгын малы олмушдур.

Ијул, 1948

ГАБАГҸЫЛ ФИКИРЛӘРИН ҸАРЧЫСЫ

Кечән әсрин 10-ҹу илләриндән 70-ҹи илләринә гәдәр өмүр етмиш Мирзә Фәтәли Ахундовун һәјаты вә јарадыҹылығы Азәрбајҹан тарихинин чох мараглы вә иҹтимаи һадисәләрлә долу бир дөврүнә тәсадүф едир. Мирзә Фәтәлинин 14—15 јашы оланда Азәрбајҹан халгынын һәјатында Шимали Азәрбајҹанын Русијаја илһаг олмасы кими бөјүк тарихи бир һадисә баш верди. О замандан башлајараг әсрләр боју һөкм сүрән чүрүк Иран шаһ деспотизминә Аразын бу тајында сон гојулду. Азәрбајҹан халгы өз талејини әбәди олараг бөјүк рус халгы илә бағлады, габагҹыл рус мәдәнијјәти вә рус ингилабчы-демократларынын фикирләри јаваш-јаваш Азәрбајҹанда јајылды. Мүсәлманлығын Шәрг схоластик сәнәт вә мәдәнијјәтинин чүрүмүш, бајағылашмыш әсаслары сарсылды, дағылмаға үз гојду.

Ағыр Шәрг деспотизми, феодалларын һәјасыз өзбашыналығы, дин хадимләринин ијрәнҹ икиүзлүлүјү вә һәрислији илә бағлы олан көһнә һәјат вә иҹтимаи мүнасибәтләрин јарамазлығыны дәрк едән габагҹыл адамлар јетишди. Гара мөвһуми әгидә вә тәсәввүрләрин, сәнәт вә иҹтимаи фикир саһәсиндә һөкм сүрән дурғунлуг вә керилијин дөзүлмәз бир рәзаләт вә иртиҹа олдуғу мејдана чыхды. Јени руһлу мәдәнијјәтә, јени истигамәтли сәнәт вә әдәбијјата еһтијаҹ әмәлә кәлди. Мирзә Фәтәли Ахундов бу бөјүк тарихи зәрурәти чох дәриндән анламыш вә биринҹи олараг она класик шәкилдә ҹаваб вермишдир. Ахундова гәдәр Азәрбајҹан әдәбијјаты әсасән поезија шәклиндә инкишаф етмишди, мүасир мә'нада проза вә драматуркија јох иди. Ше'рин өзүндә дә реал инсани дујғулардан вә һәјатиликдән тамамилә узаг

олан ҹәрәјан јаранмышды, мистик әһвали-руһијјәләри тәрәннүм едән гәзәлчилик, гәсидәчилик һаким иди. Вагифлә ачылмыш реалист ҹығыр, епигон шаирләрин форма ојунбазлыглары, көһнә чүрүк ән'әнәләри сахламаг мәһдләри гаршысында һәлә чох зәиф иди. Азәрбајҹан әдәбијјатында Ахундов илк дәфә олараг тамамилә дүшүнүлмүш һәјатилик, иҹтимаи мә'налылыг програмы илә чыхыш етди.

М. Ф. Ахундов тәләб едирди ки, «поезијада мәзмун дәрк олсун», о, «естетик гајдалара әсасән» јазылсын. Бәдии әдәбијјаты мүтәрәгги иҹтимаи фикирләри јајмагда, халгын көзүнү ачмагда вә онун ирәли кетмәсинә көмәк көстәрмәкдә мисилсиз бир силаһ һесаб едән Ахундов тәбии олараг нәср вә драматуркија кими күтләви жанрларын инкишафына хүсуси әһәмијјәт верирди. О, драманы «сәнәтләрин ән шәрәфлиси олан бир фәнн» һесаб едәрәк онун да гаршысында ејни иҹтимаи мә'налылыг, һәјатилик тәләбләрини гојурду. «Мирзә Мүлкүм ханын пјесләри һаггында критика»сында јазырды: «Драм сәнәтинин мәгсәди инсанларын әхлагыны јахшылашдырмаг, охуҹу вә гулаг асанлары ибрәтләндирмәкдир». Мирзә Фәтәлијә көрә драм әсәрләри бүтүн мәзмун вә јазылышы е'тибары илә һәјатдан алынмалы, варлығын ән характер һадисәләрини үмумиләшдириб тәсвир етмәлидир. Ујдурма, гејри-реал мәсәләләрдән, јахуд өтәри вә тәсадүфи һадисәләрдән данышан әсәрләри о бәдии вә фајдалы әсәр һесаб етмирди. Һаман Мирзә Мүлкүм хана јазыр: «Сәркүзәшти-Шаһгулу Мирзә» башдан-баша писдир. Ону јандырын, тәфәккүр саһибинә бу кими шејләри јазмаг лајиг дејилдир. Ејрәҹ Мирзә пис һәрәкәт етмишдир вә өз әмисинин башына рүсвајлыг кәтирмишдир. Вәссалам.

Бу кими һәрәкәтләр инсанлар арасында үмуми бир шеј дејилдир, чох шит, јерсиз вә мәзәсиз ојунчагдыр ки, драм фәннинин әсасларына зиддир».

Ахундов драм вә романа иҹтимаи һәјатын кениш сәһнәләрини тәсвир етмәјә гадир вә даһа артыг күтләви олан бир жанр кими бахырды. Драм вә романсыз һәгиги һәјат, халгын реал вәзијјәт вә мүбаризәси, әсил инсан һиссләри вә фикирләри бәдии јарадыҹылыгда өз долғун вә там ифадәсини тапа билмәјәҹәкдир. Јени әдәбијјатын инкишаф вә кәләҹәјини о, драмсыз вә романсыз тәсәввүр етмирди. «Күлүстан» вә «Зинәтүлмәҹалис» дөврү кечмишдир. Бу күн бу чүр әсәрләр милләтин иши-

нә јарамыр, бу күн милләт үчүн фајдалы вә охучуларын зөвгләри үчүн рәғбәтли олан әсәр — драм вә романдыр».

Бу бөјүк тәләбләри бәдии јарадычылыгда биринчи олараг реализә едән Мирзә Фәтәли Ахундов өзү олмушдур. Һәм дә о буну классик шәкилдә вә классик бир вүс'әтлә етмишдир. Мирзә Фәтәли Ахундов естетик-нәзәри програмы илә бәдии јарадычылығы арасында һеч бир учурум олмајан бөјүк сәнәткарлардандыр. О, Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә вә бүтүн ислам Шәргиндә биринчи олараг мүасир мә'нада драматуркија вә нәср јаратмышдыр. Онун «Һачы Гара», «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр», «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ», «Ләнкәран ханы вәзири» кими өлмәз комедијалары вә «Алданмыш кәвакиб» повести дәрин ичтимаи мүндәрәчәли јүксәк бәдии әсәрләрдир. Бу әсәрләрдә Ахундов феодал-патриархал дүнјасыны, онун залым вә алчаг, горхаг вә амансыз, бич вә күтбејин, чаһил вә ловға адамларынын шәклини чәкмиш, онларын бүтүн дахили пучлуғуну вә чиркинлијини ачыб көстәрмишдир. Истәр бәдии, истәрсә елми-фәлсәфи әсәрләриндә Ахундов халгын дөнмәз, бөјүк вә еһтираслы досту кими мејдана чыхыр, онун мәнафејини мүдафиә едирди. Мәктубларындан бириндә Ахундов јазырды:

«Өз халгымын јолунда мән һәр шејими фәда етмәјә һазырам, мән өз халгымын јалныз достујам, бизим мәгсәдимиз һәммәзһәбләримизин авамлығыны вә эталәтини ләғв етмәк вә күтләләр арасында елм вә билик јајмагла вәтәнимизин чичәкләнмәсини әлдә етмәкдир. Бизим мәгсәдимиз азадлыг, әдаләт бајрағыны учалтмаг вә сакит һәјат гурмаг, хошбәхтлијә чатмаг үчүн халга имкан јаратмагдыр...»

М. Ф. Ахундовун бу сөзләри онун бүтүн һәјат вә фәалијјәти үчүн бир дүстур ола биләр. О, халгын мәнафеји, кәләчәји вә тәрәггисинин дүшмәнләри олан деспотизм вә дини хурафат әлејһинә јорулмадан мүбаризә апарырды. О, «Сәдр мәчлисдә отурмуш биелм вә бихәбәр шаһзадәләрин» халга олан вәһши вә надан рәфтарыны лә'нәтләндириб онларын зүлм вә тәһгири алтындакы күтләләрә мүрачиәтлә јазырды: «Булар, бизим чан вә малымыза һимајәт едирләрми? Јох. Булар, биздән өтрү хәстәханалар вә мәктәбләр ачыбларлармы? Јох. Буларын васитәси илә биз харичи мәмләкәтдә еһтирам тапырыгмы? Јох. Буларын һимајәти илә биз дахили мәмләкәтдә пис адамларын шәриндән әмин олуругму? Јох. Буларын сәбәби илә биз јохсуллардан ничат тапмышыгмы? Јох. Бәс буларын вүчуду нәјә лазымдыр?

Буларын вүчуду она лазымдыр ки, бизим газандығымызы вә өз мәмләкәтимиздә јер алтындан тапдығымыз аз ја чох гызыл вә күмүшү әлимиздән алсынлар, өзбашына вә ганунсуз олараг, бош нәфсләринин тәләбини едәјән һәр нөв мүсибәти бизим башымыза кәтирсинләр».

Ахундов Шәрг деспотизминин вә биринчи нөвбәдә Иран вә Түркијә деспотизминин гәддар дүшмәни иди. О јазырды ки, Иран шаһ деспотизми јухарыдан ашағы бүтүн чәмијјәтин әхлагыны позур, мә'нәвијјатыны чүрүдүр, бурада сәдагәт, вәтәнпәрвәрлик, инсани һејсијјәт вә саир мүмкүн дејилдир, јаланчылыг, ријакарлыг, икиүзлүлүк, јалтаглыг, әјрилик вә оғурлуг кими чиркин сифәтләр јајылмышдыр. Бу сифәтләр дә биринчи нөвбәдә деспотун әлинин алтында олан вә һәр күн онун әдаләтсиз әмрләрини јеринә јетирән принсләрин, вәзир вә вәкилләрин сифәтидир, чүнки деспот онларын өзүнү күндә јүз дәфә тәһгир едир, алчалдыр вә һәтта һејван кими кәтәкләјир дә. «Иран мәмләкәтиндә деспотун фәрманы илә, һәтта чалалы јүксәк олан мә'мурларын ајагларыны фәләггәјә гојуб чубуг вурурлар вә бир нечә вахтдан сонра, јенә бу рүсвај олунмуш мә'мурлардан вәзирләр вә сәрдарлар гајырырлар вә онлардан ихлас вә ирадәт тәвәгге едирләр вә бу бичарә мә'мурларын тәбиәтләриндә деспотун һөкмүнүн тә'сириндән бир төвр рәзаләт вә нөкәрчилик вә бигејрәтлик һасил олубдур ки, чисмани өзләринә һәркиз ар билмәзләр вә бу нөв зилләт вә рүсвајлыгдан сонра кенә бу дүнјада зиндәканлыға талиб олурлар».

М. Ф. Ахундов Иран вә Түркијә деспотизминә, бу мәмләкәтләрин һаким тәбәгәләринин сатгын вә мүртәче сијасәтинә гаршы мүбаризәдә өмрүнүн ахырына гәдәр дөнмәз вә ардычыл иди. О, јазырды ки, Иран шаһлығы вә Түркијә солтанлығы, шарлатан, сатгын, јаланчы, чаһил вә залым вәзирләр, принс вә һакимләр, Түркијә вә Иран мәмләкәтинин бәдәниндә чүрүмүш, ирин бағламыш бир јарадыр. Нә гәдәр ки, онлар вар, нә гәдәр ки, халгын ихтијары вә ирадәси әлиндән алынмышдыр, о гәдәр Түркијә вә Иран азад вә хошбәхт ола билмәјәчәк, прогрес јолуна дүшә билмәјәчәкдир. Бу һаким вә залым тәбәгәләр нәинки кечә-күндүз халгы сојмагла онун мал вә чанына, намус вә вичданына тәчавүз етмәклә кифајәт-

ләнирләр, ону бир дә харичи сојғунчуларын ајағы алтына атырлар. Ахундовун әсәрләри хүсусилә Иран вә Һиндистанда јүз илләр әрзиндә таланчылыг сијасәти апаран Инкилтәрә империализмини ләʼнәтләндирир вә халг гаршысындакы бу бөјүк чинајәтин күнаһыны һаким тәбәгәләрин бојнуна атыр.

М. Ф. Ахундовун орта әср чәһаләти вә Шәрг деспотизми әлејһинә үмуми мүбаризәсиндә Түркијә вә Иран деспотизмини һәдәф көтүрмәси тәбии бир һалдыр. Иран вә Түркијә һаким даирәләри јүз илләрлә Азәрбајчана һәрби јүрүшләр, ганлы басгынлар дүзәлтмиш, Азәрбајчан халгынын мадди вә мәʼнәви сәрвәтләрини талан етмиш, онун доғма дилини арадан галдырмаға чалышмышды. Онлар јазычынын јашадығы дөврдә Азәрбајчанын чыхмыш олдуғу јени тәрәгги јолунун горхулу дүшмәнләри идиләр. Иран вә Түркијә мүртәчеләри о заман Азәрбајчаны рус мүнасибәтләриндән ајырмаг чидд-чәһдләриндән әл чәкмәмишдиләр. Онлар Азәрбајчанын јерли мүртәче тәбәгәләринин, һүдудсуз ағалыглары горху алтына дүшмүш бәјләрин вә ханларын көмәји илә өз позучу ишләрини давам етдирир. Азәрбајчан халгынын бөјүк рус халгы илә гардашлығыны позмаға чалышырдылар.

Буна көрә дә Мирзә Фәтәли Ахундов Иран вә Түркијә деспотизминә хүсуси нифрәт бәсләјир вә она гаршы амансыз мүбаризә апарырды. Чүнки Мирзә Фәтәли Ахундов Азәрбајчан халгынын вә бүтүн Јахын Шәрг халгларынын тәрәгги јолуна дүшмәсини, азадлыг вә сәадәтә чыхмасыны рус халгы илә бирликдә вә иттифагда көрүрдү. О, Азәрбајчан халгынын рус халгы илә әлагәләринин даһа да дәринләшмәсинә чалышараг јазырды: «Әкәр Русија торпагларындакы мүсәлманлар Қәмалуддөвләнин идејаларыны мәнимсәсәләр, онда һөкмән мүсәлман мүстәбидләринә нифрәт һисс едәрләр. Иран вә Түркијәдәки мүсәлманлар ағыр вәзијјәтдә вә бөјүк сәфаләтдә јашадыглары һалда, русларын һимајәси алтында һәјаты, мүлкијјәти вә шәрәфи тамамилә горунан Русија мүсәлманлары даһа руслардан гачмаз вә узаг дурмазлар; онлар рус халгы илә бирләшәр, дини еʼтигадлардан ирәли кәлән фанатизм вә мүридизм руһу онларын арасындан һәмишәлик галхар, кор фанатизм үзүндән куја мүсәлман падшаһынын һөкмранлығы алтында күнаһсыз јашаја биләчәкләрини күман едән мүсәлманларын Түркијәјә мүһачирәт етмәк һәвәси арадан галхар; һәмчинин әбәс јерә һәр ил Гафгаз өлкәсиндән милјонларла пул апарылыб хәрчләнән Мәккә зијарәти һәвәси дә арадан галхар».

Мирзә Фәтәли Ахундов рус дилини, рус мәдәнијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир. О, даима рус әдәбијјатындан өјрәнмиш, о заман Тифлисдә сүркүндә олан декабристләрдән Бестужев-Марлински, А. Одојевски илә јахын достлуг етмишдир. Ахундов Лермонтовдан сонра биринчи олараг бөјүк Пушкинин фачиәнә өлүмү мүнасибәти илә «Пушкинин өлүмү һаггында» мәшһур поемасыны јазмышдыр. Бу поемада Азәрбајчан халгынын рус шеʼринин сөнмәз күнәшинә олан дәрин мәһәббәти өз ифадәсини тапмышдыр. Пушкинин јарадычылығына мүнасибәт, она верилән јүксәк гијмәт Мирзә Фәтәли Ахундову бөјүк ингилабчы-демократ Белинскијә јахынлашдырыр. Рус дили һаггында Ахундов белә јазырды: «Мән рус дилини јахшы билирәм. Индики әсрдә рус дили инша елминдә вә саир чәһәтләрдә күн-күндән тәрәгги едир вә инчә мәтләбләри ифадә етмәкдән өтрү мисилсиз бир дилдир».

Ахундов бөјүк материалист-атеист философ иди. О, ислам дини вә хурафатыны — Шәрг деспотизминин ијрәнч бир силаһы кими рәдд едирди. Азәрбајчан, Иран вә башга өлкәләрдә исламијјәтин гәбул едилмәсини бөјүк бир тарихи фәлакәт сајырды. Онун фикринчә исламијјәт әрәбләрин өзләринә дә кериликдән вә чәһаләтдән башга һеч бир шеј вермәмишдир: «Бүтпәрәстлијин пәнчәсиндән гуртармаг исламизмин пәнчәсиндән гуртармагдан чох-чох асандыр. Исламизм әрәбләри өз ити чајнагларында сахлајыр вә амансыз ајинләри илә онлары һәр јердә јајылмагда олан сивилизасијаја јахын дүшмәјә гојмур».

Ахундов јени Азәрбајчан әдәбијјатынын јарадычысы, зәманәсиндә габагчыл фикирләрин чарчысы, бөјүк реалист јазычы вә материалист бир мүтәфәккир иди. Әлбәттә онун көрүшләриндә тарихән мәһдуд чәһәтләр варды. Марксизмә гәдәр олан бүтүн материалистләр кими о да ичтимаи һадисәләрин шәрһиндә идеалист иди, елми сосиализм нәзәријјәсинә вә диалектик-материализм фәлсәфәсинә кәлиб чыха билмәмишди. Лакин Ахундов намусла халгыны вә вәтәнини севән вә сәдагәтлә про-

грессә, габагчыл фикирләрә хидмәт едән өлмәз бир јазычы иди. О бүтүн варлығы илә истәјирди ки, халг өз гүвәләрини бирләшдириб, зүлмкара десин: «Дөвләт вә һакимијјәтдән әл чәк!» О, атәшин бир үрәклә арзу едиб дејирди: «Халг өзү заманәнин вәзијјәтинә вә тәләбләринә мүвафиг ганунлар вермәлидир, конститусија дүзәлтмәли вә она риајәт етмәлидир. Анчаг о заман халг јени һәјат тапа биләр».

Сентјабр, 1951

САБИР

1

М. Ә. Сабир Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә һәгиги халг шаири кими дахил олмуш вә онун инкишафында, реализмин, демократик идејаларын гәләбә чалмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Сабирин јашадығы дөвр Азәрбајчанда гызғын синфи мүбаризә дөврүдүр. Бу дөврдә биринчи рус ингилабы бүтүн дүнјаја сәс салды, зәһмәткешләри һәр һансы ичтимаи зүлмә, синфи сојғунчулуға, орта әср һәјат тәрзинә, истибдада, капитализм әсарәтинә гаршы гызғын чарпышмалара руһландырды. 1905-чи ил ингилабы о заман Азәрбајчанда да халг күтләләрини бәј-хан вә буржуа зүлмү әлејһинә мүбаризәјә галдырды. Бу мүбаризәјә Бакы пролетариаты, онун габагчыл дәстәси олан болшевикләр рәһбәрлик едирди. Сосиализм идејалары, халглар гардашлығы идејалары Бакы пролетариаты арасында кениш јајылмышды. Бакы пролетариатынын ингилаби чыхышлары бүтүн ичтимаи һәјата, чәмијјәтин фикир вә дүшүнчәсинә бөјүк тә'сир көстәрирди. О дөврдә Азәрбајчан әдәбијјаты вә сәнәтиндәки гүдрәтли мүтәрәгги вә реалист чәрәјан биринчи рус ингилабындан, Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсиндән илһам алмышды. Сабир исә бу чәрәјанын ән бөјүк, ән көркәмли шаири иди. Шүбһәсиз ки, Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабирин јарадычылығынын идеја көкләри зәһмәткеш халгын мүбаризәсиндә иди. Сабир бир чох ше'рләриндә фәһлә вә јохсул кәндлиләрин ағыр вәзијјәтини көстәрир, буржуа вә бәј-хан зүлмүнү ифша едирди. Мәсәлән, «Гәм јемә» адлы ше'риндә о, керидә галмыш «рәијјәтә, фәгир фәһләјә вә дeһгана» мурачиәт едәрәк јазырды:

Субһ тездән дур ајаға шамәдәк чәк зәһмәти,
Күчлүләрдән дә ешит һәр нөв фөһшү төһмәти,
Сән зәлил ол, ејби јох, гој күчлү чәксин ләззәти,
Гој сәни хар ејләсинләр хану ә'јан, гәм јемә!

Бу ше'риндә Сабир һәлә ингилаби мүбаризәјә гошулмамыш, синфи шүуру зәиф олан адамлары нәзәрдә тутур. Сабирин фикри бу чүр керидә галмыш вә амансыз зүлмә дөзән шәхсләри ајылтмаг, бөјүк азадлыг мүбаризәсинә гошмаг иди. «Өлүбә» адлы ше'риндә Сабир јазыр:

Паһ атоннан, нә јаман јатды бу оғлан, өлүбә!
Нә дә тәрпәнмәјир үстүндәки јорған, өлүбә!

Бу гәдәр гышгырыға дурду гонум-гоншу тамам,
Дәбәришмәз дә, верибдир дејәсән чан, өлүбә!

Һәр јаны бүрүмүш вә бүтүн аләмә сәс салмыш ингилаби мүбаризәнин курултуларыны ешитмәјән пассив адамлары Сабирин мә'налы вә тә'сирли сатиралары һәрәкәтә кәтирир, гәфләт јухусундан ајылдырды. Сабир, мүбаризә едән, дөјүшән зәһмәткешләри дә көрүрдү, онларын мүбаризәсинин бөјүк мә'насыны баша дүшүрдү. «Бакы фәһләләринә» адлы ше'р азадлыг вә өз һүгугу уғрунда мүбаризә апаран фәһләләри нәзәрдә тутур. Бу ше'рдә о, фәһлә һәрәкатындан ваһимә вә әндишәјә дүшмүш саһибкарын һәм ганичичи, һәм ријакар, һәм дә күлүнч тәбиәтини ифша едир:

Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди,
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан едир инди.
Олмаз бу ки, һәр әмрә дәхаләт едә фәһлә,
Дөвләтли олан јердә чәсарәт едә фәһлә,
Асудә нәфәс чәкмәјә һаләт едә фәһлә,
Јанинки һүгуг үстә әдавәт едә фәһлә,
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди.
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан едир инди.

Сабирин «Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?», «Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фәһлә?» вә башга ше'рләри билаваситә Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинин тә'сири илә јазылмышдыр. Ингилаби һәрәкат фәһләләрин синфи шүуруну күчләндирирди. Һаким тәбәгәләр онлара күзәштә кетмәјә, онларла һесаблашмаға мәчбур олурдулар, ичәридән исә јанырдылар, чүнки бир аббасы «күнәмузд» илә доланан үстүмазутлу, әлигабарлы фәһләни ичлас вә мәчлисләрдә көрмәјә көзләри јох иди.

Сабир онлара белә истеһза едир:

Дөвләтлијик, әлбәттә, шәрафәт дә бизимдир,
Әмлак бизимдирсә, әјаләт дә бизимдир,
Диван бизим, әрбаби-һөкумәт дә бизимдир,
Өлкә дәрәбәјлик дејә хан-ханмы санырсан?
Ахмаг киши, инсанлығы асанмы санырсан?

Сабир Бакы капиталистләринин залым, кобуд вә күлүнч тәбиәтини дөнә-дөнә ифша едир, онларын бүтүн чаһил «мүсәлман» тәбиәтләрини, кобуд вә амансыз рәфтарларыны ачыб төкүр:

Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фәһлә?!
Нә хәјал илә олубсан белә иддәалы, фәһлә?!

Сәнә динмәдикчә, әбләһ, азыхыб јолун чашырсан,
Гапыда дајанмајыб да зала доғру дырмашырсан,
Гара фәһлә олдуғунда бәјү ханла чулғашырсан,
Бәјә бизда көрмәјирсән бу гәдәр чәлалы, фәһлә?!

Сабирин сатираларындакы «Һәр мәчлиси алидә сохулма тез арајә», «Бу гәдәр гышгырыға дурду гонум-гоншу тамам», «Зала доғру дырмашырсан» кими ифадәләрин дәрин мә'насы вардыр. Онлар фәһлә синфинин 1905-чи ил ингилабы дөврүндәки бөјүк сијаси тәләбләринә ишарәдир, Бакы пролетариатынын о замандакы сијаси мүбаризәсинин вүс'әтини көстәрир.

Фәһлә синфинә вә ингилаби мүбаризәјә аид ше'рләри илә Сабир әдәбијјатымызда она гәдәр тохунулмајан бир теманы усталыгла ишләмиш, пролетариатын тәрәфиндә олдуғуну көстәрмишдир.

Сабирин јарадычылығында кәндли мөвзусу да бөјүк јер тутур. О, јохсул, зәһмәткеш кәндлинин бәј вә ханлардан көрдүјү зүлмү нифрәтлә тәсвир едирди, кәндли күтләләриндә мүбаризә руһуну күчләндирирди. Онун «Молла Нәсрәддин» журналында чап едиләрәк, аз бир заманда дилләрдә әзбәр олан вә ағыздан-ағыза кәзән ше'рләри минләрлә јохсул кәндлиләрин синфи шүуруну күчләндирир, үрәкләрини мүбаризә һәвәси илә долдурурду. Сабирин сатирасында Азәрбајчан кәндлисинин о заманкы һүгугсуз вә ағыр вәзијјәти өз ифадәсини тапмыш, бу кәндлинин гәддар дүшмәни олан бәј вә ханлар атәшә тутулмушдур. Әсрләр узуну кәндлинин дәрисини сојмуш бу ағаларда һеч бир инсан сифәти јохдур, онлар мәрһәмәт вә инсафдан мәһрум јыртычылардыр. «Әкинчи» ше'риндә Сабир белә бир мүлкәдары бизә тәгдим едир:

Мәзлумлуг едиб башлама фәрјадә, әкинчи!
Гојма өзүнү түлкүлүјә, адә, әкинчи!

Хош кечмәди ил чөллүјә, деһганә, нә борчум?
Јағмады јағыш, битмәди бир данә, нә борчум?
Әсди гара јел чәлтијә, бостанә, нә борчум?
Кетди мәнә нә фәһләлијин бадә, әкинчи?
Лағ-лағ данышыб башлама фәрјадә, әкинчи?

Сабир јашадығы дөврдә Азәрбајҹан кәндлиси примитив үсулларла ишләјир, хышла әкиб, орагла бичир, дәридән чыхырды. Кичик бир гураглыг онун үчүн һәгиги бир фәлакәтә чеврилирди. О, тәбиәтин әлиндә тамамилә әсир иди. Мәһсулдарлығы артырмаг үчүн күбрәси, машыны јох иди. Тәбиәтин шылтаг ағалығындан хилас олмаг үчүн бөјүк су һовузлары тикә билмир, архлар вә каналлар чәкә билмирди. Амансыз зүлм, бир тикә чөрәк дәрди вә еһтијаҹ ону көз ачмаға гојмурду. Алты-једди јашлы ушагдан гарысына гәдәр бүтүн күлфәти сәһәрдән ахшама гәдәр әкиндә, бичиндә олур, хырманда тахыл дөјүб, соврут атырды. Бу зүлмлә јығдыгларыны да мүлкәдар кәлиб апарырды. Бу дәһшәтли вәзијјәти Сабир «Балача сәһнә» адлы әсәриндә көстәрмишдир.

Әрбаб
Вур, вур ки, кәтирмәјибдир арпа!
Әкинчи
Инсан дөзмәз бу шарпа-шарпа!
Әрбаб
Вур, вур ки, нә јағ вериб, нә гајмаг!
Әкинчи
Вурма ки, дејил инәкләрим сағ!

2

Сабирин бир чох ше'рләри дин вә мөвһумат бајгушу моллалары, дәрвишләри, ҹадукәрләри, дуа јазанлары, фалабаханлары, мүридләри, заһидләри ифша едир. Азәрбајҹан гадынынын һүгугсуз вә ачынаҹаглы вәзијјәтини көстәрән ше'рләри дә халгын арасында чох сүр'әтлә јајылырды. Бүтүн бу ше'рләриндә Сабир көһнә адәт вә ән'әнәләри гырманҹлајыр, халгы јенилијә, ирәлијә чағырырды. Сабирин ше'рләриндә көһнә дүнјанын бүтүн бајгушлары јени һәјат, јени адәт вә јени мәдәнијјәт уғрунда мүбаризә апаранлары «Урус башлылар» адландырырлар. «Рус» сөзү јенилији, тәрәггн вә јүксәлиши, һагг вә әдаләти тәмсил едән бир рәмз кими һәр ҹүр зүлмкарлыға, ҹәһаләт вә наданлыға гаршы гојулур.

Нејләјим, ејвај, бу урус башдылар
Билмәјирәм һардан ашыб дашдылар?!
Гојмајын, ај көһнәләр, ај јашлылар,
Һејвәрәләр һәр јерә дырмашдылар.
Һеч бири өз мәзһәбинин һөрмәтин
Көзләмәјир, көзләјир ел гејрәтин.
Ҹүмләси бир јолда гојуб нијјәтин
Хошламајырлар аталар адәтин.
Чүнки нә сүнни, нә гызылбашдылар.
Бир јава шејдир бу башыдашлылар.

Зүлм вә истисмарсыз јашаја билмәјән бу һаким тәбәгәләр, өз ағалыглары вә јахшы јашајышларындан башга бир шејин гејдини чәкмирдиләр. Сабир көстәрирди ки, онлар вәтәнин дүшмәни, тәрәгги вә мәдәнијјәтин дүшмәнидирләр. Онлар халга ишыг вә сәадәт кәтирән, јенилик уғрунда мүбаризә апаран, елми вә мәдәнијјәти јајан һәр кәси өлдүрмәјә, ләкәләмәјә, үстүнә чирк атмаға һазырдырлар. Онларын бајрағы зүлмдүр, авамлыгдыр, ҹәһаләт вә наданлыгдыр.

Јашамаг истәр исәк сырф авам олмалыјыг,
Атыб инсанлығы, билҹүмлә һавам олмалыјыг.

Фикри-тәдрис едән әшхасы кәнар етмәлијик,
Һәр нә ҹүр олса бу биднләри зар етмәлијик,
Өлкәдән бунлары мәҹбури-фәрар етмәлијик,
Тез заманда вәтәни, милләти хар етмәлијик,
Бојләҹә наили-мәгсуди-мәрам олмалыјыг,
Јашамаг истәр исәк сырф авам олмалыјыг.

Сабир ән гара дини көрүшләрә әсасланан «тәркидүнја» «фәлсәфәсинин» һәјатда инсаны гејрәтсизлијә, фәалијјәтсизлијә, әталәтә вә өлүмә сүрдүјүнү көстәрирди. Ислам дини вә мөвһуматынын минләрлә адамлара ашыладығы бу чүрүк көрүшләр, «гәзаја чарә јох» дүстурлары нә гәдәр адамларын һәјат гүввәсини сусталдыб өлдүрмүш, онлары зүлм, алчаглыг, рәзаләт вә сәфаләтә дөзмәјә мәҹбур етмишдир! Бизим әсримиздә бүтүн Шәрг халглары һәр ҹүр зүлм әлејһинә вә биринҹи нөвбәдә мүһарибә гызышдырыҹы американ-инкилис империализминин мүстәмләкә зүлмү әлејһинә шиддәтли мүбаризә апарыркән, залым вә гәсбкарлар бу чүрүк дини вә мөвһум көрүшләрдән даһа бәрк јапышыр вә халг күтләләринин мүбаризә игтидарыны сарсытмаға сә'ј едирләр. Онлар капитализмин төрәтдији ачлыг вә фәлакәтләри каһ «әбәди вә әзәли» бир шеј кими, каһ «гәза вә гәдәрин иши» кими, каһ јер үзүндә инсан нәслинин һәдсиз

чохалмағынын нәтичәси кими изаһ едир, зәһмәткеш инсанын азадлыг вә сәадәт уғрунда мүбаризә ирадәсини гырмаға чалышырлар.

Бу ишдә чүрүк ислам дини вә мөвһуматы онларын әлиндә ән јахшы силаһдыр. Бу васитә илә онлар фәһлә вә кәндлиләрин керидә галмыш һиссәсинә тә'сир едир, онун фикрини, бејнини думанландырыр, Сабир демишкән, «Душүнмәјә, көрмәјә гојмур», јә'ни һәр зүлмә вә әзијјәтә дөзән мүти бир гула чевирир. Сабир јашајан дөврдә һаким тәбәгәләрин бу мистик көрүшләри јајмаг үчүн даһа артыг имканлары вар иди. Буржуазија, бәјләр, ханлар, моллалар, заһидләр, мүридләр, чар чиновникләри кечә-күндүз халгы әзмәк вә бејнини думанлатмагла мәшғул идиләр. Она көрә керидә галмыш мәзлум, мүти вә заваллы адамларын сајы аз дејилди. Сабир онларын һамысыны мүбаризәјә чағырырды, өзүнә мәхсус истеһза илә, ејибләрини көстәрмәк вә күлмәк јолу илә онлары ајылдырды.

Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә!
Үзүн олдисә кәр күлфәт јанында гарә, сәбр ејлә!

Јетәркән залымын зүлмү сәнә дөври-гәзадән бил,
Чатаркән әмирин зәчри, ону сејри-сәмадән бил.
Өзүн өз ичзинә баис олуркән масәвадән бил,
Бу мәш'умијјәти биканәдән көр, ашинадән бил,
Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр ејлә!
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә.

Фәгәт бир иш дә көрмәк истәсән көр мүсәлман тәк,
Тәһәммүл ејлә чөври-мүлкәдарә, ишлә һејван тәк,
Чалыш, әк, бич, апарсын бәј, евин галсын дәјирман тәк.
Ајылма, һаггыны ганма, хәбәрдар олма инсан тәк,
Дарыхма, инчимә, таб ејлә һәр азарә, сәбр ејлә.
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә.

Сабир, керилик вә чәһаләт јајан, зүлм вә әдаләтсизлијә бәраәт газандыран диндарларын вә бир сүрү «шәләсаггалларын» бүтүн мә'нәви ејбәчәрлијини парлаг бојаларла көстәрмишдир — «һәр иши гурдалајан», «һарда бир нур көрәрсә она гаршы олан», «бә'зинә диш гычыдыб, бә'зинә гујруг булајан», «Охумагда пајы, јазыда гисмәти олмајан» бу паразитләр дејир:

Мө'миник, кефләнирик аризуји-чәннәт илә,
Охумушлар адыны јад едәрик лә'нәт илә,
Дүшмәник елм илә, инсаф илә, һүрријјәт илә,
Биз бу әфсанәләри чәһл илә тәнфир едәрик,
Мүмкүн олдугча мүсәлманлары тәкфир едәрик.

Иранда вә Түркијәдә азадлыг һәрәкаты, шаһ вә солтан зүлмүнә гаршы мүбаризә, зәһмәткеш халгын ағыр јашајышы, империализмин ганлы вә ријакар сијасәтинин ифшасы Сабирин бир чох әсәрләринин мөвзусу олмушдур. Бу әсәрләриндә Сабир Иран вә Түркијәнин сатгын һакимләрини, ганичән әрбаб вә әфәндиләрини лә'нәтләјир, олмазын зүлм көрән зәһмәткеш халга үрәкдән ачыјырды. Иран ингилабынын гәддар дүшмәни олан, Ираны харичи мүстәмләкәчиләрә сатмыш Мәммәдәли шаһа Сабир чохлу сатира јазмыш, онун бүтүн мәнфур сифәтләрини тәсвир етмишдир. Бу сатиралары охујан һәр кәс Иран ингилабынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә Мәммәдәли шаһын һалыны вә вәзијјәтини ајдын тәсәввүр едә биләр. О, каһ гызышараг халга һәдә охујур, өзүнү јер үзүнүн аллаһы сајыр, халгын малынын да, чанынын да ағасы һесаб едир, каһ бүтүн Ираны дүнја базарына чыхарыб сатыр, каһ халг һәрәкаты гаршысында титрәјәрәк үздә күзәштә кедир, мәшрутәјә разы олур, лакин далда ингилабы боғмаг үчүн тәдбир көрүр, каһ горхусундан мәмләкәти тәрк едиб гачыр вә саир. Сабир ону һәр вәзијјәтдә көстәрир.

1908-чи илин ијун ајында һәрби силаһлы гүввәләрин күчү илә Мәммәдәли шаһ биринчи Иран мәчлисини говдугда Сабир онун дилиндән белә дејир:

Иранлы дејил, чүмлә билир Мәмдәлијәм мән.
Күркани-чәфаву — ситәмин чәнкәлијәм мән,
Иранлыларын башларынын әнкәлијәм мән.
Сөррам, ичәрәм ганларыны, чүн зәлијәм мән.
Лашә өзүмүн, әт өзүмүн, ган өзүмүндүр,
Шөвкәт өзүмүн, фәхр өзүмүн, шан өзүмүндүр!

Мәммәдәли шаһ бир деспот олараг амансыздыр, әһдини позандыр, намуссуздур, инсаф вә вичдандан мәһрумдур, вәтән хаинидир:

Алты мин илдән бәри мөвчуд олан бир мәмләкәт,
Көрмәмишди сән кими бир шаһи-вали мәртәбәт.
Нијјәтин саф, е'тигадын пак, гәсдин мәс'әдәт
Милләтин шад, өлкән абад, үмдә фикрин мәрһәмәт...
Гојдуғун тач, өртдүјүн хәл'әт һалал олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеји-милләт һалал олсун сәнә!

Истеһза илә долу бу сәтирләри Сабир 1909-чу илин ијун ајында, јә'ни ингилабын ағыр күнләриндә јазмышдыр. Бурадакы нифрәт вә кәдәр тәбиидир. Лакин һаман илин ијул ајында Азәрбајчан вә Киланын гәһрәман

фәдаиләри Теһрана кирдикдә вә шаһ гачмаға мәчбур олдугда Сабирин сатирасында күчлү бир оптимизм һисс едилир, шад бир күлүш ешидилир:

Јансын иранлыларын архасы, јанды чијәрим, —
О јетим Мәмдәлидән вар јенә пис хәбәрим.
Белә дерләр ки, гојуб тахты, гачыб тачи-сәрим,
Сығыныб консула хаганлары иранлыларын,
Дәрһәгигәт пис имиш ганлары иранлыларын!

Сабирин јарадычылығында Чәнуби Азәрбајчан мөвзусу да ишләнмишдир. Сабир, Иран шаһ зүлмү алтында инләјән, милли вә ичтимаи һүгугсузлуг шәраитиндә јашајан гардашларымызын һалыны јаныглы бир үрәклә гәләмә алмышдыр. Јухарыда мисал кәтирдијимиз «Балача сәһнә» әсәри буна сүбутдур. Чәнуби Азәрбајчанда ингилаб баш вердији дөврдә Сабир бөјүк севинчлә мәшһур «Сәттархан» ше'рини јазды. Бу әсәр Чәнуби Азәрбајчандакы азадлыг һәрәкатына вә бу һәрәкатын башчысы олан Сәттархана Сабирин бөјүк мәһәббәтинин ифадәсидир.

Афәрин, тәбризлиләр, етдиз әчәб әһдә вәфа!
Дост-дүшмән әл чалыб ејләр сизә јүз мәрһәба!
Чох јаша, дөвләтли Сәттәрхан, әзизим, чох јаша!

Сабир ше'рләриндә Түркијә истибдадыны, түрк һакимләринин алчаг вә ганлы гәсбкарлыг нијјәтләрини ифша етмишдир, пантүркизм вә панисламизмин пуч вә чиркин маһијјәтини ачмыш, күлмүш, әлә салмышдыр. Мә'лумдур ки, милләтчиләр синфи зиддијјәтләри пәрдәләмәк мәгсәди илә бүтүн мүсәлманларын «гардаш олдуғуну» иддиа едир, чәмијјәтин әзилән вә әзәнләрдән, зәһмәткеш вә истисмарчылардан ибарәт дүшмән синифләрә бөлүндүјүнү даныр, панисламизм вә пантүркизми јајмаға чан атырдылар. Сабир «Гач, ат басды» ше'риндә онлара өлүмчүл бир зәрбә вурмушдур:

Чәкил, јол вер, ат бағры чатлатмышыг,
Вуруб јıхмышыг, тутмушуг, атмышыг,
Чапыб говмушуг, ган-тәрә батмышыг.
Јығыб милләти бир јерә гатмышыг.
Мүсават, әдаләт, үхуввәт кәлир,
Гоч оғлан, гач, ат басды, милләт кәлир!
Һаны биздә, јаһу, нифагү тәзад?
Һаны биздә һәмдинимизлә инад?
Бу үлфәт, бу рәфәт, бу да иттиһад!
Бах иштә бу мәчлис, бу да ин'игад!

Нә мабејнә нифрәт, нә лә'нәт кәлир,
Нә бөһтан, нә һәдјан, нә гејбәт кәлир,
Нә чиб, нә чибишдан, нә рүшвәт кәлир,
Гоч оғлан, гач, ат басды, милләт кәлир!

Башга бир ше'риндә «Әввәл нә идиксә јенә биз шимди һәманыз» дејә, шаир, туранпәрәстләрин әср вә заманы анламагдан кери галдыгларыны, фитнәкарлыгларыны, чәһаләт вә наданлыгларыны гејд едир:

Зүлмәтсевәр инсанларыз үч-беш јашымыздан,
Фитнә көјәрир торпағымыздан, дашымыздан.

мисралары илә шаир истибдады јашадан, фитнә вә фәсаддан бир ан әл чәкмәјән сатгын түрк иртичасыны вә милләтчиләрини дамғалајыр. Бунунла јанашы олараг, Сабирин ше'рләриндә Түркијәнин зәһмәткеш инсанларына бөјүк бир һөрмәт вә мәһәббәт вар. «Јатмајын, аллаһы севәрсиз» ше'риндә о, зәһмәткеш халга мүрачиәт едәрәк, ону, јаланчы гануни-әсасијә, фикир азадлығына инанмамаға, ајыг олмаға чағырыр:

Әввәлчә верирләр сизә һүррријјәти-әфкар,
Јә'ни данышыб фикриңизи ејләјин изһар.
Вәхта ки, данышдыз, вүзәра олду хәбәрдар,
Мүтләг кәрәчәкләр ки, чибишданә зәрәр вар,
Һәр фәни илә олса говачаглар сизи начар,
Чүнки бу јығынчагда олур һаггыныз инкар,
Јахшы буду топланмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз.

4

Сабир јазмаға башладығы заманлар буржуа-феодал әдәбијјатында көһнәлмиш естетик гајдалар, схоластик ше'рин үсуллары һөкм сүрүрдү. Хүсусән ше'рдә реалист чәрәјан зәиф иди, адәтән, гәзәл ше'рин ән мүнасиб формасы сајылырды. Һәтта Закир вә Сејид Әзим кими јени ше'рин баниләри «чан вә чананы» тәрәннүм едән чохлу ән'әнәви гәзәлләр јазмышдылар. Сабир өзү дә јарадычылыға көһнә үсулда ше'рләр јазмагла башламышды, ингилаби сатираја вә ингилаби идејалара бирдән-бирә кәлиб чыхмамышды. Јарадычылығынын илк дөврүндә Сабирин ингилаби көрүшләри һәлә ајдын шәкил алмамышды. «Инсаф вә мәрһәмәт» әсасында, маарифи јајмаг јолу илә чәмијјәтин ислаһа габил олдуғу кими хыр-

да буржуа иллүзијалары да ајры-ајры әсәрләриндә өзүнү көстәрмишди. Лакин Сабир 1905-чи ил ингилабынын гүдрәтли тә'сири алтында чох сүр'әтлә бу алданышлардан узаглашмыш вә аз бир мүддәтдә бөјүк ингилаби-сатирик шаир кими мәшһур олмушду.

Сабирин сатирасы көһнә ше'рин бүтүн әсасларыны учуртду. О заман һаким олан естетик тәләбләр вә поетик тәчрүбә истәр мәзмун вә истәрсә шәкил е'тибары илә ше'ри мәһдуд чәрчивәләр арасына алмышды. Инсанларын реал һәјаты, мүбаризә вә јашајышынын бир чох мүһүм чәһәтләри һәгиги шаирин диггәтинә лајиг көрүлмүшдү. Хүсусән буржуа-феодал шаирләри поезијаны анчаг «јүксәк зөвг» мәнбәји сајыр, онун сијаси вә реал һәјати мәсәләләрә гарышмасыны ләјагәтсиз бир һәрәкәт е'лан едирдиләр. Мирзә Фәтәли Ахундовун реалист поезија тәләбләри һәлә ше'рин тәчрүбәсиндә кениш јајылмамышды. Бу бөјүк тарихи иши биринчи олараг Сабир јеринә јетирди. О, ше'ри садәчә зөвг васитәсиндән күндәлик мүбаризәдә ишләнән кәсәрли бир силаһа чевирди. Һәјатын елә бир мәсәләси галмады ки, Сабир ону ше'рә кәтирмәсин, даһа доғрусу, о, ше'ри һәјата чәкди, ону чәмијјәтин тәбии јашајышы илә бирләшдирди. Буна көрә дә Сабир ше'рин ифадә васитәләрини, формасыны, тәшбеһләрини дәјишди, она гәдәр һеч бир шаирин ишләтмәдији јени форма, јени тәшбеһ, јени ифадәләр јаратды.

Ингилаба гәдәр олан Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә Сабир бөјүк новатор шаирдир. Јарадычылығынын новатор маһијјәтини вә әдәбијјатымыз тарихиндә бир ингилаб олдуғуну Аббас Сәһһәт һәлә 1912-чи илдә доғру гејд етмишдир:

«Сабир елә мүчәддиддир ки (новатордур ки, — *М. И.*), көһнә ше'рләрлә јени ше'рләр арасында бир әсрлик бир учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб дә о учуруму атылмаға кимсәдә чүр'әт галмады. Бир кәрә дүшүнүлсүн: әдәбијјатымызда нә гәдәр әзим бир ингилаб вүчудә кәтирмиш»[1].

Сабирин новаторлуғу јүксәк бир сәнәткарлыгла мејдана чыхды. О, ше'рлә шәкил чәкди, бир нечә мисрада ичтимаи һәјатын там бир лөвһәсини рәсм етди:

[1] **Сабир**, Һопһопнамә, 1912, Аббас Сәһһәт, «Тәрчүмеји-һал».

Дурма, јыхыл јат һәлә, Фәһрат киши!
Әсри көрүб галма белә мат, киши!
Инди олуб јорғанын үч гат, киши!
Сaггалыны бир-ики јыргат, киши!
Чәк башына јорғаныны, јат, киши!

Бурада сөзләр тәсвир едилән шәхсин (типин) ән характер хүсусијјәтләринә мүвафиг маһиранә бир усталыгла сечилмишдир. Бу сөзләр дәрһал инсанын нәзериндә типин һәм дахили (мә'нәви), һәм дә заһири шәклини чанландырыр, образыны јарадыр: көзүмүз өнүндә бүтүн өмрүнү гәфләтдә кечирәч, јејиб јатмагдан башга һеч шеј бачармајан, гарнıјекә, бојнујоғун, јағлы кифтә-бозбашдан сонра бардаш гуруб отуран, узун, хыналы саггалыны тумарлаја-тумарлаја дуа вирд едән, әсрә мувафиг бир шеј, мәсәлән, тутаг ки, тәјјарә көрдүкдә диксиниб көзләрини бәрәлдән, һыггана-һыггана галын јун јорғаны башына чәкиб хорулдајан гәрибә бир сима чанланыр. Бу, һәјатдан, тамамилә натурадан чәкилмиш бир сурәтдир. Сабир парлаг сурәт јаратмаг үчүн сөзләри нәинки мәнтиги, үзви олараг бир-биринә бағлајыр, һәм дә бу сөзләрдәки мә'нанын хүсуси аһәнклә сәсләнмәсинә наил олур. Мисра вә ше'рин ичиндә сөз ојнајыр, итиләшир, кәскинләшир вә һәдәфә санчылыр, «Дурма, јыхыл јат» ифадәси анчаг нифрәти, гәзәби вә истеһзаны ифадә едә биләр, «Сaггалыны бир-ики јыргат, киши!» анчаг карикатур дәрәчәдә күлүнч олан вә һәр чүр нифрәтә лајиг бир күтбаша, бир көтүјә дејилә биләр. Ифадәнин өзүндән бу көтүјүн пис јердә, ирәлијә һәрәкәтин габағында дурдуғу да мә'лум олур. Шаирин гәзәбинә дә сәбәб будур.

Сабирин бүтүн сатирик ше'рләриндә, сөз, ифадә бу чүр долғун вә мә'налыдыр, објектә тамамилә ујғун сечилмишдир, онда драматик бир кәскинлик вар.

Көр нечә алт-үст елајиб шејләри:
Дөндәриб «а-бе-јә» әлиф-бејләри.
Бид'әтә бах, «ја» охудур «јеј»ләри,
Санки һүруфат илә дүшманды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!

Јенә ше'рин һәр мисрасы көзүмүз өнүндә чанлы бир шәкил јарадыр. Гәдим моллаханаларын зиддинә олан јени мәктәби, јени елм очағыны көрдүкдә гәзәбиндән тамамилә өзүнү итирән бир авам, көһнәпәрәст бир чаһил вә диндар кәлиб көзүмүз габағында дурур. Сабир

бөјүк реалист бир сәнәткар олдуғу үчүн һәјати деталлара биканә бахмыр, мүчәррәд ифадә вә тәсвирләрә ујмур. «Әлиф-беј»лә «а-бе» гаршы-гаршыја гојулмагла, дәрһал бир-биринә зидд ики мәктәбдән данышылдығы ајдын олур. Бу барәдә данышан исә там бир чәһаләт эсиридир. Сабир онун кимиләрин ән характер чәһәтләрини бөјүк бир усталыгла тәсвир едир, һәм чанлы бир шәхсијјәт јараныр, һәм дә бу шәхсијјәт бүтүн өз чинсинин әсас хүсусијјәтләрини тәмсил едир:

Дүз јери бир јупјумуру шеј ганыр,
Һәм дә дејир суткада бир фырланыр,
Ај доланыр, көј дајаныр, күн јаныр,
Кафирә бах, көр нә бәдиманды бу!
Дур гачаг оғлум, баш-ајаг ганды бу!

Бурада да образын өзүнә мәхсус данышыг тәрзи вар, сөзләри вә аһәнки вар. Бу ифадәләрдә онун мөвһуми-дини тәсәввүрләрә әсасланан дүшүнчәсинин керилији, күлүнчлүјү мејдана чыхыр. Сабирин ше'рләринин бөјүк бир әксәријјәти, сатираларынын исә һамысы беләчә образлы вә мә'налы ифадәләрлә јазылмышдыр. О, сөзү тутарлы вә кәсәрли демәји бачарыр, бунун устасыдыр. Һәр сөзү бир мисал кими дилләрә дүшүр:

— Шәһринииздә ачылыбдырмы гираәтханә?
— Тазәләр ачмыш иди, гојдуг ону виранә.
— Иттиһад әмринә даир данышырсызмы бары?
— Данышыр бир парамыз, лејк боғаздан јухары.

Сабир, поезијасынын мәгсәд вә гајәләринә, кениш демократик идејаларына мүвафиг олараг садә јазырды, халгын анладығы дилдә јазырды. Чүнки ана дилиндә јазмаг, Азәрбајчан дилиндә јазмаг Сабир вә «молла нәсрәддин»чиләр үчүн ади бир мәсәлә дејилди, бөјүк идеја вә сијасәт мәсәләси иди. Онлар бу мәсәләләрдә дә Азәрбајчан дилини әрәб, фарс вә түрк ифадәләри илә зибилләмәк истәјән милләтчиләрә, пантүркист вә панисламистләрә дүшмән идиләр, онларла амансыз мүбаризә апарырдылар. Бу барәдә «Молла Нәсрәддин» журналы илә «Һәјат», «Фүјузат» вә саир әксингилаби мүртәче мәтбуат арасындакы мүбаризәни хатырламаг кифајәтдир. «Молла Нәсрәддин» журналынын 1909-чу ил 32-чи нөмрәсиндә јазылмыш бу тиканлы вә истеһзалы сөзләр наһаг дејилдир: «Доғрудан да «ајыбдыр», садә јазмаг «ајыбдыр», ачыг јазмаг савадсызларын пешәсидир вә тарихдә дә көрүрүк ки, бөјүк, алим вә мүтәхәссис адамлар садә јазмағы ајыб тутублар». Бу сөзләрдәки кәскин истеһза дил саһәсиндә әдабазлыг едиб, Азәрбајчан дилини әрәб, фарс, түрк сөз вә ифадәләри илә долдуран ағалара, чәнабларa, әфәндиләрә гаршы чеврилмишди. Сабир өз өлмәз ше'рләринин нәинки ајдын, мүтәрәгги сијаси истигамәти, демократик руһу илә, һәм дә садә вә мә'налы дили илә панисламистләри, пантүркистләри вә милләтчиләри гамчылајырды, онларын шаир вә әдибләринә өлдүрүчү зәрбә вурурду. Тәсадүфи дејил ки, әксингилаби мәтбуат вә мүртәче јазычылар Сабирин ше'рләринин дилини «дүзәлтмәк» кими һәрәкәтләрә дә әл атырдылар. Мә'лумдур ки, Сабир мәшһур «Бејнәлмиләл» ше'рини 1905-чи илдә «Һәјат» гәзетинин 19-чу нөмрәсиндә чап етдирмишди. Чүнки о заман һәлә «Молла Нәсрәддин» журналы доғулмамышды, чаризм вә мүртәче-милләтчи үнсүрләр Азәрбајчан вә ермәни зәһмәткешләрини ингилаби һәрәкатдан јајындырмаг үчүн бир-биринин үстүнә салдырмаг кими ганлы вә фитнәкар ишә әл атмышдылар. Белә бир заманда Сабир, һарада олурса олсун, өз сөзүнү демәли иди. Бу сөз исә чох бөјүк вә мә'налы сөз иди, инсанијјәт ешги илә чырпынан бир үрәјин, саф бир вичданын сәси иди:

Ики јолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдијар
Әсрләрлә өмр едиб, сулһ ичрә булмушкән гәрар
Фитнеји-иблиси-мәл'ун олду накаһ ашикар...
Көр чәһаләтдән нә шәклә дүшдү вәз'и-рузикар!
Гәтлү гарәт бишүмарү шәһрү гәрјә тарумар,
Әл'әман, бу фитнәјә чарә гыл, еј пәрвәрдикар!
Еј сүханданан, бу күнләр бир һидајәт вахтыдыр,
Үлфәтү үнсијјәтә даир хитабәт вахтыдыр!

Сабир гәләминдән чыхмыш бу ше'р ермәни вә Азәрбајчан халгынын әсрләр боју давам едән гардашлығынын ән көзәл бәдии тәрәннүмүдүр, һәгиги интернасионализм һимнидир. Лакин бу ше'рин ајры-ајры мисраларындакы гәлиз ифадә вә сөзләр охучуну һејрәтә салмаја билмәз, чүнки Сабирин фикри ајдын олдуғу кими, ифадә вә тәшбеһләри дә бүллур вә парлагдыр. Бәс бу гәлизлик һарадандыр? Буну һәмин ше'рин алтындача «Һәјат» гәзети редаксијасынын вердији гејд ајдын едир: «Ше'ринииздә түркчәјә мүхалиф бә'зи әлфаз вә чүмләләрлә бәрабәр гәван-эрузә дәхи мүғајир бә'зи мисралар вә кәза мүтәаддид ималәләрә раст кәлдијимиздән тәсһиһә лүзум көрдүк...»

«Һәјатын» тәсһиһләринин «Әлфаз вә көза мүтәадид» руһунда олдуғу, «Бејнәлмилəл» ше'рини ағырлашдыран ифадәләрин һарадан кәлдији ајдындыр.

5

Сабирин ше'р вә сәнәтә әлагәси идеал дәрәчәдә тәмиз вә јүксәк иди. Онун нәзәриндә вәтәнини вә халгыны бөјүк бир үрәклә севмәк, онларын тәрәггиси үчүн чалышмаг һәгиги шаирин вичдани борчудур. Шаирлик сәнәти өзү өзлүјүндә мүгәддәс бир сәнәтдир, сәадәт вә хошбәхтликдир. Вәтәнин сәадәти вә јүксәлмәси шаирин идеалы олмалыдыр. О сәдагәт вә үрәклә халга хидмәт етмәлидир. Сабирин тәсәввүрүнчә һәгиги бөјүк шаир анчаг бу чүр ола биләр. Лакин о, башга чүр шаирләрин дә олдуғуну көрүрдү. Онлар ше'ри алчалдан, ону еһтикар васитәсинә чевирән јаланчы шаирләр иди. «Пула ситајиш едән» бу шаирләрин һәрәкәтини Сабир чиркин бир һәрәкәт адландырырды. Онлары «мәдһијәку» адландырырды. Чүнки јалтаглыг вә шаир тәбиәти бир јерә сыға билмәз. Јалтаглыг јалныз ријакар адамларын сифәтидир. «Ријаны, ријакар заһидә тәрк едән икирәнклилик бизим үчүн бир хәтадыр».

Сабир һәр шеји доғру көстәрмәји шаирлијин биринчи шәрти сајыр.

Демәм ки, фасиди вәсф ет! Чәкил фәсадындан,
Јаманә јахшы демәк насәза дејил дә, нәдир?

Беләликлә, Сабирин е'тигадынча, сәнәт һәјаты дүзкүн көстәрмәлидир, варлығын күзкүсү олмалыдыр. Бу фикрә биз шаирин башга ше'рләриндә дә раст кәлирик.

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар, јазым.
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым,
Писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым.

Сабир, ичтимаи мә'налы, һәгигәти көстәрән поезијанын халг үчүн бөјүк әһәмијјәтинә инанырды. Һәгигәт ше'рин, сәнәтин јүксәк принсипидир. Писи тә'рифләјиб јахшы гәләмә вермәк, јахуд јахшыны писләјиб нәзәрдән салмаг шаирә јарашмајан һәрәкәтдир. Сабир дејир ки, «Мән сәни јахшы көрүнчә пис јазыб, әдәб мәсләкиндә јол аза билмәрәм».

Ајдындыр ки, Сабирин ше'рә, сәнәтә олан мүнасибәти Мирзә Фәтәли Ахундовун материалист естетикасы принсипләринин давамы иди. Сабирин јарадычылығы исә бу естетик принсипләрин, јә'ни долғун мә'налы реалист әдәбијјатын тәнтәнәси олду. Беләликлә, Сабир реалист һәјаты севән, ону јахшылашдырмаға чалышан бир шаир иди. Онун јарадычылығы реализмә вә һәјат һәгигәтинә садиг олмағын сәнәткар гаршысында нә кениш үфүгләр ачдығыны көстәрир.

Габагчыл рус әдәбијјаты вә ингилаби фикри Сабир јарадычылығына чанлы тә'сир көстәрмишдир. Биз бу тә'сири Сабир јарадычылығынын һәгиги хәлгилијиндә, долғун реализминдә вә кәскин ингилаби сатирасында һисс едирик, онун көһнәлик вә ичтимаи зүлм әлејһинә, азадлыг вә тәрәгги уғрунда атәшин мүбаризәсиндә көрүрүк. Сабир рус дилини севмиш, рус дилиндә һәвәслә охумушдур.

Сабир һәгиги сәнәткар иди. Онун ширин, дузлу вә тә'сирли сатирик әсәрләриндә јашадығы дөврүн мүһүм чәһәтләри өз јүксәк бәдии ифадәсини тапды. Сабирин сатирасы көһнә чәмијјәт вә мәишәтин гаранлыг кушәләринә ишыг салды, сијасәтдән данышды, јаланчы чиновникләри, ријакар вәзирләри, мүстәбид шаһлары вә солтанлары, икиүзлү дипломатлары биабыр етди, зәһмәткеш фәһлә вә кәндлиләрин мүдафиәсинә галхды.

Сабирин әсәрләри бөјүк бир инандырычылыға вә тә'сир гүввәсинә маликдир. Халг «үрәк јанмаса көздән јаш чыхмаз» дејир. Бу сөздә бөјүк бир мә'на вә һәгигәт вар. Бу нәинки инсан әмәлләринин сәмимилијини, һәм дә сәнәт әсәрләринин тә'сир гүввәсини мүәјјән едән бир ме'јар ола биләр: биз о адамлара инанырыг ки, онларын һәрәкәти үрәкдән олур, биз о сәнәт әсәрләрини севирик ки, орада үрәјин истилији вар. Аристотел сәнәтин инандырычылыг вә тә'сирлилијинин сиррини бурада көрәрәк демишдир: анчаг о адам башгасыны һәјәчана кәтирә биләр ки, өзү һәјәчанланмыш ола! Јә'ни өзү јанмајан башгасыны јандыра билмәз!

Сабирин һәр бир әсәри одлу, јанан бир үрәкдән чыхмышдыр. Онун һәр ше'ри, һәр мисрасы бир көз кимидир. Јандырыр, тә'сир едир, адамы тәрпәдир вә һәрәкәтә кәтирир. Нијә? Чүнки бу ше'р, бу мисра шаирин үрәјиндән гопан фәрјаддыр, дәрин изтираб вә һәјәчанларын ифадәсидир, јә'ни үрәјин сәсидир. Бу ше'рләрдә

һеч бир сахталыг, сәтһилик, биканәлик јохдур. Буна көрә дә онлары охујанда адамын ганы гајнајыр, шаирин тәсвир етдији һадисәјә сојуг баха билмир, чүнки шаир өзү һеч шејә сојуг бахмамышдыр. О, јана-јана јазмышдыр, бүтүн варлығы илә дујараг, дүшүнәрәк, һәјәчанланараг, мүтәрәгги фикирләрини һәјата кечирмәк арзусу илә јанараг јазмышдыр. Тәәссүфлү дејил ки, белә бөјүк бир сәнәткар, заманында сатирасына һәдәф етдији һаким тәбәгәләрин олмазын тә'гиб вә тәһгирләринә мә'руз галмышды. О, еһтијачдан јаха гуртара билмәјиб, хәстәләнмиш вә әсәрләрини китаб һалында көрмәдән вәфат етмишдир. Онун ајры-ајры журнал вә гәзетләрдәки ше'рләрини јығыб чап етмәк Аббас Сәһһәт, Ҹәлил Мәммәдгулузадә кими мүтәрәгги адамлара бөјүк бир зәһмәт баһасына баша кәлмишди. Өлүмүндән сонра да мүртәчеләр ондан әл чәкмәдиләр. «Һопһопнамә» јандырылмаға лајиг, динсизлији јајан бир китаб е'лан олунду. О, инди дә Иранда ән зәрәрли китаблар чәркәсиндә гадаған едилмишдир.

Сабир һәгиги гијмәтини јалныз Совет һакимијјәти илләриндә алды. Шаирин әсәрләри топланараг, дөнәдөнә он мин нүсхәләрлә чап едилди, һаггында елми әсәрләр, мәгаләләр јазылды, китаблар бурахылды, әсәрләри бөјүк рус дилинә тәрҹүмә олунуб, Москва вә Ленинград нәшријјатлары тәрәфиндән нәфис китаблар һалында бурахылды. Инди Сабири бүтүн Совет республикаларында вә демократик өлкәләрдә охујурлар.

Сабирин јарадычылығы классик әдәби ирсимизә дахил олмушдур. Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын јараныб чичәкләнмәсиндә биз бу јарадычылыгдан истифадә етмишик, өјрәнмишик. О инди дә бизим үчүн бир мәктәбдир, һәјатилик, јүксәк образлылыг мәктәбидир, халга сәдагәтлә хидмәт етмәјин нүмунәсидир.

Ијул, 1952

ЧЕРНЫШЕВСКИ

Николај Гаврилович Чернышевски рус тарихинин вә рус ичтимаи фикринин парлаг сималарындан биридир. О, габагчыл рус мәдәнијјәти, әдәбијјаты, фәлсәфи фикри вә ингилаби-мүбаризә тарихиндә силинмәз изләр бурахмышдыр. Онун исте'дады е'ҹазкар бир гүввә илә мүхтәлиф саһәләрдә өзүнү көстәрмишдир. О, бөјүк ингилабчы-демократ, мүбариз журналист, даһи тәнгидчи вә философ, көркәмли игтисадијјатчы вә өлмәз јазычы иди. Чернышевски рус материалист фәлсәфәсинин әсасыны гојмуш, реалист вә демократик әдәбијјат нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш, рус материалист естетика системини јаратмыш, кизли ингилаби мүбаризәнин тәшкилатчысы олмуш, өлмәз бәдии әсәрләр јазмышдыр. Онун фәлсәфәјә, әдәбијјат нәзәријјәсинә, естетикаја, игтисадијјата, кәндли һәрәкатына даир әсәрләри дәрин елми маһијјәтдә олуб, тохундуглары саһәнин ән әсас, ән чанлы мәсәләләрини әһатә едирди. Чернышевски кәндли ингилабынын нәзәријјәчиси вә рәһбәри, Русија ингилабчы-демократларынын башчысы иди. Өз вәтәнини вә халгыны һәдсиз дәрәҹәдә севән бу бөјүк ингилабчы-демократ бүтүн шүурлу һәјатыны, бүтүн түкәнмәз енержи вә бачарығыны Русијанын тәрәггиси, рус халгынын азадлығы вә сәадәти јолунда мүбаризәјә һәср етмишди. О, әдәбијјат вә инчәсәнәти, фәлсәфә вә игтисадијјаты халгы зүлм вә әсарәтдән гуртармаг, инсанларын һәјатыны јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризәдә кәскин бир силаһ һесаб едирди. Онун әдәби фәалијјәти, бүтүн фәлсәфи тәнгиди вә бәдии әсәрләри партијалылығын, ҹәмијјәтдә муәјјән мүтәрәгги ичтимаи мејлләрә хидмәт етмәјин ән көзәл нүмунәсидир. Чернышевски бүтүн бөјүк рус јазычыларынын, рус ичтимаи хадимләринин фәалијјәтинә вә јарадычылығына да бу нөгтеји-нәзәр-

дән, јә'ни халгын азадлыг мүбаризәсинә, јүксәлиш вә тәрәггисинә хидмәт етмәк чәһәтдән гијмәт верир. О дејирди ки, һәр бир бөјүк рус хадиминин тарихи әһәмијјәти вәтән гаршысындакы хидмәтләри илә, инсани ләјагәти исә вәтәнпәрвәрлијинин гүввәси илә өлчүлүр. Бу јүксәк ичтимаи вә әхлаги принсип өлмәз јазычы, ичтимаи хадим вә мүтәфәккирин јарадычылыг вә фәалијјәтинин әсасында дururду.

I

Чернышевскинин јашајыб јаратдығы дөвр рус ичтимаи мүһитиндә азадлыг идејаларынын јајылмаға башладығы, чар истибдады вә тәһкимчилик зүлмүнә гаршы мүбаризәнин гызышдығы дөврдүр. Милјонларла кәндли күтләләри тәһкимчиләрин вәһши вә дөзүлмәз әсарәти алтында әзилир, сәфаләт вә јохсуллуг кирдабында ағыр вә дөзүлмәз бир һәјат сүрүрдүләр. Кәндлиләрин мүлкәдарлара, тәһкимчилик зүлмүнә вә бүтүн мөвчуд гајдалара гаршы нифрәт вә гәзәби чох күчлү иди. Јухарыдан ашағы Хлестаков вә городничиләрин һаким олдуғу ичтимаи гурулуш, алчаг, сатгын, өмрүндә дилинә доғру сөз кәлмәјән, өз шәхси еһтирас вә мәнфәәтләри үчүн һәр чүр јалан вә бөһтана һазыр олан, һәр чүр алчаг ишләрин маһир устасы сајылан жандарм вә чиновникләр, мүстәбид чар вә вәһши мүлкәдарлар гурулушу тамамилә чүрүмүш, дахилән позулуб ијләнмишди. 1853—1856-чы илләр Крым мүһарибәсиндә Русијанын мәғлубијјәти бу гурулушун чүрүк маһијјәтини даһа да ачды, онун игтисади вә сијаси керилијини ајдын көстәрди, халг күтләләринин гәлбиндә чошан нифрәт вә гәзәб һиссини күчләндирди, һәр јердә кениш кәндли үсјанлары баш галдырды, чаризми, онун алчаг, надан вә вәһши чиновникләрини, мүлкәдарларыны сыхыб әзәчәк јени Пугачов гијамы тәһлүкәси орталыға чыхды. Бүтүн Русијада ингилаби мүбаризә јанғынынын башланмасындан горхан чаризм һијләкәрлик едәрәк кәндли күтләләрини алдатмаг вә онларын мүбаризә руһуну сөндүрмәк үчүн мәшһур 1861-чи ил кәндли реформасыны е'лан етди. Башда Чернышевски олмагла, о заманын ингилабчы-демократлары реформанын јаланчы, алдадычы маһијјәтини ифша едәрәк, мөвчуд чар-мүлкәдар гурулушуну анчаг зорла јыхмаг мүмкүн олачағы идејасыны кәндли күтләләри

арасында јајмаға вә бу иши тәшкил етмәјә башладылар.

Кәнч јашларындан халга јахын олан, халгын нәһајәтсиз изтираб вә кәдәрләрини көрән вә дујан Чернышевскидә ингилаби мүбаризә фикирләри чох тез ојанмышды. Габагчыл рус әдәбијјаты, онун бөјүк нүмајәндәләри — Пушкин, Гогол вә Белинскинин әсәрләри кәнч Чернышевскинин гәлбиндә баш галдыран е'тираз һиссләрини даһа да гызышдырмышды. Тәбиәтән чох нәчиб вә намуслу олан, даима јүксәк фикирләр вә али дујғуларла јашајан Чернышевски һәлә тәләбә икән кәләчәк һәјат јолуну бирдәфәлик мүәјјән етмишди. О, университетдә охудуғу заман күндәлијиндә јазмышды: «Мән әгидә вә е'тигадларымын гәләбәси үчүн, азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг вә боллуғун гәләбәси үчүн, сәфаләти мәһв етмәк үчүн һәјатымы белә әсиркәмәрәм»[1].

Бөјүк јазычы бүтүн өмрү боју бу сөзләрә садиг галды. О, тәһкимчилик Русијасында азадлыг мүбаризәсинин бајрагдары, идеја рәһбәри вә тәшкилатчысы олду, Некрасов вә Добролјубовла бирликдә «Современник» журналыны ингилаби-демократик идејаларын мәркәзинә вә трибунасына чевирди. Чернышевски кәндли реформасындан сонра даһа гызғын фәалијјәт көстәрәрәк мөһкәм, мүбариз вә ингилаби һәрәката рәһбәрлик едә биләчәк бир тәшкилат јаратмаға башлады. Онун јаздығы «Тәһкимчи кәндлиләрә онларын хејирхаһларындан салам» адлы прокламасија демократијанын манифести олду. Бу гүдрәтли вә чәсарәтли тарихи сәнәд 1861-чи ил реформасынын јаланчы маһијјәтини ачмагла бәрабәр, кәндли күтләләрини тәшкилати мүбаризәјә, зорла, силаһ күчү илә бүтүн көһнә һакимләри јыхмаға чағырырды. Прокламасијада дејилирди: «Сиз чардан азадлыг көзләјирдиниз. Будур, бу да чарын сизә вердији азадлыг. Инди өзүнүз билирсиниз ки, чарын вердији азадлыг нечә азадлыгдыр».

Чернышевски реформадан сонра кәндлиләрин даһа ағыр вәзијјәтә дүшдүјүнү, јахшылыға доғру һеч бир дәјишиклик олмадығыны вә «чанаварлар, јә'ни мүлкәдарлар вә чиновникләр» јашадыгча һәјатын јахшылашмајачағыны гејд едәрәк јазырды: «Сиз мүлкәдарларын тәһкимчиләрисиниз. Мүлкәдарлар исә чарын нөкәрләридир, јә'ни чар онларын үстүндә мүлкәдардыр. Демәли, онлар

[1] Н. Г. Чернышевски, Әсәрләри, 1950, сәһ. 97 (русча).

вә чар еjни шеjдир. Орасы да сизә мә'лумдур ки, ит итин гуjруғуну басмаз»[1].

Чернышевски кәндлиләри бирләшмәjә, гүввәләрини топлаjыб ингилаби чыхышлара һазыр олмаға вә көстәриш көзләмәjә чағырыр, өзбашына, гејри-мүтәшәккил чыхышларын зәрәрли олдуғуну, һеч бир нәтичә вермәjәчәjини гејд едирди. Чернышевски кәндлиләри азадлыг уғрунда мүбаризәдә бүтүн гүввәләрини бирләшдирмәjә, солдатларла бирликдә чыхыш етмәjә чағырараг јазырды: «Бәс биз руслар нечә еләјәк ки, доғрудан да азадлыг әлдә едәк? Бу иш дүзәлә билән ишдир. О гәдәр дә мүмкүн олмајан шеj дејил. Анчаг сиз мужикләр кәрәк әлбир оласыныз, бир дә кәрәк бачарығыныз олсун, бир дә гүввәләри бир јерә топлајасыныз. Солдатлара да дејин: солдат гардашлар, биз азадлыг үчүн ајаға галханда сиз бизим тәрәфимизи сахлајын, чүнки биз азад олсаг, сиз дә азад олачагсыныз».[2]

Ингилабчы-демократларын әксинә олараг, о заманкы монархист рус либераллары кәндли реформасыны тә'рифләјиб көјләрә галдырыр, чаризм гаршысында јағлы сөзләрлә јалтаглыг едәрәк зүлм вә әдаләтсизлијә бәраәт газандырырдылар. Буна көрә дә Чернышевски либераллара гаршы амансыз мүбаризә апарыр, онларын халга зидд, мүртәче маһијјәтини ачыб көстәрирди. Синифләр мүбаризәсини рәдд едән, әзәнләрлә әзиләнләр арасында «сүлһ вә гардашлыг» идејаларыны јајан вә чәмијјәтдә үмумән мүбаризәни сојутмаг истәјән либераллары вә онларын башчысы Чичерини әлә саларaг Чернышевски јазырды: «Бу вахта гәдәр тарихдә мүбаризәсиз мүвәффәгијјәт мүмкүн олдуғуну билдирән һеч бир һал олмамышдыр. Лакин Чичеринин фикринә көрә, мүбаризә зәрәрлидир. Бу вахта гәдәр биз бир чәрәјанын анчаг башга әкс чәрәјанла мәһв едилә биләчәјини билирдик, биз билирдик ки, гүввәләри кәркинләшдирмәдән күчлү дүшмәни мәғлуб етмәк олмаз. Лакин Чичеринин фикринә көрә, гүввәләри кәркинләшдирмәкдән гачмаг лазымдыр. О билмир ки, галиб кәлән орду һәмишә јорулмуш олур вә һәркәһ бу орду јорулмагдан горхурса, һеч мејдана кирмәси лазым дејил»[3].

---

[1] Н. Г. Чернышевски, Әсәрләри, 1950, сәһ. 521 (русча).
[2] Јенә орада сәһ. 523 (русча).
[3] Јенә орада, сәһ. 649 (русча).

Чернышевскинин либераллара гаршы мүбаризәсинә Ленин бөјүк гијмәт вермиш, бу мүбаризәјә Русијанын талејини һәлл едән бир мәсәлә кими бахмышдыр. «Кәндли реформасы» адлы мәгаләсиндә Ленин јазырды ки, 1860-чы илин либераллары вә Чернышевски о замандан бизим индики күнләрә гәдәр јени Русија уғрундакы мүбаризәнин талејини һәлл едән ики тарихи тенденсијаны, ики тарихи гүввәни тәмсил едирдиләр. Ингилабчы демократлар кәндли күтләләринин мүтәшәккил ингилаби чыхышлары илә јени Русија јаратмаг истәјирдиләр.

Лакин Чернышевски вә онун силаһдашлары буна фүрсәт тапмадылар. 1862-чи ил ијул ајынын 7-дә чаризм бөјүк ингилабчы-демократы һәбс едиб Петропавловск зинданына салды. Тәгрибән ики ил зинданда галдыгдан сонра, 1864-чү илдә Чернышевски 14 иллик каторгаја вә әбәдилик Сибирә сүркүн олунмаг чәзасына мәһкум едилди. Чаризмин, һаким тәбәгәләрин вә шәхсән чар II Александрын Чернышевскијә нифрәти о гәдәр күчлү иди ки, бу ағыр чәза да онларын кинли үрәјини сојутмады: бөјүк мүтәфәккири каторгаја көндәрмәдиләр, лакин ону рәсми олараг мејданда вәтәндашлыг е'дамына мәһкум етдиләр. Истәр бу е'дам заманы, истәрсә дә зинданда, каторга вә сүркүндә Чернышевски чох бөјүк бир ирадә, мәтанәт вә тәмкин көстәрмиш, чәлладлар гаршысында әјилмәмишди. Һәтта каторгада олдуғу заман она демишдиләр ки, чара әризә јазыб, бағышланмасыны хаһиш етсин. Лакин Чернышевски бу тәклифи дә рәдд етмишди. О, ахыра гәдәр башыны дик тутараг ингилаби мүбаризәдән әл чәкмәди, өз азадлыг идејалары јолунда мүстәсна бир мөһкәмлик вә чәсарәт көстәрди.

Чернышевски халг күтләләринин азад олмасыны, һәр чүр ичтимаи зүлм вә тәзјигдән гуртармасыны истәјирди. О, анчаг зәһмәткеш инсанларын азадлыг вә сәадәтә лајиг олдуғуну дејирди. О заманкы Русијанын вәзијјәти, ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин керилији Чернышевскинин елми сосиализм сәвијјәсинә галхмасына, пролетариатын дүнја тарихи ролуну көрмәсинә имкан вермирди. Лакин Чернышевски утопик сосиалист Сен-Симон вә Фуредән чох-чох ирәли кетмишди. Онлар сосиализмин сүлһ јолу илә, синфи мүбаризәсиз јараначағыны дедикләри һалда, Чернышевски бунун анчаг халг күтләләринин зоракы ингилабы нәтичәсиндә мүмкүн олачағына инанырды.

II

Чернышевскинин дүнјакөрүшү материалист вә ингилаби әсасда иди. Онун материализми пассив, сејрчи маһијјәтдә дејилди. Фејербах материализминдән фәргли олараг Чернышевскинин материализми ингилаби мүбаризә руһу илә, зәһмәткеш күтләләрин азадлығы вә мәнафеји уғрунда мүбаризә руһу илә долу иди.

Белинскидән сонра, Чернышевски рус әдәбијјатынын ән бөјүк, ән көркәмли нәзәријјәчиләриндән биридир. Чернышевски өз мүәллими Белинскинин принсипләрини давам етдирәрәк материалист, ингилаби-демократик көрүшләринә әсасән дәриндән душүнүлмүш, мөһкәм, там бир әдәбијјат вә материалист естетика нәзәријјәси јаратмышдыр.

Чернышевски бәдии јарадычылыгла реализм, хәлгилик вә идејалылыг тәләбләрини дәриндән әсасландырмыш вә елми-тәдгигат әсәрләри илә бу саһәдә јени бир дөвр ачмышдыр. О, рус әдәбијјатынын ајры-ајры јазычыларына һәср етдији дәрин мә'налы мәгаләләрдән башга, «Сәнәтин һәјата естетик мүнасибәтләри», «Гогол дөвру рус әдәбијјаты очеркләри» адлы бөјүк әсәрләрини јазмышдыр. Бу әсәрләр рус әдәбијјатынын истәр о заманкы, истәрсә дә сонракы инкишафында, һәјаты дүзкүн көстәрмәсиндә, рус ичтимаи мүһитини вә әсрин ән чанлы, актуал мәсәләләрини экс етдирмәсиндә мүстәсна рол ојнамышдыр.

Чернышевски сәнәт вә әдәбијјатын вәзифәсини һәр шејдән әввәл һәјаты, варлығы дүзкүн көстәрмәсиндә көрүрдү. Сәнәт вә әдәбијјат инсанларын практик фәалијјәтинә, һәјаты јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризәсинә көмәк етмәлидир. Бунун үчүн биринчи шәрт һәјаты дүзкүн, доғру көстәрмәкдир. Бәдии јарадычылығы мүтләг идејанын һәрәкәти илә, јахуд јарадычынын субјектив дујғу вә хәјаллары илә шәрһ едән идеалист естетиканын зиддинә олараг, Чернышевски һәјаты, објектив варлығы сәнәтин әсасына гојурду.

Һәгиги сәнәт әсәрләринин күчү вә көзәллији һәјаты экс етмәсиндәдир. Чернышевскијә көрә поезија — һәјат, фәалијјәт (мүбаризә) вә еһтирас демәкдир. Лакин о јалныз һәјаты экс етмәклә гала билмәз, һәм дә һәјаты изаһ етмәлидир. Варлығын һансы чәһәтләрини сахламаг вә инкишаф етдирмәк, һансы чәһәтләрини рәдд етмәк вә арадан галдырмаг ишиндә сәнәт инсанлар үчүн һәгиги бир дәрслик олмалыдыр, инсанлара јол көстәрмәли вә онлары өјрәтмәлидир. Лакин бир шеји башгаларына өјрәтмәк вә ону дәјишмәк үчүн әввәлчә ону јахшыча өјрәнмәк лазымдыр. Бир евин гурулушуну, һансы материалдан тикилдијини, бүнөврәсинин мөһкәмлијини билмәдән һеч бир ме'мар ону реконструксија етмәк, јенидән гурмаг ишинә башламаз, башласа да јалныз тәсадүфләрә бел бағламалы олдуғу үчүн мүтләг мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајар. Һәјаты дәјишмәк, ону јахшылашдырмаг еһтијачындан мејдана чыхмыш сәнәт бу әсас вәзифәни о заман јахшы јеринә јетирә биләр ки, өз објектини дәриндән өјрәнсин. Доғрудур, һәјата биканә бахан, варлыға нифрәт едән вә ону өјрәнмәкдән гачан, чәмијјәтин практик фәалијјәтини мүшаһидә етмәк вә кордүкләрини үмумиләшдирмәк зәһмәтиндән бојун гачыран сәнәткарлар бүтүн дөврләрдә олмушдур. Belә сәнәткарлар үчүн онларын өзләри, өз хәјал вә душүнчәләри бүтүн каинатын мәркәзиндә дурур, онлар јүксәк сәнәти дә өз субјектив фантазијаларынын мәһсулу һесаб едирләр. Лакин белә јарадычылар истe'даддан мәһрум олдуглары заман гуру иддиаларла јашајыр, мүасирләринин гулағыны апарыб, зәһләсини төкәрәк һеч бир из бурахмадан чыхыб кедирләр. Исте'дад саһиби оланлар исә јанлыш јола дүшүр, өз исте'дадларынын боғулмасына сәбәб олур, сәнәт аләминдә парлаг бојаларла мејдана чыхмасына јол вермирләр. Инсанларын күндәлик фәалијјәти, ади һәјат вә јашајышы онлара сон дәрәчә чансыхычы вә көзәлликдән, јүксәк арзу вә истәкләрдән мәһрум көрүнүр. Онлара елә кәлир ки, анчаг јарадычынын хәјалы вә фантазијасы һәјаты көзәлләшдирә биләр, онларын дәрин е'тигады беләдир ки, раст кәлдикләри һәр адам јүксәк хәјал вә фикирләрдән мәһрумдур. Ади адамлар анчаг сәнәткарын хәјалы вә фантазијасында көзәлләшир, «јүксәк вә мә'налы» бир дил илә данышмаға башлајырлар ки, сәнәткарлығын да биринчи шәрти бу имиш. Јә'ни бу чүр сәнәткарлар үчүн көзәллијин мәнбәји һәјат дејил, хәјал вә идејадыр.

Чернышевски бирдәфәлик вә гәти олараг сүбут етмишдир ки, көзәл анчаг һәјатдыр. Сәнәт анчаг хәјалыны охшајан, һәм дә онлара јашамаг гајдаларыны өјрәдән, үрәкләриндә даһа чанлы вә јүксәк еһтираслар ојадан, јахшылыг вә тәрәгги јолунда мүбаризә руһуну мөһкәмләндирән әсәрләр јарада биләр. Фантазијаны, сәнәтка-

рын хәјалыны һәјатдан јүксәк тутанлара чаваб олараг Чернышевски јазырды: «Бир заманлар вар иди ки, фантазијанын хәјалларыны һәјатдан чох уча тутурдулар, фантазијанын күчүнү һүдудсуз һесаб едирдиләр. Лакин мүасир мүтәфәккирләр бу мәсәләни әввәлкиндән даһа диггәтлә тәдгиг етдиләр вә тамамилә әввәлки фикирләрин зиддинә олан нәтичәләрә кәлиб чыхдылар. Мә'лум олду ки, әввәлки фикирләр һәр бир тәнгидә давам кәтирәчәк һалда дејилдир. Бизим фантазијанын күчү олдугча мәһдуддур вә варлыға нисбәтән онун јаратдыглары чох сөнүк вә чох зәифдир. Мә'лум олду ки, Рафаелин ән идеал шәкилләри реал инсанларын шәклидир. Мүасир һәјат үзәриндәки диггәтли мүшаһидә вә тарих сүбут етди ки, нә сон дәрәчә вәһши, нә дә хејирхаһлыг гәһрәманы олмајан ади чанлы инсанлар шаирләрин уйдурдуғундан даһа дәһшәтли чинајәтләр едир вә даһа јүксәк гәһрәманлыглар көстәрирләр. Фантазија варлыг гаршысында бојун әјмәјә мәчбур олду. Даһа артыг, фантазија өз јаланчы јаратдыгларынын һәјат һадисәләринин сурәти олдуғуну е'тираф етмәк мәчбуријјәтиндә галды».[1]

Чернышевски даһијанә бир сурәтдә көстәрди ки, көзәллик анлајышы бүтүн инсанлар үчүн ејни олмајыб, онларын чәмијјәтдәки ичтимаи вәзијјәти вә мөвгејиндән асылыдыр. Мәсәлән, варлы вә аристократ аиләләриндә бәдәни нәрмә-назик, үзү азча солғун, әлләри вә голлары инчә гадын көзәллик нүмунәси һесаб олунур. Һалбуки ади зәһмәткеш кәндли аиләсиндә бу чүр гадын бир бәдбәхтлик тимсалыдыр. Кәндли үчүн анчаг долғун вә сағлам бәдәнли, гырмызыјанаг, әтли вә мөһкәм голлу гадын көзәлдир. Беләликлә, көзәллик анлајышы һәјатын практик еһтијачлары илә бағлыдыр. Кәндлијә ишләмәји бачаран, дөзүмлү вә мөһкәм гадын лазымдыр. Солғун үзлү, далғын көзлү, нәрмә-назик, инчәбиләк ханымын назыны чәкмәјә кәндлинин вахты јохдур. Һәтта белә гадынын аристократлара хош кәлән баш ағрылары, үрәк сыхынтылары, далғын бахышлары кәндлинин зәһләсини апарар, онун һәјатыны чәһәннәмә чевирәр. Ејни илә гырмызы јанаглы, долғун бәдәнли, сағлам гадын аристократын зөвгүнү охшаја билмәз, она истәр заһирән, истәрсә дахилән кобуд, бајағы вә вулгар көрүнәр.

[1] Н. Г. Чернышевски, Сечилмиш әсәрләри, 1950, сәһ. 636 (русча).

Чернышевски көстәрирди ки, инсанын ән бөјүк зөвг мәнбәји һәјатдыр, һәјатла бағлы олмајан, варлыгдан доғмајан арзу вә истәкләри чидди һесаб етмәк олмаз. Сәнәт дә анчаг һәјата әсасландығы, һәјаты дүзкүн экс етдији заман гијмәтли вә бөјүк әсәрләр јарада билир.

Чернышевски һәјаты натуралистчәсинә тәсвир етмәјин, варлығын фотосуну вермәјин зиддинә иди. Белә әсәрләр һәгиги реалист әдәбијјатын тәләбләринә чаваб верә билмәз. Сәнәткар варлыгдан, һәјатдан типик һадисәләри сечиб, типик образлар јаратмалыдыр, бир адамда јүз вә мин адамын тәсвирини вермәји бачармалыдыр. Сәнәт әсәрләриндә тәсвир олунан бир һадисәдә јүзләрлә бу чүр һадисәләрин ән характер, ән әсас чәһәтләри өз әксини тапмалыдыр. Јә'ни сәнәткар үмумиләшдирмәләр, типик характерләр јаратмаг јолу илә кетмәлидир. Лакин бу үмумиләшдирмәләр һеч дә тип вә һадисәнин чанлы хүсусијјәтләрини мәһв етмәк јолу илә олмамалыдыр. Чернышевски көстәрир ки, һәркәһ чанлы тәфәррүатлар шаирин һафизәсиндән силинмиш вә характер һаггында јалныз үмуми вә мүчәррәд анлајышлар галмышса, јахуд шаир типик шәхсијјәт һаггында онун чанлы чыхмасына лазым оландан аз шеј билирсә, о заман истәр-истәмәз өзүндән тип уйдурмалы олур. Бу һалда да уйдурулмуш шәхсијјәтләрдән һеч вәчһлә чанлы характер јаранмыр.

Чернышевскинин типиклик һаггындакы фикирләри марксизм естетикасы принсипләринә чох јахындыр. Бөјүк мүтәфәккир классик әдәбијјатын бир чох өлмәз образларыны тәһлил едәрәк белә нәтичәјә кәлир ки, онларын ән әсас чәһәти «чох габарыг, чох гүдрәтли» верилмәләриндәдир.

Чернышевскинин реализм анлајышы јүксәк идејалылыгла бағлыдыр. О, бәшәр тарихиндә хүсуси дөвр ачмыш бүтүн бөјүк әдәби мәктәб вә чәрәјанларын, бүтүн даһи сәнәткарларын әсрин руһуна хидмәт етдикләрини, габагчыл фикирләрин хидмәтчиси олдугларыны јазырды.

Чәмијјәтин мадди вә мә'нәви тәләбләри илә бағлы олмајан һеч бир һәрәкәт, һеч бир тәшәббүс инкишаф едиб јајыла билмәз. Анчаг о идеја вә фикирләр, о тәшәббүсләр јүксәк дәрәчәдә инкишаф едир ки, онларын көкү чәмијјәтин һәјаты илә бағлыдыр, инсанларын чанлы һәјати мәнафеләрини ифадә едир. Белә идеја вә тәшәббүсләр халг арасында гызғын фәалијјәт ојадыр, мүбаһисә вә мүзакирәләр доғурур, фикирләри ојнадыр, үрәкләрә

тә'сир едир. Әксинә, инсанларын тәләб вә еһтијачлары илә бағлы олмајан һәр бир тәшәббүс сөнмәјә мәһкумдур. Инсанлар белә фикир вә тәшәббүсләрә сојуг, биканә мүнасибәт бәсләјирләр. Чәмијјәт онлары рәдд едир. Истәр сијасәт, истәр игтисадијјат, истәрсә инсанын башга фәалијјәт саһәләриндә бу ганунун һөкм сүрдүјү ајдындыр. Чернышевски дејир ки, һәјатдан узаглашмагла әдәбијјат јахшы бир шеј јарада билсәјди, о заман бу үмуми ганундан кәнара чыхан әчаиб бир истисна тәшкил едәрди. Бурада Чернышевски «сәнәт сәнәт үчүндүр» вә «саф сәнәт» нәзәријјәси тәрәфдарларыны кәскин тәнгид едир. Онларын бүтүн дедикләринин сәнәт тарихинә, һәјатын тәләбләринә, сағлам шүурун дәлилләринә зидд олдуғуну көстәрир.

Чернышевски «саф сәнәт» тәләбкарларынын, јә'ни сәнәтин мүәјјән идејалара, һәјатын еһтијачларына хидмәт етдијини инкар едәнләрин сахтакар вә јаланчы олдугларыны, һәм өзләрини, һәм дә өзкәләри алдатдыгларыны сөјләјир. О јазыр ки, «сәнәт сәнәт үчүндүр» тәрәфдарлары «...һеч дә һәјатла бағлы олмајан саф сәнәтин гејдини чәкмирләр, әксинә, онлар әдәбијјаты сырф мәишәт әһәмијјәти олан бирчә тенденсијаја хидмәт көстәрмәјә мәчбур етмәк истәјирләр».[1]

Әдәбијјат бу вә ја дикәр идејалара хидмәт етмәјә билмәз. Әдәбијјат вә сәнәтин тәбиәти вә маһијјәти буну тәләб едир. О, әсрин, заманын фикирләрини ифадә етмәлидир. О, халгын чырпынан үрәји, көрән көзү, данышан дилидир вә анчаг әсрин габагчыл фикирләри илә јашадығы заман мисилсиз нүмунәләр јарада биләр. Анчаг чанлы вә гүдрәтли идејаларын тә'сири алтында мејдана чыхан, дөврүн зәрури еһтијачларына чаваб верән әдәби чәрәјанлар јүксәк дәрәчәдә инкишаф едә биләр.

Чернышевски бүтүн бу фикирләри бөјүк бир чәсарәтлә рус әдәбијјатына тәтбиг едир, дөврүндәки рус јазычыларынын әсәрләринә бу принсипләрә әсасән гијмәт верирди. Онун нәзәри вә тәнгиди әсәрләри рус әдәбијјатында реализмин там гәләбәсини тә'мин етмиш, рус әдәбијјатынын дүнјанын ән габагчыл әдәбијјаты олмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Лев Толстојун «Ушаглыг вә кәнчлик» әсәри вә «Һәрби һекајәләр»и мүнасибәти илә јаздығы мәгаләдә Чернышевски Толстој јарадычылығыны дәрин тәһлил едәрәк, рус әдәбијјатында онун бир дағ кими јүксәләчәјини габагчадан пејғәмбәрчәсинә хәбәр вермиш, Салтыков-Шедринин «Губернија очеркләри»ни тәһлил едәрәк Гоголдан сонра, онун ән бөјүк сатирик исте'дад саһиби вә рус тәнгиди реализминин кәләчәк үмиди олдуғуну билдирмишди. Туркенев, Некрасов вә башга рус јазычыларына Чернышевскинин бөјүк тә'сири миннәтдарлыгла јад едиләчәк бир һегигәтдир.

Чернышевски әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләриндә Белински кими ахыра гәдәр өз принсип вә әгидәләринә садиг галан бир мүтәфәккир иди. О, халгдан узаглашан, мүртәче идејаларын тә'сири алтына дүшән ән гүдрәтли исте'дадлара белә күзәштә кетмирди. Бу чәһәтдән онун мәшһур драматург А. Н. Островскијә олан мүнасибәти чох характерикдир. Јарадычылығынын илк дөврүндә Островскинин славјанофилләрин тә'сири алтында олмасы онун исте'дадыны дар чәрчивәдә сыхыр, һәјатын кениш лөвһәләрини јаратмаға имкан вермирди. Онун «Касыблыг күнаһ дејил» комедијасына һәср етдији мәгаләдә Чернышевски мүәллифин талантыны шит вә јерсиз тә'рифләрлә боғмаг, јатыртмаг истәјән славјанофилләрә атәш ачыр, Островскинин јарадычылығындакы гүсурлары ачыб көстәрирди. Онун бу көстәришләрини нәзәрә алан бөјүк драматург сонралар славјанофилләрдән узаглашараг рус театрынын фәхри олан өлмәз әсәрләрини јаратды.

Чернышевски «Тәнгидин сәмимилији һаггында» адлы мәгаләсиндә тәнгидчинин әдәби һәрәкатда бөјүк рол ојнадығыны, јазычы вә охучунун мүәллими олдуғуну јазырды. Тәнгидчи даима өз фикирләриндә сәмими, өз мүһакимәләриндә ајдын вә кәскин олмалыдыр. Јарымчыг дејилмиш сөзләр, додагалты мызылтылар вә думанлы ифадәләр һеч вахт әдәби һәрәката көмәк етмәмиш вә едә билмәз.

III

Чернышевски ичтимаи-сијаси вә нәзәри көрүшләри илә әдәби-бәдии јарадычылығы арасында һеч бир учурум олмајан јазычылардандыр. Онун бәдии әсәрләри јүксәк естетик тәләбләринә лајиг вә ингилаби-демократик фикирләрини ифадә едән көзәл сәнәт нүмунәләридир. О,

[1] Н. Г. Чернышевски, Әсәрләри, 1950, сәһ. 677 (русча).

«Нә етмәли?» вә «Пролог» кими даһијанә романлар, «Аләми бир-биринә гатан ханым» кими көзәл комедија вә башга бәдии әсәрләр јазмышдыр.

«Нә етмәли?» романы рус вә дүнја әдәбијјатында хүсуси јер тутур. Чернышевски бу романы Петропавловск зинданында јазмыш вә орадан өз досту Некрасова көндәрмишдир. Некрасов исә романы биринчи дәфә «Современник» журналында чап етмишдир.

«Нә етмәли?» романы тәһкимчи-буржуа гурулушуна гаршы иттиһам актыдыр. Романда бөјүк бир сәнәткарлыг вә реалист гәләмлә тәсвир олунан Марија Алексејевнанын симасында Чернышевски һаман гурулуш мүһитинин инсаны нә гәдәр алчалтдығыны көстәрир. Марија Алексејевна өзү өзлүјүндә пис адам дејил, јазычы чәмијјәтдә ондан да чиркин, ондан да мурдар адамлар олдуғуну дејир. Марија Алексејевнаны һәрис, алчаг, јаланчы вә ријакар едән дүшдүјү шәраит вә мүһитдир. Бу мүһит вә шәраит дәјишсә Марија Алексејевнадан чох фәал, чалышган вә чәмијјәт үчүн хејирли бир вәтәндаш јетишә биләр.

«Нә етмәли»дә Чернышевскинин әсас фикри чәмијјәти, мөвчуд һәјат вә шәраити дәјишиб инсана лајиг һала сала биләчәк јени инсанлары тәсвир етмәк иди. О, Вера Павловна, Лопухов, Кирсанов кими парлаг образлар јаратмагла бу фикрини чох көзәл һәјата кечиртди. Чернышевскинин бөјүк һәрарәт вә сәнәткарлыгла јаратдығы адамлар — ингилабчы-демократларын типик образы иди. Вера Павловна, Лопухов вә Кирсанов дахилән чох тәмиз, зәһмәтсевән, һәјатларыны фајдалы әмәк вә фәалијјәтдә кечирән инсанлардыр. Онлар үчүн вәтәнин вә халгын мәнафеји һәр шејдән јүксәкдир. Онларын үрәји егоизм, шөһрәтпәрәстлик вә башга бу кими хырда һиссләрдән тәмиздир. Арзу вә мәгсәдләри ајдын вә инсанлара мүнасибәти пак олан бу адамлар һәјатын һәр чүр чәтинлији вә руһи сарсынтыларыны бөјүк бир мәтанәтлә, өзләрини итирмәдән, башгаларына хәјанәт етмәдән гаршылајырлар. Чернышевски көстәрир ки, романын бу үч әсас шәхсијјәти һеч дә гејри-ади инсанлар дејилдир. Чернышевски дејир ки, һәр кәс һәјат, фәалијјәт вә дүшүнчәләриндә онлар кими тәмиз вә нәчиб ола биләр вә олмалыдыр. Идеал инсан образы олараг Чернышевски охучуја Рахметову тәгдим едир. Рахметов мүстәсна бир шәхсијјәтдир. Һәтта Кирсанов вә Лопуховкилин арасында белә она нә исә гејри-ади, хүсуси бир адам кими бахырлар. Рахметов һәм өзүнә, һәм башгаларына гаршы сон дәрәчә тәләбкар, бүтүн һәјатыны ингилаби идеаллар уғрунда мүбаризәјә һәср етмиш, гүдрәтли ирадә вә тәбиәтә малик һәгиги гәһрәмандыр.

Чернышевски дејир ки, «мән идеал инсан нә олдуғуну көстәрмәк үчүн, «бәдиилијин әсас тәләбини јеринә јетирмәк» мәгсәди илә Рахметову романа дахил етмишәм. Һәркаһ Рахметов олмасајды охучу елә дүшүнә биләрди ки, Вера Павловна, Лопухов вә Кирсанов идеал гәһрәманлардыр». Һалбуки ади адамлара гејри-ади гәһрәман, али тәбиәтли инсан кими баханлара, онларын чох јүксәкдә дурдуғуну күман едәнләрә Чернышевски белә дејирди: «Јох, мәним достларым, мәним кинли, гәрәзли, заваллы достларым, сиз доғру көрмәмишсиниз: Вера Павловна, Кирсанов вә Лопухов чох јүксәкдә дурмурлар. Сиз чох ашағыда дурурсунуз. Инди сиз көрүрсүнүз ки, онлар ади торпағын үстүндәдирләр. Зирзәмиләрин чәһәннәми андыран гаранлыг вә рүтубәтли дәринликләриндә отурдуғунуз үчүн сизә елә кәлмишдир ки, онлар булудларда учурлар. Онларын дурдуғу учалыгда бүтүн инсанлар дурмалыдыр, бүтүн инсанлар дура биләр. Ким бу адамлардан ашағыда дурурса алчагдыр».

«Нә етмәли?» романы јалныз Чернышевски дөврүндә дејил, сонралар да рус ингилабчылары нәслинә бөјүк тә'сир етмишдир. Ленин бу романы чох севирди. Димитров јолдаш һәмишә Рахметов кими олмаға чалышдығыны јазыр.

Чернышевски јалныз чаризми, тәһкимчилик үсули-идарәсини тәнгид етмәклә галмырды. Онун әсәрләриндә Гәрби Авропа вә хүсусән Америка вә Инкилтәрәдә капиталист гурулушу кәскин тәнгид олунур. Бөјүк јазычы Америкада зәнчиләрин вәзијјәтини, Инкилтәрәнин мүстәмләкәләрдәки сијасәтини бәшәријјәт үчүн бөјүк бир бирабырчылыг һесаб едирди.

Марксизм классикләри Чернышевскијә јүксәк гијмәт вермишләр. Маркс ону «Бөјүк рус алими вә тәнгидчиси» адландырырды. Енкелс демишдир ки, «Русија чох шејләр үчүн нәһајәтсиз дәрәчәдә она борчлудур».

Чернышевски рус халгынын, рус торпағынын шөһрәтини учалдан бөјүк вәтәнпәрвәр, атәшин ингилабчы иди. Онун бәдии вә нәзәри ирси бүтүн совет халгларынын әдәбијјат вә мәдәнијјәтинә тә'сир етмиш, мүтәрәгги вә габаг-

чыл хадимләрин јетишмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли сималары олан Мирзә Фәтәли Ахундов, Һәсән бәј Зәрдаби, Нәчәф бәј Вәзиров, Чәлил Мәммәдгулузадә Чернышевскидән реализми, хәлгилији, идејалылығы өјрәнмишләр. Чернышевски өз сијаси-фәлсәфи вә әдәби көрүшләри илә, ингилаби мүбаризәсинин маһијјәти илә марксизмә јахынлашмыш, Русијада марксизмин сәләфләриндән олмушдур. Чернышевски башда олмаг үзрә рус ингилабчы-демократларынын гәһрәман мүбаризәси марксизмин јајылмасы үчүн тарихи шәраит јаратмыш, сосиализм уғрунда мүбаризәнин јолларыны ачмыш, ичтимаи фикирдә бөјүк ингилаблар идејасыны һазырламышдыр.

Чернышевски халгы азад көрмәк истәјирди. Партијамыз вә Совет дөвләти бу азадлығы халга верди. Чернышевски әлинин зәһмәти вә намуслу әмәји илә јашајан адамларын тәбии вә ичтимаи һүгугларыны тохунулмаз һесаб едирди. Чернышевски чәмијјәтин даима јүксәлмәсини, инсанларын даима тәрәгги едиб ирәли кетмәсини истәјирди. О дејирди: сәадәт инкишафдадыр. Коммунист партијасы вә Совет дөвләти керилијә, эталәтә, һәјатымыздакы мәнфи һаллара, чүрүк вә јарамаз адамлара гаршы даима атәш ачмагла вәтәнимизин вә халгымызын арасыкәсилмәз јүксәлиши вә тәрәггисини тә'мин едир. Чернышевски бир дә она көрә бөјүк вә әзиздир ки, о, рус халгынын јарадычы гүввәләринә, али вә нәчиб тәбиәтинә инаныр, вәтәнимизин бу бөјүк кәләчәјини көрүрдү. Онун әсәрләри бизим үрәјимиздә ојатдығы тәмиз вә нәчиб дујғуларла, фикримиздә ачдығы ајдын вә кениш үфүгләрлә коммунизм уғрундакы бөјүк мүбаризәмизә хидмәт етмәјә чағырыр.

Сентјабр, 1953

ЛЕВ ТОЛСТОЈУН РЕАЛИЗМИ ҺАГГЫНДА

1852-чи илдә Некрасовун нәшр етдији «Современник» журналынын доггузунчу нөмрәсиндә «Ушаглыг» ады илә бир повест чап олунду. Бу повестин алтында «Л. Н.» имзасы гојулмушду. О вахта гәдәр рус охучуларына мә'лум олмајан бу мүәллиф Лев Николајевич Толстој иди. Толстојун гүдрәтли вә бөјүк таланты биринчи чап әсәри олан «Ушаглыг»да өзүнү көстәрмишди. «Ушаглыг» тезликлә рус охучуларынын һөрмәт вә мәһәббәтини газанмышды. Онун мүәллифи һаггында данышмаға башламышдылар.

«Ушаглыг» бүтүн дүшүнән Русијанын, габагчыл рус зијалыларынын нәзәрини чәлб етди. Рус мәишәтинин бир чох характер сәһнәләри, ушағын бөјүјүб артдыгча фикир вә дујғуларынын нечә инкишаф етмәси, дахилиндә јени һәвәс вә марагларын ојанмасы, көрүш вә анлајышларынын кенишләнмәси әсәрдә реалистчәсинә тәсвир олунур. Әсәр шаиранә, инчә вә һәссас бир үрәклә јазылмышдыр. Орадакы тәбиәт тәсвирләри көзәлдир, ше'ријјәт вә илһамла долудур. Бүтүн бу кејфијјәтләр әсәри охучулара севдирмишди.

«Ушаглыг» повестинә Толстој чох әмәк сәрф етмишди. Дөрд дәфә онун үзәриндә ишләмиш, үзүнү көчүрмүш, ихтисар вә әлавәләр едәрәк дүзәлтмишди.

«Ушаглығ»ын далынча Толстој «Илк кәнчлик» повестини вә бир сыра һәрби һекајәләр јазыр. Бу әсәрләрдә дә инандырычы тәсвирләр, мәишәт сәһнәләри, доғрулуғуна шүбһә олмајан бәдии лөвһәләр әсас јер тутур, онларын һеч бириси бир-биринә охшамыр, һәрәси Толстој исте'дадынын јени бир чәһәтини ифадә едир, әдәбијјата јени бир һава кәтирир, Толстојун исте'дады о гәдәр бөјүк үмидләр ојадыр ки, Чернышевски «Ушаглыг», «Илк кәнч-

лик» вә «Һәрби һекајәләр»ә һәср олунмуш бөјүк бир мәгалә јазараг, онун «чох көзәл бир истеʼдад олдуғуну», бу истеʼдадын парлаглығыны гејд едир вә көстәрир ки, һәгиги көзәллији, һәгиги поезијаны дуја билән һәр бир адам Толстојун симасында «Әсил бир сәнәткары, јәʼни сон дәрәчә јахшы истеʼдады олан бир шаири көрүр».

Бәс Толстојун истеʼдадынын хүсусијјәтләри нәдир? Ахы Толстој јазмаға башладығы заман Пушкин, Лермонтов вә Гогол кими өлмәз јазычылар рус әдәбијјатында дағ кими јүксәләрәк кетмишдиләр, Тургенев кими бөјүк бир јазычы јашамагда вә јазмагда иди. Толстоју онлардан ајыран нә иди, онун рус әдәбијјатына кәтирдији јенилик нәдән ибарәт иди? Чернышевски Толстој истеʼдадынын үч әсас хүсусијјәтини гејд едир: биринчи одур ки, Толстој бир фикир вә дујғунун башга бир фикир вә дујғуја нечә чеврилдијини јахшы билир, јәʼни ону мәшғул едән психоложи просесдир, бу просесин форма вә ганунларыдыр, инсан руһунун диалектикасыдыр. Бу кејфијјәтин бәдии јарадычылыг үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Психоложи анализ јарадычы истеʼдадын гүдрәтини тәшкил едән кејфијјәтләрдән ән вачиблисидир.

Толстој истеʼдадынын әсас күчү инсан үрәјини билмәсидир. Чернышевскијә көрә бу истеʼдадын икинчи хүсусијјәти әхлаги дујғунун сафлығыдыр, тәмизлијидир. Үчүнчү хүсусијјәти исә үмумән поетик истеʼдадын маһијјәтини тәшкил едән бәдиилликдир. Чернышевски мәгаләсини руһ јүксәклији илә гуртарараг јазырды: «Толстој әдәбијјатымызын бөјүк бир үмидидир, һәјат онун поезијасына нә гәдәр јени, зәнкин материал верир!»

Бөјүк тәнгидчи вә мүтәфәккирин пејғәмбәрлији дүз чыхды. Заман кечдикчә Толстој рус әдәбијјаты үфүгләриндә сөнмәз бир күнәш кими јүксәлиб парлады.

Лев Толстој бөјүк рус халгынын вә бүтүн мүтәрәгги бәшәријјәтин ифтихары олду. О, бәдии јарадычылығын вә рус тәнгиди реализминин зирвәсини тәшкил едән әсәрләр јазды. Бүтүн халглар онун реализминдән, зәнкин әдәби ирсиндән өјрәнир, истифадә едирләр.

Толстој реализминин гүдрәти о заманкы рус чәмијјәтини, рус һәјатыны дәриндән вә һәртәрәфли экс етмәсиндәдир. Онун јарадычылығы рус тарихинин ичтимаи мүбаризәләрлә долу узун бир дөврүнү әһатә едир.

Толстој чох тез инанмаға башламышды ки, нә гәдәр ки, тәһкимчилик зүлмү һакимдир, нә гәдәр ки, кәндлиләр амансыз зүлм вә әсарәт алтындадыр Русијанын јүксәлиши, халгын сәадәт вә тәрәггиси мүмкүн дејил. Толстој өзү һәлә кәнч јашларында Казан университетини бурахараг, Јаснаја Полјанаја гајытмыш, кәндлиләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг тәшәббүсүндә олмушду. Лакин бу тәшәббүс мүвәффәгијјәтсизликлә нәтичәләнмишди. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, Толстојун әсәрләриндә кәндли мәсәләси бөјүк јер тутур. О, мүлкәдарла тәһкимчи кәндлинин мүнасибәтләрини реал чизкиләрлә тәсвир едир. Онларын арасында кечилмәз учурумлар олдуғу дәрһал мејдана чыхыр. Бу чәһәтдән илк әсәрләриндән бири олан «Мүлкәдарын сәһәри» повести характердир. Повестин гәһрәманы кәнч мүлкәдар Нехлјудов һәјатынын мәгсәдини «јахшылыг етмәкдә вә јахшылығы севмәкдә» көрүр. Тәһкимчи кәндлиләрин һәјатыны јүнкүлләшдирмәк, онлары маарифләндириб јахшы јашајыша чыхармаг кими фикирләрлә али тәһсилдән әл чәкиб кәндә гајыдыр. О, инаныр ки, «әсас фәналыг мужикләрин ән ачыначаглы, ән фәлакәтзәдә вәзијјәтдә олмасындадыр». Бу бәдбәхтлији арадан галдырмаг мәгсәди илә, о, кәндлиләрин арасына кедир. Онларла анлашмаға чалышыр, онлара бәʼзи хејирхаһ мәсләһәтләр верир. Толстој Нехлјудову бир мужик дахмасындан чыхарыб о бирисинә салыр, мәһарәтлә бу дахмаларын ачыначаглы вәзијјәтини, сәфаләт вә касыблығыны тәсвир едир. Лакин усталыг јалныз мужикин ағыр һәјатыны заһири чәһәтдән дүзкүн тәсвир етмәкдә дејилдир. Толстојун сәнәткарлығы мужикин үрәјини, онун психолокијасыны вә фикринин ән инчә һәрәкәтләрини тәбии бир шәкилдә көстәрмәсиндәдир. Толстој көстәрир ки, мужикләр мүлкәдарын хејирхаһлығына инанмыр. Мужик Чурисин дахмасында көрдүјү сәфил вәзијјәт Нехлјудову сарсыдыр. О, чашгын көзләрлә мужикин аиләсинә бахыр, нә дејәчәјини билмир, Чурис вә онун арвады исә шүбһәли нәзәрләрини мүлкәдара дикмишдир. Нехлјудов бир Чуриси, бир дә галанмамыш сојуг печи сүзәрәк сорушур:

«— Һә, јохса сиз наһар етмишсиниз?

Чурисин бығларынын алтында истеһзалы бир тәбәссүм ојнады. Санки ағанын belә ахмаг суаллар вермәси она күлүнч көрүнүрдү. О һеч бир чаваб вермәди.

— Нә наһар, ağа? — дејә арвад дәриндән көксүнү өтүрдү.

— Инди ачындан пәһриз сахлајырыг, мөһтәрәм аға, —

дејә Чурис арвадынын сөзләрини изаһ едәрәк сәһбәтә гарышды, — чөрәк вә соған — биз мужикләрин наһары будур».

Һәлә «Мүлкәдарын сәһәри»ндә Толстој бөјүк бир суал орталыға атыр: Кәндлиләр нијә бу гәдәр јохсулдур? Јазычы бу јохсуллуғун сәһнәләрини долғун, тәбии вә инандырычы бир шәкилдә экс едир. Онун тәсвир васитәләри, инсанларын үрәјинә вә фикринә нүфуз етмәк бачарығы Гоголу хатырладыр. Толстојун илк әсәрләриндә Белински, Добролјубов вә Чернышевскинин јорулмаз бир еһтирасла тәблиғ етдији «натурал мәктәб»ин тә'сири ачыг көрүнүр. Һәлә о заман Толстоју бөјүк ичтимаи мәсәләләр — рус чәмијјәтинин һәјаты вә кәләчәји дүшүндүрүрдү. О өз реалист әсәрләри илә натурал мәктәбин бөјүк ән'әнәләрини инкишаф етдирирди. Заман кечдикчә һәгигәти јазмаг, заһири пәрдәләри јыртмаг, һадисәләрин вә һәјатын маһијјәтинә нәзәр салмаг вә бу маһијјәти ачмаг Толстој үчүн јарадычылыг гануну олур, онун сәнәтинин әсас мәзијјәтини тәшкил едир. Толстојун реализми биртәрәфли дејилдир. О, һәјатын бир чәһәтини јох, һәр чәһәтини экс едир. Онун илк дөврдә јаздығы әсәрләрдә дә фәналыгларын ифша олунмасы илә јанашы инсанлар да көстәрилир. Севастопол һекајәләриндә о, бөјүк бир мәһәббәтлә ади, садә рус солдатынын гәһрәманлығыны, вәтәнпәрвәрлијини тәсвир едир. Солдатлар ағыр һәјат вә шәраитә бахмајараг, бүтүн еһтијач вә чәтинликләрә дөзүр, вәтән уғрунда өлүмә кетмәкдән горхмурлар.

Толстој өзү Севастополун мүдафиәчиси олмушдур, әлиндә силаһ чәбһәләрдә дүшмәнә гаршы вурушмушду, һекајәләрдә тәсвир олунан һадисәләр вә инсанлар онун һәјати мүшаһидәләринин мәһсулу иди. «Севастопол декабр ајында» һекајәсиндә Толстој рус солдатынын вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлығыны белә тәсвир едир: «Кенерал ордуну доланараг дејирди: «Ушаглар, өләрик, Севастополу вермәрик». Сөзбазлыға габил олмајан бизим руслар белә чаваб верирдиләр: «Өләрик! Ура!»

Толстој јазыр ки, көрдүјүнүз бу адамлар бөјүк бир зөвглә шөһрәт үчүн јох, вәтән үчүн өлүмә һазырлашырдылар. Гәһрәманы рус халгы олан бу Севастопол епопејасы Русијада узун заман бөјүк изләр бурахачагдыр.

Толстој бунунла кифајәтләнсәјди, онун реализми биртәрәфли оларды. О, һәјаты бүтүн зиддијјәтләри илә гәләмә алыр, халгын гәһрәманлығы илә јанашы вәтәнпәрвәрлик идејасындан мәһрум бә'зи шөһрәтпәрәст забитләри дә көстәрир. Тәсадүфи дејил ки, чар сензура комитәси сәдри «Севастопол мајда» һекајәсинин биринчи әлјазмасыны чап етмәјә ичазә вермәмиш вә јазмышды: «Бизим рәшадәтли забитләримизи, рәшадәтли Севастопол мүдафиәчиләримизи әлә салдығы үчүн бу мәгаләни гадаған етмәли».

Толстојун Севастопол һекајәләри о заманкы рус әдәбијјатында јени һадисә иди. Чүнки һәлә һеч бир јазычы һәрби һәјаты, әскәр вә забитләрин дөјүш күнләрини, изтираб вә дүшүнчәләрини бу гәдәр инандырычы, реалистчәсинә вә сәнәткарлыгла тәсвир етмәмишдир.

Толстојун патриотизми, рус халгы вә рус торпағына олан мәһәббәти, 1863—1869-чу илләр әрзиндә јаздығы «Һәрб вә сүлһ» романында ән јүксәк бәдии шәкилдә ифадә едилмишдир. Бурада онун реализми мисилсиз бир вүс'әт кәсб едир, бүллурлашыр вә чох парлаг шәкил алыр. Һаглы олараг «Һәрб вә сүлһ» романыны рус әдәбијјатынын «Илиада»сы вә «Одиссеја»сы һесаб едирләр. Һәлә дүнја әдәбијјатында бүтүн бир халгын һәјатыны вә бөјүк ичтимаи һадисәләри бу гәдәр дәриндән әһатә едән белә бәдии гүввәтлә, кениш фикирлә вә јүксәк реализмлә јазылмыш икинчи бир әсәр јохдур. Бурада бөјүк јазычы чәмијјәтин мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләрини тәмсил едән мүхтәлиф типләр јаратмышдыр. Һамысынын да өзүнә мәхсус заһири көрүнүшү олдуғу кими шәхси талеји, шәхси характери, шәхси арзу вә истәкләри вардыр. Роман 1812-чи илдә рус халгынын тәчавүзкар Наполеон ордуларына гаршы апардығы Вәтән мүһарибәсинә һәср едилмишдир. Јазычы ајры-ајры гәһрәманларла јанашы бүтүн халгы тәсвир едир. «Һәрб вә сүлһ»дә халг әсас гәһрәмандыр, Толстој 1812-чи ил мүһарибәсини азадлыг мүһарибәси кими гәләмә алараг, бу мүһарибәдә үмумхалг патриотизминин әзәмәт вә гүдрәтини тәрәннүм етмишдир. О, «тарихин ән рәзил силаһы олан Наполеонун» вә онун ордуларынын ишғалчы мәгсәдләрини лә'нәтләјир. «Һәрб вә сүлһ» јүксәк бәдии кејфијјәтләри илә, ифадә етдији патриотик вә һуманист идејалары илә бәшәријјәтин сәнәт хәзинәсиндә әбәди олараг галачаг вә даима инсанларын үрәјиндә нәчиб дујғулар ојадачагдыр.

Толстој көрүшләриндәки јанлыш чәһәтләр белә «Һәрб вә сүлһ» романынын гүдрәтли реализмини, бәдии гүввәсини, бөјүк патриотизм руһуну вә бәшәри идејаларынын әһа-

мијјәтини азалда билмирди. Толстојун бу романында да аристократ чәмијјәти вә кубарлар муһитинин јаланчы, икиүзлү маһијјәти тәнгид олунур.

Толстојун тәнгиди амансыз вә кәсәрли иди. О бүтүн чар үсули-идарәсини, онун дөвләт гурулушуну, чиновникләрини, мәһкәмәсини, чарын өзүндән тутмуш хырда жандарма гәдәр бүтүн ири вә кичик деспотлары ифша едирди. «Һачы Мурад» әсәриндә чар Биринчи Николај әхлагсыз, дөвләти вә сијаси ишләрдә исте'дадсыз, күтбејин вә ганлы бир деспотдур. Бүтүн деспотлар кими о да худбиндир, өзүндән бәдкүмандыр вә һеч кәсә инанмыр. Онун әтрафындакы һәрбијјә назири Чернышев, Воронтсов вә башга бу кими чиновникләр һејсијјәтсиз, јалтаг вә икиүзлү адамлардыр. Онлар ганлы чара хош кәлмәк вә өз мөвгеләрини сахламаг үчүн онун һәр чүр алчаг вә чиркин тәләбләрини јеринә јетирир, әркөјүн вә позғун тәбиәтинин бүтүн шылтаглыгларына табе олурлар.

Толстој реализминин тәнгиди вә ифшачылыг руһу «Анна Каренина» вә «Дирилмә» романларында хүсуси бир гүдрәтлә сәсләнир.

Бөјүк јазычы 1870-чи илдә «Анна Каренина»ны јазмаг фикринә дүшмүш, 1873-чү илдә јазмаға башлајараг 1877-чи илдә гуртармышды. Беләликлә, «Анна Каренина» узун илләрин мүшаһидәси вә бөјүк бир фикри зәһмәтин нәтичәсиндә мејдана чыхаркән, дүнја әдәбијјатынын ән јахшы әсәрләриндән бири олду. Јазычы «Анна Каренина» романында бөјүк әхлаги проблемләр галдырыр, дворјан аилә гурулушунун дахили чүрүклүјү вә позғунлуғуну ачыб көстәрир. Бу аиләнин јаланчы, икиүзлү әхлагы романда чанлы, парлаг бојаларла верилмишдир. Аннанын мәһбәсдән пис олан бир аиләдә узун мүддәт боғулмуш еһтираслары Вронскијә раст кәлдији заман аловланыр вә үрәјиндә гүдрәтли бир севки ојаныр. Бу севки Каренинә вә бүтүн кубарлар чәмијјәтинин әхлагына зиддир. Онлар гаранлыг бир дивар кими Аннанын јолуну кәсирләр. Тәнгиди руһ бу әсәрдә Каренин образында, кубарлар вә чиновникләр мүһитинин тәсвириндә мејдана чыхыр. Каренин сојуг үрәкли вә машын кими дујғусуздур. О, аристократ чәмијјәтинин јаланчы әхлагына табе олмағы һәр шејдән үстүн тутур. Каренин үчүн өз шөһрәтини сахламаг, заһирән аиләсиндә һәр шејин өз јериндә олдуғуну көстәрмәк һәгиги севкидән даһа вачибдир. Әслиндә о, севмәјә габил, севилмәјә лајиг дејилдир. Чүнки

онун синәсиндә чанлы үрәк јохдур. Бу үрәк габыг бағламышдыр: орада чиновник инсаны чохдан боғуб өлдүрмүшдүр.

«Анна Каренина»да Левинин симасында Толстој о заманын әсас ичтимаи мәсәләләринә тохунур. «Мүлкәдарын сәһәрин»дәки Нехлјудов кими Левин дә кәндли мәсәләси әтрафында дүшүнүр. О, Русијаны касыблыгдан гуртармаг үчүн чүрбәчүр јоллар ахтарыр. Русијанын капитализм инкишафы јолуна чыхмасы нәтичәсиндә дворјанлығын позулуб јохсуллашмасы ону дүшүндүрүр. О инаныр ки, «бүтүн тәсәррүфат вә бүтүн халгын вәзијјәти көкүндән дәјишмәлидир. Касыблығын јерини үмумварлыг вә боллуг тутмалыдыр. Дүшмәнчилији — мәнафе бирлији вә үмуми разылыг әвәз етмәлидир. Бир сөзлә, гансыз ингилаб лазымдыр. Лакин ән бөјүк бир ингилаб! Әввәлчә бизим маһалын кичик даирәсиндә, сонра әјаләтдә, даһа сонра Русијада вә бүтүн дүнјада ингилаб».

«Анна Каренина»да Толстој буржуа-мүлкәдар ичтимаи һәјаты вә аилә мүнасибәтләринин јарамазлығыны көстәрир, һәјатдан алынмыш реалист сәһнәләр јарадыр вә көстәрир ки, бу һәјат инсанлара сәадәт вә руһи мүвазинәт вермир, онлары бәдбәхт едиб бөјүк фачиәләрә вә дөзүлмәз дахили изтираблара мә'руз бурахыр, белә һәјаты мәһв етмәк лазымдыр. Бу нәтичә Толстој реализминин чанлы вә актив маһијјәтиндән доғурду. Толстојун он илдән артыг үзәриндә ишләдији вә 1899-чу илдә гуртарыб чап етдирдији «Дирилмә» романында чәмијјәтин јухары тәбәгәләри вә чиркаблары даһа кәскин ифша едилир. Бу романда тәнгид вә ифшачылыг руһу чох күчлүдүр. «Дирилмә»дә Толстој реализми алмаз кими парлаг вә кәсичидир. Јазычы Катјуша Маслованы вә онун талејини рус һәјатынын әсас сијаси-ичтимаи мәсәләләри илә бағлы сурәтдә тәсвир едәрәк охучунун диггәтини даима бу бөјүк мәсәләләр әтрафына чәкир. Катјуша Маслова кими тәмиз вә садә бир инсаны дөзүлмәз әзаблара мә'руз бурахан, онун инсани ләјагәт вә һејсијјәтини чиркаблар ичинә атан бир чәмијјәт бүтүн мурдарлығы илә көстәрилир. Инсан бу чәмијјәтә нифрәт етмәјә билмәз. «Дирилмә» романында тәсвир олунан мәһкәмә сәһнәсини бир дәфә охујан бүтүн өмрү боју ону хатириндә сахлајачагдыр. Бурада тәнгиди реализмин ајрылмаз һиссәси олан ичтимаи сатира бөјүк бир гүввә илә өзүнү көстәрир.

Истәр Толстојун бәдии јарадычылығы, истәрсә әхлаги-фәлсәфи көрүшләри зиддијјәтли иди. О бир јандан чаризмин, буржуа-мүлкәдар тәбәгәләринин вәһши тәбиәтини, ганлы ағалығыны ифша едир, о бири јандан да «фәналыға мүгавимәт көстәрмәмәк» нәзәријјәсини ирәли сүрүрдү. Онун бәдии јарадычылығында вә көрүшләриндәки бу зиддијјәтләри Ленин дәриндән изаһ етмиш вә бу зиддијјәтләрин тарихи сәбәбләрини мејдана чыхармышдыр.

Даһи Ленин Толстојун бәдии јарадычылығына, онун реализминә јүксәк гијмәт верирди. Толстојун әсәрләриндә рус варлығынын кениш лөвһәләрдә әкс олундуғуну Ленин дөнә-дөнә гејд етмишдир.

Варлығын дәринликләринә енмәк, халга мәһәббәт, јүксәк идејалылыг, инсанын ләјагәт вә һејсијјәтини горумаг, мүртәчеләри ифша етмәк, һәгиги әдаләт ахтарышы, һадисәләрин көкүнә чатмаг сә'ји Толстој реализминин чанлы вә өлмәз чәһәтләридир.

Толстој реализми, јазычынын зәманәсиндә баш верән бир чох әсас, тарихи вә ичтимаи һадисәләри әкс едир, кениш халг күтләләри әһвали-руһијјәсинин вә ичтимаи зүлмә гаршы протестинин күзкүсү олур. Ленин Толстој реализминин бу кејфијјәтини да ајрыча гејд едир. «Л. Н. Толстој» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Толстој һабелә мүасир гурулушун әздији кениш күтләләрин әһвали-руһијјәсини диггәтәшајан бир гүввә илә көстәрә билмиш, онларын вәзијјәтини тәсвир етмиш, онларын кор-тәбии протест вә һиддәт һиссијјатыны ифадә едә билмишдир».[1] Ленин биринчи рус ингилабынын тарихи хүсусијјәтләринин вә бу ингилабын күчү вә зәифлијинин Толстој тәрәфиндән һејран едиләчәк дәрәчәдә габарыг бир шәкилдә чанландырылдығыны јазырды.

Толстој реализминин бу хүсусијјәтләри әсәрләринин бәдии кејфијјәт вә формасыны мүәјјән етмишдир. Онун милјонларын үрәјини охшајан садә әдәби үслубу вә сәнәткарлығы бәшәријјәтин бәдии инкишафында јени бир дөвр ачды. Онун бәдии образлар вә типләр јаратмаг методу сон дәрәчә орижиналдыр. Чернышевскинин гејд етдији кими поетик сәнәткарлығын биринчи шәрти олан психоложи анализләрдә Толстој мисилсиз сәнәткардыр. Бу бөјүк кејфијјәт Толстој јарадычылығында һәјати мүшаһидәләрин дәринлији илә бирләшир вә кениш бәдии лөвһәләрдә ифадәсини тапыр. Толстојдакы психоложи тәһлилләр анчаг һәгигәтә, инсан үрәјинин тәбии вә һәгиги дујғуларына әсасландығы үчүн гијмәтлидир. Мәһз буна көрә дә онун мүһакимәләри, поетик рич'әт вә тәсвирләри, гәһрәманларын үрәјиндә баш галдыран ән инчә һәрәкәтләри арашдырмасы сүжетин инкишафыны, әсәрин драматик кәркинлијини азалтмыр, даһа да гүввәтләндирир.

Толстој инсан характерләрини јарадаркән даима һәјата истинад едирди, санки инсан һәјаты бүтүн зәнкинлији, мүхтәлифлији вә мүрәккәблији илә онун үрәјиндә гајнајыб галхырды. Буна көрә дә Толстојун образлары бу гәдәр чанлыдыр, габарыг вә парлагдыр. Јазаркән һәјатда көрдүкләри вә мүшаһидә етдикләри онун һафизәсиндә е'чазкар бир ајдынлыгла чанланыр вә көзләри өнүндә дурурду. Бәдии әсәр үчүн вачиб олан бир детал белә Толстојун көзүндән гачмырды. Толстојун һәр шеји көрмәк габилијјәти һаггында Горки чох јахшы демишдир: «Лев Николајевичин бир чүт көзүндә мин көз вар иди». Әлбәттә һеч шеј бу көзләрдән кизләнә билмирди. Онун гәһрәманлары нә үчүн бу гәдәр чанлыдыр, мүрәккәбдир, мә'нән вә руһән зәнкиндир? Санки биз онлара китаб сәһифәләриндә јох, һәјатда, долашыг мүбаризәләр ичиндә раст кәлирик. Чүнки Толстој бу гәһрәманлары һәјатдан алмышдыр вә онларын үрәјинә, руһуна вә фикринә јахшыча танышдыр, бөјүк сәнәткарлыгла бу үрәјин арзу вә истәкләрини, еһтирас вә дујғуларыны тәсвир едә билир.

«Анна Каренина» романында чыдыр сәһнәсини хатырлајаг. Будур Анна беседкада күбар ханымлар вә ағалар арасында отурмушдур. Онун үрәји гануни әри Каренинә гаршы нифрәтлә вә гејри-ганупи севкилиси Вронскијә гаршы мәһәббәтлә чырпыныр. Ики бир-биринә зидд дујғу Аннанын дахилиндә чарпышыр вә ону әзир. «Һәјатын ики мәркәзинә чеврилмиш бу ики адам» онун хәјалындан узаглашмыр, үрәјиндән чыхмыр. Вронски һаггында дүшүнәндә Аннанын үрәјиндә севинч ојаныр, Каренин һаггында дүшүнәндә нифрәт. Толстој Аннанын үрәјиндәки бу ики дујғуну мәһарәтлә ојадыр, онун мүрәккәб руһи вәзијјәтини ачыр. Каренинин јериши дә, мәрһәмәтли тәбәссүмләри дә, дағыныг бахышлары да Аннаны әсәбиләшдирир, изтираба салыр. Аннанын изтирабларында биз Каренинин јарамаз тәбиәтини дәрк еди-

[1] В. И. Ленин, «Л. Н. Толстој», сәһ. 10, Азәрнәшр, 1956.

рик. Анна әри һаггында белә дүшүнүр: «Онун үрәјиндә шөһрәтпәрәстликдән башга, һәр шејә наил олмаг арзусундан башга бир дујғу јохдур. Јүксәк мүлаһизәләр, маарифә олан мәһәббәт, дин вә саир она анчаг бирчә шеј үчүн лазымдыр: һәр шејә наил олмаг үчүн лазымдыр».

Анна бүтүн бунлары өзлүјүндә дүшүнүр вә көзләри илә ону ахтаран әрини гәсдән көрмәмәјә чалышыр. Бурадача Толстој Каренинин беседкаја јахынлашмасыны, күбарларла сөһбәтини верир вә јенә дә әввәлки мәсәләјә — Аннанын изтирабларына гајыдыр. Аннанын арамсыз олараг дөјүнән үрәјиндә баш галдырмыш јени дујғулары, јени һәјәчанлары ачыр вә јенә дә бу дујғуларда, биз јалныз Аннанын руһи вәзијјәтини јох, Каренинин дә тәбиәтинин јени бир чәһәтини көрүрүк. Кичик бир сәһнә бу гануни әр илә арвад арасындакы учурумун бүтүн дәринлијини вә кечилмәзлијини ашкар едир. Анна дүшүнүр: «Мән пис гадынам. Мән мәһв олмуш гадынам. Лакин мән јалан данышмағы севмирәм. Јаландан мәним зәһләм кедир. Онун (әримин) исә хөрәји јаландыр. О һәр шеји билир. Һәр шеји көрүр. О бу гәдәр сакит данышырса бәс нәләр һисс едир? О мәни өлдүрсәјди, Вронскини өлдүрсәјди, мән она һөрмәт едәрдим. Лакин јох, она анчаг јалан лазымдыр, заһири ләјагәт лазымдыр».

Бу фикирләр Аннанын башындан чыхмыр. Чәһәннәм кими әзаблы һәјат ичиндә о, изтираб чәкәрәк вурушур. Азад севки вә азад никаһы гадаған етмиш «јухары чәмијјәтә» мүһарибә е'лан едир. О, әрини һеч олмазса бир дәфә киши вә инсан көрмәк истәјир. Лакин бу мүмкүн дејил. Каренин даш кими сојуг вә чансыздыр. Анна Вронски илә олан көрүшүндә Каренин һаггында дејир:

— О киши дејил, инсан дејил, мүгәввадыр. Буну һеч кәс билмир, лакин мән билирәм. Аһ, мән онун јериндә олсајдым, чохдан өлдүрмүшдүм. Мәним кими арвады парча-парча доғрамышдым. О адам дејил, назирлик машынıдыр.

Беләликлә, Толстој инсан фикри вә дујғуларынын инкишафыны диггәтлә изләјир вә дујғулары сон дәрәчә дүзкүн бир дил илә нағыл едир. О һәмишә һәгигәти сөјләјир. Бу көзәл кејфијјәтләри биз онун бүтүн әсәрләриндә көрүрүк. Бәдии форманын садәлији вә камиллији, дилин ајдынлығы вә доғрулуғу да Толстој сәнәтинин көзәл хүсусијјәтләриндәндир.

Бүтүн бәшәр мәдәнијјәтинин наилијјәти олан әсәрләр јаратмыш Толстој милли јазычыдыр. Онун јарадычылығы рус халгынын әзәмәтини вә бөјүк дүһасыны ифадә едир.

Толстојун реализми вә јүксәк сәнәткарлығы бөјүк бир јарадычылыг мәктәбидир. Хүсусән типик образлар јаратмагда Толстој устадыр. Бу чәһәтдән о бүтүн әсәрләри үзәриндә јорулмадан ишләјәр, дөнә-дөнә јазыб позар, һеч бир ағыр зәһмәтдән чәкинмәзди. Демәк олар ки, бүтүн әсәрләрини Толстој бир нечә дәфә ишләмишдир, камилләшдирмәјинчә чапа вермәмишдир.

Толстој реализми бүтүн дүнја әдәбијјатына тә'сир етмиш вә етмәкдәдир.

Флобер, Мопассан, Драјзер кими дүнјанын бөјүк јазычылары онун дүһасы гаршысында сәчдә едирдиләр.

Азәрбајчан јазычылары Толстојун јарадычылығына бөјүк гијмәт вермиш, ону севмишләр. Һәлә кечән әсрдә әсәрләриндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәјә башламышлар. Хүсусән совет дөврүндә Толстојун әсас әсәрләри чохлу тиражларла Азәрбајчан охучуларына чатдырылмышдыр.

Толстој бир дәрјадыр, јарадычылыг дәрјасыдыр. Ону охудугча, ондан өјрәндикчә инсан камилләшир вә көзәлләшир.

Сентјабр, 1953

БӨЈҮК ИНГИЛАБЧЫ-ЈАЗЫЧЫ

Азәрбајҹан реалист вә ингилабчы-демократик әдәбијјатында бөјүк рол ојнамыш вә гијмәтли әсәрләри илә, кениш ичтимаи вә ингилаби фәалијјәти илә Азәрбајҹан халгынын тарихиндә өз адыны әбәдиләшдирмиш көркәмли шәхсијјәтләрдән бири Нәриман Нәримановдур. Нәриманов халг ичиндән чыхмыш, өмрүнү арасыкәсилмәз әмәкдә кечирмиш бир мүбариз, Коммунист партијасынын сәдагәтли оғлу олмушдур.

Нәримановун фәалијјәти кениш вә чохҹәһәтли иди. О, јорулмаз марксист-ленинчи ингилабчы вә дөвләт хадими иди, гүввәтли јазычы, журналист, мүәллим, һәким иди. О, сосиалист ингилабынын даһи јарадычысы Ленинин көстәришләрини рәһбәр тутараг 26 Бакы комиссары илә бирликдә Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризә апармыш, Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы Халг Комиссарлары Советинин биринчи сәдри олмушдур. Нәриманов комедија, һекајә вә романдан әлавә марксизм нәзәријјәсинә аид, тәбабәтә аид бир сыра гијмәтли әсәрләр јазмышдыр.

Нәриманов 1871-чи илдә апрел ајынын 14-дә Тифлис шәһәриндә јохсул бир аиләдә доғулмушдур. Ибтидаи тәһсилдән сонра 1886-чы илдә, о заман ән јахшы тә'лим очагларындан олан Гори семинаријасына дахил олмуш вә 1890-чы илдә семинаријаны гуртармышдыр. Нәриманов ушаглыгдан дәрсләрә сә'ј көстәрмиш, өзүнү фәрасәтли бир шакирд кими танытмышдыр. Гори семинаријасында о хүсусән ичтимаи елмләри бөјүк марагла өјрәнәрмиш, рус јазычыларындан Лермонтов, Гогол вә

Достојевскини, Гәрб јазычыларындан Виктор Һүгону, Һејнени чох севәрмиш. Нәримановда Азәрбајҹан әдәбијјатына да мараг семинаријада ојанмышдыр. Хүсусән Мирзә Фәтәли Ахундовун әсәрләри она бөјүк тә'сир етмишдир. Илк бәдии әсәри олан «Наданлыг» комедијасыны да Гори семинаријасында јазмаға башламыш вә 1890-чы илдә Борчалыда кәнд мүәллими олдуғу заман битирмишдир.

1891-чи илдә Нәриманов бөјүк сәнаје мәркәзи кими танынан Бакыја кәлир. Бурада алты синифли прокимназијада синиф мүәллими олур. Нәриманов он илә гәдәр Бакыда јашајыр. Маариф вә мәдәнијјәтин јајылмасы үчүн бир сыра тәдбирләрдә иштирак едир, хүсуси гираәтхана ачыр вә гызғын әдәби фәалијјәт көстәрир. Әсасән бәдии әсәрләринин чохуну да («Дилин бәласы», «Надир шаһ», «Баһадыр вә Сона») бу илләрдә јазыр. Һаман илләрдә бөјүк рус әдиби Гоголун «Мүфәттиш» комедијасыны тәрҹүмә едәрәк Азәрбајҹан театрында ојнанмасына наил олур, рус дилинин јајылмасы вә халг тәрәфиндән өјрәнилмәси мәгсәди илә хүсуси дәрс китабы дүзәлдир, гәзетдә вә журналларда мүхтәлиф мәсәләләр һаггында чыхыш едир.

Нәриманов 1902-чи илдә Одесса шәһәринә кедиб Новороссијск университетинин тибб факүлтәсинә дахил олур вә 1908-чи илдә ону гуртарыр. Одессада Нәриманов тәләбәләрин ингилаби һәрәкатына гошулур, 1905-чи илдә Русија сосиал-демократ партијасына гәбул едилир, тезликлә онун фәал үзвү кими ад газаныр. Бакыда, Ҹәнуби Азәрбајҹанда, Иранда фәһләләрин ингилаби мүбаризәси вә милли-азадлыг һәрәкаты илә ҹанлы әлагә сахлајыр. 1909-чу илин март ајында Тифлис шәһәриндә ингилаби фәалијјәти үчүн Нәриманову тутуб једди ај Метех зинданында сахлајыр вә сонра ики иллијә Һәштәрхана сүркүн едирләр. Һәштәрханда да Нәриманов ингилаби фәалијјәтиндән әл чәкмир, сүркүндә олан партија үзвләри илә әлагә сахлајыр. Гәзетләрдә елми-публисист мәгаләләр чап етдирир, «Бир кәндин сәркүзәшти» һекајәсини јазыр.

1913-чү илдә Нәриманов јенидән Бакыја кәлир, о заман фәһлә мәркәзләриндән олан Гарашәһәр хәстәханасында һәким ишләјир, ејни заманда ингилаби вә әдәби фәалијјәтини давам етдирир. «Баһадыр вә Сона» романыны сәһнәләшдирир, мәшһур «Пир» повестини јазыр,

гәзетләрдә арасы кәсилмәдән публисист мәгаләләрлә чыхыш едир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы башлајанда Нәриманов Шаумјан, Әзизбәјов вә башгалары илә бирликдә Бакыда ингилаби мүбаризәни күчләндирир, Совет һакимијјәти јаратмаг үчүн вурушур. Бу мүбаризә гәләбә илә битир. 1918-чи илдә Бакыда Совет һакимијјәти гурулур вә Нәриманов тәсәррүфат комиссары вәзифәсинә тә'јин олунур. Бу дөврдә Нәриманов сосиалист ингилабынын зәруриликини, империализмин мәһвә мәһкум олдуғуну сүбут едән бир сыра мәгалә вә јазыларла чыхыш едир, буржуа милләтчиләри вә ганлы «мүсаватчылары» атәшә тутур.

1919-чу илдә РК(б)П МК Нәриманову Москваја чағырыр. Әввәлчә Харичи Ишләр Комиссарлығынын Јахын Шәрг Шө'бәси мүдири, сонра да Халг Милли Ишләр Комиссарынын муавини тә'јин олунур. 1920-чи илин әввәлләриндә партија ону јенидән Азәрбајчана көндәрир. Ингилабын бөјүк рәһбәри Ленин хүсуси олараг Нәриманову гәбул едир, Гафгаздакы ишләр вә Шәргдә ингилабын кәләчәји һаггында өз мүдрик фикирләри илә Нәриманова унудулмаз тә'сир бағышлајыр. Нәриманов өмрүнүн ахырына гәдәр Ленинлә олан көрүшүндән бөјүк мәһәббәтлә данышар вә јазарды. Нәриманов Ленинин көстәришләри илә һәрәкәт едәрәк Азәрбајчан партија тәшкилатында ишләјир, Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризә апарыр, Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинә сәдрлик едир.

Нәриманов 1922-чи илдә Загафгазија федерасијасынын јаранмасында, Иран вә Түркијәдә ингилаби мүбаризәнин күчләнмәсиндә актив чалышмыш, 1922-чи илдә Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы тәшкилиндә иштирак етмиш, Үмумиттифаг Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин дөрд сәдриндән бири олмушдур. Бу илләрдә о, «Правда» вә «Известија», һәмчинин башга гәзет вә журналларда Ленин идеалларынын гәләбәсини, онларын Шәрг халгларына кәтирдији сәадәти тәблиғ едән бир сыра јазыларла чыхыш едир. Һаман илдә Нәриманов Италијанын Кенуја шәһәриндә игтисадијјат вә малијјә мәсәләләри үзрә чағырылмыш бејнәлхалг конфранса кедир вә гајытдыгда «Кенуја хатирәләри»ни јазыр.

Нәриман Нәриманов 1925-чи ил март ајынын 19-да Москва шәһәриндә вәфат етмиш, хатирәсинә бөјүк һөрмәт олараг Кремл диварлары габағында дәфн олунмушдур.

Н. Нәриманов шүурлу олараг бүтүн фәалијјәтини вә јарадычылығыны фәһлә синфинин азадлыг мүбаризәси илә бағламыш, бүтүн һәјаты боју дүшүнчәли вә ардычыл сурәтдә заманын габагчыл фикирләрини тәблиғ етмиш, феодал вә буржуа мүнасибәтләринин чүрүк маһијјәтини ачмыш, ичтимаи вә дини иртича әлејһинә сон нәфәсинәдәк вурушмушдур. Зүлм үстүндә гурулмуш көһнә дүнјанын адәт вә ганунларына, тәсәввүр вә әхлагына гаршы онун нифрәти бөјүк иди вә бу нифрәти онда ушағлыгдан күндәлик һәјатда мүшаһидә етдији сајсыз-һесабсыз фачиәләр, инсафсыз вә налајиг һәрәкәтләр ојатмышды. Лакин Нәриманову көһнә дүнја әлејһинә мүбаризәјә галдыран јалныз бу нифрәт дејилди, амансыз зүлм вә чәһаләтин үрәк дағлајычы сәһнәләри, әлбәттә, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Нәчәф бәј Вәзиров, Һагвердијев кими онун да үрәјини јандырыр, мүбаризәјә чәкирди. Лакин Нәриманов көһнә дүнјанын дахили пучлуғуну, тарихән мәһвә мәһкум олдуғуну билик вә нәзәријјәнин ишығы илә көрүр, шүурлу сурәтдә дәрк едирди. Буна көрә дә о, гуртулушун анчаг ингилаби мүбаризәдә олдуғуну, анчаг фәһлә вә зәһмәткешләрин гәләбәсиндә олдуғуну дәриндән дујмуш вә бу мүбаризәјә гошулмушду. Бу чәһәтдән о, совет дөврүнә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјатында мисилсиз бир јазычыдыр.

1919-чу илдә «Гафгазијаја биз нә кими шүурларла кедирик» адлы мәгаләсиндә Нәриманов дүнјанын ики гүтбә парчаландығындан данышараг јазырды: «Бир јанда капитал (сәрвәт), һәмин капитал ки, гызылы илә һәр бир шеји — дини, инсанијјәти, вичданы сатын алыр, даима милләтләр арасында ганлы вурушмалара сәбәб олур. О бири јанда — зәһмәт ки, милләтләри гардаш едир, инсанын руһуну јүксәлдир, инсаны тәбиәтә гаршы мүбаризәјә һазырлајыр вә тәбиәтин кизли хәзинәләрини инсан үчүн ачыға чыхарыр. Сәрвәт сијасәтинин әсрләрлә јетириб битирдији мејвәләр көз өнүндәдир, дөрд иллик ганлы мүһарибәләр, милјонларла гырылмыш чан, ачлыг вә ачлығын ағыр һаллары, милјонларла ушағын аһ-вај вә көз јашлары, дүрлү-дүрлү нахошлуглар, дава-дәрмансызлыг вә һабелә чох-чох бәлалар... Бунун һамысы јола кедәрди, еј каш јүксәк бир арзу уғрунда олмуш олајды вә биз дә биләјдик ки, бу сон мүһарибәдир вә нәтичәсиндә дә

бүтүн бәшәријјәт бирјоллуг хилас олуб азадлыға чыха биләјди. Хејр, артыг јетишәр! Капитал бәшәријјәти һараја котүрдүјүнү артыг анладыг! Биз доғручу зәһмәт дөврү јаратмаг нијјәтиндәјик. Бизчә јашамаға анчаг зәһмәткеш һаглыдыр. Анчаг ишләјән јејә биләр». (Н. Нәриманов, «Мәгалә вә мәктублары», Бакы, 1925, сәh. 45—46.)

Нәримановун ичтимаи, ингилаби, журналист вә әдәби фәалијјәти бир күлл һалында көтүрүлдүкдә, әввәлдән ахыра бу бөјүк мәгсәдә — әмәкчи инсанын азад олмасы, «доғручу зәһмәт дөврү јаранмасы» мәгсәдинә хидмәт етмишдир. Нәриманов ингилаби мүбаризәси илә көһнә дүнјанын бир тәрәфини, ичтимаи фәалијјәти илә икинчи тәрәфини учурмаға чалышмышса, әдәби фәалијјәти илә үчүнчү тәрәфини титрәдиб дағытмышдыр: онун әдәби атәшә тутдуғу әсас чәһәт, синифли чәмијјәтин, Азәрбајчанда феодал вә буржуа гурулушунун чүрүк әхлаг вә тәсәввүрләри иди, халг күтләләринин көзүнә чәкилмиш гара пәрдә иди ки, онун ады — керилик, чәһаләт, дини хурафатдыр.

Нәриманов әдәби јарадычылыға тәгрибән 1890-чы илләрдә башламышдыр вә онун илк әсәри «Наданлыг» адлы комедијадыр. Сонра о, «Баһадыр вә Сона» романыны, «Шамдан бәј» комедијасыны, «Надир шаһ» тарихи фачиәсини, «Пир» адлы повестини вә чохлу сијаси-публисист вә елми-нәзәри әсәрләрини јазмышдыр. Бундан башга Нәриманов биринчи дәфә олараг кечән әсрин ахырларында бөјүк рус јазычысы Гоголун «Мүфәттиш» комедијасыны азәрбајчанчаја тәрчүмә етмиш вә Городничи ролуну өзү ојнамышдыр.

Нәримановун әсәрләриндә Азәрбајчанын о заманкы вәзијјәти илә бағлы олараг мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрин әһвали-руһијјәси, әхлагы, һәјати анлајышлары вә фәлсәфәси әкс олунмушдур.

Әдәби әсәрләриндә Нәримановун әсас гајәси — халгын көзүнү ачмаг, ону азад вә хош һәјат уғрунда мүбаризәдә габагчыл фикирләрлә силаһландырмагдыр.

Нәримановун ичтимаи вә әдәби мүбаризә мејданына гәдәм гојдуғу дөврдә Азәрбајчан вә башга Шәрг өлкәләри чох ағыр вәзијјәтдә иди: бурада синфи зүлм даһа дәһшәтли шәкилдә мејдана чыхырды, халгын чанына дарашмыш паразитләрин сајы вә нөвү олдугча чох иди — бәјләр, ханлар, буржуазија вә саир. Халг күтләләринин ганыны соран һаким тәбәгәләр чәһаләти, дини хурафат вә мөвһуматы јајырды.

Нәриманов Азәрбајчаны, онун тарихини, кечмишини, мәдәнијјәтини чох көзәл билирди, халгын зәнкин мә'нәвијјатына таныш иди, ону пак вә одлу бир үрәклә севирди, халгын јарадычылыг гүввәләринә инанырды. Елә буна көрә дә Нәриманов халгын дәрдләрини дәриндән дујурду, әл-голуна сарылан зәнчирләрдән, гүввәләрини сарсыдан јаралардан вә чибанлардан хәбәрдар иди. Нәриманов көрүрдү ки, Мирзә Фәтәли Ахундов илк зәрбә ендирдији бу паслы зәнчирләр һәлә гырылмамышдыр, јараларын көзү гопарылмышса да, өзләри сағалмамышдыр, илк зәрбә алмыш, лакин өлмәмиш паразитләр тәрпәширләр, әкс-һүчума кечирләр, ишыг үчу көрүнән һәр шеји бағламаг истәјирләр, онлар халгы сојмаг вә әбәди итаәтдә сахламаг үчүн мөвһуматы, чәһаләти јајырлар. Бәс нә етмәк лазымдыр? Наданлыға гаршы мүбаризә! Чәһаләт вә мөвһуматын көкүнү балталамаг, — халг күтләләринин көзүнү ачмаг, та ки, хејирлә шәрини билсин, достуну дүшмәниндән сечсин, — азадлыг вә сәадәтин јолларыны она көстәрмәк! — Нәримановун илк әсәри олан «Наданлығ»ын тарихи мә'насы будур. Әсәр көтүрүлән мөвзу чәрчивәсиндә феодал кәндинин чох характер сәһнәләрини вә адамларыны доғру вә инандырычы чизкиләрлә көстәрмишдир. Бу кәндин адамлары ушагларыны мәктәбә гојмурлар. Нијә? Кәндин ағсаггалы Һачы Абдулла мүәллимә белә дејир: «Ај Мәһәммәд аға! Бош јерә башыны нијә ағрыдырсан! Бизим адам охумаға ушаг вермәз. Һәр кәсин өзүнә көрә бир дәрди вар. Биринин ушағы гарамал отарыр, о бирининки гојуна кедир, бири јер әкир, ушагларыны да сәнә версинләр, бәс ишләри нечә олсун?»

Һачы абдуллалара елә кәлир ки, ушағын охумағы ону «дүз јолдан чыхарачагдыр», буна көрә дә о, охудуғу үчүн бөјүк оғлу Өмәрдән бәрк наразыдыр, чүнки Һачынын фикринчә охумаг Өмәри гејрәтсиз етмишдир — нә јол кәсмәк, нә кәбинли арвад гачырмаг, нә дә адам өлдүрмәк бачарыр. Чүрүк адәт вә тәсәввүрләр һачы абдуллаларын көзүнү о гәдәр кор етмишдир ки, ашкар олан шејләри дә көрмүрләр. Онлар көрмүрләр ки, Өмәрин көстәриши илә елми әсасларла сүрүлән јерләр даһа артыг мәһсул верир. Мүәллим Мәһәммәд аға Өмәри мүдафиә етмәјә чалышараг дејир: «Иш о дејил ки, әлинә ко-

таң алсын. Онун көмәклији бу олубдур ки, јеринизи нечә ки лазымдыр шумлајыб. Тәзә чыхан котан алыбдыр. Әсил будур вә бунларын һамысыны охумагла тапыбдыр. Јери елмә мүвафиг шумламаг вә нә төвр котанла әксән, тахыл јахшы чыхар. Бунларын һамысы китабларда јазылыбдыр. Һәркаһ Өмәр охумасајды, беләә шејләри билә биләрдими?»

Лакин һачы абдуллалар бу чүр һәгигәтләри анламагдан узаг олдуғу үчүн мүәллимин сә'јләри нәтичә вермир. Онлар мүәллими дә, савадлы, ганачаглы вә тәрбијәли Өмәри дә лаға гојур, күлүрләр. Лакин Нәриманов көстәрир ки, һәјат һәр кәсә өз пајыны верир, өз әкдијини бичдирир. Һачынын гејрәтли вә бачарыглы сајдығы кичик оғлу Вәлинин дәләдузлуғу бүтүн аиләни бәдбәхт едир: һачыны вә арвадыны тутуб диванханада сахлајырлар ки, чинајәткар оғлунуң јерини десин. Јалныз Өмәрин һөрмәт вә нәчабәти сајәсиндә онлары азад едирләр. Елә бурада даһа артыг бир фачиә габагларына чыхыр: чинајәткар тәрбијә нәтичәсиндә бүтүн инсанијјәтини итирмиш Вәли өз гардашы Өмәри вуруб өлдүрүр, чүнки Өмәр силаһ көтүрүб онун истәдији адамларын габағыны кәсмәмишдир. Өмәр өләркән дејир: «Мәни наданлыг, авамлыг, бимә'рифәтлик күлләләди... Бунлар һамысы адамы һејван едәрмиш! Аһ, наданлыг!»

Наданлыг вә чәһаләтә гаршы мүбаризә Нәримановун бүтүн әсәрләриндә мүхтәлиф шәкилләрдә вә мүхтәлиф чәһәтдән әкс олунмушдур. «Пир» повести дин, хурафат үстүндә гурулмуш Шәрг чәһаләтини дәриндән вә сон дәрәчә реалист бојаларла ифша едир. Бурада биз, бир тәрәфдән, бүтүн иликләринә гәдәр мөвһуматла зәһәрләнмиш адамларын (Мәшәди Аллаһверди, Күлбадам, Пәрзад, Күлзар) авам, бәдбәхт һәјаты вә ејбәчәр дүшүнчәләри илә таныш олуруғса, о бири тәрәфдән халгы сојмаг үчүн мөвһуматы әлиндә аләтә чевирмиш јарамазларын (Молла Чәфәргулу, Молла Туту) рәзил вә чиркин симасыны көрүрүк. Нәриманов әсәрин сүжетини чох тәбии бир јолла инкишаф етдирир, ону публисист рич'әтләрлә, өзүнә мәхсус фәлсәфи мүлаһизәләрлә зәнкинләшдирир. Нәриманов көстәрир ки, мәшәди аллаһверәнләр вә молла чәфәргулуларын һәјаты јалан, ријакарлыг, хәјанәт вә горху үстүндә гурулмушдур. Һәтта онларын ибадәти дә сидг үрәкдән дејил, мөһкәм бир әгидә вә инама әсасланмыр. Онлар «аллаһа рүшвәт вериб, аллаһдан рүшвәт истәмәк» хатиринә ибадәт едир, Пирә кедир, нәзир верирләр. Мөвһумат вә чүрүк фикирләр бу адамлары дири икән өлүјә чевирмишдир, чанлы чәназә етмишдир. Аллаһверәнләр дүнја ишләрини дујачаг һалда дејилләр, сифилисә тутулуб, хәстә ушаглар дүнјаја кәтирир вә үзләрини лоту-бамбылы Молла Чәфәргулунун фырылдағы сајәсиндә дүзәлмиш пирин чиркин торпагларына сүртүб шәфа истәјирләр, һәкимә, елми мүаличә үсулларына мүрачиәт етмирләр. Онлар һәјатда көлкә кими сүрүнүрләр. Бүтүн хәјал вә фикирләри сағлам шүурдан, дүшүнчәдән узаг чәфәнкијат вә хурафатдыр. Онларын көзү еләә бағланмышдыр ки, һеч шеји көрәчәк һаллары јохдур: «Һеч олмазса, бәдәнинә диггәт едиб дәгигәдә 75 дәфә гыт-гыт едән үрәјинин дөјүнмәсини ешидә иди! Вә бу үрәјинин дајанмағы илә бүтүн бәдәнинин һеч бир шејә јарамадығыны дүшүнәјди!» Бәс нә үчүн мәшәди аллаһверәнләрин көзү белә бағланмышдыр, бејни беләә күтләшмишдир, нә үчүн јахшыны писдән сечә билмирләр, өз хејир вә шәрләрини ајырд едә билмирләр? Нәриманов бу суала беләә чаваб верир: «Мәшәди Аллаһверән горхудан савајы бир шеј билмирди. Солдатдан, городовојдан горху чәкирди, инсан төрәтдији ганунлардан горху чәкирди, аллаһ көндәрдији ганунлардан горхурду».

Өмрү боју зүлм көрмүш, әзилмиш, һәдәләнмиш вә тапдаг олмуш адамларын шүуру бир гәдәр күтләшмишсә, онлары ајылтмаг, ајаға галдырмаг, көзләрини ачмаг үчүн горхуну мәһв етмәк, зүлмү арадан галдырмаг лазымдыр. О заманкы Азәрбајчанын шәраити илә бағлы олан јарадычылығындакы бә'зи мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг Нәримановун кәлдији нәтичә белә иди вә бу нәтичә онун әсәрләринин үмидли руһда олмасына көмәк едирди. «Наданлыг»да мүһит нә гәдәр гаранлыг, адамлар нә гәдәр авам олса да, Өмәр наданлығын күлләсинә гурбан кетсә дә, идеал өлмүр, бу идеалы тәмсил едән башга чанлы бир адам — мүәллим Мәһәммәд аға јашајыр, о Мәһәммәд аға ки, арада үмидсизлијә гапылмышды. «Аһ! Чанлары чыхсын, бир адам ки, өз хејрини билмәјә, мәнә нә дүшүбдүр өзүмә бу гәдәр зәһмәт вериб ганымы хараб едәм?» дејиб ани бир тәрәддүд көстәрмишди вә дәрһал өзүнү јығышдыраараг, даһа гәти һөкмүнү вермишди: «Хејр... мән сәһв етдим. Мәнә вичданым бујурур, кәрәк дүз јолдан азмыш адамы дүз јола кәтирәм!» «Пир»дә әзилмиш, бәлалар чәкмиш Күлбадам узун тәрәддүдләр-

дән сонра ағыр дахили мүбаризәдә күчсүзлүјүнү өлдүрүр, гурана ичдији анды позмаға вә дәһшәтли, јыртычы бир шир кими бүтүн пирә топлашанлара бахыб: «Мән нифрәт етдијим мәкандан балама ничат көзләмирәм!» дејә гышгырмаға өзүндә гүввә тапыр.

Күлбадамын бағыртысы һамыны ајылдыр. Ким исә дашы күнбәзә вуруб пири дағыдыр. Арвадлар ағлајыр, кишиләр башларыны јерә дикиб дурурлар.

Лакин биз билирик ки, онлар дүшүнүрләр. Пирин нечә бир рәзаләтлә јарандығыны јахшы билән Күлбадамын чығыртысы онлары ајылтмыш вә дүшүнмәјә мәчбур етмишдир.

Нәримановун инсана олан инамы, јахшы адамлар арасында иттифаг олан јердә хејирхаһлыг вә әдаләтин гәләбә чалачағына сарсылмаз е'тигады «Дилин бәласы јахуд Шамдан бәј» комедијасында даһа парлаг ифадә олунмушдур. Азәрбајчан драматуркијасында бу әсәрин мә'насы вә әһәмијјәти чохдур. Башгаларынын авамлыг вә садәлијиндән истифадә едәрәк, өзүнү јаландан губернатора јахын дост кими көстәрән, кнјазларла отуруб дурдуғуну гәләмә верән Шамдан бәј заманә фырылдагчысыдыр вә дүнјада һеч бир мүгәддәс шеј билмир. Она бир гардаш кими јахшылыг едән Јусифә гаршы нанкорлуг көстәрир, чөрәјини ајаглајыб онун адахлысыны вә севкилиси Хәдичәни алмаг фикринә дүшүр, буна да сәбәб Хәдичәнин атасы Һачы Ибраһимин мал-дөвләтинә саһиб дурмаг фикридир. Һачы Ибраһимин пул дүшкүнү, ад һиб дурмаг фикридир. Һачы Ибраһимин пул дүшкүнү, ад әсири олмасы вә дүнјадан хәбәрсизлији Шамдан бәј үчүн шәраит јарадыр. Лакин буна бахмајараг, Шамдан бәјин фырылдағы баш тутмур — нә Хәдичәни севкилиси Јусифдән ајыра билир, нә дә Һачынын мал вә дөвләтинә саһиб олур. Әксинә, налајиг адам олдуғунун үстү ачылыр. Һамы ондан үз дөндәрир. О, сәрсәмләјәрәк, Јусиф шәклиндә көзүнә көрүнән көлкәјә һүчум едир вә өзүнү өлдүрүр. Нәриманов бурада бөјүк ичтимаи мә'налы бир фикри тәблиғ едир: чәмијјәтдә баш верән јарамазлыглара вә мәнфи адамлара гаршы һамы биркә һәрәкәт етмәлидир. Әсәрин гәһрәманы Јусиф дејир: «Бу заваллынын мәһв олмасына сәбәб нә олду? Чамаатын иттифагы. Белә бир иттифагла јаман вүчудлардан топсуз, түфәнксиз хилас олмаг чәмијјәтә һәмишә мүмкүндүр».

Нәриманов Шәрг халгларынын тарихи фачиәләрлә долу олан кечмишини вә һәјатыны көзәл билән јазычылардан бири иди. О, Шәрг халгларынын азад олмасы үчүн чалышырды, онлары зүлм вә фәлакәтләрә дүчар етмиш деспотизмин вә мүстәмләкәчилијин барышмаз дүшмәни иди. Бу чәһәтдән «Надир шаһ» тарихи фачиәси вә орада јүрүдүлән фикирләр мараглыдыр. Нәриманов әсәрин әввәлиндә Надир шаһы гулдур дәстәләринин башчысы вә ганичән бир шәхс кими тәсвир едир. Надир, һәја етмәдән гоча дајысы Чавада дејир: «Дајы, нә үчүн аһзар едирсән? Кәрәкдир шад оласан ки, мәним кими бачы оғлун вар. Билмирсәнми адымы ешитчәк һамы тир-тир титрәјир. Мән дејиләмми өзбәкләри даға-даша салан? Мән дејиләмми Ирана ган ағладан?»

Дајысы Чавад Надирин көзләрини ачмаға чалышараг, ону јаман пешәдән узаглашмаға, фикрини вә күчүнү милләт вә вәтән јолунда сәрф етмәјә чағырыр.

Надир доғрудан да јарамаз гулдурлуг вә сојғунчулуг пешәсиндән әл чәкиб јүксәк мәгсәдләр уғрунда мүбаризәјә киришир, вәтәнә мүттәфигләр газанмаг, башга халгларын һәјат вә адәтләрини өјрәнмәк, дини дөвләтдән ајырмаг кими бир чох реформалар фикринә дүшүр. Һәтта о, «падшаһла милләтин арасында олан пәрдәни» јыртмаға, јә'ни сатгын вә ријакар вәзирләрдән хилас олмаға чалышыр. Лакин Надир өз һәрәкәтләри илә бу пәрдәни гыра билмир, ону даһа да галынлашдырыр. Фачиәнин инкишафындан мә'лум олур ки, халгла һакимијјәт арасындакы һәгиги пәрдә — деспотизмдир вә бу пәрдәни јыртмадан халгын сәадәти мүмкүн дејилдир. Нәриманов Надир шаһын өзүнү амансыз бир деспот кими тәсвир едир. Надирин дедији сөзләрлә әмәлләри арасындакы учурум бөјүкдүр, онда һакимијјәт һәвәси чох күчлүдүр. Деспотлара хас олан һеч кәсә инанмамаг, һамыдан шүбһә етмәк, һамынын ирадәсини гырыб өзүнә табе етмәк һәвәси онун бүтүн ирадәсинә вә шүуруна һаким олмушдур. Бундан истифадә едәрәк, Чәфәр хан, Мәһәммәд хан кими ријакарлар өз чиркин мәгсәдләринә наил олурлар. Иш о јерә чатыр ки, Надир күнаһсыз оғлунун көзләрини чыхартдырыр вә ахырда өзү мәһв олур. Нәриманов Шәрг деспотизминин ганлы фачиәләрдән башга бир шејә габил олмадығыны, халгын һәјатыны корлајыб хараб олдуғуну көстәрмәклә гурулушун анчаг халг һакимијјәтиндә, һәгиги демократик гурулушда олдуғуну тәсдиг едир.

Нәримановун бүтүн фәалијјәтиндә вә јарадычылығында халглар достлуғу, пролетар бејнәлмиләлчилији

идеіалары бөјүк јер тутур. Бу чәһәтдән онун «Баһадыр вә Сона» романы реалист вә јүксәк идејалы нәсрин ән көзәл нүмунәләриндәндир. Баһадыр вә Сона образлары о замана гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјатында јүксәк идејаларла јашајан кәнчлији тәмсил едән тамамилә јени образлардыр. Баһадыр азәрбајчанлы, Сона ермәнидир. Онлар икиси дә өз халгыны сонсуз мәһәббәтлә севир, һәјатларыны халгын сәадәти јолунда мүбаризәјә һәср етмәји дүшүнүрләр. Доғма халгларына олан бу мәһәббәт онлары бир-биринә даһа артыг јахынлашдырыр, онлар бирбиринә ашиг олурлар. Лакин бу, бәдбәхт севкидир; чүнки арада «учурум дәрәләр» вар. Бу дәрәләри милләт вә дин ајрылыглары јаратмышдыр ки, о шәраитдә онлар кечилмәз дәрәләр иди. Баһадыр вә Сона өз аләмләриндә бу дәрәләри мәһв едирләр, фикрән онлары арадан галдырырлар.

Нәриманов реалист вә ингилабчы бир јазычы иди. О, гәһрәманларыны реал шәраитдә тәсвир етмәклә галмыр. Онларын һәрәкәт вә фәалијјәтини дә бу реал шәраитин нәтичәси кими көстәрирди. Буна көрә дә Баһадыр вә Сонанын саф вә тәмиз мәһәббәти фачиә илә гуртарыр. «Учурум дәрәләр» Баһадыры вә Сонаны да мәһв едир. Лакин јенә дә идеал мәһв олмур. Әксинә, тәмиз үрәкли инсанлар онун јолунда гурбан кетдикчә онун гәләбә чалачағы күн јахынлашыр. Баһадыр идеалын гәләбәсинә сөнмүш үмидлә көзләрини јумур: «Аһ, инсанлары бирбириндән ајыран — учурум дәрәләр! Мән сизи мәһв етмәк истәркән, сиз мәни мәһв етдиниз. Фәгәт әмин олунуз, сиз ахырда мәһв олачагсыныз».

«Баһадыр вә Сона» романы гара иртича илләриндә гаты буржуа милләтчилији һөкм сүрдүјү, чаризм вә һаким тәбәгәләрин халглар арасында, о чүмләдән ермәниләр вә азәрбајчанлылар арасында милли әдавәтләр төрәтмәк истәдикләри заманларда јазылмышдыр. Романын тәблиғ етдији халглар гардашлығы вә һуманизм идејалары гара иртичаја гаршы чеврилмишди, дәрин ингилаби маһијјәт дашыјырды.

Нәриманов јорулмадан вә өзүнә мәхсус бир сафлыг вә инамла өмрүнүн ахырына гәдәр бу идејалары тәблиғ етди, онларын јолунда мүбаризә апарды. О, Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын галиб кәлмәси үчүн бөјүк ирадә вә ағылла чалышараг, бүтүн халгы бу ингилаба һазырлајырды. О, сосиалист ингилабынын вә халглар достлуғунун дүшмәнләрини ифша едир, кәләчәкдә бүтүн халгларын дост вә гардаш олачағына сарсылмаз бир инамла јашајырды.

Азәрбајчанын бөјүк јазычысы вә вәтәнпәрвәри, өлмәз ингилабчы вә Шәргдә Ленин идејаларынын чарчысы олан Нәриман Нәримановун мүгәддәс арзу вә хәјаллары инди һәгигәт олмушдур. Совет халгларынын гардашлыг аиләси бүтүн дүнјада һәгиги милли сүлһ вә достлуғун галасыдыр. Инди халгларын бу гардашлыг аиләси даһа да кенишләнмишдир. Бәшәријјәтин үчдә бириндән чоху азад јашајыр, биркә мүбаризә едир, һәр ан бир-биринә гардашлыг көмәји әлини узадыр. Онлар «учурум дәрәләри» бирдәфәлик мәһв етмишләр. Азад мәһәббәт вә азад әмәк онлары әбәди бирләшдирмишдир. Бу јени дүнјадан кечмишә бахдыгда биз Нәримановун нә гәдәр тәмиз фикирли, мөһкәм әгидәли вә халга садиг бир ингилабчы вә јазычы олдуғуну ајдын көрүр вә бөјүк миннәтдарлыг һисси илә онун зәнкин ирсини өјрәнирик, һәр чүр көһнәлик вә мәнфиликләри даһа чүр'әтлә рәдд етмәк, даһа сүр'әтли аддымларла коммунизмә доғру ирәлиләмәк үчүн өјрәнирик.

Ијун, 1955

ХАЧАТУР АБОВЈАН

Хачатур Абовјан гардаш ермәни халгынын әдәбијјат вә мәдәнијјәт хәзинәсини гијмәтли әсәрләрлә зәнкинләшдирмиш олан бөјүк јазычыдыр. О, кечән әсрдә Ермәнистанын азадлығы вә сәадәти үчүн јорулмаз бир гүввәтлә чалышмыш, һәјат вә тәфәккүрүн көһнәлмиш, мүртәче ҹәһәтләринә гаршы барышмаз мүбаризә апармышдыр. Онун әсәрләри дәрин идејалылыгла јүксәк бәдиилијин нүмунәсидир. О, заманәсинин габагҹыл адамы олмуш, ҹәмијјәти марагландыран ән ҹанлы мәсәләләрлә јашамыш, мүбаризәләрин ичиндә бөјүмүш, халгынын тарихини, һәјат вә арзуларыны чох көзәл билмиш, бәшәр мәдәнијјәтинин ән јахшы нүмунәләрини мәнимсәмиш вә һәмишә инсаны ирәли апаран, инсан фикрини учалдан, үрәјиндә нәҹиб һуманизм дујғулары ојадан иҹтимаи шәраитин тәнтәнәси үчүн чалышмышдыр.

Тарихи шәхсијјәтләрин фәалијјәти јалныз ирәли сүрдүкләри фикир вә идејаларын бөјүклүјү, габагҹыллығы илә дејил, бир дә заманын шәраити илә, һансы манеәләри арадан галдырмасы, һансы мүгавимәтләри гырыб, һансы экс-гүввәләрлә мүбаризәјә киришмәси илә өлчүлүр. Бу ҹәһәтдән дә Абовјан бизим нәзәримиздә нәһәнк бир мүбариз кими ҹанланыр. О, јалныз мүтәрәгги идејаларын ҹарчысы олмагла галмамыш, бу идејалара гаршы чыхан о заманкы мүртәҹе вә гаракүруһларла мәрданә вә гәһрәманҹасына мүбаризә апармышдыр.

Абовјанын заманәси ағыр вә гаранлыг бир заманә иди. О, көзүнү ачандан ана лајлаларында, маһны вә нағылларда доғма халгынын әзаб вә изтираблары һаггында ешитмишди. Бөјүдүкҹә, халгын ичинә вә һәјата чыхдыгча ешитдикләриндән даһа дәһшәтли һадисәләрин шаһиди олмушдур. О дөврдә Иран вә Түркијә истибдады Гафгазы итаәтдә сахламаг үчүн ән вәһши, ән ганлы тәдбирләрә әл атырды: ҹамааты сәфил бир һала салмыш ағыр веркиләр бир јана дурсун, халгын һәјаты, ирзи-намусу әбәди тәһлүкә алтында иди. Һәјасыз вә инсафсыз ханлар, фәррашлар вә мә'мурлар истәдикләрини едирдиләр. Нә ганун, нә дә гајда вар иди. Һеч кәс бу күндән сабаһа саламат чыхаҹағына, арвад-ушағынын ҹаныны вә намусуну бу шәрәфсизләрдән горуја биләҹәјинә архајын дејилди. Ән кичик бир бәһанә илә дөвләт гошунлары, феодаллар вә һакимләр бүтүн бир кәнди, бир шәһәри, бир маһалы чапыб талајыр, од вуруб јандырыр, әһалисини дидәркин салырды. Бу ганлы истибдад ермәни халгынын да синәсинә ағыр јаралар вурмуш, онун минләрлә оғул вә гызларыны мәһв етмишди.

Абовјан бүтүн бу ганлы вә алчаг ишләри, доғма халгынын мүсибәт вә фәлакәтләрини, битмәз, түкәнмәз аҹы вә үрәк дағлајыҹы халг фәлакәтләрини көзү илә көрмүшдү. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, Абовјанын ән јахшы әсәри, онун зәнкин, гијмәтли вә өлмәз јарадыҹылығынын тачы олан әсәри «Ермәнистанын јаралары» адланыр. Бу әсәр одлу бир үрәклә јазылмышдыр. Әсәрин һәр сәтриндә јазычынын мүгәддәс вәтән ешги илә јашајан үрәји дөјүнүр. Онун сәһифәләриндә Ермәнистан дағларынын әзәмәтли мәнзәрәси ачылыр, чөлләри, чәмәнләри вә бағларынын әтри дујулур, баһар чичәкләринин ешги илә мәст олуб охујан гушларынын нәғмәси, сүрүсүнү сәсләјән чобанларынын неј сәси ешидилир. Бу китаб ермәни халгынын гәһрәманлығынын вә јарадыҹы дүһасынын дилсиз шаһидләри олан тарихи абидәләрдән, халг һәјатынын садә вә тәбии көзәлликләриндән дә данышыр. Лакин бүтүн бунлар романын ана хәттини, әсас фикир вә сүжетини даһа парлаг шәкилдә ҹанландыран рәнкләр, нахышлар кимидир. Әсас хәтт исә халгын азадлыг уғрунда мүбаризәсидир, харичи ишғалчылара гаршы мәрд вә гәһрәман мүбаризәсидир. Абовјан өз романында халг азадлығы, халг сәадәти јолунда һәјатындан кечән Ағасы кими бир гәһрәман јаратмыш, халгын мухтәлиф тәбәгәләриндән олан адамларын ҹанлы вә долғун сурәтләрини чәкмишдир. Јазычы гызғын, сөнмәз вәтәнпәрвәрлијини вә халга олан түкәнмәз мәһәббәтини мејдана чыхармаг үчүн бүтүн роман боју зәнкин әдәби үсуллардан усталыгла вә мәһарәтлә истифадә едир. Абовјанын вәтәнпәрвәрлији чох

күчлү, тә'сирли вә ишыглыдыр. Романын гәһрәманларындан олан гоча Сәркис дејир: «Бир адам ки, өз евини, өз өлкәсини мүдафиә етмир, өз торпағынын гәдрини билмир, белә адам дүнән өлүб кетсәјди даһа јахшы оларды, һеч олмазса торпаг раһатланарды».

Абовјан јорулмадан, һәр дәфә јени бир сөз тапараг, һәр дәфә јени бир илһам вә гүввәтлә вәтәнпәрвәрлији тәрәннүм етмиш, кәнчлијин үрәјиндә халга түкәнмәз севки ојатмаға чалышмышдыр. О, көстәрмишдир ки, вәтәнпәрвәрлик инсан үрәјини ән јахшы дујғуларла долдурур, мә'нәви чәһәтдән саф вә тәмиз едир, рәшадәт вә гәһрәманлығын көкү вәтәнпәрвәрликдәдир. Вәтәнини, халгыны севән адам даима јүксәләчәкдир. Белә адам һеч вахт пешман олмаз: «Ушаглар, сизә чаным гурбан! Мән өз дәрдими сизә дејәчәјәм. Мәним балаларым, мән сизин үчүн јазырам. Мән өләндән сонра гәбрим үстә кәлин, һәркәһ өз халгыныза олан мәһәббәт, өз вәтәнинизә олан мәһәббәт сизә бир зәрәр кәтирмиш олса, онда мәнә лә'нәт охујун, јох әкәр хејир кәтирмиш олса мәнә рәһмәт дејин».

Абовјанын халга олан е'тимады сарсылмаздыр. Халгын тәсвирини, халг һаггындакы фикирләрини, халга мәһәббәтини ифадә едән сәтирләрини охудугча о, нәзәрләримиздә бөјүк бир халг әскәри вә халг мәш'әлдары кими чанланыр. О, халгы дүз јола чыхармағы, халгын көзүнү ачыб габаға апармағы вачиб вәзифә сајырды, халгын белә адамлара борчлу галмајачағына, онлары бөјүк мәһәббәтлә севәчәјинә дә инанырды: «Јох, сән әввәлчә халгын көзүнү ач вә ону дүз олан јол илә апар, дағa, дәрәјә салма. Сән халга өз мәһәббәтини көстәр, онда көр, халг сәни нә мәһәббәтлә севәр!»

Абовјанын вәтәнпәрвәрлији, доғма ермәни халгына олан мәһәббәти бөјүк инсанијјәт дујғуларына әсасланырды. Милли мәһдудијјәт һиссләри она јабанчы иди. Онун әсәрләриндәки парлаг һуманист фикирләр вә дујғулар нә гәдәр бөјүк вә кениш үрәкли бир инсан, ачыг вә тәмиз фикирли бир сәнәткар олдуғуну көстәрир. О, башга халглар һаггында һөрмәт вә мәһәббәтлә данышыр, биз онун Азәрбајчан халгы һаггында олан сәтирләрини бөјүк бир миннәтдарлыг дујғусу илә охујуруг. «Ермәнистанын јаралары» романында Абовјан көстәрир ки, азәрбајчанлылар Иран истибдадына гаршы азадлыг мүбаризәси апаран ермәниләрлә бир чәбһәдә

вурушур, онлара әлләриндән кәлән көмәји едирләр. Бу мәсәләдә дә Абовјан өз гүввәтли реализминә садиг галараг тарихи һәгигәти олдуғу кими вә мүтәрәгги чәбһәдән ишыгландырмышдыр. Абовјан Иран зүлмүндән данышаркән Азәрбајчанын кәнд вә шәһәрләринин адларыны чәкир, азәрбајчанлыларын Иран истибдадына олан нифрәтини гејд едир, «ермәниләрлә бир јердә бөјүмүш вә онларла гардаш кими рәфтар едән јерли Јереван түркләри (јә'ни азәрбајчанлылар — *М. И.*) Сәрдара вә Һәсән хана лә'нәт јағдыра-јағдыра, иранлыларын ады кәләндә түпүрәрәк дишләрини гычырдадыб јаваш-јаваш дағылышмаға башладылар. Дағылышаркән онлар бир-биринә белә дејирдиләр: «Илаһи нә вахт бизә рәһмин кәләчәк? Нә вахт бу лә'нәтә кәлмиш иранлылардан хилас олачағыг?»

Абовјанын бөјүк бир илһамла јазылмыш «Түрк гызы» һекајәси ишыглы, һуманист фикирләрин парлаг бәдии ифадәсини верир. Бурада јазычы мәһәббәт вә инсанијјәтин диндән јүксәк олдуғуну көстәрир. «Чохда ки мәним диним ајрыдыр, сурәтимиз ки, бирдир», дејә о, дини е'тигадына бахмајараг һамынын «торпаг оғлу» олдуғуну, һамы үчүн «ағлајанын көз, чырпынанын үрәк» олдуғуну гејд едир. Һекајә феодал мүһитин пәнчәсиндә әзилән бир гызын изтирабларындан данышыр. Бу гызын атасы анасыны евдән говмушдур, анаја бала илә көрүшмәји гадаған етмишдир. Һекајәдә ата сурәти билаваситә тәсвир олунмур. Лакин онун нечә бир деспот олдуғуну биз ајдын көрүрүк. Јазычы бу гыза ашиг олур, онун изтирабларыны, саф әхлагыны, мә'сум тәбиәтини севир, онун јолунда һәр шејә һазырдыр, һәтта атасынын вә мүчтәһидин јанына кедиб онларын ајағына дүшмәјә разыдыр: «Мән христиан ермәни олаола сәнин һалына јанырам, онлар исә өз ганларындан оланы ајаглар алтында тапдалајыр, дири-дири ода атырлар. Ола билмәз ки, онлар мәнә гулаг асмасынлар, мәнимлә бирликдә һөнкүрүб ағламасынлар, кәлиб сәнин көз јашларыны силмәсинләр, үрәјини сакит етмәсинләр». Һекајәдә азад севки идеалы шәриәт хадимләринин, феодал мүһитин дөрд әллә тутдуғу көһнә адәт вә ән'әнәләрә гаршы, көһнә мәһкум аиләјә гаршы гојулмушдур. Һекајәнин гәһрәманы олан азәрбајчанлы гыз «ата илә ананын үрәјини бирләшдирмәмиш онларын башына чәләнк гојан, онларын севкисини сынама-

мыш, хасиjjәтләрини өjрәнмәмиш онлары мүгәддәс мә'бәдә бурахан» гаjдалары рәдд едир. Абовjан бөjүк һәссаслыгла, дәрин мәһәббәтлә Азәрбаjҹан гадынынын фаҹиәсиндән данышмыш, ону гул һалына салан, көзүбағлы һалда әр евинә көндәрән, үзүнү дә көрмәдиjи адама арвад едән чүрүк гаjдалары тәнгид етмишдир. Тәсадүфи деjил ки, Абовjанын досту вә мәсләкдашы Мирзә Фәтәли Ахундов бу чүрүк гаjдалара вә шәриәт әһкамларына гаршы еjни ҹәбһәдән ачыг вә кәскин атәш ачмышдыр.

Абовjан Ермәнистанын вә бүтүн Гафгаз халгларынын ганлы һәсән ханлардан вә сәрдарлардан чәкдиjи зүлмү, ишкәнҹәни парлаг боjаларла көстәрмиш, ишғалчылара гаршы гәһрәман мүбаризәнин епопеjасыны jаратмышдыр.

Абовjанын фәалиjjәти кениш олмушдур, jарадыҹылығы чохтәрәфлидир. О, мүәллимлик етмәклә бәрабәр романлар, поемалар, ләтифәләр, һекаjәләр, пjесләр jазмыш, грамматика китабы дүзәлтмиш, ермәни вә Азәрбаjҹан халг әдәбиjjаты нүмунәләрини топламыш, бир нечә дил билмишдир. Ҹәмиси гырх икичә ил өмүр етмиш бу бөjүк сәнәткарын әдәби-бәдии ирси бүтүн совет халглары үчүн гиjмәтлидир. Чүнки о бүтүн өмрүнү халга, вәтәнә вә мүтәрәгги идеjалар уғрунда мүбаризәjә вермишдир. Азәрбаjҹан халгы гардаш ермәни халгынын бөjүк оғлу вә сәнәткарынын хатирәсини һәмишә әзиз тутмуш вә тутаҹагдыр. Бизим ушаглар да, бөjүкләр дә онун адыны Мирзә Фәтәли Ахундовла бир jердә чәкирләр. Дәрс китабларымызда Хачатур Абовjан вә Мирзә Фәтәли Ахундов ады «бир атанын өвлады кими, бир гәлбә, бир руһа, бир камала, бир jуваjа, бир мәзара малик» гардашлар кими jанашы jазылыр.

Абовjан өлмәз бир реалист, маарифчи вә һуманист jазычыдыр. Онун саф гәлбиндән гопуб кәлмиш тәрәггини, азадлығы вә гардашлығы тәрәннүм едән әсәрләри совет адамлары үчүн гиjмәтли бир хәзинәдир.

Октjабр, 1955

ДАВИД ГУРАМИШВИЛИ

Гафгаз халглары тарихиндә XVIII әср ағыр бир дөвр тәшкил едир. Бу дөврдә Гафгазын үфүгләри боғуг вә тутгун иди.

Хариҹи ишғалчылар Гафгаздакы феодал чәкишмәләриндән истифадә едир, аjры-аjры ханлыглар вә кнjазлыглар арасындакы зиддиjjәтләри аловландырыр, әдавәт вә дүшмәнчилик jарадырды. XVIII әсрдә Кәнҹә, Гарабағ, Тәбриз, Шәки вә Ширван ханлыгларыны бир нечә дәфә бир-биринин үстүнә салдыра билмишдиләр. Ханлыглар арасындакы мүбаризә чох ганлы вә амансыз шәкилләр алырды. Бир-бирини алдатмаг, jаландан иттифаг бағлаjыб тәлә гурмаг, мүттәфигинә хәjанәт етмәк мүбаризәдә ади васитәләр иди. Ханларын вә кнjазларын интигамы амансыз, кин вә күдурәти һүдудсуз иди, дүшмәнин jурдуна од вуруб күлүнү көjә совурмаг, көзүнү чыхармаг, дилини кәсмәк, арвад-ушағыны әсир едиб гул вәзиjjәтиндә сахламаг һаллары чох jаjылмышды.

О дөврдә jашамыш мәшһур Азәрбаjҹан шаири Видадинин «Мүсибәтнамә» адлы поемасы мәһз феодал чәкишмәләринә гаршы чеврилмишди. Видади бу чәкишмәләри халг үчүн бир бәла, бир мүсибәт һесаб едиб лә'нәтләндирирди. Бәс нә етмәли? Бу дини иртиҹа вә ганлы чәкишмәләрә нечә сон гоjмалы? Һансы фикирләр, һансы идеаллар халгын гүввәләрини бир jерә jыға биләр? Күнаһсыз гардаш ганы төкүлмәсиндән, бу ағыр мүсибәтләрдән нечә гуртармаг олар? Бөjүк күрҹү шаири Давид Гурамишвили «Күрҹүстанын мүсибәтләри» адлы поемасында XVIII әсрдә jалныз Күрҹүстаны де-

јил, бүтүн Гафгаз халгларыны дүшүндүрән бу суаллара ајдын ҹаваб тапмышды. Гурамишвили Иран вә Түркијә ишғалчыларындан јеканә гуртулуш јолуну халгын бирлијиндә көрмүш вә бу јолда мүбаризә апармышды. Вәтәнпәрвәрлик идејасы Гурамишвилинин әсәрләриндә бөјүк бир идеал кими тәрәннүм едилирди.

Бөјүк күрчү шаиринин әдәби ирси ичәрисиндә ики поема хүсуси јер тутур. «Күрчүстанын мүсибәтләри» вә «Севинҹли баһар» адлы бу ики поема шаирин јарадыҹылығынын әсас идеја-бәдии истигамәтини вә онун ән јахшы ҹәһәтләрини тәмсил едир. Поемалар чох ҹанлы бир дилдә јазылмыш реал әсәрләрдир. Һәјатын кениш епик тәсвири һәр ики поема үчүн характер хүсусијјәтдир. «Күрчүстанын мүсибәтләри» поемасыны јалныз о заманкы Күрчүстанын дејил, мүәјјән дәрәҹәдә Гафгазын сијаси һәјатынын енсиклопедијасы адландырмаг олар. Бу поемада шаир јашадығы әсрдә Күрчүстанын сијаси һәјатыны, ичтимаи мүбаризәләрин тарихини вә хүсусијјәтләрини парлаг реалист бојаларла тәсвир едир. Фикир ајдынлығы, сүжетин инкишафындакы драматизм вә сүр'әт, шаирин шәхси һәјаты вә һәјәҹанларынын бөјүк ичтимаи һадисәләрлә бағлы олан тәбии тәсвири инсаны һејран едир. Шаир поеманын әсас сүжетини тәшкил едән мәсәләдән узаглашмадан ичтимаи-сијаси гүввәләрин дә характер ҹәһәтләрини гыса, ајдын вә парлаг бојаларла ҹанландырыр. Мүәллифин шәхси еһтираслары, шәхси һәјатынын һадисәләри илә поемадакы ичтимаи-тарихи һадисәләр үзви сурәтдә бирләшмишдир. Гурамишвили вәтәнпәрвәрлији, халгын бирлик вә прогрес идеалыны, шәхси һәјатынын гајәси, бүтүн Күрчүстанын хиласы кими тәрәннүм едир, һәм дә һеч бир риторикаја јол вермир. Бурада бир гисим орта әср шаирләринә хас олан курултулу ифадәләрә тәсадүф олунмур. Әксинә һәр мисра фикир вә еһтирасла долудур.

Гурамишвили мүрәккәб вә драматизмлә долу бир дөврдә јашајыб, ағыр бир һәјат јолу кечмишди. Һәјат ону дөврүндәки сијаси мүбаризәләрин кирдабына атмышды, талејини халгынын талеји илә бағламышды. Гурамишвилинин јашадығы XVIII әсрдә Иран вә Түркијә дөвләтләри арасындакы мүнасибәтләр кәркин драматик шәкил алмышды. Дахили феодал зиддијјәтләри исә мәмләкәтин азадлыг мүбаризәсини чәтинләшдирирди. Күрчү торпагларынын дөвләти ҹәһәтдән бирләшмәси ваҹиб мәсәлә иди, Кахетија вә Картлы дөвләтләри бирләшиб гүввәләрини бир јерә јығсајды, харичи дүшмәнлә мүбаризә асанлашарды. Лакин ағыллы дөвләт адамларынын (VI Вахтангын) сә'јләринә бахмајараг фаҹиәнә бир вәзијјәт баш верди: Картлы вә Кахетија гошунлары вурушмалы олду. Иран истибдады бундан истифадә едиб Күрчүстанда өз зүлмүнү даһа да артырды. Ејни вәзијјәт Азәрбајҹан вә Ермәнистанда да (әлбәттә, һәрәсиндә өзүнә мәхсус шәкилләрдә) тәкрар олду. Белә гарышыг бир дөврдә, 1705-чи илдә анадан олмуш Гурамишвили 21—22 јашларында икән дағлылара әсир дүшдү. Даһа доғрусу, о, чөлә ишә чыхараг булагдан су ичдији јердә пусгуда дурмуш бир дәстә дағлы тәрәфиндән оғурланды. Дағлылар Гурамишвилини узаглара апардылар. Шаир әсарәтдә ағыр күнләр кечирди. Бир нечә дәфә гачмаға чалышса да мүвәффәг ола билмәди. Бир дәфә гачмаг истәркән ону тутдулар вә дәрин бир гујуја салдылар. Гурамишвили орадан да чыхыб аҹ-сусуз јола дүшдү, дағлары, мешәләри ашараг, нәһајәт, әсарәтдән гуртарды вә өзүнү Вахтангын дәстәсинә чатдырды. VI Вахтангын бүтүн Күрчүстаны бирләшдирмәк сә'јләри мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадыгда онун дәстәләри Русијаја пәнаһ апардылар. 1730-ҹу илдә һадисәләрин ахыны Гурамишвилини Москваја кәтириб чыхартды. О, күрчү Гусар полкунда забит олду. Крымда түркләрлә, Узаг Шималда финләр вә шведләрлә вурушмаларда иштирак етди. Бир нечә ил сонра даими јашамаг үчүн көчүрүлән күрчүләрлә бирликдә о да Украјнаја кетди. Лакин бунунла да онун фыртыналы һәјатынын маҹәралары гуртармады. Инкилтәрә вә Пруссијанын, Австрија, Франса, Русија вә башга дөвләтләр әлејһинә апардығы једдииллик мүһарибә заманы (1756—1763) Гурамишвили күрчү полкунда вурушмалы олур. Бу мүһарибәдә талеји она јени бир зәрбә ендирир. Мүһарибәнин әввәлләриндә пруссијалылара әсир дүшүр. Шаир өмрүнүн бир нечә илини мәһбәсдә кечирир вә мүһарибәнин ахырында јенә Украјнаја гајыдыб бүтүн ев-ешијини дағылмыш көрүр. Лакин руһдан дүшмәјиб бөјүк ирадә илә өзүнә јени јурд дүзәлтмәјә башлајыр.

Өмрүнүн ахырларына јахын онун көзләри тутулур. Бүтүн бунлар шаирин ирадәсини гырмыр, ону руһдан

салмыр. О гоча вахтларында белә илһамла јазыр, дөврүнүн кәнд тәсәррүфаты үчүн фајдалы олан машынлар ичад едирди. Һәјатынын изтираблы вә ағыр олмасына бахмајараг бөјүк шаир 80 илдән артыг өмүр етмиш вә бир чох ше'рләрдән әлавә јухарыда адыны чәкдијимиз ики бөјүк поемасыны јазмышдыр. Күрчүстанын XVIII әсрдәки һәјаты вә шаирин тәрчүмеји-һалына аид јухарыда нағыл етдијимиз һадисәләрин чоху «Күрчүстанын мүсибәтләри» поемасында тәсвир олунмушдур. Поеманын ән гүдрәтли чәһәти орадакы вәтәнпәрвәрлик идејасынын бөјүк илһамла вә реалист чизкиләрлә тәрәннүм едилмәсидир. Дағлылара әсир олдуғу заман чәкдији вәтән һәсрәтини вә дүшүнчәләрини тәсвир едән фәсилдә Гурамишвили доғма вәтәни Күрчүстана «Еј бизим мәһбубумуз, еј каинатын инчиси — дејә мүрачиәт едир. — Сәнин чазибәдар үзүн вар, сән сөнмәз бир улдузун ишыгларысан, дүнјада һеч бир мәмләкәт мәним нәзәримдә сәнә тај ола билмәз». Бүтүн поема боју охучу вәтәнини гызғын бир мәһәббәтлә севән бөјүк бир вәтәндашын вә шаирин үрәк дөјүнтүсүнү ешидир. Вәтәни парчалајанлары, шөһрәтпәрәстлији вәтәндашлыг дујғусу вә борчундан јүксәк тутараг феодал јерличилијинә гапыланлары шаир нифрәтлә јад едир. Бу бир гајдадыр ки, мәһәлли јерличилијин дар көзләри үмум вәтәнин кениш үфүгләринә баханда гамашыр вә кор олур. Бу чүр корлар һијләләрә әл атыр, сатгынлыг едир вә бөјүк вәтән ишинә хаин чыхараг өз хырда мәнафејини дә әлдән вердијини анламыр. Гурамишвили вәтәни јүз јерә парчалајан бу алчаг тәбиәтли адамлара әбәди лә'нәт дамғасы басыр. Јалныз белә алчагларын кор әмәлләри нәтичәсиндә «Һәрч-мәрчлик башлады, күрчү күрчүнүн үстүнә әл галдырды, чохлары дөјүшләрдә доғма гардаш гылынчынын гурбаны олду»— дејир.

Шаир пис адамлары вә пис ишләри көстәрмәјә борчлу олдуғуну гејд едир. Бурада биз Гурамишвилинин поетик принсипләринин ајдынлығыны, габагчыл фикирләрә әсасландығыны гејд етмәлијик. Шаир дејир ки, һәгигәти јазмаг нәинки мәним борчумдур, һәм дә халгын мәнафеји буну тәләб едир. Һәјатын гануну беләдир ки, әввәл-ахыр һәр кәсә лајиг олдуғу мүкафаты верир: јахшыја јахшы, писә пис, сөз јох ки, бу һәгигәт јүксәк поезијанын принсипи олмуш вә олачагдыр. Јер үзүндә һәгигәтин гәләбәсинә инанмаг, инсанын јахшы вә ја пис әмәлләринин ахыр өзүнә лајиг мүкафат олачағына инанмаг, сәнәткары һәгигәти јазмаға, вәтәндашы јүксәк бир һәјатда јашамаға сөвг едир. Азәрбајчанын бөјүк Фүзулиси дә бу әгидәдә олмушдур ки:

Зәманә ичрә мүчәррәбдир интигами заман,
Һәмишә јахшыја — јахшы верир, јаманә — јаман.

Гурамишвили дә бу бөјүк фикрә әсасланыр. Онун нәзәриндә чиркинлик вә јарамазлыглары лә'нәтләндирмәјәнләр учалыг вә тәмизлији доғру тәрәннүм едә билмәзләр. Доғрудан да сәнәткар заһид дејил ки, мө'чүзә илә мәшғул олсун. О һәр шејдән әввәл мүбариздир, јарамазлыглара гаршы биканә гала билмәз. Гурамишвили јазыр ки, «Писи сөјләмәдән јахшыны нечә шөһрәтләндирмәк олар? Јарамазлығы ајаг алтына атмадан хејрин јерини нечә тапмаг олар?»

Вәтәнин мүсибәт вә фәлакәтләрини ачыг јазмағы, бу фәлакәтләри төрәдән күнаһкарлары көстәрмәји шаир өзүнә борч билир вә дејир ки, «хәстәлик адамы әлдән салырса, һеч кәс бу хәстәлијин үстүнү өртә билмәз, бәс белә исә јараларымызы ачыг үрәклә дејәнләрдән инчимә».

Бүтүн бунлардан сонра шаир охучунун вәтәндашлыг дујғуларына, онун вәтәндашлыг шүуруна мүрачиәт едир: — «Доғма торпағымызы јадымыза салаг... Биз һамымыз бу торпаг гаршысында борчлујуг». Бу үлви дујғу — вәтәнин гаршысында даима борчлу олмаг, онун азадлыг вә јүксәлиши үчүн чалышмаг дујғусу бүтүн поема боју өзүнү көстәрир вә охучуда көзәл Күрчүстана мәһәббәти даһа да гүввәтләндирир.

Хәлгилик Гурамишвили јарадычылығында чох күчлүдүр. Бу чәһәтдән нәинки јухарыда һаггында данышдығымыз поема, ејни заманда «Севинчли баһар» поемасы да чох мараглыдыр. Поемада ади чобанларын хасијјәт, дүшүнчә, севки вә мәишәтләринин тәсвири әсас јер тутур. Бурада реализм чох инандырычы вә тә'сирлидир. Халга мәхсус мүдриклик, оптимизм, мә'нәви паклыг, хејирхаһлыг кими көзәл сифәтләр бурада нә гәдәр парлаг тәсвир едилмишдир. Гурамишвили халг һәјатыны бүтүн тәбии көзәлликләри илә, халгы бүтүн садәлији, ачыгүрәклији, ағыллы вә мәзәли зарафатлары, үрәк-

ачан ојунлары вә көзәл адәтләри илә ғәләмә алыр. Гурамишвилинин хәлгилији заһири, боғаздан јухары дејилдир — һәјата мүнасибәтиндә, һәјаты идрак вә гавраjышындадыр. Шаирин кечдији һәјат јолу халгын мүбаризәси вә һәјаты илә гајнајыб бирләшмишдир; онун дујғу вә дүшүнчәләри дә халг шүуру, халг һиссијјатынын бир парчасыдыр. Реализмдә тәбиилик вә тә'сирлилијин сиррини дә бурада ахтармаг лазымдыр.

Гурамишвилинин әсәрләриндә дәрин фикирлә чанлы инсани еһтирас үзви сурәтдә бирләшмишдир. Бә'зи мүәллифләр бу бөјүк шаирин ше'рләриндә мистик, дини көрүшләр вә бәдбинлик олдуғуну гејд едирләр. Е'тираф етмәлијәм ки, мән әввәлчәдән һеч бир тәнгиди вә тәдгиги әсәрлә таныш олмадан Гурамишвилинин өз әсәрләрини охудум. Бу әсәрләр бөјүк һәјат ешги вә руһ јүксәклији илә јазылмышдыр. Әлбәттә, бизи күрчү халгынын бир әсрлик тарихи илә таныш едән, онун милли фачиәләрини, арзу вә мејлләрини тәрәннүм едән, халг руһунун чырпынтыларындан, мәһәббәт вә истәкләриндән данышан ики јүз ил әввәл јашамыш бир шаирин әсәрләриндә бу дүнјанын вәфасызлығындан шикајәт дә, мистик-дини е'тигадлар да әкс олунмушдур. Һәтта шаирин бу е'тигадлара сәмими олараг инандығы да ашкардыр.

Бүтүн бунлара бахмајараг Гурамишвилинин әсәрләри адамын үрәјиндә дүшкүнлүк ојатмыр, әксинә, һәјата мәһәббәт дујғусуну күчләндирир. Гурамишвилинин көрүшләриндәки мәһдуд идеалистик чәһәтләр әсәрләринин гүдрәтли реализми вә чанлы инсани еһтираслар ахыны ичәрисиндә итиб кедир, адамын һафизәсиндә дәрин бир из бурахмыр, бу чәһәтләр өтәри вә кечичидир, икинчи дәрәчәлидир. Биринчи дәрәчәли олан исә шаирин еһтирасла вә үрәклә тәрәннүм етдији вәтәнпәрвәрлик вә һуманизм идејаларыдыр. Әлбәттә, бу сәтирләри јазаркән баша дүшүрүк ки, Гурамишвилинин әсәрләрини доғма дилиндә охумагдан мәһрум олан бир адамын мүһакимәләри сон дәрәчә шәртидир. Буна бахмајараг ики сәбәбдән бу мүһакимәләри үмумун диггәтинә веририк: бунлардан биринчиси Гурамишвилинин әсәрләриндән алдығымыз тә'сирдир, бу тә'сир чох күчлүдүр, икинчи исә әдәби мүгајисәләрә олан еһтијачдыр. Ејни әсрин, ејни тарихи һадисәләрин гоншу халглар әдәбијјатында нечә әкс олундуғуну өјрәнмәк анчаг бу әдәбијјатларын гаршылыглы тәдгиги сајәсиндә мүмкүндүр. Бу саһәдә һәр бир фикир мүбадиләси фајдалыдыр. Хүсусән бу фикир мүбадиләсинә, бир-бирини гаршылыглы өјрәнмәјә еһтијачын нә гәдәр күчлү олдуғуну сүбут едән дәлилләрдән бириси дә одур ки, Гурамишвили кими сәнәткары кениш Азәрбајчан охучусу, демәк олар ки, танымыр, бу вахта гәдәр онун һеч бир поемасы Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмамышдыр. Тәәссүф етмәли һалдыр!

Октјабр, 1955

НӘЧӘФ БӘЈ ВӘЗИРОВУН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ҺУМАНИЗМ ВӘ АЗАДЛЫГ ИДЕЈАЛАРЫ

XIX әсрдә јаранмыш јени Азәрбајҹан әдәбијјаты азадлыг севән вә һуманист бир әдәбијјат иди. Бу әдәбијјат зүлм вә зоракылығы писләјир, ҹәһаләт вә наданлыға гаршы чыхыр, азадлығы, инсанијјәти вә маарифи тәрәннүм едирди. Бу мотивләрә биз Низами, Нәсими, Фүзули вә башга орта әср шаирләринин әсәрләриндә дә раст кәлирик. Лакин XIX әсрдә јаранмыш әдәбијјат мәзмуну, руһу, ифадә васитәләри вә бүтүн стили илә орта әср әдәбијјатындан кәскин шәкилдә фәргләнирди вә тамамилә јени руһлу бир әдәбијјат иди. Бу јенилик нәдән ибарәтдир? XIX әсрдә Мирзә Фәтәли Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш бу әдәбијјатын башлыҹа хүсусијјәти һәр шејдән әввәл онун реализминдә вә хәлгилијиндәдир. Онун бүтүн идејалары, бүтүн фикир вә мүһакимәләри һәјатдан доғурду, халг һәјаты вә мүбаризәсинин бәдии ин'икасы иди. XIX әсрин реалист әдәбијјаты гидасыны варлыгдан алырды, нәзәрләрини һәјата дикмишди вә даима халга бахырды, халгын һәјаты, мүбаризәси вә кәзәллији илә бағлы олмајан бир идеал таныјмырды. Бу әдәбијјаты јарадан- лар мүҹәррәд хејирхаһлыг, азадлыг чағырышларыны вә нәсиһәтчилији зәрәрли һесаб едирдиләр. Чүнки бу мүҹәррәдлик нәинки халгын күндәлик мүбаризәсинә көмәк етмир, һәтта бу мүбаризәни чәтинләшдирир, сөзләр думаныңдан пәрдә јарадараг һәјаты доғру көрмәјә мане олур. Мирзә Фәтәли Ахундов халгын ән зәрури еһтијаҹлары илә мәшғул олмағы јазычынын биринҹи вәзифәси һесаб едирди, «һадисәләрдән јазмағы ваҹиб ишләрдән» сајырды, һәм дә һәјатын јарамаз вә чиркин ҹәһәтләринин, керилик вә наданлығын ифша олунмасыны Ахундов бу «һадисәләр» мәфһумуна дахил едирди. Ахундовун нәзәринҹә белә бир ифша тәнгидсиз, јә'ни ирадсыз, мәсхәрәсиз мүмкүн дејил. Ахундов «Молла Ибраһим Хәлил» һекајәсинин бу мәгсәдлә, јә'ни «тәнгид вә истеһза мәгсәди илә» јазылдығыны вә анҹаг бу васитә илә «мүасир инсанларын әхлаг вә тәрбијәсинин ислаһ вә тәкамүлүнә» тә'сир едәҹәјини сөјләјирди. Ахундовун тәләб етдији тәнгиди руһ әдәби әсәрә конкретлик кәтирир, һәгигәтләри бүтүн чылпаглығы вә кәскинлији илә ачмаға көмәк едирди. Ахундов естетикасына көрә, јахшы вә пис, азадлыг вә зүлм хәјали ујдурмалар дејил, реал инсан һәјатынын мәзмунудур, ҹәмијјәтин күндәлик мүбаризәсиндә, еһтираслар вә фикирләр тоггушмасында мејдана чыхыр. Зүлмүн вә јаманлығын конкрет һәјати тәзаһүрләрини өрт-басдыр едән вә ја она көз јуман бир сәнәткарын мүҹәррәд азадлыг чағырышлары нәсиһәтчилик, моизә шәкли алыр. Бу исә Ахундовун јашадығы дөврдә јени реалист әдәбијјата гаршы иртиҹа иди. Ахундов јени јазычылары Шәрг поезијасынын тапданмыш јолу илә дејил, һәлә ачылмамыш јолларла јеримәјә чағырырды, кечмиш әдәбијјатын ганун вә формаларынын индики мүбаризәдә јарамадығыны иддиа едирди. Ахундов јазырды: «Әкәр нәсиһәт вә моизәнин иноанлара тә'сири олсајды, Шејх Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләри әввәлдән-ахыра гәдәр нәсиһәтдир, бәс нә үчүн Иран ҹамааты алты јүз илдән бәри онлары охујур, лакин орадакы нәсиһәт вә моизәләрә һеч дә әһәмијјәт вермирләр? Нәтиҹәдә исә зүлм вә истибдад күндән-күнә артыр ки, әксилмир».

Ахундовун нәсиһәтчилијә вә моизәчилијә гаршы барышмаз мүнасибәтинин сәбәби ајдындыр. О заман Азәрбајҹанда, истәрсә башга Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә минбәрләрдән тутмуш мәдрәсәләрә гәдәр һәр јердә кеҹә-күндүз нәсиһәт вә моизәләрлә ҹамааты ҹана кәтирмишдиләр, һәм дә бу сөзләрә нә дејәнләр, нә дә ешидәнләр әмәл едирди. Һәтта һәјатда вә әмәлдәки ишләр тамамилә дејиләнләрин тәрсинә иди. Ахундов јахшы көрүрдү ки, «бүтүн оғрулар, јолкәсәнләр, гатилләр, залымлар, мүстәбидләр, фырылдагчылар һамысы ҹәһәннәмин вәсфини дөнә-дөнә ешитмишләр вә моизәләрә, нәсиһәтләрә аз-чох гулаг асмышлар, лакин бунунла белә, јенә дә өз бәд әмәлләри вә хасијјәтләриндән әл чәкмәмишләр».

Бәс нә етмәк лазымдыр? — Үмумијјәтлә пис әмәли вә ја зүлмү лә'нәтләмәклә бир нәтиҹә һасил олмаз. Пис әмәл саһибини вә залымы тапмаг, дамғаламаг лазымдыр. Мәс-

чиддә отуран бүтүн оғрулар оғурлуғун јарамаз бир һәрәкәт олдуғу фикри илә разылашыр, намә'лум оғруја лә'нәт дә јағдырырлар. Лакин хәлвәтдә оғурлугдан әл чәкмирләр. Амма елә ки, бу оғрулардан биринин јахасындан тутурсан, мәсәлә дәјишир. Ислаһ үчүн јеканә јол оғрунун өзүнү биабыр етмәк, чәмијјәтин һөкмүнә вермәкдир. Чүнки «...инсанлары өз тај-тушлары, таныш вә достлары јанында рүсвај етмәјә сәбәб олан тәнгид, истеһза вә мәсхәрә онлары пис әмәлләрдән чәкиндирир».

Беләликлә, Ахундов реалист сәнәт әсәрләриндән һәјати конкретлик тәләб едирди. Зүлмә, көһнәлијә вә наданлыға гаршы мүбаризәдә тәнгиди ән тә'сирли метод сајырды. О инанырды ки, анчаг бу васитә илә әдәбијјат һәјата даһа дәриндән нүфуз едәр. Ахундовун өз әсәрләри реализм вә хәлгилији бајраг етмиш бир әдәбијјатын көзәл нүмунәләридир. Бу әдәбијјатын бөјүк нүмајәндәләриндән бириси дә Нәчәф бәј Вәзировдур.

II

Нәчәф бәј Вәзиров, Мирзә Фәтәли Ахундовун ачдығы јолу давам етдирәрәк Азәрбајчан әдәбијјаты вә ичтимаи фикри тарихиндә бөјүк мүтәрәгги рол ојнамыш комедијаларыны јаратды. Бу комедијаларда Азәрбајчанын һәјаты, Азәрбајчанын ичтимаи вә милли хүсусијјәтләри бөјүк бир сәнәткар гәләми илә вә мүтәрәгги ичтимаи-сијаси көрүшләр чәбһәсиндән экс олунмушдур. XIX әсрин ахырлары, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан халгыны мәшғул едән заманын вачиб вә чанлы мәсәләләри Вәзирову һәр шејдән артыг дүшүндүрмүш вә о өз әсәрләриндә бу мәсәләләрә чаваб вермәјә чалышмышдыр. Јә'ни комедија вә театр онун үчүн Азәрбајчанын тәрәгги вә јүксәлиши уғрунда бир силаһ, бир мүбаризә васитәси олмушдур. Буна көрә дә Н. Вәзировун јарадычылығында галдырылан ичтимаи-сијаси вә әхлаги-тәрбијәви мәсәләләр халгын азадлыг мүбаризәси илә үзви сурәтдә бағлы олан мәсәләләрдир. Тәнгиди реализмин башга бөјүк нүмајәндәләри кими Вәзировун да јарадычылығы зүлм вә истисмар дүнјасына гаршы чыхан пролетариатын вә зәһмәткеш күтләләрин мүбаризәсинә көмәк етмишдир. Доғрудур, биз Нәчәф бәјин әсәрләриндә билаваситә пролетар образлары вә ја сосиализм уғрунда мүбаризәнин әксини көрмүрүк. Белә олсајды ону да Горки кими пролетар јазычысы адландырмаг лазым кәләрди. Лакин бу һеч дә о демәк

дејилдир ки, Нәчәф бәј Вәзировун вә онунла бир әдәби мәктәбин нүмајәндәләри олан башга мүтәрәгги реалист јазычыларымызын ачдығы кениш вә бөјүк мүбаризә чәбһәси пролетар ишиндән узаг иди, сосиализм һәрәкаты илә әлагәдар дејилди. Анчаг марксизми еһкам шәклиндә вә сәтһи баша дүшәнләр бу чүр дүшүнә биләрләр. Әслиндә исә Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Нәчәф бәј Вәзиров вә башгаларынын апардығы мүбаризә пролетариатын сосиализм уғрунда мүбаризәсинин мүһүм саһәсини тәшкил едирди, бу, мүбаризәни асанлашдырыр, она јол ачырды.

Азәрбајчанда тәнгиди реализмин нүмајәндәләри үзәринә тарих ағыр вә шәрәфли бир вәзифә гојмушду. Онлар әдәбијјаты көһнәлијә, чүрүмүш феодал-патриархал гүввәләрә гаршы гызғын мүбаризә мејданына чевирмәли идиләр вә чевирмишдиләр. Лакин онларын мүбаризәси јалныз бунунла гуртармырды, һәм ачыг, һәм дә долајысы илә чәмијјәтин башга мүртәче групларына, һәтта јени мејдана чыхан буржуа синфинә дә тохунурду. Азәрбајчан буржуазијасы тарихи чәһәтдән чох ағыр бир шәраитдә јаранараг, јарымчыг, јетишмәмиш вә горхаг бөјүмүшдү. О, буржуа ингилабындан белә горхур, бу ингилабын ирәлиләмәсинә јол вермир, патриархал-феодал гүввәләрлә сазишә кирир, күзәштә кедирди. Тәбиидир ки, феодал-патриархал мүнасибәтләрин көкүндән вә сүр'әтлә арадан чыхмасы уғрунда вурушан һәр кәс бу јарымчыг вә горхаг буржуазијанын да дүшмәни иди, әлејһинә чыхырды вә беләликлә дә пролетариата көмәк етмиш олурду. «Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы» адлы әсәриндә В. И. Ленин көстәрир ки: «Капитализмин кениш, сәрбәст вә сүр'әтли инкишафына мане олан бүтүн көһнәлик галыгларынын арадан галдырылмасы фәһлә синфи үчүн шүбһәсиз *әлверишлидир*»[1].

Нәчәф бәј Вәзировун бүтүн әсәрләри о дөврдә Азәрбајчан халгынын ајағына бухов кими долашан, онун азадлығыны, тәрәгги вә сәадәтини боған көһнәлијә, чүрүмүш феодал галыгларa, зүлмә, чәһаләтә, дини хурафата, ичтимаи-игтисади вә мәдәни керилијә гаршы чеврилмишди. Нәчәф бәј вә башга тәнгиди реалистләр бу көһнәлијин бирдәфәлик вә тез бир заманда арадан галдырылмасыны истәјир вә буна чалышырдылар. Сәмими азадлыг вә тәрәг-

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 36, Бакы, Азәрнәшр, 1949.

ги идеаллары, онлары реформалар јолу илә чәмијјәти дәјишмәк истәјәнләрдән даһа чох ингилаби јол илә дәјишмәк истәјәнләрә тәрәф чәкирди. Сөз јох ки, онлар көһнә буховлардан кеч азад олдугча, «ата-баба јолундан» кеч узаглашдыгча халгын даһа чох әзаб чәкдијини, даһа артыг бәлалара раст кәлдијини көрүрдүләр вә заманәјә мувафиг халг һәјатыны дәјишмәјә чидди сә'ј көстәрирдиләр. Јухарыда адыны чәкдијимиз әсәриндә Ленин јазыр: «...ислаһат јолу ләнк јолдур, манеәләрлә долу олан бир јолдур, халг организминин чүрүјән һиссәләринин јаваш-јаваш, әзабла пуч олмасы јолудур. Бу һиссәләрин чүрүмәси һамыдан әввәл вә һамыдан чох пролетариата вә кәндлиләрә әзијјәт верир»[1].

Вәзировун әсәрләриндә о заманкы Азәрбајчан чәмијјәтинин чүрүк чәһәтләри, мүртәче синиф вә тәбәгәләри дәриндән вә әсаслы сурәтдә ифша олунмушдур. Бу әсәрләрин бөјүк тарихи вә һәјати ролуну гијмәтләндирмәмәк мүмкүн дејил. Онлар хәстәлијин нәдән ибарәт олдуғуну көстәрмәклә, зәрәрли микробларын јерини чох дүрүст мүәјјән етмәклә, фикир вә гүввәләрини бир јерә топламагда габагчыл адамлара вә биринчи нөвбәдә зәһмәткеш күтләләрә көмәк етмишләр. Бир сөзлә бу әсәрләр халгын көзүнү ачмыш, дост вә душмәнини она танытмыш, ону тәрәгги вә јүксәлишә чағырмышды.

Нәчәф бәј Вәзиров Азәрбајчан тарихинин мүрәккәб бир дөврүндә әдәби фәалијјәтә башлајараг мүстәсна бир еһтирас вә узагкөрәнликлә үмумхалг мәнафеји уғрунда мүбаризәјә гошулмушдур. О өз јолуну чох тез мүәјјән етмиш вә һеч бир тәрәддүд көстәрмәдән өмрүнүн ахырына гәдәр бу јолла кетмишди. Халгын һәгиги јүксәлиши вә кәләчәји ону дәриндән дүшүндүрмүшдү. Халг һәјаты илә үзви әлагә, габагчыл рус мәдәнијјәти вә рус театры илә танышлыг, заманын һадисәләринә һәссас мүнасибәт она тарихи инкишафын јолуну тапмагда көмәк етмишдир. О, халгын кәләчәјини орта әср зүлмү, керилији вә фанатизминдән гуртарараг демократик вә мәдәни һәјат гурмагда көрүрдү. Зүлмкар бәјләр вә ханлар, јаланчы вә ријакар шәриәт хадимләри, сојғунчу вә амансыз чиновникләр галын бир дивар кими бу ишыглы кәләчәјин габағыны кәсмишдиләр. Ким халгы ајылтмаг, онун азадлыг вә сәадәт уғрундакы мүбаризәсинә тәкан вермәк истәјирди, бу дивары учуртмалы иди, көһнәликдән, көһнә мүнасибәтләрдән, көһнә тәсәввүр вә әхлагдан, дини мөвһумат вә фанатизмдән дөрдәлли јапышмыш олан вә бунлары јашатмаг истәјән һаким тәбәгәләрә гаршы вурушмалы иди. Нәчәф бәј ајдын бир шүурла, мүбаризәнин ағыр олдуғу гәдәр шәрәфли олдуғуну там бир идрак дујғусу илә мејдана кирди. «Әкинчи» гәзетиндә јаздығы бу сөзләр онун бүтүн јарадычылығынын истигамәтини мүәјјән едир: «Һәрдән тәнһа отуруб фикир едирәм — худавәнда, бизим ахырымыз нечә олачаг, әглимиз ата-баба әгли, кетдијимиз јол ата-баба јолу, һеч бир дәјишиклик јохдур. Ата-бабамыз хоруз вә гоч дөјүшдүрүб, гуршаг тутдуруб, дәрвиш нағылына гулаг асыб, гызылгуш сахлајыб күнләрини кечириб, биз дә ки, бу јолу кедирик. Тәләф олачағыг, сәбәб ки, заманә дәјишилиб»[1].

Нәчәф бәјин јарадычылығында ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәнди вә онун мүхтәлиф тәбәгәләринин нүмајәндәләри бөјүк јер тутур. Јазычы һәр шејдән әввәл нәзәрини кәнди әзән, сәфаләт вә гаранлыг ичәрисиндә сахлајан мүртәче феодал гүввәләрә салыр, онларын чүрүк вә инсана зидд дахили аләмини ачыр, кәскин бир тәнгидә һәдәф едир. Нәчәф бәјин мүлкәдарлары һәјатдан алынмыш, натурадан чәкилмиш типләрдир. Јазычы онларын там вә доғру сурәтини јаратмышдыр. Бу мүлкәдарлар бүтүн инсани ләјагәтләрини итирмиш, чаһилләр вә наданлардыр. Онлар јени заманәдә јашасалар да көһнә әсрләрин, чохдан өтүб кечмиш дөвранларын көлкәсидирләр. Нәчәф бәјин комедијаларында бу мүлкәдарларын мәишәти, һәјаты, аиләси вә бүтүн чүрүк тәсәввүрләри, дүшүнчә вә әхлагы екс олунмушдур. Һәлә 1891-чи илдә јаздығы «Ады вар, өзү јох» комедијасында јазычы биринчи дәфә олараг кениш ичтимаи-сијаси вә әхлаги планда мүлкәдар һәјатынын бәдии лөвһәсини јарадыр. Бурада биз тәсәррүфатдан хәбәрсиз, чаһил вә јекәбаш Чәннәтли аға илә, онун һеч бир мә'нәви телләрлә бир-биринә бағлы олмајан аиләси вә нөкәрләри илә таныш олуруг. Чәннәтәли аға јазычынын тәсвиринә көрә «әлли ики јашында, гырмызы саггаллы бөјүк мүлкәдар»дыр... Чәннәтәли ағанын бу заһиринә мувафиг дә дахили аләми вардыр; о, арвады илә кобуд вә һәјасыз рәфтар едир, көзүнү чаван гуллугчу гыза дикмишдир. Ағзыны ачан кими нөкәрләрә дедији сөјүш вә абырсыз сөзләрдир. Оғлунун

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 37, Азәрнәшр, 1949.

[1] «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 8.

тәрбијәсиндән хәбәрсиздир вә онун инсанијјәтдән харич һәрәкәтләри илә фәхр едир. Будур, о, оғлундан шикајәт едән нөкәрлә белә сөһбәт едир:

«Чәннәтәли ағa — Сәни нә үстә вурду, ај кәдә?
Шаһгулу — Деди ки, кәрәк гара көпәјин ағзыны јалајасан, о гудуз дәјмиш дә јанына кедәндә мыр-мыр мырылдајыр...»

Чәннәтәли аға оғлунун белә јарамаз вә чиркин һәрәкәтини писләјирми? Һеч олмазса ону данлајыб әдәбли олмаға чағырырмы? Гәтијјән јох! Әксинә, оғлунун бу јарамаз әмәлләри онун үрәјини ачыр, чүнки инсанлыг вә инсан рәфтары һаггында онун башга бир тәсәввүрү јохдур. Буна көрә дә гәһ-гәһ чәкиб күлүр. «Халис өз дәдәсидир ки, дурубдур...» дејир вә бөјүк бир ләззәтлә бир кағыз кәтирәнин кағызы нечә өзүнә чејнәтдириб уддурдуғуну хатырлајыр.

Мә'налы халг мәсәлләри, ифадә вә тәркибләри илә долу вә ширин бир дилә јазылмыш комедијанын сүжети чох тәбии бир шәкилдә инкишаф етдикчә биз бу чүрүк бәј аиләсинин нечә дағылмаға үз гојдуғуну көрүрүк. Бәјин оғлу елә бир һәјасызлыгла атасынын үзүнә габарыр ки, охучунун түкләри биз-биз олур. Бәј өз оғлуну диванхананын әлинә верир. Бәјин гызы гошулуб гачыр, бәј лап ағлыны итирир. Сағлам шүурдан мәһрум бир сәрсәри кими өз алчаг дујғуларынын тәһрики илә даһа ағылсыз һәрәкәтләр едир. Комедијада ади зәһмәт адамлары — бәннa, нөкәр, гуллугчулар сағлам вә һәјата ачыг көзлә бахан адамлардыр, әгилчә бәј аиләсиндән үстүн верилмишдир.

Нәчәф бәј Вәзировун әсәрләриндә истисмарчы вә залым тәбәгәләрин нүмајәндәләри бир гајда олараг инсанијјәтдән мәһрум јыртычы, сојғунчу, јаланчы вә позғун адамлар шәклиндә тәсвир олунур. Һуманизм вә азадлыг идејаларыны тәмсил едәнләр — зәһмәткеш халгын ичиндән чыхмыш вә ја өз синфиндән узаглашараг халга јахынлашмыш зијалы шәхсләрдир, мүасир елмләри өјрәнмиш јени фикирли вә јени әхлаглы адамлардыр. Онлар халгын керилик, сәфаләт вә бәдбәхтлијинин әсил сәбәбләрини ахтарыр вә буна гаршы бир әлач тапмаг үчүн чырпынырлар. «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасында охумуш чаван оғлан Әшрәф бәј дејир: «Һансы дин гардашымыза раст кәлирсән онда мүрүввәт, рәһм, мәһәббәт нишанәләри билмәррә көрүнмәјир». Бәс бунун

сәбәби нәдир? Нә үчүн әдаләтсиз ишләр һөкм сүрүр? Фүрсәт дүшән кими адамлар бир-биринин ајағындан чәкир, бир-бирини сојуб таламаға чәһд едир? Әшрәф бәј бу суала белә чаваб верир: «Әһками-шәриәт билмәррә јаддан чыхыб, елм јох, тәрбијә јох, әдәб јох, һәр бир гәдәмдә вәһши наданлыг, адам өлдүрмәк, ган төкмәк, јалан демәк. Субут? Тамаша един, диванханалар гапысында гојун сүрүсү кими бојун-бојуна дүзүлүб јығылан кимдир? Мүсәлман! Бир-биринин чанына-малына дүшмән кимдир? Мүсәлман! Бу чолаг, чијни дүшүк, диләнчи кимдир? Сәркәрдан, әли гојнунда, нә еләјим дејән кимдир? Ај јазыг, бәдбәхт, бичарә мүсәлман!»

Әшрәф бәјин үмумијјәтлә «мүсәлмандан» данышмасы вә «әһками-шәриәтин билмәррә јаддан чыхдығындан» шикајәтләнмәси тәсадүфи дејилдир. Бу һал о дөврдәки зијалыларын бир гисминин либерал көрүшләрә күзәштә кетмәсини көстәрир. Бир дә ки, о заман дини е'тигад вә тәсәввүрләрин кениш јајылмасы илә һесаблашмаға мәчбур олан Азәрбајчан демократлары өз мүбаризә вә пропагандаларында еһтијатлы доланырдылар. Онлар чәһаләт үзүндән ислам фанатизминин тә'сири алтына дүшмүш јүз минләрлә адамын дини е'тигадыны вә беләликлә мәнлијини тәһгир етмәји һаглы олараг зәрәрли сајырдылар. Чалышырдылар ки, дини е'тигадлара тохунмадан мүасир мәдәнијјәт, елм вә тәрбијәнин гапыларыны онларын үзүнә ачсынлар, елә ки, охујуб дүнјанын нечә әмәлә кәлдијини, тәбиәтин, инсан һәјатынын ганунларыны өјрәндиләр, үрәкләриндә мүасир дөврүн тәләбләринә мувафиг мадди вә мә'нәви еһтијачлар ојанды вә һәјатларыны бу тәләбләр әсасында гурмаға башладылар — өзләри фанатизмдән чүрүк дини әһкамлардан узаглашачаглар. Буна көрә реал һәјатдан алынмыш мүәјјән конкрет тарихи шәраитдә јашајан әшрәф бәјләри—реалист јазычы олдуғу кими комедијасында әкс етдирир. Әшрәф бәјин јухарыда гејд етдијимиз «әһками-шәриәт јаддан чыхыб» фикри чүмләләрин гүввәси, ишығы вә тә'сири алтында өлүб кедир. Бүтүн бу мүкалимәдә јадда галан, инсаны дүшүндүрән будур: «Елм јох, тәрбијә јох, әдәб јох, һәр бир гәдәмдә вәһши наданлыг, адам өлдүрмәк, ган төкмәк, јалан демәк».

Н. Вәзировун башга әсәрләри дә инандырыр ки, «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасы гәһрәманынын сон дәрәчә нифрәт етдији бу чиркин сифәтләр,

бүтүн бир халгын тәрәгги вә сәадәтинә мане олан бу мурдар кејфијјәтләр әсрләрин зүлм вә гаранлығы ичәрисиндә јаранмыш, һакимләрин вә күчлүләрин һеч бир гајда-ганун билмәјән зоракылығы вә өзбашыналығы нәтиҹәсиндә вәрдиш шәкли алмыш, нәсилдән-нәслә кечәрәк бир чохларыны инсани борч вә ләјагәтләрини унутмаға, һејвани һәјатла јашамаға мәҹбур етмишдир. Бүтүн бу фәлакәт вә рәзаләтләрин көкү кәсилмәјинҹә халга сәадәт јохдур. Комедија мүәллифинин кәлдији нәтиҹә беләдир!

О заманкы прогрессив јазычыларын вә габагчыл зијалыларын бүтүн сә'ј вә тәблиғатына бахмајараг һәјатын чиркабләры азалмыр, артырды. Вәһши һәрәкәтләр, надан әмәлләр әлејһинә галдырылан идраклы вә намуслу сәсләр кетдикҹә даһа чох гулаглара чатырса, даһа чох јатмышлары ајылдырса халгы кери чәкән мәркәзләр һеч дә зәлары ајылдырса халгы кери чәкән мәркәзләр һеч дә зәифләмир, јара сағалмырды, иринләмәјә, бәдәни даһа чох чүрүтмәјә башлајырды. Бакы кими сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзиндә, көрүлмәмиш ијрәнҹ вә вәһши һәрәкәтләрә јол верән гочулар мејдана чыхырды, ганлы феодал деспотизми вә ријакарлығы илә бирләшәрәк боғуҹу вә үфунәтли бир шәраит јарадырды. Белә бир шәраитдә чүрүнтүләр илә мүбаризәдә комедија илә јанашы јени бир силаһа еһтијаҹ доғмушду; бу силаһ сәнәтин башга бир жанры—күчлү вә јүксәк идејалар трибунасы олан тракедија иди. Нәҹәф бәј Вәзиров бөјүк бир исте'дадла вә парлаг бир шәкилдә биринчи олараг јени Азәрбајҹан драматуркијасында бу жанрын әсасыны гојду. Онун «Мүсибәти-Фәхрәддин» тракедијасы һуманизми, азадлығы вә халгын тәрәггиси идејаларыны јүксәк бир илһамла тәрәннүм едән, көһнәлијә, көһнәпәрәст мүртәҹе гаракүруһчулара, мә'нәви өлүм һөкмү охујан классик бир әсәрдир. Бурада ики барышмаз ҹәбһә — көһнәлији, зүлм вә истисмар дүнјасыны тәмсил едән ҹәбһә илә јенилији, азадлыг вә инсанијјәти, халг сәадәтини вә һуманизми тәмсил едән ҹәбһә үз-үзә дурмуш вә гәти вурушa киришмишдир. Биринчи ҹәбһәнин нүмајәндәләрини јазычы там чылпаглығы илә, јүксәк тип дәрәҹәсинә галдырараг тәсвир едир вә онларын вәһши әхлаг вә тәбиәтләрини, феодал әдавәт вә зиддијјәтләри ичәрисиндә бүтүн инсани сифәтләрини итирәрәк вәһшиләшдијини ачыб көстәрир. Будур, мүәллифин јенә дә «бөјүк мүлкәдар» дејә тәгдим етдији Рүстәм бәј вәһши, надан бир адамдыр. Онун үрәјиндә кин вә күдурәтдән башга бир шеј галмамышдыр. Хејирхаһлыг, инсана јахшылыг етмәк, јахшы ишләр көрмәк һәвәси она јабанчыдыр. О, вәтән вә халг дујғусунун нә олдуғуну билмир. Инсан һәјатынын мә'насы һаггында нә дүшүнмүш, нә дә дүшүнмәк истәјир. О, бир вәһши һејван кими өз гудуз еһтирасларынын әсири вә гулудур. Бу еһтирасларын буланлыг ахыны ону сүрүкләјиб истәдији сәмтә апарыр. Рүстәм бәј өз ләјагәтини, өз мәнлијини вә ифтихар һиссини ән чиркин әмәлләрдә көрүр. О дејир: «Мәнә бир тәшәххүс сатмагдан өтрү Кәрим ханын јурдуну хараба гојдум, тармар еләдим, евинә од вурдум, күлүнү көјә совурдум».

Рүстәм бәј кими адамлар хошларына кәлмәјән бир еви јыхмагдан, көзләрини гамашдыран бир чырағы сөндүрмәкдән чәкинмәзләр. Бә'зән онлар чырағы, көзләрини гамашдырдығы үчүн дејил, еләҹә һејвани тәбиәтләринин тәләбинә көрә сөндүрмәк истәјирләр. Белә чырагларда н бириси бүтүн халга ишыг верән, вәтәнини абад вә хошбәхт көрмәк истәјән вә бу ешглә чалышан Фәхрәддиндир. О, Алманијада тәһсил алыб гајытмышдыр, јени мәктәб ачмышдыр, бағ салыр ки, онун кәлири илә бу мәктәби идарә етсин, халгын балаларыны кәләҹәк мүбаризәләрә һазырламаг руһунда тәрбијә версин. Рүстәм бәј өз гара вә ағыр әлләрини галдырыр ки, бу чырағы сөндүрсүн. Нијә? Чүнки Фәхрәддинин атасы бәјин оғлу Рәшиди өлдүрмүшдүр. Рүстәм бәј дә Һејдәр бәји өлдүрмүш, онун гызы Күлбаһары чәкәрәк евинә кәтирмиш вә оғлу Маһмуд бәјә арвад етмишдир. Фәхрәддинин фәлакәти бунунла гуртармыр. Онун доғма анасы Мәләк ханым вә гардашы Шаһмар бәј дә Рүстәм бәј кими кин-күдурәт әлиндә вәһшиләшмишләр вә онлар Фәхрәддиндән тәләб едирләр ки, Рүстәм бәјдән атасынын интигамыны алсын. Фәхрәддин бүтүн бу гаранлыг вә надан мүһитин тәләбләрини рәдд етмәли, мүгавимәтини гырыб өз јүксәк хәјалларыны һәјата кечирмәлидир. Рүстәм бәј кинли вә барышмаздырса, Фәхрәддинин үрәји мәһәббәтлә долудур. Һәтта о өз мәрһум атасыны иттиһам едир, Рүстәм бәјин кин вә күдурәтинин сәбәбини анламаға чалышыр: «Инсаф мәгамында дураг, ана ҹан, гардашым, ахыр мәним атам Рүстәм бәјин чаван оғлуну тикә-тикә еләмишди! Нечә ки атамын мүсибәти бизи јандырыр, елә дә Рәшид бәјин өлүмү атасыны, гардашыны јандырыр... Сиз нә инсафла нишә бир көзлә бахырсыныз?» Фәхрәддин өз идеалларының

на о гәдәр алудәдир, бу идеаллары һәјата кечирмәк, јахшы ишләр көрмәк һәвәси онун үрәјини о гәдәр јумшалтмыш вә мәһәббәтлә долдурмушдур ки, о дејир: «Мән һазырлашмышдым кедим Рүстәм бәјин гуллуғи-шәрифинә, бу дүшмәнчилији арадан көтүрмәкдән өтрү». Фәхрәддин бу һәрәкәти етмәјә һазырдыр, чүнки о хырда дујғулардан азаддыр, халга вә вәтәнә фајда вермәк кими јүксәк фикирләрлә јашајыр вә рүстәм бәјләрин јарамаз әмәлләринин сәбәбини дә изаһ етмәјә чалышыр: «Рүстәм бәјдә күнаһ јохдур: елмдә, сәнәтдә кери галан милләт, бизим күнүмүзә дүшәр... Битәрбијәт, ганмаз, биһәја, јаланчы, оғру, башкәсән, наинсаф, бимүрвәт...» Фачиәдә Рүстәм бәј образы Фәхрәддин образына там бир контраст тәшкил едир. Рүстәм бәјин мүһакимәләри, дујғу вә дүшүнчәси тамамилә Фәхрәддинин мүһакимә вә дујғуларынын әксидир. Һәјатда јахшылыг вә көзәллик онун үрәјини нәинки охшамыр, һәтта гәзәбини, ган һәрислијини артырыр, Фәхрәддинин јахшы вә инсанпәрвәр адам олдуғуну, рәијјәт үчүн азархана вә мәктәбхана ачдығыны, һәким кәтирдијини, мама кәтирдијини ешитдикдә дејир: «Нә гәдәр Фәхрәддин көзәл олса, нә гәдәр кәмаллы, ағыллы олса мәнә бир елә артыг хошдур, чүнки ону гәза оғлумун ганына лајиг әвәз көндәриб вә мәним үчүн мәгами-интигам».

Рүстәм бәј хырда бир деспотдур. Хырда олдуғу гәдәр дә амансыз, һијләкәр вә кинлидир. Дүшмәни өлдүрмәклә онун үрәји сојујан дејил, о дүшмәнини алчалтмалы, һејсијјәт вә намусуна тохунмалы, мә'нәви чиркаблара атмалы вә өлдүрмәлидир. Онун хырда деспотик тәбиәтинин тәләби беләдир. Буна мүвафиг о, оғлу Маһмуд бәјдән тәләб едир ки, Күлбаһары кери, атасы евинә гајтарсын. Нә үчүн? Бәлкә Күлбаһар чиркиндир, бәдхасијјәтдир, јүнкүлағылдыр, бачарыгсыздыр? Јох! Бунларын һеч бириси дејил, һәтта Рүстәм бәј өзү дә буну е'тираф едир:

«Демирәм писдир, көјчәк дејил, камалсыздыр»... Бәс онда нә үчүн Күлбаһары кери гајтармаг лазымдыр? Буна Рүстәм бәј белә чаваб верир:

«...дүшмән гызыдыр вә бу дүшмәнчилик ки, бу саат бизим арамызда вар вә һәмишә олачаг, Күлбаһар мәним евимдә гала билмәз, әлавә мүсибәтлән кәлән гызы, дүшмән гапысына кери гајтармаг өзү дә бир бөјүк мүсибәтдир».

«Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә јазычынын һуманизми вә гуртулуш идејалары ишыглы вә долғун гадын сурәтләриндә дә габарыг шәкилдә ифадә олунмушдур. Бу пјесдә Күлбаһар, Сәадәт ханым вә Һури сурәтләри бөјүк бир сәнәткарлыг вә мәһәббәтлә јарадылмышдыр. Јазычы бурада әввәлки әсәрләриндән даһа ирәли кедәрәк зүлм вә әдаләтсизлији лә'нәтләмәклә галмыр, халгы мүбаризәјә чағырыр. Рүстәм бәјин гызы, Фәхрәддинин севкилиси Сәадәт ханым атасынын вәһши вә надан ишләринә гаршы үсјан едәрәк дејир:

« — Гардаш, биз һејван дејилик ки! Бизә инсан дејирләр. Инсан олан кәсдә мәһәббәт кәрәк, инсаф кәрәк, мүрүввәт кәрәк! Атамызын бир ајағы гәбирдәдир, лазымдыр ки, биз мане олаг онун вәһши ишләринә, нә олубдур ахыр, бәс дејил?»

Бөјүк драматургун һуманизми вә азадлыг идејалары шәһәр һәјатындан, тачирләр вә чиновникләрин мәишәтиндән алдығы әсәрләрдә дә мүтәрәгги гүввәләрлә мүртәче гүввәләрин мүбаризәси вә истисмарчы тәбәгәләрин реалистчәсинә ифшасы шәклиндә мејдана чыхыр. Шәһәрдәки сөвдәкәрләр вә тачирләр, чиновникләр вә заһирдә милләтпәрәст, әслиндә исә милләт ады илә еһтикарлыг едән сатгын вәкилләр — сојғунчулуг вә инсафсызлыгла кәнддәки мүлкәдарлары да вуруб өтмүшләр. Һәр һансы әхлаги принсипи һәјасызчасына рәдд етмәкдә вә мәһарәтлә бу принсипләрдән үзләринә пәрдә чәкмәкдә онларын мисли јохдур, кәндин кобуд вә надан мүлкәдарлары бунларын јанында чох ачиз көрүнүрләр. Бу шәһәр сојғунчуларынын үмумән дүнјада јахшы һеч бир шејә е'тигадлары јохдур, онлар бүтүн инсан әмәлләрини фырылдаг вә јалан һесаб едир, јахшылыға вә хејирхаһлыға инанмырлар. Онлар үчүн һәјатда бирчә дүстур вар, о да капитализмин чох гәдим дүстурудур: инсан инсан үчүн чанавардыр. Нәчәф бәј Вәзировун «Дәләдуз» комедијасында чаван тачир Мәчид дејир: «Атам мәнә вәсијјәт едиб: һеч кимдән јахшылыг көзләмә вә һеч кимә јахшылыг етмә. Онда дүнјада сәламәт доланарсан». Чаван вә тәчрүбәсиз олан вә буна көрә дә фырылдагчыларын әлиндә ачиз галан Мәчидин бу сөзләри дүшдүјү мүһитин маһијјәтини ифадә едир. Бурадакы аферист Мирзә Дадаш вә Сәркар Гурбанәлинин фырылдаглары һаман сөзләрин тачирләр, чиновникләр вә позғун аваралар мүһити үчүн чох доғру олдуғуну көстәрир. Бу батаглыг дүнјасында ағалыг едән адамларын бирчә аллаһы вар

ки, о да пулдур, сәрвәтдир. Онларын гајәси бош вахт кечириб, ејш-ишрәтә далмагдыр. Бу мүһит о заман инкишаф етмәкдә олан капитализм мүһити иди. Хүсусән Бакыда нефт сәнајесинин сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар олараг тәкчә варланан, милјон саһиби олан түфејлиләр синфи позғун бир һәјат кечирир, һарынлыг едәрәк, мәгсәдсиз вә идеалсыз бир һәјатла јашајырды. Зәһмәт чәкмәдән милјонлара саһиб оланлар, анадан варлы доғулан вә башгаларынын әмәји илә јашамаға алышмыш бәј, хан, тачир вә милјончу балалары һәм өз һәјатларыны, һәм дә башгаларынын јашајышыны корлајыр, зәһәрләјирди.

«Нә әкәрсән, ону бичәрсән» (1911) комедијасында Н. Б. Вәзиров белә бир аиләнин шәклини чәкмишдир. Бурадакы кечмиш милјонер оғлу Сәфдәргулу тамамилә позулмуш, һеч бир јахшы фикир вә дујғусу олмајан бир адамдыр. О, атасындан галан пуллары, мүлкләри, бағлары вә һәтта јашадыглары еви дә сатараг позғун бир һәјатын думанлары ичәрисиндә мәһв едир. Авропалылығы, мүасирлији јалныз «Авропа либасы» кејмәкдән ибарәт олан Сәфдәргулунун үрәјини шәраб душкүнлүјү вә позғун һәјат чохдан чүрүтмүшдүр. О, нәчиб үрәк вә тәмиз әхлаг саһиби олан гадыны Көвһәр ханымла һејван кими рәфтар едир, ону сөјүр, јанында әдәбсиз ишләр көрүр вә ән ағыр тәһгирләри јағыш кими башына јағдырыр, бир сөзлә еви, аиләни Көвһәр ханым үчүн бир зиндана, бир һәбсханаја чевирир. Көвһәр ханым Нәчәф бәјин башга бир чох гадын образлары кими чанлы вә активдир, әр зүлмүнә, нәһајәтсиз тәһгирләрә дөзүб отуран көһнә гадынлығын нүмајәндәси дејил. Онда өз мәнлијини, өз инсани ләјагәтини мүдафиә етмәк шүуру ојанмышдыр. О, «Ики ил һәбсханада галдығым бәсдир» дејиб бошанмағы тәләб едир. Көвһәр ханымын мә'нәви сафлығы вә јүксәк инсанијјәти аилә һәјатына олан әлагәсиндә дә ајдын көрүнүр. Ара сөзү кәздирән вә евләрарасы су буландыран ифритә гадын Нурчаһанла олан данышығында онун хасијјәтинин бу чәһәтләри мејдана чыхыр. Нурчаһан Көвһәр ханыма бир оғланын тапшырығыны кәтирмишдир:

«Н у р ч а һ а н — Јалвармағы одур ки, ханым изин версин, ону басым фајтона апарым. Сәфдәргулудан бошадым, олсун мәним һалал арвадым.

К ө в һ ә р х а н ы м — Мәл'ун! Сүрүн бурадан! Сүрүн, бу дәгигә, биһәја гызы биһәја, нә чүр'әт едиб белә тәклифи мана едирсән...»

Көвһәр ханым зиндана дүшсә дә, Сәфдәргулу кими чиркин адама арвад олса да намуссуз һәрәкәт едә билмир, исмәт вә намусунун ләкәләнмәсинә разы олмур. О, әринин нечә алчаг олдуғуну јахшы билир вә дајысына шикајәтләнәрәк дејир: «Бунлар белә бидин, инсафсыз, бивичдан адамлардыр ки, бир тәмиз адымыз вар, ону да батырарлар». Әсәрдәки мүсбәт гәһрәманларын нәзәринчә инсанијјәт, гејрәт вә намус пулдан, чаваһиратдан үстүндүр, јашајышын мә'насы бунлардадыр. Лакин инсанијјәт, намус вә дүзлүк анчаг өз әлинин әмәји илә јашајан адамларын арасында ола биләр. Һавајы јејәнләр, паразитләр, әмәјә нифрәт едәнләр бу сифәтләрдән мәһрумдур. Јазычы көстәрир ки, чијнинә палан гојуб кечәкүндүз она-буна јүк дашыјан бир һамбал бу анаданкәлмә ағалардан јүксәк вә нәчибдир. Чүнки о өз чөрәјини өз әлинин зәһмәти илә газаныр: «Зәһмәтнән газанылан чөрәк һалал, мүгәддәс чөрәкдир... Зәһмәт өзү әзијјәт дејил, һәтта бөјүк шадлыгдыр, ганан үчүн...»

«Зәһмәт бөјүк шадлыгдыр» фикри Нәчәф бәј һуманизминин сағлам, демократик маһијјәтини ачыр, јарадычылығынын өз көкләри илә ашағылара, зәһмәткеш күтләләрин һәјат вә мүбаризәсинә бағлы олдуғуну көстәрир. «Нә әкәрсән, ону бичәрсән» комедијасында нөкәр Хәлилин бу сөзләри јазычынын бүтүн фәалијјәтинин әсас истигамәтини анламаг үчүн чох сәчијјәвидир: «Кәлиниз кедәк, бир јердә башлајаг касыблыға... Кечмиш күнләр јаман күнләр иди, хош күнләримиз габагдадыр. Јашасын елә күнләр...»

III

Нәчәф бәј Вәзировун әсәрләриндә буржуа-милләтчиләри кәскин сатира вә истеһза һәдәфи олур, јазычы онларын хырда вә алчаг тәбиәтини ачыр, инсанијјәт вә тәрәгги дүшмәни олдугларыны көстәрир. Нәчәф бәјин әсәрләри охучунун үрәјиндә милләтиндән асылы олмајараг зәһмәтсевән вә азадлыг тәрәфдары олан намуслу инсанлара мәһәббәт ојадыр. Бу, Нәчәф бәј Вәзиров һуманизминин гијмәтли чәһәтләриндән биридир. Нәчәф бә-

јин буржуа милләтчиләрини ифша едән әсәрләри мөвзусу е'тибары илә шәһәрдән, капиталист вә тачирләр мүһитиндән алынмышдыр. Бу тәбиидир вә реалист әдәбијјатын ганунларына ујғундур. Мә'лумдур ки, милләтчилик буржуазијанын әлиндә өз кәлирләрини артырмаг, өз ағалығыны мөһкәмләтмәк вә халг күтләләрини даһа артыг бачарыгла сојмаг васитәсидир. Ијирминчи илин әввәлләринә доғру Бакыда капиталист рәгабәти, капитал топламаг, һәр васитә илә варланмаг тәшәббүсләри хејли күчләнмиш вә гызғын бир шәкил алмышды. Бу заман јаланчы вә икиүзлү, каһ ачыг милләтчиликлә чыхыш едән, каһ да јүксәк идејалары чиркин сәрмајәдарлыг вә хүсусијјәтчилији өртмәк үчүн пәрдәјә чевирән зијалылар да јетишмишди. Мәсләксизлик вә сатгынлыг бу буржуазија зијалыларынын әсас сифәти иди. Нәҹәф бәј Вәзиров «Пәһләванани зәманә» (1900), «Дәләдуз» (1901), «Вај шәләкум мәәлләкум» (1909) вә «Пул дүшкүнү Һачы Фәрәч» (1924) комедијаларында буржуа милләтчиләринин сатгынлығыны, икиүзлүлүјүнү кәскин бир сатира илә ифша етмишдир. Бу әсәрләрдәки буржуа типләри — тачирләр, фырылдагчылар вә Авропа көркәмли сатгын зијалылар сәрвәт јығмаг, пул газанмаг үчүн һәр чүр чиркин васитәјә әл атырлар, фырылдагчылыг едирләр, јалан кағыз дүзәлдир, јаланчы шаһид тапыр, јери кәләндә диллибашлы адамы лал едиб гојун кими мәләдирләр, јә'ни бунлар артыг дүнјада мүгәддәс һеч бир шеји танымырлар. Онларла әлагәси олан һәр кәс мүтләг ахырда фәлакәтә уғрајачаг, чүнки онларын сөзүнә, андына, әһд-пејманына, севкисинә инанмаг мүмкүн дејил. Онлар ҹәмијјәт үчүн, халг үчүн ағыр бир тәһлүкә, бир бәдбәхтлик мәнбәјидир. Бу адамлар халг үчүн чалышдыгларындан данышырлар. Әслиндә исә халг вә вәтән гејрәти чәкмәкдән чох узагдырлар, һәрәкәтләри илә халга вә вәтәнә ағыр зәрәр вururлар. Аслан бәј сөздә белә дејир: «Биз мүсәлманын чох ишләринә баханда аз галыр ки, мән ушаг кими ағлајам. Демәкдән, гандырмагдан дәхи јорулмушам... Ҹаным, халга күчлән ағыл өјрәдә билмәрәм ки! Та сә'ј гардашлар үчүн бундан артыг олмаз ки!.. Мән нә еләјим, вәһшидирләр». Ишдә исә о, ән мүкәммәл вә уста фырылдагчыдыр. Һамыны, һәтта өз јахын фырылдагчы јолдашларыны да алдадыр. Онун алдығы нәфәс дә јаландыр. Нәҹәф бәј, бу јаланчы вә сатгын адамларын үзүндәки милләтчилик пәрдәсини јыртараг, мәһарәтлә онларын әсил үрәјини бизә көстәрир. Әсәрин типләриндән Гурбан дејир: «Аслан бәјин евләринә бахырсан, шүчаәтә бахырсан, дејирсән ки, белә адам өмрүндә һеч кими алдатмајыб вә алдатмаз. Ким билсин ки, о бүсатлар, о бәзәк, шүчаәт һамысы адам алдатмагдан өтрүдүр вә бизим кими әвам фәгир-фүгәраларын гулагларын кәсмәкдән әмәлә кәлибдир».

Бөјүк јазычы буржуа сојғунчулуғу вә позғунчулуғуну, милләтчиләрин икиүзлүлүјүнү вә јаланчылығыны һәгиги халг мәнафејиндән, зәһмәт севән халгын ҹәбһәсиндән ифша едир вә лә'нәтләјир. О көстәрир ки, бу туфејлиләр тәбәгәси халг һәјаты вә јашајышынын јахшылашмасына, елм вә маарифин јајылмасы ишинә сәрф едилмәли олан мадди сәрвәтләри пуч едиб һаваја совурурлар, үстәлик јаланчылығы, әгидәсизлији вә позғунлуғу јајырлар. «Пәһләванани зәманә»дә Мәшәди Тағы фырылдагчы Әһмәдә дејир: «Сиз адынызы гојмусуз милләтпәрәст, амма белә һәрәкәтләрдән ашкар көрүнүр ки, милләтпәрәстлијиниз дә пул тәләсидир».

Бүтүн бу тәнгидә, демократик јазычыларын гызғын бир шәкилдә бу паразитләр дүнјасыны атәшә тутмасына бахмајараг Аслан бәј ҹәмијјәтдә мејдан суламагда, дөвранына сүрмәкдә давам едирди. Болшевик партијасынын рәһбәрлији алтында Бакы пролетариатынын кетдикчә гызышан вә даһа да мүтәшәккил һал алан ингилаби чыхышлары буржуазијаны, буржуа мүлкәдар тәбәгәләрини горхудурду. Бу горху онлары иртиҹаны күчләндирмәјә, даһа чиркин васитәләрә әл атмаға вә бүтүн дахили чүрүклүјүнү бүрузә вермәјә мәҹбур едирди. Буржуа зијалылары ачыгдан-ачыға гаракүруһчулара сәс верир, халга зидд олан мүртәҹе фикир вә идејалары јајырды. Пул вә ағалыг әсири олан адамлар халгы алдатмаг, онун керидә галмыш тәбәгәләринин көзүндән пәрдә асыб ардынҹа апармаг үчүн буржуа милләтчилијини әлверишли бир васитәјә чевирмишдиләр. Беләләринә гаршы Нәҹәф бәј Вәзировун да нифрәти сојумур, даһа артырды, о даһа кәскин бир гәләмлә онлара һүҹум едирди. О, милләт вә вәтән адындан еһтикар едиб халгы сојанлары ган ичән гузғунлара охшадараг јазыр:

«Билирсинизми гузғун нәдир?

Гузғун — нештәр гајнаглы, әјри димдикли, леш дидән бир гушдур.

Онун һәмкарлары олан дөрдајаглылардан бири түлкү, бири чаггалдыр.

Икиајаглылардан исә чохдур, анчаг адландырмаға чүр'әт едә билмирәм, амма сифәтләриндән әрз едә биләрәм:

Пәтәнәләри чувалдан бөјүк, иштаһалары һәддән зијада... утанмаг билмәзләр, һәја етмәзләр... Инсаф, вичдан, мүрүввәт һеч јухуларына да кирмәз...

Вәтән нәдир, милләт нәдир... чәр-чәһәннәмә! Чибишданым сағ олсун!.. Јазыг вәтәним!..

Кечә-күндүз вахтлы-вахтсыз һәр дәгигә вәтән ганыны соран гузғунлуг!

Аман гузғунлуг! Вәтән әлдән кедәр, јаман күнләрә галарыг, балаларымызын хатиринә, кәләчәкдә өвладларымызын хатиринә, рәһм едиз вәтәнә, рәһм едиз милләтә, әл чәкиз мүртәд ишләрдән, јохса кәләчәк тарихдә адыныз чәкиләндә лә'нәт охуначагдыр»[1].

Шүбһә јох ки, Нәчәф бәј леш дидән гузғунлар, ганлы, һәрис, түлкү вә чаггаллар шәклиндә дөврүнүн конкрет адамларыны — халгы дидиб талајан, вәтәни вә онун кәләчәјини сатан буржуа-мүлкәдар ағалары вә ганлы мүсават һакимләрини—нәзәрдә тутур. О бүтүн бу мүстәбидләр вә истисмарчылар дәстәсинин халга вә вәтәнә зидд, јарамаз әмәлләринин шаһиди олмуш, инсан азадлығы вә сәадәтини боған чәлладдан пис гочуларын вә голузорлуларын әдаләтсиз ишләрини мүшаһидә етмишди. О, һәгиги бир патриот вә һуманист олараг бүтүн көрдүјү ваһшиликләрә гаршы үсјан сәсини учалтмышдыр. Әлбәттә, Нәчәф бәј дә башга маарифчиләр вә демократлар кими хам хәјаллара ујмуш, зиддијјәтли фикирләр әлиндә чырпынмыш, бә'зи ичтимаи һадисәләрин изаһында сәһв етмиш, азадлығын һәгиги јолуну көрә билмәмишдир. Лакин онун даима халг мәнафеји илә јашамасы, халгла гырылмаз әлагәси, мүтәрәгги вә вәтәнпәрвәр көрүшләри ону социалист ингилабыны алгышлајанлар чәркәсинә чәкмишдир. О, сәмими олараг һәгиги һуманизм вә азадлығын анчаг көһнә дүнја, капитал вә капитализмин һаким олдуғу дүнја јыхылдыгдан сонра мүмкүн олачағына инанмышдыр.

---

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, Н. Б. Вәзировун архиви.

1924-чү илдә јетмиш јашлы бир гоча икән јаздығы «Пул дүшкүнү Һачы Фәрәч» комедијасында о, сәрмајәдарлығын төрәтдији позғунлуглары, чинајәт вә фәлакәтләри көстәрәрәк мүсбәт гәһрәман олан Маһмуд бәјин дили илә бу е'тигадыны белә ифадә етмишдир: «Белә мүсибәтләрә баис сәрмајә вә сәрмајәчиликдир. Нә гәдәр јер үзүндә давам едән бу низам вар, нә гәдәр ки, бу низам тәғјир тапмајыб о вахтадәк белә мүсибәтләр, белә фачиәләр олуб, олур вә олачаг. Бунлары јох етмәк үчүн, тәбдил низам үчүн чалышмаг кәрәк».

IV

Азәрбајчан халгынын азадлыг мүбаризәсиндә вә ичтимаи фикринин инкишафында Нәчәф бәј Вәзировун әсәрләри бөјүк рол ојнамышдыр. Онун һуманизми, халг сәадәти вә азадлыг идејалары истисмарчы синифләрә, буржуа-мүлкәдар һакимијјәтинә гаршы чеврилмишди. Тәсадүфи дејил ки, бөјүк јазычынын чанлы, реалист сатирасынын әсас һәдәфи мүлкәдарлар, капиталистләр, тачир вә чиновникләр иди. Дин мәсәләсиндә јазычынын көрүшләриндә мүәјјән бир либерализм вә М. Ф. Ахундовун атеизминдән кери чәкилмә һаллары вар иди. Лакин онун маарифи, мәдәнијјәти тәблиғ етмәси, чәһаләт вә наданлығы гырманчламасы објектив олараг мөвһумата вә фанатизмә гаршы чеврилмишди.

Сөз јох ки, Нәчәф бәј атеист олмамышдыр. Лакин чәмијјәтин јараларыны ислам дини васитәси илә сағалтмаға чалышдығыны күман етмәк дә јанлыш олар. Бу јаралары о, сөзүн һәгиги мә'насында мүасирләшдирмәклә, бүтүн игтисади-ичтимаи һәјаты мүасир әсасларда јенидән гурмагла, елм вә маарифи, инсанијјәти вә тәрбијәни јајмагла сағалтмаг мүмкүн олдуғуна инаныр вә халгы бу јола чағырырды. Елә буна көрә дә онун әсәрләри истәр Азәрбајчанда, истәрсә онун харичиндә јајылыр, габагчыл адамларын вә социалист ингилабынын габаг чәркәләриндә кедәнләрин һөрмәт вә мәһәббәтини газаныр, халгын ојанмасына көмәк едирди. Бу чәһәтдән о дөврүн көркәмли хадимләринин, мүхтәлиф тәбәгә вә чәмијјәтләринин Нәчәф бәј јарадычылығына вердији гијмәт чох мараглы вә чох характердир. 1905-чи ил ингилабындан, пролетариатын күчлү ингилаби чыхышларындан ваһимәјә дүшмүш чаризм вә буржуа-мүлкәдар иртичасы

халгын ингилаби сәфләрини позмаг үчүн Бакыда вә башга јерләрдә ермәни-мүсәлман гырғыны салмаға чалышдылар, мүхтәлиф васитәләрлә ики гоншу вә гардаш халгы бир-биринин үстүнә галдырмаға ҹәһд етдиләр. Бу дөврдә ермәни вә Азәрбајҹан дилләриндә чыхан «Гоч-Дә'вәт» гәзетиндә чап олунмуш бир мә'лумат ачыг көстәрир ки, Нәҹәф бәј Вәзировун әсәрләри кимләрә көмәк етмиш, кимләрә гаршы чеврилмишдир. Һаман мә'луматы олдуғу кими бура көчүрүрүк:

«Дәрбәнддән. 11 ијун.

Ијун ајынын сәккизиндә буранын мәҹлиси-үмумиси залында бир дәстә мүсәлман вә ермәни театрпәрәстләри тәрәфиндән Вәзиров ҹәнабларынын «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» (пјес)сыны ојнадылар вә театр мәсарифатындан артыг галан пуллары арада јени тә'сис олунаҹаг мүсәлман китабханасына вә гәраәтханасына вердиләр.

Театр мәхлуг илә долу иди: мүсәлман, ермәни вә рус. Бу бир шаднүма јығынҹаг иди. Арзу вә хаһиш едирик ки, һәр шәһәрләр вә јерләр бунлардан мешг алсынлар.

Тамам ики илдир ки, Гафгазијада бикүнаһ јерә ики милләт гардаш ганлары ахыр. Бурада исә һәмин о милләтләр — мүсәлманлар вә ермәниләр — гардаш мисалы әл-әлә вериб бир-биринә фајда верирләр. Мүсәлманлар ермәниләрин, ермәниләр мүсәлманларын театрына шадлыгла кедирләр вә беләликлә һәмишә бир-биринә көмәк едирләр. Биз чохдан таныдыг мүфтин вә мүфсидләри вә бу сәбәбдән бурада сүлһ вә мүсалимәт баги олуб јенә дә баги галаҹагдыр. Иланиһајә, јашасын мүсәлман вә ермәни иттифагы»[1].

Нәҹәф бәј Вәзировун әсәрләри Азәрбајҹан сәһнәсинә халгын истәк вә еһтијаҹларыны кәтирмәклә бәрабәр Азәрбајҹан театрына да башга милләтләрин нәзәрини чәкмишдир. Гардаш халглар да бу әсәрләрин бөјүк мүтәрәгги ролуну гијмәтләндирмиш, мүәллифинә сәмими һөрмәт көстәрмишләр. 1913-ҹү илдә әдәби фәалијјәтинин гырх иллији мүнасибәти илә кәлән телеграмларын вә мәктубларын ичәрисиндә бир нечә ермәни зијалысындан алынан тәбрикләр хүсуси диггәтә лајигдир. Армавирдән Ҹавад Балутјан адлы бириси јазыр: «Нәҹәф бәјин әдәби вә иҹтимаи фәалијјәтинин гырх иллији мүнасибәти илә

[1] «Гоч-Дә'вәт» гәзети, 22 ијун 1906, № 7.

ону үрәкдән тәбрик етмәји өзүмә хош бир борҹ билирәм. Нәҹәф бәј он илләр әрзиндә јорулмадан вә енержи илә тәрәгги идејаларыны мүсәлман аләминә јајмышдыр. Әсрләрдән бәри гоншумуз олан бир халгын һәр бир мәдәни гәләбәдән алдығы севинҹ ејни заманда бизим севинҹимиздир. Гоншумун пәнҹәрәсиндән чыхараг кечәнин гаранлығыны јыртан парлаг ишыглар өз шуаларыны мәним дә һәјатимә салыр. Нәҹәф бәј шәрәф вә шөһрәтә лајигдир. Чүнки о өз доғма халгыны идеалын хош мәканына апармыш вә апармагдадыр. Јашасын Нәҹәф бәј, јашасын гоншу халг!»[1]

Нәҹәф бәјин һуманизми вә азадлыг идејалары гардаш ермәни халгынын Азәрбајҹан халгы илә олан достлуг вә иттифагынын мөһкәмләнмәсинә көмәк етмишдир. Бир чох ермәни хадимләри Нәҹәф бәјин халгына көстәрдији хидмәтинин тарихи мә'насыны чох доғру гијмәтләндирмишдир. Тифлисдән Тер-Микаелјан адлы бириси јазырды: «Гырх иллик јубилеји күнүндә һөрмәтли Нәҹәф бәји тәбрик едирәм. О ифтихарла өз кечмишинә баха билир. Чүнки о өз чырағыны һәр тәрәф гаранлыға батдығы бир заманда јандырмышдыр. Арзу едирәм ки, онун чырағы бүтүн халгыны ишыгландыран бөјүк бир мәш'әлә чеврилсин».[2] О заман Бакыдакы «Ермәни Мәдәнијјәти вә Иттифагы» ҹәмијјәти Нәҹәф бәј јарадыҹылығынын халг арасына чох фајдалы тохумлар сәпдијини, халгын ојанмасы вә јүксәлишиндәки ролуну хүсуси олараг гејд едир: «Бу гырх ил әрзиндә сиз јорулмаг нә олдуғуну һисс етмәдиниз. Бу јени, сағлам торпагда мәтанәтлә ишләдиниз. Пак вә мәһәббәтли әлинизлә көзәл вә хејирли тохумлар сәпдиниз. Бунунла сиз мүсәлман гардашларымыза руһ вердиниз. Онлары гаранлыгдан гуртармаг јолунда вар гүввәнизлә чалышдыныз вә бу јолда мүвәффәг олдунуз. Сәмими үрәклә вә артыг еһтирамла «Ермәни Мәдәнијјәти вә Иттифагы» ҹәмијјәти чәкдијиниз зәһмәтләрә гаршы сизә тә'зим едир»[3].

Ермәни халгынын бөјүк әдибимизә вердији јүксәк гијмәтлә Азәрбајҹанын габагҹыл вә мүтәрәгги сәнәткарларынын вердији гијмәт тамамилә бир-биринә мүвафигдир.

[1] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, Н. Б. Вәзировун архиви.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада.

Азәрбајҹан әдәбијјатынын классик сималарындан вә Нәҹәф бәјлә бирликдә реалист драматуркијаны ирәли апаранлардан бири олан Һагвердијев јазырды: «Мүсәлман сәһнәсинин тәшкилатчысыны, биринчи актјоруну Аслан бәј, Һачы Ғәнбәр кими өлмәз типләрин јарадычысыны гучаглајыб өпүрәм. Сиз гырх ил дәрвиш кими үрәкләрин гапысыны таггылдадараг бизи мәдәни интибаһа чағырмышсыныз. Сизин пјесләринизә бахан халг күлмүшдүр. Сизин күлүшүнүзүн сајәсиндә мәгсәдә наил олдугларыны көрәнләр бу күн севинчдән ағлајырлар»[1].

Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин «Молла Нәсрәддин» журналы Нәҹәф бәј јарадычылығынын ән гијмәтли ҹәһәти олараг јүксәк бәдиилијини вә дәрин идејалылығыны гејд едирди. «Молла Нәсрәддин» журналы редаксијасы истедадлы јазычы, драматург, јүксәк бәдии вә дәрин идејалы Нәҹәф бәј Вәзирову әдәби фәалијјәтинин гырх иллији күнүндә тәбрик етмәклә ниһајәтсиз дәрәҹәдә хошбәхтдир»[2].

Мүасир Азәрбајҹан мусигисинин атасы вә баниси Үзејир Һаҹыбәјов, бөјүк композиторумуз Мүслүм Магомајев, опера сәһнәмизин өлмәз устады Сарабски вә артист Терегуловла бирликдә јаздығы тәбрикдә Нәҹәф бәјин јарадычылығына, бу јарадычылығын халга ашыладығы ишыглы идејалара јүксәк гијмәт верирди: «Әдиби-мөһтәрәмимиз Нәҹәф бәј Вәзиров ҹәнабларына! Гәзәгәдәр биз мүсәлман ҹамаатыны керидә гојуб хаби-гәфләтдә јашамағымыз ҹәми аләмә мә'лумдур. Бунларын сәбәби ким вә нә олдуғуну демәк истәмирик. Нечә сәнә бундан әгдәм дурбин (јә'ни узагкөрән. — *М. И.*) мүсәлман ҹаванлары кәләҹәк күнләри дүшүнүб һәрә бир вәзифә гәбул едиб милләтинә хидмәт етмәјә башлады. Кими мүәллимликлә, кими гәзетә васитәси илә, кими натиглик илә, гәрәз һәр бири көзәл фикирләрилә мүсәлман ҹамаатынын әлиндән јапышыб, ҹәһаләт гујусунун тәкиндән чыхарыб ишыглыға тәрәф чәкмәјә башладылар. Нәҹәф бәј Вәзиров ҹәнаблары, гырх ил бундан әгдәм сиз дә онларла баһәм бир көзәл вәзифә өһдәнизә көтүрүб сәмимијјәтлә фаҹиәнәфислијә игдам етдиниз, мүсәлман театр әрсәкаһини ишыгландырмаға башладыныз. Әввәл бисмиллаһ

[1] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, Н. Б. Вәзировун архиви.
[2] Јенә орада.

дејиб гәләм чаланда фикир етдиниз, инди милләт мәни сөјәр, дөјәр, өлдүрәр, кәләҹәкдә һаман милләтин балалары мәнә рәһмәт охујар. Бәһ, бәһ! Нә көзәл фикир вә нә көзәл арзу. Хошбәхтдир о кәс, милләтин габағында әввәлдә мин ҹүрә зәһмәт чәкиб, ахырда мәрһәба ешитсин.

Нәҹәф бәј Вәзиров ҹәнаблары, сиз һәмишә дири олаҹагсыныз. Дүнјада сиз әкдијиниз ағаҹларын мејвәләринин тохумларыны күләк мүсәлман аләминин сәһраларына сәпиб, көјәрдиб минләрҹә Нәҹәф бәј јетириб көзәл нијјәтләринизи даһа да рөвнәгләндирәҹәкдир. Сизин адыныз тарихләрин вәрәгләриндә сәбт олуб, дилләрдә зикр олунаҹагдыр. Јаша еј хадими-милләт, јаша атамыз, јаша! Еј бизә раһибан олан Нәҹәф бәј Вәзиров ҹәнаблары...»[1]

Нәҹәф бәј Вәзирова 1913-ҹү илдә кәлән тәбрик телеграмларынын ичиндә чох гијмәтли бир телеграм да вар. Бу чох садә, сәмими бир тәбрикнамәдир: «Көһнә јолдашдан салам вә узун мүддәтли фәалијјәт арзусу илә, Владимир Короленко». Короленко илә Нәҹәф бәј 1870-ҹи илләрдә Москвада Петровски академијасында охудуғу заман таныш олмушду. Бу танышлыг һаггында мүәллиф өзү ифтихарла јазырды: «Бу нечә илин әрзиндә академијада охудуғум заман Бакыда мүәллимимиз Һәсән бәј Меликов ҹәнаблары «Әкинчи» гәзетини нәшр етмәјә башлады. Мән дәхи јаваш-јаваш мәгаләләр јазмагда идим. Бу һалда мәним аркадашым (Владимир Короленко) иди ки, инди Русијанын ән бөјүк вә ән мәшһур әдиби вә мүһәррири һесаб едилир».[2]

Бөјүк рус әдиби илә јахын танышлыг вә достлуг һеч шүбһәсиз ки, јазычынын әдәби-ичтимаи көрүшләринин шәклә дүшмәсиндә, үрәјиндәки һуманизм вә азадлыг мејлләринин кучләнмәсиндә аз рол ојнамамышдыр. Өзүнә мәхсус чанлы, ити вә дәрин көзләрлә о һәр јердә һәр шејә диггәт јетирир, өјрәнир, јахшы нә варса мәнимсәјирди вә даима јахшыларла үнсијјәт тапмаға чалышырды. Әсәрләриндәки һуманизм вә азадлыг идејалары онун кечдији ағыр вә мүбаризәләрлә долу һәјат јолундан алдығы ичтимаи-әдәби тәрбијәнин вә һәјат мәктәбинин

[1] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, Н. Б. Вәзировун архиви.
[2] Јенә орада.

мәһсулу иди. Буна көрә дә ишыглы арзу вә идеjалар онун үрәjинин ән дәрин арзулары, һәjатынын гаjә вә мәгсәдләри кими доғур, jүксәк бәдии образларда ифадәсини тапырды. О, халгын ичиндән чыхмышды вә халг үчүн jашаjырды. Әсәрләриндә беләпарлаг шәкилдә әкс олунмуш һуманизм вә азадлыг идеjалары да халгдан кәлирди. Әсәрләринин бу күн дә jашамасынын, коммунизм гуран халгымыз тәрәфиндән севилмәсинин дә сирри бундадыр.

Сентjабр, 1956

МӘҺӘММӘД ФҮЗУЛИ

1

Бөjүк әдәбиjjат вә сәнәт дүһаларынын ән көзәл хүсусиjjәтләриндән бири дә мүхтәлиф сәвиjjәли, мүхтәлиф зөвглү, мүхтәлиф әгидәли вә мүхтәлиф тәчрүбәли инсанлары гүввәтлә, һәвәслә өзүнә чәкмәси, чәзб едиб сахламасы, өзүjлә ирәли апармасы, jухарылара галдырмасыдыр. Сачларыны кәркин әмәкдә ағартмыш фәһлә, һәjатыны кешмәкешләр ичиндә кечирмиш сиjаси хадим, өмрүнү идракын доланбач jолларындакы ахтарышлара вермиш гочаман алим бу дүһалары охудугда үрәjинә jени дуjғулар ашыландығыны, фикринин jени кәшфләрлә зәнкинләшдиjини һисс едәчәкдир.

Мәһәммәд Фүзули мәһз бу чүр дүһадыр. Азәрбаjчан халгынын әбәди jашаjачаг шаири, Азәрбаjчан ше'ринин күнәшидир. Онун әсәрләри елә рәнкарәнк бир күлүстандыр ки, орада фәһлә дә, алим дә истәдиjини тапачагдыр, jазычы да, мүәллим дә хошакәлән күлләрдән дәстә бағлаjачагдыр. Бу, түкәнмәз бир хәзинәдир. Орада һәр чүр гиjмәтли даш-гаш вар, көвһәр дә, инчи дә, алмаз да, гызыл да... О, пак дуjғулар, jүксәк фикирләр хәзинәсидир.

Ашигләр орада үрәкләрини дөjүндүрән, хәjалларыны көjләрә учуран мүгәддәс мәһәббәтин тәрәннүмүнү көрәчәкләр, деjәчәкләр ки, бу, ешг хәзинәсидир. Мүтәфәккир философлар һәjатын вә хилгәтин бөjүк һикмәтләри илә үзүзә кәләчәк, дүшүнәчәкләр ки, бу, һикмәт хәзинәсидир. Һәjат ашигләри вә әмәjи севәнләр орада соjумаз бир мүбаризә вә jаратмаг еһтирасы тапачаг, ону һәjат көрүjүнүн вә зәһмәт чәкичинин бир ан арам олмадығы мүбаризә меjданы биләчәкләр. Һәтта һәjатдан күсмүшләр, үмидини итирмишләр дә орада өзләринә бир илишәчәк тапачаглар.

Чүнки бу күлүстаны jарадан өзү һәр шеjдән габаг ин-

сан олмушдур, заманәсинин өвлады олмушдур, дөврүнү, онун еһтирасларыны, зиддијјәтли һәјатыны вә хәјалларыны әкс етмишдир. О һәмишә хәјалын ганадларында мави вә сакит көлләрдә учмамышдыр, јердә, торпағын үстүндә јашамыш, палчыглы күчәләрдән кечмишдир, базарларын кәсиф һавасыны удмушдур; о, јалныз севмәмишдир, нифрәт дә етмишдир. Јалныз вүсалын илк ширин бадәсини ичмәмишдир, һәјатын зәһәр гатдығы ҹамы да башына чәкмишдир; јалныз һәгигәтләрлә јашамамыш, алданмышдыр да, јалныз никбин дејил, бәдбин дә олмушдур. Јалныз инамла нәфәс алмамыш, үмидсизлијә дә гапылмышдыр. Лакин ән нәһајәтдә о, әл-ајағына долашан зәнҹирләри гырараг, заманәсинин ағыр јүкүнү чијниндән атараг галхмыш, һәгигәтин, виҹданын, әмәјин ганадларында учалмышдыр. Инсанын һејван дәрәҹәсинә алчалдығы, гызларын, гадынларын, оғланларын һејван кими базарларда сатылдығы бир заманәдә «мән аләм сәдәфиндә инсандан гијмәтли бир көвһәр көрмәдим» демишдир. Онун әзәмәти, онун дүһасы, онун гәһрәманлығы бундадыр.

Дөрд јүз илин әрзиндә Фүзулини ешг шаири, тәркидүнја дәрвиши, бөјүк философ, гәм-гүссә тәрәннүмчүсү, һәјат ашиги — дејә зиддијјәтли, барышмаз сифәтләрлә бәзәмишләр. Һәр әср, һәр дөвр, һәр синиф, һәр ҹәрәјан Фүзулијә бир ҹүр јанашмыш, онун бир ҹәһәтини габардараг өзүнә бајраг етмишдир. Лакин Фүзули бөјүк, түкәнмәз, гуртармаз бир чај кими гәринәләр кечәрәк кәлмиш, һәгиги мә'насыны, рәнкини, кејфијјәтини кејб етмәмишдир.

Биз Фүзулијә — һәјат шаири, мүбаризә шаири, кәләҹәк шаири дејирик. Биз онун кәдәрини дә, гүссәсини дә һисс едирик, дујуруг, биз онун әсәрләриндә ара-сыра илаһијјатын долашыг дөнкәләриндән чыхан сәсләрә гаршы да гулағымызы тутмуруг, бүтүн бунлара бахмајараг јенә дә биз она һәјат шаири, мүбаризә шаири, кәләҹәк шаири дејирик. Чүнки биз ону кечмишдә гојуб кетмәк истәмирик, кедә дә билмирик. Ону өзүмүзлә кәләҹәјә апармаг, кәләҹәји онунла бирликдә гурмаг истәјирик. Доғма халгынын вә заманәнин һәјатыны, мүбаризәсини, руһуну, арзуларыны, фәлсәфәсини јүксәк бәдии шәкилдә вә саф вәтәндашлыг виҹданы илә әкс едән бир шаир кечмишдә гала биләрми? Јох, гала билмәз! О, үзүнү кәләҹәјә тутараг јазмышдыр. Кәләҹәк онун мәнзилидир.

Фүзули фыртыналы, кешмәкешли, сијаси һәјатын ҹошдуғу, ҹәмијјәтин тәлатүмләр кечирдији бир заманда

јашамышдыр. Елә заманда шаир, сәнәткар чох јүнкүл јоллара дүшә биләрди, ја һакимләрин күчүнә ујуб мәддаһлыға гапылар, ја да дини әһкамлары тәблиғ едән бир ваизә чевриләрди. О заман бу ҹүр шаирләр аз олмамышдыр. Елә буна көрә дә Фүзули дејирди: елә бир дөврдәјәм ки, нәзм хар олмушдур, ше'рин гијмәти јохдур. Лакин фитри исте'дад, халга бағлылыг вә ше'рә, сәнәтә виҹдани, јүксәк мүнасибәт ону башга јола сөвг етди. Бу јол бөјүк сәнәт јолу иди. Бу јолда Хагани, Низами, Нәсими өз һејкәлини јүксәлтмишди. Фүзули онлары тәкрар етмәди, ачылмыш јолда дабан дөјмәди. Заманын күзкүсү олуб, әсрини әкс едиб, Азәрбајҹан ше'рини јени пилләјә галдырды. Бүтүн руһу, бүтүн истигамәти вә ифадә васитәләри, бәдии хүсусијјәтләри е'тибары илә, бу новатор сөз иди, јени руһлу ше'р иди. Бу ше'рин әсасында һәјата јени мүнасибәт, заманын һаким фикирләринә, дини вә сијаси әгидәләринә тәнгиди мүнасибәт дурурду.

Фүзули әзаблара мә'руз галмышдыр, тә'гиб олунмушдур, һүҹумлара раст кәлмишдир; чүнки һаким фикирләрлә, һаким идеоложи илә зиддијјәтә кирмәкдән горхмамышдыр. Ону бу зиддијјәтә салан мүшаһидәләринин дәринлији, кәлдији нәтиҹәләрин кенишлији вә һадисәләри һәртәрәфли үмумиләшдирә билмәси иди. Көрүнүр ки, о, заманәсинин һәјатында һеч шејә биканә галмамышдыр. Сејрчи, садә мүшаһидәчи, еһтирассызҹа кендән бахан олмајыб гызғын, мүһакимәли бир вәтәндаш кими мүбаризә апармышдыр, дүнјасыны, заманәсини, елмләри, тәбиәти, ҹәмијјәти өјрәнмишдир, мүбаризә етмәк үчүн өјрәнмишдир.

Фүзули ишыгла гаранлығын, ахмагҹасына бајағылашдырылмыш дини тәсәввүрләрлә сағлам шүурун, һәјатла ахирәтин, мәсҹидин, минбәрин, заһидин дедикләри илә инсан һәјатынын, инсанын тәбии истәкләринин гаршы-гаршыја кәлдијини, чарпышдығыны ајдын көрмүш, һәјатын, шүурун, инсанын тәрәфини тутмушдур. Лакин Фүзули бөјүк, классик бир сәнәткар олараг заманәсинин ганлы фаҹиәләрини, еһтирасларыны, хурафат вә ҹәһаләтини көрмәклә, рәсми дөвләт вә дин һакимләринин виҹдансыз әмәлләринә шаһид олмагла галмајыб кәскин бәдии сөзлә мүбаризә апармышдыр. Елә буна көрә дә Фүзулијә «ғәми әјјам бидад етмишдир», зәһәр уддурмушдур.

> Шәби-һиҹран јанар ҹаным, төкәр ган чешми-кирјаным,
> Ојадар халгы әфғаным, гара бәхтим ојанмазмы?

сәтирләри јалныз вүсал һәсрәти илә јанан бир ашигин наләси дејилдир. Бу сөзләри доғуран башга еһтираслардыр. Онлар јалныз ешгин јох, һәјатын, һәгигәтин һичри илә јанан үрәјин наләсидир. Елә буна көрә дә Фүзулинин кәдәри үмидсизлијә чеврилмир. Онун шикајәтиндә дә, наләсиндә дә һәсрәт вар, һәсрәт олан јердә ирәлијә чырпыныш, јә'ни кама чатмаг, мәгсәдә говушмаг мејли олмалыдыр.

Фүзулинин ән кәдәрли ше'рләриндә белә бу мејл ајдын көрүнүр. Орада чанлы, гүввәтли, сағлам инсана хас олан јүксәк инсани кејфијјәтләр әсасдыр — истеһза етмәк, сөз ојнатмаг, дәрди зарафатла јүнкүлләшдирмәк, сөздә сөз гандырмаг кими халг ше'ринә, халг шүуруна аид хүсусијјәтләр Фүзулинин ашиганә гәзәлләринин чохунда ајдын көзә чарпыр.

Әскик олмаз гәмимиз, бунча ки, биздән гәм алыб,
Һәр кәлән гәмли кедәр, шад кәлиб јанымыза.
Гәми-әјјам, Фүзули, бизә бидад етди,
Кәлмишик әчз илә дад етмәјә султанымыза!

Бурада үмидсиз кәдәрдән артыг, гүссәјә дүшмүш, јашамағы вә шадлығы севән, кәскин ағыллы, никбин вә ојнаг тәбиәтли инсанын ешги вә һәсрәти чанланыр. Бу, һәјат ешги, јашамаг һәсрәтидир. Бу ешг, бу һәсрәт никбиндир, үмидлидир. Фүзули бөјүк бир усталыгла вә дөнә-дөнә сөзләри мүхтәлиф мә'наларда ојнадараг накам мәһәббәтин изтирабларыны халг никбинлији илә јумшалдыр.

Деди ол јар сәһәр вахты кәлим, лејк нә суд,
Вахт мә'лум дејил, шам илә бирдир сәһәрим.

Икичә мисрада нә гәдәр фикир вә һисс ифадә олунмушдур. Јар дејир ки, сәһәр вахты кәләрәм, лакин бунун нә фајдасы, ахы ашиг онун һәсрәти илә өзүнү елә унутмушдур ки, сәһәри илә ахшамы бирдир, билмир ки, сәһәр нә вахт ачылыр; ахшам нә вахт дүшүр. Јахуд фикир, гүссәдән сәһәри дә ахшам кими гаранлыгдыр. Демәли, јарын нә вахт кәлиб-кетдијини билмәјәчәкдир. Чох инчә, чох көзәл дејилмишдир! Һәм дә бурада сөз зәриф, маһир шәкилдә ојнадылараг никбин, ишыглы мүнасибәти ифадә етмишдир. Бу исә Фүзулинин тәрәннүм етдији ешгин һәјатилијиндән, һәгиги инсан дујғуларына әсасланмасындан доғур.

Бир хәјал ола мәкәр көрдүјүмүз јохса никар
Мүтләга хатирә кәлмәз ки, кәлә јанымыза.
Јар меһманымыз олду, кәлин еј чани-көнүл,
Гылалым сәрф нәмиз вар исә меһманымыза!

Фүзулинин лирик ше'рләриндә тәкчә јүксәк мәһәббәт, тәмиз ешг тәрәннүм едилмир, онлар долғун, ичтимаи мә'налы, һәкиманә фикирләри, һикмәтамиз афоризмләри дә охучуја ашылајыр.

Фүзули јарадычылығы дөврүн, зәманәнин, инсан мүнасибәтләринин заһири мүшаһидәсиндән, садәчә әксиндән ибарәт олмајыб дәрин фикри үмумиләшдирмәләрә, елми тәһлилә, тәнгидә, инкар вә тәсдигә әсасланыр. Истәр гәзәлләриндә, истәр поемаларында, истәр рүбаи вә гәсидәләриндә даима дүшүнән, ахтаран, сечән, нәтичә чыхаран мүтәфәккир иштирак едир. Һәм дә о, ше'ри гурулашдырмыр, мүчәррәд фикри нәтичәләри вәзнә салыб гафијә дүзмүр, образлы ифадәнин дәринләшмәсинә, дәрин фәлсәфи мә'на илә долмасына көмәк едир. Јә'ни Фүзули јарадычылығы образлы тәфәккүрүн ән јүксәк мәһсулудур, шаирлә мүтәфәккирин ајрылмаз үзви вәһдәтидир.

Бу, тәбиидир, чүнки Фүзули бош, мә'насыз, елми әсаси, фәлсәфи фикирдән мәһрум олан сәнәтин әлејһинә иди. О, ше'рин «чөвһәри-елмдән ари кәрдәнбәнди-аләм» олмасына гаршы чыхараг јазырды: «Елмсиз ше'р әсасы јох дивар олур вә әсассыз дивар нәһајәтдә бие'тибар олур».

Фүзули бүтүн өмрү узуну ичтимаи һәјаты, инсанлар арасындакы мүнасибәтләри мүшаһидә етмиш вә дүшүнмүшдүр, ејни заманда о, һәндәсәни, нүчүму, илаһијјаты, һикмәти дә дәриндән-дәринә өјрәнмишди. Бүтүн бунлары да бир мүтәфәккир шаир кими өјрәнмишди. Онун диггәти даима инсанда иди, инсанын јашајышында иди.

Фүзули инсанын азад һәјатыны, азад дүшүнчәләрини, азад севкисини мүдафиәјә галхыр, ше'риндә бунлары тәрәннүм едирди. Гәрибәдир ки, белә бир шаири нечә дә аскет, «тәркидүнја» шаир адландырмышлар. Фүзули өзү јазырды: «Азад, мүстәгил фикирли олмағы, јашамағы, севмәји, севилмәји, дүнјадан кам алмағы күнаһ вә әхлагсызлыг сајма. Бу, наданлыгдыр». Мәкәр бу сөзләр аскетлијә, тәрки-дүнја фәлсәфәсинә, исламијјәтин вә бир чох башга динләрин бу дүнјаны фани, ахирәти әбә-

ди һесаб едән чүрүк әһкамларына гаршы чеврилмәмишдир?

Фүзулинин әсәрләриндә заһидләр, сәҹдәјә гапыланлар, тәсбеһ чевириб дуа етмәклә беһиштдә алачаглары һури вә гылманын сајыны тутанлар ҹаһил, надан, ријакар, икиүзлү адландырылырды. Фүзули дејирди, әсил ҹәһәннәм заһидин мәҹлисидир. Фүзули сәлтәнәт зөвгү илә јашајан инсафсыз һакимләри, гырғынлар төрәдиб мәмләкәтләр фәтһ едән шаһлары һәгигәти көрмәјән корлар, инсан сәадәтинин јерини билмәјән сәрхошлар вә «кару бари аләмә» (дүнја ишләринә) ујмуш ҹаһилләр һесаб едирди. Сөз јох ки, «дүнја», «дүнја ишләри» дедикдә Фүзули ријасәти, һәрислији, — мал-дөвләт дүшкүнлүјүнү, һәр ҹүр зүлм вә алчаглыг баһасына дүнјадан дөрдәллә јапышыб јашамағы нәзәрдә тутурду. Мәһз бу ҹүр «дүнјанын», белә «дүнја ишләринин» әлејһинә чыхараг раһатлығы «аләми фәгрдә», јә'ни әмәклә, зәһмәтлә долу јашајышда көрүрдү. Әкинчиликлә мәшғул олан кәндлини, «башгаларынын миннәтини чәкмәкдән азад» сәнәткары шаһлардан, ханлардан, «халгын һесабына сүфрәсини тикә-тикә бөјрәк гызартмасы илә зинәтләндирәнләрдән» јүксәк сајырды. Фүзулинин јарадыҹылығы заманәсиндә халг күтләләринин һәјатыны, изтирабларыны, арзу вә һәсрәтләрини әкс етмиш демократик, халг руһлу бир јарадыҹылыгдыр.

2

Азәрбајҹан халгынын шәрәфини, шөһрәтини, милли ифтихарыны тәшкил едән, хидмәти вә фәалијјәти сөзә сығмајан сималар ичәрисиндә Фүзулинин хүсуси јери вар. Онун бөјүк исте'дады вә парлаг дүһасы Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә јени бир дөвр ачмыш, Азәрбајҹан әдәбијјатыны јүксәк бәшәри идеалларла, дәрин инсани еһтирасларла зәнкинләшдирмишдир. Фүзули бүтүн варлығы илә, камил вә мә'налы јарадыҹылығы илә һәгиги милли шаир иди. Доғма халгынын һәјат көрүшү, фәлсәфәси, әхлагы, зөвгү, тәсәввүр вә арзулары онун әсәрләриндә јүксәк бәдии образларла әкс олунмушдур.

Фүзули Азәрбајҹан дилини о замана гәдәр көрүнмәмиш бир јүксәклијә галдырды, бу дилдә фикри дәринлији вә бәдии биткинлији е'тибары илә Һафизин, Сә'динин, Хәјјамын әсәрләри илә јанашы дурачаг гәзәлләр,

гәсидәләр, рүбаиләр, мүхәммәсләр јаратды. Нәһајәт, бу дилдә дүнја әдәбијјатынын көзәл инҹиләриндән олан «Лејли вә Мәҹнун» кими епик әсәрини јазды.

Фүзули заманәсинин мүстәсна билијә малик олан габагҹыл шаири вә мүтәфәккири иди. О, мүсәлман Шәргинин фәлсәфәси вә әдәбијјаты илә јанашы јунан мәдәнијјәтинә дә мүкәммәл сурәтдә ашина иди. «Лејли вә Мәҹнун» әсәриндә Фүзули поеманы јазмамыш бир чох мәнбәләри өјрәндијини билдирир вә о ҹүмләдән доғма халгынын даһи шаири Низаминин адыны чәкир, ону мүәллим, өзүнү она шакирд адландырыр.

Фүзули әрәб вә фарс дилләрини дә јахшы билирди. Әсасән Азәрбајҹан дилиндә јазмыш олса да әрәбҹә вә фарсҹа да әсәрләр јаратмышдыр. О, әдәбијјатымыза јүзләрлә гәзәл, гәсидә, тәрҹи-бәнд, мүхәммәс, мүрәббә, гит'ә вә рүбаиләр, «Бәнкү[1] бадә»[2] вә «Сөһбәтүл-әсмар»[3], һәмчинин «Лејли вә Мәҹнун» поемаларыны вә башга гијмәтли әсәрләр вермишдир.

Бу әсәрләр һәм Фүзулинин гүдрәтли бәдии тәфәккүрү, парлаг вә тә'сирли бәдии үслубу, һәм дә дәрин фәлсәфи е'тигады, әхлаги анлајышлары һаггында ајдын тәсәввүр ојадыр.

Ҹәмијјәт гурулушуна, халг вә дөвләтә, инсанлар арасындакы мүнасибәтләрә, инсанын вәзифә вә мәгсәдләринә, аилә вә әхлаг мәсәләләринә, тә'лим вә тәрбијәјә аид гијмәтли мүтәрәгги фикирләр онун әсәрләринә сәпәләнмишдир. «Бәнкү бадә» вә «Сөһбәтүл-әсмар»да һәјата никбин мүнасибәти ифадә едән инҹә халг јумору реал тәсвирләрлә бирләшир, аллегорик шәкилдә јазылмасына бахмајараг поемалара күчлү һәјати тә'сир гүввәси верир.

«Лејли вә Мәҹнун» јалныз азад мәһәббәт дастаны олмајыб дөврүнүн бир чох ваҹиб ичтимаи мәсәләләринә тохунур, өз фикри истигамәти вә бәдии гүдрәти илә дүнја классикләринин ән көркәмли әсәрләри илә сәсләшир. Поемада инсан характерләри бөјүк бир сәнәткарлыгла ишләнмишдир. Һәр гәһрәман тәсәввүр вә тәрбијәсинә мүвафиг һәрәкәт едәрәк сүр'әтлә ирәлиләјән бөјүк фа-

---

[1] Һинд ҹәтәнәси (биткидир) вә јахуд ҹәтәнә јарпағындан вә бәнк отундан һазырланан наркотик.

[2] Шәраб.

[3] Мејвәләрин бәһси.

чиәнин чанлы иштиракчысы олур, феодал адәтләри вә шәраитинин инсан сәадәтини боғмасы, гадынын ағыр вәзијјәти, чүрүк тәсәввүрләрә әсир олмуш һәјат вә зеһнијјәтин фәлакәтләри «Лејли вә Мәчнун»дакы ичтимаи мотивләрдир. Фүзулинин бир чох гәзәлләриндә олдуғу кими бурада да дәрин бир гүссә, «дүнјәви кәдәр» вардыр. Шаирин әсәрләриндәки бу дүнјәви кәдәр өзү дә заманәнин вәзијјәти вә ағыр зүлмү илә бағлы олан мә'налы бир кәдәр иди. Фүзули дөврүнүн амансызлығыны көстәрәрәк гәзәлләриндән бириндә јазыр:

Төкдүкчә ганымы охун, ол аситан ичәр[1].
Бир јердәјәм әсир ки, торпағы ган ичәр.
Әһли-заманә ганына чох тәшнәдир замин[2]
Ганын камин төкәрсә фәләк, ол заман ичәр.[3]

Заманәдә һөкм сүрән зүлмү, әдаләтсизлији вә наданлығы көрән Фүзули садәчә олараг шикајәтләнмирди, онлары ачы бир нифрәтлә дамғалајыр, ләнәтләндирирди. «Шикајәтнамә»сindә о заманкы дөвләт гуллугчуларынын сон дәрәчә позғун, һәјасыз, алчаг тәбиәтини ифша едәрәк јазырды: «Салам вердим, рүшвәт дејилдир, дејиб алмадылар».

Әсәрләриндән көрүнүр ки, Фүзули заманәсинә чох ачыг нәзәрлә бахмыш, халгын һәјатыны диггәтлә изләмиш, көрдүкләри әтрафында дәрин дүшүнчәләрә далмышдыр, һеч бир әдаләтсизлијә биканә галмајараг дахили изтираблар вә руһи сарсынтылар кечирмишдир. Инсафсыз һәрәкәтләрин гаршысыны алачаг имканы нә гәдәр аз олмушса, чәкдији изтираблар о нисбәтдә ағыр вә әзаблы олмушдур:

Дөвр чөвриндән тәнү чанымда раһәт галмады,
Сурәти-һалимдә асари-фәрағәт[4] галмады.
Интиһасыз чөврләр одлара јандырды мәни,
Ачы сөзләр дадды чанымдан усандырды мәни.

---

[1] Астана, кандар.
[2] Торпаг.
[3] Мәгаләдәки ситатлар Азәрбајчан Елмләр Академијасы тәрәфиндән 1944-чү вә 1949-чу илләрдә бурахылмыш **«Фүзули әсәрләри»** адлы ики чилдликдән көтүрүлмүшдүр.
[4] Раһатлыг әсәри.

Фүзули дөврү османлы солтанлығынын кенишләнмәси, Гафгаз вә бә'зи Орта Шәрг өлкәләри үстүндә кедән амансыз мүбаризә дөврү иди. Бу заман биринчи Солтан Сүлејманла (1494—1566) сәфәвиләр арасында мүһарибәләр, һакимијјәт уғрунда вурушма вә чәкишмәләр шиддәтләнмишди, феодал дөвләтләри тез-тез мүһарибә мејданларында үз-үзә кәлирдиләр. 1514-чү илдә Османлы гошунлары Шаһ Исмајылын ордусуну ағыр мәғлубијјәтә дүчар етди. 1534-чү илдә Бағдад вә Тәбриз шәһәрләрини тутдулар. Тәбризлиләрин гәһрәман мүгавимәти нәтичәсиндә тезликлә Азәрбајчаны тәрк етсәләр дә Ираны әлдән вермәдиләр. Бүтүн бунлар аз имиш кими биринчи Шаһ Тәһмасибин (1524—1576) күт вә ағылсыз һакимијјәти илләриндә Иранда феодалларын өзбашыналығы һәддини ашмышды.

Феодал чәкишмәләринин вә гәсбкарлыг мүһарибәләринин ағырлығы халг күтләләринин үзәринә дүшүрдү: ордуну вә ачкөз дөвләт гуллугчуларыны сахламаг үчүн күлли мигдарда мадди вәсаит лазым иди. Бу да һәр күн артан ағыр веркиләр васитәси илә, кәндлиләрин феодаллардан асылылығыны күчләндирмәк јолу илә әлдә едилирди. Тарихин белә дөврләриндә һәр мәмләкәтдә јухарыдан ашағы һакимләрин өзбашыналығы вә амансызлығы шиддәт едир. Фүзулинин јашајыб јаратдығы, османлы солтанлығына табе олан о заманкы Бағдадда вәзијјәт белә иди. «Шикајәтнамә» мәһз белә бир ичтимаи шәраитин мәһсулудур вә бүтүнлүклә о заманкы һәрби-феодал гајдаларына гаршы чеврилмишдир.

Фүзулинин бөјүклүјү елә ондадыр ки, нәдән вә нә барәдә јазырса даим дөврүнүн руһуну, заманәсини әкс едирди. Буна көрә дә онун кәдәри пессимизм, бәдбинлик дејил, үрәји јахшы арзуларла дөјүнән вәтәндаш кәдәри иди. Фүзули һеч вахт заманәсиндән ајрылмырды, дөврүн фәчиәнә һадисәләриндән өзүнү фикрән дә олса кәнара чәкмирди. Бу һадисәләрлә јашајыр, бу һадисәләри өзүнә мәхсус поетик үслубда әкс едир, јери дүшдүкчә дөврү гырманчлајырды. Ганлы мүһарибәләр вә феодал сојғунчулуғунун күчләндији дөврдә чәмијјәт мә'нәви чәһәтдән сарсылыр, ағыр бөһранлар гаршысында галыр, сағлам шүура, јүксәк сәнәт вә әдәбијјата е'тинасыз вә һәтта пис мүнасибәт јараныр. Мәһз буну нәзәрә алараг Фүзули «Лејли вә Мәчнун»да јазыр:

Бир деврдәјәм ки, нәзм олуб хар.
Әш'ар булуб кәсади-әс'ар.[1]
Јохдур бир мүлк бу заманда
Ким, нәзм рәвачи ола онда.
Девран истәр ки, хар ола нәзм
Бииззәтү е'тибар ола нәзм.

Фүзули өз дујғуларына сон дәрәчә садиг, өз фикирләриндә чох ардычыл бир сәнәткар олмушдур. Заманәсиндә чәкдији вә һисс етдији дәрдләрин, бәлаларын һамысыны ифадә етмәдијини билдирәрәк мәшһур гәзәлләриндән бириндә дејир:

Кимә изһар eләјим билмәм бу пүнһан дәрди ким
Вар јүз мин дәрди-пүнһан, гудрәти-изһар јох,
Девр сәрмәсти-шәраби-гәфләт[2] етмиш аләми,
Бунча сәрмәстин тамашасына бир һушјар јох.

Гәсбкарлыг мүһарибәләри заманы, мәмләкәт бир әлдән башгасына кечмәк тәһлүкәси алтында јашајыр, үсули-идарә вә гајда-ганунларын сабитлијинә е'тибар итдији белә заманларда чәмијјәтин мә'нәви һәјатында позғунлуг баш верир. Сатгынлыг, јалтаглыг, икиүзлүлүк, е'тибарсызлыг, намәрдлик, нанәчиблик кими сифәтләр артыр вә јајылыр. Фүзулинин даим вәфадан данышмасы, нәһәнк мә'нәви бир гүввәтлә дүнјада мәнсәб вә вар-дөвләт һәвәсиндән өзүнү азад едиб «һәмишә фикри-мәһәббәт дилимдәдир мәзкур» демәси һәгиги поетик бир гәһрәманлыг иди. О, мәнфиликләрин һөкм сүрдүјү бир заманда мүсбәт идеалы өзүнә бајраг етмишди, ән көзәл инсани сифәтләри бир ајна кими чәмијјәтин үзүнә тутур вә дејирди: мүгајисә ет, чиркабларыны көр вә онлардан азад ол!

3

Фүзулинин әсәрләри, онун дүнјакөрүшү нәинки о әср Шәрг халгларынын габагчыл фикринин ајнасы олмуш, һәм дә Авропа интибаһы илә сәсләшмишдир. Азад мәһәббәт, шәхсијјәтин азад инкишафы, гәдим јунан материализми вә реализми ән'әнәләринин јенидән чанланмасы, демократик идејаларын јајылмасы, дини тәсәввүрләрин вә дини әһкамларын мүтләг ағалығынын арадан галдырылмасы интибаһын әсас хүсусијјәтләриндәндир. Биз ашағыда кәтирәчәјимиз мисалларда бу фикирләрин

[1] Гијмәтдән дүшүб.
[2] Гәфләт шәрабы илә сәрхош.

чохунун Фүзули јарадычылығында ифадә олундуғуну көрәчәјик. О хүсусән һаким шәриәт әһкамларына гаршы чыхараг, азад мәһәббәти вә шәхсијјәтин азад дүшүнчәләрини бу әһкамлара гаршы гојурду. Буна көрә дә Азәрбајҹан халгынын ичтимаи фикринин инкишафында Фүзули әсәрләринин чох бөјүк ролу вә әһәмијјәти олмушдур.

Ф. Енкелс «Һүгуги сосиализм» адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, орта әсрләрин дүнјакөрүшү әсасән илаһијјатдан ибарәт иди. Динин әһкамлары һәр һансы тәфәккүрүн башланғыч нөгтәси вә әсасы олмушду. Бу әсасы сарсытмаг бөјүк мүтәрәгги иш иди.

Фүзули һеч шүбһәсиз ки, ишыглы вә һуманист фикирләринин гүдрәти, инсани еһтирасларынын күчү, елм вә билијин мүхтәлиф саһәләрини дәриндән билмәси е'тибары илә нәһәнк бир сима иди. О, гаранлыг вә мөвһумат думаны илә өртүлмүш мүһитиндә шүур вә идракын мәш'әлини галдырыр, елм вә билијин һәр шејдән үстүн олдуғуну көстәрирди. О, үзүнү ловға вә мә'насыз, мәғрур вә ичибош күбарлара, задәканлара, шаһлара, солтанлара тутараг дејирди ки: Шәхсијјәтин гијмәти елм вә билијиндәдир, инсанијјәтиндә, идрак вә камалындадыр. О өзүнүн јохсуллуғундан, фәгирлијиндән утаныб башыны ашағы дикмир, бөјүк инсани ләјагәтлә дејирди:

Мән кимәм? — бир фәгири-бисәрү па![1]
Кәмтәрин бәндәву[2] кәминә[3] кәда.
Нә мизачымда иртикаби гүрур[4],
Нә хәјалымда еһтимали-рија.
Гылмазам, кару бари-аләмә[5] мејл,
Чәкмәзәм әзлү нәсб[6] үчүн говға.
Демәзәм вәһшијәм тәбиәт илә
Талиби-зөвги-сөһбәтәм, әмма.

Фүзули сәадәт һаггында, јохсул вә мәзлумларын хошбәхтлији һаггында дүшүнәркән һәр шејдән габаг инсанларын шүуруна, һиссијјатына мүрачиәт едирди: анчаг фикри вә үрәји тәмиз адамларын әлиндә елм вә билик үмумхалгын сәадәти јолунда фајдалы васитәјә чеврилә

[1] Әл-ајагсыз, заваллы.
[2] Ән кичик адам.
[3] Ән хырда, ән балача.
[4] Гүрура гуршанмаг, мәғрур олмаг.
[5] Аләмин ишләринә.
[6] Дүшмәк-галхмаг, вәзифә вә шөһрәт давасы.

биләр. Натәмиз вә ријакар адамлар чох билдикчә чох да зәрәр верирләр, билији һијләкәрлијә, елми башгаларыны мәһарәтлә алдатмаг васитәсинә чевирирләр. Јахшы мәгсәд, саф вичдан лазымдыр ки, сән өз билијини бүтүн чәмијјәтин, бүтүн халгын фајдасына ишләдә биләсән. Мәкәр о дәврүн ваизләри, шејхләри, мүнәччимләри, һакимләри ичәрисиндә һәгигәтән ичтимаи һәјатын бир чох сирләринә вагиф олан, үмуми аләм һаггында бир чох һәгигәтләри биләнләр јох иди? Әлбәттә варды, әлбәттә, онлар һамысы чаһилләрдән ибарәт дејилди. Анчаг нә фајда ки, онларын шүуруну гәрәз вә рија гапламышды, үрәкләри чиркин, һәрис еһтираслара әсир иди, буна көрә дә шәхси хејирләри naminә гәсдән јаланы јајыр, бөһтан атыр, башгаларынын сәадәтини позур, зүлм едирдиләр. Фүзули бәләләринин зүлмүнү, шәрини көрдүјү үчүн, онларла мүбаризәнин чаһил вә јекәбаш мүстәбидлә мүбаризәдән гат-гат чәтин олдуғуну билдији үчүн дејирди:

> Еј мүәллим аләти-тәзвирдир әшрарә елм[1],
> Гылма әһли-мәкрә тә'лими-мәариф, зинһар!
> Һијлә үчүн елм тә'лимин гылан мүфсидләрә[2],
> Гәтли-ам[3] үчүн верәр чәлладә тиғи-бидар[4].
> Һәр нә тәзвир етсә әһли-чәһл она олмаз сәбат,
> Мәкри-әһли-елмдир, әсли-фәсади-рузикар.

Даһи шаиримиз Азәрбајчан халгынын нәчиб, көзәл, мә'нәви сифәтләри, мүтәрәгги милли ән'әнәләри әсасында бир чох мәсәләләрә аид, инсанларын һәјатыны јахшылашдырмагда фикирләр сөјләмишдир. Бу фикирләр ичәрисиндә бешикдән гәбрә гәдәр өјрәнмәк, камала јетмәк һаггындакы чағырышлары хүсуси јер тутур, Феодал әталәтини, елм вә билик кәсб етмәкдәки лагејдлији, һәр шеји тәвәккүлә бағламаг кими авара һәрәкәтләри гырманчлајыб јазырды:

> Еј кәсби-камалә е'тигадын нагис!
> Тәһсили-камалә ичтиһадын нагис,
> Ар етмә тәләбдә, гыл һәзәр ондан ким,
> Камилләр ичиндә ола адын нагис.

Фүзули бәлә нагисләри, наәһл вә начинс адамлары гәзәлләриндә дамғаламыш, јери кәлдикчә башга әсәрләриндә дә онлары хатырламышдыр. О, һәсрәтлә, сәнәти вә инсанијјәти анлајан, мүдрик вә ағыллы мүсаһибләр ахтармыш, бөјүк илһам саһиби олан јахшы дост арзуламышдыр:

> Јох дәһрдә бир мүвафиги-тәб' һәриф
> Ким сөһбәти дилкүша ола, тәб'и зәриф.
> Фәрјад ки, начинс мүсаһибләр илә
> Бифаидә заје олду овгати-шәриф.

Бүтүн бөјүк сәнәткарлар, алимләр, гәһрәманлар, дөвләт хадимләри кими Фүзули дә заманәсиндә хырда вә алчаг тәбиәтли адамлардан, надан вә ганлы һакимләрдән аз әзијјәт көрмәмишдир. Әсәрләриндә дөнә-дөнә пахыллардан, нанәчиб вә јарамазлардан чәкдији әзаблары хатырласа да әдаләтин вә инсанијјәтин сон гәләбәсинә мөһкәм инамыны итирмир, һәмишә бу инамла јашајараг дејир:

> Һәсуд[1] сурәти-әһвалимә нәзәр гылмаз,
> Чәфа гылыр мәни бичарәјә, һәзәр гылмаз.
> Саныр ки, наләвү зарым она әсәр гылмаз.
> Ону мүрур[2] илә аләмдә дәрбәдәр гылмаз.
> Заманә ичрә мүчәррәбдир[3] интигам заман.
> Һәмишә јахшыја јахшы верәр, јамана јаман.

4

Бәләликлә, Фүзулинин гәзәлләри, гәсидәләри, тәрчүбәндләри вә поемалары дәрин ичтимаи, фәлсәфи мә'на, конкрет тарихи мүндәрәчә илә долудур.

Фүзули әсәрләриндә ичтимаи мотивләрин вә вәтәндашлыг дујғуларынын нә гәдәр күчлү олдуғуну көстәрмәк үчүн бир мәсәләјә — халг вә һакимијјәт мәсәләсинә — онун әлагәсини ајдынлашдырмаг кифајәтдир. Даим заманәсинин зүлм вә әдаләтсизлијини гамчылајан Фүзули ичтимаи гурулуша нәзәр салдыгда ики гүввәнин гаршы-гаршыја дурдуғуну көрүрдү: халг вә һакимијјәт!

Бөјүк һуманист вә вәтәнпәрвәр олан Фүзулинин бүтүн мәһәббәти халгын, зәһмәткеш халг күтләләринин, «фағырларын», касыбларын тәрәфиндә иди. Фүзули һакимијјәтин күчүндән көзү гызмыш шаһлара, солтанлара нифрәт

[1] Шәр адамларын әлиндә елм һијлә аләтидир.
[2] Фәсад әһлинә.
[3] Үмуми гәтл, һамыны гырмаг.
[4] Ити гылынч.

[1] Пахыл.
[2] Јаваш-јаваш.
[3] Јохланмыш, тәчрүбә едилмиш.

етдијиндән «Еј Фүзули, одлара јансын бүсати-сәлтәнәт!» дејә һајгырырды.

Сөз јох ки, Фүзули республика вә ја демократик дөвләт гурулушу идејасына кәлиб чыхмамышды. Лакин о, истибдада вә әдаләтсиз һакимијјәтә нифрәт едирди, әдаләтли, инсафлы, елм вә әдәб саһиби олан һөкмдар онун идеалы иди. Шаир адил һакимин олмамасыны, мәмләкәтин дағылыб виран галмасыны дүнјадакы бүтүн дәрдләрдән ағыр һесаб едир, әсил бир мүсибәт сајырды:

Нә мөвчуд олмаса әсбаби-дүнјадан дејил мүшкүл.
Бу мүшкүлдүр ки, мөвчуд олмаја бир һакими-адил.
Бәладыр ким, дили-ашиг кими виран ола кишвәр[1].
Ола ол һалидән һаким олан мәһбубвәш гафил.

Фүзули зәманәсиндәки рүшвәтхор, һаггы өрт-басдыр етдирән, јаланчы вә һијләкәр һакимләрдән чох јазмыш, тез-тез онлара ишарә вурмушдур. Гәзәл, гәсидә вә гит'әләриндә онларын ејбәчәр мә'нәви хасијјәтләриндән данышыр, һәр дәфә бир чиркин чәһәтини көстәрир. Бүтүн бунлары бир јерә јығдыгда һәм халг фачиәсинин там мәнзәрәсини, һәм дә јарамаз һакимләрин үмумиләшмиш бәдии сурәтини көрүрүк. Бу әсасда бөјүк шаир һакимијјәт һаггында үмуми-фәлсәфи мүлаһизәләрини ирәли сүрүрдү.

Фүзули халгын һәјат вә кәләчәјиндә һакимијјәтин бөјүк ролуну нәзәрә алараг әдаләтли һакимин сифәтләрини мүәјјән едирди:

Һаким олдур ки, онун олмаја затында тәмә,
Һаким олдур ки, онун олмаја фе'линдә рија.
Һөкмдүр васитеји-мөвтү һәјаты[2] хәлгин,
Вај ол һакимә ким, ејләјә һөкмүндә хәта.
Гыла мәзлумлары мәрһәмәтиндән мәһрум,
Верә залымлара өз нәф'и[3] үчүн истила[4]
Рәһмәт ол һакимә ким олмаја елдән гафил,
Нәгди-өвгати ола нури-нијази-фүгәра[5].

Лакин бөјүк шаир, дөврүндә белә һакимләрин олмадығыны үрәји јана-јана гејд едирди. Онун бир чох сәтирләри о заманын ганлы, залым һакимләринә гаршы ачыг иттиһам иди. Ән көзәл чәһәт одур ки, зәманәдә һөкм сүрән әдаләтсизлијә, феодал һакимләринин өзбашыналығына бахмајараг, Фүзули әдаләтин тәләбәсинә, залымын чәза алачағына үмидини итирмирди, интигам саатыны онларын јадына салараг јазырды:

Зүлм илә ағчалар алыб залым,
Ејләр ән'ам хәлгә миннәт илә.
Билмәз ани ким етдији зүлмә,
Көрәчәкдир чәза мәзәлләт илә.

Фүзули залым, јаланчы, сојғунчу, ријакар һакимләрин әмәлини пуч вә мә'насыз һесаб едирди, онларын чаһанкирлик мејлләринин төрәтдији фәлакәтләри хатырладараг нәтичәдә ифлас едәчәкләрини, јаратдыглары сәлтәнәтин бир күн мәһв олачағыны јазырды. О, јер үзүндә баги галан, әбәди јашајан анчаг фајдалы әмәлдир, јарадычы ишдир — дејирди.

5

Фүзули ше'рләриндә дөнә-дөнә өзүнү «Кәдаји-мөһтәшәм», «Фәгири-падшаһаса», «Мәламәт мүлкүнүн солтаны» адландырараг «Мәнәм мүлки-гәм ичрә Мәчнунә варис», «Тутдум фәна мүлкүн вәтән», «Мән ашигәм, һәмишә сөзүм ашиганәдир» дејир. Доғрудан да бөјүк шаирин јарадычылығы јүксәк, мүгәддәс, тәмиз бир ешги тәрәннүм едир. Фүзули ешг вә мәһәббәти мүхтәлиф сәпкидә гәләмә алыр, каһ билаваситә чанана мүрачиәт едир, каһ ондан шикајәтләнир, каһ бади-сәба вә әғјар васитәси илә она хәбәр көндәрир, каһ да ону күлләр-чичәкләр арасында, тәбиәт мәнзәрәләри ичиндә тәсвир едир. Һәмишә дә нәһајәтсиз бир сәдагәтлә! «Чаны чанан диләмиш вермәмәк олмаз, еј дил» дејиб дурур, ешгин нәһајәтсиз изтирабларыны өзү үчүн сәадәт сајыр, бәлаји-ешг илә даима ашиналыг арзу едир, бәлаји-ешгдән ајрылмаг истәмир.

Фүзулинин әзаблары вә изтираблары мүтилик, ачизлик, тәрки-дүнја әһвали-руһијјәсинин ифадәси олмајыб, әсрин фачиәсини экс едән фәлсәфи бир үмумиләшдирмәдир, маһијјәти е'тибары илә гәһрәманлыг руһуну көстәрир.

[1] Мәмләкәт, өлкә.
[2] Халгын өлүм вә һәјатынын васитәсидир.
[3] Фајдасы, хејри.
[4] Ағалыг.
[5] Бүтүн вахтыны, јә'ни бүтүн һәјатыны фағырларын еһтијачыны ишыгландырмаға сәрф едә.

Еј Фүзули, дәһр залинин[1] фирибиндән[2] сагын,
Олма гафил, әр кими тәрпән, ишин мәрданә дут!

— дејә шаир инсанлары даим чәсарәтли, алнычыг олмаға, һәгиги инсанијјәтә чағырырды. Јахшылар јахшыдан, писләр писдән зөвг алар фәлсәфәси онун бүтүн гәзәлләриндә әкс едир, һәјасызлар вә алчаглара гаршы мүбаризәдә инсана лајиг үсуллар олдуғуна инанан шаир дејир:

Гәриб гылса чәфа, мән вәфа, вәли шадам.
Ки јахшы јахшыја уғрар, јаман јамана јетәр.

Ајдындыр ки, Фүзулинин тәрәннүм етдији мәһәббәт интим, ичтимаи мә'надан мәһрум хәстә дујғу олмадығы кими, мистик дини бир тәсәввүр дә дејилдир. Бу јүксәк, һәгиги бир ешгдир ки, инсанын синәсиндә јува салыб, ганында јашајыр, еһтирасларындан гида алыр. Шаирин көзәл тәшбеһ вә тәсвирләриндә реал һәјати ешг илә чырпынан үрәјинин јанғысыны һисс етмәмәк мүмкүн дејил.

Дәһәнин[3] шөвгини чансуз[4] күман етмәз идим,
Јохса бир дәм ону мән муниси-чан етмәз идим.
Хубләр ашигә мејл етмәдијин билсә идим,
Өзүмү ешг илә рүсваји-чаһан етмәз идим.

— дејән гәзәл мәкәр инсан үрәјиндәки тәбии вә һәм дә чох јүксәк еһтирасларын ифадәси дејил? Бурада мистик вә хәјали нә вар? Фүзулинин ешги тәбиәти көзәлләшдирир, тәбиәти вә һәјаты инсанын нәзәриндә мә'налашдырырды. Һәтта дини маһијјәтдә олан мәшһур гәзәлиндә белә инсани еһтирас ифадә едән бејтләр өзүнә јер тапыр:

Ешгдир ол нәш'әји-камил ким, ондандыр мүдам
Мејдә тәшвири-һәрарәт[5], нејдә тә'сири-сәда.

— дејән шаир зөвгү, мәһәббәти, инсанын харичи аләмә чанлы, фәал јарадычы мүнасибәтинин әсасы кими тәсвир едир.

Фүзулинин заманәси гаранлыг бир заманә иди. О заман орта әсрләрин дини хурафаты башларда вә бејинләрдә һөкм сүрүр, исламијјәтин әһкамлары һәр јердә вә һәр ишдә позулмаз ганун сајылырды. Һаким феодал тәбәгәләр јорулмадан дини әһкамлары шәрһ етмәклә, артырыб јајмагла мәшғул олурду. Инсанын бу дүнјадакы бүтүн ишләрини вә әмәлләрини, бүтүн дүшүнчә вә еһтирасларыны нәзарәт алтында сахламаг үчүн јени-јени дини ганунлар јарадылырды. Азад дүшүнчә, азад ешг, азад һәрәкәт күфр һесаб олунурду. Шәриәтин һөкмләри инсанын фикрини, һиссләрини, еһтирасларыны буховлајыр, һамысына мистик бир шәкил верирди. Белә заманда Фүзули һеч бир дини ганунлара табе олмајан, өзүнүн мүстәгил вә мүгәддәс ганунлары олан инсани мәһәббәти тәрәннүм етмәклә галмады. Бу јүксәк ешги, ачыгдан-ачыға дини тәсәввүр вә тәәссүбләрә гаршы гојду.

Кәрчи, еј дил, јар үчүн үз верди јүз мөһнәт сана,
Зәррәчә гәт'и мәһәббәт етмәдин, рәһмәт сана.
Сәндә дүн көрдүм Фүзули мејли-меһраби намаз,
Тәрки-ешг етмәкми истәрсән, нәдир нијјәт сана?

Беләликлә, Фүзули ешг илә мәсчидин бир-биринә зидд олдуғуну көстәрирди. Динин вә гуранын тәблиғ етдији әһкамлар инсанларын үрәјини гурудур, фикирләрини мәһдуд бир чәрчивәдә сахлајырды. Јүзләр вә минләрлә ваизләр, шејхләр гулаглары долдуруб һеј дејирди: мәсчидә кет, кечә-күндүз ибадәт ејлә, аллаһын һөкмүнә табе ол, јазыланлардан артыг дүшүнмә, гајдалардан кәнара чыхма, өмрүнү сәчдә вә ибадәтдә кечир, Фүзули бүтүн бу чансыз доғмалара гаршы инсан үрәјинин тәбии еһтирасыны ифадә едиб сәсләнирди:

Сәчдәдир һәр ганда бир бүт көрсәм ајиним мәним,
Хаһ мө'мин, хаһ кафәр тут, будур диним мәним.
Мәндә сакин олду дәрди-ешг Мәчнундан кечиб
Ондан артыгдыр мәкәр ешг ичрә тәмкиним мәним.

Бир чох башга динләр кими исламијјәт дә дәрвишанә һәјаты, аскетлији тәблиғ едәрәк бу дүнјанын фани олдуғуну сөјләјир, инсанлара әбәди һәјат вә сәадәти о бири дүнјада, ахирәтдә вә'д едәрәк «тәрки-дүнја» фәлсәфәсини јајырды. Бу фәлсәфәнин маһијјәти инсаны мә'нәви әсарәтә алмагдан, јарадычы фикир вә еһтирасларыны боғмагдан, јә'ни мә'нәви гуллар вә сәфилләр тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Бу јолда дин каһинләри, ваизләр вә шејхләр хүсуси сә'ј көстәрир, јаланчылыг вә

---
[1] Гоча дүнјанын.
[2] Һијләсиндән.
[3] Додағын.
[4] Чан алан.
[5] Һәрарәтин гызғынлығы.

никүзлүлүклә севкини, мәһәббәти гадаған едир, өзләри пәрдәләр далында позғун еһтираслара гапылдыглары һалда инсанлары мө'минлијә, ибадәтә чағырырды. Фүзули динин вә феодал әхлагынын бу рәсми чағырышларына гаршы тәмиз мәһәббәти одлу вә көзәл сөзләрлә тәсвир етмәклә бөјүк иш көрүрдү. Шаир инсани мәһәббәти хәфиф бир истеһза илә дини әһкамлара гаршы гојуб дејирди: Әкәр ара-сыра јолум мәсчидә дүшүрсә, әкәр дини гајдалары поздуғум үчүн бә'зән төвбә едирәмсә сәбәб мәсчидә рәғбәт көстәрдијим дејил, ешг сәрмәстлијинә гапылараг јолуму аздығымдыр:

Заһид-меји-набдәндир икраһ гәләт!
Сән хаһ сөзүм сәһиһ тут, хаһ гәләт.
Мәсчидләрә кирдијим дејил рәғбәтдән,
Сәрмәстлијимдән ејләрәм раһи-гәләт.

Фүзули гәзәлләриндә јени, инсани фикри көһнә мүртәче тәсәввүрләрә гаршы гојдуғу заман бәдии сөзү бөјүк бир усталыгла ојнадыр, һалдан-һала салараг, мүтәрәгги әгидәни кәскин вә тә'сирли ифадә едирди. Һәјаты вә һәгигәти севән шаир өз инчә, мүдрик тәбәссүмүнү дә охучуја чатдырырды. Мәсәлән, ислам дининин рәсми руһаниләри башга динләрә инананларын мүтләг чәһәннәмә кедәчәкләрини иддиа едирләр. Фүзули, көзәлә мүрачиәтлә дедији ашағыдакы сәтирләрдә бу фикри мәһарәтлә истеһза васитәсинә чевирир:

Сәни гојуб бүтә ејләр ибадәтин кафәр.
Әзаби-дүзәхә[1] ол вәчһдән олур габил.

Фүзули ашиганә гәзәлләриндә дә сөзарасы олдугча дәрин мә'налара әл атыр, кәскин мүтәрәгги фикирләр сөјләјирди. Дөврүнүн адамларыны мөвһуми вә гәләт фикирләрлә јухуја верән, һәјатын вә тәбиәтин сирләрини дәрк етмәјә гојмајан гаракүруһлары гырманчлајырды:

Ваиз сөзүнә тутма гулаг, гафил олма ким,
Гәфләт јухусунун сәбәби ол фәсанәдир.

Мүстәбид һакимләр вә тәригәт башчылары һәмишә ағлы башында олан, ајдын дүшүнән вәтәндашлардан горхмушдур. О дөврүн һакимләри вә руһаниләри ајыг башлары чашдырмаг, халгы әсарәтдә сахламаг вә сојмаг үчүн дини јаланлар уjдурурду. Бунлардан ән гәдими

[1] Чәһәннәм әзабына.

вә ән әсаслысы бу дүнјада әзаблар чәкмиш адамлары бош да олса бир үмидлә јашатмаг үчүн уjдурулан чәннәт вә'ди иди. Фүзули һәмин бу вә'дә тохунараг јенә хәфиф бир истеһза илә заһид вә шејхләрә мүрачиәт едиб сорушурду:

Меј нәф'ини[1] ејләјиб шуар, еј ваиз!
Дутдун рәһи-тә'ни-ешги-јар, еј ваиз.
Тәрки-меји мәһбуб едәриз чәннәт үчүн,
Шәрһ ејлә ки, чәннәтдә нә вар, еј ваиз?

Јухарыда кәтирдијимиз мисаллардан да көрүнүр ки, Фүзули дөврүндә вә үмумијјәтлә орта әсрләр Шәрг әдәбијјатында меј, мејхана, чанан мәфһумларынын чох кениш вә рәмзи мә'насы олмушдур. Меј — аби-көвсәрә, мејхана — мәсчидә, мәстлик — дини һушјарлыға, јар — һури гылмана, вүсал — чәннәтә гаршы гојулурду. Фүзули бу көһнә рәмзләрә јени чан верди, дөврүн реал һәјаты вә фикри-фәлсәфи мүбаризәсини ифадә едән конкрет чанлы образлар јаратды. О өзләрини һамыдан ајыг вә аләмин сирләринә ашина һесаб едән шејхләрин, ваизләрин әсил һәгигәтдә кор вә наданлар олдуғуну, «ешгдән мәст олмушларын» исә һәгиги һушјарлығыны јүксәк шаиранә тәшбеһләрлә тәсвир етди:

Чәннәт үчүн мән' едән ашигләри дидардән,
Билмәмиш ким, чәннәти ашигләрин дидар олур.
Заһиди-худбин нә билсин зөвгини ешг әһлинин,
Бир әчәб мејдир мәһәббәт ким, ичән һушјар олур.

Фүзулинин ешги вә лирикасы инсан үрәјинин тәбии арзу вә һәвәсини јаланчы дин мәддаһларынын һөкмләриндән үстүн тутурду. Шаир дејирди ки, ашиг мәһбубу өнүндә сәмими олараг диз чөкүр, заһид исә минбәр габағында мәнфәәт үчүн ибадәтә гапылыр, биринчи үрәјинин һөкмүнә табедир, икинчи үрәјини зорлајыр. Јаландан ибадәт етмәк олар, лакин јаландан севмәк мүмкүн дејил. Тәригәтдә јалан вар, ешгин чөвһәри һәгигәтдән јоғрулмушдур. Абидләрин үрәји кетдикчә сүстләшдији һалда, ашигләрин ешги шиддәт едир. Сәмими мәһәббәт, јаланчы ибадәтдән јүксәкдир.

Меј шөвгү олубдур мәнә адәт, еј шејх!
Кәлдикчә бу шөвг олур зијадәт, еј шејх!

[1] Шәрабы гадаған етмәк.

Хошдур мәнә меј, сәнә ибадәт, еј шејх!
Рә'ј илә дејил ешгү-ирадәт, еј шејх!

Фүзулинин тәрәннүм етдији ешг инсаны јүксәлдән, инсан тәбиәтинин нәчиб вә мүгәддәс мејлләрини ифадә едән фәлсәфи, мә'налы, тәмиз бир ешгдир. Фүзули бу ешги чох мә'наландырыр, тәмизлик, сәдагәт вә паклығын рәмзи олараг романтик шаир хәјалынын көјләринә галдырыр. Һәтта бә'зән о, ајры-ајры гәзәлләриндә руһани, дини мәһәббәти дә тәсвир едир ки, бу да тәбиидир. Фүзули әсринин өвлады иди, заманәнин шәраити, фәлсәфәси, әгидәләри, елми фикри, инкишаф сәвијјәси онун да көрүшләриндә вә јарадычылығында дәрин изләр бурахмышдыр, поетик дүһасыны мүәјјән чәрчивә ичәрисинә алмышдыр. Буна бахмајараг онун лирикасынын әсасында дуран һиссләр, тәрәннүм етдији ешг һәјатидир, реалдыр, ичтимаи мә'налыдыр. Шаирин көзәлләри јер үзүндә јашајан инчә руһлу һәгиги көзәллләрдир, руһсуз, чансыз мүгәввалар, сурәтсиз, шәкилсиз мәләкләр дејилдир. Һәтта онун тәсвирләриндә Вагиф ше'риндәки јанағындан ган дамаи көзәлин бә'зи чизкиләринә раст кәлмәк мүмкүндүр:

Субһ салыб маһ рухүндән нигаб,
Чых ки, тамашаја чыха афитаб!
Мәст чыхыб, салма нәзәр һәр јана.
Көрмә рәва ким, ола аләм хараб.

Һиссләрин реаллығы, ше'рдә табло јаратмаг чәһәтдән чох характер олан мәшһур гәзәли һеч шүбһәсиз ки, Вагиф јарадычылығына билаваситә тә'сир етмишдир.

Гылды ол сәрв сүһән наз илә һәммамә хурам[1].
Шәм'и-рүхсары илә[2] олду мүнәввәр[3] һәммам.
Тас әлин өпдү, һәсәд гылды гара бағрымы ган.
Јетди су чисминә, рәшк[4] алды тәнимдән арам.

Фүзули әсәрләри солмаз, саралмаз бир бәдии көзәллијә маликдир. Бу әсәрләрдә долғун мүндәрәчә илә камил бәдии форма позулмаз вәһдәт тәшкил едир. Фүзули дөрд јүз ил бундан габаг Азәрбајчан әдәбијјатында, Азәрбајчан әдәби дилиндә һәгиги бир ингилаб јаратды. Милли әдәбијјатымызы бәдии дүһанын ән гијмәтли вә парлаг инчиләри илә зәнкинләшдирди. Онун ады Данте, Шекспир, Кете, Пушкин кими өлмәз сәнәт дүһаларынын ады илә бир јердә јашајыр вә јашајачаг.

Фүзулинин әсәрләри инсанларда һәгигәт дујғусу, сәдагәт, намуслулуг тәрбијә едир. Даһи шаир, инсан шүурунун һәр шејә галиб кәлән бөјүк гүдрәтинә инаныр, мүасирләрини ағыл вә шүурун мәһсулу олан елми, мәдәнијјәти артырмаға чағырырды. Дөрд јүз ил әрзиндә Фүзулинин әсәрләри Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинә бөјүк тә'сир етмишдир. Јени һәјат вә јени мәдәнијјәт јарадан индики коммунизм нәсли дә өлмәз шаирин зәнкин ирсиндән мәһәббәтлә истифадә едир вә едәчәкдир.

1958

[1] Јаваш-јаваш, саллана-саллана кетмәк.
[2] Үзүнүн шамы илә.
[3] Нурланды, ишыгланды.
[4] Гысганчлыг.

ЧЕХОВ ВӘ ЗӘМАНӘСИ

1

Чеховун јарадычылығы охучуда рус тарихинин, рус ичтимаи фикринин бөјүк бир дөврү һаггында, бу дөврдә рус чәмијјәтинин һәјаты, мүбаризәси, чанлы фикир вә еһтираслары һаггында ајдын тәсәввүр ојадыр. Чүнки бу әсәрләрдә о заманкы рус чәмијјәтинин нәбзи вурур. «Чајка» пјесиндә Чехов јазычы Григоринин дили илә сәнәткарын вәзифәси һаггында белә дејир: «Ахы мән јалныз мәнзәрә јарадан дејилəм, ахы мән вәтәндашам да. Мән вәтәнимн, халгымы севирәм. Мән һисс едирәм ки, јазычы олдуғум үчүн халгдан данышмаға, онун изтирабларындан, кәләчәјиндән данышмаға борчлујам. Елмдән, инсанын һүгугундан вә саирәдән данышмаг мәним вәзифәмдир».

Чехов үрәкдән, одлу сурәтдә арзу едирди ки, инсанын һәјаты јахшылашсын, тәмиз вә көзәл олсун. О, дөврүндәки адамлары, онларын ағыр һәјатыны дәриндән өјрәнмәјә чалышырды. О, јашадығы чәмијјәтин һәјатында баш верән һадисәләри изләмәклә галмырды, тәһлил едир, үмумиләшдирир, нәтичә чыхарыр, мүнасибәтини билдирир вә беләликлә дә мүбаризәдә иштирак едирди. Јә'ни Чехов чох муасир јазычы иди. Бу чәһәтдән о, рус классик әдәбијјатынын ән көзәл ән'әнәсини давам етдирирди. Онун әсәрләринин әбәди јашамасынын бир сирри дә зәманәсини экс етмәсидир.

Зәманә илә мә'нәви бағлылыг, чәмијјәтин һәјатыны, мүбаризәсини, идеалларыны экс етмәк сәнәтдә јалныз сосиоложи проблем дејил, һәм дә естетик проблемдир, чүнки бу һәр бир әсәрин өмрүнү мүәјјән едән мүһүм амилләрдән биридир. О адамлар ки, узун өмүрлү әсәрләр һаггында дүшүнәркән, муасир темаја, чәмијјәтин күндәлик мүбаризәсинә вә һәјатына инамсызлыг көстәрирләр, онлара демәк лазымдыр, Чехову бир дә охујун, көрүн онун әсәрләриндә зәманәсинин һәјаты нечә гүдрәтли бир чај кими ахыб курулдајыр.

Мә'лумдур ки, Чехов јалныз рус әдәбијјатынын дејил, дүнја әдәбијјатынын да ән орижинал јазычыларындан биридир. О һеч кәси тәкрар етмир, һеч кәсә охшамыр, ән кичик үнсүрләрдә белә өзүндән әввәл кәлмиш бөјүк јазычылардан бирини дә јамсыламыр. О, рус вә дүнја әдәбијјатында тамамилә јени бир јол ачды, чох вүс'әтлә реализмин чәрчивәсини кенишләндирди. Он доггузунчу әсрин нәсриндә јени бир үслуб, Чехов үслубу јаранды. Бунун да сиррини онун зәманә илә бағлы олмасында, чәмијјәтин һәјатында, мә'нәви аләминдә баш верән дәјишикликләри, јениликләри ачыг сәнәткар көзүлә көрмәсиндә, һәссас үрәклә экс етмәсиндә ахтармаг лазымдыр. Чехов бөјүк бир новатор иди вә бу новаторлуғун көкү онун һәјата мүнасибәтиндә, варлығы дујмаг, гаврамаг вә үмумиләшдирмәк үсулларында иди.

Кечән әсрин һәштадынчы илләриндә Чехов илк јазыларыны чап едәркән рус халгы Пушкини, Гоголу, Туркеневи, Достојевскини, Лев Толстоју танырды, бу өлмәз сәнәткарларын әсәрләри әбәди олараг рус әдәбијјаты хәзинәсинә дахил олмушду. Бу әсәрләр рус һәјатыны, рус чәмијјәтини мүхтәлиф чәһәтдән, мүхтәлиф үслубла, парлаг вә рәнкарәнк бојаларла экс етмишди, мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрин нүмајәндәләринин чанлы вә габарыг сурәтләрини јаратмышды. Әлбәттә бу зәнкин ирс, бир тәрәфдән јени сәнәткарлар јетишмәси үчүн әлверишли, мүсбәт вә фајдалы зәмин јарадырды, о бири тәрәфдән исә даһа бөјүк гүввә, бачарыг, исте'дад истәјирди. Чүнки јени зирвәләрә галхмаг лазым иди. О заман мөвзу вә типләр сечмәкдә, јазы тәрзиндә вә образлар јаратмагда өзүндән әввәлки јазычыларын вә Лев Толстој кими бир нәһәнкин тә'сиринә дүшмәмәк чох чәтин иди вә бунун бирчә јолу варды: һәјаты диггәтлә изләмәк, варлығын нечә вә нә истигамәтдә дәјишдијини, бу дәјишикликләрин муасир адамларын психоложисинә нечә тә'сир көстәрдијини көрмәк, дујмаг вә экс етмәк! Чехов мәһз бу јолу тутдуғу үчүн Гоголу, Туркеневи, Лев Толстоју, Шедрини тәкрар едә билмәзди. Чүнки әдәбијјатда вә үмумијјәтлә сәнәтдәки новаторлуғун ришәләри чәмијјәтин һәјатында, баш верән дәјишикликләрдән су ичир.

Бәс Чеховун дөврү нечә дөвр иди, онун нә кими јени хүсусијјәтләри варды вә Чехов нә дәрәчәдә бу хүсусијјәтләри әкс едә билирди?

Чеховун јашадығы дөврдә Русијада капитализм элагәләри гәләбә чалырды, «халгчылыг» хәјаллары боша чыхыб дағылырды. Тәһкимчилик һәјат үсулунун чүрүјүб позулмасы просеси гуртарырды, күн-күндән капитализм гајдалары мөһкәмләнмәкдә, һәјатын һәр саһәсинә сирајәт етмәкдә иди. Бу просес, бүтүн дүнја мигјасында буржуа элагәләринин јајылмасы илә бағлы иди.

Чеховун бөјүк сәләфләри олан классик рус јазычылары тәһкимчилијин дағылмагда олдуғуну, инсанын о шәраитдәки фачиәнә вәзијјәтини әкс етмишдиләр. Чехов исә јени шәраитдә рус халгынын һәјатыны әкс етди, јени буржуа әлагәләринин инсаны даһа да алчалдан, јени мүсибәтләрә салыб даһа да бәдбәхт едән мәнзәрәсини јаратды. О, гүдрәтли бәдии васитәләрлә көстәрди ки, буржуа әлагәләри инсаны әзир, корлајыр, күтләшдирир, икиүзлүлүјү, вичдансызчасына әдаләтсизлији јајыр.

Чехов бөјүк сәнәткар олараг чәмијјәтин һәјатында баш верән бу дәјишикликләрин доғру мәнзәрәсини јаратмағы өзүнүн шәрәфли вәзифәси билирди. О, чар мүтләгијјәтинин садиг нөкәрләри олан чиновникләрин, мәһкәмә вә полис ишчиләринин, мүлкәдарларын вә саһибкарларын јарамаз сифәтләрини каһ кәскин сатира, каһ өлдүрүчү истеһза, каһ да кәдәрли күлүшлә ифша едирди. Бунунла јанашы о, «хырда адамларын» да сурәтини јарадырды. Һәм дә мәһәббәтлә, јумшаг јуморла, кәдәрли тәбәссүмлә јарадырды. Мүртәче даирәләр Чехов гәләминин ифшаедичи гүввәсиндән ваһимәјә дүшүрдү, һәјатын дәһшәтли мәнзәрәләрини ачыб көстәрмәсиндән наразы галырды. Буржуа либерал тәнгидчиләри бөјүк јазычыны «алчаг вә рәзил типләрлә чох мәшғул олмагда», «пејинликдә ешәләнмәкдә» иттиһам едирдиләр. Чехов бу иттиһамлара белә чаваб верирди: «Бәдии әдәбијјат мәһз һәјаты олдуғу кими көстәрдији үчүн бәдии әдәбијјат адланыр». Чехов јазычылығы кимјакәрлијә охшадырды. Дејирди ки, кимјакәр үчүн дүнјада мурдар бир шеј јохдур. Пејиндән дә, дашдан да фајдалы маддәләр чыхармаг, бүтүн чисимләри тәркиби һиссәләринә ајырмаг кимјакәрин вәзифәсидир. Јазычынын һәјатдакы «хырда адамлардан» ијрәниб гачмаға һагғы јохдур. О, кимјакәр кими објектив, сәбирли олмалы, һәјатда һәр чүр инсаны өјрәнмәли, үрәјинин дәринләринә енмәлидир, јә'ни һәссас психолог олмалыдыр, һәјаты бүтүн дәринлији, реаллығы, зиддијјәтләри илә тәсвир етмәлидир.

Бәдии әсәрләриндә Чехов бу фикирләрә садиг иди. Онун гәһрәманлары дөнә-дөнә дејир ки, сәнәт вә әдәбијјат јүксәк ичтимаи мә'наны, әһәмијјәтли тарихи мүндәрәчәни әкс етмәли, варлығы доғру көстәрмәлидир. Буна әмәл едәрәк Чехов бөјүк ифша гүввәси олан әсәрләр јаратды. Бу әсәрләрдә о заманкы варлыг амансызча тәнгид олунур. Мәсәлән, бүтүн чар Русијасынын рәмзи кими сәсләнән мәшһур «Алты нөмрәли палата» адлы һекајәни јадымыза салаг. Бу өлмәз әсәрин гәһрәманы Иван Дмитрич Громов дејир: «Шәһәримиз чансыхычыдыр, нәфәс алмаг олмур. Чәмијјәт јүксәк интересләрдән мәһрумдур, мә'насыз вә сөнүк һәјат кечирир, зүлм илә, икиүзлүлүклә вә чох кобуд позғунлугла бу јекнәсәг һәјаты рәвнәгләндирмәјә чалышыр. Алчаглар тохдур, јахшы кејинмишдир. Намуслу адамлар исә бир тикә чөрәклә күзәраныны кечирир. Мәктәбләр лазымдыр. Намуслу, әгидәси олан гәзетләр лазымдыр, театр лазымдыр, китабхана, зијалыларын бирлији лазымдыр, лазымдыр ки, чәмијјәт өз һәгиги симасыны көрүб дәһшәтә кәлсин».

Чеховун јарадычылығы һәштадынчы илләрдән тутмуш әсримизин башланғычына гәдәрки рус һәјатынын ајнасыдыр. О чәмијјәт бу парлаг вә һәр шеји доғру көстәрән ајнада өзүнү, өз мә'нәви варлығыны, ејбәчәр вә чиркин һәјатыны көрмүш вә һәгигәтән дәһшәтә кәлмиш, чиркаблардан үрәји буланмышды. Варлығы ачыг вә ајдын көрмәк, онун алт гатларындакы ағыр лајларын алтындакы әзаблы һәјатын мәнзәрәсини көстәрмәк габагчыл гүввәләрин, дүшүнән вә һәјаты дәјишмәк арзусу илә јашајан гүввәләрин мүбаризәсинә, бирләшмәсинә көмәк етмәјә билмәзди.

«Гылафлы адам», «Унтер Пришибејев», «Бугәләмун», «Бәднијјәт», «Гара раһиб», «Әдәбијјат мүәллими», «Көк вә арыг», «Намә'лум адамын һекајәси» вә саир әсәрләриндә Чехов мүстәсна бәдии гүввәтлә әдаләтсиз, хырда, мешшан, позғун, бајағы һәјата гаршы чыхыр, бу һәјат шәраитиндә намуслу, хејирхаһ адамларын да истәр-истәмәз пислик етдијини, мә'нәви вә чисмән позғунлуғуну, күтләшиб инсани дујғуларыны итирдијини, анлашылмаз,

дәһшәтли бир ахынын габағында ирадәсиз ојунчаға чеврилдијини көстәрирди.

2

Чеховун әсәрләрини јашадан, онлара әбәди һәјат верән јалныз заманә илә бағлылығы, һәјаты әкс етмәси дејилдир. Чехов әдәбијјатда фикри истигамәтин һәлледичи әһәмијјәтини көстәрирди. О дејирди, јалныз «ирәли кет!» демәк каздыр. Чүнки «ирәли кетмәји» раһиб бир чүр, ингилабчы исә башга чүр баша дүшүр. Сән јолу көстәрмәдән һәм раһибә, һәм дә ингилабчыја «ирәли!» дејә һөкм версән, бахыб көрәрсән ки, һәрәси бир јол тутуб кедир вә бу јоллар тамамилә бир-биринә әкс истигамәтдәдир.

Бәс «ирәли» дејәндә Чехов нә баша дүшүрдү, нәји нәзәрә алырды? Анчаг һәгигәтә доғру кетдикдә, анчаг һәгигәти дәрк етдикдә, һәгигәти там вә парлаг шәкилдә көстәрдикдә әдәбијјат инсанлары ирәли апара биләр, чәмијјәтин инкишафына, һәјатын јахшылашмасына көмәк едәр. Бу, бөјүк јазычынын гәти әгидәси иди.

Ингилабдан әввәлки рус һәјатынын гаранлығыны, зүлмүнү, јаланыны, әдаләтсизлијини ачаркән, инсанларын јашајышында, фәалијјәтиндә, дүшүнчәсиндә һөкм сүрән эталәти, тәнбәллији, өлкүнлүјү ифша едәркән Чехов һәгигәти сөјләјирди, чәмијјәтә көмәк етдијинә инанырды. Лакин Чеховун әзәмәти, бөјүклүјү ондадыр ки, јалныз һәјатын ијрәнч, мәнфур чәһәтләрини көстәрмәклә галмырды, тәнгид етмәклә кифајәтләнмирди. Онун јарадычылығы өз дили илә десәк, «үмуми идеал»ын зијасы илә ишыгланмышдыр.

Чеховун истәр нәср, истәрсә дә драм әсәрләринин гәһрәманлары долғун вә мә'налы һәјаты үрәкдән көзләјир, гызғын бир фәалијјәтин һәсрәтини чәкиб дурурлар. Онлар ишләмәји, күчәдә даш јонмағы, көрүк басыб, дәмир дөјмәји арзулајыр, гајәсиз, мәгсәдсиз јејиб-јатмаға нифрәт едирләр. «Үч бачы», «Ванја дајы», «Албалы бағы» пјесләриндә, «Арвад», «Гара раһиб» вә саир һекајәләриндә бу һәсрәт дәрин бир мәһәббәтлә тәсвир олунмушдур. «Намә'лум адамын һекајәси»ндә гәһрәман белә дејир: «Мәни дөзүлмәз бир кәдәр бүрүмүшдү, буна бахмајараг елә јашамаг истәјирдим ки. Мән дүнјада инсанын наил ола биләчәји нә варса, һамысыны гучагламаг вә өз кәдәк өмрүмә сығышдырмаг истәјирдим. Мән һәм

данышмаг, һәм охумаг, һәм дә һәр һансы бөјүк бир заводда чәкич вурмаг, кәмидә нөвбәтчи олмаг, јер шумлајыб әкин әкмәк истәјирдим».

Чеховун ән јахшы гәһрәманлары һәјатын мә'насыны вә ләззәтини зәһмәтдә, һамынын ишләмәсиндә, фајдалы, хејирхаһ фәалијјәтдә көрүрләр. Инсанын сәадәти бундадыр. Белә олса һеч кәс һеч кәсә әзијјәт вермәз, худбинлијә гапылыб башгасынын һәјатыны корламаз, инсанијјәтини, инсан һүгугларыны тапдамаз, тәһгир етмәз, башгасынын зәһмәти илә јашајыб паразитә, чәллада, ганичән зәлијә чеврилмәз. «Үч бачы» пјесинин гәһрәманларындан Ирина бөјүк бир һәсрәтлә дејир: «Ким олурса олсун һәр бир адам бу дүнјада зәһмәт чәкмәли, алын тәри төкәрәк ишләмәлидир. Инсан һәјатынын мә'на вә мәгсәди јалныз будур. Инсанын сәадәти вә севинчи дә бундадыр». Чеховун әсәрләриндә бу чүр фикирләрин кениш шәкилдә әкс олунмасы, сүжетә, образлар силсиләсинә, гәһрәманларын хасијјәт вә дүшүнчәсинә һопмасы тәсадүфи дејилди. Бу јазычынын заманә илә, заманәнин габагчыл идеаллары илә бағлылығынын нәтичәси иди.

О дөвр марксизмин кетдикчә јајылдығы, Русијада илк марксист дәрнәкләринин мејдана чыхдығы дөвр иди. Чехов марксист олмамышдыр. Марксизмдән чох узаг иди. Лакин о, һәссас бир сәнәткар олараг заманәнин синәсиндә јетишән идеаллары дујмушду. Дујдугларыны исә о, дәрин сәмимијјәтлә әкс етмишдир. Мәсәлән, «Мәним һәјатым» повестинин гәһрәманынын ашағыдакы сөзләринә диггәт едәк:

«Күчлүләр зәифләри әзмәмәлидир, азлыг чохлуг үчүн паразитә чеврилмәмәлидир, јә'ни мүнтәзәм сурәтдә онун чанынын ән дадлы ширәсини соран тулумба олмамалыдыр. Јә'ни истиснасыз олараг бүтүн инсанлар, күчлүләр дә, күчсүзләр дә, варлылар да, јохсуллар да јашамаг уғрунда мүбаризәдә ејни дәрәчәдә иштирак етмәлидир, һәр кәс өзүнә чавабдеһ олмалы, өзүнү доландырмалыдыр, бунун үчүн, һамыны бәрабәрләшдирмәк үчүн физики әмәкдән јахшы бир васитә јохдур, бу әмәк һамы үчүн ејни дәрәчәдә мәчбури олмалыдыр». Бу фикирләри анчаг заманәнин габагчыл мејлләри илә бағлы олан јазычы дејә биләрди.

Чох заман Чехов гәһрәманларынын бөјүк арзулары үрәјиндә галыр, онларын позулмаз, әбәди аһәнкдар ин-

сан һәјаты вә инсан сәадәти һаггындакы хәјаллары пуч олуб дағылыр, һәјатлары кәдәрлә, мүсибәтлә, фачиә илә нәһајәтә чатыр. Бу да тәбиидир, јазычынын һәјат һәгигәтинә дөнмәдән садиг олмасынын нәтичәсидир. Инсанын фәлакәтини, өзүнү вә ја башгасыны бәдбәхтлик учурумуна сүрүкләмәсинин сәбәбини Чехов декаданс, дүшкүн, буржуа јазычылары кими изаһ етмирди. Онлар буну инсанын «вәһши тәбиәтиндә» ахтардығы һалда Чехов чәмиијәтдә, һәјатын шәраитиндә ахтарырды. Либерал буржуа јазычылары јајылмагда олан капитализм мүнасибәтләрини дурмадан тә'рифләдији һалда Чеховун гәһрәманы дејирди: «Тәһкимчилик арадан галдырылмышса да, капитализм артмагдадыр. Азадлыг идејаларынын јајылдығы бир дөврдә лап Батынын заманында олдуғу кими чохлуг азлығы једирир, кејдирир вә мүдафиә едир, өзү исә ачдыр, лүтдүр вә мүдафиәсиздир. Биз гулдарлығы ән инчә шәкилләрә салмышыг».

Чехов һәјатын ағырлығыны, «хырда адамларын» јашајышынын ағыр вә фачиәли олдуғуну, фәналығын, нислијин ишыглы вә мүгәддәс варлыглары әздијини көстәрсә дә, үмидсизликдән, бәдбинликдән чох узаг иди, онун әсәрләриндә јахшы вә тәмиз һәјат, көзәл вә јүксәк мәһәббәт арзулары тәрәннүм олунмушдур. Инсанлыға, инсана вә кәләчәјә дөнмәз инам вар. Бөјүк јазычы 1904-чү илдә, биринчи рус ингилабыны көрмәдән вәфат етмишди. Лакин онун әсәрләриндә рус һәјатында баш верәчәк бөјүк бир јенилијин, чеврилишин интизары һисс олунур. «Үч бачы» пјесиндә Тузенбах дејир: «Инди әзәмәтли фыртыналар, гүдрәтли вә сағлам гасырғалар заманы кәлиб чатмышдыр. Бу фыртына, бу гасырға бизә доғру аддымлајыр. Будур о лап јахындадыр. Тезликлә бизим чәмијјәтимиздәки тәнбәллији, лагејдлији, әмәјә гаршы нифрәти, аварачылығын доғурдуғу чүрүк кәдәри совуруб апарачагдыр».

Бөјүк јазычынын бу арзулары јалныз Русијаја аид дејилди, о бүтүн дүнјада тәмиз јелләрин әсмәсини, јер үзүнү һәр чүр чүрүнтүдән тәмизләмәсини көзләјирди. Һаман пјесдә Вершинин дејир: «Бәшәријјәт еһтирасла ахтармагдадыр вә, әлбәттә, ахтардығыны тапачагдыр».

Чехов чох һаглы олараг мәктубларындан бирисиндә дејирди: Һәјаты өјрәнәнләрә мән о гәдәр лазымам, нә гәдәр ки, астрономлара улдузлар лазымдыр. Һәгигәтән дә беләдир, Чеховун әсәрләри о заманын руһуну, чәмијјәтин әхлагыны, инсанларын мәишәтини, хасијјәтини, истәк вә арзуларыны, еһтирасларыны өјрәнмәк үчүн гијмәтли бир мәнбәдир.

3

Заманәни көстәрән, һәгигәти вә габагчыл фикирләри экс едән әсәрләр о заман јашајыр ки, онлар јүксәк бәдии шәкилдә јазылмыш ола, образлы тәфәккүрүн мәһсулу ола, Чеховун әсәрләри мәһз бу чүр әсәрләрдир. Чехов бәдии форма саһәсиндә дә бөјүк ихтирачыдыр. Хүсусән о хырда һекајәләр устады олараг мисилсиз бир јазычыдыр. Онун беш-алты сәһифәлик бир һекајәдә һәјатын бөјүк мәнзәрәсини экс етмәси доғрудан да е'чазкар бир мәһарәтдир. Бу һекајәләр, гранит парчасындан јонулмуш һејкәл кими там вә позулмаздыр. Һәр сөз, һәр чүмлә өз јериндәдир вә дәрин мә'на илә долудур. Совет әдәбијјатшүнасларындан Владимир Јермилов һаглы олараг Чеховун һекајәләрини «Кичик роман» адландырыр. Чанлы характерләр јаратмаг вә ичтимаи мә'наны экс етмәк чәһәтдән онун кичик һекајәләриндә бир романын материалы вар.

Чехов хүсусән инсан сурәти јаратмагда чох гүдрәтлидир. О, ајры-ајры шәхсијјәтләри ичтимаи тип сәвијјәсинә галдырыр. Сурәти ајдын чанландырмаг үчүн тутарлы вә сон дәрәчә сәчијјәви сөзләр сечир. Мисал үчүн «Бәднијјәт» һекајәсини хатырлајаг. Орада мәһкәмә мүстәнтиг илә кәндли Денисин тәфәккүрү, данышығы нә гәдәр мә'налы бир контраст тәшкил едир, нә гәдәр һәјати вә долғундур. Денисин мүстәнтигә тез-тез дедији «чаво?» сөзү исә чох мә'налы сәсләнир. Јазычы инсаны мүхтәлиф шәкилдә вә мүхтәлиф чәһәтдән тәсвир едә биләр. Бәдиилијин мүһүм шәртләриндән бири характерин әсас чизкиләрини тапмаг, јерсиз тәфәррүатдан гачмаг, хырдалыглара ујмамагдыр. Чеховун һекајәләриндәки типләр бүтөв вә олдугча габарыг типләрдир. «Унтер Пришибејев» һекајәсиндә Пришибејеви, «Бугәләмун» һекајәсиндә полис нәзарәтчиси Очумелеви Чехов чох парлаг шәкилдә јаратмышдыр, лап үрәкләринин ичини ачыб бизә көстәрмишдир. Башсыз, авара бир базар итинин сәрхош бир адамын бармағыны дишләмәси кими садә бир сүжет үзәриндә гурулан «Бугәләмун» һекајәсиндә мә'на долғунлуғуна вә сеһркар бәдии гүввәјә адам һејран галыр. Сима-

сызлығы, јалтаглығы, дөнүклүјү бүтүн дүнја мигјасында лә'нәтләјиб бәднам едән бу гәдәр гүввәтли башга бир һекајә тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Унтер Пришибејев дә ејни фүсункар сатирик гәләмлә чәкилмиш чох чанлы, чох характер бир сурәтдир. О, мүтләгијјәт үсулунун инсаны нечә күтләшдирдијини, халга зидд ганунларын вә гајдаларын инсанын дахилиндә чанлы бир шеј гојмадығыны көстәрир. Бу һекајәдә Чехов инсаны «ганунларын гулуна» чевирән һәјаты амансызчасына ифша етмишдир. Унтер Пришибејев рәсмијјәтчиликдә о јерә чатмышдыр ки, кәндчиләрә маһны охумағы да гадаған едир. Чүнки ганунда јазылмамышдыр ки, маһны охумаг олар. «Гылафлы адам» һекајәсиндә Беликов да, белә дејирди ки, тә'лиматда көстәрилмәдији үчүн велосипед минмәк олмаз. Бу һекајәләр охучуну инандырыр ки, ејбәчәр, заваллы вә мискин дүшүнчәләри үчүн беликовлар күнаһкар дејил, күнаһкар онлары бу һала салмыш чар үсули-идарәсидир, онун дәһшәтли бүрократизмидир.

Чехов һәм нәср, һәм дә драм әсәрләриндә инсаны дәриндән тәсвир едирди. Инсанын үрәјини ачырды. Орада ән кизли телләри сәсләдирди. Чох заман адама елә кәлир ки, Чеховун әсәрләри ше'рлә јазылмышдыр. Орада дәрин бир ше'ријјәт вә лиризм вар. Тәкчә «Чөл» повестини охумаг кифајәтдир ки, Чехов гәләминдәки, Чеховун һәјаты бәдии идракындакы ше'ријјәтә валеһ оласан, бу ше'ријјәт ахар чај кими охучуну гучағына алыб апарыр.

Чеховун әсәрләриндә бөјүк бир һуманистин, өлмәз бир сәнәткарын гәлби дөјүнүр. Чехов бүтүн инсанларын тәмиз олмасыны арзу едирди. О дејирди ки, инсанын һәр шеји көзәл олмалыдыр. Симасы да, палтары да, фикри дә, һиссијјаты да көзәл олмалыдыр. Онун әсәрләри бу бөјүк мәгсәдә хидмәт едир.

Март, 1960

ТҮКӘНМӘЗ ХӘЗИНӘ

Азәрбајчан халгынын күндәлик һәјатында, јазылы вә шифаһи әдәбијјатында ашыг сөзү һәмишә јүксәк мә'на ифадә етмишдир. Үрәкдән севән, севкисинә садиг олан, сөзү дүз, илгары дүз адамлары халг ашыг адландырмышдыр. «Киши вәтән ашигидир, күл-чичәк ашигидир, јахшы сөз ашигидир» кими ифадәләр халгын ашыг сөзүнү кениш мә'нада ишләтдијини көстәрир. Бир дә ки, һәр севәнә, һәр башы севдалыја ашиг демәзләр. Ашиг һәгиги бир еһтирасла севәнләрә, севкисиндә фәдакар вә садиг оланлара, ағыр имтаһанлара дөзәнләрә, һәјатын мә'насыны бу севкидә тапанлара дејирләр.

Халгын бәдии дүһасынын, бәдии јарадычылығынын хүсуси бир формасы олан ашыг сәнәти дә кениш мә'налы вә долғун сәнәтдир. Бәдии јарадычылыгда ашыг о адамлара демишләр ки, онлар һәр шејдән әввәл, бөјүк вә мә'налы сәнәтин вурғунудурлар. Елин ашыг адына лајиг көрдүјү адамлар сөзә вә саза түкәнмәз бир хәзинә, нәһајәтсиз дәрәчәдә көзәл вә мә'налы чаваһирләр хәзинәси кими бахмышлар. Буна көрә дә сөзүн вә сазын һөрмәтини уча тутмаға чәһд етмишләр, ону ајаға салмамышлар. Бу чүр ашыглар сөзсүз вә сазсыз јашаја билмәзләр, һәјатын вә тәбиәтин битмәз-түкәнмәз көзәлликләрини онларын васитәси илә дәрк едирләр. Бәли, әсил ашыглар үчүн сәнәт меһрабы шәрәфли, әзиз вә мүгәддәс меһрабдыр. Гурбани, Туфарганлы Аббас, Хәстә Гасым, Ашыг Әләскәр, Сајат Нова кими сәнәткарлар мәһз сәнәтә олан вурғунлуғун нәтичәсиндә сөзүн вә сазын шөһрәтини артырмышлар. Он илләр, јүз илләр кәлиб кечмиш, онларын сәнәти сөнмәмишдир, бәдии тә'сир гүввәсини итирмәмишдир, индн дә бизи һејран етмәкдә, һәр дәфә үрәјимизи титрәтмәкдәдир.

Әсил ашыглар халгын һәјатында сөзүн вә сазын ролуну дәриндән баша дүшмүш, халгын мүбаризәсиндә онлары кәсәрли бир силаһ һесаб етмишләр. Устад вә камил ашыглар сөзә вә саза јүнкүл баханлара, ону әјләнчә, учуз шөһрәт вә асан кәлир васитәси һесаб едәнләрә нифрәт бәсләмишләр. Әсил сәнәткарларын сазы вә сөзү халг руһунун тәрчүманы олмуш, халгын ширин арзуларындан, романтик хәјалларындан, одлу һәсрәтләриндән, севинч вә кәдәриндән јаранмышдыр. Һәгиги ашыг сазыны синәсинә басыб оба-оба, кәнд-кәнд вәтәнинин һәр бучағыны доланмыш, аранында, дағында олмуш, кәндлиләрин дахмасында, таја дибиндә, шум гырағында, чобанларын арасында чалыб охумушдур. Дузлу сөзү вә сазы илә халгын руһуну охшамыш, зәһмәткеш адамлара һавадар чыхмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, әсрләр боју Азәрбајчан кәндлисинин ашыгсыз кечән бир тоју-бајрамы олмамышдыр. Кәндли хош күнүндә евинин јухары башында ашығы отуртмушдур.

Ашыг сәнәти бөјүк сәнәтдир, халга чох јахын вә доғмадыр. Халгын һәјатынын, мәишәтинин мүхтәлиф чәһәтләри, адәт вә ән'әнәләри, зөвгү вә тәсәввүрләри бу сәнәтдә әкс олунур. Ашыг дастанлары јазылышы е'тибары илә, һадисәләрин инкишафы, тәсвир васитәләри вә инсан сурәтләринин чанландырылмасы е'тибары илә халг дастанларына вә нағылларына чох јахындыр. Бүтүн халг јарадычылығы кими ашыг сәнәти дә әсасән реалист сәнәтдир. Мөвзусу халг һәјатындан алындығы кими тәшбеһләри, образлы сөзләри вә ифадәләри дә халг дилиндән алынмыш, бу дилин ганунларына вә тәләбләринә мүвафиг ишләнмишдир. Ашыг ше'рләринин вә ашыг мусигисинин үслубуна, форма хүсусијјәтләринә фикир вердикдә халг руһуна јахынлығы ајдын көзә чарпыр. Ашыг ше'рләрини чох заман ади данышыг дилиндән сечмәк олмур. Ејни заманда бу ше'рләрдә һечанын ән ојнаг, ән ифадәли вәзнләри ишләнмишдир.

Сөз јох ки, тарихимизин мүхтәлиф дөврләриндә зәманәнин хүсусијјәтинә көрә, сәнәтин башга нөвләри кими, ашыг сәнәтинин дә мәзмуну вә шәкли дәјишмишдир. Зәманәсиндә һаким мөвге тутан мүртәче фикри чәрәјанлар, хүсусән дини тәсвирләр вә әгидәләр дә бә'зән ашыг сәнәтинә тә'сир етмиш, мистик вә мөвһуму фикирләри тәрәннүм едән әсәрләр дә мејдана чыхмышдыр. Лакин һеч заман ашыг сәнәти халгдан узаг вә ајры јашамамышдыр. Халгын синәсиндәки дујғулардан јаранан бу сәнәт дағлардан гајнајыб төкүлән гүдрәтли бир чаја охшајыр. Бу чајы буландырмаг чәтиндир. Әсрләр узуну јараныб инкишаф етмиш ашыг јарадычылығы истәр мәзмуну, истәрсә формасы е'тибары илә зәнкин вә рәнкарәнкдир. Бурада һәм севки, һәм ичтимаи-сијаси, һәм дә әхлаги-фәлсәфи мөвзулар ишләнмишдир. Бурасыны хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, севки мотивләри ашыг јарадычылығында нә гәдәр чох јер тутса да халгын һәјаты, кәләчәк һаггындакы хәјаллары, фәлсәфи вә естетик көрүшләри, залымлара нифрәти, бәјләр, ханлар, буржуа сојғунчулары вә харичи ишғалчыларла мүбаризәси өз әксини тапмышдыр. Мәһз буна көрә дә халгын нәзәриндә ашығын сәси һаггын сәси олмушдур.

Кечмишдә ашыг јохсулун, зәһмәткеш кәндлинин ән јахын досту вә сирдашы иди. Бир чох көркәмли Азәрбајчан ашыглары өзләри ән ашағы тәбәгәдән чыхмыш, чобан, муздур, рәнчбәр олмушдур. Бәјләр, ханлар вә башга голузорлулар кәндлини тәһгир едәндә, дөјүб-сөјәндә ашыглар күчсүзә һавадар чыхар, сазы вә сөзү илә ону мүдафиә едәр, тәсәлли вериб, үмидсиз олмаға гојмазды. Онлар халгын, јохсулун тәрәфини сахлајарды. Ашыг әдәбијјатында инсафы вә вичданы бир кәнара атмыш варлылара вә дин хадимләринә нифрәти ифадә едән әсәрләр чохдур. Гурбани, Туфарганлы Аббас, Хәстә Гасым, Сајат Нова, Ашыг Әләскәр вә биләваситә, ја да долајысы илә зәманәләринин әдаләтсиз ишләрини тәнгид етмиш, инсафсыз-мүрүввәтсиз һакимләри лә'нәтләмишләр. Он алтынчы әсрин мәшһур ашығы Гурбани «Ејләдим» рәдифли гошмасында дејир:

Шаһин-шунгар бәј оғлунун голунда,
Сәк рәгибләр һамы сағу солунда,
Гурбани дер: — бир намәрдин јолунда
Чаван өмрүм һејиф бәрбад ејләдим!

Кечән әсрдә јашамыш Шәмкирли Ашыг Һүсејн «Моллалар» адлы гијмәтли, тутарлы әсәриндә беш шаһы пул көрәндә иманы сатан «Ағбашлы шејтан моллаларын» чүрүк дахили аләмләрини сатирик бир гәләмлә ифша етмишдир.

Һарада бир көзәл көрүр,
Достлуг гатыр, ал ејләјир,
Телләринә чади јазыр.
Өзүнә тез мал ејләјир.
Сәғирләрин вар-јохуну
Чәкиб чалһачал ејләјир.
Һараја кәр јолу дүшсә,
Јыхыр ораны моллалар...

Ашыг јарадычылығынын замана илә, халг һәјаты илә һәмишә чанлы әлагәси олмушдур. Хүсусән он доггуз вә ијирминчи әсрләрдә ашыг јарадычылығында ичтимаи мотивләр күчләнмишдир. Ачыгдан-ачыға заһмәткеш халг күтләләринин мәнафејини мүдафиә едән әсәрләрин сајы хејли артмышдыр. Бу чәһәтдән Ашыг Әләскәрин, Чобан Әфганын вә ингилабдан әввәл јарадычылыға башламыш, инди дә јазыб јаратмагда олан заманәмизин устад сәнәткары Ашыг Шәмширин әсәрләри олдугча сәчијјәвидир. Ашыг Әфган савадсыз олмушдур, өмрүнү муздурлугда кечирмишдир, ағыр һәјат сүрмүшдүр. Буна бахмајараг о сон дәрәчә көзәл вә камил әсәрләр јазмышдыр, онун әсәрләри ашыг јарадычылығында диггәтәлајиг һадисәдир. Бу көркәмли вә камил ашыг бу вахта гәдәр лајиг олдуғу гијмәти алмамышдыр. Чобан Әфган һәм ширин көзәлләмәләр, һәм дә ичтимаи мә'налы гошмалар јазмышдыр. «Данышаг», «Киминдир», «Гојмајыр», «Киминкидир?», «Инчимәзми?», «Белә олмаз» кими бәдии чәһәтдән камил гошмалары мәзмуну е'тибары илә долғун вә мә'налыдыр. Ингилабдан әввәл, халг күтләләринин ағыр һәјатыны чанлы бојаларла тәсвир едир.

Ләззәт чәкин, кеф дә көрүн, а бәјләр,
Сизә гуллуг едән ач инчимәзми?!
Сизин евинизә буғда чәрәји,
Биздә дары бишир, сач инчимәзми?!

Хошума кәлмәјир бу гургу, бүсат,
Чүнки гәлбим олуб чохдан нараһат.
Елләрин үзүнә күлмәјир һәјат,
Әфган, инсан олан һеч инчимәзми?!

Әфганын ше'рләриндә зүлмә гаршы протест дујғусу күчлүдүр, бу ше'рләрдә сијаси мүбаризә үчүн ојанмыш күтләләрин көһнә һәјатдан наразылығы ифадә олунур.

Ај ағалар, ај газылар,
Белә олмаз, белә олмаз!
Ел малына тамарзылар,
Белә олмаз, белә олмаз!

Аләмә салдыныз азар,
Чан алырсыз ачыг, ашкар,
Халгы сојур гаравуллар,
Белә олмаз, белә олмаз!

Јорғаны јох бүрүнмәјә,
Горхур көзә көрүнмәјә.
Өјрәнмишик сүрүнмәјә,
Белә олмаз, белә олмаз!..

Ашыг Шәмширин ингилабдан әввәл јаздығы «Зулмкар», «Азәрбајчана», «Өзүмә», «Вар» кими гошмаларында да синифләр арасындакы ејни кәскин вә барышмаз мүбаризә мотивләрини көрүрүк. Бу әсәрләрин гијмәтли чәһәти ондадыр ки, классик ашыг гошмалары руһунда тәбии вә образлы бир дилдә јени ичтимаи мә'на вә мәзмуну экс етмишләр. Һәм дә онларда гүдрәтли бир үмид вә никбинлик һакимдир.

Фүгәраны ајагламa, зүлүмкар,
Јохсулун да вахты, бир заманы вар.
Бу күн атланыбсан, сабаһ дүшәрсән,
Бу чәрхи-кәрдишин нәрдиваны вар.

Гүрурланыб «мәнәм» демә бу чағлар,
Сәнин дә көзләрин галачаг ағлар.
Елин синәсинә чәкдијин дағлар,
Чәкиләр синәнә, һаг диваны вар!

Шәмшир, јорулсан да сән сөз демәкдән,
Әлини үзмә һеч елдән, көмәкдән.
Көзлә мәтләбини һалал әмәкдән,
Һалалча әмәјин өз девраны вар...

Мәдәнијјәтимиз, маарифимиз, дилимиз, әдәбијјатымыз, инчәсәнәтимиз көрүнмәмиш бир вүс'әтлә инкишаф етди. О чүмләдән ашыг јарадычылығынын гаршысында јени, парлаг үфүгләр ачылды.

Ингилабдан әввәл јазмаға башламыш Ашыг Әләскәр, Чобан Әфган, Ашыг Һүсејн Бозалганлы, Ашыг Шәмшир, Ашыг Әсәд, Ашыг Мирзә, Ашыг Ислам, Ашыг Гејмур, Ашыг Әли кими көркәмли сәнәткарлар тәчрүбәсинә, јашына вә бачарығына көрә јени дүнјаны тәрәннүм етмәјә,

сөзү, сазы илә халгын сосиализм уғрунда мүбаризәсинә көмәк көстәрмәјә башлады. Ашыг јарадычылығына јени мәзмун, јени мүндәрәчә кәлди. Ашыглар көзәллији, мәһәббәти, достлугда е'тибары, мәрд вә намәрд кими ән'әнәви мотивләри гәләмә алмагла јанашы, халгын күндәлик мүбаризәсинә дә сөз гошмаға башлады. Ашыг јарадычылығында Ленин партијасына, халгын коммунизм уғрунда мүбаризәсинә, халглар достлуғуна, сүлһ уғрунда мүбаризәјә вә совет вәтәнпәрвәрлијинә һәср олунмуш көзәл әсәрләр мејдана чыхды.

Ашыг Әсәд «Азәрбајчан» ше'риндә ашыг поезијасынын ән'әнәсиндән истифадә едир, јени фикирләри тәбии бир дил вә ифадә илә гәләмә алыр:

Биз күнәшләр өлкәсијик,
Милјонларын кур сәсијик.
Гәһрәманлар дәстәсијик,
Бу көзәл дөврана бахын.

Советләрин шән бағында,
Бүлбүл өтүр будағында,
Аранында, һәм дағында
Көзәл гәһрәмана бахын!

Совет дөврүндә ашыг јарадычылығынын јалныз мәзмуну, јалныз мүндәрәчәси дәјишмәди, онун формасы да, бәдии үсуллары да, образлы дили дә бөјүк тәбәддүлата уғрады, ше'рин вәзни әсасән классик өлчүләри сахласа да дахилән даһа ојнаг вә динамик шәкил алды, ашыг јарадычылығы илә классик ше'р вә мусиги арасындакы мәсафә азалмаға башлады. Бу, халг күтләләринин савады вә мәдәнијјәти артдыгча ашыг јарадычылығынын классик ирсә даһа артыг јахынлашмасы, онун хәзинәсиндән даһа чәсарәтлә өјрәнмәси илә әлагәдардыр. Формадакы јенилији Ашыг Әсәдин «Ермәни гызы», Ашыг Мирзәнин «Сән дә күл» кими ше'рләриндә ајдын көрмәк олур. Ашыг Мирзәнин гошмасы јазылышы е'тибары илә профессионал шаирләрин әсәринә хејли јахындыр:

Өлкәм зүлм ичиндә боғулан заман,
Октјабр олду дәрдләрә дәрман,
Инди көзәл чағдыр, көзәл бир дөвран,
Бәнөвшәләр, күлләр күлүр, сән дә күл.

Һүгугда, мәсләкдә бирдир бу дијар,
Сечиб сечилмәкдә ихтијары вар.
Үрәкдә гәм јохдур, көздә интизар,
Ленин гојан јоллар күлүр, сән дә күл.

Јени ингилаби мүндәрәчә ашыг јарадычылығына вүс'әт вермәли, дилинин вә образлы ифадәләринин мәһәллилик үнсүрләриндән даһа артыг тәмизләнмәсинә, үмумхалг әдәби дили нормаларына даһа артыг јахынлашмасына көмәк етмәли иди. Бу белә дә олду.

Ашыг јарадычылығында ингилаби мүндәрәчә, јени мәзмун јалныз тәрәннүмчүлүк шәклиндә екс етмәмишдир. Белә олсајды, риторикадан, гуру сөзчүлүкдән јаха гуртара билмәздик. Ашыглар һәјатымызы мүхтәлиф чәһәтдән екс етмәјә, јахшысыны тә'рифләмәклә бәрабәр писини, һәјатын мәнфи һалларыны, халг малына пис баханлары, өзүнү һәр шејдән артыг севәнләри, һәр јердә, һәр заман оду өз габағына чәкәнләри дә атәшә тутмушдур.

Мәсәлән, Ашыг Мирзә һәлә ингилабын илк илләриндә феодал дүнјасындан бизә гара мирас галмыш тәнбәллији чох көзәл вә тутарлы бир шәкилдә дөјәчләмишдир. О, «Тәнбәл» адлы гошмасында јазыр:

Хәјалын јухуда, көзүн јатмагда,
Бир јемәк, ичмәкдир дәрдин, а тәнбәл,
Чалышмаг адыны ешидән кими,
Зәһмәти бир илан көрдүн, а тәнбәл!

Көрдүн пул пајлајыр банк јохсуллара,
Әлсиз-ајагсыза, јетим, дуллара.
Бәзәдин өзүнү кәһнә чуллара,
Һамыдан ирәли сүрдүн, а тәнбәл!

Алдын једин, һеч бахмадын далына.
Гәсд еләдин фәһлә-кәндли малына,
Тез јетәрләр јалан ишин һалына.
Фәндини дујарлар гурдун, а тәнбәл!

Совет дөврүндә ашыг јарадычылығы даһа артыг халга јахынлашмыш, халгын һәјаты, күндәлик мүбаризәси илә гајнајыб гарышмышдыр. Инди онун тематик даирәси чох кенишдир. О јалныз совет халгынын коммунизм уғрунда мүбаризә пафосуну дејил, харичи өлкәләрдә империализм бојундуруғуну бирдәфәлик үзәриндән атыб милли истиглалијјәт вә азадлыг јолуна чыхан халгларын да мүбаризәсини тәрәннүм едир.

Азад совет инсаны өз әмәји илә харигәләр јаратдығы, аја, улдузлара јол ачдығы кими, бөјүк мәһәббәтлә севмәји дә бачарыр. Биз буржуа гурулушунун аиләдә,

севкидә пәрдәли-пәрдәсиз позғунлуғунун дүшмәниіјик. Коммунист әхлагына әсасланан саф, тәмиз мәһәббәт вә аилә бизим чәмијјәтин шүарыдыр. Тәбиидир ки, совет дөврүндә ашыг јарадычылығы мәһәббәт мөвзусуну да јени планда ишләмәјә башламыш, устаднамәләр шәклиндә ән'әнәви нәсиһәтчи әсәрләр дә јаратмышдыр. Бу ше'рләр мүдрик халг мәсәлләри вә рәвајәтләриндәки әхлаги фикирләрә, ашыгларын шәхси һәјати мүшаһидәләринә әсасланыр, инсанын башгалары илә мүнасибәт вә рәфтарында ибрәтамиз әһәмијјәт дашыјыр.

Досту чәтиндә, бәрк ајагда јохламағы, инсанларла нәчиб вә тәмиз давранмағы Ашыг Һүсејн Бозалганлы «Јахшыдыр» рәдифли ше'риндә беләифадә едир:

Әзәл бир адамла достлуг ејләсән,
Ону чәксән имтаһана јахшыдыр.
Бахдын көрдүн илгарына кәч олду,
Она тапсан бир бәһанә јахшыдыр.

Һәр кимсә ки, олса нүтфәдән һалал,
Ширин ләһчә, хош сәдагәт, дүз хәјал,
Анлаглы, һәм мә'рифәтли, пүркамал,
Кимдә олса бу нишанә јахшыдыр.

Һүсејнин сөзләри ашикар олар,
Ганана нәсиһәт јадикар олар,
Чох күлүб данышан бињигар олар,
Бүтүн илгар һәр инсана јахшыдыр.

Халгымызын инчә зөвгүнү, тәмиз мәһәббәт дујғуларыны, үрәјинин нәчиб һиссләрини вә естетик идеалыны ашыг јарадычылығы парлаг бојаларла әкс етмишдир. Совет дөврүндә јаранан ашыг әдәбијјаты бу ән'әнәни давам етдирмиш, зәнкинләшдирмиш вә кәнчликдә јүксәк зөвг тәрбијә едән әсәрләр јаратмышдыр. Бу әсәрләрдә пак вә тәмиз дујғулар бүллур булаг сулары кими сүзүб кәлир вә үрәјә долур. Ашыг Һүсејн Чаван «Кимдән өјрәндин» рәдифли ше'риндә јазыр:

Севкилим, сән марал кими
Кәзмәји кимдән өјрәндин?
Ај габаға чыгга тели
Дүзмәји кимдән өјрәндин?..

Тез јухудан ојанмағы,
Ал-гумаша бојанмағы,
Кәрдән чәкиб дајанмағы,
Сүзмәји кимдән өјрәндин?

Бу күнкү башга ашыгларымызда да бу чүр камил көзәлләмәләр чохдур. Көрүндүјү кими, ашыг јарадычылығы һәмишә халгын үрәјиндән хәбәр вермиш, үрәк арзуларыны, мәишәтини, ширин хәјалларыны, һәјатыны әкс етмишдир. Мәһз буна көрә дә халгымыз ашыг сәнәтини бу гәдәр севмиш вә севир. Колхозчуларымызын, рајон вә шәһәр зәһмәткешләринин ашыг јарадычылығына олан мәһәббәти бунунла изаһ олунур.

Ашығын шәхсијјәти һаггында да Азәрбајчан халгы һәмишә јүксәк фикирдә олмушдур. Халга көрә ашыг шәхси һәјатында да тәмиз вә нәчибдир, тамаһкар еһтираслары боғандыр, үмумхалг ишинә садигдир, әдәбәркан саһибидир, камал вә биликдә нүмунә ола биләр. Бөјүк Азәрбајчан ашыгларынын чоху һәгиги ашығы мәһз бу чүр тәсәввүр етмиш, өз устаднамәләриндә онун әсил сифәтләрини көстәрмиш, «Ашыг нечә олмалыдыр?» суалына чаваб вермишдир. Биз бурада доғрудан да бөјүк јарадычы вә устад олан Ашыг Әләскәрин сөзләрини хатырлатмаг истәрдик. Онун фикринчә ашыг кәрәк:

Халга һәгигәтдән мәтләб гандыра,
Шејтаны өлдүрә, нәфсин јандыра,
Ел ичиндә пак отура, пак дура,
Дәлысынча хош сәдалы кәрәкди.

Индики ашыгларымыз, хүсусән кәнч ашыглар бөјүк устадын бу сөзләрини сырға едиб гулагларындан асмалы вә еләотуруб-дурмалыдырлар ки, һәр колхозчу евиндә, һәр колхозда, һәр тарлада өзләри һаггында јахшы фикир гојуб кетсинләр, чамаат бир дә онлары көрмәјин һәсрәтини чәксин. Лакин буна јалныз хош әхлаг, јахшы хасијјәт вә тәмиз үрәклә наил олмаг чәтиндир. Бунун үчүн бир дә һәгиги сәнәткар олмаг лазымдыр. Билмәк лазымдыр ки, кәнч ашыг өзүндән әввәлки ашыг јарадычылығыны мүкәммәл сурәтдә өјрәнмәдән, ашыг сәнәтинин хүсусијјәтләрини билмәдән јени бир шеј јарада билмәз, халгын һөрмәтини газана билмәз. О, башгаларыны тәкрар едәчәкдир, сәнәт исә тәкрары севмир.

Ачыг демәк лазымдыр ки, инди көзәл, һәгиги сәнәткар ашыгларла јанашы ашыглыг етмәк фикринә дүшмүш исте'дадсыз, тәсадүфи адамлар да вар. Беләләрини баша салмаг лазымдыр ки, сизин синәниз сазын

јери дејил, саз мүгәддәс аләтдир, о, Ашыг Әләскәрин одлу синәсини көрүб, дар вә сојуг синәләрдә дура билмәз, сәси батар.

Ашыг сәнәтинин халг дилинә вә тәфәккүрүнә јахынлығы истәр сөз, истәрсә мусиги јарадычылығындакы садәлик вә тәбиилик бә'зиләриндә белә бир фикир ојадыр ки, куја ашыг сәнәти чох асан сәнәтдир вә ону һәр кәс бачарар. Бу фикир көкүндән јанлышдыр. Јанлышдыр она көрә ки, ашыг сәнәтиндәки садәлик һәр кәсин бачарачағы садәлик дејил, мә'налы садәликдир. Бу чохларына асан көрүнә биләр, лакин һәр кәсин бачарачағы иш дејил. Ахы Низаминин «Лејли вә Мәчнун»у да чох тәбии вә садә јазылмышдыр. Ону охујараг «Нә вар ки, мән дә јазарам» дејән јүзләрлә адамлар әлинә гәләм алмыш, лакин јаздыглары бајағы чыхмыш, мә'насыз вә чүрүк сөз јығынындан о јана кетмәмишдир. Һәр шеј јарандыгдан сонра она садә демәк асандыр, лакин онун илк јарадычысы олмаг, һеч кәсин хәјала кәтирмәдији бәдии левһәләр јаратмаг исте'дад вә дүһа тәләб едир. Мәсәлән, Ашыг Әләскәрин «Көрдүм» рәдифли гошмасындакы садәлик доғрудан да адамы һәвәсә салыр:

Кедирдим, күзарым дүшдү булаға
Овчу бәрәсиндә маралы көрдүм.
Јатыр, инилдәјир, дуруб бојланыр,
Бир нечә јериндән јаралы көрдүм.

Залым овчу ону гојуб нишана,
Дәлиб үрәјини, бојајыб гана.
Јыхылыб чеврилир о јан-бу јана.
Кәсилибди сәбри, гәрары көрдүм.

Тәбиб олсам, јараларын бағларам,
Синәм үстү дүјүнләрәм, дағларам,
Әләскәрәм чајлар кими чағларам,
Ананы баладан аралы көрдүм.

Бурада гејри-ади бир ифадә вә бир сөз јохдур. Садә вә ади ифадәләрдир. Лакин бу ади сөзләр һиссијјатла долудур, инчи сапа дүзүлән кими бөјүк бир зөвглә бир-биринә бағланмыш, унудулмаз, тә'сирли бир мәнзәрә јаратмышдыр. Заһирән елә кәлир ки, белә јазмаг асандыр, әслиндә исә чох чәтиндир, ашыгдан бөјүк үрәк, бөјүк һиссијјат вә сөзләрлә мәнзәрә јаратмаг мәһарәти тәләб едир. Һәлә бу да аздыр, һадисәни мә'наландырмағы, бөјүк инсани мәзмунла долдурмағы да бачармаг лазымдыр. Јухарыдакы гошманын ахырынчы бәндинә, «Ананы баладан аралы көрдүм» бәндинә диггәт едәк. Бу бизим гошмадан алдығымыз тәәссүраты гат-гат артырыр, фикри мә'насыны, һуманист мүндәрәчәсини габарыг шәкилдә нәзәримизә чатдырыр.

Бәли, һәгиги ашыг сәнәти бөјүк сәнәтдир. Ону асан бир шеј һесаб едәрәк, бармаг һесабы илә сөз гошуб гуру-бош нәзмчиликлә мәшғул оланлар бајағы әсәрләр јаратмагдан о јана кедә билмәзләр, фикир вә һиссијјатча касыб олан бу сәтһи вә примитив әсәрләри һәгиги, бөјүк ашыг јарадычылығы илә ејниләшдирмәк олмаз. Һәлә вахты илә Мирзә Фәтәли Ахундов һәгиги ше'ри гуру нәзмчиликдән ајырыр, вәзн вә гафијә ганнуну илә сөзләри јан-јана дүзән, лакин бөјүк фикирләри вә еһтирраслары әкс етмәји бачармајан адамлары шаир адландырмағын әлејһинә чыхырды.

Кәнч ашыгларымызын ичәрисиндә үмид верәнләр, ашыглыг сәнәтинә мәс'улијјәтлә јанашанлар аз дејилдир. Беләләри нә Ашыг Әләскәри, нә дә башгасыны тәкрар етмир, өз сәси, өз нәфәси илә охујур, заманәнин фикри тәләбләринә, зөвгүнә лајиг әсәрләр јаратмаға чалышырлар. Ашыг Елханын «Дејир» гошмасы мүвәффәгијјәтли сајыла биләр:

Үрәјимдә диләк кәлән арзулар,
Јарат дејир, гајна дејир, чош дејир.
Һәр сөзүндә олсун әсрин сүр'әти,
Бир аны да јола салма бош дејир.

Сән јурдунда севилмәкчин дилә кәл,
Сел олмагчын әввәл килә-килә кәл,
Һәзиндән де, лазым олса зилә кәл.
Чајлар кими көпүкләниб даш дејир.

Мә'лумдур ки, классик мә'нада ашыг дедикдә адәтән јарадычылыгла ифачылыг сәнәтини бирләшдирән шәхсијјәт нәзәрдә тутулур. Классик мә'нада ашыг о адамдыр ки, о һәм сөз гошмағы, һәм мусиги јаратмағы, һәм дә бунлары ифа етмәји бачарыр. Әлбәттә белә адамлар, адәтән өз әсәрләри илә јанашы башгаларынын да әсәрләрини ифа етмишдир. Бунлар камил ашыглардыр, исте'дадлары универсалдыр, чохчәһәтлидир. Беләләри кечмишдә дә, инди дә надир һадисәдир.

Икинчи гисим ашыглар јалныз сөз гошан, шаирликлә мәшғул олан ашыглардыр. Бунлар мусиги јаратмыр, чалмыр, охумур, ојнамырлар, јалныз ше'р јазырлар ки, бу да шәрәфли ишдир. Јүксәк кејфијјәтли ашыг әдәбијјаты јаратмаг өзү халга бөјүк хидмәтдир. Һәм биринчи, һәм дә икинчи гисим ашыглар сөз сәнәтиндә бајағылыға, шаблона, сәтһилијә гаршы мүбаризә апармалы, Гурбанини, Ашыг Аббасы, Ашыг Әләскәри бир ан јадларындан чыхармамалыдырлар.

Ашыг ше'риндә ән чох јајылмыш гошма, карајлы, устаднамәдән башга тәчнис, дубејт, дивани, мүхәммәс, мәснәви, додагдәјмәз, дилтәрпәнмәз вә саир кими мүхтәлиф ш'ер формалары вардыр. Мүасир шаир ашыгларымызын вәзифәси бүтүн бу формалары классик нүмунәләр әсасында диггәтлә өјрәнмәк, инкишаф етдирмәкдир. Бу гәдәр зәнкин ше'р формалары мөвчуд икән, нијә мүасир ашыгларын ше'рләри чох заман шәкилчә дә, вәзн, гафијә вә тәшбеһләр чәһәтдән дә бир-биринә охшасын, чансыхычы тә'сир бағышласын! Буну анчаг классик ашыг ше'ринин поетик хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәнмәјин вә онун бүтүн шәкилләриндә халгын индики һәјатыны вә һиссијјатыны экс едән јени-јени нүмунәләр јаратмағын зәифлији илә изаһ етмәк олар.

Мүасир ашыглар ше'р јазанда нәдәнсә ән чох һечанын онбирлик вәзниндән истифадә едирләр. Һалбуки классик ашыгларымыз вәзндә дә ојнаглыға, рәнкарәнклијә мејл етмиш вә чох көзәл нүмунәләр јаратмышлар. Мәсәлән, Ашыг Аббасын «Көнлүм» рәдифли карајлысындакы ојнаглыға, аһәнкдарлыға бахын:

Нә ағларсан, нә сызларсан,
Бир дәрди беш олан көнлүм!
Ахырда зуннар бағларсан,
Гәмә јолдаш олан көнлүм!

Бир јар кәлир обасындан,
Алым дәрди баласындан,
Чәрхи-фәләк бадасындан
Ичиб сәрхош олан көнлүм!

Аббас ағлар арсыз-арсыз,
Дүнја олуб е'тибарсыз,
Дејирдин дөзәрәм јарсыз,
Дөз, бағры даш олан көнлүм!

Ашыг Аббасын јухарыдакы ше'ринин, Ашыг Әләскәрин «Көзәлләмә»синин, јахуд «Гыжһагыж»ынын шәкли хүсусијјәтләрини тәһлил етдикдә ашыг ше'ринин вәзн, гафијә, дахили ојнаглыг вә аһәнкдарлыг чәһәтдән нечә кениш имканлара малик олдуғу ајдын көрүнүр. Бахын «Көзәлләмә»дә Ашыг Әләскәр вәзни нечә ојнатмыш, көзәл һисслəри ифадә едән нечә сөзләр тапмыш, бу сөзләри бир мусиги парчасы кими нечә аһәнклә сәсләндирмишдир:

Јарашыр әндамына,
Хуб кејиниб сары, көзәл!
Јарадан вериб сана,
Белә ихтијары, көзәл!

Долуб әттар синәсинә,
Бағчаларын бары, көзәл!
Төк мәта, хырыд елә,
Ач инди базары, көзәл!

Ашыг ше'ринин ән көзәл хүсусијјәтләриндән бири чанлы халг дилинә јахынлығы, бу дилин гајнар булағындан су ичмәсидир. Сөзү халг кими тәбии, халг кими мә'налы вә диләјатан шәкилдә демәк бөјүк усталыгдыр, һәмишә ашыглар халгын ичиндә јаранан јени сөзләри, јени ифадәләри биринчи олараг ше'рә кәтирмишләр. Индики ашыгларымыз бу ән'әнәни давам етдирмәли, халгын данышығына, ифадә үсулларына чох һәссас јанашмалыдырлар, чанлы дилдә јаранан јениликләри тез дујуб көтүрмәли, өзләри дә сөзүн јериндә вә мә'налы ишләнмәсинә хүсуси диггәт етмәлидирләр.

Тәәссүф ки, биздә бә'зән сөз јарадычылығы сүн'и јоллара дүшүр, һәр халгын дилиндә тәләб олунан тәбиилик, ахычылыг кими мүһүм чәһәтләр унудулур, мәһз буна көрә дә бир чох елми истилаһлар, јени сөзләр вә ифадәләр јадда галмыр, ејни мәфһум китабларда бир сөзлә ифадә олундуғу һалда, данышыг дилиндә башга сөз ишләдилир. Ашыг ше'ри тәһриф олунмуш, күлүнч вә ејбәчәр шәклә дүшмүш сөзләрдән гачмалы, сөз сечмәкдә, халг зөвгү вә халг дилинин көзәллик, мә'налылыг, дилә јатарлыг принсипини унутмамалыдыр.

Ашыг ше'ринин шәкли хүсусијјәтләриндән, жанр вә үслубундан данышаркән бир шеји дә гејд етмәк истәрдик. О да мүасир һәјатымызын, халгымызын ингилаби кечмишиндән вә коммунизм угрунда мүбаризә-

синдән ашыг дастанлары вә нағыллар јаратмагдыр. Ғој бизим бу күнкү ашыгларымыз ашыг әдәби јарадычылығынын бу епик саһәсиндә даһа чәсарәтлә өз гүввәләрини сынасынлар, анчаг бунун үчүн Әләскәр кими һазырлыға, дәрин билијә малик олмаг, ашыг әдәбијјатынын хүсусијјәтләрини јахшы өјрәнмәк, јә'ни «һәр елмдән һали» олмаг кәрәк. Јүнкүлчә ше'р јазанлар, ашыгвары ше'р гошмағы асан бир шеј һесаб едәнләр ғој нә гәдәр кеч дејил, нә гәдәр ки, өмүрләрини пешәкарлыгда пуч еләмәјибләр, бу барәдә јахшы-јахшы дүшүнсүнләр, јары јолдан гајытсынлар, устад ашыгларын јолуну тутсунлар. Беләликлә дә онлар сөз сәнәтиндә мәһарәт көстәрәрәк, ашыг әдәбијјаты хәзинәсинә гијмәтли инчиләр вермәклә, һәгиги сәнәт мә'бәдиндә өзләринә јер тутмуш оларлар.

Ашыг сәнәтинин үчүнчү гисим хадимләри јалныз ифачылардыр, јә'ни өзләри нә шаирлик едир, нә дә һавачат дүзәлдирләр, башгаларынын әсәрләрини ифа едирләр. Бунларын бүтүн јарадычылыг габилијјәти ифачылыгда өзүнү көстәрир. Сөз јох ки бунлар да сәнәткар ашыг адына лајигдир, бирчә шәртлә ки, доғрудан да көзәл сәси, көзәл ифачылыг габилијјәти, көзәл зөвгү ола, ән јахшы гошмалары, карајлылары, тәчнисләри, нағыллары вә дастанлары өјрәнәләр, сөзләри вә һавалары тәһриф етмәдән, һәгиги сәнәткарлыг вә усталыгла ифа едиб јајалар.

Бу үчүнчү гисим ашыгларын ичәрисиндә тәсадүфи адамлара, һәтта ачыг халтурачылара даһа чох раст кәлмәк олур. Онлар ашыг сәнәтинин хүсусијјәтләрини өјрәнмәдән, бир балача сазы дынгылдадан кими «фәалијјәтә» башлајыр, муғаматы, халг һаваларыны ашыг һаваларына гатыр, гәрибә бир һәфтәбечар дүзәлдирләр. Буна јол вермәк олмаз. Инчәсәнәтдә вә әдәбијјатда жанрларын, үслубларын бир-биринә гаршылыглы тә'сири тәбии бир һалдыр, лакин бу тә'сир мүәјјән ганунлар үзрә баш верир, үслубун парлаглығына, камилләшмәсинә көмәк едир, үслуб позғунлуғу, үслубда симасызлыг јаратмыр. Бизчә Әфрасијаб Бәдәлбәјли јолдаш «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә чап етдирдији «Ифачылығын бә'зи мәсәләләри» адлы мәгаләсиндә бу мәсәләни чох доғру гојмушдур. О һәтта бизим муғаматын башга халгларын муғаматындан фәргләнмәсини вә бә'зи спесифик хүсусијјәтләрини ашыг јарадычылығынын тә'сири илә изаһ едир. Јә'ни бурада муғаматла ашыг мусигиси арасында гаршылыглы тә'сир үзви шәкилдәдир, устад адамлар тәрәфиндән һәр үслубун хүсусијјәтләрини, һәр сәнәтин ганунларыны өјрәнмәк вә онлары јарадычылыгла о бири саһәјә тәтбиг етмәк нәтичәсиндә баш вермишдир, нашыларын, јарымчыг пешәкарларын ојунбазлығы дејилдир. Сәнәтин һеч бир нөвүнү мүкәммәл билмәјән, орадан-бурадан, адда-будда бир шеј өјрәнәнләр исә һәр шеји бир-биринә гатыр, позғунлуг јарадырлар. Билмирсән, охујан ханәндәдир, ашыгдыр, јохса опера, естрада вә ја чаз артистидир. Савадсыз, исте'дадсыз, јарымчыг адамларын јаратдығы үслуб позғунлуғуну, сәнәткарларын, һәгиги новатор ахтарышларындан, үслубларын вә жанрларын бир-биринә гануни гаршылыглы тә'сириндән ајырмаг лазымдыр. Икинчи јол илә даһа камил сәнәт әсәрләри, даһа мүкәммәл вә парлаг бәдии тәсвир васитәләри мејдана чыхдығы һалда, биринчиләр бајағы үсулларын сајыны артырыр, зөвгләри позурлар.

Елә етмәк лазымдыр ки, ашыг сәнәти јаратмагда олдуғумуз бөјүк коммунизм сәнәтинин гүдрәтли голларындан бири олсун.

Ијун. 1960

III

И Н Ҹ Ә С Ә Н Ә Т

«БИР СААТ ХӘЛИФӘЛИК» ТАМАШАСЫ

Максим Горки адына Азәрбајҹан Дөвләт Кәнҹ Тамашачылар Театры бу илки мөвсүмүнү гочаман јазычымыз Абдулла Шаигин «Бир саат хәлифәлик» пјесинин тамашасы илә бағлады. Театрын залына долмуш мүхтәлиф јашлы кәнҹ тамашачылар әсәри кетдикҹә артан бир марагла гаршылајараг, дөнә-дөнә аловлу алгышларла мүәллиф вә тамашаны јарадан истеʼдадлы коллективи тәбрик етди.

Абдулла Шаигин јарым әсрдән артыг бир дөврү әһатә едән јарадычылығы классик әдәбијјатымызын мүтәрәгги, реалист әнʼәнәләрини давам етдирир. Бу јарадычылығын гијмәтли ҹәһәти әдәби әнʼәнәләри мүасирликлә бирләшдирмәсиндәдир о, мүасир руһлу, мүасир мәʼналы јарадычылыгдыр, халгын мүбаризәсини вә һәјатыны әкс едир. Шаигин әсәрләриндә биз даима бәдии тәшбеһләрә, һәјат сәһнәләринә, ајдын образлара раст кәлирик, мүасирлик, идејалылыг, ичтимаи мәʼна онун образлар силсиләсиндәдир, һәјаты бәдии идракын өзүндә, бәдии тәсвирдәдир.

Мүндәрәҹәси әрәб фолклорундан алынмыш «Бир саат хәлифәлик» пјесиндә дә биз бу хүсусијјәти ајдын көрүрүк. Јазычы мүтәрәгги ичтимаи идеалы — сәадәт әмәкдәдир идеалыны — өзүнә мәхсус орижинал бәдии васитәләрлә заһирән чох садә көрүнән, әслиндә исә мәʼналы вә инандырычы олан образларла тәсдиг едир. Бу пјесдә јазычынын көзәл вә орижинал хүсусијјәтләриндән бири дә өзүнү парлаг шәкилдә көстәрмишдир. Абдулла Шаигин, демәк олар ки, бүтүн әсәрләриндә педагожи-тәрбијәви хәтт күчлүдүр. Әлбәттә, мүәллимлији шәрәф биләрәк, өмрүнүн бөјүк бир һиссәсини халг маарифинә вермиш бир јазычы үчүн бу, тәбиидир вә

Абдулла Шаигин, сәнәт гаршысында, бәдии јарадычылыгда даима сәмими олдуғуну көстәрир.

«Бир саат хәлифәлик» пјесиндә јүксәк педагожи дујғу илә, гуру вә зәһлә апаран нәсиһәтчилијә гапылмадан, чанлы образлар јарадылмыш, мараглы драматик сүжет васитәси илә тәнбәллик вә мүфтәхорлуг ифша олунмушдур. Пјесдә бөјүкләрә һөрмәт, намуслу әмәклә јашамаг, достлуг вә фәдакарлыг, халгын көзәл адәтләрини севмәк кими әхлаги проблемләр гојулмуш вә бәдии шәкилдә һәлл олунмушдур.

Истәр әсәрин дилиндә, истәр гәһрәманларын дүшүнчәсиндә вә һәрәкәтләриндә хәлгилик, халг руһу һакимдир. Фолклору андыран көзәл ифадә вә тәшбеһләр, ләтифә вә һекајәләр инчә, маһир бир сәнәткарлыгла әсәрин сүжет хәтти илә, драматик конфликтин инкишафы илә бағланмышдыр. Јазычы бу әсәри ескиз һалында узун илләр бундан габаг јазмышдыр, лакин инди ону әсаслы сурәтдә јенидән ишләјәрәк јени нәсилдә әмәјә вә өз јарадычы гүввәләринә сарсылмаз инам тәрбијә едән көзәл бир драма чевирмишдир.

Кәнч тамашачылар театры әсәрин тамашаја һазырланмасына чиддијјәтлә јанашмыш, јазычынын драматик, дил вә үслуб хүсусијјәтләринә мүвафиг сәһнә васитәләри тапмышдыр. Гурулушчу режиссор Зәфәр Не'мәтов јолдаш әсәрә мәһәббәтлә јанашмышдыр. Онун гурулушу чанлыдыр. Режиссор сәһнәдә диггәтини бир тәрәфә вериб о бири тәрәфләри унутмур, чансызлыг вә һәрәкәтсизлик јаранмасына јол вермир. Бүтүн тамаша боју режиссорун иши һисс олунур. Һәтта кичик вә епизодик роллары ојнајан актјорлар белә, гуру шаһидләр кими бојланыб галмыр, тамашада чанлы иштирак едирләр. Бизчә бу, режиссорун гәләбәсидир. О бүтүн үнсүрләри бир-бири илә бағлы олан биткин бир тамаша јаратмышдыр.

Лакин режиссорун һиссә гапылдығы, əндазәни ашдығы, ифрата вардығы нөгтәләр дә вардыр ки, бунлар бә'зән тамашанын тәбиилик вә инандырычылыг тә'сирини азалдыр. Мәсәлән, Маликин хәлифә олдуғу сәһнәдә онун һәдсиз шит һәрәкәтләринә јол вермәк лазым дејилди.

Кәнч тамашачылар театрында јарадычы һәвәс вә енержи илә долу кәнч актјор гүввәси јетишдији һисс олунур ки, бу, севиндиричи һалдыр. Онларын ичәрисиндә «Бир саат хәлифәлик» гурулушунда мәһарәтлә чыхыш едән Ф. Шәрифованы вә Ј. Вәлијеви гејд етмәк истәрдик. Ағыллы, ирадәли вә мүбариз гыз Наилә ролуну ојнајан Фирәнкиз Шәрифова сәһнәдә чевикдир, ојунуна бахдыгча онун кениш јарадычылыг имканларына малик олдуғу фикринә кәлирсән. Фирәнкизин һәрәкәтләри истидир, еһтирас вә ирадә илә долудур ки, бу да образын тәбиәтинә мүвафигдир.

Һарунәррәшид ролуну ифа едән Вәлијев монументаллыға доғру мејл едир, онун јаратдығы образда мүстәбидләрә мәхсус ганлы вә амансыз тәбиәти ајдын көрүрсән, ејни заманда бу образда өз гүввәсини вә ләјагәтини һисс едән адамын гүруру, әзәмәти вардыр.

Пјесин әсас гәһрәманы олан Малик ролуну республиканын әмәкдар артисти Һ. Садыгов ифа едир. Бу, мүрәккәб бир образдыр. Тәбиәтән чанлы, исте'дадлы, ојнаг фикирли олан Малик тәнбәлдир, јүнкүл сәадәт јолу ахтарыр. Онун дахилиндә фитри исте'дадла, әсири олдуғу јанлыш вә зәрәрли фикирләр чарпышыр, онун бүтүн варлығы бу мүбаризәдән ибарәтдир. Садыгов белә бир адамын әбәди тәлашыны, изтирабларыны, тез-тез галхыб јатан севинчләрини сәнәткарлыгла ачыб көстәрир. Онун һәр бир һәрәкәтинә инаныр, белә адам мәһз белә данышар, белә һәрәкәт едәр дејә дүшүнүрсән. Образын мәнфи сифәтләрини ачаркән, актјорун ифрата вардығыны, бә'зән шит вә јерсиз һәрәкәтләрә јол вердијини исә јухарыда гејд етдик.

«Бир саат хәлифәлик»дә Бәһлул Данәндә образы да бөјүк јер тутур. О, халг мүдриклијинин, сәхавәт вә хејирхаһлығынын рәмзидир. Республиканын халг артисти Ә. А. Ағајев рола мәһз бу чәһәтдән јанашмыш, узун мүддәт јаддан чыхмајан образ јаратмышдыр.

Тамашанын бәдии тәртибаты (рәссам Һ. Мусајев) вә мусигиси (Закир Бағыров) әсәрин үмуми руһуна ујғундур; әсас идејанын дәриндән ачылмасына вә гавранмасына көмәк едир.

Үмумијјәтлә, «Бир саат хәлифәлик» тамашасы театрын бәдии наилијјәтидир вә кәнч нәсилдә сағлам дујғулар тәрбијә едәчәкдир.

Ијул, 1958

КӨРҚӘМЛИ СӘҺНӘ ХАДИМИ

Азәрбајҹан инҹәсәнәти вә мәдәнијјәтинин тарихиндә арасыкәсилмәз зәһмәти вә фәалијјәти илә танынмыш сәдагәтли мүҹаһидләрдән, силаһыны јерә гојмајан горхмаз фәдаиләрдән бири Һаҹыаға Абасовдур. 1888-ҹи илдә бөјүк бир аиләнин чөрәк пулуну күчлә чыхарап касыб мүәллим аиләсиндә доғулмуш Һаҹыаға он ики-он үч јашларында театра һәвәс көстәрмиш, мәктәбин драм дәрнәјиндәки чыхышлары илә мүәллимләринин вә јолдашларынын рәғбәтини газанмышды. О заман театр тамашасы, јени типли мәктәб вә гәзет — дәрин иҹтимаи мә'налы вә мүтәрәгги әһәмијјәти олан бир һадисә кими мејдана чыхырды, рәсми мәфкурәјә вә гајдалара гаршы мүхалифәт һесаб едилирди. Тәсадүфи дејил ки, бу әһәмијјәтли мәдәни тәшәббүсләрин башында Һәсән бәј Зәрдаби, Үзејир Һаҹыбәјов, Һагвердијев, Һүсејн Әрәблински, Һүсејнгулу Сарабски, Мирзаға Әлијев, Нәриман Нәриманов кими габагчыл фикирли бөјүк хадимләр дururду. Һаҹыаға Абасов фәалијјәтинин илк дөврләриндән башлајараг бүтүн һәјаты боју бу адамларын арасында јашамыш, онларла бирликдә театры, маарифи вә мәдәнијјәти јајмышдыр. О, кечмишин бүтүн көркәмли хадимләри кими маарифпәрвәр олмуш, халг күтләләринин билик вә савад дәрәҹәсини јүксәлдән, көзүнү ачан, дүнја ишләриндән јахшы баш тапмасына көмәк едән тәдбирләрдә баҹардығы гәдәр иштирак етмишдир. «Тәкамүл» гәзетинин нәшри вә јајылмасында үрәкдән чалышмасы мәһз халг арасында маарифи вә мәдәнијјәти јајмаг арзусуну ифадә едирди.

Һаҹыаға Абасовун өз әсас фәалијјәт мејданы, өз ешги вә јолу варды. Бу, театр мејданы, театр јолу, театр ешги иди. О, үрәкдән севдији вә бөјүк мүтәрәгги әһәмијјәтинә инандығы бу сәһнәдә һеч бир шеји әсиркәмәмиш, бүтүн гүввәси илә чалышмышдыр. Чүнки о, әхлаглары дүзәлтмәкдә театрын тәрбијәви күчүнә, һәјаты дәјишмәкдә, јахшылашдырмагда е'ҹазкар тә'сир гүввәсинә инанан фәдакарлардан бири олмушдур. Буна көрә дә 1905-ҹи илдә бөјүк һәвәс вә енержи илә Мирзә Фәтәли Ахундовун «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр» комедијасында Молла Ибраһимин сурәтини јаратмышдыр. Онун ифасында Молла Ибраһим заманәјә мувафиг вә ҹанлы молла ибраһимләри хатырладан елә конкрет ҹизкиләрлә верилмишди ки, баханлары һејрәтә салмышды. Бу тамаша дини хурафатын вә ҹәһаләтин дүшмәнләрини севиндирмишди. Нәтиҹәдә о заманкы бир дәстә гаракүруһ молла, хәлвәтә салараг Һаҹыаға Абасову индики Мирзаға Әлијев вә Һүсү Һаҹыјев күчәләринин тининдә јахалајыб дөјмәјә башламыш, вуруб башыны јармышдылар. Һаҹыаға нечә күн хәстәханада јатмышды. Лакин чыхдыгдан сонра бу «төвбәләтмә» дәрсиндән белә нәтиҹә чыхартмышды ки, тутдуғу јолда даһа мәтанәтлә аддымламалыдыр.

Заман кечдикҹә о, театра даһа артыг бағланмыш вә Азәрбајҹанын мүтәрәгги драматургларынын әсәрләринин сәһнәјә чыхмасында көркәмли рол ојнамышдыр. Н. Нәримановун «Надир шаһ», «Баһадыр вә Сона» әсәрләриндә, Үзејир Һаҹыбәјовун «Аршын мал алан» вә «Мәшәди Ибад» оперетталарында, Нәҹәф бәј Вәзировун, Зүлфүгар Һаҹыбәјовун вә башгаларынын комедијаларында өзүнә мәхсус характер роллар ифа етмишдир. Һаҹыаға Абасовун сәһнә фәалијјәтиндә «Өлүләр»дә јаратдығы Шејх Нәсрулла сурәти хүсуси јер тутур. Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин бу өлмәз әсәриндә Шејх Нәсрулла мүрәккәб, тутарлы вә санбаллы сурәтдир. Дини тәсәввүрләрин пучлуғуну, дин хадимләринин шарлатанлығыны, ҹәһаләти, икиүзлүлүјү вә јаланы ифша едиб өлүмҹүл шәкилдә дамғалајан јазычы Шејх Нәсрулла сурәтини классик бәдии јүксәклијә галдырмышдыр. Һаҹыаға Абасов бу образы да инандырыҹы, һәјати ҹизкиләрлә јаратмыш, санки һәр күн раст кәлдији бу ҹүр иҹтимаи түфејлиләрә мүраҹиәт едәрәк: «Өлүн! Мәһв олун!» — демишди.

Һаҹыаға Абасовун театр саһәсиндәки фәалијјәти јалныз гијмәтли сурәтләр јаратмасы илә мәһдудлашмыр. О, јорулмаг билмәјән тәшкилатчы вә тәшвигатчы олмушдур. Нәриман Нәримановун вә Мәшәди Әзиз-

бәјовун көстәриши илә фәһләләр арасында театр сәнәтинә һәвәс ојатмаға чалышмыш, онларын бәдии тәләбләрини өдәмәк үчүн «Балаханы драм дәрнәјиндә», «Ничат» адлы маариф чәмијјәтинин дәрнәкләриндә фәал иштирак етмишдир. О заман фәһлә рајонларында фәалијјәт көстәрән дәрнәкләрин бөјүк мәдәни вә ингилаби әһәмијјәти варды. Онларын вердији тамашалар азәрбајчанлы фәһләләри өз һүгуглары уғрунда мүбаризәјә руһландырыр, көһнәлији, керилији, мөвһуматы вә чәһаләти гырманчлајырды. Бир дә ки, һаман дәрнәкләр васитәси илә Азәрбајчан сәһнә усталарынын көркәмли нүмајәндәләри фәһлә синфи илә чанлы әлагә јарадыр, сәнәтин мүтәрәгги ән'әнәләрини давам етдирир, һәтта ингилаби әсәрләр дә көстәрә билирдиләр. Һачыаға Абасовун фәһлә дәрнәкләриндә фәалијјәти мәһз бу истигамәтдә олмушдур. Сөз јох ки, Азәрбајчан сәнәтинин башга мүтәрәгги хадимләри кими о да тә'гиб олунмуш, мүртәче тәбәгәләрин вә гаранлыг мүһитин тәзјигинә мә'руз галмыш, дөнә-дөнә дөјүлүб тәһгир едилмиш, һәтта бир нечә күнлүјә олса да тутулуб зиндана салынмышдыр. Лакин бүтүн бунлар ону сарсытмамыш, доғма халгынын сәнәтинә хидмәт етмәк ирадәсини гыра билмәмишдир.

Совет дөврүндә Һачыаға Абасов театр сәһнәсиндә ингилаби идејаларын, јени сосиалист сәнәти принсипләринин гәләбәсинә көмәк етмишдир. Азәрбајчанда совет гурулушунун лап биринчи илләриндәчә о, театр сәнәтини халгын һәјатына вә мүбаризәсинә јахынлашдырмаға чалышанлардан олмушдур. О дөврдә јени мәфкурәнин, ингилаби идејаларын јајылмасында бөјүк рол ојнамыш «Тәнгид вә тәблиғ» театрынын јаранмасында Һачыаға Абасовун фәал иштиракы тәсадүфи дејилди. 1923-чү илдән 1929-чу илә гәдәр о, Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын, 1929-чу илдән 1937-чи илә гәдәр исә театр техникумунун директору вәзифәсиндә ишләркән јени сәһнә усталарынын јетишмәсинә бөјүк диггәт вермишдир.

Бу гоча сәһнә хадиминин, бу јорулмаз сәнәткарын һәјаты гызғын фәалијјәтдә вә мүбаризәләрдә кечмиш, чәтинликләри вә фачиәли дөнүшләри олмушдур. Лакин о, руһдан дүшмәмиш, јорулуб отурмамыш, Азәрбајчан сәһнәсинә хидмәтләриндә сүстлүк нә олдуғуну билмәмишдир.

Март, 1959

ЈҮКСӘК ШЕ'РИЈЈӘТ

Драматуркија бәдии әдәбијјатын ән тә'сирли жанрыдыр, ше'рлә јазылмыш драм әсәри исә даһа көзәл вә тә'сирли олур. Әлбәттә бу сөзү, анчаг һәјатын вә инсан еһтирасларынын һәгиги, шаиранә драматик тәсвирини верән әсәрләр һаггында демәк олар. Чүнки белә тәсвир јашајышын көзәлликләрини вә фәлсәфи мә'насыны дәриндән әкс едиб инсан мүбаризәси вә мүнасибәтләриндәки зиддијјәтләрин драматизмини, еһтирасларын тоггушмасыны габарыг шәкилдә көстәрә билир. Сәмәд Вурғунун драм әсәрләри бу надир хүсусијјәтләри илә Азәрбајчан драматуркијасы вә театрынын јени сәһифәсини ачмышдыр. Онун драм әсәрләриндә көзәл вә мә'налы ше'рлә драматик тәсвир үзви шәкилдә бирләшмишдир. Һәм көзәллијин вә идеалын шаиранә тәрәннүмү вар, һәм дә бир-биринә зидд вә чанлы характерләрин мүбаризәси. Бу хүсусијјәт «Фәрһад вә Ширин» драмында да өзүнү көстәрмишдир. Биз пјесдәки кәркин драматик тәсвирдә поетик вә епик бир вүс'әт көрүрүк. Бә'зән драматург мүбаризәнин ән гызғын јериндә санки хәјала кедир, дүшүнүр, инсан әмәлләринин, инсан һәјатынын сирләри һаггында тамашачы илә бир философ кими сөһбәт едир, вәтәнин, һәјатын, тәбиәтин көзәллијиндән вәчдә кәлир, бу көзәлликләри шаиранә тәрәннүмдән горхмур. Бүтүн бунлары о гәдәр инчә, о гәдәр һәссас шәкилдә еләјир, елә бир мизан дујғусу илә јеринә јетирир ки, драмын тәбии инкишафыны позмур, ләнкитмир, буна көрә дә тамашачы мараг-ла шаирә гулаг асыр.

«Фәрһад вә Ширин»дә шаиранә рич'этләр вә тәрән-

нүмләр драмын әсасына гојулмуш бөјүк ичтимаи көнфликти зәифләтмәдән әсәрин вәтәнпәрвәрлик руһуну күчләндирир, конкрет тарихи мүбаризә һаггында тамашачыда кениш тәсәввүр ојадыр. Мә'лумдур ки, «Фәрһад вә Ширин»дә тәсвир олунан һадисәләр Иранда Сасаниләр сүлаләсинин (III—VII әсрләр) ахырынчы һөкмдарларындан олан икинчи Хосров Пәрвизин дөврүндә баш верир. Сәмәд Вурғун бу дөврүн руһуну, хүсусијјәтини тарихи һәгигәтә ујғун әкс етмиш, онун ганлы вурушмалар, арасыкәсилмәз дахили вә харичи сијаси интригалар дөврү олдуғу һаггында тәсәввүр јаратмышдыр. Хосровун атасы Һүрмүзду Чәнуби Азәрбајчанда башлајан үсјан һәрәкаты мәһв етмиш, јеринә оғлуну тахт-тача кәтирмишди. Лакин тезликлә Бәһрам Чубинин рәһбәрлији илә Хосрова гаршы шиддәтли гијам башланмышды, Хосров Ираны гојуб гачмаға, Бизанс һакими Маврикидән һәрби көмәк истәмәјә мәчбур олмушду. Јалныз Бизанс гошунларынын јардымы илә о, гијамы ган дәрјасында боғуб һакимијјәтини мөһкәмләтмишди. Бир мүддәт сонра исә өз оғлу Кејгубад Ширујәнин төрәтдији сарај чеврилиши нәтичәсиндә һәлак олмушдур. Һәмин дөврдә Иран сәлтәнәтинә гаршы башга әјаләтләрдә олан кими Азәрбајчанда да күчлү наразылыг варды. Гијамлар баш верирди. Тарихчиләр Азәрбајчан гијамчыларына гаршы Иран шаһларынын даһа амансыз олдуғуну хәбәр верирләр. Мәсәлән, Сасаниләр дөврүнүн Бизанс тарихчиләриндән Фиофилакиј Симокатта «Тарих» адлы әсәриндә белә бир һадисә нағыл едир: «Хосров Бизанс гошунларынын көмәји илә гијамы јатырдыгда гијамчыларын ичиндә түркләр (азәрбајчанлылар) олдуғуну көрүб гәзәбләнмиш вә одлу дәмирлә онларын алынларында хач ишарәси чәкдириб әбәди гуллар кими Бизанс һөкмдары Маврикијә һәдијјә көндәрмишди». Белә дөврләрдә халгын динч әмәк вә һәјат арзулары, јаратмаг вә јашамаг ешги бир һәсрәтә чеврилир. О заман Азәрбајчан халгы да өз истиглалијјәти уғрунда мүбаризә апармагла бәрабәр кәндләри вә шәһәрләри абад етмәк, әмәји илә дағлар чапмаг, јоллар чәкиб, архлар салмаг һәсрәтиндә иди. Бу јүксәк арзулар, бу одлу һәсрәт халг хәјалында Фәрһад кими мәрд, чәсур вә шаиранә бир сурәтин јаранмасына сәбәб олмушду. Беләликлә, «Фәрһад вә Ширин»дәки драматик конфликтин реал тарихи әсасы вар, тарихи дөврүн мүбаризәсини әкс едир.

Әсәрдә халгын арзусуну ифадә едәрәк Азәрбаба дејир:

Учалсын јурдумуз өз һүнәрилә,
Һалал зәһмәтилә, алын тәрилә.
Гој азад јашасын бәхтијар елләр,
Бизим бу чејранлы, турачлы чөлләр.
Гој бир дә јухусуз галмасын вәтән,
Дүшмән атларынын ајаг сәсиндән.

Сәмәд Вурғун дөврүн амансыз мүбаризәсини күчлү вә типик характерләрин талејиндә, онларын гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләриндә көстәрмишдир.

Шаир классик драматуркијанын јолуну давам етдирәрәк һадисәләри драмын тәләбләринә мувафиг шәкилдә гурмуш, тарихи шәхсијјәтләри бәдии тип сәвијјәсинә галдырмыш, јени типләр јаратмышдыр. Әсәрин бир чох елә хүсусијјәтләри вар ки, онлар романтик драматуркијанын инкишафында тамамилә јенидир. Сәмәд Вурғуна мәхсус гијмәтли кејфијјәтләрдир. Белә бир әсәрин Москвада Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјүнүн (1959) програмына салынмасы тәбии вә ганунидир, чүнки о сәһнәдә монументал сәнәт нүмунәси јаратмаг, актјор коллективинин истеʼдад вә бачарығыны мејдана чыхармаг үчүн бөјүк имкан верир.

Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театры «Фәрһад вә Ширин»ин јени гурулушуна үрәк вә илһамла јанашмыш, доғрудан да онкүнлүјүн ән јахшы тамашаларындан бирини јаратмаға наил олмушдур.

«Фәрһад вә Ширин»ин јени гурулушунда, һәр шејдән әввәл инсанын нәзәрини чәлб едән орадакы шаиранә биткинлик, бүтөвлүк, бәдии тамлыгдыр. Сәһнәдәки бүтүн һадисәләр, бүтүн бәдии васитәләр, тамашанын бүтүн үнсүрләри бир илһамын, бир ирадәнин, бир фикрин мәһсулудур. Пәрдә галхандан дүшәнә гәдәр сәһнә поетик драмын ганадлы вә ишыглы романтикасы илә нәфәс алыр, Сәмәд Вурғун шеʼринин көзәллијини, мәʼнасыны, аһәнкини тәчәссүм етдирир. Азәрбајчан сәһнәсинин көркәмли устады, театрымызын өзүнә мәхсус мүтәрәгги әнʼәнәләрини давам етдирән Әдил Искәндәров заһири еффектләрә ујмамыш, јарадычы ишиндә әсәрин хүсусијјәтләрини әсас көтүр-

мүшдүр. О, әсәрин романтик руһуну, поезијасыны сахламагла бәрабәр һадисәләрин тарихи чәһәтдән доғрулуғуна, инандырычы олмасына, характерләрин чанлы вә гүдрәтли чыхмасына сә'ј етмишдир. Режиссор бүтүн фикрини әсәрин идеја-фәлсәфи истигамәтини ајдын мејдана чыхармаға, ифадә етдији фикирләри вә еһтираслары сәһнәдә тә'сирли вә габарыг шәкилдә чанландырмаға вермиш вә буна наил олмушдур. Бә'зи драм әсәрләринин гурулушуна да күтләви сәһнәләрин сөнүк чыхмасы, драмын инкишафында јамаг кими көрүнмәси бөјүк бир гүсурдур. «Фәрһад вә Ширин» тамашасында күтлә гәһрәман кими көстәрилмиш, халг тарихи инкишафын талејини һәлл едән јенилмәз гүввә кими тәмсил олунмушдур. Режиссорун усталығы ондадыр ки, гәһрәманлары зәифләтмәдән, көлкәдә сахламадан буна наил олмушдур. Әсәрдә бә'зи баш ролларда кәнч гүввәләрин биринчи дәфә чыхыш етдији нәзәрә алынарса бу јарадычылыг гәләбәсинин әһәмијјәти даһа артмыш олар.

Әсәрин баш гәһрәманы Фәрһад ролунда кәнч вә исте'дадлы актјор Һәсәнаға Салајев чыхыш едир. О, Фәрһадын халгла бағлы олан садәлијини, дүшүнчәләриндә, севкисиндә, достлугда сәмимилијини даһа артыг нәзәрә чатдырмаға чалышыр, заһири тә'сирдән гачмаг истәјир. Лакин онун ојунунда ики гүсур нәзәрә чарпыр — Фәрһадын пак вә һуманист дүшүнчәли, зәнкин вә нәчиб дујғулу бир гәһрәман олдуғуну ара-сыра јадындан чыхарыр, беләликлә дә онун фачиәсинин мә'насыны дајазлашдырмыш олур. Талејинин ән ағыр анларында исә гышгырмасы, сәсинә күч вермәси һеч дә бәдии тә'сири күчләндирмир, һәтта тамашачынын үрәјинә јох, әсәбләринә тохунмаға башлајыр. Мәсәлән, Ширинин өлүм хәбәрини ешитдији сәһнәдә онун бүтүн һәрәкәтләриндән ән чох јадда галан гышгырмасыдыр. Бизчә актјор әсасән доғру тапдығы сурәтин ајры-ајры чизкиләрини ишләмәкдә давам едиб, рәнкләрини зәнкинләшдирәрсә јахшы олар.

Сәһнә сәнәти, чанлы инсанларын һәрәкәти үзәриндә гурулмушдур. Бурада һәјат вә һадисәләр һәгигәтдә баш верир кими тамашачынын нәзәриндә чанланыр. Актјорун данышығы, һәрәкәти, фикрә кетмәси, көз јашынын ифадәси даима диггәт мәркәзиндәдир. Өз шәхсијјәтини унудуб сурәтин һәјаты илә јашајан, сурәтин дүшүнчәләрини, изтирабларыны тәбии шәкилдә чанландыран актјор артыг вә зиддијјәтли һәрәкәтләрә јол вермәз. Онун дили нә дејирсә симасы да, көзләри дә, бүтүн һәрәкәтләри дә ону дејәчәкдир, јә'ни о бүтүн варлығы илә рола кирмиш олачагдыр. Анчаг белә актјору надир исте'дад адландырмаг мүмкүндүр, анчаг беләләри сәһнә сәнәтинин зирвәсинә галха биләр.

Ширин ролуну ифа едән Һөкүмә Гурбанова әсрләрлә Азәрбајчан халгынын һафизәсиндә јашајыб вә Сәмәд Вурғунун романтик ше'риндә јенидән чанланмыш тәмиз, садә, вәфалы, ирадәли бир көзәлин сурәтини јарадыр. Актриса Ширинин алданышларыны, үрәјиндә Фәрһад вә Хосровла бағлы олан ики дујғунун мүбаризәсини, нәһајәт Хосровун деспотик вә алчаг тәбиәтини анладыгча илк севкисинин нифрәтә чеврилмәсини, Фәрһадын мәрдлији вә инсанијјәти гаршысында даһа үлви вә мүгәддәс бир мәһәббәтин ојанмасыны чох инчә, чох тәбии вә инандырычы чизкиләрлә экс етмишдир. Бә'зән Һөкүмәнин ојуну өз гүдрәти илә инсаны сарсыдыр. Будур Хосровун зинданындан гуртармыш Ширин Фәрһада говушмаг үчүн гуш кими учараг кәлир. Лакин һејһат! Артыг Фәрһад јохдур, амансыз вә сојуг ријакарлыг ону мәһв етмишдир. Бир анда Ширинин бүтүн хәјаллары, бүтүн мәһәббәти гара бир матәмә чеврилир. Актриса бу сәһнәни мүстәсна бир усталыгла ојнајыр, гәһрәманын дахили изтирабларыны, үрәјиндә далға-далға галхыб јатан һиссләр туфаныны мә'налы, тә'сирли ифадә едир, белә һалларда чохларынын гејри-ирадн олараг гапылдығы гара-гышгырыгчылыға, налә-фәрјада јол вермир.

Азәрбајчан сәһнәсиндә мүхтәлиф актјорлар тәрәфиндән Надир шаһдан тутмуш Аға Мәһәммәд шаһ Гачара кими бир нечә шаһ сурәти јарадылмышдыр. Бүтүн бу шаһларын үмуми хүсусијјәти мүстәбидлик вә амансызлыгдыр. Һакимијјәт шәрабы онлары о гәдәр сәрхош едир ки, әглин вә әдаләтин ганунларыны унудуб минләрлә күнаһсыз инсанлары һарын вә гудурған еһтирасларына гурбан верирләр. Нәһајәт өзләри дә бу еһтирасларын јаратдығы буланлыг вә дәһшәтли селин ичиндә боғулурлар. Бу үмуми чәһәтлә јанашы онларын һәр биринин һәјатынын хүсуси шәраити вә өз шәхси мејлләри олмушдур. Актјорун мәһарәти дә бу деспотларын үмуми тәбиәтини доғру экс етмәк-

лә һәрәсинин өзүнә мәхсус характерини, фәрди хүсусијјәтләрини јаратмагдан ибарәтдир.

Хосровун ролуну ојнајан актјор Рза Әфганлы оригинал вә бу вахта гәдәр көрдүјүмүз шаһларын һеч биринә бәнзәмәјән бир сурәт јаратмышдыр. Әфганлынын Хосрову һәм мүстәбид бир чаһанкирдир, һәм дә пис нијјәтләрини јахшы пәрдәләмәји бачаран, позғун еһтирасларынын әсири олан һијләкәрдир, ријакардыр. Пис ајагда, иши хараб оланда о дүшмән гаршысында илан дили чыхарыр, ағзындан бал төкүлүр, сүлһдән, инсанлыгдан данышыр, лакин кизлиндә ән ганлы вә чиркин әмәлләрин планыны чәкир, фүрсәт тапан кими онлары јеринә јетирир. Тарихдә мә'лум олан Хосров Пәрвиз мәһз бу чүр адам олмушдур. Онун харичи сијасәти дә, дахили зидд гүввәләрлә рәфтары да һәмишә бу чүр ријакар маһијјәт дашымышдыр.

Ширујә ролунда чыхыш едән Мәлик Дадашов сарај чәкишмәләри вә деспотик мүһитдә јетишәрәк инсанијјәт дујғуларындан мәһрум, үрәјиндә мәнсәб һәвәсиндән күчлү һеч шеј олмајан қәнч бир вәһшинин сурәтини јарадыр. Бу гансыз, һәтта атасына әл галдырмагдан да чәкинмир вә дәрһал бу дәһшәтли чинајәтин изләрини итирир. Лакин әввәлинчи пәрдәләрдә актјор бир гәдәр сојуг ојнајыр, онун јаратдығы Ширујә хәстә, ирадәсиз, декенерат тә'сири бурахыр. Мәлик һәрәкәтләринин заһири чәлдлијинә дејил, дахилән вә рәнкләри е'тибары илә зәнкин олмасына диггәт етмәлидир ки, тамашачы ону һарада исә көрдүјүнү дүшүнә билмәсин.

Шапур ролунда чыхыш едән Әждәр Султановун ојуну һаггында бир нечә сөз демәк истәрдик. Бу актјор парлаг чизкиләри вә колорити олан бир сурәт јарада билмишдир. Онун ојнадығы Шапур ади ријакар сарај гуллугчусу дејил, рәссам, сәнәткар палтарынын алтында кизләнмиш хәбис вә пахыл бир түлкүдүр. Онда һәм тор гурмаг, һәм дә дидиб дағытмаг мәһарәти вардыр. Султанов әввәлдән ахыра гәдәр сурәтин чизкиләрини доғру чанландырыр, лакин Ширинин өлүмү хәбәрини кәтирдији сәһнәдә һәдсиз жестләрә јол вермәси, һәдсиз чанфәшанлыг етмәси бизчә артыгдыр, бу әда илә дејилән хәбәрә нә Азәрбаба, нә дә Фәрһад инана биләрди. Чүнки онлар ағыллы адамлардыр.

Ешги, мәһәббәти вә гадын мәнлији тәһгир олунмуш, үрәји интигам дујғусу илә јанан Мәрјәм ролуну актриса Фатма Гәдри өзүнә мәхсус еһтирасла ифа едир. Хүсусән оғлу Ширујә илә үз-үзә кәлдији сәһнәдә о, бәдбәхт ананын ағыр изтирабларыны тә'сирли шәкилдә чанландырыр. Арзумуз будур ки, сәһнәмизин бу көркәмли устасы тәләсмәсин, хүсусән сөзләрин ајдын тәләффүзүнә диггәт етсин.

Актриса Мәһлугә Садыгованын Фитнә, Исмајыл Османлынын вәзир, Мирвари Новрузованын Меһинбану, Әмәнулла Рәсуловун Топал ролларыны сәнәткарлыгла чанландырдығыны гејд етмәлијик.

«Фәрһад вә Ширин»ин гурулушу гүсурсуз дејилдир. Хүсусән илк пәрдәләрдә режиссор епик тәсвирә ујараг тамашанын сүр'әтини ләнкидир, лазым олмадығы һалда һадисәләр арасында фасилә јаранмасына јол верир. Бә'зән рәгсләр вә мусиги драмын тәләбиндән артыг јер тутур. Һәтта композитор Әфрасијаб Бәдәлбәјлинин аһәнкдар, мелодик мусигиси вә Гәмәр Алмасзадәнин зөвглә дүзәлтдији рәгсләр белә бу тәәссүраты өлдүрә билмир. Бәдии тәртибатда рәссам Бәдурә Әфганлынын јарадычы әмәји тәгдирәлајигдир. О, әсрин вә өлкәнин үслубуну сахламыш, хүсусән гадын палтарларында јахшы зөвг көстәрмишдир.

«Фәрһад вә Ширин» тамашасы Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын јени јарадычылыг гәләбәси сајылмаға лајигдир.

Апрел, 1959

АЗӘРБАЈЧАН БҮЛБҮЛҮ

Азәрбајчан халгынын һәјатында чох гәдим заманлардан башлајараг нәғмәкарлар, халг хanәндәләри хүсуси рол ојнамыш, бөјүк шөһрәт вә һөрмәт газанмышлар. Устад нәғмәкарларын ады һәмишә халг гәһрәманларынын, бөјүк шаирләрин, алимләрин зды илә јанашы чәкилмишдир. Халг тојларда, бајрамларда нәғмәкары мәчлисин јухары башында отуртмушдур. О, јахшы сәси, көзәл ифачылыг габилијјәтини шаирлијә бәрабәр тутараг «сәс дејил, веркидир» дејиб нәғмәкарлара олан мәһәббәтини билдирмишдир. Бу мәһәббәт тәбии вә ганунидир. Чүнки һәгиги чалғычылар вә хanәндәләр талејини халгла бағлајыр, халгын һәјатынын јахшылашмасына, мүбаризәсинә көмәк едир, мүдрик вә көзәл сәнәти илә јасыны-кәдәрини дағыдырды. Кечә-күндүз аллаһ хофундан, чәһәннәм әзабындан дәм вуруб, бејинләри думанландыран молланын, заһидин зиддинә олараг халгын фикрини ишыгландырыр, үрәјини севинчлә долдурурду.

Тәсадүфи дејил ки, дастанлар вә нағылларымыздакы гәһрәманларын бөјүк бир гисми ја шаир, ја да ашыг вә көзәл нәғмәкардыр, онлар өз хош вә мәлаһәтли сәси илә адамлары валеһ едир, мүбаризәјә руһландырыр, ағыр дәгигәләрдә кәдәрини дағыдыб үмидсизлијә гапылмаға гојмур.

Азәрбајчанын ән гүдрәтли халг гәһрәманлыг дастаны олан «Короғлу»нун баш гәһрәманы Короғлу кимдир? О мәрд, икид, гочаг бир гәһрәман олмагла бәрабәр, һәм дә маһир бир ашыгдыр, һәм јахшы гылынч вурур, һәм дә чох көзәл ше'рләр гошур, чох тә'сирли чалыб охујур.

Мүасир Азәрбајчан сәһнәсинин көркәмли устады вә ширин нәғмәкары олан Бүлбүл Мәммәдовун ән күчлү чәһәти, бизчә сәнәтимизин классик истигамәтини давам етдирмәсиндә, Азәрбајчан мусигисинин мүтәрәгги милли ән'әнәләринә әсасланараг вокал сәнәтини јени јүксәк зирвәјә галдырмасындадыр. Әлбәттә, Бүлбүлү јетирән дөвр башгадыр. Бу дөврдә Азәрбајчан мәдәнијјәти вә инчәсәнәти тамамилә јени инкишаф јолуна дүшдү, бөјүк социалист ингилабынын ишыглы идеалларындан, јени һәјатдан, социализм гуручулуғундан, халглар достлуғундан илһам алараг јени мәрһәләјә гәдәм гојду. Сәнәт вә мәдәнијјәтимизин мүндәрәчәси, идеја-фикри истигамәти кенишләндији кими, шәкли вә ифадә формалары да дәјишмиш, тәрәгги етмиш, камилләшмиш, рәнкарәнк олмушдур. Буна көрә дә Бүлбүл көһнә хanәндәләрин охудуғу чәрчивәдә гала билмәзди. Социализм дөврүндә Азәрбајчан вокал сәнәтини јени јүксәклијә галдырмаг, бу саһәдә јени, һәм дә парлаг јол ачмаг шәрәфи Бүлбүлә нәсиб олду. Бүлбүлүн нәинки сон дәрәчә мәлаһәтли вә көзәл сәси, бөјүк мусиги исте'дады, һәм дә мусиги тәрбијәси олан бир сәнәткар кими кечиб кәлдији јолун хүсусијјәтләри бунун үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр.

Бүлбүл илк күндән доғма халгынын сәнәтиндән, вәтәнин тәбиәтиндән, көзәллијиндән илһам алмышдыр. О, кечән әсрин ахырында чаланлар вә охујанлар јурду Шуша шәһәриндә доғулмушдур. Баһар фәслиндә сары бүлбүлүн чәһ-чәһи һәлә ушаг икән ону валеһ етмишди, о мүстәсна бир мәлаһәтлә бүлбүлү јамсыламаға башламышды вә елә о заман сәккиз-доггуз јашлы ушаға халг «Бүлбүл» ады вермишди. Мусигидән баш ачанлар ондакы надир габилијјәти вә сәси көрдүкдә јаваш-јаваш һәвәчат өјрәтмәјә башламыш, тојларын, шадлыг мәчлисләринин гапысыны онун үзүнә ачмышдылар. Бу садә вә мә'налы халг мәчлисләри Бүлбүл үчүн илк мусиги мәктәби олмушдур.

Кечмишдә әсил хanәндә вә чаланларын мөһкәм әдәб-әркан гајдалары варды. Онлар кејимләринин сәлигәсинә, заһири давранышларынын нәчиблијинә, ағыр отуруб ағыр дурмаға фикир вердикләри кими, ифачылыгда да мүәјјән камил, бүтөв гајдалары көзләр-

диләр. Хүсусән охунан һаванын биткинлијинә чалышар, сөзләрини диггәтлә сечәр, әхлаги, фәлсәфи вә естетик мә'насы олан гәзәлләр, бајатылар, гошмалар, көзәлләмәләр охујардылар. Шит, бајағы вә адда-будда сөзләр, јүнкүл вә дајаз мә'налы һавалар анчаг мејхана мүғәнниләринин ағзындан ешидилә биләрди.

Бүлбүлүн дүшдүјү мүһит классик вә халг мусигиси илә јашајырды. Лакин бу мүһитин өзүнүн гүсурлары, мәһдуд чәһәтләри варды. Сәнәтин јени формалары, һәјатын јени тәләбләри бу мүһитдәки адамларын бөјүк бир гисминә мә'лум дејилди. Јени сәнәтин чәтин вә мүрәккәб јолунда Бүлбүлүн биринчи аддымы мүвәффәгијјәтли олмады, чүнки бу јолда гуру һәвәс аздыр, бир дә һазырлыг, кениш билик лазымдыр. О заман Бүлбүл белә бир һазырлыг кечмәмишди. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин елә биринчи или ону јени тәшкил олунмуш опера театрында «Әсли вә Кәрәм» операсында Кәрәмин ролуну ифа етмәјә чағырдылар. Бүлбүл мәмнунијјәтлә бу чағырышы гәбул етди. Лакин сәһнәдә өзүнү ханәндә кими апарараг ојуну башгаларынын ојуну илә ујғунлашдырмагда чәтинлик чәкди. Ону мүәјјән «чәрчивәдә» сахламаг истәјән дирижора ачығы тутду, тамашанын ширин јериндә она деди:

— Чубуғуну јерә гој, имкан вер раһат охујум.

Беләликлә, Бүлбүл 1920-чи илдә илк дәфә чыхыш етдији сәһнәдән бөјүк изтирабла, өзүндән наразы һалда ајрылды. Лакин бирдәфәлик видалашмады, бу сәнәт мә'бәдинин сирләрини өјрәнмәк, онун тилсимләрини ачмаг фикринә дүшәрәк, мүвәффәгијјәтсизлијин сәбәбини инадла ахтарды. Биринчи дәфә бу фикрә кәлди ки, кечдији јол илә, ханәндәлик мәктәби илә сәһнә арасында, мүасир опера сәнәти арасындакы мәсафә чох бөјүкдүр; сәһнә сәнәти актјордан башга һазырлыг, башга мәдәнијјәт, башга үсул тәләб едир. Бу фикир Бүлбүлү Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасынын илк тәләбәләри сырасына көтирди. Узун, ағыр вә зәһмәтли тәһсил илләри башланды.

Бу илләрдә Бүлбүл рус вә дүнја вокал сәнәтинин әсаслары илә таныш олур, өз јарадычылыг тәчрүбәсиндә милли мәдәнијјәтләрин вә сәнәтләрин гаршылыглы тә'сиринин бөјүк, сәмәрәли нәтичәләрини көрдүкдә ики гат артыг енержи вә һәвәслә тәһсилә гуршанныр. Һәм дә бу тәһсил мәктәб чәрчивәсиндә талмајыб, кениш јарадычылыг истигамәти алыр. Бүлбүл бөјүк рус мусиги классикасыны, Италија, Алманија вә башга халгларын мусигисини өјрәнмәклә һеч дә өз көкүндән, — Азәрбајчан классик вә халг мусигисиндән узаглашмыр. О бүтүн варлығы илә бу көкә бағлы олдуғундан јени мәнбәләрдән алдығы ширәләр даһа даддлы, даһа сағлам мејвәләрин јетишмәсинә көмәк едир. Нәһајәт, 1927-чи илдән башлајараг Бүлбүл бөјүк мусигичиләр вә мүғәнниләр вәтәни олан Италијада бир нечә ил ихтисасыны артырмагла мәшғул олур вә отузунчу илләрдә Вәтәнинә гајытдыгдан сонра јарадычылығынын чичәкләнән дөврүнә гәдәм гојараг, халг арасында кениш шөһрәт вә мәһәббәт газаныр.

Бу дөврдә Бүлбүлүн ифасында Азәрбајчан халг һавалары вә муғамлары хүсуси мәлаһәтлә сәсләнир. Дөнә-дөнә Бакы тамаша салонларында, Москванын Бөјүк театрында, Кремлдә, Совет Азәрбајчанынын мүхтәлиф рајонларында вә колхоз тарлаларында, Чәнуби Азәрбајчанын Тәбриз вә Мәрәнд шәһәрләриндә Бүлбүлүн маһныларына гулаг асмаг бу сәтирләрин мүәллифинә гисмәт олмушдур. Даима ағзына гәдәр долу олан салон һәр дәфә ону курултулу алгышларла гаршыламышдыр. Онун сәнәти инсана тәмиз фикирләр, пак дујғулар ашылајан бөјүк сәнәтдир. О һәр чыхышында түкәнмәз бир гүдрәтлә минләрлә тамашачылары валеһ етмиш, өзүнү унудачаг һала кәтириб үрәкләри ән јүксәк севинчлә долдурмушдур. Мән дөнә-дөнә Бүлбүл ағзыны ачанда нәфәсини чәкмәдән сусуб динләјән тамаша салонуна бахмышам, инсанларын үзүндә, көзүндә ишыглы бир севинч, чанлы бир хәјал ојнадығыны көрмүшәм. Бүлбүлүн маһнылары һәр дәфә инсанлара һәјатын јени ширин чәһәтләрини көстәрмиш, јени көзәлликләрини чанландырараг јашамаг, јашатмаг, јахшы вә нәчиб ишләр көрмәк һәвәсини күчләндирмишдир. «Јахан дүјмәлә», «Сусән сүнбүл», «Гачаг Нәби» кими һаваларын, раст, шур, чаркаһ кими муғамларын ифасындан сонра тамаша залында гопан курултулу алгышлар һәгиги бөјүк сәнәтә мәһәббәтин вә һәјат ешгинин нүмајишинә чеврилмишдир.

Сөз јох ки, бизим мусигишүнаслар, мусиги нәзәријјәчиләри — Бүлбүл сәнәтинин хүсусијјәтләрини, онун бу гәдәр күчлү тә'сиринин сәбәбләрини арашды-

рачаг, халг һаваларыны вә муғамлары ифасынын спесифик чәһәтләрини ачачаглар, Азәрбајчан вокал сәнәтиндә, онун новаторлуғунун профессионал тәһлилини верәчәкләр. Јазычы, әдәбијјатчы олараг мәнә бир шеј ајдындыр ки, Бүлбүл сәнәтинин бу гәдәр мүвәффәгијјәт газанмасына сәбәб онун хәлгилијидир. Бөјүк бәстәкар Үзејир Һачыбәјовун тә'бири илә десәк, о даима халг кими тәбии, халг кими мә'налы јаратмаға чалышмыш, халг кими јүксәк садәлијә мејл етмишдир, һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, гарышыг рәнкләр вә нахышлар, сахта модерн тә'сирләри, јүнкүл, бајағы естрадачылыг мејлләри онун сәнәтинә јабанчыдыр.

Онун сөз сечмәкдә, маһнынын сөзләрини доғрудүзкүн тәләффүз едиб бүтүн тамашачылара ајдын чатдырмагда олан усталығыны хүсуси гејд етмәк истәрдик. Бүлбүл Азәрбајчан классик ше'рини — Фүзулинин, Закирин, Сејид Әзимин гәзәлләрини, Вагифин, Ашыг Әләскәрин гошмаларыны, халг јарадычылығыны нәинки јахшы билән, һәм дә дәриндән севән, дујуб анлајан бир сәнәткардыр. Ифа етдији һәр бир һава көстәрир ки, Бүлбүл сөзүн үзәриндә хүсуси ишләјир, мә'насына көрә тәләффүз едиб чох көзәл вә ајдын сәсләнмәсинә наил олур.

Бүлбүл Азәрбајчан опера саһәсиндә бөјүк сәнәткарлыгла ишләнмиш унудулмаз сурәтләр јаратмышдыр. Ијирми ил бундан габаг о «Аршын мал алан»да Әскәр сурәтини сон дәрәчә тәбии вә инандырычы чизкиләрлә чанландырмышды. Бүлбүл јарадычылығынын шаһ әсәри, сәһнәдә онун јүксәлтдији ән бөјүк сурәт — Короғлудур. О, Короғлуну зүлмкарлара ва ишғалчылара сојумаз нифрәт бәсләјән, јохсулларын вә көмәксизләрин дајағы олан һәгиги халг гәһрәманы кими, горхмаз вә басылмаз бир баһадыр кими ифа едир. Мә'лумдур ки, халг дастанына көрә Короғлу «Бир отуруму једди тоғлунун кабабыны јејән», дүшмән сәфләринә вәлвәлә салан, пашаларын вә ханларын гәними олан нәһәнк бир гәһрәмандыр. Ејни заманда, Короғлу инчә үрәкли бир достдур, чох садә вә сәдагәтли бир јолдашдыр. Бүлбүлүн ифасында Короғлу бүтүн бу көзәл сифәтләри илә сәһнәдә чанланмышдыр. Бүтүн әсәр боју актјорун ојунунда мүстәсна бир камиллик һисс олунур.

Бүлбүл Азәрбајчан халгы арасында мүстәсна мәһәббәт газанмыш, ады чох кениш јајылмыш хошбәхт сәнәткарлардандыр. Бизим мүасирләримиз ичиндә мән һәр шәһәрдә, һәр кәнддә сајсыз-һесабсыз пәрәстишкарлары вә достлары олан ики бу чүр сәнәткар таныјырдым — Үзејир Һачыбәјов вә Сәмәд Вурғун! Онлар икиси дә Бүлбүл сәнәтинин ашиги иди, она јүксәк гијмәт верирди. Мәрһум Һачыбәјов һәлә Короғлуну дүшүнәркән вә јаздығы заман ифачы олараг Бүлбүлү нәзәрдә тутдуғуну дејәрди.

Бүлбүл халгын мәһәббәтинә һәссас үрәклә јанашан өзүнә тәләбкар сәнәткардыр. О һәр дәфә сәһнәјә чыхаркән бөјүк мәс'улијјәт дујғусу илә һазырлашыр, һәјәчан кечирир.

Бу вахта гәдәр о, фәһләләр арасында, колхоз тарлаларында сајсыз-һесабсыз консертләр вермишдир. Халгла билаваситә әлагә, халг нәфәси онун үрәјини илһам вә севинчлә долдурур. Бу сәтирләри јазаркән белә бир һадисә јадыма дүшүр. Бир дәфә, 1939-чу илдә ијун ајынын орталарында Бүлбүл, шаир Рәсул Рза вә мән Газахдан кәлирдик. Тәгрибән күнорта чағы, чох исти бир заманда Товуздан кечиб Шамхора јолландыг. Машын јолунун һәр ики тәрәфиндә колхоз тарлалары узаныр, чәркә илә чүчәриб галхмыш памбыг коллары көјәрирди. Бирдән дүшәркәнин габағында отуруб наһар едән бир дәстә гадын көзүмүзә дәјди. Бүлбүл шофердән машыны сахламағы хаһиш етди.

— Кәлин, бунлара бир ләззәт верәк, — дејиб күлдү.

Гадынлар әввәлчә онун Бүлбүл олдуғуна инанмаг истәмәдиләр.

— Јајын бу истисиндә Бүлбүлүн бу чөлләрдә нә иши? — дејиб шүбһәли нәзәрләрлә бизә бахдылар.

Лакин Бүлбүл дәфи дынгылдадыб үзүнү дүнја көрмүш мәзәли вә зарафатчыл бир арвада тутараг «Јахан дүјмәлә» һавасыны охудугда онлары севинч бүрүдү. Јерләрдән:

— Короғлу, Аршын мал алан, раст! — дејиб мүхтәлиф сифаришләр верән сәсләр учалды. Бүлбүл, бүтүн күнү бу тәсадүфи көрүшүн вердији севинчлә јашајыб шадланды. Тәкчә Азәрбајчанда дејил, бөјүк сосиалист Вәтәнимизин һәр јериндә Бүлбүлү беләчә мәһәббәтлә гаршылајырлар.

Һәлә 1938-чи илдә, Москвада Биринчи Азәрбајчан Инчәсәнәти онкүнлүјү заманында пајтахтымызын та-

машачылары, рус инчәсәнәтинин көркәмли хадимләри Бүлбүлүн «Короғлу» вә «Аршын мал алан»дакы ојунуна, һәмчинин халг һаваларынын ифасына чох јүксәк гијмәт вермиш, ону һәрарәтлә алгышламышды. О заман Коммунист партијасы вә Совет дөвләти Бүлбүлүн көзәл сәнәтини тәгдир едәрәк ону, ССРИ халг артисти кими шәрәфли ада лајиг көрмүшдү. О вахтдан ијирми ил кечмишдир, бу мүддәтдә Бүлбүл дә доғма халгы илә гырылмаз әлагәдә коммунизмин бөјүк сәнәти јолунда ирәлиләмиш, јени јарадычылыг зирвәләринә галхмышдыр.

Апрел, 1959

ЗӘНКИН ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ЈОЛУ

Отузунҹу илин әввәлләриндә бир дәстә кәнч јазычы о заманкы Бакы Ишчи Театрына кетмишдик. Театрда Сүлејман Рүстәмин вә Нәзәрлинин јаздығы «Јанғын» комедијасы тамашаја гојулмушду. Әсәрин вә тамашанын мүәјјән дәрәчәдә водевил хасијјәт дашымасына бахмајараг, чидди ичтимаи мәсәләләри әкс етдијиндән тамашачыларда чанлы мараг доғура билмишди. Адәтән олдуғу кими театрдан чыханлар јол узуну бир-бири илә сәһнәдә көрдүкләриндән данышыр, нәјин даһа мараглы, нәјин сөнүк олдуғу барәдә мүбаһисә едирдиләр. Хатырлајырам ки, «Јанғын»а баханлар арасында јалныз бизим дејил, демәк олар ки, бүтүн тамашачыларын мүбаһисәсиз бәјәндији, тәгдир етдији бир шеј варды — о да Ағасадыг Кәрајбәјлинин ојуну иди. Онун јаратдығы Мәммәдчәфәр образы һамынын хошуна кәлмишди. Һамы бу артистин тез-тез сәһнәдә көрүнмәсини истәјирди. Чүнки о өзүјлә сәһнәјә һәм сағлам бир күлүш, һәм дә һәјатилик кәтирирди. Онун һәр бир һәрәкәти, һәр бир сөзү тамаша салонунда гәһгәһә илә гаршыланырды. О күндән А. Кәрајбәјли бизим севдијимиз артистләр сијаһысына дахил олду, кәнчлијимизин ән јахшы јолдашы кими һәјат јолларында бизимлә аддымлады, биздән ајрылмады.

О дөврдә Азәрбајчан совет драматуркијасы халгын күндәлик мүбаризәсинә чанлы мараг көстәрмәјә башлајыр, сосиализм һәјаты уғрунда мүбаризәни һәртәрәфли әкс етдирмәк вә өз јарадычылыг принсипләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн чох чидди ахтарышлар апарырды. «Јанғын» да белә бир ахтарышын мәһсулу иди, Чәфәр Чаббарлынын ачдығы кениш јолда атылан јахшы бир аддым иди. Лакин кәнч вә јени драматуркијанын гәләбәси, инамла ирәлијә кетмәси бөјүк бир

дәрәчәдә сәһнәдән, артистдән асылы иди. Хошбәхтликдир ки, Азәрбајҹан сәһнәси Кәрајбәјли кими истеʼдадларла бизи гаршылајырды.

О заман мүасир мөвзуну вә бу күнкү адамларын сурәтини сәһнәдә ҹанландырмаг мәсәләси театрларымызы да ҹидди олараг дүшүндүрмәкдә иди. Бу ҹәһәтдән ишчи театры да мүәјјән тәшәббүсләр көстәрир, өзүнә мәхсус јоллар вә васитәләр тапмаға ҹәһд едирди. Ағасадыг Кәрајбәјли һәлә о илләрдә бүтүн варлығы илә, бүтүн һәвәси вә илһамы илә мүасирлијин, халг һәјатынын вә мүбаризәсинин сәһнәмиздә кениш шәкилдә әкс олунмасына, социалист реализминин гәләбә чалмасына чалышырды. Јазычылар ону јахшы вә хејирхаһ достлары кими танышырлар. Онун сурәт јаратмагда мәһарәти, јазычынын фикрини тамашачыја олдуғча ҹанлы вә габарыг шәкилдә чатдырмасы мәнҹә һәм тәҹрүбәли, һәм дә кәнҹ јазычыны ејни дәрәҹәдә драм јазмаға руһландырмаја билмәз. «Нә олајды елә әсәр јазајдым ки, орада Кәрајбәјли иштирак едәјди, јаратдығым сурәтләри сәһнәдә ҹанландырајды» — дејиб арзу етмәјән бир јазычы тапмаг чәтиндир.

Кәрајбәјлинин сәһнә јарадыҹылығы бөјүк сәнәтә вә әсил мүасирлијә олан түкәнмәз мәһәббәтин ифадәсидир. Һамымыза мәʼлумдур ки, онун јаратдығы зәнкин, рәнкарәнк вә парлаг сурәтләр ичәрисиндә дөврүмүзүн адамлары, бизим мүасирләр бөјүк бир јер тутур. Бу сурәтләри Ағасадыг о гәдәр тәбии вә реал шәкилдә ҹанландырыр, прототипләринин әсил ҹизкиләрини елә мәһарәтлә үмумиләшдирир ки, биз онларын һәјатилијинә гәтијјән шүбһә етмирик. «Севил»дә Балашы, «Нишанлы гыз»да Миндиллини вә саирәни јадымыза салаг. Кәрајбәјлинин сәһнәдә тәҹәссүм етдији бу сурәтләр там, биткин, мәʼнән вә ҹисмән камил сурәтләрдир, онларын заһири әламәтләриндә, һәрәкәтләриндә, данышығында сахта тәʼсир бағышлајан, тамашачыны шүбһәјә салан «Ола биләрми?» дејә дүшүнмәјә мәҹбур едән бир әламәт тапмаг чәтиндир.

Кәрајбәјлинин истеʼдады, онун сәнәткарлығы, даһа артыг характер јаратмагда, сурәтин дахили аләмини ачмагда өзүнү көстәрир. Ән бөјүк усталыг да елә будур. Чүнки заһири ҹизкиләри тапмаг вә көтүрмәк асандыр. Елә орта сәвијјәли адамлар вар ки, буну мәһарәтлә јеринә јетирә биләрләр, лакин дахили мәʼнадан мәһрум олдуғу үчүн онларын бу габилијјәти јалныз тәглидчи габилијјәт олараг галыр. Һалбуки сәһнәдә артистин һеч бир һәрәкәти, тапдығы һеч бир ҹизки кими исә јамсыладығыны, тәглид етдијини хатырлатмамалыдыр. Бу чәтин мәсәләдир. Чүнки заһири һәрәкәт вә ҹизкиләр јалныз үрәјин дөјүнтүсү илә бағлы олдуғу, ҹанлы инсан еһтирасларынын вә инсан фикринин һәрәкәтини әкс етдији заман дахили мәʼна кәсб едир, иҹтимаи-сијаси вә ја әхлаги әһәмијјәт газаныр. Кәрајбәјлинин јаратдығы сурәтләрдә инсанын дахили һәјаты илә заһири шәкли арасындакы бу үзви бағлылыг әсасдыр. Биз онун әлинин һәрәкәтиндә, көзүнүн ифадәсиндә, үзүнүн рәнкиндә вә шәклиндә үрәјини көрүрүк, үрәјинин дәринләриндә сојујан-гызышан дујғулары көрүрүк.

Әлбәттә, бу, «фитри» габилијјәт дејилдир, чалышмаг адланан истеʼдадын нәтиҹәсидир. Кәрајбәјлинин истеʼдады һәр шејдән әввәл кәркин әмәкдир, јорулмадан, диггәтлә, ајыг көзләрлә инсанлары өјрәнмәкдә өзүнү көстәрир. О, инсанлара мүхтәлиф һәјати мүбаризә шәраитиндә вә мүхтәлиф вәзијјәтләрдә көз јетирир, мүшаһидә едиб ән характер ҹәһәтләрини јадда сахлајыр, «мәнимсәјир». Кәрајбәјлинин «Һәјат» драмында Мәшәди Һүсејн сурәтини неҹә јаратдығы јадыма дүшүр. Мәшгләр заманы Кәрајбәјли сурәтин әсас ҹизкиләри вә хасијјәти һаггында мәни сорғу-суала чәкирди. Реал һәјатда көрдүјү, кәнд јерләриндә раст кәлдији голчомаглардан данышырды. Сәһнәдә көстәрилмиш голчомаг сурәтләрини хатырлајыр, Мәшәди Һүсејнлә онларын арасындакы фәрги ајдын тәсәввүр етмәјә чалышырды. Јалныз бундан сонра сурәтин конкрет ҹизкиләрини тапдығыны сөјләди. Демәлијәм ки, мән һәлә о заман Кәрајбәјлинин аз һәрәкәт вә аз сөзлә һәмишә чох шеј демәјә чалышан сәнәткар олдуғуну јәгин етдим. О тез-тез мәним фикрими Мәшәди Һүсејн үчүн даһа сәҹијјәви олан сөзләр вә ифадәләр тапмаға чәкирди.

Әсил сәнәт мејданы әбәди ахтарыш, арасыкәсилмәз кәшфләр вә јениликләр мејданыдыр. Һәгиги сәнәткары гијмәтли мәʼдәнләр ахтаран кәшфијјатчыја, кайнатын кизли сирләрини ачмаға ҹәһд едән алимә охшатмаг олар. О да даима бизә нә исә јени бир шеј көстәрир, һиссијјатымызын, тәсәввүрләримизин зәнкинләш-

мәсинә көмәк едир. Сәнәт үчүн инсандан харич, инсандан ајры вә инсансыз һеч бир шејин мә'насы јохдур.

Кәрајбәјлинин кечдији мүрәккәб вә зәнкин јарадычылыг јолуна нәзәр саланда, онун јаратдығы сурәтләр һаггында дүшүнәндә биздә бу фикирләр ојаныр: онун ојуну һеч бир заман тә'сирсиз олмур, тамашачыны һәмишә һәјатын мә'насы һаггында, сәнәтин јүксәк вәзифәләри һаггында дүшүнмәјә мәчбур едир. Тәәччүблү вә гәрибә көрүнә биләр ки, биз бу сөзләри ән чох мәнфи сурәтләр јарадан бир сәнәткар һаггында дејирик. Әслиндә исә бурада тәәччүблү вә гәрибә һеч шеј јохдур. Ахы инсанын мүсбәт фәалијјәти јалныз ев тикмәкдә, ағач әкмәкдә, су чыхармагда дејилдир. Учуг-сөкүк харабалығын дашыны-кәсәјини сүпүрүб тәмизләмәк, һәјасыз алаг отларыны гырыб мәһв етмәк, үфунәтли батаглығы гурутмаг да мүсбәт фәалијјәтдир, инсанын јарадычы маһијјәтини әкс едир. Мәнфи вә чиркин тәбиәтләри аловлу нифрәтлә ифша едиб дамғалајан сәнәтин әсасында һәмишә мүсбәт идеала мәһәббәт вар, јүксәк әхлаги принсип дурур. Кәрајбәјлинин сәнәти белә сәнәтдир вә буна көрә дә о, мәнфи сурәтләр јарадаркән да бөјүк естетик вә ичтимаи-әхлаги мәгсәдләрә наил олур.

Кәрајбәјли нә чүр вә һансы васитәләрлә бу мәгсәдә чатыр, тамашачыны һәјатын мә'насы, инсанын вәзифәләри һаггында чидди дүшүнмәјә вадар едир? Бу суалын чавабыны артистин јарадычылыг үслубунда, онун реализминдә ахтармаг лазымдыр. Бәли, Кәрајбәјли сәһнәмиздә реализмин гүдрәтли нүмајәндәләриндәндир. Бир јарадычы олараг онун бүтүн гүввәси вә бүтүн мәзијјәтләри реалист сәнәткар олмасындадыр. Бу реализмин күчүнү, дәрин һәјати мә'на вә мүндәрәчәсини биз Кәрајбәјлинин истәр муасир, истәрсә классик әсәрләрдә јаратдығы сурәтләрдә көрүрүк. Бөјүк Азәрбајчан сатирики Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасында Искәндәрин, рус әдәбијјатынын ифтихарларындан олан Гоголун «Мүфәттиш» әсәриндә бәләдијјә рәисини о парлаг реалист бојаларла чанландырмышдыр. Кәрајбәјлинин сәһнәмиз тарихиндә јаратдығы силинмәз изләр бурахмыш сурәтләри мүхтәлиф хасијјәтлидир, зәнкиндир. Бу сурәтләр ичәрисиндә Балзакын, Максим Горкинин, Чәфәр Чаббарлынын, Сәмәд Вурғунун, Корнејчукун, Тренјевин вә башга

драматургларын әсәрләринин гәһрәманлары вардыр. Кәрајбәјли һәм муасир һәјатымыздан, һәм дә кечмишдән алынмыш гәһрәманлары сәһнәјә чыхараркән ејни чиддијјәтлә, ејни јорулмаз һәвәс вә илһамла чалышыр. Һәтта «кичик ролларда» белә онун мүстәсна сә'ј көстәрдији, бүтүн гүввәси илә ишләдији, унудулмаз вә тә'сирли бојалар тапдығы мә'лумдур. Бу сүбут едир ки, Кәрајбәјли үчүн хырда, әһәмијјәтсиз рол јохдур вә онун илһамы ролун ағырлығына-јүнкүллүјүнә көрә азалыб чохалмыр. Бу көзәл артистин сәнәт ешги, јаратмаг һәвәси, даима көзәрән бир очагдыр ки, бөјүк дә, кичик дә, балача да орада ејни һәрарәтлә гызыныр.

Мәһз буна көрәдир ки, Кәрајбәјлинин сәнәти дәрин идејалы сәнәтдир. Бу сәнәт һәмишә халгын габагчыл фикирләри, мүтәрәгги арзулары, бөјүк мүбаризәси илә бағлы олмушдур. Бу сәнәт һәјатда көһнә вә јарамаз галыглара гаршы чеврилмиш, халгын ингилаби јүксәлишинә, һәјатын социалистчәсинә јенидән гурулмасына мане олан һәр чүр мүһафизәкарлығы атәшә тутмушдур, халгымызын тәрәггисинә, коммунизм уғрунда гәһрәман мүбаризәсинә көмәк етмиш вә едир.

Кәрајбәјлинин өзүнә мәхсус јарадычылыг симасы, јарадычылыг хүсусијјәтләри вардыр ки, бу да чох гијмәтли кејфијјәтдир.

Сәнәтдә симасызлыг пис азардыр, елә азардыр ки, инсаны гуру-бош тәглидчијә, башгаларынын далынча сүрүнмәјә, чохдан тапданмыш јолларда наһаг дабан дөјмәјә мәчбур едир. Јарадычынын гәлбиндә зәиф бир ишыг көрүнүрсә, кичик бир јаратмаг гүввәси варса симасызлыг тез бир заманда ону боғуб сөндүрүр. Симасызын сәнәт аләминдә өзүнә јер тапыб јашамасы чох чәтиндир. Онун нәсиби арасыкәсилмәз фајдасыз әзаблар вә изтираблардыр. Инсанын сәнәтдә өзүнә мәхсус оричинал сима тапмасы да асан мәсәлә дејилдир. Бунун үчүн кениш билијә, һәјат тәчрүбәсинә малик олмаг, сәнәткарлығын хүсусијјәтләрини өјрәнмәк, јорулмадан чалышмаг, ахтармаг, бөјүк исте'дад саһиби олмаг лазымдыр.

Ағасадыг Кәрајбәјлини Азәрбајчан сәһнәси, Азәрбајчан халгы көзәл бир сәнәткар кими, сон дәрәчә оричинал бир јарадычы кими таныјыр. Һәм дә онун симасы ајдындыр, парлагдыр, көзәлдир, тамашачылара јүксәк бәдии зөвг вермиш вә вермәкдәдир.

Декабр, 1959

ХАЛГ СӘНӘТКАРЫ

1

Өз истеʼдадыны бәдии тәфәккүрүн јалныз бир саһәсиндә көстәрән бөјүк сәнәткарлар инсан тарихиндә чохдур. Онлар ја көзәл шаир, ја драматург, ја новеллист, ја романчы вә ја рәссам јахуд бәстәкар олараг танынмыш, өз сәнәтләри саһәсиндә парлаг гәләбәләрә чатараг һеч заман бәдии гијмәтини итирмәјән әсәрләр гојуб кетмишләр. Лакин сәнәтин бир чох саһәләриндә өз истеʼдады илә парлајан, һеч заман силинмәјәчәк изләр бурахан адамлар аздыр, надир һадисәдир. Азәрбајчан инчәсәнәти вә мәдәнијјәти тарихиндә Үзејир Һачыбәјов бу чүр надир сималардандыр. Доғрудур, о бизим һафизәмизә гүдрәтли, бөјүк өлмәз бир бәстәкар кими дахил олмуш вә бу чүр дә јашамагдадыр. Бир драматург кими ондан аз данышылыр вә бунун сәбәби онун әсәрләринин драматуржи кејфијјәтинин ашағы вә ја орта сәвијјәли олмасында дејилдир. Бир бәстәкар кими онун јаратдыглары о гәдәр бөјүк вә о гәдәр әһәмијјәтлидир ки, јашадығы чәмијјәти валеһ етмиш, мүасирләринин бүтүн диггәтини өзүнә чәлб етмиш вә драматуркијасыны нисбәтән көлкәдә бурахмышдыр. Һалбуки «Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун» вә «Аршын мал алан»ы мусигисиз, анчаг бир комедија кими јазмаг бәстәкар Үзејир Һачыбәјова дејил, јалныз әдәби јарадычылыгла мәшғул олан һәр һансы бир јазычыја гисмәт олсајды, о, әдәбијјат тарихимиздә өзүнә даими вә шәрәфли јер газана биләрди. Бәли, Үзејир Һачыбәјов тәкчә Азәрбајчан мусигисинин дејил, бүтүн Азәрбајчан мәдәнијјәтинин, Азәрбајчан әдәбијјатынын ифтихар етдији өлмәз сәнәткардыр. 45 илдән артыг бир мүддәтдә о, фасиләсиз олараг бөјүк сәнәткарлара вә вәтәндашлара мәхсус бир чиддијјәтлә, мүстәсна бир ардычыллыгла јорулмадан Азәрбајчан мусигисини инкишаф етдирмиш, Азәрбајчанда әсрин тәләбләринә мүвафиг јени, демократик мусиги формаларынын, о чүмләдән операнын вә опереттанын әсасыны гојмуш, һәм дә буну классик вүсʼәт вә парлаглыгла етмишди. Драм әсәрләри, фелјетонлар, елми-публисист мәгаләләр, дәрсликләр јазмыш, рус дилиндән тәрчүмәләр етмиш, Азәрбајчанда мүасир руһлу, мүасир шәкилли мусиги тәһсилини тәтбиг етмиш, мүасир мусиги мәдәнијјәтиндән вә мусиги формаларындан баш ачан һазырлыглы кадрларын тәрбијәси илә мәшғул олмуш, мусиги коллективләринә, мусиги мәктәбләринә рәһбәрлик етмиш, ичтимаи ишләрдә фәал чалышмыш, классик мусигини вә халг мусигисини узун илләр әрзиндә дәриндән өјрәнәрәк јени Азәрбајчан мусигисинин нәзәри әсасларыны јаратмышдыр.

Биринчи аддымларындан башлајараг Үзејир Һачыбәјовун бәдии јарадычылығы чәмијјәтин чанлы марағыны ојатмыш, гызғын мүзакирә вә мүбаһисәләр доғурмуш, өзүнә атәшин тәрәфдарлар газанмышдыр. Азәрбајчанда Үзејир Һачыбәјов һаггында ингилабдан әввәл вә хүсусән ингилабдан сонра чох јазылмышдыр. Онун јарадычылығы мусиги вә театр саһәси үчүн бөјүк әһәмијјәти олан мәсәләләр галдырылмасына сәбәб олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә гардаш халглар да онун јарадычылығы илә марагланмышлар. 1938-чи илдә Москвада кечирилән Биринчи Азәрбајчан инчәсәнәти онкүнлүјүндә Үзејир Һачыбәјовун јарадычылығы бүтүн мүзакирәләрин мәркәзи мөвзусу иди. Москва ичтимаијјәти вә бөјүк рус халгынын көркәмли мусиги хадимләри онун әсәрләринә мәһәббәтлә вә еһтирамла јанашыб, бу әсәрләри һәгиги илһамын вә бөјүк халг сәнәтинин инчиләри кими гијмәтләндирмишләр. Лакин классик сәнәт әсәрләри вә бөјүк сәнәткарларын јарадычылығы нә гәдәр тәһлил олунса да, аздыр. Онлар тәзә-тәзә нәсилләрин мәʼнәви тәләбләринә вә ичтимаи идејаларына мүвафиг јени фикирләр, јени дујғулар ојадачагдыр. Онлар һаггында јени тәдгигләрә, јени мәгаләләрә еһтијач түкәнмәјәчәк. Һәр нәсил, һәр чәмијјәт өз зөвгүнә көрә бу әсәрләрдә јени бир шеј тапачаг, бөјүк адамларын нәинки јарадычылығындан, еjни заманда хасијјәтиндән, нечә јашајыб, нечә мүбаризә апардығындан өз һәјатында, мүбаризәсиндә истифадә етмәклә ибрәтамиз чәһәтләр

тапмаға чалышачагдыр. Үзејир Һачыбәјов һәр чәһәтдән јени нәсилләрин диггәт мәркәзиндә дурмаға, онларын зөвгүнү охшамаға, онлары душүндүрмәјә лајиг олан бир сәнәткар, ичтимаи хадим вә бөјүк шәхсијјәтдир.

2

Классик сәнәткарларын јарадычылығы нәинки әсрин, заманын руһуну, фәлсәфи фикри мүбаризәсини вә мејлини, еjни заманда естетик тәләбләрини, зөвгүнү, бәдии дүшүнчәнин сәвијјәсини экс едир. Онларын сәнәтинин дәринлији, доғрулуғу, чохчәһәтлилији өзләринә мәхсус ваһид, бүтөв, биткин, бәдии үслуб, фикри естетик истигамәтиндә ифадә олунур. Бу үслуб нә гәдәр парлаг вә камил олса, фикри вә естетик истигамәт нә гәдәр ајдын вә дәрин олса, бәдии әсәр бир о гәдәр инсанларын мә'нәви тәләбләринә чаваб верир, мүхтәлиф һазырлыг сәвијјәси вә зөвгү олан адамлары тә'сири алтына алыб ирәли апарыр, учалдыр, галдырыр. Үслуб биткинлији вә тамлығы һеч дә бәдии бојаларын мәһдудлуғу, сәнәткарын һәмишә мүтләг ејни рәнкләрдән истифадә етмәси, даим бир аһәнки сахламасы демәк дејилдир. О бәдии тәсвир објектинә мүвафиг мүхтәлиф рәнкләрдән мүхтәлиф дәрәчәдә вә мүхтәлиф тәнасүбдә истифадә едәрәк рәнкарәнк әсәрләр мејдана кәтирир. Бунунла белә һәгигәтән бөјүк олан, орижинал симасы олан сәнәткарларын һеч дә бир-биринә охшамајан мөвзулара һәср олунмуш әсәрләриндә гәрибә бир ејнијјәт вә охшајыш дујулур. Бу мүшабиһәти јарадан сәнәткарын мәнлијидир, варлығыдыр, ејни нәфәсин, ејни илһамын һәрарәтидир. Бу һәрарәт, бу илһам вә мәнлик һәр сәнәткарын әсәриндә әсас һәлледичи бир хүсусијјәт шәклиндә мејдана чыхыр. Онун јарадычылыг симасыны мүәјјән едир. Мәсәлән, биз дүнја әдәбијјатында Шекспири чанлы инсан характери тәсвир етмәкдә мисилсиз бир устад таныјырыгса, Шиллерин ичтимаи идејаны вә ичтимаи мејли чох габарыг экс етдирән бир шаир олдуғуну билирик. Низами бүтүн Шәрг поезијасында ири формалы, лирик, романтик ше'рин устадыдыр. Лев Толстој һәјаты дәриндән вә бүтүн зиддијјәтләри илә экс етдирмәкдә «Рус ингилабынын ајнасы» кими танынмышдыр.

Үзејир Һачыбәјовун бәдии үслубуну, һәм мусиги, һәм дә әдәби јарадычылығынын хүсусијјәтләрини мүәјјән едән әсас кејфијјәт һаггында дүшүнәркән тәбии олараг

јадымыза бирчә сөз дүшүр — хәлгилик! Бәли, онун бүтүн јарадычылығынын руһу, чаны хәлгиликдир. Үзејир јарадычылығынын бүтүн башга үнсүрләрини, һәтта реализминин дә хүсусијјәтләрини мүәјјән едән будур. Хәлгилик чох гијмәтли кејфијјәтдир. Бизчә онун әсәрләринин халг тәрәфиндән бу гәдәр севилмәсинә, күтләләр арасында кениш шөһрәт газанмасына, сәнәтинин инсаны һејран бурахмасына сәбәб мәһз бу кејфијјәтдир. Әлбәттә, бүтүн әсил сәнәт әсәрләри кими Үзејир јарадычылығы әтрафында да фикир, рә'ј ихтилафлары олмушдур. Сәнәт әсәри ширин гоғал дејилдир ки, јејәсән вә «бәһ-бәһ» дејиб дурасан ајаға. О, һәрәјә бир чүр тә'сир едир, һәрәдә бир фикир ојадыр. Бә'зиләринин әгидәсинә, зөвгүнә мүвафиг олдуғу һалда, башгаларынын тәсәввүрләрини сарсыдыр. Буна кәрә дә фикри ихтилафлар јараныр.

Үзејир Һачыбәјовун илк опералары мејдана чыхан күндән өмрүнүн ахырына гәдәр онун јарадычылығы, үслуб хүсусијјәтләри вә јарадычылығынын әсас хүсусијјәти олан хәлгилији әтрафында гызғын мүбаһисәләр сојумаг билмәмишдир. Бу мүбаһисәләрдә инсаны һејрәтә салан одур ки, бәстәкар ики бир-биринә зидд олан гүтбү тәмсил етмәкдә иттиһам олунмушдур. Иттиһамчыларын бир дәстәси ону Азәрбајчан халгынын руһуна, мә'нәви еһтијачларына вә тәләбләринә зидд јол тутмагда, халгдан узаглашмагда күнаһландырмыш, о бири дәстәси исә тутдуғу јолун мәһдудлуға апардығыны, мусиги фолклору чәрчивәсиндә һәрләндијини, примитивлијә гапылдығыны, мүасир мусиги техникасынын вә формаларынын јаранмасына мане олдуғуну иддиа етмишләр. Һәр ики иттиһам әсассыздыр, мүһафизәкар идеоложи чәбһәдән кәлир, хәстә вә ја гејри-камил зөвгүн нәтичәсидир. Мә'лумдур ки, сәнәт аләминдә әсил хәлгилик, доғру анлашылан хәлгилик заманын мүтәрәгги фикри тәләбләринә зидд ола билмәз, үмумбәшәри мејлләрә вә сәнәтин јени формаларына гаршы чеврилмәз. Әксинә, бу формаларын мүндәрәчәли вә мә'налы олмасына, фикри даһа габарыг шәкилдә ифадә етмәсинә көмәк көстәрир. Үзејир Һачыбәјовун јарадычылығындакы хәлгилик мәһз бу маһијјәтдәдир. О нә мусигидә, нә дә әдәби јарадычылыгда Азәрбајчан халгынын, Азәрбајчан инчәсәнәтинин көһнәлмиш, заманыны кечирмиш, башга халглар тәрәфиндән анлашылмајан, башга халг-

ларын сәнәтини, мәдәнијјәтини, ән'әнәләрини анламаға, мәнимсәмәјә мане олан «милли хүсусијјәтләри» јајмамышдыр. Әксинә, о, Азәрбајчан халгынын гәдим тарихли Азәрбајчан сәнәтинин вә әдәбијјатынын ән мүтәрәгги, ән демократик вә сағлам чәһәтләринә истинад етмиш, онлары инкишаф етдирәрәк Азәрбајчан һәјаты, Азәрбајчан халгынын мә'нәви варлығы, мусигиси вә әдәбијјаты әсасында јени, үмумбәшәри мејлләрин, формаларын јаранмасына чалышмыш вә бу ишин мусиги саһәсиндә пионери олмушдур. Бу чәһәтдән онун новаторлуғу анчаг XIX әсрдә Мирзә Фәтәли Ахундовун новаторлуғу илә мүгајисә олуна биләр. Үзејир Һачыбәјовун јарадычылыға башладығы дөврдә Азәрбајчан халгы икигат зүлм нәтичәсиндә, ичтимаи вә милли тәзјиг нәтичәсиндә Авропа халгларындан кери галмышды, онун милли истиглалијјәти али мәктәбләри, ихтисаслы кадрлары јох иди, о, сәнәтин Авропада чохдан јајылмыш бә'зи формаларындан хәбәрсиз иди, онун операсы, симфонијасы, мусигили театры һәлә јаранмамышды, Үзејир Һачыбәјов тәкчә бу мәсәләни һәлл етмәклә Азәрбајчан халгыны башга халглара јахынлашдырмагда, феодал мәһдудлуғу чәрчивәләрини гырмагда, сәнәтин демократлашмасында, ичтимаи һәјатын, ичтимаи шүурун демократлашмасында гијмәтли бир аддым атмыш олду, һәм дә бу аддымын әһәмијјәти јалныз Азәрбајчанла мәһдудлашмыр, бүтүн ислам дүнјасыны, бүтүн Орта вә Јахын Шәрги әһатә едирди. Чүнки 1907-чи илдә Үзејир Һачыбәјовун јаздығы биринчи опера «Лејли вә Мәчнун» үмумән мүсәлман халглары арасында илк гарангуш иди, руһландырычы нүмунә иди. Дејә биләрләр ки, сәнәтин бу вә ја дикәр нөвүнүн, формасынын вә жанрынын мејдана чыхмасы өз-өзлүјүндә халгын инкишафы, башга халглара јахынлашмасы мәсәләсини һәлл етмир. Чүнки бүтүн бу формаларла мүртәче фикирләри, мәһдуд вә думанлы әһвали-руһијјәләри, адәтләри дә јајмаг олар. Әлбәттә, бу доғру фикирдир. Үзејир Һачыбәјовун мүтәрәгги мөвге тутмасы, хәлгилији, јалныз Азәрбајчан классик вә халг мусигисинә һәссас јанашмасында, мусигинин јени нөвләрини инкишаф етдирмәсиндә дејилдир, јени заманда јени формалы мусиги васитәси илә тәблиғ етмәк истәдији фикирләрдә иди, һансы һәјат тәрзини, һансы адәтләри вә тәсәввүрләри арадан галдырыб, һансыларыны јајмаг истәмәсиндә иди.

Үзејирин илк операсы 1908-чи илдә сәһнәјә гојулмуш «Лејли вә Мәчнун»дур вә Фүзулинин ејни адлы поемасы әсасында јазылмышдыр. Үзејир тәсадүфәнми бу мөвзуну сечмишдир? Әлбәттә, јох! «Лејли вә Мәчнун» ислам-схоластик фәлсәфәсинин вә аскетик әхлагынын нифрәтлә гаршыладығы азад мәһәббәти тәрәннүм едирди, бу мәһәббәти боғуб-өлдүрән феодал дүнјасынын ичтимаи вә аилә мүнасибәтләринин бир чох чүрүк чәһәтләринә гаршы чеврилмишдир. Әсәрин һуманизм руһу чох күчлүдүр. Тамашачыда елмә, маарифә, сағлам шүура мәһәббәт вә е'тимад ојадыр. Бүтүн бунлар биринчи рус ингилабы боғулдугдан сонра гара иртича һөкм сүрдүјү дөврдә инсанларын фикрини ишыгландыра биләрдими?! Сағлам мә'нәви, естетик дујғулар ојадардымы?! Һеч шүбһәсиз! О дөврдә Азәрбајчан чәмијјәтиндә белә инсанпәрвәр, һуманист бир әсәрә еһтијач варды. Онун јарадылмасы мөвһуматчы вә зүлмкар тәбәгәләрин амансыз тәзјигиндән, ескетик әхлагын инсаны чансызлашдыран тәләбләриндән гуртулмаг уғрунда чарпышан Азәрбајчан чәмијјәти үчүн лазым иди. Илк Азәрбајчан операсынын јүксәк мәһәббәти вә һуманист мүндәрәчәни ифадә етмәси көзәл һадисә иди. Опера, мүәллифин габагчыл мүтәрәгги фикирләрлә јашадығыны, халгын мә'нәви еһтијачларындан хәбәрдар олдуғуну сүбут едирди. Ахы бәстәкар опера үчүн тамамилә башга мөвзулар сечә биләрди. Лакин Үзејирин мәһз «Лејли вә Мәчнун»у сечмәси онун бу ишә чох чидди јанашдығыны көстәрир. Елә мөвзу сечмәк, елә јазмаг лазым иди ки, халга јахын вә доғма олсун, чәмијјәтин ән керидә галмыш вә әзкин тәбәгәләри дә опера сәнәтинин чох бөјүк сәнәт олдуғуну дујсун вә ону үрәкдән севсинләр. Бәстәкарын мәгсәди бир јандан бәшәр бәдии шүурунун јүксәк наилијјәти олан опера жанрыны Азәрбајчан зәмининдә инкишаф етдирмәк, о бири јандан да бу күчлү мәш'әл васитәси илә халгын фикрини, мә'нәвијјатыны ишыгландырмаг, көзүнү ачыб онда јүксәк зөвг тәрбијә етмәк иди. Бунун үчүн Чәлил Мәммәдгулузадә — «Молла Нәсрәддин» демишкән халгын анлајачағы, баша дүшәчәји дилдә данышмаг лазымдыр. Мусигинин хүсусијјәтләринә мувафиг шәкилдә бу дили ахтараркән Үзејир Һачыбәјов Фүзулидән, муғаматдан вә халг һаваларындан башламалы, бу түкәнмәз хәзинәдән истифадә етмәли иди. Бу онун ағыллы һәрәкәт етдијини вә мә'нән

халгла бағлы олдуғуну көстәрир. Үзејир Һачыбәјовун сонралар јаздығы «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршидбану» опералары бәстәкарын мәһз халг һәјаты, халг шууру чешмәсиндән су ичдијини, халгын мә'нәви еһтијачлары илә јашадығыны, бу сифәтләрин онда тәсадүфи олмајыб ганында јашадығыны, бүтүн һәјаты вә ичтимаи тәләбләриндән доғдуғуну сүбут етди.

Опера јазмагла Үзејир Һачыбәјов Азәрбајчан ичтимаи мүһитиндә вә инчәсәнәтиндә бөјүк новатор кими чыхыш етмишди, там бир ингилаб јаратмышды. Бу новаторлуғун ән мүвәффәгијјәтли чәһәти тамамилә классик ирсә әсасланмасында, һәм әдәби, һәм дә мусиги јарадычылығы чәһәтдән халгын мин илләр әрзиндә јаратдығы ән'әнәләрә сөјкәнмәсиндә иди. Бир сыра ән'әнә өзүнү о гәдәр күчлү шәкилдә көстәрмишди ки, чохлары Үзејирин мусигини өзүндән јазмадығыны күман едирди. — Муғаматдан вә халг һаваларындан мәһарәтлә истифадә етмишдир, вәссалам! — дејә дүшүнүрдүләр. Һалбуки «Лејли вә Мәчнун»у тамамилә импровизасија һесаб етмәк инсафсызлыгдыр. Орада бәстәкарын халг мусигисинә вә муғамата әсасланараг јаратдығы елә көзәл, елә исте'дадлы парчалар вар ки, индинин өзүндә һансы бир бәстәкар бәдии чәһәтдән онлар сәвијјәдә дуран һавалар јазса, биз она миннәтдар оларыг. Бир шеји дә нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, «Лејли вә Мәчнун» јалныз классик сүжет кими дејил, мусиги материалы чәһәтдән дә бәдии вәһдәтә маликдир, дүнја классик операсынын ән јахшы әсәрләри илә таныш олан адамлара да ләззәт верир, маһир устад тәрәфиндән тикилмиш бүтөв бир бина тә'сири бурахыр. Әлбәттә, о, һәм Азәрбајчан опера сәнәтинин, һәм дә Үзејир Һачыбәјовун илк аддымы иди вә опера јарадычылығы үчүн нүмунә олмагдан чох-чох узаг иди. Һачыбәјов өзү буну јахшыча дәрк едирди. Ахы «Лејли вә Мәчнун»у јазаркән Үзејир Һачыбәјов Гори семинаријасындан башга бир шеј гуртармамышды. Онун хүсуси мусиги тәһсили Гарабағ мүһитиндә көрүб ешитдикләриндән, халг ханәндәләри вә чалғычыларындан өјрәндикләриндән, бир дә ки, Гори семинаријасында мусигинин әсаслары илә танышлыгдан ибарәт иди. Әлбәттә, бәстәкар олмаг үчүн, һәм дә мусиги јарадычылығынын ән мүрәккәб жанры олан опера јазмаг үчүн, бу, чох аздыр. Доғрудур, һәлә Шушада икән 10—12 јашларында Үзејирин көзәл мусиги габилијјәти олдуғу, халг

һавалары вә муғаматы ифа едәркән чүрбәчүр нахышлар вурдуғу, өзүндән һавалар дүзәлтдији мејдана чыхмышды. Һәтта Гори семинаријасында о, скрипка чалмағы өјрәнмиш, тәләбәләрин сәсли вә симфоник оркестриндә фәал иштирак етмишди. Бүтүн бунларын кифајәт етмәдијини, илк операсыны јазмаға башларкән мусиги тәһсили чәһәтдән Үзејир Һачыбәјовун бөјүк бир дахили нараһатлыг дујдуғуну онун хатирәләриндә дә көрүрүк. 1901—1905-чи илләри хатырлајаркән Үзејир дејирди: «О заман мән Конјусун елементар мусиги нәзәријјәси китабыны алдым. Өзүм өзүмү јохламаға башладым вә көрдүм ки, суалларын һеч биринә доғру чаваб верә билмирәм. Бундан сонра мән чох чидди сурәтдә шәхси тәһсил илә мәшғул олмаға башладым». Әлбәттә, опера жанрынын бүтүн сирринә акаһ олмагдан өтрү Үзејир Һачыбәјов кими бөјүк бир исте'дад үчүн дә бу «шәхси тәһсил» кифајәт дејилди. 1911-чи илдә Москваја кедиб мусиги курсларында, бир ил сонра исә Петербурга кедиб консерваторијада охумасы да бу тәһсилин гејри-кафилијини, бәстәкарын о дөврдә мусиги нәзәријјәсини вә мәдәнијјәтини мәнимсәмәк үчүн чох чидди чалышдығыны сүбут едир. Тәсадүфи дејил ки, о өзү дә «Лејли вә Мәчнун»у илк аддым һесаб едир, опера сәнәткарлығынын зирвәсинә чыхмаг үчүн арасы кәсилмәдән билијини, тәчрүбәсини артырырды, дүнја классикләриндән өјрәнирди. Бу бөјүк зәһмәтин, сәнәткар ахтарышынын, өјрәнмәсинин нәтичәсиндә о, јалныз совет дөврүндә, доғрудан да Азәрбајчан операсынын шаһ әсәри олан «Короғлу»ну јарада билди...

3

«Короғлу»ја гәдәр Үзејир Һачыбәјовун кечдији узун вә шәрәфли јарадычылыг ахтарышлары үчүн сәчијјәви олан чәһәт онун һәмишә хәлгилијә, тәбиилијә мејл етмәсидир. Демәк олар ки, онун бүтүн әсәрләринин мәзмуну халг арасында чох кениш јајылмыш һекајәләрдән, ағыздан-ағыза дүшмүш дастанлардан вә ја әһвалатлардан алынмышдыр. 1909-чу илдә «Шејх Сән'ан» вә 1910-чу илдә «Рүстәм вә Сөһраб» операларыны јазыр. Бу әсәрләрин сүжети Азәрбајчан халг әдәбијјатындан вә бүтүн Шәрг аләминдә кениш јајылмыш олан Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән алынмышдыр. Һәр ики сүжет фолклора мәхсус романтик вүс'әтә вә тә'сир гүввәсинә

малик гәһрәманларын талејиндәки гејри-ади вә кәскин дөнүшләри әкс един. Үзејир Һачыбәјовун хүсусән «Шејх Сән'ан» әһвалатыны алмасы чох мараглыдыр. Бу, операны јаздығы дөврдә бәстәкарын мүтәрәгги ичтимаи мејлләрини анламаг үчүн сәчијјәвидир. Мә'лум олдуғу үзрә «Шејх Сән'ан» әһвалаты халг шүурунун јаратдығы ән демократик вә көзәл бир әдәби абидәдир. Бурада ислам дининин тәблиғ едән, онун мүршүдләриндән олан бир шејхин күрчү гызы Хумара вурулмасы, инсан үрәјинин тәбии вә тәмиз еһтирасларыны әкс едән ешг илә, инсанын ирадәсини, азадлығыны, мәнлијини боған чүрүк дини әгидәләр арасындакы зиддијјәт вә бу зиддијјәтин фачиәнә нәтичәси тәсвир олунур. Әлбәттә, халг шүуруну вә арзуларыны әкс едән фолклор азад мәһәббәти дини әгидәләрдән үстүн тутур. Буну шејхин азад мәһәббәт намынә дини әһкамлары тәфтиш етмәсиндә, хач тахыб донуз отармасында көрмәк олур. Ајдындыр ки, Үзејирин бу мөвзуну сечмәси дә тәсадүфи дејилдир вә онун монументал сүжетләрә, халг руһуну әкс едән сүжетләрә олан һәвәсинин нәтичәси иди. Лакин «Шејх Сән'ан» операсы тамашачылар тәрәфиндән сојуг гаршыланараг 1909-чу ил нојабрын 30-да бирчә дәфә сәһнә үзү көрә билди. Көрүнүр бунун сәбәбини јухарыда изаһ етдијимиз кими бәстәкарын кифајәт гәдәр мусиги һазырлығына малик олмамасында ахтармаг лазымдыр. «Рүстәм вә Сөһраб» операсынын да талеји бу чүр олмушдур. О икичә дәфә сәһнәдә ојнанмышды. «Һарун вә Лејла» операсыны исә бәстәкар театра вермәдән чырыб атмышдыр. Һәмин илләрдә бу мүвәффәгијјәтсизликләрә бахмајараг Үзејир Һачыбәјов чох һәвәслә вә һејрәтамиз бир сүр'әтлә јазыб јарадырды. 1908-чи 1913-чү илләр арасында о јухарыда адыны чәкдијимиз әсәрләрдән башга «Шаһ Аббас вә Хуршидбану» (1912), «Әсли вә Кәрәм» (1912) опералары, «Әр вә арвад» (1910), «О олмасын, бу олсун» (1910) вә нәһајәт «Аршын мал алан» (1913) мусигили комедијаларыны јазмышдыр.

Һәмин опералар һаггында о дөврүн мәтбуатында јазыланлардан мә'лум олур ки, Үзејир Һачыбәјов мусигидә хәлгилији, һазыр мотивләри механики сурәтдә нота кечирмәк кими јох, халг ән'әнәләри руһунда јаратмаг, јени формалары инкишаф етдирмәк кими анлајыр, һәтта дуст, арија, полифонија кими классик опералара мәхсус үнсүрләри «Лејли вә Мәчнун»дан сонра јаздығы опералара кәтирмәјә чалышмышдыр. Әлбәттә, һәмин операларын мүвәффәгијјәт газанмамасыны о заманкы тамашачынын сәвијјәси илә изаһ етмәк тәшәббүсләри наһагдыр. Көрүнүр, милли мусиги материалы әсасында јени формалар јаратмаг о гәдәр дә асан иш дејилдир, бәстәкардан бөјүк һазырлыг вә тәчрүбә тәләб едир. Үзејир Һачыбәјов бу мәсәләнин дә классик һәллини совет дөврүндә јаздығы мүхтәлиф сәпкили әсәрләрдә вә хүсусән «Короғлу»да тапды. Һәмин 1908—1913-чү илләрин ахтарышлары наһаг дејилмиш, камил сәнәт зирвәсинә галхмаг үчүн зәрури вә чидди һазырлыг имиш.

Ингилаба гәдәр јаздығы опералар ичәрисиндә өз демократизми вә хәлгилији илә тамашачынын мәһәббәтини газанмыш, индијә кими сәһнәмиздән чыхмајан опералардан бири дә «Әсли вә Кәрәм»дир. Бу операнын да сүжети Азәрбајчан фолклорундан алынмышдыр вә о да «Шејх Сән'ан» кими саф мәһәббәтлә, мүртәче вә дини әгидәләр арасындакы учуруму, бу учурумун инсан сәадәти үчүн төрәтдији фәлакәтләри тәсвир едир. Кәрәм азәрбајчанлыдыр, ермәни гызы Әслини севир. Әсли дә Кәрәмә вурғундур. Онлар һагг ашигләридирләр, бирбириндән ајры јашаја билмәзләр. Лакин Әслинин атасы кешишдир. Дини әгидәләр бир христиан гызы илә мүсәлман оғлунун бирләшмәсинә јол вермир. Бүтүн опера боју ики кәнчин романтик мәһәббәти вә онун гаршысында дуран дәһшәтли манеәләр тәсвир олунур, һәм дә фолклора мәхсус бир тәбиилик вә инандырычылыгла тәсвир олунур. Мараглы чәһәт одур ки, халг даима ашигләрин тәрәфиндәдир, ики саф мәһәббәтин бирләшмәсини истәјир. Бәстәкар опера бу чәһәти хүсусилә габартмышдыр ки, бу да онун һуманизминин күчүнү, ермәни вә Азәрбајчан халгы арасындакы әсрләр әрзиндә јетишиб мөһкәмләнмиш достлуғу әкс етдирир. «Әсли вә Кәрәм» операсы тамашачылар тәрәфиндән бөјүк мәһәббәтлә гаршыланараг һәмишә Азәрбајчан сәһнәсиндә мүвәффәгијјәтлә ојнанмышдыр. Бурада Үзејир Һачыбәјов гәһрәманларын руһи вәзијјәтләрини вә изтирабларыны ајдын, методик вә тә'сирли мусиги дили илә ифадә едәрәк, хәлгилик руһу чох күчлү олан бир опера јарада билмишдир. «Әсли вә Кәрәм» Азәрбајчан вә ермәни халгы арасындакы тарихи достлуғу мөһкәмләндирмәкдә мүсбәт рол ојнамыш вә тамашачыларын үрәјиндә нәчиб дујғулар ојатмышдыр. Һәлә ингилабдан габаг Азәр-

бајчан тамашачылары тәрәфиндән бу опера бөјүк руһ јүксәклији вә тәнтәнә илә гаршыланмышдыр.

Үзејир Һачыбәјовун ингилабдан габаг јаздығы әсәрләр ичәрисиндә мусигили комедијалар хүсуси јер тутмуш вә сон дәрәчә бөјүк ичтимаи мә'на дашыјараг мүтәрәгги рол ојнамышдыр.

Мирзә Фәтәли Ахундов комедијаларында халг һәјаты вә халг шүурундан кәлән тәбиилик, инандырычылыг Үзејир Һачыбәјовун бүтүн бәдии тәфәккүрүнә ујғун иди. Ахундов персонажларынын дүшүнчә вә дилиндәки садәликдән сөз дүшәндә Үзејир дејәрди:

— Билирсәнми, бир адам ки, сәнә инанмады, нә десән ағлына батмајачаг. Әкәр истәјирсән она тә'сир едәсән, кәрәк дилини тапасан, елә данышасан ки, сәнә инансын, сәни анласын. О заман сөзләрин ону дүшүндүрәр. Мирзә Фәтәлинин пјесләриндә һамы өз дилиндә данышыр, дүшүнүрсән ки, дәрвиш Мәстәлишаһ вә ја Һачы Гара башга чүр даныша билмәзләр. Елә ки, буна инанырсан, јазычынын дедикләри барәдә чидди дүшүнмәли олурсан. Анчаг бу васитә илә сәнәт инсанларын фикрини вә әхлагыны дүзәлдә биләр.

Үзејир Һачыбәјовун хүсусән мусигили комедијаларында варлығын, инсанларын бу чүр бәдии тәсвир принсипи әсасдыр. Мә'лумдур ки, бу комедијаларын әдәби мәтнини дә Үзејир өзү јазмышдыр. Комедија сәнәткарлығы вә бәдии дил чәһәтдән бу әсәрләр мүәллифин бөјүк исте'дадыны нүмајиш етдирир. О, комедијаларында чанлы, парлаг характерләр вә олдугча кәскин комик вәзијјәтләр јарадыр, һеч бир сүн'илијә јол вермәдән тәбии вә инандырычы шәкилдә һадисәләри инкишаф етдирир. Ән кичик деталларда да һәјаты, инсанлары олдуғу кими көстәрмәјә чалышыр.

Үзејирин комедијалары Азәрбајчан мүһитиндә. Азәрбајчан чәмијјәтиндә көһнәлмиш, пасланыб күлүнч шәклә дүшмүш мәрчан бәјләри («Әр-арвад»), солтан бәјләри («Аршын мал алан»), мәшәди ибадлары («О олмасын, бу олсун») тәсвир едир, онларын әхлагына, мә'нәви аләмдә көрүшләринә күлүр. Лакин бу комедијалар нә Мирзә Фәтәли Ахундову, нә дә Һагвердијеви вә Нәчәф бәј Вәзирову тәкрар едир, тамамилә орижинал әсәрләрдир. О заманкы Азәрбајчан чәмијјәтиндә бәдии шүурун ачмадығы, көстәрмәдији ичтимаи-күтләви, һәм дә чох сәчијјәви олан ичтимаи фикирләри чанландырыр. Муси-

гили комедијаларынын үчүндә дә, хүсусән гадын мәсәләси кәскин шәкилдә гојулур, гадына феодал-патриархал мүнасибәт шиддәтли тәнгид олунур.

Мирзә Фәтәли Ахундов вә башга демократик јазычылар да бу мәсәләјә тохунмушлар, гадына һүгугсуз, ирадәсиз, чансыз бир шеј кими бахан феодал типләри гырманчламышлар. Демәк олар ки, Үзејирин комедијаларында бу әдәби просес камил инкишаф нөгтәсинә чатыр. Үзејир бу типләри тамамилә бәднам едиб өлдүрүр, абырдан салыр вә онларын ачылмамыш чәһәтләрини ачыб көстәрир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Үзејирин комедијаларында гадын азадлығынын әсас јер тутмасы, конфликтин мәркәзиндә дурмасы тәсадүфи дејилдир. Бу, заманәнин, дөврүн руһундан доғмушдур. Бу комедијаларын јазылдығы дөврүн мәтбуатына нәзәр саланда гадын азадлығы уғрунда мүбаризәнин гызышдығыны көрүрүк. Биринчи рус ингилабы һәјатын бүтүн саһәләринә тә'сир етмишди, ингилаби-демократик фикрә тәкан вермишди, габагчыл адамлары даһа чәсарәтлә, даһа кур сәслә мөвһумат әлејһинә, керилик әлејһинә, чәһаләт вә наданлыг әлејһинә галдырмышды. Онлар гадынларын чадрадан азад олмасыны, мәктәбләрә кедиб охумасыны, кишиләрлә бәрабәр ичтимаи ишләрә чәлб олунмасыны тәләб едирди. Аз да олса һәјатын өзүндә бу чүр гадынлар да јетишир, онлар һеч бир тә'гибдән горхмајыб кимназијаларда охујур, үзүачыг кәзир, мүәллимлик едир, ичтимаи ишләрә гошулурдулар. Бу исә мүртәче гаракүруһ даирәләри гәзәбләндирирди. Нәинки мәшәди ибадлары, һәтта бә'зи «охумушлары» да гәзәбләндирирди. Азәрбајчан гадынларынын бүтүн һәја вә исмәтини чадрада көрән, бу барәдә дә мәтбуатда чидди сурәтдә чыхыш едән «зијалылар» јох дејилди. Онлар гадынын күчәдә, ичтимаи јерләрдә, кишиләр олан јердә јашмаглы, башы чадралы көрүнмәсини «милли адәт» кими гәләмә верир вә бу адәти позанлар әлејһинә һајкүј галдырырдылар. «Молла Нәсрәддин» журналынын о илләрдә чыхан нөмрәләри бу чүр типләрә гаршы зәһәрли истеһза вә сарказм илә долудур. Беләликлә, Үзејир Һачыбәјовун комедијаларында һәмин типләрин ејбәчәр, күлүнч симасы көстәрилирсә, гадынларын инсан ләјагәти вә азадлығы тә'сирли бәдии васитәләрлә мүдафиә олунурса, бу, тәбиидир вә сәнәткарын өз заманәси илә чанлы, мә'нәви әлагәсинин ифадәсидир. Үзејир ко-

медијаларында нәзәри чәлб едән вә сәчијјәви олан бир чәһәтә дә диггәт јетирмәк лазымдыр: бу комедијаларда гадынлар һәмишә үстүн вәзијјәтдәдирләр, галиб чыхырлар. «Әр-арвад»да (1910-чу ил) Мәрчан бәјин арвады Миннәт ағыллы вә зирәкдир. Әри ону башындан еләјиб башгасы илә евләнмәк истәјир. О исә өз тәдбирли вә ағыллы һәрәкәти илә һәм әрини, һәм дә Кәрбәлајы Губады ахмаг вәзијјәтә салыр. «О олмасын, бу олсун»да (1910-чу ил) Мәшәди Ибад нәвәси јериндә олан Күлназы пул күчүнә алыб өзүнә арвад етмәк истәјир. Күлназ исә кәнч тәләбә Сәрвәри севир. Мәшәди Ибад мәгсәдинә чатмаг үчүн әлдән-ајагдан олур, воситәчиләр салыр, адамлары сатын алыр, лакин ахырда отағында Күлназ јеринә Сәрвәрлә үз-үзә кәлир, күлмәли вәзијјәтдә Күлназдан әл чәкмәјә, Сәнәмлә евләнмәјә мәчбур олур. «Аршын мал алан»да (1913-чү ил) исә бөјүк сәнәткар даһа ирәли кедәрәк, азад мәһәббәт мәсәләсини тамамилә јени бәдии планда һәлл едир, гызларын көзүбағлы әрә верилмәсинә гаршы чыхыр вә азад севкинин тәнтәнәсини көстәрир. Әсәрдә һәјат ешги, варлыға никбин мүнасибәт олдугча күчлүдүр. Бурада мүсбәт адамларын, о дөвр Азәрбајчан һәјатында јахшылығы, јенилији тәмсил едән адамларын сурәти чох гүввәтли верилмишдир. Көһнә феодал әхлагына вә аилә мүнасибәтләринә гаршы азад мәһәббәти, әрлә арвад арасында гаршылыглы е'тимады вә бәрабәрлији ифадә едән Күлчөһрә вә Әскәр чанлы, долғун сурәтләрдир, саф үрәји, ағлы вә ирадәси илә галиб кәлиб, тамашачынын дәрин мәһәббәтини газанырлар. «Аршын мал алан» јалныз Үзејирин дејил, јалныз Азәрбајчан театрынын дејил, бүтүн дүнјада мусигили комедијанын ән көзәл вә өлмәз әсәрләриндән бирдир. Бу әсәрин бир чох өлкәләрдә тамашаја гојулмасы, һәр јердә нәһајәтсиз севинч вә марагла гаршыланмасы тәсадүфи дејилдир. «Аршын мал алан» бәдии чәһәтдән чох камил вә гүввәтли әсәрдир, дәрин вә долғун ичтимаи-бәшәри мә'насы вар, сон дәрәчә парлаг вә ишыглы милли колоритә маликдир. Бу классик әсәрин мусигисидә Үзејирин бир бәстәкар олараг даһа јүксәк, даһа камил јарадычылыг дөврүнә гәдәм гојдуғуну, тамамилә пухтәләшмиш классик вә јарадычы кими чыхыш етмәјә башладығыны көстәрир.

Әлбәттә, Үзејирин мусигили комедијалары јалныз аилә, мәишәт мөвзусуну, јалныз гадын азадлығы идеја-

лыны әкс етдирмирди. Онларда о дөврүн бир чох сәчијјәви ичтимаи һадисәләри, мүхтәлиф тәбәгәләрин нүмајәндәләри тәсвир олунмушдур. Бу әсәрләрдә буржуа феодал һәјаты, әхлагы тәнгид олунур. Мәшәди ибадларла јанашы сатгын гәзетчиләр, симасыз вә мәсләксиз чиновникләр, халгдан узаг, халгдан хәбәрсиз, горхаг, вечсиз мүһәррирләр, јыртычы, вәһши гочулар лаға гојулур, сатирик күлүшүн ишығында онларын чиркин мә'нәви аләми көстәрилир. Тәбиидир ки, ағзыјеллиләрин, ханларын, милјончуларын, гочуларын вә моллаларын мејдан суладығы, һаким вәзијјәтдә олдуғу бир чәмијјәтдә Үзејир Һачыбәјов кими мүтәрәгги, демократик чәбһә тутан, халгын јүксәлишинә чалышан бир сәнәткар тә'гиб олунмаја билмәзди, мүхтәлиф инсафсыз вә әдаләтсиз һүчумлара мә'руз галмаја билмәзди. Лакин Үзејир бу һүчумлары өзүнә мәхсус сарсылмаз тәмкинлә гаршылајараг ағыллы вә тутарлы әкс-зәрбәләр ендирмәји, сәнәтдә тутдуғу халгилик вә новаторлуг чәбһәсиндә әзмлә ирәлиләмәји бачарырды.

4

1909—1919-чу илләрин мәтбуатыны көздән кечирәндә мүртәче вә мүһафизәкар даирәләрин Үзејир Һачыбәјова гаршы мүбаризәсинин хүсуси спесифик маһијјәти диггәти чәлб едир. Онлар инчә тактика ишләдәрәк бәстәкарын руһуну сарсытмаға, мә'нәвијјатыны зәһәрләјиб, јарадычы гүввәләрини боғмаға, ону чашдырыб тутдуғу јолдан дөндәрмәјә чалышырдылар. Буна көрә дә онун бу вә ја дикәр әсәрини сојуг гаршыламагла, ајры-ајры гүсурларыны шиширтмәклә галмајыб, тутдуғу јолун кәрәксизлијини, һәтта Азәрбајчан халгынын тәрәггисинә вә мәдәни инкишафына әнкәл төрәтдијини, мане олдуғуну иддиа едирдиләр. Илк опера вә мусиги комедијалары јазмагла Азәрбајчан мәдәнијјәтинин вә инчәсәнәтинин тарихиндә јени бир сәһифә ачдығы үчүн халг күтләләри, мүтәрәгги зијалылар Үзејир Һачыбәјову аз гала әлләри үстүндә кәздирдији һалда, мүртәче вә мүһафизәкар даирәләр үмумијјәтлә опера вә мусигили комедија театрынын әлејһинә чыхыр, бүтүн Азәрбајчан халгынын һәјатында пис бир аддым олдуғуну иддиа едир вә чох адамлар өз ејбәчәр мүһакимәләри илә Азәрбајчан халгы һаггында ән пис бир мүстәмләкәчиләрдән дә пис дүшүндүкләрини бүрузә верирдиләр. Мәсәлән «Игбал» гәзетиндә чыхан бир мәгаләдә Үзејир Һачыбәјовун

әсәрләринин мә'надан вә јүксәк фикирләрдән мәһрум олмадығыны е'тираф етмәјә мәчбур олан мүәллиф, үмумијјәтлә опера вә мусигили комедија жанрынын әлејһинә чыхыр, фикрини онунла әлагәләндирирди ки, куја биз мүсәлманларда мусигинин ифадә етдији мә'наны вә фикирләри анлајачаг бејин јохдур. Мәгаләдә сәнәтин бир нөвү, бир жанры чаһилчәсинә вә авамчасына о бири нөвүнә гаршы гојулур, драмын вә фачиәнин милләтә бөјүк мә'нәви фајда вердији, чамааты операја вә оперетаја алышдырмағын гәтијјән лазым олмадығы иддиа едилирди. «Каспи» гәзетинин мүһәррири исә даһа ирәли кедәрәк утанмадан јазырды ки, «Ибтидаи синфин шакирдләри кими өз үмуми инкишафынын һәлә биринчи пилләсиндә олан биз мүсәлманларла (мән ајры-ајры шәхсләри јох, чамааты нәзәрә алырам) һәм ше'р, һәм дә мусиги дили илә дејил, һамынын анлајачағы садә дилдә данышмаг лазымдыр».

Азәрбајчан операсыны вә мусигили комедија театрыны бешикдәчә боғмаг истәјәнләрә Үзејир Һачыбәјовун вердији чавабларда онун естетик көрүшләри сәнәтә, халгын фикрини вә әхлагыны тәрбијә едән гүввәтли бир силаһ кими бахдығы мејдана чыхыр. О, сәнәт әсәрләринин гијмәтини идеја илә бәдии кејфијјәтин, мүндәрәчә илә форманын ајрылмаз вәһдәтиндә көрүрдү. Үзејир Һачыбәјов Азәрбајчанда опера жанрынын мејдана чыхмасыны бу вә ја дикәр адамын истәји илә дејил, ичтимаи инкишафла, халг һәјаты, мә'нәвијјатынын јени тәләбләри илә бағлајараг Азәрбајчан операсынын әлејһинә оланларын халга зәрәр вурдуғуну јазырды: «Опера вә оперетта кими мусигили драматик әсәрләрин тәрбијәви әһәмијјәти јохдур дејә инадла, сүбутсуз вә дәлилсиз инкар олунмасы, мүбаһисәјә чеврилмәси бир јандан ичтимаи шүурда театр барәдә вә үмумијјәтлә театр сәнәти барәдә биртәрәфли тәсәввүр јарадыр, сәнәтин мусиги адланан саһәсинә гаршы мәнфи мүнасибәт ојадыр, о бири јандан өз һәјатыны мусиги сәнәтинә һәср етмәк истәјән кәнч мүсәлманларын һәвәсини өлдүрә билмәсә дә, зәифләдир. Беләликлә, милли мусигинин инкишафы ләнкидилир вә ејни заманда мусиги тәһсилинә олан тәбии мејлин габағына кәтүк дијирләнмиш олур, о мејлин ки, биз мүсәлманлар арасында јалныз миладын XX әсриндә мејдана чыхмышдыр».

Опера вә оперетта јазмағын вә тамашаја гојмағын гаршысыны алмағы тәләб едәнләр, әлбәттә, үстүөртүлү шәкилдә Үзејир Һачыбәјовун јарадычылығынын әсас руһуна гаршы чыхырдылар. Онун дәрин хәлгилијинә, реализминә вә демократик идејаларына атәш ачырдылар. Онлар драм әсәрләринин тәрбијәви әһәмијјәтиндән данышараг ишарә илә билдирирдиләр ки, куја опера вә оперетта әхлаглары јахшылашдыра билмәз. Үзејир Һачыбәјов онларын бу иддиасыны да бөјүк мәнтигла, инандырычы елми дәлилләрлә дармадағын едиб јазырды: «Нәјә әсасән үмумијјәтлә мусиги әсәрләринин тәрбијәви әһәмијјәтини инкар едирсиниз вә ја азалдырсыныз? Тәрбијәви чәһәтдән «Отелло», «Фауст», «Борис Годунов» вә с. операларын һәрәси ејни адлы, ејни мүндәрәчәли вә ејни мүәллифләрин драмларындан әскикдир?»

Үзејир Һачыбәјовун чавабларында сәнәтин маһијјәтини нә гәдәр дәриндән баша дүшдүјү көрүнүр. Үзејирә көрә сәнәтин ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтиндән данышаркән естетик бәдии гијмәтини унутмаг сәһвдир. Бөјүк бәстәкарын бу барәдә олан мүлаһизәләри олдугча гијмәтлидир, дәрин елми әһәмијјәтә маликдир. О, «Каспи» гәзетиндәки мәгаләләриндән бириндә јазыр: «Театр тамашалары бизим һәјатымыза јалныз әхлаги чәһәтдән тә'сир етмәмәлидир, о ејни заманда инсанын тәбиәтиндә олан естетик дујғуну да гидаландырмалыдыр. Демәли, һәр бир сәһнә әсәриндә әхлаги кејфијјәтдән әлавә бәдии кејфијјәт дә олмалыдыр. Мусиги әсәрләриндә бәдии кејфијјәт — мусигидә, драматик әсәрләрдә исә — ше'рдә вә бәдии сөзләрдә ифадә олунур. Чамаатын арасында сәһнә сәнәтинин бу вә ја дикәр нөвүнә олан тәләбат да бурадан доғур».

Инсан мә'нәвијјатынын, инсанын бәдии зөвгүнүн вә еһтијачларынын јекнәсәг, биртәрәфли олмадығыны, зәнкин вә мүхтәлиф бәдии формалара мејл етдијини, рәнкарәнклик севдијини елми шәкилдә әсасландыран Үзејир Һачыбәјов мәгаләләриндә гәтијјән биртәрәфлилијә јол вермир, пәрдәли һүчумлара, опера вә оперетганын лазымсызлығыны сөјләјән чаһил иддиалара гаршы сон дәрәчә сојугганлы чавабларында сәһнә сәнәтинин нөвләрини јајмаг зәрурәтини дөнә-дөнә көстәрирди. О: «Мән һеч дә тәкчә мусигили сәһнә тамашаларынын тәрәфдары дејиләм. Ичтимаи тәрбијә үчүн фачиә дә, драм да, комедија да, опера да, оперетта да лазымдыр!» — дејә јазырды.

Сәнәтдә һәр һансы бир жанрын, бир форманын, бир үслубун зәиф инкишафы пис һадисәдир, чәмијјәтин мә'нәви вә естетик тәләбләрини тамам өдәмәк имканы вермир. Үмумијјәтлә сәнәт мүхтәлифлик, рәнкарәнклик севир. Биздә опера вә оперетта жанры инкишаф едәрсә, драм сәнәтинин, драм театрынын кериләјәчәјини сөјләјәнләрә Үзејир Һачыбәјов јалныз сөзлә, нәзәри шәкилдә јох, мусигили театры инкишаф етдирмәклә, мүстәсна бир һәвәс вә енержи илә јазыб јаратмагла вә драматуркија саһәсиндә истe'дадлы, јахшы әсәрләри үрәкдән севиб галдырмагла чаваб верирди. 1916-чы илдә «Өлүләр» мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојуланда Үзејир Һачыбәјов бу һадисәни, Азәрбајчан драматуркијасы вә театр тарихиндә бир бајрам кими гаршылајанлардан иди. Мәзмунундан, бәдии кејфијјәтиндән, ифадә етдији идејалардан асылы олмајараг, операны вә опереттаны үмумијјәтлә фајдасыз бир шеј кими рәдд едәнләрә, драмы она гаршы гојанлара Үзејир чаваб верәрәк јазырды ки, сәнәтин ме'јары идеја вә бәдии кејфијјәтдир, бу вә ја дикәр сәнәт әсәринин чәмијјәт үчүн, халг үчүн фајдалы олуб-олмамасы онун ифадә етдији ичтимаи, әхлаги, тарихи мүндәрәчат илә вә бу мүндәрәчәнин нә гәдәр камил, бәдии шәкилдә экс олунмасы илә мүәјјән едилир. Үзејир јазырды: «Мүәјјән идејасы вә әхлаги фикри олан вә бунлары бәдии шәкилдә чанландыран һәр һансы сәһнә әсәри — истәр бәдии мусиги, истәрсә бәдии шаиранә әсәр олсун — фајдалыдыр. Бу кејфијјәтләрдән мәһрум олан әсәр — истәр опера, драм, оперетта вә ја комедија олсун — фајдасыздыр. Фајдалы әсәрләрин шәкилчә вә мејлчә емпирик сурәтдә әмәлә кәлән мүхтәлифлији исә һәр халгын зеһни вә мә'нәви инкишафында зәрури олан бир чанлылыг јарадыр».

Үзејир Һачыбәјовун мүнагишәләр вә мүбаһисәләр мејданында јазылмыш мәгаләләриндән јухарыда кәтирдијимиз фикирләр вә ингилаба гәдәр олан јарадычылыг тәчрүбәси көстәрир ки, о бөјүк сәнәт јолунда мүбаризә едирди. Азәрбајчан мусигисини вә хүсусән опера сәнәтини көрүнмәмиш јүксәк бир зирвәјә галдырмаг үчүн вурушурду. Бу бөјүк арзусуна о, истe'дадынын бүтүн вүс'әти илә совет дөврүндә наил олду. Көһнә чәмијјәтдә о, гаршысында думанлы үфүгләр көрән бир гартал кими иди. Мәшәди ибадлар дүнјасыны, зүлмү вә

гаранлығы мәһв етмиш ингилаб бу сәнәт гарталынын да үзүнә јарадычылығын кениш фәзаларыны ачды.

5

Сосиализм гуручулуғу илләри бүтүн республикаларда олдуғу кими, Азәрбајчанда да халгын һәртәрәфли дирчәлмәси, игтисадијјатын, елмин, мәдәнијјәтин вә инчәсәнәтин ән габагчыл формаларыны — сосиалист формаларыны инкишаф етдирмәси, кениш мә'нада милли интибаһ илләри олду. Ингилабын биринчи күнләриндән Үзејир Һачыбәјов әсил халг сәнәткары олараг ичтимаи фәалијјәт вә јарадычылыг мејданында фәал чалышмаға башлады. Көһнә һәјат әлејһинә, мәишәтдә, шүурларда, әхлагларда көһнә дүнјанын, көһнә чүрүк тәсәввүрләрин галыглары әлејһинә үмумхалг мүбаризәсинә гошулду.

Тәбиидир ки, Үзејир Һачыбәјов әсас гүввәсини вә фикрини халгын мә'нәви мәдәнијјәтинин, инчәсәнәтинин ән вачиб вә әһәмијјәтли саһәләриндән олан мусигинин инкишафына верди. Һәр саһәдә олдуғу кими, бурада да јүксәк сәвијјәли профессионал сәнәткарлар тәрбијә етмәк үчүн мөһкәм әсас лазым иди. Мүхтәлиф мусиги коллективләри, хор дәстәләри, чалғычылар ансамблы, мусиги мәктәбләри олмадан Азәрбајчан мусигисинин кениш јолда, халгын артан мә'нәви тәләбләринә мүвафиг өлчүдә инкишафыны тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә Үзејир Һачыбәјов ингилабын биринчи илләриндәнчә Азәрбајчан консерваторијасынын, онииллик мусиги мәктәбинин, Бакыда вә Кировабадда филармонијанын, М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрынын јаранмасында јорулмадан, бөјүк һәвәслә иштирак едир, сәнәт идарәләриндә мәс'ул ишләрдә чалышыр, Азәрбајчан халг мусигиси вә һавалары ансамблы јарадыр, мүхтәлиф мусиги вә хор дәстәләри тәшкил едир, мусиги дәрси дејир, профессионал мусиги тәһсили үчүн Азәрбајчан мусигиси әсасында әдәбијјат јаранмасына чалышыр, ејни заманда Азәрбајчан мусигисинин нәзәри әсасларыны тәдгиг едирди. Бу дөврдә бәстәкар чалышыр ки, јени тәләбләр гаршысында дуран Азәрбајчан мусигиси өз јарадычылыг вәзифәләрини вә јолуну доғру мүәјјән етсин, сағлам принсипләрә әсасланыб јени һәјаты, халг күтләләринин ингилаби пафосуну экс едән јени васитәләр вә образлар тапсын. Бунун үчүн о, сәһнәдә, ифачылыгда, јарадычылыгда бүтүн гүввәси вә бача-

рыгы илә хәлгилији вә реалист сәнәтин принсипләрини мүдафиә едиб јајыр, сосиализм дөврүнә лајиг јүксәк идејалы вә кејфијјәтли сәнәт уғрунда јорулмадан мүбаризә апарырды.

Совет дөврүндә Үзејир Һачыбәјовун јарадычылығынын јени јүксәк мәрһәләси башлајыр. Ингилабдан габаг јаздығы әсәрләр сөзүн кениш мә'насында халгын малы олур. О, опера вә оперетталан башга, мусигини скрипкада, виолончелдә, фортепианода, симфоник оркестрдә вә бөјүк хорларда сәсләндирмәјә чалышыр. Онун бу дөврдә јаранан «Ашыгсајағы», «Биринчи фантазија», «Чәнки» кими һавалары вә кантаталары халгын бөјүк мәһәббәтини газаныр. О, Азәрбајчан мусигисинин гаршысында јени јарадычылыг јоллары ачыр. Совет дөврүндә Үзејир Һачыбәјовун бәдии ахтарышларынын вә бүтүн јарадычылығынын зирвәсини мәшһур «Короғлу» операсы (1937) тәшкил едир.

Јашадығы чәмијјәт вә заманә сәнәткара мин васитә илә тә'сир көстәрир, онун јарадычылығынын истигамәтини, зөвгүнү, сәнәткарлыг принсипләрини өз тә'сири алтына алыр. Бу чәһәтдән һәр бир сәнәткар нәинки әсәрләриндә бәдии ифадәсини тапан фикирләри вә идејалары, һәтта әсәрләринин мөвзусуну да сечмәкдә чәмијјәтин, дөврүн тә'сири алтында һәрәкәт едир. Үзејир Һачыбәјовун мәһз совет дөврүндә «Короғлу» кими өлмәз гәһрәманлыг епосуна мүрачиәт етмәси бир нөв заманәнин, халг һәјатынын вә дөврүн сифариши иди. «Короғлу»нун гәһрәманлыг мотивләри јени дүнја гуран, бәшәр тарихинин истигамәтини дәјишән совет халгынын гәһрәман ишләринә вә гәһрәманлыг руһуна ујғун кәлирди. Дикәр тәрәфдән Үзејир Һачыбәјовун мәһз бу мөвзуну сечмәси онун бүтүн јарадычылыг јолунун, бәдии ахтарышларынын вә естетик идеалларынын зәрури нәтичәси кими мејдана чыхырды. Бәстәкар әсәри јазаркән чох ајдын фикирләрлә јашамыш, тамамилә дәрк олунмуш ичтимаи естетик идеалы бәдии сурәтләрдә чанландырмышдыр. Операны јазаркән о, әсрлә, заманә илә, халгын сосиализм уғрунда апардығы мүбаризәси илә даими дахили рабитә, позулмаз мә'нәви әлагә һисс етмишдир, әсәрин гәһрәманлыг руһу, ишыглы кәләчәк уғрунда халг мүбаризәсинин пафосу синәсинә долмушдур. Мүәллиф «Короғлу»дан данышаркән һаглы олараг дејир: «Мәним сәмими арзум бөјүк сосиализм гәләбәләри әсринә лајиг олан һәгиги совет операсы јаратмаг иди».

Доғрудан да «Короғлу» совет операсынын көркәмли вә бөјүк әсәрләриндән бири олду. 1938-чи илин апрел ајында Москвада кечирилән Биринчи Азәрбајчан инчәсәнәти онкунлүјүндә «Короғлу» пајтахт тамашачыларынын вә бөјүк рус сәнәти хадимләринин јүксәк мәһәббәтини газанды. О заман «Правда», «Известија», «Комсомолскаја правда» кими мәркәзи гәзетләр вә мүхтәлиф журналлар көркәмли сәнәт усталарынын «Короғлу»дан һејранлыгла данышан, онун јүксәк бәдии кејфијјәтләрини тәһлил едән мәгаләләрини чап етмишдир. Бу мәгаләләрдә операнын ингилаби пафосла долу олан мүндәрәчәсинин парлаг, бәдии бојаларла экс олундуғу, мусигинин исти халг нәфәсини әкс етдији, көзәл милли колорити, сон дәрәчә орижиналлығы, ајдынлығы, ше'рин вә мелодијанын зәнкинлији хүсуси олараг гејд едилир. «Короғлу» Азәрбајчан инчәсәнәтинин фәхри вә шаһ әсәри олараг галыр. О, Азәрбајчан халгынын, бүтүн Азәрбајчан тамашачыларынын һәдсиз зөвг алдығы, һеч заман динләмәкдән дојмадығы һәгиги мусиги инчисидир. Бурада бәстәкар Үзејир Һачыбәјовун јарадычы дүһасы бүтүн әзәмәти илә вә көзәллији илә өзүнү көстәрмиш, доғрудан да е'чазкар бир сәнәт нүмунәси јаратмышдыр. «Короғлу»ну динләркән адама елә кәлир ки, мусиги чај кими ахараг һәр һадисәнин мә'насыны, һәр гәһрәманын изтирабларыны инсан дили илә, ајдын сөзләрлә ифадә едиб данышыр. Үзејир Һачыбәјов Мотсарса, Чајковскијә мәхсус ајдынлыг вә парлаглығы илә мусигидә инсан еһтирасларынын дилини тапмышдыр. Сөзләри динләмәдән дә јалныз мусигијә гулаг асараг сәһнәдә ваге олан һадисәләрин драматизмини анлајырсан, гәһрәманларын үрәјинин дөјүнтүсүнү ешидир, изтирабыны, дүшүнчә вә дујғуларыны баша дүшүрсән. Бәли, «Короғлу»нун мусигиси әсил ше'р кими данышыр!..

Үзејир Һачыбәјов Азәрбајчан халгынын өлмәз сәнәткарыдыр, Азәрбајчан инчәсәнәти вә мәдәнијјәти тарихиндә нәһәнк симадыр. Онун ирси чох зәнкин вә чох гијмәтлидир. Бу ирси диггәтлә өјрәнмәк, Азәрбајчан инчәсәнәтини, Азәрбајчан әдәбијјатыны, Азәрбајчан мусигисини хәлгилијин вә сосиализм реализминин бөјүк јолунда ирәли апармаг сәнәт адамларымызын шәрәфли ишидир.

Август, 1960

«ДАҒЛАР ГЫЗЫ»

Драматуркија бәдии әдәбијјатын чәтин вә мүрәккәб жанрыдыр. Онун өзүнә мәхсус ганунлары, үсуллары, бәдии үмумиләшдирмә вә бәдии тәсвир васитәләри вар. Драматик тәфәккүр бир инсан, бир сәнәткар, бир философ олараг јазычынын һәјата мүнасибәтинин, варлығы идракынын хүсуси формасыдыр. Буна көрә дә һәр јазычы драматург ола билмәз, драматик тәфәккүр ајрыча бир исте'даддыр. Онун үмдә ганунларындан бири һадисәләри вә инсанлары чанлы, сүр'әтли һәрәкәтдә, инкишафда, дәјишмәләрдә тәсвир етмәкдир. Јерсиз вә мәнтигсиз һәрәкәт, артыг сөз, лазымсыз тәфәррүат драмда дәрһал көзә дәјир, ону һеч нә илә өрт-басдыр етмәк мүмкүн олмур. Бу чәтинликләри илә јанашы драматуркија мисилсиз үстүнлүкләрә, көзәл мәзијјәтләрә дә маликдир. Сәнәткарын әсрлә, зәманә илә, мүасирләри илә гырылмаз әлагә јаратмасы, үз-үзә, диз-дизә отуруб данышмасы, мүбаһисә етмәси, анлашмасы, вәтәндашлары мүәјјән мәгсәдләр наминә илһама кәтириб ирәли апармасы чәһәтдән драматуркија мисли-бәрабәри олмајан дәрәчәдә активдир, тә'сирлидир. Инсанын мә'нәвијјатына, психоложи аләминә һәгиги драм әсәринин көстәрдији күчлү тә'сири, вердији естетик зөвгү вә ләззәти һеч бир шејлә мүгајисә етмәк олмаз. Ајдындыр ки, коммунизм уғрунда мүбаризәдә драматуркијанын руһландырычы, сәфәрбәредичи ролу олдугча бөјүкдүр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг тәнгидимиз, мәтбуатымыз, јазычылар тәшкилатымыз драмын инкишафына хүсуси диггәт вермәли, драматик исте'дады олан адамлара һәссас јанашмалы, јени драм әсәрләрини диггәтлә изләјиб, хејирхаһлыгла јахшы чәһәтләрини алгышлан-

дырмагла бәрабәр гүсурлу чәһәтләрини дә көстәрмәлидир. Хүсусән инди буна бөјүк еһтијач һисс олунур, чүнки сон заманлар әдәбијјатымызын кәнч јарадычы гүввәләри бу чәтин саһәдә өз исте'дадыны јохламаға башламышдыр. Бу вахта гәдәр шаир кими танынан Адил Бабајевин Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрында тамашаја гојулмуш «Дағлар гызы» пјеси дә бу јолда атылан әсасән мүвәффәгијјәтли аддымдыр. Она көрә «әсасән» дејирик ки, бу әсәрдә јени тапылмыш, сәмими дујғуларла чанландырылмыш образларла, һәјатдан алынмыш инандырычы сәһнәләрлә јанашы бәдии үмумиләшдирмәдә, драматик тәсвирдә чох ишләнмиш пријомлара да раст кәлирик. Гәһрәманларын талејиндә, инандырычы олмајан вә ја кифајәт гәдәр әсасландырылмамыш дөнүшләр вә сүн'и тә'сир бағышлајан сәһнәләр дә јох дејилдир. Дејә биләрләр ки, бу тәбиидир, чүнки драматуркија кими мүрәккәб жанрын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини бирдән-бирә гаврамаг гејри-мүмкүндүр, бунун үчүн тәчрүбә лазымдыр, ики-үч әсәрин үстүндә тәр төкмәли, чохлу кағыз гараламалы, јазыб позмалыдыр ки, сонра бу сәнәтин ачылмыш вә ачылмамыш сирләринә бәләд оласан. Бу доғрудур, мәһз бу мәгсәд наминә вә мүәллифдән умдуғумуз үчүн биз көрдүјүмүз гүсурлары да гејд етмәји лазым билирик.

«Дағлар гызы»нын јахшы чәһәти одур ки, мүәллиф мараглы сүжет вә кәркин драматик вәзијјәтләр јарада билмиш, бир сыра реал инсан сурәтләрини бизә көстәрмишдир. Әсәрин бу күнкү һәјатымыздан данышмасы, мүасирләримизи сәһнәјә чыхармасы онун һәм фикри, һәм дә бәдии гијмәтини артырыр. Лакин о јердәки һәддиндән артыг шәртилијә јол верилир, мүәјјән варлығын шәклини јох, көлкәсини бизә көстәрирләр, ајры-ајры персонажларын һәрәкәтиндә вә данышығында бу күндән артыг дүнән һисс олунур, о јердә мүасирлик руһу зәифләјир. «Дағлар гызы»нда бу гүсур әсасән конфликтик вә инсан характерләринин мүстәгим инкишафында мејдана чыхыр.

Мә'лумдур ки, драматуркијанын чаны конфликтдәдир. Мүбаризә едән гүввәләр, бир-биринә гаршы дуран характерләр нә гәдәр күчлү олса, онлары ајыран ихтилафлар нә гәдәр дәрин олса, конфликт о гәдәр кәскин вә әсәр мараглы олур, һәтта әһәмијјәтли ичтимаи мә'на, фәлсәфи мәзмун вә һазырда тәнгиди мәгаләләр дә чох ишләнән «һәјат һәгигәти» драм әсәриндә анчаг белә

100 33

конфликтдә даһа долғун әкс олуна биләр. Азәрбајчан совет драматуркијасында Чәфәр Чаббарлы мәктәби үчүн бу чүр конфликт сәчијјәвидир. Орада барышмаз гүввәләр үз-үзә кәлир, елә мүбаризә едирләр ки, кәрәк икисиндән бири мәһв олсун, мејдандан чыхсын, онларын арасында барышыг үчүн һеч бир үмуми әсас јохдур, биринин һәјат көрүшү, фәлсәфәси, әхлагы о бирининкинә дабан-дабана зиддир. Чаббарлы мәктәби бу конфликти һәјатдан алмышды, ајры-ајры драматургларын шәхси мүшаһидәләринә, естетик зөвгүнә вә идеалына мувафиг һәјатын экси иди, јә'ни реалист драматуркија мәктәби иди.

Әлбәттә, драматуркија гејри-антагонист конфликтләри дә әкс едә биләр. Күндәлик һәјатымызда тамамилә мүсбәт адамларын да арасында бу вә ја дикәр мәсәләни анламагда, һәлл етмәкдә, һәјат һаггындакы тәсәввүрләрдә чох чидди ихтилафлар баш верир вә бүтүн бунлар драм әсәринин малыдыр. Нәһајәт, психоложи драмларын јазылмасы мүмкүндүр. Адил Бабајев биринчи јолу тутмушдур. О барышмаз инсан характерләрини мүбаризә мејданында үз-үзә кәтирмишдир, онун әсәринин һәм мүвәффәгијјәтли, һәм дә зәиф чәһәтини елә бурада ахтармаг лазымдыр.

Әсәрдә Сәдагәт, Азәр, Камил, Фирузә, Савалан, Көјәрчин мүсбәт, хејирхаһ, зәһмәтсевән адамлардыр, өз әмәји илә бөјүк бәшәр сабаһыны јахынлашдыран халгын нүмајәндәләридир. Онларын шәрәшүр, дәләдуз ишләрлә арасы јохдур, башгаларына бадалаг гурмағы, һарам чөрәк јемәји бачармырлар. Һәјатын мә'насыны вә ләззәтини намуслу әмәкдә, чәмијјәт үчүн хејирли олмагда, башгаларына көмәк вә јахшылыг етмәкдә тапырлар. Бир сөзлә, бунлары мүәллиф бизә јүксәк мә'нәвијјатлы, нәчиб үрәкли вә бөјүк фикирли совет адамларынын образлары кими тәгдим едир. Онлара гаршы дуран Шаһмар, Чәркәз вә Дилдар исә һәрәси өзүнә көрә алчаг вә рәзиллир, инсанлыгда ады олмајан адамлардыр, совет чәмијјәтиндә көлкә кими сүрүнүр, кирәвә дүшәндә гаранлыг күнч-бучагда ипләри чејнәјир, халг малына әл узадыр, јахшы, хејирхаһ адамларын һәјатыны зәһәрләјир, һәтта бә'зисинин зәифлијиндән истифадә едәрәк әзиб өзүнә табе едир, инсан ләјагәтини вә һејсијјәтини ајагларынын алтында тапдалајыр.

Көрүндүјү кими «Дағлар гызы»нда ики барышмаз

гүввә үз-үзә дурмушдур. Белә бир әсас јаратмаг, мөһкәм бүнөврә гурмаг кәнч мүәллиф үчүн мүвәффәгијјәтдир. Бу гүввәләри инкишаф етдирәндә, мејдана салыб дөјүшдүрәндә дә о, орижинал васитәләр ахтармыш вә Азәр сурәтини, онун елә биринчи кәлишдән башыны пијләмәк, боғазыны јағламаг истәјән шаһмарларын гонаглыг сүфрәсини тапмышдыр. Тәәссүф ки, конфликтин сонракы инкишафында вә һәлл олунмасында, характерләрин мүбаризә мејданында ачылмасында мүәллиф тападанмыш јола дүшмүшдүр. Сәдагәт, Камил, Фирузә, Савалан, Көјәрчин тәмиздир. Бу адамларын саф үрәјинә, сәмимијјәтинә, хош нијјәтинә шүбһә едән олмаз, лакин һәр һансы бәдии әсәрин вә хүсусән драмын гәһрәманы олмаг үчүн бу аздыр, бир дә мүбаризлик, одлу-аловлу тәбиәт кәрәкдир. Ахы адамлар чүрбәчүр олур, бә'зиләри синәсини ачыб фыртыналара гаршы кедирләр, дөјүшдән горхмурлар, јолун ортасына атылмыш көтүјү әјилиб көтүрәрәк кәнара тулламадан кечиб кедә билмирләр, бә'зиләри исә анчаг фыртынанын далғасы үзүнү шапалаглајанда мүгавимәт көстәрир, әл-гол ачыр, көтүк јеримәсинә мане олмаса, еһмалча јандан совушуб кедирләр. Һәгиги драмын гәһрәманы биринчиләрдир, фикир, хәјал, дүшүнчә вә әмәл гәһрәманларыдыр. Тәәссүф ки, «Дағлар гызы»нда мүсбәт адамлар демәк олар ки, һәмишә мүдафиә вәзијјәтиндәдир, башлары даһа маһир әлләрин долашдырдығы ипләрин дүјүнүнү ачмаға гарышыб, бу кизли, бу ријакар биләклөрдән тутуб сыхмаг, ипләри долашыг салмаға гојмамаг тәшәббүсү көстәрмирләр. Онларын ичиндә республика гәзетинин хүсуси мүхбири Азәр мүәјјән дәрәчәдә истисна тәшкил едир. О бир дәфә көзүачыглыг едир, сағлам һиссијјатына әсасән колхозда көрдүјү јарамазлыглар һаггында гәзетә јазыр, адама елә кәлир ки, бу Азәрин илк аддымыдыр, бунун далынча о дәринләрә кедәчәк, Шаһмар вә Чәркәзин күнчдә-бучагда төрәтдији чинајәтләрә әл атачаг, онларла доғрудан да дөш-дөшә кәләчәкдир. Лакин белә олмур. Мүәллиф елә бу аддымдан сонра Азәри дә мүдафиә вәзијјәтинә кечирир. Шаһмар вә Чәркәз она һәр тәрәфдән һүчум едирләр, мәркәзи гәзетин нүмајәндәләри олан вә бәдии тип кими орижинал, марагла чыхмыш Намазов вә Будагов кими мајмаглары онун үстүнә салырлар. Доғрудур, Азәр тәслим олмур, јаздығындан дөнмүр, лакин онун бүтүн һәрәкәтләри мүдафиә хасијјәти дашыјыр. Һалбуки онун

һүчум етмәси үчүн, чәркәз вә шаһмарларын боғазындан тутуб сыхмасы үчүн, jә'ни һәгиги драматик мүбаризәнин гызышмасы үчүн әсәрдә бүтүн имканлар вар. Бу имканлардан сәбирлә, кифајәт гәдәр, дүшүнүлмүш шәкилдә истифадә олунмадығы үчүн әсәрдә гәһрәман кими нәзәрдә тутулмуш Дағлар гызы икинчи дәрәчәли сурәтә чеврилмишдир, емосионал тә'сир гүввәсиндән мәһрумдур. Азәрлә онун арасындакы мәһәббәт дә чох сојугдур. Бу мәһәббәтин истиси нәинки мәмләкәтләр ашмаға гадир дејил, һәтта сәһнәдән бу тәрәфә кечиб тамаша салонуну да гыздыра билмир. Дүшүнүрсән ки, бу әсәрдә үмумијјәтлә Азәр-Сәдагәт мәһәббәтинә еһтијач вармы? Онлар севкилиләр јох, бачы-гардаш, ја да сәмими достлар олсајды даһа јахшы тә'сир бағышламаздымы?

Әсәрдә ән чох јер тутан, һадисәләрин мәркәзиндә дуран образ Шаһмардыр, чох заман драматик конфликтә тәкан верән Шаһмарын һәрәкәтләри вә фәалијјәтидир. Колхоз сәдринин мүавини олан, бир ил сәдри әвәз етмиш бу адам әлиәјридир, јејәндир, чөрәјинә һарам гатмышдыр, нәһајәт чинајәткардыр. Драматург белә бир сурәти сәһнәјә чыхармагда, ону бәдии сөзүн гүдрәти илә ифша едиб лә'нәтләндирмәкдә, алнына халгын нифрәт дамғасыны басмагда һаглыдыр. Гој беләләри бизим ичимиздә һеч олмасын, онда ишимиз нә гәдәр јахшы кедәр! Арвадынын матәми гуртармамыш јатағына тәзә арвад салмасы, халг малындан чәкиб евини долдурмасы, икинчи арвадыны шапалагламасы вә саир Шаһмары зәрәрли ичтимаи тип кими сәчијјәләндирир вә она гаршы тамашачыда гануни нифрәт дујғусу ојадыр. Бүтүн бунлар Шаһмарын ајдын фәрди хүсусијјәтләри олан бир сурәт кими чыхмасына көмәк едир вә инандырычыдыр. Лакин биринчи шәкилдә онун һәрәкәтләри бәдии чәһәтдән әсасландырылмамышдыр. Гызынын евинә кәлмәси, језнәсини вурмасы, нәһајәт көзү габағында гызынын өлдүрүлмәси илә разылашмасы инандырычы дејил. Һәмчинин дөрдүнчү шәкилдә онун Отеллосајағы гысганчлыг чәкмәси дә сүн'и тә'сир бағышлајыр. Бу сәһнәдә Көјәрчинин Шаһмарла олан данышығы Дездемонанын мәшһур өлүмгабағы диалогларыны хатырладыр ки, бу да Шаһмарын гызыл гәфәсиндә гејри-тәбиидир. Јалныз сурәтин үмуми чизкиләриндә, һадисәләрин үмуми ахынында дејил, ајры-ајры лөвһәләрдә, диалогларда вә деталларда да һәгигәтә ујғунлуг реализмин мүһүм шәртләриндәндир. Шаһмар

ролунда бөјүк емосионал гүввә илә чыхыш едәрәк монументал бәдии образ јарадан республиканын халг артисти Ағасадыг Кәрајбәјлинин көзәл ојуну, даима тәбиилијә мејл етмәси белә әсәрин бу зәиф чәһәтини өртә билмир.

«Дағлар гызы»нда күчлү мәнфи сурәтләрдән бири дә Чәркәздир. Мүәллиф Чәркәзи бөјүк ифша гүввәси илә јаратмышдыр. Онун һәр сөзү, һәр һәрәкәти бизи инандырыр ки, Чәркәз тәбиәтли адамлар јери дүшәндә јалтаглыг едиб адамын габағында икигат олар, гуллуг көстәрәр, голуну чирмәјиб әт сојар, кабаб биширәр, сүфрә ачар, башга бир вәзијјәтдә исә илан кими дик галхыб үстүнә атылар, бычағы бөјрүндән сохуб өлдүрәр.

Республиканын әмәкдар артисти Атамоғлан Рзајев Чәркәзи мәһз бу чизкиләри илә чанландырыр, о вәтәндашлыг шүурундан мәһрум, тәрбијә көрмәмиш вә һејвани инстинктләрлә һәрәкәт едән бир гансызын сурәтини јарадыр. Атамоғлан бу сурәт үчүн сәчијјәви олан ифадәли, һәјати жестләр тапмышдыр. Һәјати дејирик она көрә ки, Атамоғлан — Чәркәзин һәрәкәтләри адама чох таныш кәлир, Чәркәзин һәјатда көрдүјүмүз прототипләрини јада салыр. «Гој өз ејбәчәр үзләрини көрсүнләр вә утансынлар» — дејиб дүшүнүрсән, «бәлкә онларын голганады алтында пәрвәриш тапанларын ағлы башына кәлә, сәадәт јолуна, инсанијјәт јолуна гајыдалар!»

Дилдар сурәтиндә дә инандырычылыг гүввәси чохдур. Шүбһә етмирсән ки, мешшан, пулпәрәст, һәјатын мә'насыны јемәкдә вә кејмәкдә тапан Дилдар ара гарышдырар, намуслу арвадлара бөһтан атар, гадын һиссијјаты илә ојнар, өзүнү алчалдар вә утаныб гызармадан елә о дәгигәчә адамын көзүнүн ичинә дишинин дибиндән чыханы дејәр. Республиканын әмәкдар артисткасы Мирвари Новрузова Дилдары үрәклә ојнајыр, һисс едирсән ки, артистка сурәтин бүтүн тәбиәтини дујмуш, дахилинә енмишдир. Артистка јахшы едиб ки, диггәтини Дилдары башга әсәрләрдәки бу чүр мешшан гадын сурәтләринә охшадан чәһәтләрә јох, онлардан ајыран чәһәтләрә вермиш, өз мәһарәтли ојуну илә орижинал бир сурәт јаратмышдыр.

Пјесдә бизим мәһәббәтимизи газанан вә һәјати тә'сир бағышлајан сурәтләрдән бири дә Көјәрчиндир. Бу мә'сум вә мәлаһәтли гадынын Шаһмар, Чәркәз кими адамларын пәнчәсинә дүшә биләчәјинә инанырсан. Она да инанырсан ки, бу пис мүһитдә дә Көјәрчин өз һәја-

сыны, исмәтини сахлар, тәмиз үрәјинә бир хал да, кичик бир ләкә дә дүшмәјә гојмаз. Көјәрчин онларын алчаг ишләрини, чиркин әмәлләрини узун мүддәт көрүб һисс етмәз, чүнки өзү чох тәмиздир, чох садәдир. О гәдәр садә вә мә'сумдур ки, инсанын нә сајаг алчаглыг едә биләчәјини ағлына да кәтирмир. Ону Шаһмар кими јыртычынын јувасына чәкән, торуна салан да бу садәликдир. Мүәллиф онун һәјатыны «даш-гаш әсарәти», евини «гызыл зиндан» адландырыр. Бу сөз анчаг Шаһмарын јаратдығы ев вә аилә һаггында доғрудур, гәтијјән Көјәрчинин мејл вә һәвәсини ифадә етмир. Көјәрчини бу тәләјә, бу «гызыл гәфәсә» салан онун һәдсиз дәрәчәдә садәлијидир, мүбаризәјә һазыр олмамасыдыр. Һәјатда беләләри вармы? Вар! Анчаг шаһмарларын шилләси вә јумруғу тәпәләринә дәјәндән сонра онларын көзү ачылыр. «Дағлар гызы»нда халг артисткасы Лејла Бәдирбәјлинин инчәликлә јаратдығы, чох тәбии чизкиләрлә чанландырдығы меһрибан вә мүнис Көјәрчинин тәрбијәви әһәмијјәти онда олачаг ки, бир чох көјәрчинләрин вахтында көзүнү ачачаг, шаһмарларын торуна дүшмәкдән горујачагдыр.

Әсәрдә Савалан, халг һуманизмини, халг хејирхаһлығыны ифадә едән, адамлара инанан садә вә тәмиз үрәкли бир гочадыр. О һеч кәсә пислик истәмир. Һәтта бә'зән Шаһмара да үрәји јаныр. Саваланын бу сифәтләри тамашачыда мәһәббәт ојадыр. Чүнки онун һуманизми «һәр күнаһы бағышламаг» кими чүрүк, дәрвишанә үрәјијумшаглыг дејил, инсанын нәчиб тәбиәтинә, јүксәк мә'нәвијјатына инамын нәтичәсидир. Нә гәдәр ки, о Шаһмары бир инсан билир, онун чинајәтләриндән хәбәрсиздир онун јахшылығыны истәјир, елә ки, әсил үзүнү көрүр, гатил вә оғру олдуғуну билир нифрәтлә үзүнә түпүрүр. Сәһнә сәнәтимизин ән гүввәтли реалист јарадычыларындан бири халг артисти Ағаһүсејн Чавадов бу кичик ролу бөјүк үрәклә ојнајыр. Онун заһири һәрәкәтләри, отуруб-дурмасы, данышығы бизә халгын бир сыра көзәл сифәтләрини тәмсил едән јүзләрлә зәһмәткеш гоча кәндчиләримизи хатырладыр.

Намазов вә Будагов сурәтләри илә мүәллиф әсәрә ширин бир јумор кәтирмиш, сәтһи дүшүнән, ишин заһири илә јашајыб маһијјәтинә әл апармајан мајмагларын шәклини чәкмишдир. Һәр ики сурәт јени вә тәравәтлидир. Азәрбајчан сәһнәсиндә реализм мәктәбинин нүмајәндәси олуб һәмишә сәнәтинин тәбиилији вә дузлулуғу илә тамашачыларын рәғбәтини газанмыш Исмајыл Османлы вә Мәммәд Садыгов, Намазов вә Будагов образларыны парлаг бојаларла чанландырырлар. Үмумән «Дағлар гызы»нын бүтүн гурулушунда тә'сирли, инандырычы бир реализмин һаким олдуғуну гејд етмәлијик ки, бу да истә'дадлы кәнч режиссор Әлиһејдәр Әләкбәровун мүвәффәгијјәтидир. Әлиһејдәрин сәһнә мизанларында ајдынлыға вә габарыглыға мејл етмәси, артыг вә лазымсыз деталлардан гачмасы, артист ојунунда хәсис, лакин ифадәли һәрәкәтләрә наил олуб мүхтәлиф сәһнә васитәләри илә сөзалты мә'налары ачмаға чалышмасы, онун режиссор ишинин гијмәтли чәһәтләридир.

Бәстәкар Сүлејман Әләскәров јарадычылығында Азәрбајчан мусигисинә һәссас мүнасибәт бәсләмишдир. «Дағлар гызы»нын ајры-ајры сәһнәләринә јаздығы мусиги парчаларында да јарадычылығынын бу хүсусијјәти өзүнү көстәрмәкдәдир. Онун мусигиси аһәнкдар вә үрәјәјатандыр, әсасән драматик һадисәни вә гәһрәманларын психоложи вәзијјәтини доғру әкс едир.

Рәссам Нүсрәт Фәтуллајев сон ијирми беш илдә Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрынын сәһнәсиндә кедән бир чох әсәрләрин тәртибатыны вермишдир, хүсусилә колхоз кәндинин тәбиәтини вә мәишәт сәһнәләрини, мәһсулдар тарлаларыны, бағ-бағатыны чанландырмагда о маһир бир сәһнә рәссамыдыр. Нүсрәтин гурулушларында биз Азәрбајчанын јамјашыл мешәләрини, гарлы дағларыны, курһакур ахан чајларыны, үстүндә јүз минләрлә гојун-гузу отлајан дүзләрини, һәм көһнә палчыг дахмаларыны, һәм дә јени даш евләрини көрмүшүк. Рәссам кејимдә-кечимдә, ев-ешијин һәм заһири, һәм дахили гурулушунда мәишәтимизә, һәјатымыза дахил олан јениликләри мүхтәлиф әсәрләрин тәртибатында көстәрмишдир. «Дағлар гызы»нын тәртибаты да колоритли вә ифадәлидир, артист ојунуна, һадисәләрин чәрәјанына кениш мејдан јарадыр. Бирчә ону гејд етмәлијик ки, Көјәрчинин вә Сәдагәтин кејими онларын хасијјәтинә ујғун дејил, Көјәрчинин палтары һеј өзүнә сығал верән бир шәһәр ханымынын кејимини хатырладырса, Сәдагәтинки тәрсинәдир, лап керидә галмыш зөвгсүз бир кәндчи арвадына анчаг јарашыр. Һалбуки Сәдагәт тәһсилли, мәдәни, габагчыл колхоз сәдри кими верилмишдир.

Ајры-ајры гүсурларына бахмајараг «Дағлар гызы»

Азәрбајчан сәһнәсиндә тәгдирә лајигдир. Драматуркијамызын үзүнү мүасир һәјата, бизимлә јашајыб јарадан инсанлара чевирдијини, онларын чанлы сурәтләрини јаратмаг үчүн ахтарышлар апардығыны көстәрир. Биз сәнәткарлыг мәсәләләрини өн плана чәкмәклә, бу ахтарышлары чидди истигамәтә салмалы, пешәкарлыға чеврилмәсинә јол вермәмәлијик. Адил Бабајев исә илк тәчрүбә илә кифајәтләнмәмәли, ахтарышларыны давам етдирәрәк нәчиб вә гәһрәман халгымызын һәјатындан чәсарәтлә јени драм әсәрләри јазмалыдыр. Кәнч гәләм јолдашымыза мувәффәгијјәт арзу едирик.

Ијун, 1960

ГАРТАЛ ГАНАДЛЫ СӘНӘТКАР

Азәрбајчан театрынын хүсусијјәтләриндән бири парлаг, орижинал актјор сәнәтидир. Сәһнәмиз сон дәрәчә истеʼдадлы, һәрарәтли, маһир актјорлар јетишдирмишдир. Бөјүк актјор сәнәти јохса, бөјүк театр сәнәтиндән данышмаг гејри-мүмкүндүр. Актјор сәнәти исә чәтин сәнәтдир. Бәʼзиләри белә күмач едир ки, актјор өзү бир шеј јаратмыр, бир шеј кәшф етмир. Нә гәдәр јанлыш бир фикир! Актјор сәнәти — чох бөјүк јарадычылыг вә кәшфијјат демәкдир. Бу саһәдә из бурахмаг үчүн гүввәтли истеʼдад, һәссас үрәк, јахшыны јамандан сечән ити көз лазымдыр. Сәнәткарын исә көзү о заман ити олур ки, һиссијјаты ити ола, һәјаты вә инсанлары јахшы дујуб таныја. Ахы кими вә нәји ојнадығыны дәриндән дујмајан актјор нә тәһәр ганлы-чанлы сурәтләр јарада биләр?! Бир шејин ки, әслини билмәјәсән, шәклини нечә чәкә биләрсән? Бир адамын ки хасијјәтинә бәләд олмајасан, ону јахшы танымајасан, јахшы вә јаман күндә онун үрәјинин кизли кушәләриндә нәләр олдуғуну һарадан биләчәксән?!

Әләскәр Әләкбәров мәһз елә сәнәткарлардандыр ки, тамашачыны инандыра билир, һәм дә бу инам сојуг бир еʼтигад шәклиндә тамашачынын фикринә һопмур, чошгун һиссијјатын, үрәји титрәдән һәјәчанларын, изтираб вә севинчләрин нәтичәси кими мејдана чыхыр. Јәʼни актјор өз тәбии, мәʼналы вә гызғын ојуну илә санки сәһнәдән әлини узадыб тамашачынын әлиндән тутур, ону мүбаризәјә чәкир, һадисәләрин иштиракчысына чевирир, үрәјиндә јахшыја мәһәббәт, писә нифрәт ојадыр. Бу хүсусијјәти биз онун узун илләрдән бәри сәһнәмиздә јаратмыш олдуғу зәнкин сурәтләр силсиләсинин һамысында бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүшаһидә етмишик.

Әләкбәровун ојунунда әсил сәнәткарлар үчүн һәмишә

зәрури олан көзәл бир хүсусијјәт вардыр ки, о үрәксиз, үздән кетмә бир сөз демәз, бир һәрәкәт еләмәз. Һәмишә гызғын, вә атәшин! Азәрбајҹан халг сәнәтинә — бизим көзәл ашыг јарадыҹылығына, нағылларымыза, дастанларымыза диггәт едилсә орада сөзүн кәсәрли вә мә'налы дејилдији, сүжетләрдәки дөнүшләрин көзә дәјимлији, гәһрәманларын ганлы-ҹанлы олдуғу көрүнәр. Јә'ни халг јарадаркән зилә чәкир, алајарымчыг, башдансовма һеч шејә јол вермир. Актјор Әләскәр Әләкбәровун ојуну да беләдир. Бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғунун «Вагиф» драмында Әләкбәров мәһз бу ҹүр чыхыш едир. Орада актјор һәгигәтән Вагифә чеврилир, онун һәјатынын севинҹләрини дә, ағыр фаҹиәләрини дә шәхси дујғулары кими јашајыб ҹанландырыр. Сојуг, гејри-сәмими бир сөз демир, бир һәрәкәт еләмир, бир аһ да чәкмир. Һамысы тәбии дујғуларын һәрарәти илә исинмишдир. Бәс өлмәз Шекспирин «Отелло»сунда нечә Отелло дүнја сәһнәсини доланмыш, Азәрбајҹанда дөнә-дөнә вә мүхтәлиф актјорлар тәрәфиндән ојнанмыш бир сурәтдир. Ону јенидән јаратмаг истәјән актјор нәинки мүасирләри илә, өлүб кетмиш сәнәткарларла да јарыша кирмиш олур. Әләкбәров Отеллону да өзүнә мәхсус дахили һәрарәтлә ҹанландыра билди, һәм дә һеч кәси тәкрар етмәдән. Отеллонун үрәјинин тәмизлијини вә еһтирасларынын күҹүнү, тәмиз виҹданы илә чиркин мүһит арасындакы учурумун дәринлијини габардараг ҹанландырды.

Азәрбајҹан драм театры илә әлагәдар олдуғум заманлар Әләкбәровун сәнәтә мүнасибәти, сурәт үзәриндә ишләмәси мәним диггәтими ҹәлб етди. Әләкбәров рол әлинә кечән күндән онунла јашајырды, һәтта мәнә елә кәлирди ки, күндәлик һәјата, раст кәлдији адамлара да сурәтин көзү илә бахыр, сонра бунун психоложи нәтиҹәләрини изләјир, һиссләрин дилини тапмаға ҹәһд едир. 1942-ҹи илдә «Мәһәббәт» драмы тамашаја һазырланаркән Әләкбәров Јусиф сурәтини ојнајырды. Бу сурәтин ҹизкиләрини нечә ахтардығыны, режиссор Әдил Искәндәровла вә драмда роллары олан башга актјорларла ҹанлы әлагәдә нечә орижиналлыға мејл етдијини, башгаларына охшајан һеч бир дахили вә заһири әламәтин тәкрарына јол вермәдијини јахшы хатырлајырам. Һәр күн театра кәләндә бә'зән мәшгдән әввәл, бә'зән мәшг заманы, бә'зән сонра мәнә јахынлашыр, Јусифи нечә дүшүнүб тәсәввүр етдијиндән данышыр, ајры-ајры епизодлар, репликалар вә сөзләр барәдә фикрини дејирди. Мәнә елә кәлирди ки, нечә јухусуна да һазырладығы сурәт кирир. Әлбәттә, сәнәтә бүтүн үрәјини, бүтүн варлығыны верән, кечә-күндүз сурәтлә јашајан актјорла ишләмәјин өзкә ләззәти вар.

Әләскәр Әләкбәров һәм классик әсәрләрдә, һәм дә мүасир әсәрләрдә ејни һәрарәтлә ојнајыр. О бизим адамларын, бу күндән данышан драмлардакы гәһрәманларын сурәтини бөјүк һәвәслә јарадыр. Бу чох гијмәтли хүсусијјәтдир вә јалныз иҹтимаи ҹәһәтдән дејил, естетик ҹәһәтдән дә мә'налыдыр. Әлбәттә, Отелло долғун сурәтдир. Ән күҹлү артистләри дә дојдура билән, јорулмаз гүввәјә малик олан актјорун да бүтүн күҹүнү вә гүввәсини алан, еһтирасларыны ојнадан сурәтдир. Лакин Әләкбәровун башга ролларa да ејни һәјәҹан вә үрәклә јахынлашмасы көстәрир ки, о «балаҹа рол јохдур, балаҹа актјор вар» дејән естетик принсипә мөһкәм инаныр. Бу инамда биз актјорун гүввәтли исте'дадынын һәлә ачылмамыш имканларыны, һәлә дә чох шејләр јаратмаг габилијјәтини көрүрүк, инаныраг ки, Азәрбајҹан сәһнәсинин ишыглы көјләриндә бу гартал ганадлы сәнәткар даһа уҹалара уҹаҹаг!

Нојабр, 1960

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

I. Мүасир әдәбијјат

Сосиалист реализми һаггында . . . 5
Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә сатира . . . 12
Әдәбијјатымызда мүасирлик . . . 22
Јарадычылыг вәзифәләримиз . . . 43
Мүбариз әдәби тәнгид уғрунда . . . 61
«Дипломат» . . . 77
Драматуркијанын бә'зи сәнәткарлыг мәсәләләри . . . 88
Әдәбијјатымыз јени вәзифәләр гаршысында . . . 110
Сәнәткарлыг, бәдии дил вә сүжет . . . 120
Гочаман јазычы вә ичтимаи хадим . . . 135
«Ајрылан јоллар» романы . . . 151
Сәмәд Вурғунун һәјаты вә јарадычылығы . . . 157
Јарадычылығын гајнар булағы . . . 171
Сәнәтдә һәјатилик вә халгилик . . . 180
Кечмишин чанлы сәһифәләри . . . 190
Сејид Һүсејн . . . 198
Һәјат мүғәнниси . . . 202
Ән'әнәјә һәссас мүнасибәт . . . 207
Ики дүнја — ики әдәбијјат . . . 215
Новаторлуг вә халгилик . . . 220
Көрмәк, сечмәк вә бәдии шәклә салмаг һаггында . . . 227
Бөјүк фикирләр, дәрин еһтираслар, чанлы сурәтләр әдәбијјаты . . . 241
Һәјатын гучағында . . . 264
Комедија, һәјат вә әхлаг . . . 269
Исте'дадлы мүнәггид вә әдәбијјатшүнас . . . 275

II. Классик әдәбијјат

Ше'римизин шәрәф вә ифтихары . . . 283
Мүтәфәккир тәнгидчи . . . 308
Габагчыл фикирләрин чарчысы . . . 324
Сабир . . . 331
Чернышевски . . . 347
Лев Толстојун реализми һаггында . . . 361
Бөјүк ингилабчы-јазычы . . . 372
Хачатур Абовјан . . . 384
Давид Гурамишвили . . . 389
Нәчәф бәј Вәзировун јарадычылығында һуманизм вә әдаләт идејалары . . . 396
Мәһәммәд Фүзули . . . 419
Чехов вә заманәси . . . 440
Түкәнмәз хәзинә . . . 449

III. Инчәсәнәт

«Бир саат хәлифәлик» тамашасы . . . 467
Көркәмли сәһнә хадими . . . 470
Јүксәк ше'ријјәт . . . 473
Азәрбајчан Бүлбүлү . . . 480
Зәнкин јарадычылыг јолу . . . 487
Халг сәнәткары . . . 492
«Дағлар гызы» . . . 512
Гартал ганадлы сәнәткар . . . 521

ж ıн. 41 гэп.